

શ્રી વીતરાગાય નમઃ

ઉપનેષદ્વા
વિગામેષદ્વા

દુવેદ્વા

શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર

ગુરુપ્રાણ આગમ બત્તીસી

આશીર્વાદ દાતા : તપસ્વી ગુરુદેવ પૂજય શ્રી રત્નિલાલજી મહારાજ સાહેબ
પ્રધાન સંપાદિકા : અપૂર્વ શ્રુત આરાધક પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મહાસતીજી

સ્વ. પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી ભ. સા. ના. હસ્તાક્ષરો

જો સમો સવ્ય મૂરાસુ તસેસુ ધાવરે સુધ
તસુ સામાજિયં હોઈ (ઇડ) કેવળી જાસીયં

અનુયોગ દ્વારા સૂચ

ને નસ અને સ્થાવર સર્વજીવો પત્યે સમલાવ રાપેછે તેને સામી
સામાજિક હોયછે એમ ડેવલી લગ્બાને કરેલેછે.

૧ અનુયોગ દ્વારા સામાજિક લાલાચાર્ય ૧૯
૨ વારુણી / ૩ નાનાદીએ / ૩ આગનેય / ૪ વાચ / ૫ કર્મજ
૬ બારુણી / ૭ આદાજુલાઘતસે / ૮ નોચિપેર્ષ્યુદ્યો / ૯ ઉત્ત્યાન
૧૦ પરલાંદે સુલગ્નદુષ્ટાના લાલાચાર્ય ૧૧

નેત્રાની રૂપાની વિશે કાંઈ બનું હોય નથી. કાંઈ જીવની કાંઈ વિશે કાંઈ બનું હોય નથી.

નેત્રાની રૂપાની વિશે કાંઈ બનું હોય નથી. કાંઈ જીવની કાંઈ વિશે કાંઈ બનું હોય નથી.

આગમ સુધી

અને તું આ ગાંઠ દ્વારા આપેલ ચાંદી માટે આપેલ ચાંદી માટે આપેલ ચાંદી માટે આપેલ ચાંદી માટે - અને તું આ ગાંઠ દ્વારા આપેલ ચાંદી માટે આપેલ ચાંદી માટે આપેલ ચાંદી માટે -

આગમ સુધી

શ્રી વીતરાગાય નમ:

ગોડલ ગચ્છ જયવંત હો

પૂ. શ્રી કુંગર - દેવ - જ્ય. - માણેઠ - પ્રાણ - રતિ ગુરુલથો નમ:

શ્રી ગુરુ પ્રાણ આગમ બગ્રીસી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની ચીર સ્મૃતિ તથા
તપસમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા. મહાપ્રયાણ દશાબ્દીવર્ષ ઉપલક્ષ
સ્થાવિર રથિત ગૂળ શાસ્ત્ર

શ્રી અનુયોગાદ્રા સૂત્ર

(મૂળપાઠ, શબ્દાર્થ, બાબાર્થ, વિવેચન, પરિશિષ્ટ)

: પાવન નિશ્રા :

ગોડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.

: સંપ્રેક :

વાણીભૂષણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ. સા. અને આગમ દિવાકર પૂ. જનકમુનિ મ. સા.

: પ્રકાશન પ્રેરક :

ધ્યાનસાધક પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. અને શાસનઅરુણોદય પૂ. શ્રી નમમુનિ મ. સા.

: શુભાશિષ :

મંગલમૂર્તિ પૂજયવરા

પૂ. શ્રી મુક્તાબાઈ મ.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

અપૂર્વ શ્રુત આરાધક

પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.

: પરામર્શ પ્રયોજિકા :

ઉત્સાહધરા

પૂ. શ્રી ઉધાબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ.

તથા સાધ્વી શ્રી સુભોવિકાબાઈ મ.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

પારસધામ, વલ્લભાગ લેન, ઘાટકોપર(દિસ્ટ), મુંબઈ - 4000099

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૮૭ - ૧૯૮૮ પુ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુન: પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૫૦ ★ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ : આસોફદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમાટ ગુરુદેવ પૂજય શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ

શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org ★ www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભભાગ લેન,

ઘાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell

CA - 95008-3721. U.S.A.

Ph. : (India) 09867054439

(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રય

પ્રસંગ હોલ પાછળ,

૧૫૦ કુટ રીંગ રોડ,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫

ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૮

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,

નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,

ઇલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩

ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૮૮૮

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૪૬૨૩૮૨૮

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી

બા. બ્ર. પૂ. ગુરુદેવ

શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રીદ્રાભાવે..

સમર્પણ

જેઓની પ્રતિલા પ્રાતઃ સ્મરણીય છે,

જેઓની ગુણ ગરિમા થિરસ્મરણીય છે,

જેઓનું વાત્સલ્ય, સહદ્યતા

જીવનસ્મરણીય છે,

જેઓની આપાર ફૂપા હૃદયસ્મરણીય છે,

શિષ્ય - શિષ્યાઓની પ્રાણાધારામાં

ધનકાર કરતી,

જેઓની પ્રાણાધારા અવિસ્મરણીય છે,

તેવા પૂજયલર ગુરુદેવશ્રીને

ભાવસ્મરણપૂર્વક સમર્પણ.

- પૂ. મુક્ત - લીલમ - વીર ઉપાસિકા

સાધ્વી સુભોગિકા

તપસ્વી ગુરુદેવ પૂર્ણ રત્નિલાલજી મ. કા. ના.

આર્થિર્યાગ

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિતે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થી રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાન સાદ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાહનીને સમગ્ર વિશ્વમાં

ગુંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

- ગુણિ રત્નિલાલ
તા. ૧૪/૬/૮૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગર્વદી શિયોમહિએ પુસ્તક શ્રી જયંતમુનિ ભ. સા. ના સ્વહેસ્તાલાખરે

અધ્યાત્મરચના

તૃતીં
તૃતીં ૦૧૮૫ ૦૧૦૧ ૨૨૧

૩૧। અનુભાવને બધેથી અનુમાનથી દ્વારા

૨૯. "ગુરુપ્રાણ આગમ ભગ્નિશી" કુળપુણી નાના

૩૦૨૫ હાથી | ઈં નાના હાથી પૂછ્ય -

ગોંડલ ગર્વદી શિયોમહિએ અનુભાવને

નાના મુનિના પ્રાર્થનાને હાનિ કરે નાના

૩૧। કાર્યાન્વ દોષોન જ્યાણ હાનિ સાંચે -

નાના પ્રાર્થનાને અનુભાવને કિન્દળી -

૨૮. અનુભાવને અનુભાવને અનુભાવને
અનુભાવને
અનુભાવને

આનંદ નાના

૨૭-૫-૨૦૦૭

અનુભાવના

અનુભાવના

હું આશા આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ ભગ્નિશીનું પુનઃ
પ્રકાશન અપદ્યતા કર્યું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજય ગોંડલ ગરછ કીર્તિધર અનુષોદય શ્રી નાનામુનિ
પારંબ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુભોદના કરું છું.
આનંદ મંગલમ.

શુભ ધાર્યાઓ... સુંદર ધાર્યાઓ...
આ આશીર્વયન અપીંત કરું છું.

તા. ૨૯-૦૪-૨૦૦૮
અનુભાવના - સોમવાર.

ગુરુપ્રાર્ણ આગમં બત્રીસી

અનુવાદિકા

મહાસ્તીછાઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની
બા. પુ. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીલાઈ મ. તથા
સાધ્વી શ્રી સુલોવિકાલાઈ મ.

સૂત્રનું નામ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી શાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુતરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્રવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્રીય સૂત્ર
શ્રી જ્વાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રશાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જ્યુદ્ધીપપ્રશાપિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રશાપિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રશાપિ, સૂર્યપ્રશાપિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી નષ્ણ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

અનુવાદિકા

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉખાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.

પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુલોવિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

સાંનિદંય

પૂ. શ્રી જ્યંતમુનિ મ. સા.
પૂ. શ્રી નિર્યેશચન્દ્ર મ. સા.
જાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સિંહ સમા પરાક્રમી, હંસ સમા ઉજ્જવલ યશોભૂતિ, સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂજ્ય
ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. નાં શ્રી ચરણોભાં શતગુણ

પ્રણામંજલિ

અગૃતતા
આર્જવતા
સજીજતા
પ્રસંગતા
ભવ્યતા
તાજીશતા
માર્ગવતા
અપ્રેમતતા
દક્ષતા

અહિભૂતા
લઘુતા

પ્રતિરૂપતા
ઉત્સાહિતા
નમૃતા
વિજ્ઞુતા
કૃતશીલતા
પ્રભુતા
પ્રોફેલા

કરુણતા
સોમ્યતા
સાય્યદતા
શૂરવીરતા
ધીરતા
સ્થિરતા
દ્વારાળુતા
સમયજીતા
પ્રમોદતા

કર્મનિષ્ઠતા
નિર્બંધતા
દિવ્યતા

જિરાગુહુત્વતા
બ્યવહાર કુશળતા
ઈન્ડિય દમનતા
ગરિઝીતા
વિશાળતા
પ્રેમાળતા
નિર્ભયતા
સ્વરમાધુર્ય

રોચકતા

આત્મરમણતા
તલ્વીનતા
અત્યવક્ષુદ્વૃત્તતા
પ્રતિભાસંપત્તતા
પવિત્રતા
દ્વાર્ણિયતા
પ્રશ્નતા
અહીંતા
વાતસયતા
ઉપશમતા

કંતિકારકતા
સમન્વયતા
લોકપ્રિયતા
જ્ઞાનદાતા
શિક્ષાદાતા
કુર્તાર્થતા
તત્ત્વલોકતા
સુવિનીતતા
નિર્વદ્ધતા
સમતા
વીરતા

ઓજસ્વિતા
અસ્થિક્યતા
જ્ઞાનવૃદ્ધતા
ક્ષમાશીલતા
વૈરાગ્યવાર્ધક્ય
ઉદાસીનતા
નેતૃત્વ
દુરારત
શાનપ્રસારકતા
શ્રદ્ધાળુતા
ઉદારત
અભીરત
અભીરત

સ્નેહદ્વારકતા
ધર્મકલાધરતા
સંગઠનકારકતા
પથપ્રદર્શિતતા
સમ્યક્પરાકમતા
સૌખ્યવતા
વરિષ્ઠતા
ગંગીરત

સેવાશીલતા
અનુભૂતિલતા
અંકાંતપ્રિયતા
અનેકાંતદર્શિતા
વિચકાશતા
આરાધકતા
લાવાધ્યતા
પરમાર્થતા
કૃશલતા

શતાદિ સદ્ગુણાલંકૃત તવ વપુઃ ભૂચાદ ભવાલંબનમ्

પૂર્ણ શ્રી હુગે-દેવ-જ્યોતિ-પ્રાજ્ઞ-શ્રી-જગત-ગુરુભૂષણો નમઃ
પૂર્ણ હીર-પેલ-માત-દેવ-ઉજા-કૂલ-મોતી-શામ-અમૃત-ગુરુભૂષણો નમઃ

ગોડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાણ રતિ પરિવાર

મંગલ મનીધી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા અમણીવુંદ

૦૧. પૂર્ણ શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૫. પૂર્ણ શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂર્ણ શ્રી બિરીશયંત્રજી મ.સા.	૦૭. પૂર્ણ શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂર્ણ શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂર્ણ શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂર્ણ શ્રી જગટીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂર્ણ શ્રી નભમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂર્ણ શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂર્ણ શ્રી પીચુપમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂર્ણ ગુલાબબાઈ મ.
૦૨. પૂર્ણ પ્રાણકુંપરબાઈ મ.
૦૩. પૂર્ણ લલિતાબાઈ મ.
૦૪. પૂર્ણ લીલમબાઈ મ.
૦૫. પૂર્ણ વિમળાબાઈ મ.
૦૬. પૂર્ણ હંસાબાઈ મ.
૦૭. પૂર્ણ પુષ્પાબાઈ મ.
૦૮. પૂર્ણ વિજયાબાઈ મ.
૦૯. પૂર્ણ તરુલતાબાઈ મ.
૧૦. પૂર્ણ જસવંતીબાઈ મ.
૧૧. પૂર્ણ વસુબાઈ મ.
૧૨. પૂર્ણ પ્રલાબાઈ મ.
૧૩. પૂર્ણ લતાબાઈ મ.
૧૪. પૂર્ણ લદ્રાબાઈ મ.
૧૫. પૂર્ણ સુમિત્રાબાઈ મ.
૧૬. પૂર્ણ સાધનાબાઈ મ.
૧૭. પૂર્ણ અરુણાબાઈ મ.
૧૮. પૂર્ણ સરલાબાઈ મ.
૧૯. પૂર્ણ વનિતાબાઈ મ.
૨૦. પૂર્ણ દીક્ષિતાબાઈ મ.
૨૧. પૂર્ણ ધીરમતીબાઈ મ.
૨૨. પૂર્ણ રાજેમતીબાઈ મ.
૨૩. પૂર્ણ છસુમતીબાઈ મ.
૨૪. પૂર્ણ સુમતિબાઈ મ.
૨૫. પૂર્ણ અનુમતિબાઈ મ.
૨૬. પૂર્ણ વીરમતીબાઈ મ.
૨૭. પૂર્ણ યશોમતીબાઈ મ.
૨૮. પૂર્ણ જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.
૨૯. પૂર્ણ દર્શનશીલાબાઈ મ.
૩૦. પૂર્ણ વિનોદીનીબાઈ મ.
૩૧. પૂર્ણ પ્રજ્ઞાબાઈ મ.
૩૨. પૂર્ણ પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.
૩૩. પૂર્ણ કૃપાબાઈ મ.
૩૪. પૂર્ણ મીરાબાઈ મ.
૩૫. પૂર્ણ કુંદનબાઈ મ.
૩૬. પૂર્ણ જ્યોતિબાઈ મ.

૩૭. પૂર્ણ પ્રીતિસુધાબાઈ મ.
૩૮. પૂર્ણ મીનળબાઈ મ.
૩૯. પૂર્ણ મનીધાબાઈ મ.
૪૦. પૂર્ણ કિરણબાઈ મ.
૪૧. પૂર્ણ હસ્તિતાબાઈ મ.
૪૨. પૂર્ણ શૈલાબાઈ મ.
૪૩. પૂર્ણ ઉર્મિબાઈ મ.
૪૪. પૂર્ણ સુધાબાઈ મ.
૪૫. પૂર્ણ ઉર્વર્ષીબાઈ મ.
૪૬. પૂર્ણ સ્મિતાબાઈ મ.
૪૭. પૂર્ણ ઉર્મિલાબાઈ મ.
૪૮. પૂર્ણ ડોલરબાઈ મ.
૪૯. પૂર્ણ કલ્પનાબાઈ મ.
૫૦. પૂર્ણ સંગીતાબાઈ મ.
૫૧. પૂર્ણ નંદાબાઈ મ.
૫૨. પૂર્ણ સુનંદાબાઈ મ.
૫૩. પૂર્ણ જથેશાબાઈ મ.
૫૪. પૂર્ણ અર્થિતાબાઈ મ.
૫૫. પૂર્ણ અજિતાબાઈ મ.
૫૬. પૂર્ણ અમિતાબાઈ મ.
૫૭. પૂર્ણ પુનિતાબાઈ મ.
૫૮. પૂર્ણ સુનિતાબાઈ મ.
૫૯. પૂર્ણ ગીતાબાઈ મ.
૬૦. પૂર્ણ વિદુબાઈ મ.
૬૧. પૂર્ણ તરુલબાઈ મ.
૬૨. પૂર્ણ મીનાબાઈ મ.
૬૩. પૂર્ણ પૂર્ણાબાઈ મ.
૬૪. પૂર્ણ રથિતાબાઈ મ.
૬૫. પૂર્ણ લિંદુબાઈ મ.
૬૬. પૂર્ણ વિરલબાઈ મ.
૬૭. પૂર્ણ રૂપલબાઈ મ.
૬૮. પૂર્ણ તેજલબાઈ મ.
૬૯. પૂર્ણ સુજીતાબાઈ મ.
૭૦. પૂર્ણ સ્વાતિબાઈ મ.
૭૧. પૂર્ણ શેતાબાઈ મ.
૭૨. પૂર્ણ રેણુકાબાઈ મ.

શ્રુત સેવાનો સતકાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

સાધ્વી સુબોધિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટ
માતુશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી)

સૂર્ય અસ્ત થાય, અવની પર અંધકાર ફેલાય ત્યારે પ્રકાશ પાથરવાનું કાર્ય દીપક કરે છે, તેમ તીર્થકર પરમાત્માથી વિહીન આ કાળમાં સંત અને શાશ્વત શાસનના દીપક બનીને રહ્યા છે. આ બંને આધારે જ જિનશાસન ૨૧૦૦૦ વરસ સુધી ટકવાનું છે.

માતુશ્રી લલિતાબેન અને પિતાશ્રી પોપટલાલભાઈએ શાસનના આગમોલા આ બંને દીપકમાં યન્નિચિત્ત દીવેલ પૂરવાનું સતકાર્ય કર્યું છે. પોતાની સુપુત્રી કુ. ભદ્રા (પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.) ને શાસનના ચરણે સમર્પિત કરી શાસનની સેવા કરી છે.

તેમના સંસ્કાર વારસાને ઉજ્જવળ બનાવતા સુપુત્ર ગિરીશ શાહ અને પુત્રવધુ સૌ. દટાબેન અમેરીકામાં પણ ધર્મની સેવા કરી રહ્યા છે. વર્ષોની ભાવનાને સાકાર કરતા મિલપિટસમાં વિશાળ ધર્મસ્થાન - ધર્મસંકુલના નિર્માણમાં તેઓ બંને એ મહત્તમ યોગદાન આપ્યું છે અને જૈના (જૈન કેરેશન ઓફ અમેરીકા) માં ફાઉન્ડિંગ મેમ્બર તથા ટ્રેઝરર રૂપે વર્ષથી સેવા આપી રહ્યા છે.

સુપુત્રી સૌ. લતા શરદ શાહ પણ અમેરીકામાં તપ, જપ, સ્વાધ્યાય દ્વારા જીવનને સફળ બનાવી રહ્યા છે. આકોલા સ્થિત સુપુત્રી સૌ. હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી પ્રાણ મહિલા મંડળની બહેનોને અધ્યાત્મ ના સોપાન સર કરાવી રહ્યા છે.

સાધ્વી બનેલા પોતાની સુપુત્રીના આગમ સંપાદન કાર્યની તથા આગમના પ્રકાશનના કાર્યની ગુરુદેવ પૂ. નબ્રમુનિ મ. સા. તથા વીરમતીબાઈ મ. એ ગિરીશભાઈને સોંપેલા શાશ્વત સેવાના કાર્યની અનુમોદના કરીને તથા સ્વયં પોતે આગમ પ્રકાશનમાં શ્રુતાધાર બનીને શાશ્વતપી દીપકમાં દીવેલ પૂરી કૃતાર્થ બન્યા છે.

તીર્થ સેવાના કાર્ય કરતા તમે ચતુર્થ તીર્થમાંથી દ્વિતીય તીર્થસ્થાનને પામો, શાશ્વતના રહસ્યો તમારે હૈયે પ્રગટ થાય અને આત્મોત્ત્રણ કરાવે, તેવી ભાવના સહ તમારી બંને પ્રકારની શાસન સેવાના અનેકશઃ ધન્યવાદ.

ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન
PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય

સદ્ગિવેક

- તીર્થકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશદ્વય આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થકરોના ઉપદેશદ્વય ગ્રંથો સાક્ષાત् તીર્થકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ગ્રાગ ભાવ વંદન કરવા.
- ઘરના સદ્ગ્રંથોએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ઉર આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રફરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને ઓટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ: ઉપાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ઉર અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથડુમ હોય, સ્લીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે. કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જ્યવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂ. શ્રી દુંગર સિંહજી મ.સા. નું જીવન દર્શન	11	૧૬. દસનામ – પ્રમાણનિષ્પત્ત નામ	૨૬૩
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા. નું જીવન દર્શન	13	૧૭. દસનામ – સમાસ	૨૭૦
પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા. નું જીવન દર્શન	15	૧૮. દસનામ – તદ્દિત	૨૭૬
પુનઃ પ્રકાશનના બેબોલ	17	ઉપક્રમનો ત્રીજો ભેદ-પ્રમાણ	
પૂર્વ પ્રકાશનના બેબોલ	19	૧૯. દ્રવ્યપ્રમાણ	૨૮૪
અભિગમ	21	૨૦. ક્ષેત્રપ્રમાણ – અંગુલ સ્વરૂપ	૨૯૭
આર્થીવચન સહ અનુમોદના	25	૨૧. ચારગતિની અવગાહના	૩૧૦
સંપાદકીય	27	૨૨. પ્રમાણાંગુલ	૩૩૧
સંપાદન અનુભવો	35	૨૩. કાલપ્રમાણ પલ્યોપમ સ્વરૂપ	૩૩૭
અનુવાદકાની કલમે	37	૨૪. ચારગતિની સ્થિતિ	૩૪૧
તરખાના અસ્વાધ્યાય	50	૨૫. ક્ષેત્ર પલ્યોપમ	૩૭૮
શાસ્ત્ર પારંબ		૨૬. બદ્ધ-મુક્ત શરીર	૩૮૫
૧. આવશ્યક નિષેષ	૧	૨૭. ભાવપ્રમાણ – પ્રત્યક્ષાદિ	૪૨૪
૨. શ્રુતનિષેષ	૩૫	૨૮. ભાવપ્રમાણ – નય દષ્ટાંત	૪૫૪
૩. સ્કર્ષ નિષેષ	૪૮	૨૯. ભાવપ્રમાણ – સંઘાં (શંખ)	૪૬૮
પ્રથમ અનુયોગદાર-ઉપક્રમ		૩૦. અનાંત સુધીની ગણના	૪૮૫
ઉપક્રમનો પ્રથમ લેદ-આનુપૂર્વી		ઉપક્રમનો ચોષો ભેદ	
૪. ઉપક્રમ નિષેષ	૫૨	૩૧. વક્તવ્યતા	૫૦૧
૫. અનોપનિવિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૭૩	ઉપક્રમનો પાંચમો ભેદ	
૬. ઔપનિવિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૧૦૮	૩૨. અર્થાદિકાર	૫૦૭
૭. ક્ષેત્રાનુપૂર્વી	૧૧૪	ઉપક્રમનો છઠો ભેદ	
૮. કાલાનુપૂર્વી	૧૪૦	૩૩. સમવતાર	૫૦૯
૯. ઉત્કીર્તનાદિ પાંચ આનુપૂર્વી	૧૫૧	બીજું અનુયોગદાર – નિષેષ	
ઉપક્રમનો બીજો ભેદ-નામ		૩૪. અધ્યયન નિષેષ	૫૧૮
૧૦. એકથી પાંચ નામ	૧૭૧	૩૫. અશીષા-આય-ક્ષપણા નિષેષ	૫૨૫
૧૧. છ નામ – છ ભાવ	૧૮૮	૩૬. સામાયિક નિષેષ	૫૩૮
૧૨. સાતનામ – સાત સ્વર	૨૨૫	ત્રીજું અનુયોગદાર	
૧૩. આઠનામ – આઠ વિભક્તિ	૨૩૭	૩૭. અનુગમ	૫૪૭
૧૪. નવનામ – નવ કાવ્ય રસ	૨૪૧	ચોણું અનુયોગદાર	
૧૫. દસનામ – ગુણનિષ્પત્ત નામ	૨૫૧	૩૮. નય – સાત નય	૫૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કોષ્ટકોની સૂરી		ચાર્ટ સૂચિ	
આવશ્યક સૂત્ર પરિચય	૧૦	અમિથીય દર્શક	૭
આગમતઃ—નોઆગમતઃ ભાવશુટનો તફાવત	૪૪	આવશ્યક નિક્ષેપ	૩૪
ભંગ સમુક્તીર્તના રૂબંગ	૮૧	શુતનિક્ષેપ	૪૭
દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલનું ક્ષેત્ર	૮૦	આવશ્યક નામ—અર્થાધિકાર	૫૮
દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલની સ્પર્શના	૮૩	સ્કર્ધ નિક્ષેપ	૫૧
અનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યનું		અનુયોગના ચાર દ્વાર	૫૩
અલ્પબહુલ્લત્વ	૧૨૮	ઉપકમ નિક્ષેપ	૭૨
ક્રાણની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિની વ્યાખ્યા	૧૪૨	દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૧૧૩
નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી		ક્ષેત્રાનુપૂર્વી	૧૩૮
દ્રવ્યાનુપૂર્વી—ક્ષેત્રાનુપૂર્વી—કાલનપૂર્વી	૧૫૩	કાલાનુપૂર્વી	૧૬૦
જીવ ઉદ્ય નિષ્પન્ન ઔદ્ઘિકભાવ	૨૦૧	ઉત્કીર્તનાદિ પાંચ આનુપૂર્વી	૧૭૦
ક્ષ્યોપશમ નિષ્પન્નભાવ	૨૦૮	ઉપકમનો બીજો ભેદ—નામ (અક્ષી પાંચ નામ)	૧૮૭
સન્નિપાતિકભાવના રૂબંગ	૨૨૨	૭ નામ	૨૨૪
સપ્ત સ્વર વિગત	૨૩૪	સાત નામ	૨૩૬
૭ નરકના નારકીઓની અવગાહના	૩૧૩	આઠ નામ	૨૪૦
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના	૩૨૪	નવ નામ	૨૫૦
મનુષ્ય શરીરની અવગાહના	૩૨૬	દસ નામ	૨૮૩
ચાર પ્રકારના દેવોની અવગાહના	૩૨૮	દ્રવ્ય પ્રમાણ	૨૮૬
નારકીઓની આયુ સ્થિતિ	૩૫૩	ક્ષેત્ર પ્રમાણ	૩૩૬
પાંચ સ્થાવરની સ્થિતિ	૩૫૮	કાલ પ્રમાણ	૩૮૪
વિકલેન્દ્રિયની સ્થિતિ	૩૬૦	ભાવ પ્રમાણ	૪૪૩
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ	૩૬૬	ભાવ પ્રમાણમાં સંખ્યા	૪૦૦
મનુષ્યની સ્થિતિ	૩૬૭	વક્તવ્યતા—અર્થાધિકાર—સમવતાર	૪૧૮
ચારે નિકાયના દેવોની સ્થિતિ	૩૭૫	બીજું નિક્ષેપ દ્વાર — અનુયોગદ્વાર	૪૪૬
૭ પ્રકારના પલ્યોપમ	૩૮૬	ત્રીજું અનુગમ દ્વાર — ચોથું નય દ્વાર	૪૬૭
બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૩૯૮	પરિશિષ્ટ-૧	
પાંચ સ્થાવરના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૦	અનુયોગના ચાર દ્વાર અને તેના ભેદ	૪૬૮
વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૦	અનુયોગના ચાર દ્વારના ચાર્ટ	
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૧	પરિશિષ્ટ-૨	
મનુષ્યના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૧	વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુકમણિકા	૪૭૫
નારકી દેવતાના બદ્ધેલક—મુક્કેલગ શરીર	૪૨૨		

ગોડલ ગરછાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર પૂરુષેવ શ્રી કુંગરસિંહજી મ.સા.

જીવન દર્શન

નામ	: શ્રી કુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૮૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપત્રા શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સ્કેટ	: માતાએ સ્વર્ણમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતૃ ભગીની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂરુષ શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૭૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવબંદર.
સદ્ગુરુષેવ	: પૂરુષ શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતૃશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજ - માનદુરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદ્રભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમતાદશાની પ્રામિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજ્યના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર, સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનદ્ર્ય આભ્યંતર તપ.
ગોડલ ગરછ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જ્યલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કરુણા, સમયસૂચકતા વગેરે....

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંપરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૯માં આશાનુવર્તી રૂપ જેટલા સાધુ-સાધીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, અલાવાડ, કર્ણા, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઢાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ય	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વેશાખ સુદ - ૧૫ સમાવિમરણા.
આયુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંઘમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી કુંગરસિહજ મ.સા.
	દ્વિતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
	તૃતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી.
	ચતુર્થ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી.
	પંચમ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી.
	મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જ્યયંદ્રજી સ્વામી
	યુગદથાતપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા.
	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.
	તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા.
વિધમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

અવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળા.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરબાઈ.
જ્ઞાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગ્નિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષ વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છષ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્ઘાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગર્ભ પરંપરા	ગોડલ ગર્ભ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજ્જ્ઞ.
સંધ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાપ્તે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંથારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુભાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

શાન પ્રસાર

દેહ વૈભવ

આભ્યંતર વૈભવ

વિહાર ક્ષેત્ર

ગોડલ ગચ્છ સંમેલન

ઉપનામ

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

અંતિમ ચાતુર્માસ

દેહ વિલય

અંતિમ વિધિ

શિષ્ય પરિવાર

ચતુર્વિંદુ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત

(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા
(૨) એ ખંડન વાદ (૩)નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું
આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સપ્ત
વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

રાજકોટ, ગોડલ, જેતપુર, ધોરાજી, વડિયા, વેરાવળ,
પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક
સ્થાને શાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીર્ણોધાર.

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત
આભા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યા નયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીજા
જેવો સુમધૂર કંદ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

વિનય સંપત્તા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા,
પ્રવચન-પટૃતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દાઢિ, ત્યાગમસ્તી.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદાન
'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન
આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના
રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી
મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાબાઈ મ. આહિ ૧૫ સતીજી.

બગસરા.

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦
કલાકે ઈ. સ. ૨૮-૧૨-૧૮૫૬.

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતીજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે
સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસબ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

અવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબ્રહ્મવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૫૮
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્તા જમકુખાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૮-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૮ આગમ કંઠસ્થ, શેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રાથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ એ સંતોષી સેવા કરી.
તપયોગ	૧૮ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૮૮૮ આયંબિલ તપ (સાગાર), ૧૮ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૮ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ	દીક્ષા પછી ૮ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૮૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.
પુષ્ટય પ્રભાવ	ગુરુદેવના પુષ્ટય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ષીતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.
વિહાર ક્ષેત્ર	ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ
જ્ઞાન અનુમોદન	શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ત૦ શિષ્યાઓ અને ત૦ વેરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.
દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા	૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.
આચરિત સૂત્રો	જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.
જીવંત ગુણો	વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનસ્થિ.
અનશન પ્રત્યાખ્યાન	ઇ. સ. ૧૯૮૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને પછી દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.
અંતિમ ચાતુર્માસ	રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય. (૧૯૮૭)
મહાપ્રયાણ	રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૮૮ મહા સુદ ૧૧॥ રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.
અંતિમ દર્શન તથા પાલણી	શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.
અંતિમકિયા સ્થાન	'તપસમાટ તીર્થધામ', રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થકર ભગવાનના અમૃતસમા વચ્ચનોને 'આગમ' રૂપે ગાણધર ભગવંતોએ જીવીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાયને આપણને અમૃત વચ્ચનો પ્રામ થયા.

તીર્થકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગાણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાત્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યાઓએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની શાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાવિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્તીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર કૃપાદિષ્ટ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદિનાને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. એ અમોને આશા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ ‘પારસધામ’ ના ઉપક્રમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. ની આશાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ધાટકોપરના ઉપક્રમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ આણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. અમારા આ કોમાયુટર કાર્યમાં શ્રી અમીનભાઈ આજાદ તથા સ્નેહા અમીત દર્ઢનો પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી જ રીતે ઉદારટિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાપ્તયમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

વલ્લભભાગ લેન, તિલક રોડ, ધાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - 400009

ફોન - 3204 3232.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જ્યવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જ્યવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સર્માર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુષ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજીષાના નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાખ્યમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજ મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જ્ય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુસ્વયોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહૃના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્ચામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામ્ભૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૭ સનુ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્માટ શ્રી રતિલાલજ મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજ મ. સા. ઠ. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ઉત્સવીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જ્યોતિસ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ઉર આગમો અને પ્રાણગુરુ સમૃતિ ચ્રથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિયત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્તીસ આગમો કમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. તથા દર્કે આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીર્ષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેરિત કરનારા ગોડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક પૂ. શ્રી જ્યંતીલાલજી મ. સા., અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા., તથા આગમ ટિવાકર પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા. નીડર વક્તા પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા. આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીપી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા. ના પણ અમો ઋષી છીએ.

વાતસલ્ય વરિષ્ઠા પૂજયવરા પૂ. મુક્તાબાઈ મ., પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશુન આરાધક પૂ. લીલમભાઈ મ., અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા પૂ. ઉષાબાઈ મ., સહ સંપદિકા ડૉ. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુભોગિકાબાઈ મ. અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમો ઋષી છીએ.

શુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરુબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જ્યવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્રાંત અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા ન મળ વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતક બની રહેશે.

જ્ય જિનેન્સ

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણોકયંદ શેઠ (પ્રમુખ)

શ્રી અચ્યુતભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)

શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)

શ્રી ટી. આર. દોશી (ઉપપ્રમુખ)

શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોડલ ગરછ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પુ. શ્રી જ્યંતમુનિ મ.સા.

અનુયોગદ્વાર જૈન વાજ્મયમાં નિરાળું સ્થાન ધરાવે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કે જૈનદર્શનનો જે વૈચારિક વિભાગ છે તે સંપૂર્ણ વિભાગનો આધાર મૂળ ચાર નિક્ષેપ છે.

જૈન શાસ્ત્રકાર ભૌતિક પદાર્થનો કે વિશ્વગત દ્રવ્યનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેને સાંગોપાંગ સમજવા માટે મુખ્યત્વે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ આ ચાર પાયાનો પુરો ઉપયોગ કરે છે.

કેવળ પદાર્થને જ નહીં પરંતુ પદાર્થ માટે વપરાતા શબ્દોનો પણ સાથે સાથે એટલો જ ઉડો વિચાર કરે છે. ફક્ત પદાર્થ નહીં પરંતુ કોઈપણ ભાવતત્ત્વને સમજવા માટે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય તે શબ્દોનો પણ પૂર્ણ રીતે વિચાર કરે છે અને આ શબ્દ વિચારને નામ નિક્ષેપમાં ગોઠવી પદાર્થથી તેનું વિભાજન કરે છે.

ત્યાર બાદ શબ્દ અને શબ્દના અર્થને "નય" ના ગ્રાજુથી તોળે છે. ત્યાર બાદ શબ્દનો જે અર્થ નીકળતો હોય, તે અર્થના ભાવને સાક્ષાત્ સમજનારને ઉપયોગ યુક્ત શાતા કહે છે.

આ માટે શબ્દ વાપર્યા છે જાણએ ઉવડતો અર્થાત્ શાયક તે ઉપયોગવાન હોય તેવો સ્પષ્ટ અર્થ તારવીને અનુયોગદ્વારમાં પ્રારંભના પ્રકરણમાં જ ડેસલો આપ્યો છે કે— જે અણુવત્તે સે ન જાણએ । જે જાણએ સે ન અણવત્તે અર્થાત્ જ્ઞાણનાર ઉપયોગ રહિત ન હોય અને જે ઉપયોગ રહિત હોય તે જ્ઞાણનાર ન હોય, આ રીતે અંતિમ બોલનો વિચાર કરી બાકીના બધા ભાવોને પોતાની રીતે ગોઠવ્યા છે. જેમકે—
(૧) નામશુત (૨) સ્થાપના શુત (૩) દ્રવ્યશુત (૪) ભાવશુત. તેમાં દ્રવ્યશુતમાં (૧) આગમ દ્રવ્યશુત અને (૨) નોઆગમ દ્રવ્યશુત એ બે ભેદ છે. તેમાં પણ નોઆગમ દ્રવ્યશુતના (૧) ચ્યુત ચૈતન્ય શરીર (૨) ભાવિ ચૈતન્ય શરીર અને (૩) એ બંનેથી વ્યતિરિક્ત, એમ ત્રણ ભેદ પાડેલા છે તથા ભાવશુતના બે ભેદ છે— (૧) આગમથી ભાવશુત અને (૨) નોઆગમથી ભાવશુત. અહીં આગમથી ભાવશુત એ જ્ઞાનનો અંતિમ

શ્રેષ્ઠ દરજાઓ છે. જેને જાણએ ઉવડતે કહેવાય છે. જ્યારે નોખાગમથી ભાવશુંત લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે ભેદવાળું છે, જેમાં લૌકિક એટલે જૈનશાસ્ત્ર સિવાયના બીજા ધર્મના માન્ય પુસ્તકો ઉપરાંત નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, વૈદ્કીય પુસ્તકો એ બધા કળાના શાસ્ત્રો પણ લૌકિક ભાવશુંતમાં ગણ્યા છે. જ્યારે લોકોત્તર ભાવશુંતમાં બધા અરિહંત પ્રરૂપિત, સર્વજ્ઞ માન્ય જૈનધર્મને માટે પ્રમાણિક બધા શાસ્ત્રો ગણવામાં આવ્યા છે. આ રીતે નામશુંતથી લઈને આગમભાવશુંત સુધી આખો શુંતજ્ઞાનનો કમ બતાવેલો છે. આ જ રીતે અનુયોગદ્વાર આવશ્યક અને એવા બીજા તત્ત્વોના પણ અણીશુદ્ધ કમ પ્રદર્શિત કર્યા છે. શાસ્ત્રની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે.

પાઠક તે ધ્યાનથી સમજે તો શાસ્ત્રવાણી ઘણા જ વ્યાપક વિષયને આવરી લે છે.

આ રીતે આખો કમ કોઈપણ શબ્દ કે ભાવો ઉપર લાગુ કરેલો છે તથા શબ્દ અને અર્થ બંનેને ખંડ ખંડ કરી અંદરથી નિહાળવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને સાધારણ જનસમૂહ કે સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા જીવો જ્ઞાનના કે પદાર્થના જ્ઞાણપણામાં કેટલા સ્થૂળ રીતે રમતા હોય છે તેનું દર્શન કરાવ્યું છે.

અનુયોગદ્વાર ખરેખર ! જોવા જ્ઞાનવાની એક અલૌકિક મેથડ પૂરી પાડે છે. પંડિત સુખલાલજીએ "અનુયોગદ્વાર" શબ્દનો અર્થ ફોડતા જણાવ્યું છે કે— અનુયોગ = એ પ્રશ્ન અને દ્વાર = એ તેનો ઉત્તર છે અર્થાત્ અનુયોગદ્વારનું બીજું નામ "પ્રશ્નોત્તરશાસ્ત્ર" એમ કહી શકાય. જોકે સમગ્ર જૈનશાસ્ત્રો લગભગ પ્રશ્નોત્તર રૂપે જ લખાયા છે; પ્રશ્નોત્તર રૂપે જ જ્ઞાન પીરસે છે અને અનુયોગદ્વાર તો સાક્ષાત્ પ્રશ્નોત્તરનો નમૂનો જ છે. ખરુ પૂછો તો પ્રશ્નોત્તર—પદાર્થને પચાવવાની ચાવી છે.

આ દસ્તિએ પંડિત સુખલાલજી ઘણા સાચા છે. છતાં અહીં કહેવું પડશે કે— અનુયોગનો અર્થ પ્રશ્ન પુરતો જ સીમિત નથી, તે જ રીતે "અનુયોગદ્વાર"નો અર્થ પ્રશ્નોત્તર પૂરતો જ સીમિત નથી.

હવે આપણે અનુયોગદ્વારને જરા વધારે ઊડાઈથી સમજીએ—

"યોગ"નો અર્થ સંધિ થાય છે, સંમિલન થાય છે. યોગ બે અનુકૂળ પદાર્થ કે અનુકૂળ ભાવોનું સામંજસ્ય પ્રગટ કરે છે. યોગ શબ્દ ભારતની સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિ અને

સમક્ષ ભારતીય દર્શનનો આધાર છે. ભારતમાં "યોગ" શબ્દને લગતમાં ભાષેલ-અભણ બધા માણસો જાણે છે.

'યોગ' શબ્દ સંઘાટિત, સંગઠિત, સંતુલિત, સમન્વિત, સમભાવી, સમતોલ, ભૂમિકાનું સૂચન કરે છે. જીવ-શિવનું મિલન એ પણ મોટો યોગ જ છે. શબ્દ અને અર્થનું સામંજસ્ય એ પણ યોગ જ છે. પિતા-પુત્ર, માતા-પુત્ર, ભાઈ-બહેન, પતિ-પત્ની, સ્વામી-સેવક, આવા સ્થૂલ સાંસારિક સંબંધો પણ ભૌતિક યોગના સૂચક છે. જ્યારે યોગનો ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિચાર કરીએ ત્યારે મનનો આત્મા સાથે યોગ, વાણીનો લક્ષ સાથે યોગ, શરીરની કિયાઓનો સાધના સાથે યોગ, આ બધા યોગ જીવાત્માને ઉપરની ભૂમિકામાં લઈ જાય છે અને જ્યારે જીવની દાખિ ખૂલે છે અને વિશ્વદર્શન થાય છે; ત્યારે સંપૂર્ણ વિશ્વમાં ચાલતા કાર્યકારણના યોગ, પરસ્પર છ દ્રવ્યના યોગ, ભાવોના અને દ્રવ્યના યોગ આવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ યુક્ત યોગ અને ભવ્ય વ્યાપક વિશ્વમાં ઘટિત થતા મહાયોગ એ બધા યોગોનું બુદ્ધિ અનુસંધાન કરે છે. ત્યાર બાદ જીવમાં ભક્તિનો ઉદ્દ્ય થતા જ્ઞાન અતિ નમ્રભાવે વહે છે. ત્યારે શાસ્ત્ર આજ્ઞાના, ગુરુદેવોના અને શ્રી જિનેશ્વર દેવોના ઉપદેશ, આદેશ અને શાસ્ત્રના રહસ્યમય ભાવોથી બનતા યોગોનું ભાન થતાં જીવ તેનું અનુસરણ કરવા તૈયાર થાય છે. આવા અનુસરણ ભાવને અનુયોગ કહેશું અને અનુયોગનું અવલંબન લેતા, આગળ વધતાં એક એક રહસ્યમય દ્વાર ખુલતા જાય છે જેને આપણે અનુયોગદ્વાર કહેશું.

હવે આપને સમજાયું હશે કે— અનુયોગદ્વારનો અર્થ ફક્ત પ્રશ્રઉત્તર જેટલો સીમિત નથી પરંતુ જે જે યોગોના રહસ્ય છે તેને પામવા માટે જેનાથી અનુસરણ થાય તે અનુયોગ છે અને અનુયોગના પ્રભાવે જે કપાટ ખૂલે તે "અનુયોગદ્વાર" છે.

આ શાસ્ત્ર તો વિશેષ રૂપે અનુયોગદ્વાર સ્વયં છે પરંતુ બાકીના બધા શાસ્ત્રોમાં અનુયોગદ્વાર ડગલે પગલે પથરાયેલ છે.

પાઠકને અનુયોગદ્વાર વાંચવા કે સમજવા માટે દાર્શનિક જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. તર્કશાસ્ત્ર કે ન્યાય શાસ્ત્ર ઉપરાંત "નય" "નિક્ષેપ" "સપ્તમંગ" ઇત્યાદિ જૈનદર્શન અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને સમજવા માટેની જે આ ચાવીઓ છે તેનો પણ પૂરો ઉપયોગ કરવાનો છે.

સમજા વિના આમ જ કંઠસ્થ કરી સ્વાધ્યાય કરવાથી પણ અનંત નિર્જરા થાય છે. એ દ્રવ્યશુદ્ધ તરીકે અનુયોગદ્વાર ઉપાર્જન થાય છે.

અનુયોગદ્વારને જીણવટથી જોઈએ તો દર્શન શાસ્ત્રનો મુકૃટ મણીગ્રંથ છે અને જિનેશ્વરોએ ઉપદેશોલી વાણીને ગણધરોએ જે રીતે ગુંઠી છે, તે ભૂલ ભૂલામણીવાળા મોટા રાજમહેલ જેવી છે.

પાઠક બધા દ્વારોનું અને બધા રસ્તાઓનું ઉપયોગવાન રહી ચીવટથી ધ્યાન રાખે તો આ રાજમહેલમાં રમણ કરવાનો આનંદ લઈ શકે.

સાધારણ મનુષ્યને પોતાની સમજા માટે "હું જાણું છું" એવો સૂક્ષ્મ અહંકાર હોય છે. આવા મિથ્યા અહંકારે કરી તેમના વાણી વર્તનમાં રાગદ્વૈષની પ્રબળતા પથરાય છે પરંતુ અનુયોગ શાસ્ત્ર જેવા ગહનશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે, ત્યારે સમજાય છે કે પોતાની સમજ કેટલી અધૂરી છે. અહંકારની જગ્યાએ નમતા અને વિનયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

ધન્ય છે આ વીતરાગ વાણીને, જે મણે પાંથીએ પાંથીએ તેલ નાંખ્યું છે.

જયંતમુનિ
પેટરબાર.

આશીર્વયન સહ અનુમોદના

નિડર વકતા

બા. બ્ર. પૂ. જગદીશચંદ્ર મ. સા.

ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રના પરમ ઉપકારી, ગોંડલ સંપ્રદાયના નિદ્રાવિજેતા એકાવતારી યુગપુરુષ પૂ. શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી દુંગરશી મ. સા. ની પાટપરંપરાએ શ્રી કાનજી સ્વામી, શ્રી ભીમજી સ્વામી, શ્રી નેણશી સ્વામી, શ્રી જેસંગજી સ્વામી, શ્રી દેવજી સ્વામીના શિષ્ય શ્રી જ્યમાણેક ગુરુદેવના સેવાભાવી, લાડીલા શિષ્યરત્ન બા.બ્ર. સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.થી જૈન જૈનેતાર અભાલવૃદ્ધ પરિચિત છે.

અનોખા સંપાદન માટે ધન્યવાદ :-

આ પરમ જ્યોતિર્ધરના જન્મશતાબ્દી વર્ષને અમર બનાવવા માટે અજોડ પુરુષાર્થ પૂર્વક વિવિધ કાર્યો દ્વારા થઈ રહ્યા છે. તેમાંનું એક કાર્ય આગમ પ્રકાશન છે. જૈનદર્શને સ્વાધ્યાયને તપ ગણાવેલ છે. આત્માને પ્રકાશિત કરવા માટેનું વિરલ સાધન "સ્વાધ્યાય" છે. વીતરાગવાણી જ માનવમાત્રના કલ્યાણ માટે ખૂબ ઉપકારક-માંગલ્યકારક બની રહેશે. અર્ધમાગદી ભાષામાં રચાયેલા આપણાં શાસ્ત્રોને માતૃભાષા ગુજરાતીમાં રજૂ કરવા માટેનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરનાર સહુને ધન્યવાદ.

પૂ.અંબાબાઈ મહાસતીજીના શિષ્યા પરિવારે શ્રમણી વિદ્યાપીઠ-મુંબઈમાં અભ્યાસ કરી થોડા શાસ્ત્રોનું પ્રકાશન કરાવી સ્વાધ્યાયનો મહાલાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને પૂ. ગુરુદેવની જન્મશતાબ્દીના માંગલિક વર્ષ "આગમ બત્રીસી" માતૃભાષામાં પ્રકાશિત કરવાના મહાન કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો છે. પ્રાણ પરિવારના પૂ. મુક્તાબાઈ મ. પૂ. લીલમબાઈ મ. તથા તેમના પરિવારે અજોડ પરિશ્રમ ઉઠાવી આગમ લેખનનું કાર્ય કર્યું છે. તે તેઓની સ્વાધ્યાય પ્રીતિ, શાસન પ્રભાવના અને પૂ. ગુરુદેવ પ્રત્યેની ઊરી ભક્તિ પ્રગટ કરે છે. પ્રત્યેકને ધન્યવાદ અને અભિનંદન. તેઓનું આ કાર્ય ફક્ત ગોંડલ સંપ્રદાય કે સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ માટે જ નહીં, સમસ્ત જૈનસમાજ માટે પ્રેરક બની

રહેશે. વર્તમાન સમયની અનેક વિષમતાઓની વચ્ચે દુઃખી એવા લોકોને માટે આ ભગ્રીસીનો સ્વાધ્યાય ભવકદ્વી માટેનું ઉત્તમ અવલંબન બની રહેશે એ નિઃશંક છે.

યોજના જહેર થતાંની સાથે જ મારું હદ્ય આનંદવિભોર બની ગયું હતું. પૂ. પ્રાણભાલલુ મ.સા. તથા પૂ. રત્નભાલલુ મ.સા. મારા મહાન ઉપકારી છે. એ ઉપકારનું ઋણ જન્મો જનમ સુધી વાળી શકું તેમ નથી. પ્રકાશન પૂર્વે જ મારા પર પૂ. મુક્તાબાઈ સ્વામીનો પત્ર આવ્યો હતો પરંતુ મારી નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે જવાબ લખી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી શક્યો ન હતો. ખૂબ મોડો જવાબ આપું છું તે બદલ પૂ. સાધીગણ મને માફ કરશે.

'શ્રી ઉપાસક દશાંગ' આદિ આગમોની પ્રત મારા હાથમાં આવતા તન-મન પુલકિત બની ગયા. ઉત્તમ કવરપેઈજ, સુઘડ છપાઈ, મૂળપાઠ સાથે સરળ-રસાળ ભાવાર્થ, પરિશિષ્ટ વગેરે સામગ્રી અત્યંત ઉત્તમ છે. વિદ્ધતાપૂર્ણ-લોકભોગ્ય, કળામય આકર્ષક સંપાદન સીમાચિહ્ન જેવું બની રહેશે. આ પ્રકાશનનું અગિયારમું આગમ 'અનુયોગદાર સૂત્ર' પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. અન્ય આગમો પણ સવેળા પ્રકાશિત થાય અને તે માટે તન-મન-ધનથી શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો સહકાર પ્રાપ્ત થાય તેમજ સંપાદન કાર્યમાં ઉપકારક સહુ કોઈનું કલ્યાણ થાય એવી શુભેચ્છા....

ઉધાના પ્રથમ કિરણો વડે જગતના અંધારા દૂર થઈ જાય, આરતીના તેજસ્વી કિરણો વડે સુખોધ પામી, શ્રદ્ધાના તાર મજબૂત બને, હસતા ડોલરના ફૂલ વડે સુગંધ ફેલાઈ જાય, લીલીછમ પ્રકૃતિ મન અને હદ્યને અદ્ભુત શાંતિ બક્ષે. આ બધું કાર્ય ભાવ પ્રાણને ઉઝાગર કરી, તૈલોક્યનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવા, મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવા સહયોગી બને.... એ જ પ્રાણભાલના અંતરના આશીર્વાદ....

આ સંપાદનનો ઐનસમાજ ભરપૂર લાભ લે અને વીતરાગવાણીને જીવનમાં ઉતારી, જીવનને સફળ બનાવે, સંપૂર્ણ સહયોગ આપે એવી આશા અને અભિલાષા સહા....

લિ. 'પ્રાણભાલ'

જગશાંતિ

સંપાદકીય

અપૂર્વ શ્રુતઆરાધક ભાવયોગિની
બા. બ્ર. પૂ. લીલમબાઈ મ. સ.

દેવ ગુરુ ધર્મ પસાયે, આસત્ર ઉપકારી, અનન્ય શરણદાતા, પરમોપકારી, પરમકૃપાળું ગુરુવર્યોની કૃપાબળે, જેમ ડગમગતી ડોલતી નૈયા સારા સૂકાની દ્વારા પાર પામી જાય તેમ અમારી કિયાત્મક થયેલી ગુજરાતી ભાષા અનુવાદ રૂપી આગમ નૈયા સંવેગ પકડી ગુરુ પ્રાણ શતાબ્દીના ઉપલક્ષે આગળ ધપી રહી છે.

પ્રિય પાઠક !

આજે તમારા કરકમળમાં ગુરુપ્રાણ આગમ બત્તીસીનું ચોથું મૂળ આગમ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પ્રેરિત કરી રહ્યા છીએ. અનુયોગ શબ્દ ચાર વિભાગમાં દર્શાવેલ છે. દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ. અનુ = પાછળ, યોગ= જોડાણ. જેની અંદર દ્રવ્યનું વર્ણન કરી શબ્દનું જોડાણ કર્યું હોય તે દ્રવ્યાનુયોગ, આચરણ તથા કિયાનું જોડાણ થાય તે ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતનું વર્ણન કરી સંખ્યાનું જોડાણ થાય તે ગણિતાનુયોગ અને ધર્મની કથામાં સિદ્ધાંત પૂર્વકના વૈરાગ્ય વાસિત દર્ખાતનું-કથાનું જોડાણ થાય તેને ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે.

અનુયોગદ્વાર નામના આ મૂળસૂત્રમાં મુખ્યત્યા દ્રવ્યાનુયોગ અને ગૌણતા એ ત્રણે ય અનુયોગ સમાવિષ્ટ છે. મુદ્દાની વાત તો એ છે કે દસ્તિવાદ નામના ભારમા અંગસૂત્રના પણ પાંચ અધ્યયન પૈકી ચોથું અધ્યયન "અનુયોગ" છે. તેમાં બે વિભાગ છે— મૂળ પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ. મૂળ પ્રથમાનુયોગમાં તીર્થકર અરિહંત પરમાત્માને જે ભવમાં સમ્યગ્દૂર્ધન (બોધિ બીજ) ની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારથી પૂર્વ ભવોના કથાનકથી લઈને તેમના આયુષ્ય, દેવલોક ગમન, ચ્યવન, જન્મ, અભિષેક, પ્રરજ્યા, કેવળજ્ઞાન, તીર્થ પ્રવર્તનાદિ વર્ણન કરેલ છે તો બીજા ગંડિકાનુયોગમાં સમાન વક્તવ્યતાથી અર્થાવિકારનું અનુસરણ કરનારી વાક્ય પદ્ધતિ, અર્થ પ્રગટ કરવાની વિધિ દર્શાવી છે. શેરડીના મધ્ય ભાગને માટે ગંડિકા શબ્દ કહેવાય છે. તેવી રીતે એકાર્થ અવિકાર રૂપ

ગ્રંથની પદ્ધતિને અહીં ગંડિકા કહેલ છે અને અર્થભાવના યોગે તેને ગંડિકાનુયોગ કહેલ છે. ગંડિકાનુયોગમાં અનેક પ્રકારના કુલકરો તથા સામાન્ય જીવોથી લઈને ચક્કવર્તી વગેરેની જીવનકથાનું વર્ણન છે. અનુયોગ શબ્દમાં અનેક સંકેત ભર્યા છે. સંસારમાં તો યોગ, સંયોગ, વિયોગ, નિયોગ, પ્રયોગ, મનયોગ, વચનયોગ, કાયયોગના વિવિધ કાર્યોથી કર્મ બંધાય છે. યોગ્ય શબ્દ ઉપસર્ગ લઈને આવે ત્યારે તે અનેક અર્થ થઈને પ્રગટે, પાંગરે. તેવી જ રીતે 'અનુ' ઉપસર્ગ યોગ સાથે જોડાયો છે. તેનો અર્થ છે પાછળા થી જે જોડાય તે અનુયોગ કહેવાય. જોડાણ માત્ર બે વસ્તુ વચ્ચે જ થાય છે. બે વસ્તુ જોડાઈને એકરૂપે ટેખાય છે પરંતુ તે એક, અજોડ, સણંગ, અખંડ નથી. માટે જ્ઞાની પુરુષો કહે છે કે જ્યાં સાંઘો કર્યો ત્યાં વાંધો જ ઊભો થાય. વાંધો માત્ર વિકૃતિની વિજાતીય તત્ત્વની હોનારતો સર્જે, જ્યાં જ્યાં હોનારત સર્જણી ત્યાં ત્યાં જે હતું તે ન રહે અર્થાત્ વાસ્તવિકતા દબાઈ જાય, છુપાઈ જાય; કૃત્રિમતા પ્રગટ થાય. એ જ કૃત્રિમતાની કૃતિ, પ્રકૃતિ આદિ બંધ પાડી ભવોભવની વિકૃતિના વ્યવહારનો વ્યાપાર ચાલુ કરી દે છે. આ રીતે જીવ અને કર્મનો યોગ જોડાયો છે. તે પણ ઉપાધિ રૂપ કર્મનો અનુયોગ છે. આ સર્વ ભાર જીવની ઉપર લાદેલો છે. તે લાદેલા બોજને હળવો કરવા સંસ્કૃતિમાં લાવવા જ્ઞાની પુરુષોએ કરુણા બુદ્ધિથી મૂળભૂત વાતનું નિરૂપણ મંદતમ બુદ્ધિથી લઈને તીવ્રતમ બુદ્ધિમાન માટે કરેલું છે.

પ્રસ્તુત સૂત્ર આર્યરક્ષિત મહારાજે પોતાની આગવી શૈલીમાં દ્વાર મૂકીને શિષ્ય પરંપરાએ ઉપયોગી થાય તે હેતુથી અનુયોગ કરીને મહાઉપકાર કર્યો છે. એકાગ્ર ચિત્તથી વાંચતા, વિચારતા લાગે છે કે જ્ઞાણે એક વિશ્વમાં પુદ્ગળના પ્રચય પરમાણુથી રચાયેલ જીવ, અજીવના પરિયયથી પૂર્ણ અધ્યાસથી વાસિત થયેલ દેહાધ્યાસનું પ્રદર્શન ભર્યું ન હોય ! તેવી અનોખી ભાત પાડે છે. દેહના દર્શનથી જીવ લોભાયો, થોભાયો છે તેવા આત્માઓના લોભથોભ થંભાવી અનુશાસિત કરી આત્માનું સમ્યગ્રૂદર્શન કરાવવાનો મૂળ ઉદેશ, સમુદેશ ગ્રંથકારનો છે.

જેમ પ્રદર્શનમાં હસ્ત લાઘવતાની કલા કરીને વસ્તુ ગોઠવવામાં આવે, શ્રુંગારથી સજજ કરવામાં આવે તેમ અનંતજ્ઞાની પરમાત્માએ અખંડ, ધૂવ દ્રવ્યને નિહાળ્યું, અનુભવ્યું તેવું જ તેઓએ પ્રગટ કરી આપણી સમક્ષ જાહેર કર્યું; વિશ્વના જીવો દુઃખી ન થાય, સ્વરૂપનું સુખ પામી મારી સમાન અનંત સુખનો અનુભવ કરે તેવા તત્ત્વને પ્રકાશયું

ત્યારે આચાર્ય ગણાધર પરમાત્માએ તે જીલી રચનાત્મક રૂપે રચી, ઉપાધ્યાય ભગવંતે યાદ કરી, સાધુ ભગવંતોએ સાધનામાં ઉતારી ધૂવ તત્ત્વની મસ્તી માણી છે. તે મસ્તીમાં મસ્તાન બનાવવા આ પ્રદર્શન પ્રગટ કર્યું છે.

આવો પ્રિય પાઠકો ! આપણો સર્વ "પ્રદર્શન"માં પ્રવેશ કરી આત્માની ઓળખ કરીએ. કર્મક્ષય કરવાની હૃદયકળા હસ્તગત કરી લઈએ.

પ્રવેશદ્વારનું નામ છે મંગલાચરણ, ઉદેશ છે મમતાને ગાળવી, સમુદેશ છે વિશેષ પ્રયોગ કરવો. જેમકે જીવનામધારી એક વ્યક્તિ દુર્દ્શાથી દુઃખી થઈ રહી છે, સહજ સુખ શોધવા દોટ મૂકી રહી છે, જોરદાર પ્રયત્ન કરી રહી છે પરંતુ સુખને બદલે સંયોગ સંબંધથી પાછળ જોડાયેલું કર્મબંધનનું દુઃખથી ભરેલું આવરણ જ શોધાય છે અને તેને જ સ્વરૂપ માની બેસી, લમણે હાથ દઈને છેતરાતો છેતરાતો જીવ શરીરધારી બની, દુઃખી થઈ ઘૂમવા લાગે છે. બિચારો બાપડો અનુયોગમાં અનુરંજિત થઈ, વ્યથિત થઈ, જીવન વ્યતીત કરે છે.

આખર આત્માનું જ્યારે ભાગ્ય ખીલે છે ત્યારે કોઈ મહાપુરુષનો વરદ હસ્ત મસ્તક ઉપર આવે છે અને તે જીવને લલકારે છે. અહો ! મહાનુભાવ ! તું તને જો, તું આત્મા છો. પેલા સિદ્ધ લોકાંશે બિરાજે છે તેની સમાન સર્વ જીવ છે. સમજીશ તો તું તેની સમાન થઈશ પછી તારે ક્યારે ય દુર્દ્શા ભોગવવી નહીં પડે. અવાજ સાંભળી પેલો દરિક્રી આવી કહે છે, ક્યાં છે આત્મા ? મહાત્માએ જવાબ આપ્યો આ પાંચ પ્રકારે વહેંચાયેલો દેખાય છે. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળ જ્ઞાનવાળો છે. પેલા બે જ્ઞાન આત્મ દસ્તિએ પરોક્ષ છે, પછીના ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. તેમાં પણ પાંચે જ્ઞાન અનુભવાય છે. પરંતુ તે અનુભવને વ્યક્ત કરનાર શ્રુતજ્ઞાન જ છે. છિંઘસ્થ જીવને શ્રુતજ્ઞાનથી જ આત્માની ઓળખ થાય છે. તેથી જ્ઞાનના પાઠથી જ પ્રસ્તુત આગમનું મંગલાચરણ કર્યું છે. કારણ કે ચાર જ્ઞાન તો મૌન જ છે, ફક્ત શ્રુતજ્ઞાનથી વ્યવહાર કરાય છે. તે જ્ઞાનથી જ નિર્દેશ કરી શકાય છે. તેથી આગમ માત્ર શ્રુતજ્ઞાનને વિસ્તારથી વર્ણિતે છે.

તેમાં ઉદેશ = ભણવાની આજ્ઞા અને જાણવું, સમુદેશ = ભણેલ જ્ઞાનનું સ્થિરીકરણ, અનુજ્ઞા = ભણાવવાની આજ્ઞા તેમજ અનુયોગ = વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન.

આ રીતે અનુયોગનો ક્રીતિદ્વજ શુત્તજ્ઞાન લહેરાવે છે અને દિવ્ય નાદથી કહે છે કે જેમ માટીથી બાંધેલું મકાન પૂર્ણ થાય ત્યારે લાઠી વગેરેને સાફ કરનાર પણ માટી જ હોય છે, તેવી જ રીતે કર્મ બાંધનાર યોગ જ છે તેમજ કર્મ છોડનાર, તોડનાર આત્માના સુયોગ યોગ જ છે, તેના વડે જ કર્મ તોડી, આત્મામાં ઉપયોગ જોડી, જીવ શિવ થાય છે. સિદ્ધ થવા માટે "આવશ્યક અધિકાર" દર્શાવ્યો. તેના ઉપર નામ, સ્થાપના નિક્ષેપ, ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનિક્ષેપ અર્થાત્ જ્ઞાનશરીર, ભવ્ય શરીર, તદ્વયતિરિક્ત તથા નોઓગમથી અને આગમથી ભાવનિક્ષેપ છે. જેનું લૌકિક અને લોકોત્તર રૂપે વર્ણન છે. નયના વાર્તાલાપના વૈભવ પૂર્વકના દ્વાર દર્શાવી શાસ્ત્રકારે ચૈતન્યના ગુણકીર્તન કરેલ છે.

દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સંસારનો સંપૂર્ણ લૌકિક કિયાકલાપ, મોહરાજાનું રાજ્ય કેટલું વિશાળ છે તેમાં પોલમપોલ કેવી ચાલે છે? તેના મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાન બે કુમારોને અવિરતિ દેવી કેવા લાડ લડાવે છે, તેના લાડકોડ પૂરા કરવાના વૈભવ વિલાસના કેવા રમકડા છે તે સંપૂર્ણ સંસારજન્ય કખાય વૃદ્ધિનું કારણ શરીર થકી જીવતા મોહમુંઘ જીવનું આબેહૂબ લૌકિક આવશ્યકનું વર્ણન કર્યું.

ત્યાર પછી લોકોત્તરીય દ્રવ્યાવશ્યકનું જ્ઞાન કરાવ્યું, આવશ્યક સૂત્ર માત્ર રટાવી સાધુપણાનો વેશમાત્ર ન રહી જાય તેવું ભાન કરાવ્યું અને ત્યાર પછી ભાવાવશ્યકનું લોકાશ્રે પહોંચાડવાનું જ્ઞાન કરાવ્યું. સાધકની કિયા સાધ્ય કેમ બને તેનો હૂબબુ ચિત્તાર રજૂ કર્યો છે; અનેક દસ્તિકોણથી જોતાં શીખવાડી સાપેક્ષવાદનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. ત્યાંથી આગળ વધવા, પુરુષાર્થ-સ્વબળને જાગૃત કરવા સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ સતત રાખી કર્મકષય કરવા શુત પરિચિત કરવું જોઈએ.

ભવોભવના બાંધેલા કર્મને સાફ કરવા જાતાદ્ધા ભાવ કેળવવા શુતનું આલંબન લેવું જરૂરી છે. તેથી બીજો અધિકાર "શુત" રૂપે આવશ્યકનો અનુયોગ કર્યો તે શુતનો અર્થ થાય છે— બોલવું, સાંભળવું, સંભળાવવું તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં મૂકવું હોય ત્યારે વચનયોગ કરવો પડે તે વચનયોગ બનાવવા પુદ્ગલ દ્રવ્યસ્કર્ષ પર દ્રવ્યનો સહારો લેવો પડે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય ફક્ત પરમાણુના રૂપમાં શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. તે પરમાણુ શુદ્ધ દ્રવ્યથી વચન અનુયોગ થાય નહીં તે પણ વિકૃત સ્વરૂપ અનંત સ્કર્ષ રૂપને ધારણ કરે અર્થાત્ એક પ્રદેશની વર્ગાણથી માંડીને અનંતાનંત પરમાણુઓના

જથ્થા વર્ગણા રૂપે બને ત્યારે વચનયોગની વર્ગણા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થાય છે, તેને પણ "સ્કંધ" કહે છે.

શુત્ષાન પરોક્ષ હોવાથી તેમજ ઈન્દ્રિયના માધ્યમથી નિરૂપણ થઈ શકતું હોવાથી શુત અધિકાર બાદ સ્કંધ અધિકાર ફરમાવ્યો. તે સ્કંધ અધિકારમાં સ્કંધ શબ્દ ક્યાં ક્યાં લાગુ પડે તેના પર્યાયવાચી નામ કેટલા, તેનો ચિત્તાર રજૂ કર્યો. તે સ્કંધોની વર્ગણા જીવની શુભાશુભ પરિણાતિ પ્રમાણે અધ્યવસાયના બળ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય પ્રાણની સાથે સ્પર્શિત, અવગાહિત સ્કંધોને વચનાદિ યોગ માટે આકર્ષિત કરે છે. તે સ્કંધો ઉપકમથી આવે છે.

ઉપ = નજીક, કમ = કુમશઃ જે આવીને આત્મસાતુ થાય તેને ઉપકમ કહેવાય. તેથી પછીનો અધિકાર "ઉપકમ"ના નામે આપ્યો. તેમાં તો ઉપકમ ઉપર ઘણા દ્વાર ઉતારી પર્યાયવાચી અનેક નામ આપી, તેના બેદ પ્રભેદનું વર્ણન જ્ઞાની ભગવંતોએ કરાવ્યું છે. આપણે પણ તે અધિકારનો અનુયોગ કરી રહ્યા છીએ. આગણ વધીને કહે છે કે જીવ કર્મ બાંધે છે કે છોડે છે તે કર્મમાં પણ ડિસીપ્લીન હોય છે. તે બધી જ કર્મવર્ગણા કાર્મણા શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાય તે પણ "આનુપૂર્વી" થી જ ગોઠવાયેલ હોય છે. તેથી ઉપકમ બાદ 'આનુપૂર્વી'નો અધિકાર કહ્યો. તેમાં તો પૂવાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, મધ્યાનુપૂર્વી વગેરે અનેકશઃ બેદ દષ્ટાંત સહિત આપ્યા છે. લોકમાં વિચરતાં જડ ચૈતન્ય દ્વય બેલેન્સ જાળવીને કાર્યરત થાય છે; નહીં તો લોકની વ્યવસ્થા નાશ પામે. લોકના છએ છ દ્વય શાશ્વત છે તે ક્યારેય અવ્યવસ્થિત હોય જ નહીં.

પૂવાનુપૂર્વીનું જ્ઞાન કયા સ્થાને કઈ વ્યક્તિમાં ક્યારે પ્રાપ્ત થાય તેનું જ્ઞાન કરાવવા "નામ" અધિકારનો અનુયોગ ફરમાવ્યો છે. નામ દ્વારના દસ નામથી જુદી જુદી રીતે એકનામ, બેનામ, ત્રણ નામના જગતના સર્વ પદાર્થોને આવરી લઈને પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેમાં પણ મોહરાજાના સંપૂર્ણ રાજ્યની પૌદ્યાલિક સામગ્રીનું વર્ણન કર્યું છે, સંસારની લીલાનું પ્રદર્શન ભર્યું છે. સંસારપ્રેમી પ્રેક્ષક આખી લીલાવિલાસનો અભ્યાસ કરે તો જ્ઞાનીના જ્ઞાનનું બહુમાન થયા વિના રહે નહીં તથા તેમ પણ થાય કે આવું લખાણ કરવાની શી જરૂરિયાત હતી? તેના જવાબમાં એક જ વાત છે કે મોહાદીન આત્મા ક્યાં ક્યાં ફસાઈ પડે છે, તે કેવળજ્ઞાનમાં પૂર્ણ રૂપે જણાઈ આવે છે. તેથી યથાર્થ વાત બતાવીને

તત્વવેતાને ઉપર ઊઠાવી ઉદાસીન વૃત્તિ કેળવવાનો બોધ આપ્યો તેમાં ચારે ચાર અનુયોગ સમાવી દીધા. તે લીલા જીવના કર્મ પ્રમાણે થાય છે.

તેમાંય કર્મ પણ કખાયના રસ યોગના આંદોલન પ્રમાણે બંધાય છે તે બાંધવાની પરિણામધારામાં ગતિ, જાતિ, અવગાહના વગેરેનું માપ દેખાડવા નામદારના અનુયોગ બાદ "પ્રમાણ"નો અધિકાર દેખાડયો. શરીરની શાસોચ્છવાસની તથા શરીરના અવયવોની લંબાઈ, પહોળાઈ, પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણ બતાવી ગણિતાનુયોગ સિદ્ધ કરી આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અનંતાગુણો રહેલા છે તે દર્શાવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય ગુણ જ્ઞાન છે. તેને પણ સિદ્ધ કરી જીવ દ્વયને જાહેર કર્યું.

પ્રમાણથી કહેવા યોગ્ય કેટલાક પદાર્થો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રમાણ બાદ "વક્તવ્ય" અધિકાર ફરમાવ્યો છે. તેમાં સ્વ સમય, પરસમયનું અનુષ્ઠાન શાસન, અનુશાસન બતાવવા માટે નયદિષ્ટ કેળવવી પડે.

જ્ઞાન એક છે, વક્તવ્ય પદાર્થો અનંતા છે, તેની અંશો અંશો પ્રરૂપણા કરાય તેથી "નય"નો અધિકાર ફરમાવ્યો. દરેકની અપેક્ષાઓ સાપેક્ષ હોય છે. કોઈ જૂઠો કે સાચો નથી પરંતુ દરેકની દાસ્તિએ અનંત નયની વાત કરવાની રીત હોય છે. તેમની સપ્તભંગી બતાવી પૂર્ણ સાપેક્ષવાદ—સ્યાદવાદ રૂપે વર્ણાવ્યો છે. તે નયની દાસ્તિએ શું શું અર્થ થાય છે, તેને સિદ્ધ કરવા "અર્થ" અધિકાર કરી સામાયિક આવશ્યકથી લઈને પ્રત્યાખ્યાન સુધીના ઘટકનો અર્થ સમજાવી કોણ કોનામાં સમાવિષ્ટ થાય છે તે બતાવવા "સમવતાર" અનુયોગ ફરમાવ્યો. તે સમવતાર સ્વમાં, પરમાં, તદુભયમાં પણ થઈ શકે છે. તો કયા પદાર્થમાં મૂકવો તેનું જ્ઞાન કરાવવા "નિક્ષેપ" અધિકાર જોડાયો. તે નિક્ષેપ અધિકારમાં ખાસ વર્ણન એ જ કર્યું છે કે આવશ્યકનો અધિકારી કોણ થઈ શકે. તે અધિકારીને દેખાડવા ભાવ સામાયિકને યથાર્થ સેવનારો જ સુભગ ઘડી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમજ કર્મબંધન તોડવાનો "અનુગમ" પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી અનુગમ અધિકાર ફરમાવ્યો. આ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાછળથી જેટલું જોડાયું તે અનુકરે છે.

આ રીતે મહાત્મા વીતરાગ પરમાત્માએ દુર્દશાથી પીડાયેલા માનવીને જાગૃત કર્યો, સિદ્ધ થવાની દશાનું ભાન કરાવ્યું અને ત્યાર પછી પૂરા વિશ્વનું પ્રદર્શન દેખાડી

"નય" અવિકાર ફરમાવી પ્રયોગમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યો, તેથી તે માનવે અનાવશ્યક છોડી, મંગલ આચરણ કરી આવશ્યક સ્વીકારી શુતનો પ્રેમી બની કર્મસ્કર્ષની નિર્જરા કરી ઉપકમથી નિરૂપકમી બની, પૂર્વાનુપૂર્વી આત્મ વિશુદ્ધિ પામી, નામ કર્માનો નાશ કરી, અનામી બની, અનુપમ પ્રમાણવાળું કેવળજ્ઞાન પામી, વક્તવ્ય, અવક્તવ્ય સંપૂર્ણ પદાર્થના લોકાલોકના ભાવ જાણી, એવંભૂત નયમાં પ્રવેશી, શુદ્ધ સામાયિક યથાર્થ ચારિત્રમાં રમણીતા કરી, ચારેય જ્ઞાનનો સમવતાર પામી, અનંત ગુણાત્મક દશા પ્રગટ કરી, સંપૂર્ણ કર્મક્ષય કરી, સિદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત બની મોક્ષે ગયો. સ્વાભાવિક અનંત સહજ સુખને પ્રાપ્ત કર્યું. આ છે અનુયોગદાર સૂત્રનું પ્રદર્શન.

વાચકવૃદ્ધ ! પ્રસ્તુત સૂત્ર ઘણું જ ગંભીર છે. શ્રીમદ્ જૈવા બુદ્ધનિધાન પુરુષે પણ કહી દીધું છે. વીતરાગ વિજ્ઞાન અમાપ છે. મને લાગે છે કે શ્રીમદ્ભ્રગું અનુયોગ ઘૂંઠીને પીધું હશે. તેથી તેમણે સિદ્ધાંતનો નિર્ધર્થ ઉત્કર્ષ ભાવથી હદ્યદ્રાવક દોહનમાંથી નીતાર્થું. જિનેશ્વરની વાણીને લલકારી જે જાણે છે તે જ જાણે છે. આ રહી પેલી પંક્તિઓ—

અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય, નિક્ષેપ વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધી મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે;
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજમતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો ! રાજયંત્રભાગ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.

પ્રાન્તે વીતરાગ વાણીને ભાગ્યવાન જ અવધારે છે. ત્યારે લાખોમાંથી કોઈક આત્માઓ પાકે છે. હજારોમાંથી કોઈક દેશ વિરતિ શ્રાવક બને છે કે સાચો સંયમી સાધુ બને છે અને મોક્ષ યોગ્ય થાય છે.

આ સૂત્રમાં અવગાહન કરવાથી આ લેખિકાને અરિહંત આપત પુરુષ પ્રતિ અહો અહો ભાવ જાગે છે. આવો અનુપમ અનુયોગ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય અને શરીર કર્મ જંજીરથી મુક્ત થાય તેવી ભાવના પ્રગટે છે. આવી ભાવના સર્વ જીવોના ઉરે વહે તેવી

કામના. માટે જ કહું છું કે "નંદી શબ્દાર્થ વાક્ય રચનાનો કોષ છે ત્યારે તત્ત્વાલોકના તાળાઓ ખોલવામાં અનુયોગદાર ઊંચી કૂંચીનો જુડો છે."

પ્રસ્તુત સૂત્રની અનુવાદિકા છે ઊંડી સૂજબૂજ ધરાવનાર અમારી સહ સંપાદિકા તપસ્થિની સાધ્વી રત્ના પ્રશિષ્યા સુભોવિકાશી. તેમણે બહુ સરલ, સરસ, સહજભાવે સમજાય તેવું આલેખન કર્યું છે. અર્થ, ભાવાર્થ, વિવેચન અને ચાર્ટ બનાવી વીતરાગવાણી મંદબુદ્ધિના બાળકથી લઈને વૃદ્ધ સુધીના લોકોને ગ્રાહ્ય બને તેવો પુરુષાર્થ કર્યો છે, કલ્યાણકારી કોશીશ કરી છે. તેનો પુરુષાર્થ સ્તુત્ય તેમજ અનેકશા: ધન્યવાદને પાત્ર બને છે. હું પણ કામના કરું છું કે સુભોવિકાશી અનુયોગનો અનુગમ કરી આત્માભિમુખ બની સહજ સ્વરૂપ પામવાનો સુભોધ પ્રાપ્ત કરે.

આ આગમને સુશોભિત બનાવનાર, સુંદર હાઈના ભાવભરી અલંકૃત કરનાર પૂ. ત્રિલોક મુનિવર્યને શત કોટી વંદના. સહ સંપાદિકા સાધ્વી-આરતીને ધન્યવાદ. આ આગમ અવગાહન કરાવનાર સહયોગી દરેક સાધ્વીવૃંદને અનેકશા: સાધુવાદ.

શ્રમણોપાસક મુદુદ્ભાઈ, ધીરુદ્ભાઈ વગેરેને ધન્યવાદ. પ્રકાશન સમિતિનાં માનદ શ્રીયુત શ્રી પરમાગમ પ્રત્યે અવિહિત ભક્તિભાવથી ભરેલા ભામાશા રમણિકભાઈ એવં આગમ પ્રકાશન કરવાના અડગ ભેખધારી દઢ સંકલ્પી તપસ્થિની વિજયાબહેન તથા ભક્તિસભાર શ્રી માણેકચંદ્રભાઈ શેઠના સુપુત્ર નરબંકા રોયલપાર્ક સ્થા. જૈનસંઘના પ્રમુખશ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ તથા કાર્યાન્વિત સર્વ સભ્યગણો, કાર્યકર્તાઓ, મુદ્રણ કરનાર નેહલભાઈ, તેમના પિતાશ્રી હસમુખભાઈ તથા આગમના શુત્રશાન દાતાઓ વગેરેને અભિનંદન સાથે અનેકશા: ધન્યવાદ.

આ આગમના અનુવાદ, સંશોધન, સંપાદનમાં ઉપયોગી થયેલા, પૂર્વ પ્રકાશિત આગમોના પ્રકાશક, સંપાદકોને આભારસહ અનેકશા: સાધુવાદ.

આગમ અવગાહન કરવામાં ઉપયોગ શૂન્યતાના યોગે ત્રુટિ રહી જવા પામી હોય, વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું કે છિપાયું હોય તો ત્રિવિધી ત્રિવિધી મિચ્છામિ દુક્કડ..

બોવિભીજ દીક્ષા-શિક્ષા દોરે બાંધી, "મુક્ત-લીલમ" તણા તારક થયા,
એવા ગુરુણી "ઉજમ-કૂલ-અંબામાત" ને વંદન કરું છું ભાવ ભર્યા;
વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો માંગુ પુન: પુન: ક્ષમાપના,
મંગલ મૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું છું વિજ્ઞાપના.

પ. પૂ. સૌભ્યમૂર્તિ અંબાભાઈ મ. સ. ના
સુશિષ્યા - આર્યા લીલમ.

સંપાદન અનુભવ

ડૉ. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

અનંત અનંત ભાવ - ભેદથી ભરેલી, અનંત અનંત નય અને નિક્ષેપથી જેનું વ્યાખ્યાન થઈ શકે તેવી પરમાત્માની વાણી અને તે પરમ પાવન વાણી જેમાં સંગ્રહિત છે, તે આગમશ્રયો આપણા માટે બહુમૂલ્યવાન તિજોરી સમાન છે અને તેમાં ભરેલા ગહનતમ ભાવો તિજોરીના રત્નો જેવા છે પરંતુ આત્માના વૈભાવિક ભાવોથી, ભ્રમ અને ભાંતિથી તે તિજોરીને તાળુ લાગેલું છે. આ તાળાને ખોલવું કેવી રીતે ? શાશ્વોના ગહનતમ ભાવોને, શાશ્વોના અદ્ભુત રહસ્યોને પામવા કેવી રીતે ? આચાર્ય શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીજીએ શ્રી અનુયોગદાર સૂત્ર રૂપ એક માસ્ટર કી સમ આગમની રચના કરી. જે માસ્ટર કી થી સાધક પ્રત્યેક આગમમાં પ્રવેશ કરવા માટે સક્ષમ બની જાય છે. આગમના ભાવોને જાણીને સાધક ભ્રમ અને ભાંતિના તાળા તોડી શકે છે.

એક અપેક્ષાએ અન્ય આગમોના અભ્યાસ માટે અનુયોગદાર સૂત્ર ઘણું ઉપયોગી છીનાં કઠિન શાશ્વ છે. આ શાશ્વ સંપાદનનો પ્રારંભ કર્યો તે પહેલાં આ શાશ્વનું વાંચન ક્યારે ય કર્યું ન હતું, તેના વિષયનો પણ વિશેષ ઘ્યાલ ન હતો, તેમ છીનાં ગુર્વાશાને શિરોધાર્ય કરીને કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો કારણ કે અંતરમાં શ્રદ્ધા સહ વિશ્વાસ હતો કે ગુરુ જ્યારે શિષ્યને કોઈ પણ આજી આપે છે, ત્યારે કેવળ આજી જ આપતા નથી પરંતુ આજીપાલનનું સામર્થ્ય પણ અવશ્ય આપે જ છે. બસ ! આ શ્રદ્ધાના સથિતારે આગળ વધ્યા.

આ શાશ્વમાં શતક, અધ્યયન કે ઉદ્દેશક જેવા કોઈ વિભાગ નથી. સંપૂર્ણ શાશ્વ અખંડ છે. વિષયોની સ્પષ્ટતા માટે સહુ પ્રથમ અમે વિષયાનુસાર ‘પ્રકરણ’ શબ્દથી તેનું વિભાજન કર્યું છે. અન્ય શાશ્વોથી અનુયોગદાર સૂત્રનો વિષય અને તેની કથન પદ્ધતિ સર્વથા નિરાણી છે.

તેમાં ઉપકમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય, આ મુખ્ય ચાર અનુયોગદારનું ભેદ-પ્રભેદના માધ્યમથી વિસ્તૃત વર્ણન છે. પ્રત્યેક વિષયનું કથન શાશ્વકારે દ્વારા, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ, આ ચાર નિક્ષેપથી તથા તેના ભેદ-પ્રભેદના માધ્યમથી કર્યું છે. ‘અનુપર્વી’ ના ભેદ-

પ્રબેદની જાળ એટલી વિસ્તૃત છે તે સામાન્ય પાઠકો તેમાં ક્યાં અટવાઈ જાય, તેનો ખ્યાલ રહેતો નથી, સંપાદન સમયે લક્ષપૂર્વક એક - એક વિષય પૂર્ણ થતાં તેનું કોષ્ટક અને ચાર્ટ આપ્યા છે, તેથી પાઠકો તેનું પુનરાવર્તન સરળતાથી કરી શકે છે. તેમ જ પરિશિષ્ટમાં શાશ્વતના વિષયને પૂર્ણતા: આવરી લેતાં ચાર્ટ આપ્યા છે, આ પ્રસ્તુત સંપાદનની વિશેષતા છે.

તેમ જ એક પરિશિષ્ટમાં સૂત્રગત પારિભાસિક શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

સ્યાદ્વાદ જૈનદર્શનનો મૌલિક સિદ્ધાંત છે. તેને સમજવા માટે ચાર નિષ્ઠેપ અને સાત નયની સમજણા અત્યંત જરૂરી છે. તે વિષયની મહત્તમાને સમજણે તેને વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગ પ્રધાન આ કઠિનતમ શાશ્વતના ભાવોને જન-જનના મન સુધી પહોંચાડવાનો યલ્કિંચિત પુરુષાર્થ કર્યો છે. ગુરુકૃપાબળો આ કાર્યમાં અમોને સફળતા મળી છે. તેનો અમોને આનંદ છે. તે માટે અમારી ચૈતન્યજ્યોતને પ્રજ્વલિત કરવા માટે સતપ્રેરણા આપનાર ઉપકારી ગુરુભગવંતોના પાવન ચરણોમાં નતમસ્તકે વંદન કરી વિરામ પામી છીએ.

અંતે આગમોમાં માસ્ટર કી સમાન આ શાશ્વતનું સંપાદન અમારા અંતરના તાળા ખોલી આત્માના સ્વભાવભૂત નિર્મળ જ્ઞાન પ્રગટાવવામાં સહાયક બને એ જ શુભકામના...
જિનવાણીથી કોઈ પણ વિપરીત પ્રદૂષણા થઈ હોય તો પરમેષ્ઠી ભગવંતોની સાક્ષીએ મિથ્યામિદુકડમ્...

<p>સદા જ્ઞાણી માત-તાત ચંપાબેન-શામળજીબાઈ ! સદા જ્ઞાણી માત-તાત લલિતાબેન-પોપટબાઈ !</p> <p>કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન, અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !</p> <p>આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન શરણું ગ્રહ્ય પૂ. મુક્ત - લીલમ ગુરુજીશ્રી !</p> <p>ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન દેવગુરુ-ધર્મની મળો એવી કૃપા</p> <p>શ્રુત આરતીએ પામું આત્મદર્શન.</p>	<p>કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન, અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !</p> <p>આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન શરણું ગ્રહ્ય પૂ. મુક્ત - લીલમ - વીર ગુરુજીશ્રી !</p> <p>ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન દેવગુરુ-ધર્મની મળો એવી કૃપા</p> <p>શ્રુત સુલોધે કરું કપાયોનું શમન.</p>
--	---

અનુવાદિકાની ડલમે

— સાધ્વીશ્રી સુભોવિકાબાઈ મ. સ

જૈન સાહિત્યમાં આગમનું સ્થાન અપૂર્વ છે. આગમ જૈનધર્મની કરોડરજજુ છે. આગમ જૈન ધર્મનો પ્રાણ છે, મુખ્ય આધાર છે. 'આગમ' શાષ્ટ જ પવિત્ર અને વ્યાપક અર્થ ગરિમાને પોતામાં સમાવિષ્ટ કરે છે. આગમ એ તો સત્યના દ્રષ્ટા, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, વીતરાગ તીર્થકરોની વિમલ વાણીનું સંકલન છે.

યથાર્થ સત્યનું પરિજ્ઞાન કરાવી શકે, આત્માનો પૂર્ણત્યા બોધ કરાવી શકે, જેના દ્વારા આત્મા પર અનુશાસન કરી શકાય તે આગમ છે. આગમને જ શાસ્ત્ર અથવા સૂત્ર કહેવામાં આવે છે.

આગમ(શાસ્ત્ર કે સૂત્રની) વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ :-

(૧) જેના દ્વારા યથાર્થ સત્યરૂપ જ્ઞેયનો અર્થાત્ આત્માનો પરિબોધ કરી શકાય અને આત્માનું અનુશાસન કરી શકાય તે શાસ્ત્ર. શાસ્ત્ર શાષ્ટ 'શાસ્ત્ર' ધ્યાની બને છે. શાસ્ત્રનો અર્થ છે શાસન, શિક્ષણ અથવા ઉદ્ભોદન. જે તત્ત્વજ્ઞાનની આત્મા અનુશાસિત, ઉદ્ભુદ્ધ થાય તે શાસ્ત્ર. — જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કૃત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય—ગ. ૧૩૮૪.

(૨) ગણધર, પ્રત્યેક બુદ્ધ, શ્રુતકેવળી અને અભિજ્ઞ દસપૂર્વી દ્વારા કથિત શ્રુત સૂત્ર કહેવાય છે. — મૂલાચાર ૫/૮૦.

(૩) જે ગ્રંથ પ્રમાણમાં અલ્પ, અર્થમાં મહાન, બત્તીસ દોષ રહિત, લક્ષણ તથા આઠ ગુણોથી સંપત્ત, સારભૂત અનુયોગથી સહિત, વ્યાકરણ વિહિત, નિપાત રહિત, અનિંદ્ય, સર્વજ્ઞ કથિત હોય તે સૂત્ર કહેવાય છે. — આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૮૮૦/૮૮૬.

(૪) જેમ પાણી વસ્ત્રની મહિનતા દૂર કરી ઉજ્જવળ બનાવે છે તેમ શાસ્ત્ર પણ અંતઃકરણમાં સ્થિત કામ, કોધાદિ, કાલુષ્યને દૂર કરી પવિત્ર અને નિર્મળ બનાવે છે. — હરિભદ્ર સૂરિ કૃત યોગ બિન્હુ પ્રકરણ ૨/૮.

ડૉ. હરમન જેકોબી, ડૉ. શુભ્રિંગ વગેરે પાશ્ચાત્ય મનીધીઓએ જેન આગમ સાહિત્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી જાહેર કર્યું છે કે અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાન્ત દ્વારા વિશ્વને સર્વધર્મ સમન્વયનો પુનીત પાઠ ભણાવનારું આ શ્રેષ્ઠતમ સાહિત્ય છે.

આગમનું વર્ગીકરણ :-

આગમ સાહિત્ય ઘણું જ વ્યાપક અને વિરાટ સ્વરૂપ ધરાવે છે. સમયાનુસાર ભિત્તા-ભિત્ત રીતે તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ વર્ગીકરણમાં આગમ સાહિત્ય "પૂર્વ અને અંગ" એવા બે વિભાગમાં વિભક્ત જોવા મળે છે. — સમવાયાંગ સૂત્ર ૧૪/૧૩૮.

બીજા વર્ગીકરણમાં આગમ સાહિત્ય 'અંગ પ્રવિષ્ટ અને અંગ બાહ્ય' તેવા બે વિભાગમાં વિભક્ત જોવા મળે છે. — નંદીસૂત્ર-૪૩.

ત્રીજા વર્ગીકરણમાં સંપૂર્ણ આગમ સાહિત્ય જ અનુયોગમાં વિભક્ત જોવા મળે છે.

અનુયોગ એટલે શું :-

અનુયોગ શબ્દ 'અનુ' ઉપસર્ગ અને 'યોગ' શબ્દના સંયોગથી નિર્મિત થયો છે. યોગ શબ્દ 'યુજ-જોડવું' ધાતુ પરથી બન્યો છે. 'અનુયોગ' શબ્દના અર્થને સ્પષ્ટ કરતી વિભિન્ન પરિભાષાઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) અણુઓયણમળુયોગો— અનુયોજનને અનુયોગ કહેવામાં આવે છે. અનુયોજન એટલે જોડવું, એક-બીજાને સંયુક્ત કરવું, શબ્દ અને અર્થને સંબંધિત કરવા તે અનુયોગ.

(૨) યુજ્યતે સંબધ્યતે ભગવદુક્તાર્થેન સહેતિ યોગ: । જે ભગવત્ કથનથી સંયોજિત કરે તે અનુયોગ. આ વ્યાખ્યા ટીકાકારની છે.

(૩) અણુ સૂત્રં મહાનર્થસ્તતો મહતોર્થસ્યાણુના સૂત્રેણ યોગો અનુયોગ: । — અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ. લધુસૂત્ર સાથે મહાન અર્થનો યોગ કરવો તે અનુયોગ છે અર્થાત् સૂત્રની સાથે અનુકૂળ, અનુરૂપ અથવા સુસંગત અર્થનો સંયોગ તે અનુયોગ

કહેવાય છે.

- (૪) અણુણા જોગો અણુજોગો અણ પચ્છાભાવઓ ય થોવે વા ।
જમ્હા પચ્છાડભિહિયં સુત્તં થોવં ચ તેણાણુ । - બુહતકલ્પ-૧
૧૧-૧૮૦.

'અણુ' એટલે પશ્ચાદ્ભાવ અથવા સ્તોક. આ દષ્ટિએ સૂત્રપશ્ચાત્ (પછી)
અભિહિત અર્થ અથવા સ્તોક સૂત્ર સાથે અર્થનો યોગ તે અનુયોગ.

- (૫) સૂત્રસ્યાર્થેન સહાનુકૂલં યોજનમનુયોગઃ ।
અથવા અભિધેય વ્યાપારઃ સૂત્રસ્ય યોગઃ ।

અનુકૂલોઽનુરૂપો વા યોગો અનુયોગઃ ।
યથા ઘટશબ્દેન ઘટસ્ય પ્રતિપાદનમિતિ । - આવશ્યક નિર્યુક્તિ, મલય
વૃ.નિ. ૧૨૭

સૂત્ર સાથે અનુકૂળ અર્થની યોજના તે અનુયોગ અથવા સૂત્રનો પોતાના
અભિધેયમાં જે વ્યાપાર-યોગ તે અનુયોગ કહેવાય છે. જેમ 'ઘટ' શબ્દનો ઘટના
પ્રતિપાદક અર્થ-પદાર્થ સાથે યોગ થાય તેમ.

- (૬) સંક્ષિપ્તમાં 'અનુયોગ' એટલે અનુરૂપ અર્થ સાથે સૂત્રનું જોડાણ. અર્થ પ્રગટ
કરવાની વિધિ એટલે અનુયોગ.

અનુયોગના ભેદ-પ્રભેદ :-

જૈન આગમ સાહિત્યમાં અનુયોગના વિવિધ રીતે ભેદ-પ્રભેદ જોવા મળે છે.
આચાર્ય દેવવાચકે નંદીસૂત્રમાં દષ્ટિવાદ સૂત્રના પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે. તેમાં અનુયોગ
એ ચોથો ભેદ બતાવ્યો છે. તે પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે— (૧) પરિકર્મ (૨) સૂત્ર (૩)
પૂર્વગત (૪) અનુયોગ (૫) ચૂલિકા. દષ્ટિવાદ સૂત્રના ચોથા ભેદરૂપ અનુયોગના 'મૂલ
પ્રથમાનુયોગ' અને 'ગંડિકાનુયોગ' એવા બે ભેદ કર્યા છે.

મૂલ પ્રથમાનુયોગ— મૂલ પ્રથમાનુયોગમાં અર્હત્ ભગવાનના સમ્યક્તવપ્રાપ્તિ પછીના
ભવો, દેવલોક ગમન, આયુષ્ય, ચ્યવન, જન્મ, અભિષેક, રાજ્યશ્રી, પ્રવર્જયા, તપ,

કેવળજ્ઞાની પ્રાપ્તિ, તીર્થ પ્રવર્તન, શિષ્ય-સમુદ્દાય, ગણ-ગણધર, આર્થિકાઓ, પ્રવર્તની, ચતુર્વિધ સંઘનું પરિમાણ, સામાન્ય કેવળી, મન: પર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, સમ્યક્ષુતજ્ઞાની, વાઈ, અનુતાર વિમાનને પ્રાપ્ત મુનિઓ, ઉત્તર વેક્ટિયધારી મુનિ, સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત મુનિ, કયા સ્થાન પર કેટલા ભક્તનો ત્યાગ કરી પાદપોપગમન અનશનને પ્રાપ્ત અંતકૃત મુનિઓની સંખ્યા તથા અજ્ઞાન રજીથી વિપ્રમુક્ત થઈ જે મુનિવરો સિદ્ધિમાર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે તેનું વર્ણન જોવા મળે છે. સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ તો પ્રથમાનુયોગમાં તીર્થકરોનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિથી લઈ તીર્થપ્રવર્તન અને મોક્ષગમન સુધીનું વર્ણન જોવા મળે છે.

ગંડિકાનુયોગ :— અનુયોગનો બીજો ભેદ ગંડિકાનુયોગ છે. ગંડિકાનો અર્થ છે— સમાન વક્તવ્યતાથી અર્થાધિકારનું અનુસરણ કરનાર વાક્યપદ્ધતિ અને અનુયોગ એટલે અર્થ તાત્પર્યાર્થ પ્રગટ કરવાની વિવિ અથવા વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન તે અનુયોગ. આ રીતે ગંડિકાનુયોગમાં એક એક વિષયનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. ગંડિકાનુયોગના અનેક પ્રકાર છે.

- (૧) કુલકર ગંડિકાનુયોગ— વિમલ વાહન વગેરે કુલકરોના જીવન.
- (૨) તીર્થકર ગંડિકાનુયોગ— તીર્થકર પ્રભુના જીવન.
- (૩) ગણધર ગંડિકાનુયોગ— ગણધરોના જીવન.
- (૪) ચક્રવર્તી ગંડિકાનુયોગ— ભરત વગેરે ચક્રવર્તીના જીવન.
- (૫) દશાર્હ ગંડિકાનુયોગ— સમુદ્રવિજ્ય વગેરે દશાર્હોના જીવન.
- (૬) બળદેવ ગંડિકાનુયોગ— રામ વગેરે બળદેવોના જીવન.
- (૭) વાસુદેવ ગંડિકાનુયોગ— કૃષ્ણ વગેરે વાસુદેવોના જીવન.
- (૮) હરિવંશ ગંડિકાનુયોગ— હરિવંશમાં ઉત્પત્ત થયેલા મહાપુરુષોના જીવન.
- (૯) ભદ્રભાઙુ ગંડિકાનુયોગ— ભદ્રભાઙુ સ્વામીનું જીવન.
- (૧૦) તપકર્મ ગંડિકાનુયોગ— વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાઓનું વર્ણન.
- (૧૧) ચિત્રાન્તર ગંડિકાનુયોગ— ભગવાન ઋષભદેવ અને ભગવાન અજિતનાથની વચ્ચેના સમયાંતરમાં તેઓના વંશજ સિદ્ધ કે સર્વાર્થસિદ્ધમાં ગયા હોય તેમનું વર્ણન.
- (૧૨) ઉત્સર્પિણી ગંડિકાનુયોગ— ઉત્સર્પિણી કાળનું વિસ્તૃત વર્ણન.
- (૧૩) અવસર્પિણી ગંડિકાનુયોગ— અવસર્પિણી કાળનું વિસ્તૃત વર્ણન.

ચારે ગતિમાં ગમનાગમનનું વર્ણન પણ ગંડિકાનુયોગમાં સમાવિષ્ટ છે. વૈદિક

પરંપરામાં જેમ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનું વર્ણન પુરાણ સાહિત્યમાં છે તેમ જૈન પરંપરામાં મહાપુરુષોનાં વર્ણન ગંડિકાનુયોગમાં છે. સમયે-સમયે મૂર્ધન્ય મનીધીઓ અને આચાર્યોએ ગંડિકાનુયોગની રચના કરી અને તે સંઘ દ્વારા સ્વીકૃતિ પામી માન્ય બની છે.

અન્ય પ્રકારે અનુયોગના ચાર પ્રકાર :— અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યા, વ્યાખ્યેય વસ્તુના આધારે વ્યાખ્યા સાહિત્યમાં અનુયોગના ચાર વિભાગ કરવામાં આવે છે— (૧) ચરણકરણાનુયોગ (૨) ધર્મકથાનુયોગ (૩) ગણિતાનુયોગ (૪) દ્રવ્યાનુયોગ.

(૧) ચરણકરણાનુયોગ— શ્રાવકો અને સાધુઓના ચારિત્રની ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને રક્ષા સંબંધી વર્ણન ચરણકરણાનુયોગ કહેવાય છે. આગમ સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં સાધુ અને શ્રાવકાચારનું મુખ્યતાએ કથન છે, તે ચરણકરણાનુયોગ કહેવાય છે. ટૂંકમાં શ્રાવક અને સાધુના આચારને વર્ણવતા અનુયોગ(વ્યાખ્યાઓને) ચરણકરણાનુયોગ કહેવામાં આવે છે.

(૨) ધર્મથાનુયોગ— સર્વજ્ઞ કથિત અહિંસા, સંયમ, તપ વગેરે ધર્મો સંબંધી કથાઓ ધર્મકથાનુયોગ કહેવાય છે. ત્રિષણ્ટિ શ્લાઘનીય પુરુષો તથા અન્ય મહાપુરુષોના માધ્યમથી જ્ઞાનાદિ ધર્મોને વર્ણવતા અનુયોગને ધર્મકથાનુયોગ કહેવામાં આવે છે.

(૩) ગણિતાનુયોગ— ગણિતના માધ્યમથી વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવતો હોય તે ગણિતાનુયોગ કહેવાય છે. કાળ, ક્ષેત્ર વગેરેની ગણનાનું વર્ણન આગમોમાં જ્યાં છે તે ગણિતાનુયોગમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૪) દ્રવ્યાનુયોગ— જીવાદિ દ્રવ્યો, નવતત્ત્વાદિ વિષયોના વર્ણનને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યો દ્વારા, દ્રવ્ય હેતુક જે અનુયોગ અથવા દ્રવ્યનો દ્રવ્ય સાથે, દ્રવ્યનો પર્યાય સાથેનો યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પરિચય :-

આ ચાર પ્રકારના અનુયોગ ઉપર અહીં વિશેષ ચિંતન ન કરતાં આપણે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ઉપર જ વિશેષ ચિંતન કરશું. મૂળ આગમમાં નંદીસૂત્ર પછી અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું નામ આવે છે. નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર, આ બંને આગમ

"ચૂલિકા સૂત્ર"ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ અધ્યયન કે ગ્રંથોના અવશિષ્ટ—શેખ રહી ગયેલ વિષયોનું વર્ણન જેમાં કરવામાં આવે છે તે ચૂલિકા કહેવાય છે. દશવૈકાલિક અને મહાનિશીથ સૂત્રના અંતમાં પણ ચૂલિકા, ચૂલા કે ચુડા જોવા મળે છે. વર્તમાન યુગની ભાષામાં ચૂલિકા એટલે પરિશિષ્ટ. નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર આગમ સાહિત્યના અધ્યયન માટે પરિશિષ્ટનું કાર્ય કરે છે. પાંચ જ્ઞાનરૂપ નંદી મંગલ સ્વરૂપ છે તો અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમગ્ર આગમો અને તેની વ્યાખ્યાઓ સમજવા માટે ચાવી સંદર્શ છે. આ બંને આગમ એક બીજાના પૂરક છે. આગમોના વર્ગીકરણમાં આ બંનેનું સ્થાન "ચૂલિકા" રૂપે છે. જેમ કોઈ ભવ્ય મંદિર તેના શિખરથી વધુ શોભા પામે છે તેમ આગમ મંદિર પણ નંદી અને અનુયોગદ્વાર રૂપી શિખરથી વધુ ઝગમગે છે.

શેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સમાજમાં આ સૂત્રની ચૂલિકાસૂત્રમાં ગણતરી થાય છે જ્યારે સ્થાનકવાસી આચાર્યાએ આ સૂત્રની ચાર મૂળસૂત્રોમાં ગણતરી કરી છે. વર્તમાનમાં પણ તે અનુસાર પરંપરા પ્રચલિત હોવાથી પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આ સૂત્રને ચોથા મૂળ સૂત્ર રૂપે અંકિત કર્યું છે. આ રીતે આ સૂત્રની બે પ્રકારે મહત્તા છે— (૧) ચૂલિકા એટલે શિખરસ્થ (૨) મૂલ એટલે મૌલિક અથવા મૂળભૂત શાસ્ત્ર.

બંને પ્રકારના વિભાજન સમય સમયની અપેક્ષાને લઈને થયા છે. આગમ વર્ણનની અપેક્ષાએ તો આ સૂત્ર અંગભાગ ઉત્કાલિક સૂત્ર છે. આગમમાં આ સૂત્રને ચૂલિકાસૂત્ર કે મૂળસૂત્ર કહેલ નથી. તે બંને કથન પરંપરાના આધારે જુદી જુદી અપેક્ષાથી પ્રચલિત છે.

અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા કે વિવેચન છે. તેથી જ ભદ્રભાડું સ્વામીએ આવશ્યક નિર્ધૂક્તિમાં નિયોગ, ભાષા—વિભાષા, વાર્તિક અને અનુયોગના પર્યાયવાચી શબ્દ કહ્યા છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં સૂત્રની જે વ્યાખ્યા પદ્ધતિ હતી તે વ્યાખ્યા પદ્ધતિનું વિકસિત અને પરિચય રૂપ સહજરૂપે અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં જોવા મળે છે. તત્પશ્ચાત્ લખાયેલા જૈનાગમોના વ્યાખ્યા સાહિત્યમાં અનુયોગદ્વારની જ શૈલી સ્વીકારવામાં આવી છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો વિષય પરિચય :-

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુયોગની પ્રધાનતા છે. તેના ચાર દ્વાર છે. ૧૮૮૮

શ્લોક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ મૂળપાઠ છે. આ સૂત્ર ગદામય છે. તેમાં ૧૪૭ પદસૂત્ર છે.

અનુયોગદાર સૂત્રમાં પ્રથમ પાંચ જ્ઞાનથી મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે. તત્પશ્ચાત્ આવશ્યક અનુયોગનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી પાઠકને અનુમાન થાય કે આ સૂત્રમાં આવશ્યક સૂત્રની વ્યાખ્યા હશે પરંતુ તેમ નથી. અનુયોગદાર સૂત્રમાં તો તેના ઉપક્રમાદિ દ્વારાનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચન અથવા વ્યાખ્યા પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે બતાવવા માટે શાસ્ત્રકારે આવશ્યકને દષ્ટાંત રૂપે પ્રસ્તુત કરેલ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવશ્યક, શ્રુત, સ્કર્ન્ધ, અધ્યયનની વ્યાખ્યા, તેમાં છ અધ્યયનોનો પિંડાર્થ(અર્થાદિકારનો નિર્દેશ), તેના નામ અને સામાયિક શબ્દની વ્યાખ્યા આપી છે. આવશ્યક સૂત્રોના પદોની વ્યાખ્યા નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'અનુયોગદાર સૂત્ર' એ મુખ્યરૂપે અનુયોગની વ્યાખ્યાના દ્વારોનું નિરૂપણ કરતો ગ્રંથ છે. આવશ્યક સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનાર નહીં. પરંતુ આવશ્યકનો આધાર લઈ અનુયોગની વ્યાખ્યા પદ્ધતિ દર્શાવી છે.

આગમ સાહિત્યમાં અંગો પછી મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આવશ્યકસૂત્રને આપવામાં આવ્યું છે અને તેનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નિરૂપિત સામાયિકથી જ શ્રમજ્ઞ જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલ અને સંધ્યા સમયે શ્રમજ્ઞ જીવનની આવશ્યક કિયાની આરાધનાનું નિરૂપણ તેમાં છે. તેથી અંગસૂત્રના અધ્યયન પૂર્વે આવશ્યકનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે. આ જ કારણથી પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. વ્યાખ્યારૂપે ભલે સંપૂર્ણ ગ્રંથની વ્યાખ્યા આ સૂત્રમાં નથી. માત્ર ગ્રંથમાં ઉલ્લેખિત નામોના પદોની જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. તોપણ આ સૂત્રમાં વ્યાખ્યાની જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે, તે જ પદ્ધતિ સંપૂર્ણ આગમોની વ્યાખ્યામાં સ્વીકારવામાં આવે છે. આવશ્યકની વ્યાખ્યાના બહાને સૂત્રકારે સંપૂર્ણ આગમોના રહસ્યોને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તેમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

રચનાકાર :- આ અનુયોગદાર સૂત્રના રચયિતા કે સંકલનકર્તા આર્યરક્ષિત છે. તે સાડાનવ પૂર્વના જ્ઞાતા હતા અર્થાત્ પૂર્વધર હતા. આ સૂત્રની રચના વિષયમાં કંઈક મંતવ્યભેદ પણ છે. તેની રચનાનો સમય વીરનિર્વાણ સંવત ૮૨૭ થી પૂર્વનો ગજાય છે, કેટલાક વિદ્વાન તેને બીજી શતાબ્દીની રચના માને છે. આગમ પ્રભાવક પુણ્યવિજ્યજ્ઞ

મહારાજ આદિનુ મંતવ્ય છે કે અનુયોગ દ્વાર સૂત્રની રચના આચાર્ય આર્થકિતે કરી છે તેવું નિશ્ચિત રૂપથી કહી ન શકાય. તેઓનું મંતવ્ય છે કે પ્રત્યેક આગમની જેમ આ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની ભાષા અર્ધમાગદી જ છે. તેમ છતાં ચારનામ, પાંચનામ, તદ્દિત સમાસ જેવા પ્રકરણો સંસ્કૃતનાજ વિષય છે અને તેના ઉદાહરણો માટે મૂળપાઠમાં સંસ્કૃત શબ્દો આપ્યા છે. તે રચનાકાર અને તેના સમય નિર્ધારણ માટે વિચારણીય છે. પરંતુ તેનું સમાધાન એ છે કે સ્થવિર કૃત આગમમાં તેમ શક્ય થઈ શકે છે. માટે આ સૂત્ર આર્થકિત કૃત છે, તે સુપ્રસિદ્ધ છે અને સમીચીન છે.

વ્યાખ્યા સાહિત્ય :-

મૂળ ગ્રંથોના રહસ્યોને ઉદ્ઘાટિત કરવા પ્રાચીન સમયથી જ વ્યાખ્યાતમક સાહિત્ય રચવામાં આવી રહ્યું છે. વ્યાખ્યાતમક સાહિત્ય લેખક મૂળગ્રંથના અભીષ્ટ અર્થનું વિશ્લેષણ તો કરે, સાથે તે સંબંધમાં પોતાનું સ્વતંત્ર ચિંતન પણ પ્રસ્તુત કરે છે. પ્રાચીન જૈન વ્યાખ્યાતમક સાહિત્યમાં આગમિક વ્યાખ્યાઓનું ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. તે વ્યાખ્યાતમક સાહિત્ય પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. ૧. નિર્યુક્તિ ૨. ભાષ્ય ૩. ચૂર્ણિ ૪. ટીકા અને ૫. લોકભાષામાં રચિત વ્યાખ્યા.

નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય એ જૈન આગમોની પ્રાકૃત પદ્યબદ્ધ વ્યાખ્યાઓ છે. તેમાં પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આ વ્યાખ્યા શૈલીનું દર્શન અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં થાય છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર ન નિર્યુક્તિ છે કે ન ભાષ્ય. અનુયોગદ્વાર પર સૌથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા ચૂર્ણિરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

ચૂર્ણિ એ પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃત મિશ્રિત પ્રાકૃતમાં લખાયેલી વ્યાખ્યારૂપ છે. ચૂર્ણિઓ ગદ્યાત્મક હોવાથી ભાવનાની અભિવ્યક્તિ નિર્બાધગતિથી તેમાં જોવા મળે છે. નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યની અપેક્ષાએ તે વધુ વિસ્તૃત અને ચર્તુમુખી જ્ઞાનના સોતરૂપ છે. અનુયોગદ્વાર પર બે ચૂર્ણિ ઉપલબ્ધ છે. એક ચૂર્ણિ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણાની છે. તે માત્ર 'અંગુલ' પદ પર જ છે. બીજી ચૂર્ણિના રચિતા જિનદાસગણિમહત્તર છે. તેનો સમય વિકમ સં. ૮૫૦ થી ૭૫૦ ની મધ્યમાં છે કારણ કે નંદીચૂર્ણિની રચના વિ.સં. ૭૭૭માં તેઓએ કરી છે.

અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ મૂળસૂત્રનું અનુસરણ કરીને લખવામાં આવી છે. આ ચૂર્ણિમાં

પ્રાકૃત ભાષાનો જ મુખ્યરૂપે પ્રયોગ થયેલ છે. સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રયોગ અતિ અલઘ પ્રમાણમાં છે. તેમાં આરામ, ઉધાન, શિવિકા વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા છે. અનુયોગદાર સૂત્રનો પ્રારંભ પાંચ શાનના નિર્દેશથી થાય છે. આ પાંચ શાન પર ચૂંઝિમાં ચૂંઝિકારે પોતાનું ચિંતન ન આપતા લખ્યું છે કે આ વિષય પર નંદીચૂંઝિમાં વ્યાખ્યા કરી છે તેમ જ્ઞાની પાઠકોને ત્યાંથી પાંચ શાનની વ્યાખ્યા જોવાનું સૂચન કર્યું છે. તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુયોગદાર સૂત્રની ચૂંઝિ નંદીચૂંઝિ પછી લખવામાં આવી છે.

ચૂંઝિમાં અનુયોગ વિધિ અને અનુયોગાર્થ પર ચિંતન કરતાં આવશ્યકને ઘણું ઉજાગર કર્યું છે. આનુપૂર્વી પર વિવેચન કરતાં અને કાલાનુપૂર્વીનું પ્રતિપાદન કરતાં કાલના એકમોનો પરિચય કરાવ્યો છે. સંગીત દસ્તિએ સત્તન સ્વરોનું ઊડાણથી ચિંતન કર્યું છે. વીર, શ્રુંગાર, અદ્ભુત, રૌદ્ર, ક્રીડનક, બીભત્સ, હાસ્ય, કરણ અને પ્રશાંત આ નવ રસોનું સોદાહરણ નિરૂપણ છે. આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ, કાલપ્રમાણ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનું પ્રમાણ, ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા વગેરે પર વિવેચન કર્યું છે. જ્ઞાન, પ્રમાણ, સંખ્યાત- અસંખ્યાત, અનંત વગેરે વિષયોને સ્પષ્ટ કરવા ચૂંઝિકારે પ્રયાસ કર્યો છે.

આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ સુપ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર હતા. તેઓએ અનુયોગદારના અંગુલપદ પર એક ચૂંઝિ લખી હતી. જિનદાસગણિ મહતરે તે ચૂંઝિ પોતાની ચૂંઝિમાં અક્ષરસ: ઉદ્ઘૃત કરેલ છે. પ્રસૂત ચૂંઝિમાં આચાર્ય પોતાનું નામ પણ લખ્યું છે. — અનુયોગદાર ચૂંઝિ

જૈન મનીધીઓએ ચૂંઝિ પછી આગમ સાહિત્ય પર સંસ્કૃતમાં અનેક ટીકાઓ લખી છે. ટીકાકારોમાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિનું નામ પ્રધાન છે. તેઓ પ્રાચીન ટીકાકાર છે. હરિભદ્રસૂરિ પ્રતાપપૂર્ણ પ્રતિભાના ઘણી આચાર્ય હતા. તેઓએ અનેક આગમો પર ટીકાઓ લખી છે.

અનુયોગદાર પર પણ તેમની એક મહત્વપૂર્ણ ટીકા છે. જે અનુયોગદાર ચૂંઝિની શૈલીથી લખેલ છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પ્રથમ મહાવીર સ્વામીને વંદન કરી અનુયોગદાર સૂત્ર પર વિવૃતિ લખવાની પ્રતિશ્શા કરી છે. આ અનુયોગવૃત્તિનું નામ તેઓએ 'શિષ્યદિતા' રાખ્યું છે. અનુયોગદાર પર બીજી વૃત્તિ મલ્લધારી હેમચંદ્રાચાર્યની

છ. આ વૃત્તિ સૂત્ર સ્પર્શી છે. સૂત્રના ગંભીર રહસ્યોને તેમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. આ વૃત્તિ ગ્રંથકારની પ્રૌઢ રચના છે. અનુયોગદારની ગહનતા સમજવવા માટે આ વૃત્તિ અત્યંત ઉપયોગી છે. આચાર્ય હરિમદ્રની ટીકા અત્યંત સંક્ષિપ્ત હતી અને તે મુખ્યરૂપે પ્રાકૃત ચૂણીનો જ અનુવાદરૂપ હતી. આચાર્ય હેમચંદ્રે સુવિસ્તૃત ટીકા લખી, પાઠકો માટે અનુયોગદાર સૂત્રને સરળ અને સુગ્રાહી બનાવી દીધું. આ વૃત્તિ (ટીકા)નું ગ્રંથમાન ૫૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. વૃત્તિની રચના સમયનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી. ઇતાં આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યનો સમય વિકમની તેરમી શતાબ્દી ગણાય છે.

સંસ્કૃત ટીકાયુગ પછી લોકભાષાઓમાં 'બાલાવબોધ' ની રચનાઓનો પ્રારંભ થયો. ટીકાઓમાં દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચાઓ ચરમસીમા પર પહોંચી ગઈ હતી. સાધારણ લોકો તે સમજ ન શકે તેથી જનહિતની દાખિલે આગમોના શબ્દાર્થ કરતા સંક્ષિપ્ત લોકભાષામાં 'ટબ્બા' ઓ લખાવા લાગ્યા. આચાર્ય ધર્મસિંહજી મુનિએ વિકમની અદારમી સહીમાં સત્યાવીસ આગમો પર બાલાવબોધ ટબ્બા લખ્યા. ટબ્બાઓ મૂળ સ્પર્શી અર્થને સ્પર્શ કરે છે. સામાન્ય પાઠકો માટે તે ખૂબ ઉપયોગી છે. અનુયોગદાર પર પણ એક ટબ્બો છે.

ટબ્બા પછી આગમોના અનુવાદનો યુગ શરૂ થયો. આચાર્ય અમોલક ઋષિજીએ સ્થાનકવાસી પરંપરા માન્ય બત્તીસી આગમોનો હિન્દી અનુવાદ કર્યો. તેમાં અનુયોગદાર પણ છે. આ અનુવાદ સામાન્ય પાઠકોને અત્યંત ઉપયોગી થયો. આચાર્ય આત્મારામજી સાહેબે આગમોના રહસ્યો ખુલ્લા કરવા આગમો પર હિન્દી વ્યાખ્યાઓ લખી. તે વ્યાખ્યાઓ સરળ અને સુગમ છે. તેઓએ અનુયોગદાર પર પણ સંક્ષિપ્ત વિવેચન લખ્યું છે.

આચાર્ય ઘાસીલાલજી મહારાજ સાહેબે સંસ્કૃતમાં વિસ્તૃત ટીકાઓ લખી છે. સાથે જ તે ટીકાઓનો હિન્દી અને ગુજરાતીમાં અનુવાદ પણ કર્યો છે. ટીકાઓમાં તેઓએ અનેક ગ્રંથોના ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે.

આ રીતે અનુયોગદાર સૂત્ર પર અનેક મૂર્ધન્ય મનીધીઓએ કાર્ય કર્યું છે. પ્રકાશનયુગ પ્રારંભ થયા પછી સર્વ પ્રથમ ઈ.સ. ૧૮૮૦માં મલધારી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત અનુયોગદાર વૃત્તિ સહિત આ સૂત્ર રાયબહાદુર ધનપતસિંહ-કલકતાથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૧૫-૧૬માં તે જ વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્વાર દ્વારા મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૨૪માં તે જ વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર આગમોદ્ય સમિતિ મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૨૮માં હરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શેતાંબર સંસ્થા રતલામથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૩૧માં ઉપાધ્યાય આત્મારામજી મ. કૃત અનુયોગદ્વાર - હિન્દી અનુવાદનો પૂર્વાર્ધ શેતાંબર સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ, મુંબઈ અને ઉત્તરાર્ધ મુરારીલાલ ચરણદાસ જૈન, પટિયાલાથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૩૮-૪૦માં તે જ વૃત્તિ સહિત અનુયોગદ્વાર કેસરબાઈ જ્ઞાનમંદિર પાટણથી પ્રકાશિત થયું.

વીર સંવત ૨૪૪૫માં આચાર્ય અમોલકઋણ અનુવાદિત 'અનુયોગદ્વાર' હિન્દી અનુવાદ સહિત સુખદેવસહાય જવાલાપ્રસાદ જૌહરી, હૈદ્રાબાદથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૭૭માં વેરાગી ભદ્રાભેન (વર્તમાને સાધી સુખોધિકા દ્વારા) અનુવાદિત અનુયોગદ્વાર ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત પ્રેમજિનાગમ સમિતિ, મુંબઈ શ્રમણી વિદ્યાપીઠથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૮૭માં ઉપાધ્યાય કેવળમુનિ અનુવાદિત અનુયોગદ્વાર સૂત્ર વિવેચન સહિત શ્રી આગમ પ્રકાશન સમિતિ, બ્યાવરથી પ્રકાશિત થયું.

ઈ.સ. ૧૯૯૮માં આગમમનીધી પૂ. ત્રિલોકમુનિ લેખિત 'અનુયોગદ્વાર' સૂત્રના સારાંશ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો મૂળપાઠ અનેક પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. મહાવીર વિદ્યાલય મુંબઈનું સંસ્કરણ અને તેરાપંથી યુવાચાર્ય મુનિ નથમલજી દ્વારા સંપાદિત જૈન વિશ્વભારતી લાડનું દ્વારા પ્રકાશિત સંસ્કરણ પ્રાધાન્ય પામે છે. શુદ્ધ મૂળ પાઠ સાથે પ્રાચીનતમ પ્રતિઓના આધારે મહત્વપૂર્ણ ટિપ્પણી પણ તેઓએ આપી છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ આભાર અભિવ્યક્તિ

સ્વર્ગીય સંતરતન, પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુહેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા.ની જન્મશતાબ્દીની સ્મૃતિમાં ગોડલ સંપ્રદાયના પ્રાણ પરિવાર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વા મુક્ત-લીલમ પરિવારના મહાસતીજીઓના પુરુષાર્થે શ્રી પ્રાણગુરુ ફાઉન્ડેશન દ્વારા પ્રકાશિત "પ્રાણ આગમ ભત્રીસી" અંતર્ગત "અનુયોગદ્વાર સૂત્ર" નું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

વિશાળ પરિવારના આધારસંભ સમા પૂજ્યવરા મુક્ત-લીલમ ગુરુણીદ્વય તથા આગમ અનુવાદ ઉદ્ભાવિકા શ્રી ઉધાબાઈ મ. એ આગમોની ચાવી સમા ગહન વિષય ધરાવતાં 'શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'ના અનુવાદ કાર્ય માટે મારી પસંદગી કરી, મને શ્રુત સેવાનો લાભ આપ્યો છે અને મારા અંતસ્થલમાં અનુવાદરૂપ કાર્યનું બીજારોપણ કર્યું.

બીજને અંકુરિત, પુષ્પિત, ફલિત થવા માટે ધરતીની ગહનતા, પાણીની રસાળતા, હવાની લહેરો, સૂર્યનો પ્રકાશ અને ચંદ્રની ચાંદનીની પણ અતિ આવશ્યકતા હોય છે.

'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'ના આ અનુવાદ કાર્યની પૂર્ણતા, એ મુજ માત-તાતના અંતરની શુભ ભાવનાની અને મુજ દ્વિતીય અભ્યમા પિયા, શ્રદ્ધાના કેન્દ્ર ગુરુહેવશ્રી રતિલાલજી મ.સા. ની અસીમકૃપારૂપ અંતર પ્રવાહની જ ફલશ્રુતિ છે.

આગમમનીધી અપ્રમત્તયોગી પૂજ્ય ત્રિલોકમુનિએ અહર્નિશ, અવિરતભાવે આગમ સંશોધનમાં રત બની મારા આ અનુવાદકાર્ય રૂપી બીજને પરિપક્વ બનાવ્યું છે.

મુખ્ય સંપાદિકા બની, આ આગમનું અવગાહન કરી, મુજ જીવન શિલ્પી પૂજ્ય લીલમબાઈ મ. એ ધરતીને ઉપજાઉ બનાવી છે.

મુજ જીવન સુકાની, મુજ સાધનાના સહયોગી ગુરુણીશ્રી પૂજ્ય વીરમતીબાઈ મ. એ પ્રેરણા, ઉત્સાહ તથા સહયોગરૂપ પાણીનું સિંચન કર્યું છે.

મુજ અંતર હિતેથી, પૂજ્યપાદ શ્રી નમમુનિ મ. સાહેબે આ અનુવાદનું અવલોકન કરી, સ્થાને-સ્થાને ધ્યાન રેખા દોરી, હવાની લહેરખી પુરી પાડી છે. સહસંપાદિકા બની ડૉ. આરતીભાઈ મ. એ નિજ જ્ઞાનબળે આ કાર્ય પર પ્રકાશ પાથરો છે, તો મમ ગુરુહુલવાસી પૂ. બિન્હુભાઈ મ., પૂ. પ્રભોવિકાભાઈ મ. ના સાથ સહકારે શીતળ ચાંદનીની ગરજ સારી છે.

આ સહુના સહિયારા પ્રયત્ને આજે 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'નું અનુવાદ કાર્ય સંપત્ત થયું છે, તે સહુની હું આભારી છું.

આ અનુવાદકાર્યમાં પૂ. મિશ્રીમલજી મ. સા. તથા પૂ. ઘાસીલાલજી મ.સા. અનુવાદિત 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર' મુખ્ય આધારરૂપ બન્યા છે. આપ બંને પૂજ્યશ્રીની પણ હું આભારી છું.

શ્રી રોયલપાર્ક મોટા સંઘના યુવા પ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ, આગમ પ્રકાશન ધુરાને વહન કરતાં શ્રુત સેવામાં રત બન્યા છે.

શ્રી નેહલભાઈએ આ આગમને મુદ્રિત કરીને અને શ્રી મુકુંદભાઈ તથા શ્રી ધીરભાઈએ સહકાર આપી, શ્રુતસેવામાં પોતાનો તાલ પૂર્યો છે. 'સાધ્વી સુભોવિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટે' શ્રુતાધાર બની શ્રુતભાવના પ્રગટ કરી છે, તે સહુની હું આભારી છું.

આ અનુવાદ કાર્ય દરમ્યાન શ્રુતની કોઈ પ્રકારે આશાતના થઈ હોય તથા આગમ વિરલ્દ કાંઈ લખાયું હોય તો મિચ્છામિ દુક્કડમુ.

— પૂ. શ્રી મુક્ત લીલમ વીર ઉપાસિકા
સાધ્વી સુભોવિકા.

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
૧	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	એક પ્રહર
૨	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	દિગ્દાહ-કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	બે પ્રહર
૪	અકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાત્રણતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	અકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાત્રણતુ સિવાય]	આઠ પ્રહર
૬	આકાશમાં ધોરગર્જના અને કડકા થાય	એક પ્રહર
૭	શુક્લપક્ષની ૧, ૨, ઉની રાત્રિ	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યક્ષનું ચિંહ દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	ધૂમસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૧	આકાશ ધૂળ-રજથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૨-૧૩	ઔદ્દરિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય તિર્યં, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય, તિર્યંના લોહી, માંસ ૫૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈડા હોય તો નણ પ્રહર]	૧૨ વર્ષ દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ-મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મરણ ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	-
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૫ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચનિધિનું કલેવર ચાર મહોત્સવ-ચાર પ્રતિપદા	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ-રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાળ અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :— પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદુર પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે.
તેની ગણના કરતાં ઉછ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

श्री अनुयोगद्वार सूत्र

श्री अनुयोगद्वार सूत्र श्री अनुयोगद्वार सूत्र श्री अनुयोगद्वार सूत्र

स्थिर रचित भूषण श/स्य

भूषणपाठ, शब्दार्थ,

भावार्थ, विवेचन,

परिशिष्ट

आः अनुवादिकाः
सुबोधिकाबादिभा-

આ ઉત્કાલિક સૂત્ર છે. તેના ભૂજ પાઠનો સ્વાદ્યાચ અસ્વાદ્યાચાલને છોડીને ગમે ત્યારે થઈ શકે છે.

પ્રથમ પ્રકરણ

આવશ્યક નિક્ષેપ

મંગલાચરણ : પાંચ જ્ઞાન :-

૧ ણાણં પંચવિહં પણત્તં, તં જહા- આભિણિબોહિયણાણં, સુયણાણં, ઓહિણાણં, મણપજ્જવણાણં, કેવલણાણં ।

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે. (૧) આભિનિબોહિકજ્ઞાન (૨) શુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન.

વિવેચન :-

અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું આ પ્રથમ સૂત્ર મંગલાચરણાત્મક છે. જોકે સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર પોતે મંગલ સ્વરૂપ જ છે, તેમ છતાં સૂત્રકારે ત્રણ કારણથી મંગલાચરણ કર્યું છે. (૧) આચાર પરંપરાનું પાલન કરવા, (૨) શાસ્ત્રની નિર્વિધે સમાપ્તિ કરવા, (૩) શિષ્યોને શાસ્ત્રના વિષયભૂત અર્થજ્ઞાનની દઢ પ્રતીતિ કરાવવા.

જ્ઞાન, સર્વ જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાયક, વિદ્યાનું ઉપશામક, કર્મનિર્જરાનું કારણ, નિજાનંદનું દાયક અને આત્મગુણોનું બોધક હોવાથી મંગલરૂપ છે. તેથી સૂત્રકારે પાંચ જ્ઞાનના વર્ણન દ્વારા આ શાસ્ત્રનું મંગલાચરણ કર્યું છે.

'જ્ઞાન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ :-

(૧) ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ :- 'જ્ઞાતિ:જ્ઞાનમ्' જાણવું તે જ્ઞાન. આ ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જાણવારૂપ કહ્યાને જ્ઞાન કહે છે.

(૨) કરણસાધન વ્યુત્પત્તિ :- 'જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ्' આત્મા જેના દ્વારા પદાર્થને જાણે તે જ્ઞાન. આત્મા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમ દ્વારા પદાર્થને જાણે છે. આ ક્ષય કે ક્ષયોપશમ પદાર્થને જાણવામાં કારણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય-ક્ષયોપશમ જ્ઞાન કહેવાય છે.

(૩) અવિકરણ મૂલક વ્યુત્પત્તિ :- 'જ્ઞાયતે અસ્મિન્તિ જ્ઞાનમાત્મા' પદાર્થ જેમાં જણાય તે જ્ઞાન. પદાર્થ આત્મામાં જણાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આત્મા જ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અહીં પરિણામ જ્ઞાન

અને પરિણામી આત્મામાં અભેદ હોવાથી આત્માને જ્ઞાનરૂપ માનેલ છે.

(૪) કર્તૃસાધન વ્યુત્પત્તિ :- 'જાનાતીતિ જ્ઞાનમ्' જ્ઞાનાર તે જ્ઞાન. આત્મા જ્ઞાનવાની કિયાનો કર્તા છે. કિયા અને કર્તા માં અભેદોપચાર થવાથી આત્માને જ્ઞાન કહેલ છે.

સંક્ષેપમાં જેના દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ જ્ઞાણી શકાય તે જ્ઞાન, જેમાં વસ્તુ જ્ઞાય તે જ્ઞાન. જે નિજ સ્વરૂપનું પ્રકાશક હોય તે જ્ઞાન. જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમના નિમિત્થી ઉત્પત્ત થાય તે જ્ઞાન.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર અર્થની અપેક્ષાએ તીર્થકરોએ અને સૂત્ર અપેક્ષાએ ગણધરોએ પ્રરૂપિત કર્યા છે. સૂત્રકારે આ બાબતનો સંકેત 'પણત્ત' શબ્દ દ્વારા આપેલ છે. પણત્ત શબ્દની સંસ્કૃત છાયા પ્રજ્ઞાપ્તં, પ્રાજ્ઞાપ્તં, પ્રાજ્ઞાત્તં, પ્રજ્ઞાપ્તં થાય છે.

(૧) પ્રજ્ઞાપ્તં- પ્રરૂપિત. અર્થરૂપે તીર્થકરોએ, સૂત્રરૂપે ગણધરોએ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર પ્રરૂપ્યા છે.

(૨) પ્રાજ્ઞાપ્તં- પ્રાજ્ઞ+આપ્તં, પ્રાજ્ઞ એટલે તીર્થકર અને આપ્ત એટલે પ્રાપ્ત કરવું. તીર્થકરો પાસેથી ગણધરોએ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

(૩) પ્રાજ્ઞાત્તં- પ્રાજ્ઞ+આત્તં, પ્રાજ્ઞ એટલે ગણધરો, આત્તં એટલે ગ્રહણ કરવું. ગણધરોએ તીર્થકર પાસેથી જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ ગ્રહણ કરેલ છે.

(૪) પ્રજ્ઞાપ્તં- પ્રજ્ઞ+આપ્તં, પ્રજ્ઞ એટલે બુદ્ધિ, આપ્ત એટલે પ્રાપ્ત કરવું. ભવ્ય જીવોએ સ્વપ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત કરેલ છે.

સારાંશ એ છે કે સૂત્રકારે 'પણત્ત' શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા પોતાની લઘુતા પ્રગટ કરી છે. તે ઉપરાંત સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનું કથન સ્વબુદ્ધિ કે કલ્પનાથી કર્યું નથી પરંતુ તીર્થકરો દ્વારા પ્રરૂપિત આશયને જ પ્રગટ કર્યો છે.

(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન :— પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી, યોગ્ય દેશમાં અવસ્થિત વસ્તુને જ્ઞાણે તે જ્ઞાન આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહેવાય છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું જ બીજું નામ મતિજ્ઞાન છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન :— (૧) પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ગ્રહણ કરેલ અર્થનો વિશેષ બોધ, મતિજ્ઞાનથી ગ્રહણ કરેલા અર્થની વિશેષ વિચારણા તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૨) શ્રુત એટલે સાંભળવું અથવા શ્રુત એટલે શબ્દ. શબ્દ સાંભળીને અર્થગ્રહણરૂપ ઉપલબ્ધ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન. ઉપલક્ષણથી રૂપ જોઈને, ગંધ સૂંધીને, રસ આસ્વાદીને, સ્પર્શ કરીને જે અર્થગ્રહણરૂપ ઉપલબ્ધ વિશેષ તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

આ જ્ઞાન મન અને ઈન્દ્રિયના નિમિત્થી ઉત્પત્ત થાય છે છતાં પણ તેમાં મનની મુખ્યતા છે. તેથી તે મનનો વિષય મનાય છે. 'શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય'-શ્રુતજ્ઞાન મનનો વિષય છે. મતિજ્ઞાન કારણ છે અને

શુત્તશાન કાર્ય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય દ્વારા થતું મતિજ્ઞાન કારણ છે અને તેની વિશેષ વિચારણા દ્વારા થતું શુત્તશાન કાર્ય છે. તેથી જ શુત્તશાન મનનો વિષય મનાય છે.

તીર્થકર પ્રરૂપિત, ગાણધર રચિત દ્વાદશાંગી તથા દ્વાદશાંગીના આધારે સ્થવિર ભગવંતો દ્વારા રચિત આગમો "શુત્તશાન" રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ મૂળસૂત્ર, ૪ છેદસૂત્ર અને ૧ આવશ્યક સૂત્ર તેમ ઉર આગમ શુત્તશાનમાં સમાવિષ્ટ છે.

(૩) અવધિજ્ઞાન :— ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી રૂપી પદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. અવધિ એટલે મર્યાદા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની મર્યાદાથી રૂપી પદાર્થને જાણે તે અવધિજ્ઞાન. જે જ્ઞાન મર્યાદા સહિત રૂપી પદાર્થને ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી જાણે તે અવધિજ્ઞાન.

(૪) મનઃપર્યવ જ્ઞાન :— સંઝી જીવો ચિંતન કરે ત્યારે ચિંતનાનુરૂપ મનના જે પરિણામો થાય તેને સર્વપ્રકારે અવગમ કરે, જાણે તે મનઃપર્યવ જ્ઞાન. સંઝી જીવોએ કાયયોગથી ગ્રહણ કરી, મનરૂપે પરિણમાવેલ, મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલને મન કહેવામાં આવે છે અને 'પરિ' એટલે સર્વ પ્રકારે, 'અવ' એટલે બોધ-જ્ઞાનવું. સંઝી જીવોના મનરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને સર્વથા પ્રકારે જાણવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન.

(૫) કેવળજ્ઞાન :— સંપૂર્ણ જ્ઞેય પદાર્થાના ત્રિકાલવર્તી ગુણ-પર્યાયને યુગપદ્દ જે જ્ઞાન વિષય કરે, જાણે તે કેવળજ્ઞાન.

પાંચ જ્ઞાનનો કુમ :— સમ્યક્રૂપે અથવા મિથ્યારૂપે મતિ અને શુત સર્વ સંસારી જીવોને અવશ્ય હોય જ છે. તે બંને જ્ઞાનમાંથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શુત્તશાન કાર્ય છે, તેથી પ્રથમ મતિજ્ઞાન અને ત્યાર પદ્ધી શુત્તશાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

મતિજ્ઞાન અને શુત્તશાનને અવધિજ્ઞાન સાથે કંઈક અંશે સમાનતા છે. મિથ્યાત્વના ઉદ્યમાં મતિ-શુતની જેમ અવધિ પણ મિથ્યારૂપે-જ્ઞાનરૂપે પરિણાત થાય છે. મિથ્યાત્વીજીવ સમ્યકત્વી બને ત્યારે ત્રણે જ્ઞાન સમ્યક્રૂપે પરિણાત થઈ જાય છે. મતિ-શુતની સ્થિતિ લાભની અપેક્ષાએ ક્રમ સાગરોપમની છે, અવધિજ્ઞાનની પણ તેટલી જ સ્થિતિ છે. આ સમાનતાને લક્ષ્યમાં રાખી મતિ-શુત પદ્ધી અવધિનો નિર્દેશ કર્યો છે.

અવધિજ્ઞાનની જેમ મનઃપર્યવ જ્ઞાન વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. આ બંને ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન છે અને રૂપી પદાર્થને વિષય કરે છે, આ સમાનતાના કારણે અવધિ જ્ઞાન પદ્ધી મનઃપર્યવજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

કેવળજ્ઞાન આ સર્વના અંતે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનો નિર્દેશ અંતે કર્યો છે. આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી પ્રથમના ચાર જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક છે. મતિજ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે અને કેવળ જ્ઞાન ક્ષયિકભાવ રૂપ છે. તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વ સંસારી જીવને મતિ અને શ્રુત, આ બે જ્ઞાન તો હોય જ છે. કોઈને ત્રણ જ્ઞાન હોય તો મતિ—શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યવ હોય. કોઈને ચાર જ્ઞાન હોય તો મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાન હોય.

પાંચ જ્ઞાન એક સાથે કોઈપણ જીવને સંભવિત નથી. કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે. તેની સાથે મત્યાદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન સંભવિત નથી. તેથી કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે તે એક જ હોય, અન્ય ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તેમાં તિરોહિત થઈ જાય છે. બે, ત્રણ, ચાર જ્ઞાન સાથે હોય તે લખ્યાની અપેક્ષાએ સમજવું, ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો એક સમયે એક જ્ઞાનનો જ ઉપયોગ હોય છે.

પાંચ જ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાનનો અદ્યયન વ્યવહાર :-

૨ તત્થ ચત્તારિ ણાણાઇં ઠપ્પાઇં ઠવળિજ્જાઇં, ણો ઉદ્દિસ્સંતિ ણો સમુદ્દ્રસંતિ ણો અણુણનિવજ્જંતિ, સુયણાણસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ ।

શાલ્દાર્થ :- તત્થ = તેમાંથી, ચત્તારિ = ચાર, ણાણાઇં = જ્ઞાન, ઠપ્પાઇં = સ્થાપ્ય છે, ઠવળિજ્જાઇં = સ્થાપનીય છે, તેનું વર્ણન અહીં કરવાનું નથી, ણો ઉદ્દિસ્સંતિ = (ગુરુદ્વારા શિષ્યને) ઉપદેશ નથી કરાતો—ઉપદિષ્ટ નથી, ણો સમુદ્દ્રસંતિ = સમુપદિષ્ટ નથી, ણો અણુણનિવજ્જંતિ = આજ્ઞા આપી શકાતી નથી, સુયણાણસ્સ = શ્રુતજ્ઞાનનો, ઉદ્દેસો = ઉપદેશ, સમુદ્દેસો = સમુપદેશ, અણુણણ = આજ્ઞા, અણુઓગો = અનુયોગ, પવત્તિ = પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ પાંચ જ્ઞાનમાંથી મતિ, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ આ ચાર જ્ઞાન વ્યવહાર યોગ્ય ન હોવાથી સ્થાપ્ય છે, સ્થાપનીય છે. આ ચારે જ્ઞાન ગુરુ દ્વારા શિષ્યોને ઉપદિષ્ટ નથી, તેનો ઉપદેશ આપી શકાતો નથી. તે સમુપદિષ્ટ નથી, તેની આજ્ઞા આપી શકાતી નથી. ફક્ત એક શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપદેશ, સમુપદેશ, અનુયોગ અનુશા અને અનુયોગ થાય છે.

૩ જિ સુયણાણસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ, કિં અંગ- પવિદૃસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ ? અંગબાહિરસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ ?

અંગપવિદૃસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ, અંગબાહિરસ્સ વિ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ । ઇમં પુણ પદ્ધતિં પદ્ધુચ્ચ અંગ- બાહિરસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુણણ અણુઓગો ।

શાલ્દાર્થ :- જિ = જો, કિં = શું ?, અંગપવિદૃસ્સ = અંગપ્રવિષ્ટમાં(બાર અંગ સૂત્રો અંગપ્રવિષ્ટ છે), અંગબાહિરસ્સ = અંગબાહિમાં, (અંગશ્રુતનો આધાર લઈ જે આગમોની રચના સ્થવિર સાધુઓ કરે છે તે

આગમ), ઇમં = અહીં, પદ્ધતિં પદ્ધુચ્ચ = પ્રાસ્તાવિકની અપેક્ષાએ, પ્રસંગાનુસાર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જો શુનનામાં ઉદેશ, સમુદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો તે ઉદેશ, સમુદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ અંગપ્રવિષ્ટ શુનમાં થાય છે કે અંગબાધી શુનમાં થાય છે?

ઉત્તર- અંગપ્રવિષ્ટશુન અને અંગબાધીશુન આ બંનેમાં ઉદેશ, સમુદેશ, અનુજ્ઞા, અને અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં અંગબાધીશુનના ઉદેશાદિનો (કહેવાનો) પ્રારંભ કરાશે.

૪ જિ અંગબાધીરસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ, કિં કાલિયસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ? ઉક્કાલિયસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ?

કાલિયસ્સ વિ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો । ઉક્કાલિયસ્સ વિ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો । ઇમં પુણ પદ્ધતિં પદ્ધુચ્ચ ઉક્કાલિયસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ।

શાખાર્થ :-કાલિયસ્સ = કાલિક શુનમાં, જે શુનનો રાત્રિ અને દિવસના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રાહરમાં સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તે કાલિકશુન, ઉક્કાલિયસ્સ = ઉત્કાલિક શુનમાં, અસ્વાધ્યાય કાળને છોડી શેષ સર્વકાળમાં જેનો સ્વાધ્યાય કરી શકાય તે ઉત્કાલિકશુનમાં થાય છે?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જો અંગબાધીશુનમાં ઉદેશ, સમુદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો શું તે ઉદેશ, સમુદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગની પ્રવૃત્તિ કાલિક શુનમાં થાય છે કે ઉત્કાલિકશુનમાં થાય છે?

ઉત્તર- કાલિકશુન અને ઉત્કાલિકશુન, આ બંનેમાં ઉદેશ, સમુદેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં ઉત્કાલિકશુનમાં ઉદેશાદિનો(કહેવાનો) પ્રારંભ કરાશે.

૫ જિ ઉક્કાલિયસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ય પવત્તિઃ કિં આવસ્સસગસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ? આવસ્સસગવિરિત્તસ્સ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો ?

આવસ્સસગસ્સ વિ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો, આવસ્સસગવિરિત્તસ્સ વિ ઉદેસો સમુદેસો અણુણણ અણુઓગો । ઇમં પુણ પદ્ધતિં પદ્ધુચ્ચ આવસ્સસગસ્સ અણુઓગો ।

શાખાર્થ :-આવસ્સસગસ્સ = આવશ્યકનો, આવસ્સસગવિરિત્તસ્સ = આવશ્યક વ્યતિરિક્તનો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જો ઉત્કાલિકશુતમાં ઉદેશ, સમુદ્રેશ, અનુજ્ઞા, અનુયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે, તો શું આવશ્યકમાં ઉદેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય કે આવશ્યક વ્યતિરિક્તમાં ઉદેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય?

ઉત્તર— આવશ્યક સૂત્ર અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર, આ બંને પ્રકારના ઉત્કાલિક સૂત્રમાં ઉદેશાદિ પ્રવૃત્ત થાય છે પરંતુ અહીં આવશ્યક સૂત્રના અનુયોગનો પ્રારંભ કરાય છે.

વિવેચન :-

પાંચ જ્ઞાનમાંથી શુત્રજ્ઞાન વર્જને શેષ ચાર જ્ઞાન દ્વારા પદાર્થનો બોધ થાય છે પરંતુ એ ચાર જ્ઞાનનું આદાન—પ્રદાન થઈ શકતું નથી અર્થાત્ એ ચાર જ્ઞાન ભણી શકતા નથી કે ભણાવી શકતા નથી. તેથી તે જ્ઞાનનો અધ્યયન રૂપ ઉદેશ, સમુદ્રેશ આપી શકતો નથી. તેની આજ્ઞા આપી શકતી નથી. પોતાના આવરણીય કર્મના ક્ષય—ક્ષયોપશમથી તે સ્વતઃ આવિર્ભૂત થાય છે. તે ચારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપદેશાદિની અપેક્ષા પણ હોતી નથી. તેથી તે સ્થાપનીય છે, સ્થાપી રાખવા યોગ્ય છે, અવર્ણનીય છે. અહીં તે જ્ઞાનનો અનુયોગ કરવાનો પ્રસંગ નથી.

લોકોમાં હેય—છોડવા યોગ્ય પદાર્થથી નિવૃત્તિ, ઉપાદેય—ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ શુત્રજ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે. કેવળજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનાયેલ પદાર્થ—અર્થની પ્રરૂપણા પણ શુત્રજ્ઞાન(શષ્ટ) દ્વારા થાય છે માટે શુત્રજ્ઞાન લોકવ્યવહારનું કારણ છે, સંવ્યવહાર્ય છે. ગુરુના ઉપદેશથી શુત્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુ શિષ્યને તે પ્રદાન કરી શકે છે. તે સ્વસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેથી તેમાં ઉદેશ—સમુદ્રેશ—આજ્ઞારૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. ઉદેશ આદિ થવાથી તેમાં અનુયોગના ઉપકમ વગેરે દ્વારની પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે.

ઉદેશ સમુદ્રેશ :- આગમ વાચનાની અપેક્ષાએ 'ઉદેશ' આદિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

ઉદેશ = શિષ્યને સૂત્ર અને અર્થની વાચના આપવી.

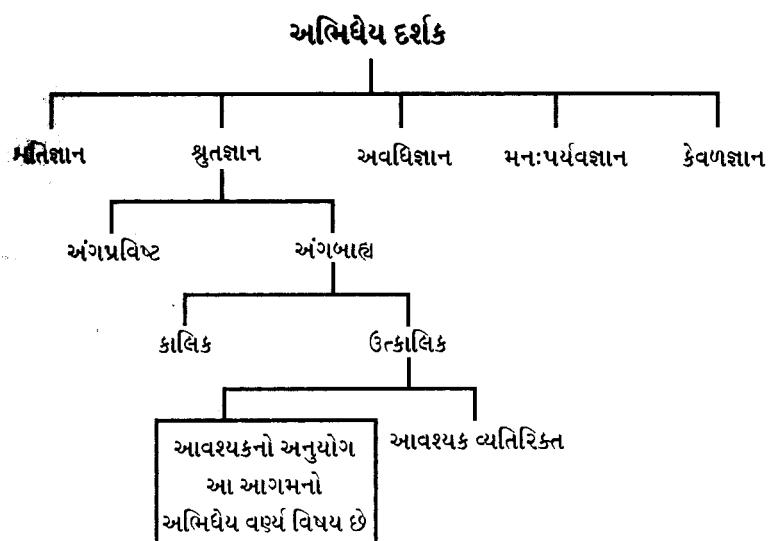
સમુદ્રેશ = બે—ત્રાણવાર વાચના આપી સૂત્ર અને અર્થને પરિપક્વ કરાવવા, શુદ્ધ કરાવવા.

અનુજ્ઞા = વાચના પ્રાપ્ત શિષ્યને, વાચના આપવાની તથા સૂત્રાર્થ પરિપક્વ કરાવવાની અનુમતિ આપવી, અધિકાર આપવો.

અનુયોગ = સૂત્રના અર્થને વિસ્તારથી સમજાવવા.

પાંચમા સૂત્રમાં આવસ્સગસ્સ અણુઓગો આ પદથી અભિવૈયનું કથન કર્યું છે. આવશ્યકસૂત્રનો અનુયોગ કરવો સૂત્રકારને ઈષ્ટ છે. આવશ્યક સૂત્ર સક્કલ સમાચારીના મૂલાધાર રૂપ છે. તેનો અનુયોગ કરવા માટે જ આ શાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવી છે. પોતાને ઈષ્ટ અભિવૈયનો સમાવેશ કયા જ્ઞાનમાં, કયા શુત્રમાં થાય છે, તે સૂત્રકારે ૨,૩,૪,૫ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવ્યું છે. પાંચ જ્ઞાનમાંથી એક શુત્રજ્ઞાનનો જ ઉદેશ, સમુદ્રેશ, અનુજ્ઞા, અનુયોગ થાય છે. શુત્રના બે ભેદ છે. અંગપ્રવિષ્ટ— અંગભાબ્ધશુત, તેમાં આવશ્યકસૂત્ર અંગભાબ્ધશુત છે. અંગભાબ્ધ શુતના બે ભેદ છે— કાલિકશુત, ઉત્કાલિકશુત. તેમાં આવશ્યક

ઉત્કાલિકશુત છે. આવશ્યક સૂત્રમાં ઉદેશ, સમુદ્રશ, અનુશા અને અનુયોગ આ ચારે પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ છીતાં 'અનુયોગ કરવો' તે આ શાસ્ત્રનો અભિધૈય હોવાથી શાસ્ત્રકારે ઉદેશાદિ સર્વનો ઉલ્લેખ ન કરતા 'આવસ્સસગસ્સ અણુઓગો' દ્વારા માત્ર અનુયોગનું કથન કર્યું છે.

અનુયોગનો નિરૂક્તથર્થ :-

ણિયયાણુકૂલો જોગો સુતસ્સત્થેણ જો ય અણુઓગો ।

સુત્તં ચ અણું તેણં જોગો અત્થસ્સ અણુઓગો ॥ – અનુયોગવૃત્તિ. પ.૭.

(૧) 'અણુ' એટલે નિયત–અનુકૂળ અર્થને, 'યોગ' એટલે જોડવું. સૂત્રને નિયત અને અનુકૂળ અર્થ સાથે જોડવા તે અનુયોગ. (૨) સૂત્રના અનુકૂળ અર્થનું કથન કરવું તે અનુયોગ (૩) સૂત્ર–અણુ(નાનું)અને અર્થ મહાન હોય છે. એક સૂત્રના અનંત અર્થ હોય છે તેથી અર્થ મહાન છે. અણુ એવા સૂત્ર સાથે અર્થનો યોગ તે અનુયોગ કહેવાય છે.

અનુયોગ(સૂત્રના અર્થ કરવા) વિષયક વક્તવ્યનો કમ આ પ્રમાણે છે.

(૧) નિક્ષેપ :- નામ, સ્થાપના વગેરેરૂપે વસ્તુને સ્થાપી પદ્ધી અનુયોગનું કથન કરવું.

(૨) એકાર્થ :- અનુયોગના પર્યાયવાચી શબ્દ કહેવા, જેમકે અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા, વાર્તિક આ અનુયોગના સમાનાર્થક પર્યાયવાચી નામ છે.

અણુઓગો ય નિયોગ ભાસ વિભાસા ય વત્તિયં ચેવં ।
એ અણુઓગસ્સ ય નામા એગટ્રીયા પંચ ॥- અનુયોગવૃત્તિ.

(૩) નિર્યુક્તિ :- શબ્દગત અક્ષરોના નિર્વચન કરવા અર્થાત् તીર્થકર પ્રરૂપિત અર્થનો ગણધરોક્ત શબ્દસમૂહ રૂપ સૂત્ર સાથે અનુકૂળ અને નિયત સંબંધ પ્રગટ કરવો.

(૪) વિધિ :- સૂત્રના અર્થ કરવાની અથવા અનુયોગ કરવાની પદ્ધતિને વિધિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે છે. સર્વ પ્રથમ ગુરુએ શિષ્ય માટે સૂત્રના અર્થ કરવા જોઈએ, ત્યાર પછી બીજાવારમાં તે કણિત અર્થને નિર્યુક્તિ કરી સમજાવવા જોઈએ અને ત્રીજાવાર પ્રસંગ, અનુપ્રસંગ સહિત જે અર્થ થતાં હોય તેનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. સમાન્ય રીતે આ અનુયોગની વિધિ છે. વૃત્તિકારે આ ભાવ દર્શાવતા કહું છે.

સુત્તત્થો ખલુ પઢમો, બીઓ ણિજ્જુત્તિમીસિતો ભણિતો ।
તઙ્ગો ય ણિરવસેસો, એસ વિહી હોઇ અણુઓગો ॥ -અનુયોગવૃત્તિ

અનુયોગ શ્રવણના અધિકારી :- શ્રોતા સમુદ્દર્ય ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. (૧) શાયક, (૨) અશાયક, (૩) દુર્વિદ્ગધ.

(૧) શાયક પરિષદ :- જે પરિષદ-જે શ્રોતા સમુદ્દર્ય ગુણ અને દોષને જાણે છે, કુશાસ્ત્રના મતનો આગ્રહ નથી, તે શાયક પરિષદ કહેવાય છે.

(૨) અશાયક પરિષદ :- જે પરિષદના સભ્ય કોઈ પણ વિષયના ગુણ કે દોષને જાણતા નથી પરંતુ સ્વભાવથી ભદ્ર અને સરળ હોય, સમજાવવાથી સંભાર્ગ આવી જાય તેવો શ્રોતા સમુદ્દર્ય અશાયક પરિષદ કહેવાય છે.

(૩) દુર્વિદ્ગધ પરિષદ :- જે પરિષદના સભ્ય કોઈપણ વિષયમાં નિષ્ણાત ન હોય અને સરળતાના અભાવે તેમજ અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી નિષ્ણાતને પૂછતા પણ ન હોય, શાનના સંસ્કારથી રહિત હોય, પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્યથી યુક્ત હોય (ઉપર છલ્લું જ્ઞાન હોય), આવી વ્યક્તિઓની સભા દુર્વિદ્ગધ પરિષદ કહેવાય છે.

આ ત્રણ પ્રકારની પરિષદમાંથી આદિની બે પરિષદ અનુયોગનો બોધ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગણાય છે.

અનુયોગ કર્તાની યોગ્યતા :- શાસ્ત્રમાં અનુયોગ કરવાના અધિકારી-કર્તાની યોગ્યતા આ પ્રમાણે બતાવી છે. (૧) આયદીશમાં જન્મેલો હોય, (૨) કુળ-પિતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૩) જાતિ-માતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૪) સુંદર આકૃતિ, રૂપ આદિથી સંપત્ત હોય, (૫) દઢ સંહનની-શારીરિક શક્તિ સંપત્ત હોય, (૬) ધૂતિયુક્ત-પરિષહઉપર્સર્ગ સહન કરવામાં સમર્થ હોય, (૭) અનાશંસી-સત્કાર, સમ્માન આદિના આકાંક્ષી ન હોય, (૮) અવિકલ્પ-વ્યર્થ ભાષણ કરનાર ન હોય, (૯) અમાયી-નિષ્કપ્તી હોય, (૧૦) સ્થિર પરિપાટી-અભ્યાસ દ્વારા અનુયોગ કરવાના સ્થિર અભ્યાસી હોય, ગુરુપરંપરાથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન

સંપત્ત હોય, (૧૧) ગૃહીતવાક્ય—આદેય વચન બોલનાર હોય, (૧૨) જિત પરિષદ—સભાને પ્રભાવિત કરનાર અને કુભિત થનાર ન હોય, (૧૩) જિતેન્દ્રિય—શાસ્ત્રીય અધ્યયન—ચિંતન—મનન સમયે નિદ્રાને વશ થનાર ન હોય, (૧૪) મધ્યસ્થ—નિષ્પક્ષ હોય, (૧૫) દેશ, કાળ, ભાવના જ્ઞાતા હોય, (૧૬) આસત્તલબ્ધ પ્રતિભ—પ્રતિવાદીને પરાસ્ત કરવાની પ્રતિભા સંપત્ત હોય, (૧૭) નાનાવિધદેશભાષા વિજ્ઞા—અનેક દેશોની ભાષાના જ્ઞાતા હોય, (૧૮) પંચવિધ આચાર યુક્ત અર્થાત્ જ્ઞાનાચાર વગેરે પાંચ પ્રકારના આચારના પાલક હોય, (૧૯) સૂત્રાર્થ, તહુભય, વિવિજન—સૂત્ર, અર્થ અને ઉભય (સૂત્રાર્થ) વિવિજના જાણકાર હોય, (૨૦) આહારણ, હેતુ, ઉપનય નય નિપુણ—ઉદાહરણ, હેતુ, ઉપનય અને નયદાચિના મર્મજ્ઞ હોય, (૨૧) ગ્રાહણાકુશલ—શિષ્યોને તત્ત્વગ્રહણ કરવામાં કુશળ હોય, (૨૨) સ્વસમય, પરસમયવિત—સ્વ અને પર સિદ્ધાન્તમાં નિષ્ણાત હોય, (૨૩) ગંભીર, ઉદાર, સ્વભાવવાળા હોય, (૨૪) દીપ્તિમાન—પરવાદીઓ પરાસ્ત ન કરી શકે તેવા તેજસ્વી હોય, (૨૫) શિવ—જનકલ્યાણ કરવાની ભાવનાથી ભાવિત હોય, (૨૬) સૌભ્ય—શાંત સ્વભાવવાળા હોય, (૨૭) ગુણ શત કલિત—દયા, દાખિણ્ય વગેરે સેંકડો ગુણોથી યુક્ત હોય, આ ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ જ અનુયોગ કરવામાં સમર્થ હોય છે. તે જ અનુયોગ કરવાના અધિકારી છે. [અનુયોગવૃત્તિ—પત્ર-૭]

આવશ્યક સૂત્રનો પરિચય :-

૬ જિ આવસ્સયસ્સ અણુઓગો આવસ્સયણ્ણ કિમંગ અંગાઇં ? સુયક્ખંધો સુયક્ખંધા ? અજ્જયણ અજ્જયણાઇં ? ઉદ્દેસગો ઉદ્દેસગા ?

આવસ્સયણ્ણ ણો અંગ ણો અંગાઇં, સુયક્ખંધો ણો સુયક્ખંધા, ણો અજ્જયણ, અજ્જયણાઇં, ણો ઉદ્દેસગો, ણો ઉદ્દેસગા ।

શાંદાર્થ :- જિ = જો, આવસ્સયસ્સ = આવશ્યક સૂત્રનો, અણુઓગો = અનુયોગ ઈષ્ટ છે તો, પ્રાસંગિક છે તો, આવસ્સયણ્ણ કિમંગ = આવશ્યકસૂત્ર, શું એક અંગરૂપ છે કે, અંગાઇં = અનેક અંગરૂપ છે, સુયક્ખંધો = એક શુતસ્કંધ 'અધ્યયનના સમૂહ રૂપ છે ? સુયક્ખંધા = અનેક શુતસ્કંધ રૂપ છે, અજ્જયણ = અધ્યયન રૂપ છે કે, [કોઈ એક વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રના નાના વિભાગને અધ્યયન કહે છે], અજ્જયણાઇં = અનેક અધ્યયન રૂપ છે, ઉદ્દેસગો = એક ઉદેશક રૂપ છે કે, (અધ્યયનની અંતર્ગત (અંદર) નામનિર્દેશપૂર્વક વસ્તુનું નિરૂપણ કરનાર પ્રકરણ વિશેષ ઉદેશક કહેવાય છે), ઉદ્દેસગા = અનેક ઉદેશક રૂપ છે ? ણો અંગ ણો અંગાઇ = એક કે અનેક અંગ સૂત્રરૂપ નથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—જો આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાનો છે તો આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ છે કે અનેક અંગરૂપ છે ? એક શુતસ્કંધ રૂપ છે કે અનેક શુતસ્કંધરૂપ છે ? એક અધ્યયન રૂપ છે કે અનેક અધ્યયન રૂપ છે ? એક ઉદેશક રૂપ છે કે અનેક ઉદેશક રૂપ છે ?

ઉત્તર—આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ પણ નથી, અનેક અંગરૂપ પણ નથી. આવશ્યક સૂત્ર એક શુત સ્કંધરૂપ છે, અનેક શુતસ્કંધરૂપ નથી. તે એક અધ્યયન રૂપ નથી, અનેક અધ્યયન રૂપ છે. આવશ્યકમાં

ઉદેશક નથી માટે તે એક કે અનેક ઉદેશક રૂપ નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આઠ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા આવશ્યક સૂત્રનો પરિચય કરાવ્યો છે. આવશ્યક સૂત્ર અંગસૂત્ર નથી અંગબાહ્ય છે. તેથી તે એક કે અનેક અંગરૂપ નથી. તે છ અધ્યયનાત્મક એક શુતસ્કન્ધરૂપ છે. તેથી તે અનેક અધ્યયન અને એક શુતસ્કન્ધ રૂપ છે. શેષ છ પ્રશ્નો અગ્રાહ્ય છે. અનાદેય છે.

આવશ્યક સૂત્ર પરિચય

	એક અંગરૂપ	અનેક અંગરૂપ	એક શુતસ્કન્ધ	અનેક શુતસ્કન્ધ	એક અધ્યયન	અનેક અધ્યયન	એક ઉદેશક	અનેક ઉદેશક
આવશ્યક સૂત્ર	ના	ના	હા	ના	ના	હા	ના	ના

આવશ્યક વગેરે પદોના નિક્ષેપની પ્રતિજ્ઞા :-

૭ તમ્હા આવસ્સયં ણિકિખવિસ્સામિ, સુયં ણિકિખવિસ્સામિ, ખંધં ણિકિખ- વિસ્સામિ, અજ્જયં ણિકિખવિસ્સામિ ।

જત્થ ય જં જાણેજ્જા, ણિકખેવં ણિકિખવે ણિરવસેસં ।

જત્થ વિ ય ણ જાણેજ્જા, ચડકક્યં ણિકિખવે તત્થ ॥૧॥

શબ્દાર્થ :- ણિકિખવિસ્સામિ = નિક્ષેપ કરીશ, સુયં = શુતનો, ખંધં = સ્કંધનો, જત્થ = જ્યાં, જં = જેટલા, જાણેજ્જા = જાણતા હોય, ણિકખેવં = નિક્ષેપ, ણિકિખવે = નિક્ષેપ કરવો જોઈએ, ણિરવસેસં = સંપૂર્ણ, તે સર્વનો, જત્થ વિ = જ્યાં, ણ જાણેજ્જા = ન જાણતો હોય તો, ચડકક્યં = ચાર, ણિકિખવે = નિક્ષેપ કરવો જોઈએ, તત્થ = ત્યાં.

ભાવાર્થ :- આવશ્યક સૂત્ર શુતસ્કન્ધ અને અધ્યયન રૂપ છે. તેથી આવશ્યકનો, શુતનો, સ્કંધનો અને અધ્યયનનો નિક્ષેપ (યથાસંભવ નામ વગેરેમાં ન્યાસ) કરીશ.

જો નિક્ષેપના-નિક્ષેપ કરનાર વ્યક્તિ સમસ્ત નિક્ષેપને જાણતા હોય તો, તેને તે જીવાદિ વસ્તુનો સર્વ પ્રકારે નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. જો સર્વ નિક્ષેપ જાણતા ન હોય તો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ આ ચાર નિક્ષેપ તો કરવા જ જોઈએ.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં આવશ્યક વગેરે પદોનો નિક્ષેપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સૂત્રકારે વધુ અને ઓછા

નિક્ષેપ કરવાનું કારણ દર્શાવી, નિક્ષેપ કર્તાની યોગ્યતાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ અનુયોગદાર સૂત્રનો વિષય 'આવશ્યકનો અનુયોગ' છે. સૂત્રના અનુકૂળ અર્થ કરવા તે અનુયોગ છે. આવશ્યક સૂત્રનું સ્પષ્ટરૂપથી વિવેચન ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે તેના પદોનો નિક્ષેપ કરાય. તેથી સૂત્રમાં આવશ્યકાટિ પદનો નિક્ષેપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

એક શબ્દના અનેક અર્થ હોય છે. તે વિવિધ અર્થોમાંથી પ્રસંગને અનુરૂપ અર્થની અભિવ્યક્તિ નિક્ષેપ દ્વારા થાય છે. નિક્ષેપ અપ્રસ્તુતનું નિરાકરણ કરી, પ્રસ્તુતનું વિધાન કરવામાં સમર્થ છે. તેથી પ્રકૃત (પ્રસંગસંગત) અર્થનો બોધ અને અપ્રકૃત(અપ્રાસંગિક) અર્થનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

આવશ્યક પર નિક્ષેપ :-

૮ સે કિં તં આવસ્સયં ?

આવસ્સયં ચતુર્ભિંદું પણ્ણતં, તં જહા- ણામાવસ્સયં, ઠવણાવસ્સયં, દવ્વાવસ્સયં, ભાવાવસ્સયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યકના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામ આવશ્યક, (૨) સ્થાપના આવશ્યક, (૩) દ્રવ્ય આવશ્યક, (૪) ભાવ આવશ્યક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં 'સે' શબ્દ 'અથ' અર્થનો દોતક મગધદેશીય શબ્દ છે. 'અથ' શબ્દનો પ્રયોગ મંગલ, અનન્તર, પ્રારંભ, પ્રશ્ન અને ઉપન્યાસ વગેરે અર્થમાં કરાય છે. અહીં વાક્યના ઉપન્યાસ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થયો છે. કિં શબ્દ પ્રશ્નાર્થસૂચક છે અને તં શબ્દ સર્વનામ છે. આ રીતે સમસ્ત શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં સે કિં તં નો પ્રયોગ છે, ત્યાં ત્યાં આ જ અર્થ સમજવો.

આવશ્યક શબ્દનું નિર્વચન :- નિર્વચન એટલે સંયુક્ત પદને વિભક્ત-ટુકડા કરી, વાક્યના અર્થને સ્પષ્ટ કરવો.

(૧) અવશ્યં કર્તવ્યમાવશ્યકમ् :- અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તે આવશ્યક. દિવસ અને રાત્રિના અંતભાગમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને અવશ્ય કરવા યોગ્ય સાધના તે આવશ્યક કહેવાય છે.

(૨) ગુણાનાં આસમન્તાદ્વશ્યમાત્માનં કરોતીત્યાવશ્યકમ् । સર્વ પ્રકારે ગુણોને વશ્ય-આધીન કરે તે આવશ્યક.

(૩) આ-સમન્તાદ વશ્યા ભવન્તિ ઇન્દ્રિયકષાયાદિભાવશત્રવો યસ્માત્તદાવશ્યકમ् ।

ઈંડ્રિય અને કષાયાદિ ભાવશન્તૃ સર્વપ્રકારે જેના દ્વારા વશ કરાય તે આવશ્યક.

(૪) ગુણશૂન્યમાત્માનમ् આ-સમન્તાત् વાસયતિ ગુણૈરિત્યાવાસકમ् ॥ ગુણશૂન્ય આત્માને સર્વાત્મના ગુણોથી જે વાસિત કરે તે આવસક (આવશ્યક) 'આવસ્સય' શબ્દની સંસ્કૃત ધાયા 'આવસક' પણ થાય છે. આવસકનો અર્થ છે વાસિત કરનાર.

આ સૂત્રમાં આવશ્યકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે નિક્ષેપ અનુસાર ચાર પ્રકાર છે. નિક્ષેપના ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકાર છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ.

સંક્ષેપમાં ચાર નિક્ષેપ :-

(૧) નામ નિક્ષેપ :— કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પદાર્થનું ગુણાદિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના નામ રાખવું. જેમ કે કોઈ બાળકનું નામ ઈન્દ્ર રાખવામાં આવે અને તે વ્યક્તિને ઈન્દ્ર કહીએ, તે નામ ઈન્દ્ર કહેવાય.

(૨) સ્થાપના નિક્ષેપ :— પ્રતિમા, ચિત્ર, લાકડા વગેરેમાં તે આકાર રૂપ અથવા યોખા વગેરેમાં આકાર વિના જે સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમ કે પ્રતિમામાં 'આ ઈન્દ્ર છે' તેમ સ્થાપવું. પ્રતિમાને ઈન્દ્ર કહેવો તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે.

(૩) દ્રવ્ય નિક્ષેપ :— જીવ—અજીવની ભૂતકાલીન અવસ્થા અથવા ભવિષ્યકાલીન અવસ્થાનું વર્તમાનમાં કથન કરાય તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય છે. જે સાધુ, આ મનુષ્ય આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ઈન્દ્ર બનવાના હોય તે સાધુને ઈન્દ્ર કહેવા અથવા ઈન્દ્ર પર્યાય પૂર્ણ કરી મનુષ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ વ્યક્તિને ઈન્દ્ર કહેવામાં આવે, તે દ્રવ્ય ઈન્દ્ર કહેવાય.

દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જે પદ(શબ્દ)ઉપર નિક્ષેપ ઉતારવા હોય તે પદના જ્ઞાન—જ્ઞાતાના આધારે બે ભેદ કરવામાં આવે છે. (૧) આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ અને (૨) નોઆગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ. આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં જ્ઞાનાપેક્ષયા કથન હોય છે તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાતાનો ઉપયોગ હોતો નથી માટે તે આગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય છે. 'અનુપયોગો દ્રવ્ય' અનુયોગ તે દ્રવ્ય.

નોઆગમતઃ દ્રવ્યનિક્ષેપમાં 'નો' પદ સર્વથા નિર્ષેધ અર્થમાં છે. તેનું તાત્પર્ય છે— જ્ઞાનાભાવની અપેક્ષા આવશ્યકનો દ્રવ્ય નિક્ષેપ અથવા પ્રવૃત્ત્યપેક્ષયા આવશ્યકનો દ્રવ્ય નિક્ષેપ. નોઆગમતઃ દ્રવ્ય નિક્ષેપના ત્રણ ભેદ કરવામાં આવે છે. (૧) જ્ઞાયકશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ (૨) ભવ્યશરીર નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત (જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત અથવા ઉભયશરીર વ્યતિરિક્ત) નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ. અહીં બે ભેદમાં જ્ઞાનાભાવની અપેક્ષા છે અને ત્રીજા ભેદમાં પ્રવૃત્ત્યપેક્ષયા નિક્ષેપ છે.

(૧) જ્ઞાયકશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ :— જેણે ભૂતકાળમાં તે તે પદના અર્થને જાણ્યો હોય, તેવા જ્ઞાતાનું વર્તમાનમાં મૃતક શરીર પડ્યું હોય, તેને તે નામથી સંબોધિત કરવું. જેમ કે 'ઈન્દ્ર' પદના અર્થને જાણનાર કોઈ વ્યક્તિના મૃત શરીરને 'ઈન્દ્ર' કહે તો તે જ્ઞાયકશરીરનોઆગમદ્રવ્યથી ઈન્દ્ર કહેવાય.

વર્તમાનમાં તે શરીરમાં જ્ઞાન નથી પણ ભૂતકાળમાં આ શરીર દ્વારા જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે ભૂતકાલીન અવસ્થાને લક્ષ્યમાં રાખી તેને દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેલ છે.

(૨) ભવ્ય શરીરનોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ :— કોઈ બાળક કે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં 'ઈન્ડ્ર' પદના અર્થને જાણશો. વર્તમાનમાં જ્ઞાન નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં જ્ઞાતા બનશો, તેને વર્તમાનમાં 'ઈન્ડ્ર' કહેવામાં આવે તો તે ભવ્યશરીરનોઆગમ દ્રવ્યથી ઈન્ડ્ર કહેવાય.

(૩) તદ્વ્યતિરિક્તનોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ :— તેમાં તે શબ્દનો જે જે પદાર્થ માટે પ્રયોગ થતો હોય, તે સર્વનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(૪) ભાવ નિક્ષેપ :— શબ્દના અર્થ અનુરૂપ અવસ્થા વર્તમાને હોય ત્યારે તે શબ્દનો પ્રયોગ થાય તે ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમ કે ઈન્ડ્રની પર્યાયનો અનુભવ કરે ત્યારે તેને ઈન્ડ્ર કહેવું, તે ભાવ ઈન્ડ્ર છે. ભાવ નિક્ષેપમાં પણ તે પદ(જેનો નિક્ષેપ થતો હોય તે પદ)ના જ્ઞાન-જ્ઞાતાના આધારે બે ભેદ કરવામાં આવે છે.
(૧) આગમથી ભાવનિક્ષેપ (૨) નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ.

(૧) આગમથી ભાવ નિક્ષેપ —'ઈન્ડ્ર' પદના જ્ઞાનથી યુક્ત કોઈ જ્ઞાતા તેમાં ઉપયોગવાન હોય ત્યારે તે આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૨) નોઆગમથી ભાવ નિક્ષેપ —તે પદનું જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે તદ્દનુરૂપ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ હોય તો તે નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

અહીં 'નો' પદનો પ્રયોગ સૂત્રકારે એક દેશ નિષેધ અર્થમાં કર્યો છે. જ્ઞાન છે તે આગમ છે પરંતુ ક્રિયા છે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. કિરિયા આગમો ન હોઇ । તેથી ક્રિયા દેશમાં જ્ઞાનરૂપતાના નિષેધ માટે 'નો' કહું. એક દેશમાં જ્ઞાન છે એક દેશમાં નથી તે સૂચવવા 'નોઆગમથી' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે 'ઈન્ડ્ર' આ પદને જાણનાર(જાયક)ઉપયોગપૂર્વક વંદન નમસ્કાર આદિ ક્રિયાયુક્ત હોય તો તે નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે.

આગમથી—નોઆગમથી દ્રવ્ય ભાવ નિક્ષેપનો તકાવત :-

આગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ—જ્ઞાન હોય પણ ઉપયોગ ન હોય તેવા જ્ઞાયકને આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે.

આગમથી ભાવ નિક્ષેપ—જ્ઞાન પણ હોય અને તેમાં ઉપયોગ પણ હોય, તેવા જ્ઞાયકને આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

નોઆગમથી દ્રવ્ય નિક્ષેપ—ભૂતકાળમાં તે પદનું જ્ઞાન હતું, ભવિષ્યમાં તે પદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે પણ વર્તમાનમાં તે પદનું જ્ઞાન ન હોય તેવી વ્યક્તિ, તે પદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પુસ્તકાદિ સાધનો અથવા તે પદથી સૂચવાતા અન્ય સર્વ જોય પદાર્થોને નોઆગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે.

નોઆગમથી ભાવ નિક્ષેપ—જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે(તદ્દનુરૂપ)ક્રિયા હોય તો તેને નો

આગમથી ભાવનિક્ષેપ કહે છે.

નામ-સ્થાપના આવશ્યક :-

૯ સે કિં તં ણામાવસ્સયં ? ણામાવસ્સયં- જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા આવસ્સએ ત્તિ ણામં કીરએ । સે તં ણામાવસ્સયં ।

શાલાર્થ :- જસ્સ = જે, જીવસ્સ = જીવનું, અજીવસ્સ = અજીવનું, જીવાણ = જીવનું, અજીવાણ = અજીવનું, તદુભયસ્સ = તદુભયનું, તદુભયાણ = તદુભયનું, આવસ્સએ ત્તિ = આવશ્યક એવું, ણામં કીરએ= નામ કરવામાં આવે, નામ રાખવામાં આવે, સે તં ણામાવસ્સયં = તે નામ આવશ્યક કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે કોઈ જીવનું, અજીવનું અથવા જીવનું, અજીવનું અથવા તદુભયનું, તદુભયનું 'આવશ્યક' એવું નામ રાખવું, તે નામ આવશ્યક કહેવાય.

૧૦ સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં ? ઠવણાવસ્સયં- જળં કટુકમ્મે વા ચિત્તકમ્મે વા પોત્થકમ્મે વા લેપ્પકમ્મે વા ગંથિમે વા વેઢિમે વા પૂરિમે વા સંઘાઇમે વા અક્ખે વા વરાડએ વા એગો વા અણેગા વા સબ્ભાવઠવણાએ વા અસબ્ભાવઠવણાએ વા આવસ્સએ ત્તિ ઠવણા ઠવિજ્જતિ । સે તં ઠવણાવસ્સયં ।

ણામ-દુવણાણં કો પઇવિસેસો ? ણામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા, આવકહિયા વા ।

શબ્દાર્થ :- કટુ કમ્મે = કાષ્ટકર્મ- લાકડામાં કોતરેલી આકૃતિ, ચિત્તકમ્મે = ચિત્રકર્મ, કાગળ પર દોરેલી આકૃતિ, પોત્થકમ્મે = પુસ્તક કર્મ- કપડા પર છાપેલી આકૃતિ અથવા પુસ્તકમાં દોરેલી આકૃતિ અથવા તાડપત્ર પર છેદ કરી બનાવેલી આકૃતિ, લેપ્પકમ્મે = લેપકર્મ, ભીની માટીના પિંડમાંથી બનાવેલી આકૃતિ, ગંથિમે = ગ્રન્થિમ-સૂતરથી ગૂંધીને બનાવેલી આકૃતિ, વેઢિમે = વેષ્ટિભ- એક-બે કે અનેક વસ્ત્ર વીંટીને બનાવેલી આકૃતિ, પૂરિમે = પૂરિમ, તાંબા-સીસાના રસને બિંબમાં ઢાળી બનાવેલીઆકૃતિ, સંઘાઇમે = સંઘાતિમ- પુષ્પોથી બનાવેલી અથવા વસ્ત્ર ખંડોને જોડીને બનાવેલી આકૃતિ, અક્ખે= અક્ષ, ચોપાટના પાસા, વરાડએ = કોડી, એગો વા = એક અથવા, અણેગા = અનેક, સબ્ભાવઠવણાએ = સદ્ભાવરૂપ સ્થાપના, અસબ્ભાવઠવણાએ = અસદ્ભાવ સ્થાપના, ઠવણા = સ્થાપના, ઠવિજ્જતિ = સ્થપાય છે, ણામ-દુવણાણં = નામ સ્થાપના વચ્ચે, કો = શું, પઇવિસેસો = વિશેષતા છે, તર્ફાવત છે, ણામં આવકહિયં = નામ યાવત્કથિક, ઠવણા-ઇત્તરિયા = સ્થાપના ઈત્વરિક, હોજ્જા = હોય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કાષ્ટકર્મ, ચિત્રકર્મ, લેખકર્મ, ગ્રંથિમ, વેણીમ, પૂરિમ, સંઘાતિમ, અક્ષ અથવા વરાટકમાં એક અથવા અનેક આવશ્યક રૂપ જે સદ્ગ્રાવ અથવા અસદ્ગ્રાવરૂપ સ્થાપના કરવામાં આવે તે સ્થાપના આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન— નામ અને સ્થાપના વચ્ચે શું તરફાવત છે ?

ઉત્તર— નામ યાવત્કથિક હોય છે જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક પણ હોય અને યાવત્કથિક પણ હોય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે નામ અને સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ તેમજ નામ સ્થાપના વચ્ચેનો તરફાવત દર્શાવ્યો છે.

નામ, અભિધાન કે સંશા આ ત્રણો શબ્દો એક જ અર્થનું સૂચન કરે છે. નામ માત્રથી જે આવશ્યક તે નામ આવશ્યક. લોક વ્યવહાર ચલાવવા જીવ, અજીવ, જીવ-અજીવ ઉભયરૂપ પદાર્થનું નામ રાખવું જ પડે છે. નામ વિના વ્યવહાર શક્ય નથી.

કોઈ વ્યક્તિનું 'આવશ્યક' એવું નામ રાખવામાં વ્યક્તિની ઈચ્છા જ મુખ્ય છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિએ પુત્રનું નામ દેવદત્ત રાખ્યું. દેવે આપ્યો નથી છતાં લોક વ્યવહાર માટે 'દેવદત્ત' નામ રાખ્યું, તેમ નામ આવશ્યક માટે પણ સમજવું. ભાવની, અર્થક્રિયાની શૂન્યતા હોવા છતાં વ્યવહાર માટે જીવ, અજીવનું આવશ્યક એવું નામ રાખવામાં આવે તો તે નામ આવશ્યક કહેવાય છે.

એક જીવ આવશ્યક :- કોઈ બાળકનું નામ આવશ્યક રાખવામાં આવે તો તે એક જીવ આવશ્યક છે.

અનેક જીવ આવશ્યક :- નિંભાડાની અગ્નિમાં અનેક ઉષ્ણયોનિક સંમૂચીષ્ઠમ ઉંદરો જન્મ ધારણ કરે છે. તે નિંભાડાની અગ્નિ તેઓ માટે આવાસરૂપ છે. તે નિંભાડાની અગ્નિ 'આવાસક' નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ અસંખ્યાત અગ્નિકાય જીવોનું આવાસક નામ પડ્યું તે અનેક જીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે. આવશ્યક શણનો એક અર્થ આવાસ પણ થાય છે. જે પૂર્વ આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરતાં બતાવ્યું છે.

એક અજીવ આવશ્યક :- અનેક બખોલવાળા સૂક્કાવૃક્ષ (ઢૂઢા)માં સાપ રહેતો હોય તો તે વૃક્ષ સર્પના 'આવાસ' નામથી પ્રસિદ્ધ પામે છે. તે વૃક્ષ એક અજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

અનેક અજીવ આવશ્યક :- પક્ષીનો માળો અનેક સૂક્કા ધાસના તણખલાથી બને છે. તેમાં પક્ષીઓ રહે છે. તેથી તે પક્ષીઓના આવાસરૂપ પ્રસિદ્ધ પામે છે. માળાનું 'આવાસ' એવું નામ અનેક અજીવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે.

એક જીવાળવ આવશ્યક— જલાશય, ઉદ્યાન વગેરેથી યુક્ત રાજમહેલ, રાજાના 'આવાસ' રૂપે પ્રસિદ્ધ પામે છે. જલાશય-ઉદ્યાન વગેરે સચિત છે અને ઈંટ વગેરેથી બનેલ રાજમહેલ અચિત છે. આ બંનેથી સંયુક્ત મહેલ રાજાના આવાસરૂપ હોવાથી એક જીવાળવ આવશ્યક છે.

અનેક જીવાળવ આવશ્યક :— રાજપ્રસાદથી યુક્ત સમસ્તનગર રાજાના આવાસરૂપે કહેવાય છે. તેમાં અનેક જીવો—અજીવો સંમિલિત છે તેથી તે અનેક જીવાળવ આવશ્યકનું ઉદાહરણ છે. આ રીતે કોઈ પણ પદાર્થને 'આવશ્યક' સંશો આપવી તે નામાવશ્યક છે.

સ્થાપના આવશ્યક :— ચોક્કસ વસ્તુ કે વ્યક્તિના અભિપ્રાયથી સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તે સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. કાણ્ઠાદિની પૂતળીમાં આવશ્યકવાન શ્રાવકની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તે સ્થાપના આવશ્યક કહેવાય. ભાવ આવશ્યકથી રહેત વસ્તુમાં 'આ આવશ્યક છે' તેવા અભિપ્રાયથી સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

તે સ્થાપના તત્ત્વાદ્યાસ—તદાકાર અથવા અસદશ—અતદાકાર, બંને પ્રકારે થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત નિયતકાળ માટે—અલ્પકાળ માટે અથવા જ્યાં સુધી વસ્તુ રહે ત્યાં સુધી—યાવત્કથિક સમય માટે આવશ્યકની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

નામ—સ્થાપના વચ્ચે સમાનતા તથા લિખતા :—

(૧) ભાવ શૂન્યતાની અપેક્ષાએ સમાનતા :— નામ અને સ્થાપના બંને નિક્ષેપ ભાવશૂન્ય છે. જેમ ભાવ શૂન્ય વસ્તુમાં નામ નિક્ષેપ કરાય છે, તેમ ભાવશૂન્ય વસ્તુમાં તદાકાર, અતદાકાર સ્થાપના પણ કરાય છે.

(૨) અભિપ્રાયની અપેક્ષાએ અસમાનતા :— નામ આવશ્યકમાં 'આ ભાવ આવશ્યક છે', તેવો અભિપ્રાય હોતો નથી જ્યારે સ્થાપના આવશ્યકમાં 'આ ભાવ આવશ્યક છે' તેવો અભિપ્રાય મનમાં હોય છે.

(૩) કાળની અપેક્ષાએ અસમાનતા :— નામ આવશ્યક યાવત્કથિક(યાવત્અસ્તિત્વ) હોય છે. નામ વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. સ્થાપના અલ્પકાળ માટે પણ હોય અને યાવત્કથિક પણ હોય છે.

(૪) ભાવની અપેક્ષાએ અસમાનતા :— સ્થાપનામાં પ્રતિમા વગેરે જોઈ આદર, સન્માન વગેરે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે નામમાં આદર ભાવ વગેરે ઉત્પન્ન થતા નથી. ઈન્દ્રની પ્રતિમા જોઈ આદરભાવ જાગૃત થાય છે પણ કોઈ બાળકનું ઈન્દ્ર નામ હોય તો તેના પ્રત્યે ઈન્દ્ર જેવા આદરભાવ જાગૃત થતા નથી.

દ્રવ્ય આવશ્યક :—

૧૧ સે કિં તં દવ્વાવસ્સયં ? દવ્વાવસ્સયં દુવિહં પણત્તં, તં જહા- આગમઓ ય, ણો આગમઓ ય ।

શાંદાર્થ :— દુવિહં = બે પ્રકારના, પણત્તં = પ્રરૂપ્યા છે, આગમઓ = આગમથી, આગમની અપેક્ષા,

જ્ઞાનની અપેક્ષા, જો આગમઓ = નો આગમથી, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા, દેશ કે સર્વ જ્ઞાનનો અભાવ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્ય આવશ્યકના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— આગમથી(જ્ઞાનની અપેક્ષા) દ્રવ્યઆવશ્યક અને નોઆગમથી(પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા) દ્રવ્ય આવશ્યક.

વિવેચન :-

તે તે પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્રવ્ય અર્થાત્ જે અતીત અને અનાગત ભાવનું કારણ છે, તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. વિવક્ષિત પર્યાયનો જોણે અનુભવ કરી લીધો છે અથવા ભવિષ્યમાં વિવક્ષિત પર્યાયનો અનુભવ કરશે, તે વસ્તુની વર્તમાનમાં તે દ્રવ્યરૂપે પરિગણા થાય છે. જે આવશ્યકરૂપ પરિગણામનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છે અથવા ભવિષ્યમાં અનુભવ કરશે એવા આવશ્યકના ઉપયોગથી શૂન્ય સાધુના શરીરને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે.

આગમઓ :- જ્ઞાનની અપેક્ષાએ. આવશ્યક સંબંધી આગમ—જ્ઞાન વર્તમાનમાં છે પણ તેમાં ઉપયોગ ન હોય તો તેને આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે. આગમઓ આ શબ્દ માટે અનુવાદમાં આમગતઃ, આગમથી, જ્ઞાનની અપેક્ષાએ, જ્ઞાનાપેક્ષયા વગેરે કોઈપણ શબ્દ પ્રયોગ થાય, તાત્પર્ય એક જ છે.

નોઆગમઓ :- પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા આવશ્યક સંબંધી આગમ—જ્ઞાન વર્તમાનમાં નથી, ભૂતમાં હતું અથવા ભવિષ્યમાં થશે તો તેને નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે તથા જે લૌકિક, લોકોત્તર આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ છે, તેને પણ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં પ્રવૃત્તિની(કિયાની) અપેક્ષા હોય અથવા વર્તમાનમાં દેશ કે સર્વ આવશ્યકનું જ્ઞાન ન હોય તેને નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે. નોઆગમઓ આ શબ્દ માટે અનુવાદમાંનો આગમતઃ નોઆગમથી, પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા, કિયાપેક્ષયા વગેરે શબ્દ પ્રયોગ થાય, તાત્પર્ય એક જ છે.

આગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૨ સે કિં તં આગમઓ દવ્વાવસ્સયં ?

આગમઓ દવ્વાવસ્સયં જસ્સ ણ આવસ્સએ ત્તિ પદં સિકિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં ણામસમં ઘોસસમં અહીણકખરં અણચ્ચકખરં અબ્વાઇદ્ધકખરં અક્ખલિયં અમિલિયં અવચ્ચામેલિયં પડિપુણં પડિપુણઘોસં કંઠોદૃવિપ્પમુકકં ગુરુવાયણોવગયં। સે ણ તત્થ વાયણાએ પુછ્છણાએ પરિયદ્વણાએ ધમ્મકહાએ, ણોઅણુપ્પેહાએ । કમ્હા ? "અણુવાયોગો દવ્વ" મિતિ કદૂદુ ।

શાન્દાર્થ :-આગમઓ = આગમથી, જ્ઞાનની અપેક્ષા, દવ્વાવસ્સયં = દ્રવ્યઆવશ્યક, જસ્સણં =

જેણે, આવસ્સએ ત્તિ પયં = આવશ્યક એવા પદને, સિકિખ્યં = શીખી લીધું હોય, ઠિયં = હદ્યમાં સ્થિર કર્યું હોય, જિયં = આવૃત્તિ કરી ધારણા કરી હોય, મિયં = શ્લોક, પદ, વર્ણ વગેરે સંખ્યા પ્રમાણનો સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હોય, પરિજિયં = આનુપૂર્વી પૂર્વક સર્વાત્મના પરિવર્તિત કર્યું હોય, ણામસમં = નામસમ, પોતાના નામની જેમ અવિસ્મૃત કર્યું હોય, ઘોસસમં = ઉદાતાદિ સ્વરોને અનુરૂપ ઉચ્ચાર કર્યા હોય, અહીણકખરં = અક્ષરોની હીનતા રહિતપણે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અણચ્ચકખર = અક્ષરોની અધિકતા રહિત ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અવ્બાઇદ્ધકખરં = વ્યતિક્રમ રહિત ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અકખલિયં = અસ્ખલિતરૂપે (વચ્ચે—વચ્ચે અક્ષરો છોડ્યા વિના) ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અમિલિયં = શાસ્ત્રના પદોમાં અન્ય પદોને મિશ્રિત કર્યા વિના ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, અવચ્ચામેલિયં = અવ્યત્યામ્રેદિત—એક શાસ્ત્રના ભિન્ન—ભિન્ન સ્થાને આવેલા એકાર્થક સૂત્રોને એકત્રિત કર્યા વિના પાઠ કર્યો હોય, પડિપુણં = પ્રતિપૂર્ણ—અક્ષરો અને અર્થની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રનો અન્યૂનાધિક અભ્યાસ કર્યો હોય, પડિપુણંઘોસં = ઘોષ ઘોષપૂર્વક—અવાજ કાઢીને શાસ્ત્રનું પરાવર્તન કર્યું હોય, કંઠોદૃવિપ્પમુક્કં = સ્વરોત્પાદક કંઠાદિના માધ્યમથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, ગુરુવાયણોવગયં = ગુરુવાયણોપગત—ગુરુ પાસે (આવશ્યક સૂત્રની) વાચના લીધી હોય, સે = તે, તત્થ = ત્યાં—તેથી, વાયણાએ = વાચના, પુછ્છણાએ = પુછ્છના, પરિયદૃણાએ = પરાવર્તના, ધમ્મકહાએ = ધર્મકથાથી યુક્ત હોય, પરંતુ, ણો અણુપ્પેહાએ = અનુપ્રેક્ષા રહિત હોય, કમ્હા = શા માટે, અણુવાઓગો દવ્બ = અનુપયોગ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, મિતિ કદ્દ = તેથી કરીને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી(જ્ઞાનાપેક્ષયા) દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાનની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— જે સાધુએ આવશ્યક પદને શીખી લીધું હોય, સ્થિર કર્યું હોય, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું હોય, નામસમ, ઘોષસમ, અહીનાક્ષર, અનત્યક્ષર, અવ્યાવિક્ષાક્ષર, અસ્ખલિત, અમિલિત, અવ્યત્યામ્રેદિત રૂપે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, પ્રતિપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ, કંઠોદૃવિપ્પમુક્કતરૂપે ઉચ્ચારણ કર્યું હોય, ગુરુ પાસેથી વાચના લીધી હોય, તેથી વાચના, પુછ્છના, પરાવર્તના અને ધર્મકથાથી યુક્ત હોય પરંતુ અનુપ્રેક્ષાથી રહિત હોય—ઉપયોગ શૂન્ય હોય. 'અનુપયોગો દ્રવ્ય' આ શાસ્ત્ર વચ્ચેનાનુસાર આવશ્યક પદના જ્ઞાતા હોય પણ તેમાં ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યક કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આગમથી—જ્ઞાનાપેક્ષયા દ્રવ્યઆવશ્યકનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં આગમ એટલે શુંતજ્ઞાનના કારણભૂત આત્મા, તેનાથી અધિષ્ઠિત શરીર અને તેના દ્વારા થતાં સૂત્રના ઉચ્ચારણ વગેરેમાં કાર્યનો ઉપયાર કરી તે સર્વને શુંતજ્ઞાન—આગમ રૂપ કહેલ છે. આવશ્યક પદનું જ્ઞાન હોવા છીતાં દ્રવ્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં ઉપયોગ નથી. અનુપ્રેક્ષા ઉપયોગ રહિતપણે થઈ શકતી નથી. બાકી વાચનાદિ ઉપયોગ વિના થઈ શકે છે તેથી સૂત્રમાં ણો અણુપ્પેહાએ કહ્યું છે. અનુપયોગ અવસ્થા દ્રવ્ય કહેવાય છે. જ્ઞાન છે પણ ઉપયોગ નથી તેથી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેલ છે. ઉપયોગપૂર્વકની અનુપ્રેક્ષા ભાવઆવશ્યક કહેવાય છે.

શુતના ગુણોમાં અહીનાકશર ગુણ કહેવાનું કારણ એ છે કે અક્ષરોની ન્યૂનાધિકતા કે ઉચ્ચારણની અનુચ્ચિતતાથી અર્થમાં તંશાવત થઈ જાય છે. અર્થમાં ભેદ થવાથી કિયા ભેદ થાય છે અને તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થતાં અનંત સંસારની પ્રાપ્તિ થાય. ઘોષસમ વિશેષણ શિક્ષાકાલ આશ્રયી છે અને પરિપૂર્ણ ઘોષ-પરાવર્તન કાલની અપેક્ષાએ છે.

આગમતઃ દ્રવ્યાવશ્યક સંબંધી નયદાષ્ટિઓ :-

૧૩ ણેગમસ્સ એગો અણુવઉત્તો આગમઓ એં દવ્વાવસ્સયં, દોળણ અણુવઉત્તા આગમઓ દોળણ દવ્વાવસ્સયાં, તિણણ અણુવઉત્તા આગમઓ તિણણ દવ્વાવસ્સયાં, એવં જાવઇયા અણુવઉત્તા તાવઇયાં તાં ણેગમસ્સ આગમઓ દવ્વાવસ્સયાં। એવમેવ વવહારસ્સ વિ ।

સંગહસ્સ એગો વા અણેગા વા અણુવઉત્તો વા અણુવઉત્તા વા આગમઓ દવ્વાવસ્સયં વા દવ્વાવસ્સયાણિ વા સે એગો દવ્વાવસ્સએ । ઉજ્જુસુયસ્સ એ ગો અણુવઉત્તો આગમઓ એં દવ્વાવસ્સયં, પુહુત્તં ણેચ્છિઇ ।

તિણહં સદ્ધણયાં જાણએ અણુવઉત્તે અવત્થૂ । કમ્હા ? જઇ જાણએ અણુવઉત્તે ણ ભવઇ । સે તં આગમઓ દવ્વાવસ્સયં ।

શાફ્ટાર્થ :-ણેગમસ્સ = નેગમ નયના મતે, એગો = એક, અણુવઉત્તો = અનુપ્યુક્ત આત્મા, આગમઓ = આગમથી, એં દવ્વાવસ્સયં = એક દ્રવ્યાવશ્યક છે, એવં = આ રીતે, જાવઇયા = જેટલા, અણુવઉત્તા = અનુપ્યુક્ત આત્મા, તાવઇયાં = તેટલા, તાં = તે, એવમેવ = આ પ્રમાણે—નેગમનયની જેમ, વવહારસ્સ વિ = વ્યવહારનયની મંતવ્યતા જાણવી.

સંગહસ્સ = સંગ્રહનયના મતે, એગો = એક, અણેગા = અનેક, અણુવઉત્તો = અનુપ્યુક્ત અણુવઉત્તા = અનુપ્યુક્ત આત્માઓ, ઉજ્જુસુયસ્સ = ઋજુસૂત્રનયના મતે, પુહુત્તં = પૃથક્તવ, બહુત્વ, ભેદને, ણેચ્છિઇ = ઈચ્છિતો નથી.

તિણહં = ત્રણો, સદ્ધણયાં = શાફ્ટનયો, જાણએ = શાયક, અવત્થૂ = અવસ્તુ માને છે, કમ્હા = શામાટે ? જઇ = જો, ણ ભવઇ = ન હોય.

ભાવાર્થ :- નેગમ નયના મતે એક અનુપ્યુક્ત આત્મા, આગમથી—જ્ઞાનાપેક્ષયા એક દ્રવ્ય આવશ્યક છે. બે અનુપ્યુક્ત આત્મા, જ્ઞાનાપેક્ષયા બે દ્રવ્ય આવશ્યક છે. ત્રણ અનુપ્યુક્ત આત્મા, આગમથી ત્રણ દ્રવ્ય આવશ્યક છે. આ રીતે જેટલા અનુપ્યુક્ત આત્મા, તેટલા આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક છે, તેવું નેગમનયનું મંતવ્ય છે. નેગમનયની જેમ જ વ્યવહાર નય આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ભેદો સ્વીકારે છે.

સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહ નય એક અનુપ્યુક્ત આત્મા એક અનેક અનુપ્યુક્ત

આત્મા અનેક આગમતઃ દ્રવ્ય છે, તેવા કથનનો સ્વીકાર કરતો નથી. તે બધા અનુપ્યુક્ત આત્માને એક દ્રવ્યાવશ્યક રૂપે માને છે. ઝજુસૂત્ર નય પૃથ્ફુત્વ-ભેદને સ્વીકારતો નથી. તેથી તેના મતે એક અનુપ્યુક્ત આત્મા જ્ઞાનાપેક્ષયા એક દ્રવ્ય આવશ્યક છે(વર્તમાનકાલીન એક જ આગમતઃ દ્રવ્ય આવશ્યકનો તે સ્વીકાર કરે છે.)

ત્રણો શબ્દનય, [શબ્દનય, સમભિરૂઢ નય અને એવંભૂતનય] શાયક અનુપ્યુક્ત હોય તો તેને અવસ્તુ, અસત્ત માને છે. જે શાયક હોય તે ઉપયોગ શૂન્ય હોય શકે નહીં અને જો ઉપયોગ શૂન્ય હોય તો તે શાયક કહેવાય નહીં. આ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

નય :— વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે. એક સમયે એક જ ધર્મનું કથન થઈ શકે, તેથી અન્ય ધર્મને ગૌણ કરી એક ધર્મને મુખ્યતાએ જે ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. વસ્તુમાં અનંત ધર્મો હોવાથી નયો પણ અનંત થાય છીતાં સુગમતાથી બોધ કરાવવા તેને સાત વિભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે, તે જ સાત નય રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

(૧) નૈગમનય :— વસ્તુમાં રહેલ સામાન્ય અને વિશેષ બંને ધર્મોનો સ્વીકાર કરે છે. તે અનેક પ્રકારે વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. વિશેષરૂપ ભેદને પ્રધાન બનાવી આ નય જેટલા અનુપ્યુક્ત આત્મા હોય, તેટલા આગમ દ્રવ્ય આવશ્યકને સ્વીકારે છે.

(૨) વ્યવહારનય :— સંગ્રહનય દ્વારા ગૃહીત પદાર્થમાં વિધિપૂર્વક વિભાગ જે અભિપ્રાયથી કરવામાં આવે તે અભિપ્રાયને વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે. આ નય લોકવ્યવહારને પ્રધાનતા આપે છે. તે વ્યવહારમાં 'વિશેષ' ઉપકારી છે. પાણી લાવવું હોય તો ઘટ વિશેષમાં લાવી શકાય, ઘટત્વ સામાન્યથી કાર્ય થઈ શકતું નથી. વ્યવહારનય 'વિશેષ'ને જ માન્ય કરે છે તેથી વિશેષગ્રાહીનૈગમનય જેવું જ તેનું વક્તવ્ય છે. તે જેટલા અનુપ્યુક્ત આત્મા, તેટલા આગમ દ્રવ્યઆવશ્યકને સ્વીકારે છે.

નૈગમનય જેવી જ પ્રરૂપણા હોવાથી સૂત્રકારે કમપ્રાપ્ત સંગ્રહનયને છોડી વ્યવહાર નયનું પહેલા કથન કર્યું છે. બાકી સાત નયમાં સંગ્રહનય બીજા ક્રમે અને વ્યવહાર નય ત્રીજા ક્રમે છે.

(૩) સંગ્રહનય :— પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહેલ વિશેષ ધર્મોને ગૌણ કરીને સામાન્યને સ્વીકારી પ્રત્યેક પદાર્થને એકરૂપે સ્વીકારે તેને સંગ્રહનય કહે છે. અનેક ઉપયોગ શૂન્ય આત્માઓમાં અનુપ્યુક્તત્વ એક સમાન છે તે સામાન્યને લક્ષ્યમાં રાખી સંગ્રહનય એક આગમ દ્રવ્યઆવશ્યકને સ્વીકારે છે.

(૪) ઝજુસૂત્રનય :— જે કેવળ વર્તમાન અને સ્વકીય પર્યાયને સ્વીકારે તેને ઝજુસૂત્રનય કહે છે, તેના મતે અતીતકાલ વિનષ્ટ છે, અનાગતકાળ અનુત્પત્ત છે, તેથી તે વર્તમાન પર્યાયને જ સ્વીકારે છે. વર્તમાન પર્યાય એક સમયની જ હોવાથી એક છે. તેથી આ નય અનેકતાને સ્વીકારતો નથી, તેના મતે આગમ દ્રવ્ય આવશ્યક એક જ છે, અનેક નહીં.

(૫, ૬, ૭) શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂત નય :— આ ત્રણો નય શબ્દ પ્રધાન છે. તેના મતે

જ્ઞાતૃત્વ અને અનુપ્યુક્તત્વનો સમન્વય સંભવિત નથી. જ્ઞાતા હોય તો અનુપ્યુક્ત ન હોય અને અનુપ્યુક્ત હોય તો જ્ઞાતા ન કહેવાય. તે ત્રણેના મતે દ્રવ્યઆવશ્યક પ્રરૂપણ અસત્ત છે.

આ રીતે આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક સંબંધી નયોનું મંતવ્ય જાણવું. સાતે નયના સ્વરૂપની વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ પ્રકરણ એકતાલીસમું – નય અધિકાર.

નોઆગમતા: દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૪ સે કિં તં ણોઆગમાઓ દવ્વાવસ્સયં ?

ણોઆગમતો દવ્વાવસ્સયં તિવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- જાણગસરીરદવ્વાવસ્સયં, ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં, જાણગસરીરભવિયસરીરવિહરિત્તં દવ્વાવસ્સયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે– (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાવશ્યક (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યક (૩) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક.

વિવેચન :–

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકના ભેદનું કથન છે. અહીં 'નો' શબ્દ સર્વથા નિષેધ અને એકદેશ નિષેધ બંને અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પ્રથમ બે ભેદ જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સર્વથા જ્ઞાનનો અભાવ છે, તેથી નોઆગમથી કહ્યું છે. ભૂત–ભાવિનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય કહેલ છે. ઉભય વ્યતિરિક્ત નોઆગમ દ્રવ્ય આવશ્યક રૂપ ત્રીજો ભેદમાં આવશ્યક શબ્દ અન્ય જે જે અર્થમાં, પ્રવૃત્તિમાં પ્રયુક્ત હોય, તે સર્વનું ગ્રહણ કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે બે ભેદ જ્ઞાનાભાવ અપેક્ષાએ છે અને ત્રીજો ભેદ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ છે. શાસ્ત્રકાર આ ત્રણે ભેદનું કમથી વર્ણન હવે પછીના સૂત્રોમાં કરે છે.

જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૫ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વાવસ્સયં ?

જાણગસરીરદવ્વાવસ્સયં– આવસ્સએ ત્તિ પદત્થાધિકારજાણગસ્સ જં સરીરયં વવગયચુયચાવિયચત્તદેહં જીવવિપ્પજઢં સેજ્જાગયં વા સંથારગયં વા સિદ્ધસિલાતલગયં વા પાસિત્તા ણં કોઇ ભણેજ્જા-અહો ! ણં ઇમેણ સરીરસમુસ્સએણં જિણદિટ્ટેણં ભાવેણ આવસ્સએ ત્તિ પયં આઘવિયં પણ્ણવિયં પરૂવિયં દંસિયં ણિદંસિયં ઉવદંસિયં । જહા કો દિદુંતો ? અયં મહુકુંભે

આસી, અયં ઘયકુંભે આસી । સે તં જાણગસરીરદવ્વા- વસ્સયં ।

શાલાર્થ :- આવસ્સએ ત્તિ = આવશ્યક એવા, પદત્થાધિકાર = પદના અર્થાધિકારને, જાણગસ્સ = જાણનાર, જં સરીર ચં = જે શરીર, વવગય = વ્યપગત— ચૈતન્ય રહિત, ચુય = ચ્યુત—આયુષ્યકર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી દસ પ્રાણથી રહિત, નિર્જવ શરીર, ચાવિય = ચ્યાવિત, વિષ વગેરે દ્વારા આયુષ્ય પૂરું થઈ જતાં, નિર્જવ થયેલ શરીર, ચત્તદેહં = ત્યક્ત દેહ, સંલેખના—સંથારાપૂર્વક સ્વેચ્છાએ ત્યાગેલ શરીર, જીવવિપ્પજઢં = જીવવિપ્રમુક્ત, જીવ દ્વારા પરિત્યક્ત શરીર, સેજ્જાગયં = શય્યાગત— શરીરપ્રમાણ લાંબી પહોળી પાટ—પર સ્થિત, સંથારાગયં = સંસ્તારકગત—અફીહાથ પહોળી પાટ—પથારી પર સ્થિત, સિદ્ધસિલાતલગયં = સિદ્ધશિલાગત—અનશન અંગીકાર કરેલ સ્થાન પર સ્થિત (મૃત શરીરને), પાસિત્તા = જોઈને, કોઇ ભણેજ્જા = કોઈ કહે કે, અહો = અહો ! ઇમેણ = આ, સરીરસમુસ્સએણ = શરીર સંધાતે (સમુદ્યાયથી), જિણદિટ્ટેણ = જિનોપદિષ્ટ, ભાવેણ = ભાવથી, આવસ્સએ ત્તિ પયં = આવશ્યક એ પદનું, આઘવિયં = (ગુરુ પાસેથી) અધ્યયન કર્યું હતું, પણનવિયં = સામાન્યરૂપે શિષ્યોને પ્રજ્ઞાપિત કરાવ્યું હતું, પરૂવિયં = વિશેષરૂપથી સમજાવ્યું હતું, દંસિયં = પોતાના આચરણ દ્વારા બતાવ્યું હતું, ણિદંસિયં = અક્ષમ શિષ્યોને આવશ્યક પદ ગ્રહણ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ઉવદંસિયં = નય—યુક્તિઓ દ્વારા આવશ્યકપદના અર્થ શિષ્યોને અવધારણ કરાવ્યા હતા, જહા = જેમ, કો દિદૃંતો ? = કોઈ દાખાંત છે ? અયં = આ, મહુકુંભે = મધુકુંભ, આસી = હતો, અયં ઘયકુંભે આસી = આ ધીનો ઘડો હતો, સે તં જાણગસરીરદવ્વાયસ્સયં = આવું શાયક શરીરદવ્વાયાવશ્યકનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયક શરીર દ્રવ્યઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આવશ્યક એ પદના અર્થાધિકાર જાણનારના વ્યપગત, ચ્યુત—ચ્યાવિત, ત્યક્ત, જીવરહિત શરીરને શય્યાગત, સંસ્તારકગત, સિદ્ધશિલાગત—જે સ્થાન પર સંથારો કર્યો હોય તે સ્થાન પર (મૃત શરીરને) સ્થિત જોઈ, કોઈ કહે, અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સમુદ્ધાયે જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુસાર આવશ્યકપદનું ગુરુ પાસેથી અધ્યયન કર્યું હતું, શિષ્યોને પ્રજ્ઞાપિત કર્યું હતું, વિશેષ રૂપે સમજાવ્યું હતું, પોતાના આચરણ દ્વારા શિષ્યોને બતાવ્યું હતું, અક્ષમ શિષ્યોને 'આવશ્યક' પદના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, નય—યુક્તિઓ દ્વારા શિષ્યોને અવધારણ કરાવ્યું હતું. તેવું આ મૃત શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— આ વાતને સમર્થન આપતું કોઈ દાખાંત છે ?

ઉત્તર— આચાર્ય ઉત્તર આપે છે. હા, 'આ ધીનો ઘડો હતો, 'આ મધનો ઘડો હતો.' આ રીતે શાયક દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

જેણે પહેલા વિવિપૂર્વક 'આવશ્યક સૂત્ર'નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અત્યારે તેનું આ મૃત શરીર

આવશ્યકસૂત્રના જ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે, વર્તમાનમાં આ મૃત શરીરમાં ચેતના—જ્ઞાન નથી પરંતુ ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ ભૂતકાલીન આવશ્યક પર્યાયનું તે કારણ હતું. કારણમાં કાર્યનો ઉપયાર કરી તેને દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવામાં આવે છે. લોક વ્યવહાર પણ તેવો છે. તે દષ્ટાંત દ્વારા સૂચવ્યું છે. પહેલા જે ઘડામાં મધ કે ધી ભરવામાં આવતું હોય, વર્તમાનમાં તેમાં મધ કે ધી ન ભરવા છતાં 'આ મધનો ઘડો છે,' 'આ ધીનો ઘડો છે,' તેવો પ્રયોગ વ્યવહારમાં જોવા મળે છે. તે જ રીતે આ નિર્જવ શથ્યાગત શરીર ભૂતકાલીન આવશ્યકજ્ઞાન પર્યાયનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે.

સૂત્રમાં 'અહો' શબ્દ દૈન્ય, વિસ્મય અને આમંત્રણ આ ત્રણ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. આ શરીર અનિત્ય છે માટે દૈન્યઅર્થ, આ નિર્જવ શરીરે આવશ્યકને જાણ્યું હતું તેથી વિસ્મય અર્થ અને જુઓ ! આ શરીર સંધાતે આવશ્યક શાસ્ત્રનું જ્ઞાનપ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમ પરિચિતોને આમંત્રણ આપવા માટે 'અહો'નો પ્રયોગ થયો છે.

ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૧૬ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં ?

ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સય- જે જીવે જોળિજમ્મણણિકખંતે ઇમેણ ચેવ સરીર- સમુસ્સએણ આત્તએણ જિણોવદિદ્વેણ ભાવેણ આવસ્સએ ત્તિ પયં સેયકાલે સિકિખસ્સઇ, ણ તાવ સિકખઇ । જહા કો દિદ્વંતો ? અયં મહુકુંભે ભવિસ્સઇ, અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સઇ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં ।

શાલ્દાર્થ :- જે જીવે = જે જીવ, જોળિણ = યોનિમાંથી, જમ્મણ = જન્મ સમયે, ણિકખંતે = નીકળ્યો છે, ઇમેણ = આ, સરીરસમુસ્સએણ = શરીર સમુદ્ધાય વડે, આત્તએણ = પ્રાપ્ત, જિણોવદિદ્વેણ = જિણોપદિષ્ટ, ભાવેણ = ભાવથી, આવસ્સએ ત્તિ પયં = આવશ્યક પદને, સેયકાલે = ભવિષ્યકાળમાં, સિકિખસ્સઇ = શીખશે, ણ તાવ સિકખઇ = વર્તમાનમાં શીખતો નથી, જહા = તે માટે, કો દિદ્વંતો = શું દષ્ટાંત છે ? અયં = આ, મહુકુંભે ભવિસ્સઇ = આ મધુકુંભ થશે, અયં ઘય કુંભે ભવિસ્સઇ = આ ધી ભરવાનો ઘટ થશે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવ યોનિસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી જન્મને ધારણ કર્યો છે તેવું બાળક, તે પ્રાપ્ત શરીર સમુદ્ધાય દ્વારા જિણોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર આવશ્યકપદ ભવિષ્યમાં શીખશે, વર્તમાનમાં શીખતો નથી, જીવના તે શરીરને ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આવશ્યક કહે છે.

પ્રશ્ન— તે માટે કોઈ દષ્ટાંત છે ?

ઉત્તર— આ મધુકુંભ થશે, આ ઘૃતકુંભ થશે. આવું ભવ્ય શરીર દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

ભવિષ્યમાં આવશ્યક પદને જે શીખવાના છે તેવા જીવનું-બાળકનું શરીર ભવ્યશરીર દ્વય આવશ્યક કહેવાય છે. ભાવિનિ ભૂતવદુપચારઃ ભૂતકાળની જેમ ભાવી-ભવિષ્યમાં પણ ઉપચાર કરાય છે. આ બાળકનું શરીર ભવિષ્યમાં આવશ્યકજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું કારણ બનવાનું છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેને દ્વય આવશ્યક કહેલ છે. જેમ ભવિષ્યમાં કોઈ ઘડામાં મધ કે ઘી ભરવાનું હોય, વર્તમાનમાં તેમાં મધ કે ઘી ભર્યું ન હોવા છતાં વર્તમાનમાં તે ઘડા માટે 'આ મધનો ઘડો છે,' 'આ ઘી નો ઘડો છે' તેવો વ્યવહાર થાય છે, તેમ ભવિષ્યમાં આવશ્યક પદને શીખશે, તેવા આ બાળકાદિના શરીરને ભવ્ય શરીર દ્વય આવશ્યક' કહે છે.

જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્વય આવશ્યક :-

૧૭ સે કિં તં જાણગસરીરભવિયસરીરવતિરિતે દવ્વાવસ્સએ ?

જાણગસરીરભવિયસરીરવિરિતે દવ્વાવસ્સએ તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા-
લોઇએકુપ્પાવયણિએ, લોઉત્તરિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમતઃ દ્વયઆવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્વય આવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) લૌકિક (૨) કુપ્રાવચનિક (૩) લોકોત્તરિક.

વિવેચન :-

નોઆગમથી દ્વય આવશ્યકના આ ત્રીજા ભેદમાં, ભૂત અને ભાવિની અપેક્ષા સિવાય જેટલા નોઆગમથી દ્વય આવશ્યક હોય, તે સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. તે સર્વને ત્રણ ભેદમાં વિભાજિત કર્યા છે— (૧) લૌકિક આવશ્યક કિયાઓ (૨) કુપ્રાવચનિક આવશ્યક કિયાઓ (૩) વીતરાગમાર્ગની આવશ્યક કિયાઓ.

લૌકિક દ્વયાવશ્યક :-

૧૮ સે કિં તં લોઇયં દવ્વાવસ્સયં ?

લોઇયં દવ્વાવસ્સયં- જે ઇમે રાઈસર-તલવર-માડંબિય-કોડુંબિય-ઇબ્ભ-
સેટ્ટિ- સેણાવિન્દ-સત્થવાહપ્પભિન્દાઓ કલ્લાં પાડપ્પભાયાએ રયણીએ સુવિમલાએ
ફુલ્લુપ્પલ- કમલકોમલુમ્મિલિયમ્મિ અહંડુરે પભાએ રત્તાસોગપ્પગાસકિંસુય

સુયમુહગુંજદ્વારાગ સરિસે કમલાગર-ણલિણિસંડબોહએ ઉદ્ધિયમ્મિ સૂરે સહસ્સરસ્સિમ્મિ દિણયરે તેયસા જલંતે મુહધોયણ-દંતપક્ખાલણ-તેલ્લાણહાણ-ફળિહ-સિદ્ધત્થય-હરિયાલિયઅદ્વારાગ-ધૂવ-પુષ્પ-મલ્લ-ગંધ-તંબોલ-વત્થમાઇયાઇં દવ્વાવસ્સયાઇં કરેતા તઓ પચ્છા રાયકુલં વા દેવકુલં વા આરામં વા ઉજ્જાણં વા સભં વા પવં વા ગચ્છંતિ । સે તં લોઇયં દવ્વાવસ્સયં ।

શાન્દાર્થ :- લોઇયં દવ્વાવસ્સયં = લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યક, જે ઇમે = જે આ, રાઈસર = રાજેશ્વર, ચક્વરી વાસુદેવ વગેરે અથવા રાજા, ઈશ્વર એટલે યુવરાજ, અમાત્ય વગેરે, તલવર = તલવર, રાજા દ્વારા પ્રદત્ત સુવર્ણપદને મસ્તક ઉપર ધારણ કરનાર, માડબિય = માડબિક જેની આસપાસ અન્ય ગામ ન હોય તે અથવા વિભરાયેલ જનાશ્રય વિશેષને મડંબ કહે છે, તેના અવિપત્તિ, કોઢુંબિય = કૌટુભ્યિક, અનેક કુટુંબોનું પાલન કરનાર, ઇબ્ભ = ઈભ્ય, ઈભ એટલે હાથી-જેની પાસે હાથી પ્રમાણ દ્રવ્ય હોય તે, સેઢ્ઠિ = શ્રેષ્ઠી-કોટ્યાધીશ અથવા રાજાએ નગરશેઠની પદવી તથા સુવર્ણપદ આપ્યો હોય તે, સેણાવિઝ = સેનાપતિ, સત્થવાહ = સાર્થવાહ-કય-વિકય અર્થે દ્રવ્ય સમૂહ લઈ, જે અન્ય વ્યાપારીઓ સાથે દેશાન્તરમાં જાય તે, પ્રભિઝાઓ = વગેરે, કલ્લા = સામાન્યરૂપે પ્રભાતે, (હવે પ્રભાતની વિશેષ અવસ્થાઓ કહે છે.) પાઉષ્પભાયાએ = પ્રભાતની પ્રથમ અવસ્થા, પ્રભાતની આભા પ્રાદુર્ભૂત થતી હોય તે. લગભગ સવારના ચાર વાગ્યાનો સમય, રયણીએ સુવિમલાએ = સુવિમલ રાત્રિ, પહેલા કરતાં વધુ સ્પષ્ટ પ્રકાશ થાય તેવી પ્રભાતની બીજી અવસ્થા. જેને 'પો ફાટવો' અથવા ભળભાખળાનો સમય કહે છે, ફુલલુપ્પલ = ઉત્પલ-કમળ, ફુલ્લુ-કાંઈક વિકસિત હોય, કમલ = મૃગવિશેષના, કોમલ = કોમળ નયનો, ઉમ્મિલિલયમ્મિ = ઉન્મીલિત(કાંઈક ખુલેલા), અહપંડુરે = યથાયોગ્ય પીત મિશ્રિત શેતવર્ણ યુક્ત, પભાએ = પ્રભાત, (આવી પ્રભાતની બીજી અવસ્થા પસાર થાય ત્યારે ત્રીજી અવસ્થા આવે છે.), રત્તાસોગ = રક્ત અશોકવૃક્ષ, પગાસ = પલાસ, કિંસુય = પુષ્પ કિંશુક-કેસુડાનું, સુયમુહ = પોપટનું મુખ(ચાંચ), ગુંજદ્વ = ચણોઠીના અર્ધભાગ, રાગ સરિસો = સમાન રક્ત, કમલાગર = જળાશય, કમળોની ખાણ-કમળોના ઉત્પત્તિસ્થાન એવા સરોવરવર્તી, ણલિણિસંડ = કમળવનો, બોહએ = બોધક-વિકસિત કરનાર, ઉદ્ધિયમ્મિ = ઉદ્ય થાય ત્યારે, સૂરે = સૂર્યનો, સહસ્રરસ્સિમ્મિ = સહસ-હજારો, રશિમ-કિરણોથી, દિણયરે = દિનકર-દિવસ વિધાયક, તેયસા = તેજથી, જલંતં = જીવલંત-દેશીઘ્�ન, મુહધોયણ = મુખધોવન, દંતપક્ખાલણ = દંત પ્રક્ષાલન, તેલ્લ = તેલમાલિશ, એહાણ = સ્નાન, ફળિહ = દાંતિયાથી વાળ ઓળવા, સિદ્ધત્થય = સરસવ, હરિયાલિય = દુર્વા (નુ પ્રક્ષેપણ), અદ્વાગ = અરિસામાં મુખ જોવું, ધૂવ = ધૂપ કરવો, ધૂપથી વસ્ત્રને સુવાસિત કરવા, પુષ્પમલ્લ = પુષ્પમાળા ધારણ કરવી, ગંધ = સુગંધિત, તંબોલ = પાનખાવું, વત્થમાઇયાઇં = વસ્ત્ર પહેરવા વગેરે, દવ્વાવસ્સયાઇં = દ્રવ્ય આવશ્યક, કરેતા = કરીને, તઓ પચ્છા = ત્યારપદી, રાયકુલં = રાજસભામાં, દેવકુલં = દેવાલયમાં, આરામં = આરામગૃહમાં, ઉજ્જાણં = ઉધાનમાં, સભં = સભામાં, પવં = પરબે, ગચ્છંતિ = જાય છે, સે તં લોઇયં દવ્વાવસ્સયં = તે લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે આ રાજેશ્વર અથવા રાજા, ઈશ્વર, તલવર, માર્ડિબિક, કૌતુમ્બિક, ઈલ્ય, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ વગેરે રાનિવ્યતીત થાય ત્યારે, પ્રભાતકાલીન કિયિન્માત્ર પ્રકાશ થાય, પહેલાની અપેક્ષાએ વધુ સ્કૂટ પ્રકાશ થાય, વિકસિત કમળપત્રો તેમજ મૃગના નયનોના ઈષ્ટ ઉન્નીલનયુક્ત, યથાયોગ્ય પીતમિશ્રિત શૈતવર્ષાયુક્ત, પ્રભાત થાય ત્યારે તથા રક્ત અશોકવૃક્ષ, પલાશપુષ્પ, પોપટની ચાંચ, ચણોઢીના અર્ધભાગ સમાન રક્ત, સરોવરવર્તી કમળવનોને વિકસિત કરનાર, પોતાના હજારો કિરણોથી દિવસવિધાયક તેજથી દેદીયાન સૂર્ય ઉદ્ઘિત થાય ત્યારે મુખધોવું, દંતપ્રક્ષાલન, તેલમાલિશ, સ્નાન, દાંતિયાથી વાળ ઓળવા, મંગલ માટે સરસવ, દુર્વા વગેરેનું પ્રક્ષેપણ કરવું, દર્પણમાં મુખ જોવું, ધૂપ દ્વારા વસ્ત્રને સુવાસિત કરવા, પુષ્પ અને પુષ્પમાળાને ધારણ કરવી, પાન ખાવું, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવા વગેરે દ્રવ્ય આવશ્યક કરી રાજસભા, દેવાલય, આરામ ગૃહ, ઉદ્ઘાન, સભા અથવા પરબ તરફ જાય છે. તે લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

વિવેચન :-

સંસારી લોકો દ્વારા આવશ્યક કૃત્ય રૂપે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તે, સર્વ લૌકિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે. દંતપ્રક્ષાલન, સ્નાન વગેરે આવશ્યક કૃત્યોને મોક્ષ પ્રાપ્તિના કારણરૂપ આવશ્યકની અપ્રધાનતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કહેલ છે. મોક્ષનું પ્રધાનકારણ ભાવ આવશ્યક છે. અપ્યાહણે દવ્વસદ્વોત્તિથ અપ્રધાન અર્થમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે. સ્નાનાદિ દેનિક આવશ્યક કૃત્ય મોક્ષમાર્ગમાં અપ્રધાન છે. તેથી દ્રવ્ય કહેલ છે. તેમાં આગમ રૂપતા નથી, પ્રવૃત્તિરૂપતા છે. તેથી તેને 'નોઆગમતઃ'ના ભેદમાં કહેલ છે.

કુપ્રાવચનિક દવ્વાવશ્યક :-

૧૯ સે કિં તં કુપ્પાવયણિયં દવ્વાવસ્સયં ?

કુપ્પાવયણિયં દવ્વાવસ્સયં જે ઇમે ચરગ-ચીરિગ-ચમ્મખંડિય-ભિચ્છુંડગ-પંડુરંગ-ગોતમ-ગોવ્વતિય-ગિહિધમ્મ-ધમ્મચિંતગ-અવિરુદ્ધ-વિરુદ્ધ-વુઙુ-સાવગપ્પભિદ્યો પાસંડત્થા કલ્લાં પાઉપ્પભાયાએ રયણીએ જાવ તેયસા જલતે ઇંદસ્સ વા ખંદસ્સ વા રૂદસ્સ વા સિવસ્સ વા વેસમણસ્સ વા દેવસ્સ વા ણાગસ્સ વા જકખસ્સ વા ભૂયસ્સ વા મુગુંદસ્સ વા અજ્જાએ વા કોટુકિરિયાએ વા ઉવલેવણ-સમ્મજણાડવરિસણ-ધૂવ-પુપ્ફ-ગંધ-મલ્લાઇયાં દવ્વાવસ્સયાં કરેતિ । સે તં કુપ્પાવયણિયં દવ્વા- વસ્સયં ।

શાન્દાર્થ :-કુપ્પાવયણિયં = કુપ્રાવચનિક, દવ્વાવસ્સયં = દ્રવ્ય આવશ્યક, જે = જે, ઇમે = આ, ચરગ = ચરક-સાથે મળી ભિક્ષા માંગનાર અથવા ખાતા-ખાતા ચાલનાર, ચીરિગ = ચીરિક-માર્ગમાં પડેલ ચીથરાઓને પહેરનાર, ચમ્મખંડિયં = ચર્મખંડિક-ચામડાના વસ્ત્ર પહેરનાર અથવા જેના સમસ્ત ઉપકરણ ચામડાના હોય તે, ભિચ્છુંડગ = પોતાની પાલિત ગાયના દૂધાદિથી નહીં પરંતુ ભિક્ષા પ્રાપ્ત

અત્રથી જ ઉદ્દર્પૂર્તિ કરનાર અથવા સુગતના શાસનને માનનાર, પંડુરંગ = પાંડુરંગ = શરીર પર ભસ્મ લગાડનાર, ગોતમ = ગૌતમ—બળદને કોડીની માળાઓથી વિભૂષિત કરી, તેની વિસમયકારી ચાલ બતાવી ભિક્ષા લેનાર, ગોવ્વતિય = ગોવ્રતિક—ગાયની સાથે રહી, ગાય સાથે ગામની બહાર નીકળી, ગાય બેસે ત્યારે બેસવું, ઉઠે ત્યારે ઉઠવું, ચરે ત્યારે ફરાળ કરવું અને ગાય જ્યારે પાણી પીવે ત્યારે પાણી પીવું, તેવું ગ્રોવત લેનાર, ગિહિધર્મ = ગૃહીધર્મ—ગૃહસ્થધર્મી, ગૃહસ્થ, ધર્મચિંતગ = ધર્મસંહિતાના વિચારક, અવિરુદ્ધ = અવિરુદ્ધ—દેવ—રાજા—માતા—પિતા, પશુ, પક્ષી વગેરેનો સમાનરૂપે વિનય કરનાર, વિનયવાદી મિથ્યાદિષ્ટ, વિરુદ્ધ = વિરુદ્ધ—પુણ્ય, પાપ વગેરે માનનાર કિયાવાદી, કુદુ—સાવગ = વૃદ્ધશ્રાવક — ખ્રાણશ—ભરતચક્વતીએ પોતાના શાસનકાળમાં દેવ—ગુરુ—ધર્મનું સ્વરૂપ સંભળાવે તે માટે તેઓની સ્થાપના કરી હતી. તેઓને પ્રાચીનતાની અપેક્ષાએ વૃદ્ધ કહ્યા છે અથવા વૃદ્ધસ્થામાં દીક્ષા અંગીકાર કરી, તપસ્યા કરનાર શ્રાવક, પ્રભિદ્યા = વગેરે, પાસંડત્થા = પાષંડસ્થ—પાંખડી—મિથ્યા વ્રતોનું પાલન કરનાર, કલ્લાં = પ્રભાત થાય ત્યારે, પાઉપ્પભાયાએ = પ્રભાતની આભા પ્રાદુર્ભૂત થાય ત્યારે, રયણીએ જાવ તેયસા જલંતે = ૨૪ની—રાત્રિ (વ્યતીત થાય), ત્યાંથી શરૂ કરી તેજથી દેદીયાન સૂર્ય ઉદ્ય પામે, ત્યાં સુધીનું વર્ણન અહીં પૂર્વ સૂત્રથી લેવું, ઇંદ્સ્સ = ઈન્દ્ર, ખંદસ્સ = સ્કન્દ—કાર્તિકીય, રૂદ્રસ્સ = રૂદ્ર—મહાદેવ, શંકર, સિવસ્સ = શિવ—વ્યંતરદેવ વિશેષ, વેસમણસ્સ = વેશમણ—કુબેર—ધનરક્ષક દેવ, દેવસ્સ = દેવ, ણાગસ્સ = નાગકુમાર—ભવનપતિ દેવવિશેષ, જક્ખસ્સ = યક્ષ, ભૂયસ્સ = ભૂત—વ્યંતર દેવ વિશેષ, મુગુંદસ્સ = મુકુંદ—બળદેવ, અજ્જાએ = આયાદિવી, કોણ્ણકિરિયાએ = મહિધાસુ મર્દકદેવીની, ઉવલેવણ = ઉપલેપન—તેલ—દી વગેરેનો દેપ કરવો, સમ્મજ્જણા = સંમાજ્જના—વસ્ત્રખંડથી લૂધિવું, આવરિસણ = આવર્ષણ—ગંધોદકથી અભિષેક કરવો, સ્નાન કરાવવું, ધૂવ = ધૂપ, પુષ્પ = પુણ્ય, ગંધ = ગંધ, મલ્લાઇયાં = પુણ્ય માળા આદિ દ્વારા (પૂજા કરવારૂપ), દવ્વાવસ્સયાં = દ્રવ્યાવશ્યક, કરેતિ = કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કુપ્રાવચનિ દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેઓ ચરક, ચીરિક, ચર્મખંડિક, ભિક્ષોદંડક, પાંડુરંગ, ગૌતમ, ગોવ્રતિક, ગૃહસ્થ, ધર્મચિંતક, વિનયવાદી, અક્ષિયાવાદી, ખ્રાણશ અથવા વૃદ્ધ શ્રાવક વગેરે વિવિધ વ્રતધારક પાષંડીઓ રાત્રિ વ્યતીત થઈ પ્રભાત કાળે સૂર્ય ઉદ્ય પામે ત્યારે ઈન્દ્ર, સ્કન્દ, રૂદ્ર, શિવ, વેશમણદેવ અથવા દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત, મુકુંદ, આયાદિવી, કોણ્ણકિરિયાદેવી વગેરેની પ્રતિમાને ઉપલેપન, સમાજ્જન, પ્રક્ષાલન, ધૂપ, પુણ્ય, ગંધ, માળા વગેરે દ્વારા પૂજા કરવા રૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કરે છે, તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

મોક્ષના કારણભૂત સિદ્ધાન્તોથી વિપરીત સિદ્ધાન્તોની પ્રરૂપણા તેમજ આચરણ કરનાર ચરક વગેરે કુપ્રાવચનિકોના આવશ્યકને કુપ્રાવચનિકદ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે. તેઓ ઈન્દ્રાદિની પ્રતિમાને ઉપલેપન કરવા રૂપ આવશ્યક કૃત્ય કરે છે, તેથી આવશ્યકપદ કહ્યું છે. આ કિયામાં મોક્ષના સાધનભૂત ભાવ આવશ્યકની અપ્રધાનતા હોવાથી દ્રવ્ય છે. તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષાનો સર્વથા અભાવ છે અને પ્રવૃત્તિની પ્રમુખતા છે તેથી તેને નોઆગમતઃ કહ્યું છે.

લોકોતરિક દ્રવ્ય આવશ્યક :-

૨૦ સે કિં તં લોગોતરિયં દવ્વાવસ્સયં ?

લોગોતરિયં દવ્વાવસ્સયં જે ઇમે સમણગુણમુક્કજોગી છક્કાય ણિરણુકંપા હ્યા ઇવ ઉદ્ધામા, ગયા ઇવ ણિરંકુસા, ઘડા મદ્દા તુપ્પોડ્ટા પંડરપડપાડરણા જિણાણં અણાણાએ સચ્છંદં વિહરિકુણં ઉભાઓકાલં આવસ્સસગસ્સ ઉવદૃંતિ । સે તં લોગુત્તરિયં દવ્વાવસ્સયં । સે તં જાણગસરીરભવિયસરીરવફરિતં દવ્વાવસ્સયં । સે તં ણોઆગમાો દવ્વાવસ્સયં । સે તં દવ્વાવસ્સયં ।

શાખાર્થ :- લોગોતરિયં = લોકોતરિક, દવ્વાવસ્સયં = દ્રવ્યાવશ્યક, સમણગુણ = શ્રમણ-ગુણથી, મુક્ક = મુક્ત, રહિત, જોગી = સાધુ, છક્કાય = છકાયજીવપ્રતિ, ણિરણુકંપા = અનુકંપારહિત હોવાથી, હ્યા = અશ્ચની, ઇવ = જેમ, ઉદ્ધામા = ઉદ્ધામ-શીધગામી-જલ્દી ચાલનાર (ઈર્યા સમિતિ નહીં જળવનાર), ગયા ઇવ = હાથીની જેમ, ણિરંકુસા = નિરંકુશ અર્થાત્ શુરુની આજ્ઞામાં ન હોય, ઘડા = સ્નિગ્ધ પદાર્થ દ્વારા અંગ-પ્રત્યંગને મુલાયમ કરનાર, મદ્દા = તેલ વગેરે લગાડી વાળ તથા શરીરને સંસ્કારિત કરનાર, તુપ્પોડ્ટા = તુપ્પ-ધી લગાડી હોઠને મુલાયમ રાખનાર, તુપ્પ-ધી વગેરે લગાડનાર, પંડુર = પંડર-ધોવે, પડ = પહેરવાના વસ્ત્ર, પાડરણા = પ્રાવરણ-પાથરવા-ઓઢવાના વસ્ત્રને, જિણાણં = જિનેશ્વરની, અણાણાએ = આજ્ઞા વિના, આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી, સચ્છંદં = સ્વચ્છંદપણે, વિહરિકુણ = વિચરણ કરનાર, ઉભાઓ કાલં = ઉભયકાળ, સવારે અને સાંજે, આવસ્સસગસ્સ = આવશ્યક કરવા, ઉવદૃંતિ = ઉધમવંત હોય તે, સે તં લોગુત્તરિયં દવ્વાવસ્સયં = આ લોકોતરિક દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોતરિક દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે સાધુ શ્રમણગુણોથી રહિત હોય, છકાયજીવ પ્રત્યે અનુકંપા રહિત હોવાથી જેની ચાલ અશ્ચની જેમ ઉદ્ધામ હોય, હાથીની જેમ નિરંકુશ હોય, સ્નિગ્ધ પદાર્થના માલિશ દ્વારા અંગ-પ્રત્યંગને કોમળ રાખતા હોય, પાણીથી વારંવાર શરીરને ધોતા હોય અથવા તેલથી વાળ-શરીરને સંસ્કારિત કરતા હોય, હોઠને મુલાયમ રાખવા માખણ-ધી લગાડતા હોય, પહેરવા-ઓઢવાના વસ્ત્રને ધોવામાં આસક્ત હોય, જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરી, સ્વચ્છંદપણે વિચરનાર હોય તેવા સાધુ ઉભયકાળ આવશ્યક કરવા તત્પર થાય ત્યારે તેની તે ક્રિયા લોકોતરિક દ્રવ્ય આવશ્યક કહેવાય છે. આ તદ્વિતિરિકત દ્રવ્ય આવશ્યક, નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક અને દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

વિવેચન :-

લોકમાં શ્રેષ્ઠ સાધુઓ દ્વારા આચારિત અને ઉત્કૃષ્ટ એવા જિનપ્રવચનમાં વર્ણિત હોવાથી આવશ્યકસૂત્ર લોકોતરિક કહેવાય છે. લોકોતરિક અને ભાવ આવશ્યકરૂપ હોવા છતાંએ અહીં તેને દ્રવ્ય

આવશ્યક કહું છે, તેનું કારણ એ છે કે આવશ્યક કરનાર તે સાધુ શ્રમણગુણથી રહિત, સ્વર્ચંદ વિહારી, દ્રવ્યલિંગી છે. આવશ્યક કરવાની પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી તેને નોઆગમતઃ કહેલ છે. આ રીતે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું અને અંતે દ્રવ્ય આવશ્યક નિકોપનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

ભાવઆવશ્યક :-

૨૧ સે કિં તં ભાવાવસ્સયં ? ભાવાવસ્સયં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા-
આગમઓ ય, ણોઆગમઓ ય ।

શાલાર્થ :- ભાવાવસ્સય = ભાવાવશ્યક, આગમઓ = આગમથી, શાન-અધ્યયનની અપેક્ષાએ
ણોઆગમઓ = નોઆગમથી, પ્રવૃત્તિ-કિયાની અપેક્ષા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવાવશ્યકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી ભાવ આવશ્યક (૨)
નોઆગમથી ભાવાવશ્યક.

વિવેચન :-

વિવક્ષિત કિયાના અનુભવથી યુક્ત અર્થ, ભાવ કહેવાય છે અર્થાત્ જે શબ્દની જે અર્થક્રિયા હોય
તેનાથી યુક્ત હોય તો તે ભાવ કહેવાય છે. જેમ ઈન્જ્રપણાના ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તે આદેશ પ્રત્યાદેશની
પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત હોય તે ભાવ ઈન્જ્ર કહેવાય. તેમ વિવક્ષિત કિયાની સાથે ભાવસહિત જે આવશ્યક કરાય તે
ભાવઆવશ્યક છે.

આગમતઃ ભાવાવશ્યક :-

૨૨ સે કિં તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ? આગમઓ ભાવાવસ્સયં જાણએ
ઉવતત્તે। સે તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ।

શાલાર્થ :- જાણએ = શાયક, આવશ્યક પદના જાણકાર હોય, ઉવતત્તે = ઉપયુક્ત-તેમાં(તેના અર્થમાં)
ઉપયોગવાન હોય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યકપદના શાતા હોય અને તેમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તે આગમથી ભાવાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

આવશ્યકના અર્થશાનથી જનિત ઉપયોગને ભાવ કહેવામાં આવે છે, ભાવથી યુક્ત આવશ્યકને ભાવ આવશ્યક કહેવાય છે. આગમ એટલે જ્ઞાન, આવશ્યક પદના જ્ઞાનથી યુક્ત જ્ઞાતાને અહીં આગમથી આવશ્યક કહેલ છે. તે આવશ્યકના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોય તેને ભાવ આવશ્યક કહે છે. ઉપયોગ તે આત્માનો ગુણ છે. જ્ઞાતા ગુણી અને ઉપયોગ રૂપ ગુણમાં અભેદ હોવાથી તે આગમથી ભાવાવશ્યક કહેવાય છે.

નોઆગમતઃ ભાવાવશ્યક :-

૨૩ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવાવસ્સયં ? ણોઆગમઓ ભાવાવસ્સયં તિવિહં પણ્ણતં, તં જહા- લોઇયં, કુપ્પાવયળિયં, લોગુત્તરિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમથી ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે— લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તરિક.

લૌકિક ભાવાવશ્યક :-

૨૪ સે કિં તં લોઇયં ભાવાવસ્સયં ? લોઇયં ભાવાવસ્સયં પુષ્ટાણહે ભારહં અવરણહે રામાયણં । સે તં લોઇયં ભાવાવસ્સયં ।

શાલ્દાર્થ :- લોઇયં ભાવાવસ્સયં = લૌકિક ભાવાવશ્યક, પુષ્ટાણહે ભરહં = પૂર્વાખ્યનમાં મહાભારત, અવરણહે રામાયણં = અપરાહ્નમાં રામાયણની સ્વાધ્યાય કરવી તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— લૌકિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પૂર્વાખ્યનકાળ—દિવસના પૂર્વભાગમાં મહાભારત અને અપરાહ્નકાળ—દિવસના પશ્ચાત્ ભાગમાં રામાયણનું વાંચન, શ્રવણરૂપ સ્વાધ્યાય કરવી, તે લૌકિક ભાવાવશ્યક કહેવાય છે. આ લૌકિક ભાવ આવશ્યકનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

લોકમાં આગમરૂપે માન્ય એવા મહાભારત—રામાયણ વગેરે ગ્રંથોનું વાંચન, શ્રવણ નિયત સમયે કરવું આવશ્યક છે, તેવો લોકવ્યવહાર જોવા મળે છે માટે તે લૌકિક આવશ્યક છે. તેના વાંચન—શ્રવણમાં વક્તા અને શ્રોતાનો ઉપયોગ હોવાથી તે ભાવ રૂપે છે. પાઠ કરવો તે પ્રવૃત્તિ રૂપ કિયા હોવાથી તેને નો આગમથી કહેવાય છે. વ્યાખ્યાકારે કહું છે કે કિરિયા આગમો ન હોડું—કિયા આગમરૂપ નથી, કિયા રૂપ દેશમાં આગમતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે આવશ્યકના જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગયુક્ત આગમથી ભાવાવશ્યક

એક જ પ્રકારનો છે જ્યારે પ્રવૃત્તિ રૂપ નોઆગમથી ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે.

કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક :-

૨૫ સે કિં તં કુપ્પાવયળિયં ભાવાવસ્સયં ?

કુપ્પાવયળિયં ભાવાવસ્સયં જે ઇમે ચરગ-ચીરિય જાવ પાસંડત્થા ઇજ્જંજલિ-હોમ-જાપ-ઉંદુરુકક-ણમોકકારમાઇયાઇ ભાવાવસ્સયાઇ કરેતિ છે। સે તં કુપ્પાવયળિયં ભાવાવસ્સયં ।

શાબ્દાર્થ :- ભાવાવસ્સયં = ભાવાવશ્યક, ઇજ્જં = ઈજ્યા-યજા, અંજલિ = અંજલિ-પાણીની અંજલિ, ઈજ્યાંજલિ એટલે યજા અને તે નિયમિતે જલધારા કરવી અથવા ઈજ્યા એટલે પૂજા, ગાયત્રી આદિના પાઠ પૂર્વક બ્રાહ્મણ દ્વારા કરતી સંધ્યોપાસના અને અંજલિ એટલે હાથ જોડી નમસ્કાર અથવા ઈજ્યા એટલે માતા-પિતા વગેરે ગુરુજનો-વડીલોને અંજલી એટલે નમસ્કાર કરવા, હોમ = હોમ, હવન, જાપ = જાપ, ઉંદુરુકક = ધૂપપ્રક્ષેપ અથવા ઉન્દુ એટલે મુખ, રુક્ક એટલે બળદ જેવો અવાજ-બળદ જેવો ધ્વનિ કરવો, ણમોકકાર = નમસ્કાર વંદન, આઇયાઇ = આદિ, વગેરે, ભાવાવસ્સયાઇ = ભાવાવશ્યક, કરેતિ = કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચરક, ચીરિકથી લઈ પાષંદસ્થ સુધીના કુપ્રાવચનિકો (સૂ.૧૮ પ્રમાણે) ઈજ્યા-યજા, અંજલિ, હોમ-હવન, જાપ, ધૂપપ્રક્ષેપ અથવા બળદ જેવો ધ્વનિ, વંદના વગેરે ભાવાવશ્યક કરે છે, તે કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક છે.

વિવેચન :-

મિથ્યાશાસ્ત્રને માનનાર ચરક, ચીરિક વગેરે કુપ્રાવચનિક છે. તેઓ નિશ્ચિત સમયે, નિયમિતરૂપે યજાદિ આવશ્યક ક્રિયા કરે છે. તે ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ અને શ્રદ્ધા હોવાથી તેમાં ભાવરૂપતા છે, તે યજાદિ ક્રિયાઓ જ્ઞાનરૂપ ન હોવાથી નોઆગમથી છે. આ રીતે કુપ્રાવચનિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ જાણવું.

લોગોતરિક ભાવાવશ્યક :-

૨૬ સે કિં તં લોગોતરિયં ભાવાવસ્સયં ?

લોગોતરિયં ભાવાવસ્સયં જણણ ઇમં સમણે વા સમણી વા સાવએ વા સાવિયા વા તચ્ચિત્તે તમ્મણે તલ્લેસે તદજ્જવસિએ તત્ત્વજ્જવસાણે તદદ્વોવત્તે તદપ્પિયકરણે તબ્બાવણાભાવિએ અણણત્થ કત્થિઝ મણ અકરેમાણે ઉભાઓકાલં

આવસ્સયં કરેતિ, સે તં લોગોત્તરિયં ભાવાવસ્સયં । સે તં ણોઆગમઓ ભાવાવસ્સયં ।
સે તં ભાવા- વસ્સયં ।

શાબ્દાર્થ :- લોકોત્તરિયં = લોકોત્તરિક, સમણે = શ્રમણ, સમણી = શ્રમણી, સાવએ = શ્રાવક, સાવિયા = શ્રાવિકા, તચ્ચિત્તે = દત્તચિત, તમ્મણે = તેમાં જ મન એકાગ્ર કરી, તલ્લેસે = તે શુભલેશયા યુક્ત બની, તદજ્જઞવસિએ = તે અધ્યવસાયમય બની, તત્ત્વજ્જ્ઞવસાણે = તે (આવશ્યકતાના) તીવ્ર અધ્યવસાયથી, તીવ્ર આત્મ પરિણામથી યુક્ત, તદદૂષોવઢતે = તે આવશ્યકતાના અર્થમાં ઉપયુક્ત થઈને, તયપ્પિયકરણે = તદર્પિત કરણ યુક્ત થઈને (તેમાં શરીર નિયોજિત કરીને), તબ્ધાવણાભાવિએ = તેની—આવશ્યકની ભાવનાથી ભાવિત બની, અણણતથ = અન્યત્ર, કત્થઙ્ગ = કયાંય, મણ = મનને, અકરેમાણે = ન કરતાં અર્થાતું અન્ય કોઈપણ વિષયમાં મનને જવા દીઘા વિના, ઉભાકોકાળં = ઉભયકાળ —સવારે અને સાંજે, આવસ્સયં કરેતિ = આવશ્યક કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દત્તચિત બની, મનને એકાગ્ર કરી, શુભલેશયા અને તન્મય અધ્યવસાય યુક્ત બની, તીવ્ર આત્મ પરિણામથી, આવશ્યકના અર્થમાં ઉપયુક્ત બની, શરીરાદિ કરણને તેમાં અર્પિત કરી, તેની ભાવનાથી ભાવિત બની, અન્ય કોઈ વિષયમાં મનને જવા દીઘા વિના જે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક કે શ્રાવિકા ઉભયકાળ આવશ્યક—પ્રતિકમણાદિ કરે છે. તે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યક છે. આ રીતે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યકના વક્તવ્યતાની પૂર્ણતા સાથે નોઆગમભાવાવશ્યક અને ભાવઆવશ્યકની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જે શ્રમણાદિ આવશ્યકમાં મન કેન્દ્રિત કરી ઉભયકાળ—સવારે અને સાંજે આવશ્યક કરે છે, તે લોકોત્તરિકભાવ આવશ્યક કહેવાય છે.

પ્રતિકમણાદિ આવશ્યક કિયા ચતુર્વિધ સંઘને અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે માટે તે આવશ્યક કહેવાય છે, આવશ્યકસૂત્ર જિનોપદિષ્ટ છે માટે લોકોત્તરિક છે, તેમાં વર્તમાને ઉપયોગ હોવાથી ભાવરૂપતા છે. તે પ્રતિકમણાની કિયા—પ્રવૃત્તિ છે તેથી નોઆગમ છે. આ રીતે લોકોત્તરિક નોઆગમથી ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે આવશ્યકના ચારે નિક્ષેપ પૂર્ણ થયા.

આવશ્યકના પર્યાયવાચી નામ :-

૨૭ તસ્સ ણં ઇમે એગટ્રીયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ ।
તં જહા-

આવસ્સયં અવસ્સકરણિજ્જં, ધુવળિગગહો વિસોહી ય ।
અજ્જયણછકકવગો, ણાઓ આરાહણ મગો ॥૨॥

સમણેણ સાવએણ ય, અવસ્સ-કાયવ્બ્યં હવઇ જમ્હા ।
અંતો અહો-ણિસિસ્સ ઉ, તમ્હા આવસ્સયં ણામ ॥૩॥
સે તં આવસ્સયં ।

શાલ્દાર્થ :- તસ્સ ણં = તે આવશ્યકના, ઇમે = આ, એગટ્રિયા = એક અર્થવાળા—એકાર્થક, ણાણાચોસા = અનેક ધોષ—સ્વરવાળા, ણાણાવંજણા = અનેક વ્યંજનવાળા, ણામધેજ્જા = અનેક નામ, ભવંતિ = છે.

આવસ્સયં = આવશ્યક, અવસ્સકરણિજ્જં = અવશ્યકરણીય, ધુવળિગગહો = ધૂવનિગ્રહ, વિસોહી = વિશોધિ, અજ્જયણછકકવગો = અધ્યયન—ષટ્કવર્ગ, ણાઓ = ન્યાય, આરાહણા = આરાધના, મગો = માર્ગ.

સમણેણ = શ્રમણો અને, સાવએણ = શ્રાવકો દ્વારા, અવસ્સકાયવ્બ્યં = અવશ્ય કરવા યોગ્ય, હવઇ = હોય છે, જમ્હા = જેથી, અંતો = અંતે, અહો = દિવસના, ણિસિસ્સ = રાત્રિના, તમ્હા = તેથી, આવસ્સયં ણામં = તેનું નામ આવશ્યક છે.

ભાવાર્થ :- આ આવશ્યકના વિવિધ ધોષ—સ્વરવાળા અને અનેક વ્યંજનવાળા, એકાર્થક એવા અનેક નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. આવશ્યક, ૨. અવશ્યકરણીય, ૩. ધૂવનિગ્રહ, ૪. વિશોધિ, ૫. અધ્યયન ષટ્કવર્ગ, ૬. ન્યાય, ૭. આરાધના, ૮. માર્ગ.

શ્રમણો અને શ્રાવકો દ્વારા દિવસ અને રાત્રિના અંત ભાગમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી તેનું નામ આવશ્યક છે. આ આવશ્યકનું સ્વરૂપ વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આવશ્યકના પર્યાયવાચી નામ બતાવ્યા છે. તે પૃથ્ક પૃથ્ક સ્વરવાળા અને અનેક પ્રકારના 'ક' કારાદિ વ્યંજનવાળા હોવાથી કિંયિતું અર્થભેદ હોવા છતાં એકાર્થક, સમાનાર્થક છે.

(૧) આવશ્યક :— અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્ય આવશ્યક કહેવાય છે, સામાયિકાદિની સાધના ચતુર્વિધ સંઘને નિશ્ચિતરૂપે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી તે આવશ્યક કહેવાય છે.

(૨) અવશ્યકરણીય :— મુખુક્ષુ સાધકો દ્વારા તે અવશ્ય અનુષ્ઠેય—આચરણીય હોવાથી તે અવશ્યકરણીય છે.

(૩) ધૂવનિગ્રહ :— કર્મ અને કર્મના ફળસ્વરૂપ આ સંસાર અનાદિ કાળથી છે અને અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અનંત પણ છે. તેથી તેને ધૂવ કહેવામાં આવે છે. ધૂવ એવા કર્મ અને સંસારનો આવશ્યક દ્વારા

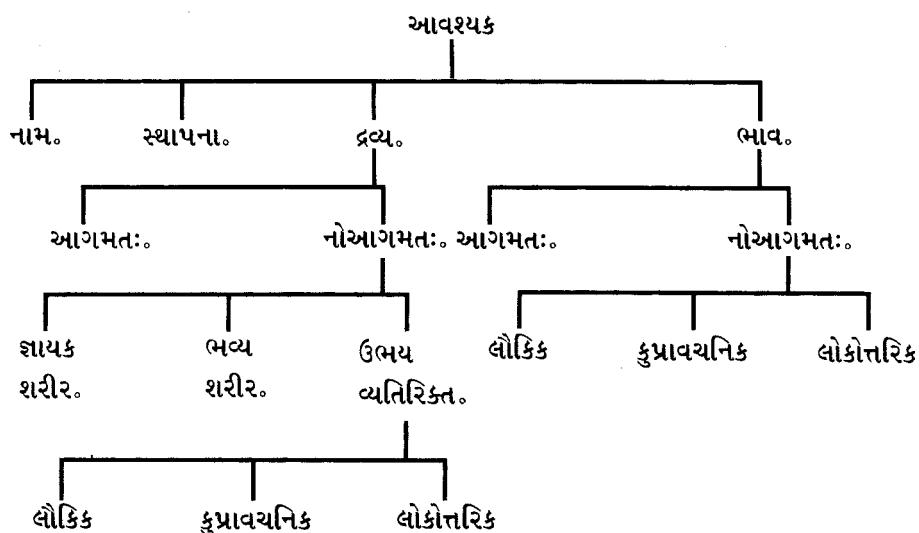
નિગ્રહ થતો હોવાથી તે ધ્યુવનિગ્રહ કહેવાય છે.

- (૪) વિશોધિ :— કર્મથી ભલિન આત્માની વિશુદ્ધિનું કારણ આવશ્યક છે તેથી તેને 'વિશોધિ' કહે છે.
- (૫) અધ્યયન ષટ્કવર્ગ :— આવશ્યકસૂત્રમાં સામાયિકાદિ છ અધ્યયન હોવાથી તેને 'અધ્યયન ષટ્ક વર્ગ' કહે છે.
- (૬) ન્યાય :— અભીષ્ટ-ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિના સમ્યક ઉપાયરૂપ આવશ્યક છે તેથી અથવા જીવ અને કર્મના અનાદિકાલીન સંબંધને આવશ્યક અપનયન-પૃથક કરે છે, માટે તેને ન્યાય કહે છે.
- (૭) આરાધના :— આવશ્યક આરાધ્ય એવા મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સાધન છે માટે તેને આરાધના કહે છે.
- (૮) માર્ગ :— માર્ગ એટલે ઉપાય. મોક્ષના ઉપાયભૂત હોવાથી તેને માર્ગ કહે છે.

આ રીતે સૂત્રકારે સૂત્ર-૭માં 'આવસ્સયં ણિકિખવિસ્સામિ' આવશ્યકનો નિક્ષેપ કરીશા આવી જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે અનુસાર આવશ્યકના નિક્ષેપ દારા તેનું નિરૂપણ પૂર્ણ કરતાં આવશ્યક અધિકાર સમાપ્ત થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧ સંપૂર્ણ ॥

આવશ્યક નિક્ષેપ

બીજું પ્રકરણ

શ્રુત નિક્ષેપ

શ્રુત નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં સુયં ? સુયં ચતુભ્વિહં પણ્ણતં, તં જહા- ણામસુયં, ઠવણાસુયં, દવ્વસુયં, ભાવસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શ્રુતના ચાર ભેદ છે, તે આ પ્રકારે છે— (૧) નામશ્રુત (૨) સ્થાપનાશ્રુત (૩) દ્રવ્યશ્રુત (૪) ભાવશ્રુત.

નામ-સ્થાપના શ્રુત :-

૨ સે કિં તં ણામસુયં ? ણામસુયં જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા સુએ ત્તિ ણામં કીરઝ । સે તં ણામસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોઈ જીવ-અજીવ કે જીવાજીવ અથવા જીવો-અજીવો કે જીવાજીવોનું 'શ્રુત' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામશ્રુત છે.

૩ સે કિં તં ઠવણાસુયં ? ઠવણાસુયં જણં કટુકમ્મે વા જાવ સુએ ઇ ઠવણા ઠવિજ્જતિ । સે તં ઠવણાસુયં ।

ણામ-ઠવણાણં કો પઙ્ગવિસેસો ? ણામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થાપના શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કાષઠમાં કોતરેલ આકૃતિથી લઈ કોડી આદિમાં 'આ શ્રુત' છે, તેવી જે સ્થાપના કરવામાં આવે, આરોપ કરવામાં આવે તે સ્થાપના શ્રુત છે.

પ્રશ્ન— નામ અને સ્થાપનામાં શું તરફાવત છે ?

ઉત્તર— નામ યાવત્કથિક હોય છે જ્યારે સ્થાપના ઈતિહાસિક અને યાવત્કથિક, બંને પ્રકારે હોય છે.

વિવેચન :-

આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુતસ્કર્ણરૂપ છે તેમ પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેમાં બે શબ્દો છે— સુય + ખંધો = સુયખંધો અહીં સર્વ પ્રથમ 'આવશ્યક' શબ્દની અનુયોગ પ્રરૂપણ કર્યા પછી કમ પ્રાપ્ત 'સુય'(શ્રુત) શબ્દની પ્રરૂપણ આ સૂત્રોમાં કરી છે.

શ્રુતનો અર્થ છે સાંભળવું. ઉપલક્ષણથી જોવું, સંઘલું, આસ્વાદ અને સ્પર્શ દ્વારા પ્રાપ્ત વિષયની વિચારણા કરતા, જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે શ્રુત કહેવાય છે. તે શ્રુતના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે. કોઈ જીવ કે અજીવનું 'શ્રુત' એવું નામ રાખવું તે નામશ્રુત છે. તદ્દાકાર અને અતદ્દાકાર અન્ય વસ્તુમાં 'આ શ્રુત છે' તેવી સ્થાપના, આરોપણા કરવી તે સ્થાપના શ્રુત છે. નામ—સ્થાપના શ્રુતનું વિશેષ વર્ણન નામ—સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્યશ્રુત :-

૪ સે કિં તં દવ્વસુયં ? દવ્વસુયં દુવિહં પણણત્તં, તં જહા- આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યશ્રુતના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આગમથી દ્રવ્યશ્રુત (૨) નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત.

આગમતઃ દ્રવ્યશ્રુત :-

૫ સે કિં તં આગમઓ દવ્વસુયં ? આગમઓ દવ્વસુયં જસ્સ ણં સુએ ત્તિ પયં સિકિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ કમ્હા ? જઇ જાણતે અણુવત્તે ણ ભવઇ। સે તં આગમઓ દવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે સાધુએ 'શ્રુત' આ પદ શીખ્યુ હતું. સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત કર્યુ હતું યાવત્ જ્ઞાયક

હોય તે અનુપયુક્ત ન હોય ત્યાં સુધીનો સૂત્રપાઠ (સૂ. ૧૨-૧૩ પ્રમાણે) ગ્રહણ કરવો. આ આગમથી દ્રવ્યશુતનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યશુતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'શુતપદ'ના અભિધેય આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્ર જેઓએ શીખી લીધા પરંતુ ઉપયોગ શૂન્ય હોય તો તે આગમથી દ્રવ્યશુત કહેવાય છે. 'અણુવાળો દવ્વં' અનુપયોગ તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. 'જાવ કમ્હા' આ શબ્દ શા માટે? જિ જાણતે અણુવાળો જાવ કમ્હા આ શબ્દ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય આવશ્યકના સૂ. ૧૨-૧૩ પ્રમાણે અહીં તે સૂત્રપાઠ લેવાનું સૂચન કર્યું છે.

નોઆગમથી દ્રવ્યશુત :-

૬ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વસુયં ? ણોઆગમઓ દવ્વસુયં તિવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વસુયં, ભવિયસરીરદવ્વસુયં, જાણયસરીરભવિયસરીરવિકિત્તં દવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી દ્રવ્યશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી દ્રવ્યશુતના ન્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) શાયકશરીર દ્રવ્યશુત, (૨) ભવિયશરીર દ્રવ્યશુત (૩) તદ્વિતિરિક્ત દ્રવ્યશુત.

શાયક શરીર દ્રવ્યશુત :-

૭ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વસુયં ?

જાણયસરીરદવ્વસુયં- સુયત્તિપદત્થાહિકાર જાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય- ચુતચાવિયચત્તદેહં જીવવિપ્પજઢં સેજ્જાગયં વા સંથારગયં વા સિદ્ધ-સિલાતલગયં વા, અહો ! ણં ઇમેણ સરીરસમુસ્સએણ જિણદિદ્વેણ ભાવેણ સુએ ત્તિ પયં આઘવિયં પણવિયં પર્ણવિયં દંસિયં ણિદંસિયં ઉવદંસિયં. જહા કો દિદૃતો? અયં મધુકુંભે આસી, અયં ઘયકુંભે આસી । સે તં જાણયસરીરદવ્વસુયં ।

શાન્દાર્થ :- સુયત્તિપદત્થાહિકાર જાણયસ્સ = શુતપદના અર્થને જાણનારા વ્યક્તિના.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શાયકશરીર દ્રવ્યશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શુતપદના અર્થાધિકારના શાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત, જીવરહિત શરીરને,

શયાગત, સંસ્તારકગત અથવા સિદ્ધશિલા—તપોભૂમિગત શરીરને જોઈ, કોઈ કહે, અહો ! આ શરીરરૂપ પરિણાત પુદ્ગલ સંઘાત દ્વારા જિનોપટિષ્ટ ભાવ અનુરૂપ 'શુત' પદની ગુરુ પાસેથી વાચના લીધી હતી, શિષ્યોને સામાન્યરૂપે પ્રજ્ઞાપિત, વિશેષ રૂપે પ્રરૂપિત, દર્શિત, નિદર્શિત, ઉપર્દર્શિત કર્યું હતું. તેનું આ મૃત શરીર શાયક શરીર દ્રવ્યશુત છે. પ્રશ્ન—તેને માટે કોઈ દાખાતં છે ? હા, કોઈ ઘડામાં ધી કે મધ ભરતા હોય, તે કાઢી લીધા પછી પણ તે ઘડાને આ ધીનો ઘડો છે, આ મધનો ઘડો છે, તેમ કહેવામાં આવે તેમ. નિર્જવશરીર ભૂતકાલીન શુતપર્યાયના આધારરૂપ હોવાથી તે શાયકશરીર દ્રવ્યશુત કહેવાય છે.

ભવ્યશરીર દ્રવ્યશુત :-

૮ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વસુયં ?

ભવિયસરીરદવ્વસુયં—જે જીવે જોણીજમ્મણ-ણિક્ખંતે ઇમેણ ચેવ સરીર સમુસ્સએણ આદત્તએણ જિણોવિઝ્ડેણ ભાવેણ સુએ ત્તિ પયં સેયકાલે સિક્ખસ્સઇ, ણ તાવ સિક્ખઇ । જહા કો દિદુંતો ? અયં મધુકુંભે ભવિસ્સઇ, અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સઇ, સે તં ભવિયસરીરદવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ભવ્યશરીર દ્રવ્યશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—સમય થતાં જે જીવે યોનિને છોડી જન્મને ધારણ કર્યો છે, તેવા બાળકાદ્દિના પ્રાપ્ત શરીર સંઘાત દ્વારા ભવિષ્યમાં જિનોપટિષ્ટ ભાવાનુસાર શુતપદને શીખશો પરંતુ વર્તમાનમાં શીખી રહ્યો નથી; તેવા તે જીવનું તે શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્યશુત કહેવાય છે. પ્રશ્ન—તે માટે કોઈ દાખાતં છે ? જેમ કોઈ ઘડામાં ધી કે મધ ભરવામાં આવશે પરંતુ વર્તમાનમાં ભર્યું નથી, હતાં તેના માટે 'આ ધીનો ઘડો છે' આ મધનો ઘડો છે' તેમ કહેવામાં આવે છે. તેમ ભવિષ્યમાં આ શરીરથી શુતપદને ભાણશે, તેને વર્તમાનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યશુત કહે છે. તેનું સર્વ વિવરણ દ્રવ્યઆવશ્યક પ્રમાણે જાણવુ.

જાશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશુત :-

૯ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિઝરિત્તં દવ્વસુયં ? જાણયસરીર ભવિયસરીરવ વિરિત્તં પત્તયપોત્થયલિહિયં ।

શબ્દાર્થ :- પત્તય = પત્રો—તાડપત્રો, પોત્થય = પત્રોના સમૂહરૂપ પુસ્તકમાં, લિહિયં = લખેલું જે શુત તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—જાણયસરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશુતનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—તાડપત્રો કે પત્રોના સમૂહરૂપ પુસ્તકમાં લિખિત શુત જાણયસરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત

દ્વયશુત કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પત્રાદિમાં લખેલ શુત ભાવશુતનું કારણ છે, તેથી તેને દ્વય કહું છે. પત્ર પર લખેલ શુતમાં ઉપયોગ નથી તેથી પણ તે દ્વય છે. પત્રાદિમાં લેખિતશુત અચેતન છે તેથી તે નોઆગમતઃનો ભેદ છે.

'સુય' પદની સંસ્કૃત છાયા સૂત્ર પણ થાય છે. શિષ્યની બુદ્ધિ વ્યાપક બને તે માટે સુય-શુતનું પ્રકરણ હોવા છીતાં પ્રાસંગિક સૂત્ર-સૂતરનું વર્ણન કરે છે.

સૂત્ર-સૂતરના પાંચ પ્રકાર :-

૧૦ અહવા સુત્તં પંચવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- અંડયં, બોંડયં, કીડયં, વાલયં, વક્કયં ।

ભાવાર્થ :- અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સૂત્ર પાંચ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) અંડજ, (૨) બોંડજ, (૩) કીટજ, (૪) વાલજ (૫) વક્કજ.

૧૧ સે કિં તં અંડયં ? અંડયં હંસગબ્ધાદિ । સે તં અંડયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અંડજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- હંસગબ્ધાદિથી બનેલ સૂત્ર અંડજ કહેવાય છે. [કોશોટામાંથી જે તાર નીકળે તે.]

૧૨ સે કિં તં બોંડયં ? બોંડયં ફલિહમાદિ । સે તં બોંડયં ।

શબ્દાર્થ :- બોંડયં = બોંડજ સૂત્ર, ફલિહમાદિ = રૂ વગેરેમાંથી બને તે,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બોંડજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કપાસ કે રૂમાંથી બનતા સૂત્રને બોંડજ કહેવામાં આવે છે.

૧૩ સે કિં તં કીડયં ? કીડયં પંચવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- પટ્ટે, મલએ, અંસુએ ચીણંસુએ, કિમિરાગે । સે તં કીડયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કીટજસૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કીટજ સૂત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) પણ્ણ (૨) મલય (૩) અંશુક (૪) ચીનાંશુક (૫) કૂમિરાગ.

૧૪ સે કિં તં વાલયં ? વાલયં પંચવિહં પણ્ણતં, તં જહા- ઉળણએ, ઉદ્વિએ,
મિયલોમિએ, કુતવે, કિદ્વિસે । સે તં વાલયં ।

શાલાર્થ:- વાલયં = વાલજ, વાળથી નિષ્પત્ત સૂત્ર, ઉળણએ = ઔર્ધ્વિક, ઉદ્વિએ = ઔર્ધ્વિક, મિયલોમિએ
= મૃગલોમિક, કુતવે = ક્રૌતવ, કિદ્વિસે = કિદ્વિસ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વાલજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વાલજ-વાલથી નિષ્પત્ત સૂત્રના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઔર્ધ્વિક (૨)
ઔર્ધ્વિક (૩) મૃગલોમિક (૪) ક્રૌતવ (૫) કિદ્વિસ.

૧૫ સે કિં તં વક્કયં ? વક્કયં સણમાઈ । સે તં વક્કયં । સે તં જાણય સરીર
ભવિયસરીરવિરિત્ત દવ્વસુયં । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વસુયં । સે તં દવ્વસુયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વલજ સૂત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શાણાદિમાંથી નિર્ભિત સૂત્ર વલજ સૂત્ર કહેવાય છે. તે શાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત
દવ્વશુતનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નોઆગમથી દવ્વશુતનું અને સમુચ્ચય દવ્વશુતનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

વિવેચન :-

'સુય' નો અર્થ સૂત્ર(સૂતર)પણ થાય છે, જે વસ્તુથી અને જે ક્ષેત્રમાં તે સૂતર બનતું હોય, તેના
આધારે તે સૂતર તે નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

(૧) અંડજ- હંસ, પતંગ વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જ્ઞાતિના જીવ છે. તે કોશોટા પણ કહેવાય છે. તે પોતાની
લાળમાંથી એક થેલી જેવું બનાવી, તે કોશિકા કે કોશોટામાં પુરાય જાય છે. તેમાંથી બનતું સૂતર અંડજ
કહેવાય છે. જેમ કે રેશમી તાર. (૨) બોંડજ- બોંડ એટલે કપાસનું કાલુ, જીંડવું, તે કપાસમાંથી બનતું
સૂતર બોંડજ કહેવાય છે. જેમ કે સૂતરાઉ તાર અથવા બોંડ એટલે રૂ, આકોલીયાનું રૂ, તે રૂમાંથી બનતું
સૂતર બોંડજ કહેવાય છે. (૩) ક્રીટજ- ચતુરિન્દ્રિય જીવ વિશેષની લાળથી ઉત્પત્ત સૂતર ક્રીટજ કહેવાય
છે. પણ વગેરે પાંચે ભેટ ક્રીટ જન્ય છે તેથી તે ક્રીટજ કહેવાય છે, (૧) પણસૂત્ર-પટસૂત્ર માટે એવું મનાય
છે કે જંગલમાં સધન લતાચછાદિત સ્થાનમાં માંસના ટૂકડાઓ રાખી આજુભાજુમાં થોડા-થોડા અંતરે
નાના મોટા અનેક ખીલા ખોડવામાં આવે છે. માંસના લોભી ક્રીટ-પતંગો માંસ ઉપર ઉડે છે અને
ખીલાઓની આસપાસ લાળ પાડે છે. તે લાળ એકત્રિત કરી જે સૂતર બનાવવામાં આવે તે પણ સૂત્ર.
(૨.૩.૪) મલયજ વગેરે- મલયદેશમાં બનતા ક્રીટજસૂતર મલયજ, ચીન દેશ સિવાયના દેશોમાં
કીડાઓની લાળથી બનતું સૂતર અંશુક અને ચીન દેશમાં બનતું ક્રીટજ સૂતર ચીનાંશુક કહેવાય છે. (૫)
કૂમિરાગ- કૂમિરાગ સૂતરના વિષયમાં એવું મનાય છે કે કોઈ ક્ષેત્ર વિશેષમાં મનુષ્યના લોહીને પાત્રમાં

ભરી તેના મુખને છિદ્રોવાળા ટાંકણથી ટાંકી દેવામાં આવે છે. તેમાં ઘણા લાલ રંગના કૃમિકીડા ઉત્પત્ત થાય છે. તે કીડા છીડ્રમાંથી બહાર નીકળી આસપાસના પ્રદેશમાં ઉડતા પોતાની લાળ છોડે છે. તે લાળ લેગી કરી જે સૂતર બનાવવામાં આવે તે કૃમિરાગ સૂતર કહેવાય છે. લાલરંગના કૃમિઓથી તે ઉત્પત્ત થવાના કારણો તે સૂતરનો રંગ પણ લાલ હોય છે. (૪) વાલજ – રોમ અથવા વાળથી નિષ્પત્ત સૂતર વાલજ કહેવાય છે. ધેંટાના વાળમાંથી નિષ્પત્ત સૂત્ર ઔર્ઝિક, ઊંટના રોમમાંથી નિષ્પત્ત સૂતર ઔર્ઝિક અને મૃગના રોમમાંથી નિષ્પત્ત સૂતર મૃગલોમિક, ઊંદરના રોમમાંથી નિષ્પત્ત સૂતર કૌતવ કહેવાય છે. ઔર્ઝિક સૂત્ર બનાવતા સમયે રહી ગયેલ નાના–નાના રોમને કિંદિસ કહે છે. તેમાંથી બનતું સૂતર અથવા ઔર્ઝિક સૂત્રને ડબલ–ડબલ કરી બનતું સૂતર અથવા ઘોડાના વાળમાંથી બનતા સૂતરને કિંદિસ કહેવામાં આવે છે. (૫) વલ્કજ – શાશની છાલમાંથી નિષ્પત્ત સૂત્ર વલ્કજ કહેવાય છે.

ભાવશુત :–

૧૬ સે કિં તં ભાવસુયં ? ભાવસુયં દુવિહં પણ્ણતં, તં જહા- આગમઓ ય, ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :– પ્રશ્ન– ભાવશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ભાવશુતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, આગમભાવશુત અને ણોઆગમભાવશુત.

આગમતઃ ભાવશુત :–

૧૭ સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં ? આગમઓ ભાવસુયં જાણએ ઉવડતે । સે તં આગમઓ ભાવસુયં ।

ભાવાર્થ :– પ્રશ્ન– આગમભાવશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ઉપયોગયુક્ત શુતપદના શાતા આગમભાવશુત છે. આ આગમભાવશુતનું લક્ષણ છે.

વિવેચન :–

અહીં ઉપયોગરૂપ પરિણામનો સદ્ભાવ હોવાથી ભાવરૂપતા અને શુતના અર્થજ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી આગમતા જાણવી.

ણોઆગમતઃ ભાવશુત :–

૧૮ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવસુયં ? ણોઆગમઓ ભાવસુયં દુવિહં પણ્ણતં, તં જહા- લોઇયં, લોઉત્તરિયં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમ ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમ ભાવશ્રુતના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, લૌકિક ભાવશ્રુત અને લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત.

લૌકિક ભાવશ્રુત :-

૧૯ સે કિં તં લોઇય ભાવસુયં ?

લોઇયં ભાવસુયં - જં ઇમં અણણાળિએહિં મિચ્છાદિટ્ટીહિં સચ્છંદબુદ્ધિ-મહિવિ- ગાધિયં । તં જહા- ભારહં રામાયં ભીમાસુરુક્કં કોડિલ્લયં ઘોડમુહં સગડભદ્રિઆઓ કપ્પાસિયં ણાગસુહુમં કણગસત્તરી વિષસેસિયં બુદ્ધવયં વેસિયં કાવિલં લોયાયયં સદ્ગુરુંતં માઠરં પુરાણં વાગરણં ણાડગાદી, અહવા બાવત્તરિકલાઓ ચત્તારિ ય વેદા સંગોવંગા । સે તં લોઇયં ભાવસુયં ।

શાલ્દાર્થ :- ભીમાસુરુક્કં = ભીમાસુરોક્ત, કોડિલ્લયં = ક્રૌણિલ્ય (અર્થ શાસ્ત્ર), ઘોડમુહં = ઘોટમુખ—અશ્વાદિ પશુઓનું વર્ણન કરતું શાસ્ત્ર, સગડભદ્રિઆઓ = શક્તટભદ્રિકા—શક્તટવ્યૂહ વગેરે સૈન્ય રચના બતાવતું શાસ્ત્ર, કપ્પાસિયં = કાર્પાસિક—કપાસમાંથી સૂતર, વસ્ત્ર બનાવવાની વિધિ બતાવતું શાસ્ત્ર, ણાગસુહુમં = નાગસૂક્ષ્મ—સંભવતઃ સર્પ વગેરે વિષયુક્ત જીવજંતુને વર્ણવતું શાસ્ત્ર, કણગસત્તરી = કનક સપ્તતિ. સંભવતઃ તેમાં સુવર્ણાદિ ધાતુઓના અથવા સોનાના તારથી મિશ્રિત વસ્ત્ર બનાવવાની વિધિનું વર્ણન હોઈ શકે, વેસિયં = વૈષિક—કામશાસ્ત્ર, વ્યાપાર—વ્યવસાય શાસ્ત્ર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— લૌકિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અજ્ઞાની, મિથ્યાદષ્ટિઓ દ્વારા પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ અને મતિથી રચિત સર્વ ગ્રંથો લૌકિક ભાવશ્રુત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી લૌકિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. સર્વશોક્ત પ્રવયનથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળી બુદ્ધિ અને મતિદ્વારા રચિત બધા શાસ્ત્ર લૌકિક શ્રુત છે. મોક્ષ સાધક ન હોવાથી તેને લૌકિક શ્રુત કહ્યું છે. આ શાસ્ત્રના વાંચન—શ્રવણાદિમાં ઉપયોગ હોવાથી તે ભાવશ્રુતરૂપ છે.

અહીં સૂત્રમાં બુદ્ધસાસણં (બુદ્ધનું શાસન) પાઠ પ્રતોમાં મળે છે પરંતુ તે શ્રુતના નામોમાં પ્રાર્થિક નથી અથવા બુદ્ધશાસન નામના ગ્રંથની અપેક્ષાએ તે પાઠ હોય શકે છે.

સૂત્રમાં બુદ્ધિ અને મતિ, આ બે શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. અવગ્રહ—ઈહારૂપ વિચારધારા બુદ્ધિ

અને અવાય—ધારણા રૂપ વિચારધારા મતિ કહેવાય છે. ન્યૂસમાસથી અજ્ઞાની શબ્દનો અલ્પજ્ઞાન એવો અર્થ થાય અને અલ્પજ્ઞાની સમ્યગદિષ્ટ જીવ પણ હોઈ શકે. તેની નિવૃત્તિ માટે મિથ્યાદિષ્ટ વિશેષજ્ઞ આપ્યું છે.

લોકોત્તરિક ભાવશુત :—

૨૦ સે કિં તં લોગોત્તરિયં ભાવસુયં ?

લોગોત્તરિયં ભાવસુયં જં ઇમં અરહંતેહિં ભગવંતેહિં ઉપ્પણણાણ—દંસણધરેહિં તીયપદ્બુધ્યણમણાગયજાણએહિં સવ્વણ્ણૂહિં સવ્વદરિસીહિં તેલોક્કવહિય— મહિય—પૂઝાએહિં અપ્પડિહયવરણાણ—દંસણધરેહિં પણીયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં । તં જહા— આયારો, સૂયગડો, ઠાણ, સમવાઓ, વિવાહપણણતી, ણાયાધ્યમકહાઓ, ઉવાસગ— દસાઓ, અંતગડદસાઓ, અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ, પણહાવાગરણાંદ, વિવાગસુયં, દિદ્ધિવાઓ, ય । સે તં લોગોત્તરિયં ભાવસુયં । સે તં ણોઆગમાઓ ભાવસુયં । સે તં ભાવસુયં ।

શાન્દાર્થ :—લોગોત્તરિયં = લોકોત્તરિક, ભાવસુયં = ભાવશુત, જં ઇમં = જે આ, અરહંતેહિં = અરિહંત, ભગવંતેહિં = ભગવાન વડે, ઉપ્પણ = ઉત્પન્ન, ણાણ—દંસણધરેહિં = જ્ઞાન—દર્શનને ધારણા કરનાર, તીય = અતીત, પદ્બુધ્યણં = પ્રત્યુત્પન્ન—વર્તમાન, અણાગય = અનાગત, ભવિષ્ય કાલિક પદાર્થને, જાણએહિં = જ્ઞાનનાર, સવ્વણ્ણૂહિં = સર્વજ્ઞ, સવ્વદરિસીહિં = સર્વદર્શી, તેલોક્કવહિય = ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા અવલોકિત, અહીં વહિય શબ્દ દેશી શબ્દ છે, તેનો અર્થ અવલોકન થાય છે, મહિય = મહિત, ગુણસ્તવનાથી સ્તવિત, પૂઝાએહિં = પૂજિત, અપડિહય = અપ્રતિહિત, વરણાણદંસણ = શ્રેષ્ઠ એવા કેવળજ્ઞાન—કેવળદર્શનના, ધરેહિં = ધારક, પણીય = પ્રણીત, દુવાલસંગં = દ્વાદશાંગ, ગણિપિડગં = ગણિપિટક, આયારો = આચારાંગ, સૂયગડો = સૂયગડાંગ, ઠાણ = ઠાણાંગ, સમવાઓ = સમવાયાંગ, વિવાહપણણતી = વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત, ણાયાધ્યમકહાઓ = જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉવાસગદસાઓ = ઉપાસક દશાંગ, અંતગડદસાઓ = અંતગડદશાંગ, અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ = અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, પણહાવાગરણાંદ = પ્રશ્રવ્યાકરણ, વિવાગસુયં = વિપાકસૂત્ર, દિદ્ધિવાઓ = દાષ્ટિવાદ.

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— લોકોત્તરિક ભાવશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉત્પન્ન જ્ઞાન—દર્શનને ધારણ કરનાર, ભૂત—ભવિષ્ય, વર્તમાનકાલિક પદાર્થને જ્ઞાનનાર, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા અવલોકિત, મહિત, પૂજિત, અપ્રતિહિત, શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન—દર્શનના ધારક એવા અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત (૧) આચારાંગ, (૨) સૂયગડાંગ, (૩) ઠાણાંગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત, (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અન્તગડદશાંગ, (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, (૧૦) પ્રશ્રવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકશુત, (૧૨) દાષ્ટિવાદ. આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક લોકોત્તરિક ભાવશુત છે. આ રીતે લોકોત્તરિકભાવશુતનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ નોઆગમથી

ભાવશુતની અને સમુચ્ચયય ભાવશુતની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં લોકોત્તરિક નોઆગમતઃ ભાવશુતનું સ્વરૂપ દર્શાવાયું છે. મોક્ષ સાધક હોવાથી દ્વાદશાંગી(બાર અંગસૂત્રો) લોકોત્તરિક છે. અરિહંત પરમાત્મા દ્વારા પ્રશ્નીત હોવાથી તથા તે દ્વાદશાંગીના જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવાથી ભાવરૂપ છે. તે દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન હોય, તેમાં ઉપયોગ હોય અને સાથે તદ્દનુરૂપ ક્રિયા હોય અથવા તેના ઉદેશ, સમુદેશ અને આજીવન સમયે સાથે ક્રિયા હોવાથી તેને નોઆગમતઃના ભેદમાં દર્શાવેલ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે શુતમાં લૌકિક, લોકોત્તરિકતા મોક્ષ સાધકતાની અપેક્ષાએ છે. ભાવશુતત્વ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છે. જ્ઞાન-ક્રિયાની સંયુક્તતાની અપેક્ષાએ અથવા ક્રિયાની પ્રમુખતાએ તે શુતને નોઆગમતઃના ભેદમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

આગમતઃ ભાવશુત અને નોઆગમતઃ ભાવશુત વચ્ચે અંતર :- આગમતઃ અને નોઆગમતઃ ભાવશુત વચ્ચેનો તફાવત અનેક અપેક્ષાએ સમજી શકાય છે.

આગમતઃ ભાવશુત	નોઆગમતઃ ભાવશુત
(૧) જ્ઞાન અને તેના ઉપયોગની પ્રમુખતા હોય છે.	(૧) જ્ઞાન-ઉપયોગ સાથે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિની પ્રમુખતા હોય.
(૨) જ્ઞાતા-વ્યક્તિને જ્ઞાન શર્ષદશ: ઉપસ્થિત હોય, કંઠસ્થ	(૨) જ્ઞાતા-વ્યક્તિને કંઠસ્થ જ્ઞાન ઉપસ્થિત ન હોય હોય. પણ અસ્તિત્વરૂપે, ભાવરૂપે તે જ્ઞાન હોય જ.
(૩) 'શુત' પદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય.	(૩) શુતથી ફલિત લૌકિક-લોકોત્તરિક જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય.
(૪) ઉપયોગપૂર્વક સમસ્ત શુતજ્ઞાન હોય.	(૪) શુતજ્ઞાન અને તે જ્ઞાનને અનુરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધજ્ઞાવન હોય. શુતજ્ઞાન અને તદ્દનુરૂપ પ્રવૃત્તિ એકરૂપ થઈ જાય.

આવશ્યકાદિ નિક્ષેપના પ્રમાણમાં આગમતઃ અને નોઆગમતઃ આ બે પદ વિશેષ ગહન અર્થ ધરાવે છે, તેથી અહીં વિવિધ રીતે તે બંને વચ્ચેનું અંતર દર્શાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત તફાવતનો આધાર :- 'આવશ્યક નિક્ષેપ' નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં આગમતઃ દ્વય આવશ્યકમાં 'આવશ્યક' આ પદના જ્ઞાતાને ઉપયોગનો અભાવ સૂચિવેલ છે અને આગમતઃ ભાવ આવશ્યકમાં 'આવશ્યક' પદના જ્ઞાતા તથા ઉપયોગવંતને ગ્રહણ કર્યા છે.

નોઆગમતઃ દ્વય આવશ્યકના ઉભય વ્યતિરિક્તમાં લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તર આવશ્યક આ ત્રણ ભેદ કર્યા છે. જેમાં લૌકિકમાં લૌકિક આવશ્યક ક્રિયાઓનું વર્ણન છે. લોકોત્તર નોઆગમતઃ દ્વયઆવશ્યકમાં આવશ્યક સૂત્રમાં વર્ણિત મહાવ્રત, સમિતિ, સાધ્વાચારનું યથાર્થ પાલન નહીં કરતા,

સ્વધંદપણે જિનાજ્ઞાથી બહાર વિચરતા પરંતુ ઉભયકાલ આવશ્યક કરનારાને ગ્રહણ કર્યા છે. જે શ્રમણ જિનાજ્ઞાનુસાર યથાર્થ સંયમાચરણ કરતાં ઉભયકાલ એકાગ્રચિતથી આવશ્યક(પ્રતિકમણ) કરતા હોય તેઓને નોઆગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકમાં ગ્રહણ નહીં કરતાં નોઆગમતઃ ભાવ આવશ્યકમાં ગ્રહણ કર્યા છે.

'શ્રુત' નિક્ષેપના પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'શ્રુત' એ પદના યથાર્થ જ્ઞાતા અને ઉપયોગ રહિતને આગમતઃ દ્રવ્યશ્રુતમાં અને ઉપયોગ સહિતને આગમતઃ ભાવશ્રુતમાં ગ્રહણ કર્યા છે.

નોઆગમતઃ દ્રવ્યશ્રુતમાં ઉભયવ્યતિરિક્ત ભેદમાં પુસ્તક, પાનામાં લખેલ શ્રુતને તથા અપેક્ષા વિશેષથી કપાસ વગેરેના સૂતરને ગ્રહણ કર્યા છે. જ્યારે નોઆમગતઃ ભાવશ્રુતમાં લૌકિક અને લોકોત્તર બે ભેદ કરી અન્યમત તથા સ્વમતના શાસ્ત્રોને ગ્રહણ કર્યા છે.

આ રીતે આવશ્યક અને શ્રુતના નિક્ષેપ વર્ણનથી તથા 'આગમતઃ' 'નોઆગમતઃ'ના વિષય વર્ણનના આધારે ઉપર્યુક્ત વિવિધ(ચાર) અપેક્ષાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

સાથે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આવશ્યકના નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અને નોઆગમતઃભાવમાં પ્રવૃત્તિની પ્રધાનતા છે. તેમાં લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તરમાં વિવિધ આવશ્યક કિયાઓનો સમાવેશ છે. દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય (મોક્ષ અહેતુક) કિયાઓનું તથા જિનાજ્ઞાથી બહાર વિચરણ કરનારા જૈનશ્રમણોની કિયાનું કથન છે અને ભાવમાં મોક્ષ હેતુક શુદ્ધ સંયમ આચરણ રૂપ આવશ્યક કિયાઓનું વર્ણન છે. આ રીતે આવશ્યકના નોઆગમતઃ વર્ણનમાં જે રીતે વિવિધ પ્રકારની કિયાઓની નામાવલિ અને જૈન શ્રમણનો શુદ્ધાચાર અને અશુદ્ધ આચાર વર્ણવેલ છે તે રીતે શ્રુતનિક્ષેપના આ પ્રકરણમાં નોઆગમતઃ ના વર્ણનમાં દ્રવ્ય કે ભાવ ક્યાંય પણ કિયાઓનું સ્પષ્ટ સૂચન નથી. પરંતુ દ્રવ્યશ્રુતમાં પુસ્તક લેખિત શ્રુત અને કપાસ આદિના સૂતરનું કથન છે તથા ભાવશ્રુતમાં લૌકિક અને લોકોત્તર શાસ્ત્રોના નામ માત્રની સૂચિ આપેલ છે. તેની સાથે કોઈપણ કિયાની ગણતરી ત્યાં કરેલ નથી. ઈત્યાદિ આધારોથી અનુપ્રેક્ષા કરતાં 'આગમતઃ' 'નોઆમગતઃ' નું ઉપરોક્ત અંતર અને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રુતના પર્યાયવાચી નામો :-

૨૧ તસ્સ ણં ઇમે એગટ્રિયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ, તં જહા-

સુય સુત ગંથ સિદ્ધાંત, સાસળે આણા વયણ ઉવદેસે ।

પણવણ આગમે યા એગટ્રા પજ્જવા સુત્તે ॥૪॥ સે તં સુયં ।

ભાવાર્થ :- ઉદાત્તાદિ વિવિધ સ્વરો અને 'ક' કારાદિ અનેક વ્યંજનોથી યુક્ત તે શ્રુતના, એક અર્થવાચી-પર્યાયવાચી નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) શ્રુત, (૨) સૂત્ર, (૩) ગ્રંથ, (૪) સિદ્ધાંત, (૫) શાસન, (૬) આશા, (૭) વયણ, (૮) ઉપદેશ, (૯) પ્રજ્ઞાપના, (૧૦) આગમ. આ બધા શ્રુતના પર્યાયવાચી નામ છે. આ રીતે શ્રુતની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

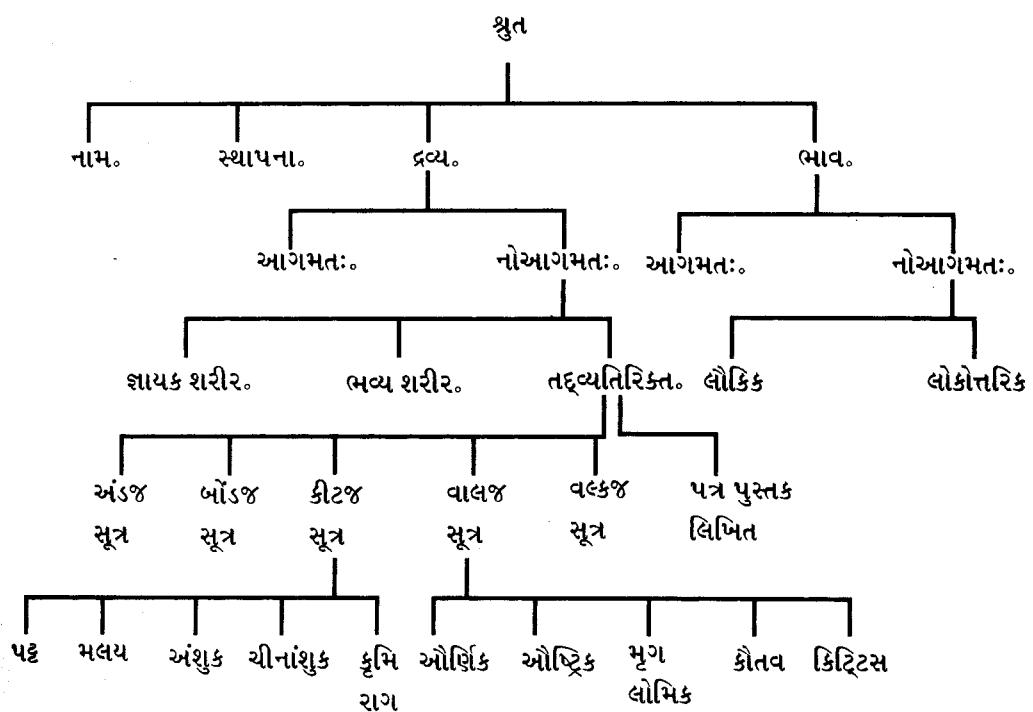
આ સૂત્રમાં 'શુત'ના પર્યાયવાચી નામ બતાવ્યા છે. તેમાં શબ્દભેદ છે પણ અર્થ ભેદ નથી, છતાં વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ આ રીતે અર્થ થઈ શકે છે.

- (૧) શુત :— શુરુ પાસેથી સાંભળવાના કારણો તે શુત છે.
- (૨) સૂત્ર :— અર્થોની સૂચના મળવાના કારણો તેનું નામ સૂત્ર છે.
- (૩) ગ્રંથ :— તીર્થકરરૂપી કલ્પવૃક્ષના, વચનોરૂપી પુષ્પોનું તેમાં ગ્રથન હોવાથી તે ગ્રંથ છે.
- (૪) સિદ્ધાન્ત :— પ્રમાણસિદ્ધ અર્થને પ્રગટ કરનાર છે માટે તે સિદ્ધાન્ત છે.
- (૫) શાસન :— શિખામણ આપનાર હોવાથી તથા ભિથ્યાત્મીને શાસિત, સંયમિત કરનાર હોવાથી શાસન છે. વૃત્તિમાં શાસનના સ્થાને પ્રવચન શબ્દ છે. પ્રશસ્ત, પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ, પ્રથમ વચન હોવાથી તે પ્રવચન છે.
- (૬) આજા :— મુંકિની માટે આજા આપનાર અથવા મોક્ષમાર્ગ પ્રદર્શક હોવાથી તે આજા કહેવાય છે.
- (૭) વચન :— વાણી દ્વારા પ્રગટ કરાય છે માટે વચન.
- (૮) ઉપદેશ :— ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ અને હેયથી નિવૃત્તિનો ઉપદેશ (શિક્ષા) આપનાર હોવાથી તેને ઉપદેશ કહે છે.
- (૯) પ્રજ્ઞાપના :— જીવાદિ પદાર્થનું યથાર્થ પ્રરૂપણ કરનાર છે માટે પ્રજ્ઞાપના કહેવાય છે.
- (૧૦) આગમ :— આચાર્ય પરંપરાથી આવે છે તેથી અથવા આપ્ત વચન રૂપ હોવાથી આગમ કહેવાય છે.

સુયં ણિકિખવિસ્સામિ (સૂ. ૭) આ પ્રતિજ્ઞા વાક્યાનુસાર શુતનું નિષ્કેપ પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨ સંપૂર્ણ ॥

શુત નિક્ષેપ

ત્રીજું પ્રકરણ

સ્કંધ નિક્ષેપ

સ્કંધ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ખંધે ? ખંધે ચતુર્ભિહે પણ્ણતે, તં જહા- ણામખંધે, ઠવણાખંધે, દવ્વખંધે, ભાવખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્કંધના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, નામ સ્કંધ, સ્થાપના સ્કંધ, દ્રવ્ય સ્કંધ અને ભાવ સ્કંધ.

વિવેચન :-

'ખંધં ણિક્ખવિસ્સામિ' સ્કંધનો નિક્ષેપ કરીશ. તે (સ્નૂ. ૭માં કરેલ)પ્રતિજ્ઞાનુસાર આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર નિક્ષેપ વિધિશી સ્કંધ પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરે છે.

સ્કંધ એટલે પુદ્ગલપ્રચ્યય, પુદ્ગલોનો પિંડ, સમૂહ-સમૃદ્ધાય, ખંભો અથવા થડ. આ સર્વ માટે પણ સ્કંધ શર્જનો પ્રયોગ થાય છે. અધ્યયન-સમૃદ્ધાય માટે સ્કંધ શર્જનો પ્રયોગ પ્રાસંગિક છે.

નામ-સ્થાપના સ્કંધ :-

૨ સે કિં તં ણામખંધે ? ણામખંધે જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જાવ ખંધે ત્તિ ણામં કજ્જઇ । સે તં ણામખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે કોઈ જીવનું કે અજીવનું યાવત્ સ્કંધ એવું નામ રાખવું તેને નામસ્કંધ કહે છે.

૩ સે કિં તં ઠવણાખંધે ? ઠવણાખંધે જણણં કદુકમ્મે વા જાવ ખંધે ઇ ઠવણા ઠવિજ્જઇ । સે તં ઠવણાખંધે ।

નામ-ઠવણાં કો પદ્ગ્વિસેસો ? નામ આવકહિયં, ઠવણ ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થાપના સ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાણમાં યાવત્ 'આ સ્કન્ધ છે' તેવો જ આરોપ કરવો, તે સ્થાપના સ્કન્ધ છે.

પ્રશ્ન- નામ અને સ્થાપનામાં શું તર્ફાવત છે ?

ઉત્તર- નામ યાવત્કથિક (વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધી રહે) છે, જ્યારે સ્થાપના ઈત્વરિક - સ્વલ્પકાળિક પણ હોય છે અને યાવત્કથિક પણ હોય છે. [નામ-સ્થાપના સ્કન્ધનું સર્વ વિવરણ નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જ જાણવું.]

દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૪ સે કિં તં દવ્વખંધે ? દવ્વખંધે દુવિહે પણણતે, તં જહા- આગમાઓ ય, નોઆગમાઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય સ્કન્ધના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી દ્રવ્ય સ્કન્ધ અને નોઆગમથી દ્રવ્ય સ્કન્ધ.

આગમતઃ દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૫ સે કિં તં આગમાઓ દવ્વખંધે ?

આગમાઓ દવ્વખંધે જસ્સ ણ ખંધે તિ પય સિકિખયં ઠિય જિય મિયં જાવ ણેગમસ્સ એગો અણુવત્તે આગમાઓ એગે દવ્વખંધે, દો અણુવત્તા આગમાઓ દોણિણ દવ્વખંધાઇં, તિણિણ અણુવત્તા આગમાઓ તિણિણ દવ્વખંધાઇં, એવં જાવઇયા અણુવત્તા તાવઇયાઇં તાઇં દવ્વખંધાઇં । એવમેવ વવહારસ્સ વિ ।

સંગહસ્સ એગો વા અણેગા વા અણુવત્તો વા અણુવત્તા વા દવ્વખંધે વા દવ્વખંધાણિ વા સે એગે દવ્વખંધે ।

ઉજ્જુસુયસ્સ એગો અણુવત્તો આગમાઓ એગે દવ્વખંધે, પુહત્તં ણેચ્છિ ।

તિણં સહ્યાણ જાણએ અણુવત્તે અવત્થૂ । કમ્હા ? જઇ જાણએ કહં

અણુવત્તે ભવિષ ? સે તં આગમઓ દવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેણે 'સ્કન્ધ' પદ ગુરુ પાસેથી શીખ્યું છે, સ્થિત કર્યું છે, જિત—મિત કર્યું છે. ધાર્વત્ત નૈગમનયની અપેક્ષાએ એક અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી એક દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે, બે અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી બે દ્રવ્ય સ્કન્ધ અને ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા આગમથી ત્રણ દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે. તે જ પ્રમાણે જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા તેટલા આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ જાણવા.

વ્યવહારનય પણ નૈગમનયની જેમ એક, અનેક જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા તેટલા આગમથી દ્રવ્ય સ્કન્ધનો સ્વીકાર કરે છે.

સંગ્રહનય એક કે અનેક અનુપયુક્ત આત્માને એક જ દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપે સ્વીકારે છે.

અજુસૂત્ર નયના મતે એક અનુપયુક્ત આત્મા એક આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ છે, તે વર્તમાનકાલીન અને સ્વકીય વસ્તુ ને જ સ્વીકારે છે. તે ભેદોને કે બહુવચનને સ્વીકારતું નથી.

ત્રણે શબ્દનયો અનુપયુક્ત જ્ઞાતાને અવસ્તુ—અસત્ત માને છે. તેઓના મતે જે જ્ઞાયક હોય તે અનુપયુક્ત હોય જ નહીં અને જો અનુપયુક્ત હોય તો જ્ઞાયક કહેવાય નહીં.આ આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ અને નયો દ્વારા આગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે. આ સંપૂર્ણ વર્ણન આગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણો જાણાં. પાઠને સંક્ષિપ્ત કરવા પ્રથમ પ્રકરણ સૂ.૧૨ ના પાઠને અહીં ગ્રહણ કરવાનું સૂચન સૂત્રકારે 'જાવ' શબ્દથી કર્યું છે.

નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૬ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વખંધે ? ણોઆગમઓ દવ્વખંધે તિવિહે પણણતે, તં જહા— જાણગસરીરદવ્વખંધે, ભવિયસરીરદવ્વખંધે, જાણગસરીરભવિયસરીરવિષરિતે દવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણો છે, જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યસ્કન્ધ, ભવ્ય શરીરદ્રવ્યસ્કન્ધ અને ઉભયવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કન્ધ.

જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૭ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વખંધે ?

જાણગસરીરદવ્વખંધે ખંધે તિ પયત્થાહિગાર-જાણગસ્સ જાવ ખંધે ત્તિ પયં આઘવિયં પણવિયં પરૂવિયં જાવ સે તં જાણગસરીરદવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્કન્ધપદના અર્થાયિકારને જાણનાર યાવત્- જેણો સ્કન્ધપદનું ગુરુ પાસે અધ્યયન કર્યું હતું, પ્રતિપાદન કર્યું હતું, પ્રરૂપિત કર્યું હતું. યાવત્ આ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે. સ્કન્ધપદને જાણનાર સાધુનું મૃતશરીર પડયું હોય તો તે જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ કહેવાય છે.

ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સ્કન્ધ :-

૮ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વખંધે ?

ભવિયસરીરદવ્વખંધે- જે જીવે જોળિજમ્મણણિકખંતે જાવ ખંધે ત્તિ પયં સેયકાલે સિક્રિખસ્સિઝાનું આ જીવાનાર દ્રવ્યસ્કન્ધ છે । જહા કો દિદુંતો ? અયં મહુકુંભે ભવિસ્સિઝાનું અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સિઝાનું આ જીવાનાર દ્રવ્યસ્કન્ધ છે । સે તં ભવિયસરીરદવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- યથાસમયે યોનિ સ્થાન છોડી જન્મને ધારણ કરનાર યાવત્ ભવિષ્યમાં સ્કન્ધ પદને શીખશે, તે જીવનું આ શરીર ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કન્ધ છે. તેનું કોઈ દાખાતં છે ? હા, જે ઘડામાં ભવિષ્યમાં મધ કે ધી ભરવાનું હોય તે ઘડાને વર્તમાનમાં ધીનો ઘડો કે મધનો ઘડો કહે, તેમ ભવ્યશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ જાણવું.

જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દવ્વખંધે :-

૯ સે કિં તં જાણગસરીરભવિયસરીરવિઝિરિતે દવ્વખંધે ?

જાણગસરીરભવિયસરીરવિઝિરિતે દવ્વખંધે તિવિહે પણતે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે, મીસએ ।

શાલદાર્થ :- સચિત્તે = સચિત, અચિત્તે = અચિત, મીસએ = મિશ્ર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— શાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, સચિત, અચિત અને મિશ્ર.

સચિત દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૦ સે કિં તં સચિતદવ્વખંધે ?

સચિતદવ્વખંધે અણેગવિહે પણણતે, તં જહા- હયખંધે ગયખંધે કિણણરખંધે કિંપુરિસખંધે મહોરગખંધે ઉસભખંધે । સે તં સચિતદવ્વખંધે ।

શાલાર્થ :- સચિતદવ્વખંધે = સચિત દ્રવ્યસ્કન્ધ, અણેગવિહે પણણતે = અનેક પ્રકારે પ્રરૂપ્યા છે, હયખંધે = અશ્વોનો સમૂહ, ગયખંધે = હાથીઓનો સમૂહ, કિણણરખંધે = કિન્નર સમૂહ, કિંપુરિસખંધે = કિંપુરુષ સમૂહ, મહોરગખંધે = મહોરગ સમૂહ, ઉસભખંધે = વૃષભ સમૂહ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સચિત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સચિત દ્રવ્યસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે. યથા—અશ્વસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ, કિન્નરસ્કન્ધ, કિંપુરુષ સ્કન્ધ, મહોરગસ્કન્ધ, વૃષભસ્કન્ધ. આ સચિત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

જે—યેતનાયુક્ત હોય તે સચિત. સ્કન્ધ એટલે સમુદ્દાય. સચિતસ્કન્ધ વ્યક્તિ ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. તે અશ્વસ્કન્ધ—અશ્વોનો સમૂહ વગેરે ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. શ્રુત સ્કન્ધનો વિષય હોવા છતાં તદ્વયતિરિક્તમાં સ્કન્ધ એટલે સમુદ્દાય અર્થ કરી, સચિત વગેરે સ્કન્ધનું કથન કર્યું છે. તે શિષ્યને વિશાદ જ્ઞાન કરાવવા માટે કર્યું છે.

અચિત દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૧ સે કિં તં અચિતદવ્વખંધે ?

અચિતદવ્વખંધે અણેગવિહે પણણતે, તં જહા- દુપણસિએ ખંધે તિપણસિએ ખંધે જાવ દસપણસિએ ખંધે, સંખેજ્જપણસિએ ખંધે, અસંખેજ્જપણસિએ ખંધે, અણંત- પણસિએ ખંધે । સે તં અચિતદવ્વખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અચિત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અચિત દ્રવ્ય સ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ દસપ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ અને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ,

આ અચિત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે અચિત દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. બે પ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ સુધીના જેટલા પુદ્ગલ સ્કન્ધ છે તે અચિત દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે. "પ્રકૃષ્ટ દેશः પ્રદેશः" સૌથી નાનો દેશ, નિર્વિભાગ અંશ તે પ્રદેશ-પરમાણુ. આ પરમાણુના સમુદ્દરયને સ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે. બે પરમાણુ જોડાય તો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રણ પરમાણુ જોડાય તો ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ચાર પરમાણુનો સમુદ્દરય ચતુર્પ્રદેશી સ્કન્ધ કહેવાય છે. તે સર્વ અચિત સ્કન્ધ છે.

મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૨ સે કિં તં મીસદવ્વખંધે ?

મીસદવ્વખંધે અણેગવિહે પણણતે, તં જહા- સેણાએ અગિગમખંધે, સેણાએ મજ્જિમખંધે, સેણાએ પચ્છિમખંધે । સે તં મીસદવ્વખંધે ।

શબ્દાર્થ :- મીસદવ્વખંધે = મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધ, સેણાએ = સેનાનો, અગિગમખંધે = અગ્રિમ સ્કન્ધ, મજ્જિમ ખંધે = મધ્યમસ્કન્ધ, પચ્છિમખંધે = પચ્છિમસ્કન્ધ-અંતિમ સ્કન્ધ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સેનાનો અગ્રિમસ્કન્ધ, સેનાનો મધ્યમ સ્કન્ધ અને સેનાનો અંતિમ સ્કન્ધ. આ મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધના ઉદાહરણમાં સેનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, સેના સચેતન અને અચેતન બંનેની મિશ્ર અવસ્થા છે. હાથી-ઘોડા-મનુષ્ય સચેતન છે. તલવાર, કવચ, ભાલા વગેરે અચેતન છે. તે સર્વના સમુદ્દરથી સેના અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેથી તે મિશ્ર સ્કન્ધ કહેવાય છે.

પ્રકારાન્તરથી દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૩ અહવા જાણગસરીરભવિયસરીરવિઝિરિત્તે દવ્વખંધે તિવિહે પણણતે, તં જહા- કસિણખંધે, અકસિણખંધે, અણેગદવિયખંધે ।

ભાવાર્થ :- અથવા શાયકશરીર-ભવયશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કૃત્સન(સંપૂર્ણ)સ્કન્ધ (૨) અકૃત્સન સ્કન્ધ (૩) અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ.

કૃત્સનસ્કન્ધ :-

૧૪ સે કિં તં કસિણખંધે ? કસિણખંધે સે ચેવ હયકખંધે ગયકખંધે જાવ ઉસભખંધે । સે તં કસિણખંધે ।

શાખાર્થ :- કસિણ ખંધે = કૃત્સન—સંપૂર્ણ સ્કન્ધ,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—કૃત્સનસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અશ્વસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ, યાવત્ વૃષભસ્કન્ધ. [જે પૂર્વ સચિત સ્કન્ધમાં કહ્યા છે, તે સર્વ નામ યાવત્ પદથી અહીં ગ્રહણ કરવા.] તે કૃત્સન દ્રવ્યસ્કન્ધ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કૃત્સન સ્કન્ધનું વિવરણ છે. આ કૃત્સન સ્કન્ધમાં તે જીવ અને જીવઅધિષ્ઠિત શરીરા—વયવરૂપ સમુદ્દરાય વિવક્ષિત છે. સચિત સ્કન્ધમાં અને કૃત્સન સ્કન્ધમાં અશ્વસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ રૂપ ઉદાહરણ એક છે પણ વિવક્ષા બિના—બિના છે. સચિત સ્કન્ધમાં જીવની વિવક્ષા છે. અહીં કૃત્સન સ્કન્ધમાં શરીર સહિત જીવની વિવક્ષા છે. હયસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ વગેરે પોતાના સ્વરૂપમાં પરિપૂર્ણ છે. તેથી તે સ્કન્ધને કૃત્સન સ્કન્ધ કહે છે. આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તે પ્રદેશ હય સ્કન્ધ રૂપે હોય કે ગજસ્કન્ધ રૂપે હોય, બધા પૂર્ણરૂપે હોય છે. તે જ તેઓની પોતા—પોતાની પૂર્ણતા છે. પ્રત્યેક હાથી વગેરેમાં આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ પૂર્ણરૂપે વ્યાપક છે.

અકૃત્સન સ્કન્ધ :-

૧૫ સે કિં તં અકસિણખંધે ?

અકસિણખંધે સે ચેવ દુપણસિયાદી ખંધે જાવ અણંતપદેસિએ ખંધે । સે તં અકસિણખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—અકૃત્સન સ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અકૃત્સનસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ. તે અકૃત્સન સ્કન્ધ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અકૃત્સન સ્કન્ધનું સ્વરૂપ દર્શાવતા ઉદાહરણ રૂપે દ્વિપ્રદેશી વગેરે અચિત સ્કન્ધના નામ આપ્યા છે. પૂર્વ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધને સામાન્યરૂપે અચિત કહ્યા છે. અહીં

અકૃત્સનતાના પ્રકરણમાં તે સ્કન્ધોની અકૃત્સનતા બતાવવામાં આવી છે. ઉદાહરણ એક હોવા છતાં તેમાં વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. અકૃત્સન એટલે અપરિપૂર્ણ. જે સ્કન્ધથી બીજો કોઈ મોટો સ્કન્ધ હોય તો તે અપરિપૂર્ણ કહેવાય અને તે જ કારણો તે અકૃત્સન બની જાય છે. ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ કરતાં દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ નાનો છે તેથી તે અપૂર્ણ છે. ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધની અપેક્ષાએ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અપૂર્ણ છે. કૃત્સન-જેનાથી મોટો સ્કન્ધ ન હોય તે. અંતિમ સ્કન્ધ અચિત મહાસ્કંધ સૌથી મોટો સ્કન્ધ છે. તે સિવાયના બધા સ્કન્ધ અકૃત્સન છે.

અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ :-

૧૬ સે કિં તં અણેગદવિયખંધે ? અણેગદવિયખંધે તસ્સેવ દેસે અવચિએ તસ્સેવ દેસે ઉવચિએ । સે તં અણેગદવિયખંધે । સે તં જાણગસરીરભવિયસરીરવિનિત્તે દવ્વખંધે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વખંધે । સે તં દવ્વખંધે ।

શાન્દાર્થ :- અણેગદવિયખંધે = અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ, તસ્સેવ = તેનો જ, દેસે = એક દેશ, અવચિએ = અપચિત-જીવપ્રદેશોથી રહિત કેશ, નખાદિ અજીવ, ઉવચિએ = ઉપચિત-જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત પીઠ, ઉદર વગેરે સજીવ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેનો એકદેશ અપચિત અને એકદેશ ઉપચિત હોય તે અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ કહેવાય છે અર્થાત् એક દેશ અપચિત અને એકદેશ ઉપચિત એવા ભાગ મળીને જે સમુદ્દાય બને છે, તે અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ છે.

આ જ્ઞાયકશરીર-ભવયશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ સ્વરૂપ છે, આ નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કન્ધ સ્વરૂપ છે. આ સમુચ્ચય દ્રવ્યસ્કંધ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધનું નિરૂપણ કર્યું છે. એક દેશ અપચિતભાગ અર્થાત् જીવપ્રદેશથી રહિત, અયેતન હોય—નખ, વાળ વગેરે એકદેશ આપચિત ભાગ કહેવાય છે.

એકદેશ ઉપચિત ભાગ એટલે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત ભાગ—સચેતન ભાગ, પગ, માથુ, પીઠ, ઉદર વગેરે. અપચિત ભાગ એટલે જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત ન હોય તેવા શરીરના અવયવ, કેશ, નખ વગેરે. તે બંને ભાગના સંયોગથી દેહરૂપ સમુદ્દાય બને છે. તે અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ છે, જેમ કે ગય, હય સ્કન્ધ.

સચિત સ્કન્ધ, કૃત્સન સ્કન્ધ અને આ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધમાં ઉદાહરણ એક જ છે પણ પ્રત્યેકમાં વિવક્ષા ભિન્ન-ભિન્ન છે. સચિત સ્કન્ધમાં માત્ર જીવની વિવક્ષા છે, કૃત્સન સ્કન્ધમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત

અવયવની જ વિવક્ષા છે. ત્યાં જીવપ્રદેશથી અવ્યાપ્ત નખ—કેશ વગેરેની વિવક્ષા નથી. જ્યારે આ અનેકદ્રવ્ય સ્ક્રન્ધમાં જીવપ્રદેશથી વ્યાપ્ત અવયવ સાથે જીવપ્રદેશથી રહિત એવા નખાટી અવયવની પણ વિવક્ષા છે.

મિશ્ર સ્ક્રન્ધમાં હાથી—અશ—તલવાર વગેરે સચિત—અચિતદ્રવ્ય પૃથ્રક પૃથ્રક રૂપથી અવસ્થિત હોય. અનેક દ્રવ્ય સ્ક્રન્ધમાં સચેત—અચેત દ્રવ્યોનો વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણાત એક સમુદ્ધાય રૂપ સમુદ્ધાયની વિવક્ષા છે.

આ રીતે દ્રવ્યસ્ક્રન્ધની વક્તવ્યતા પુરી થાય છે.

ભાવસ્ક્રન્ધ :-

૧૭ સે કિં તં ભાવખંધે ? ભાવખંધે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- આગમઓ ય, ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવસ્ક્રન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભાવસ્ક્રન્ધના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—આગમતઃ ભાવસ્ક્રન્ધ અને નોઆગમતઃ ભાવસ્ક્રન્ધ.

આગમતઃ ભાવસ્ક્રન્ધ :-

૧૮ સે કિં તં આગમઓ ભાવખંધે ? આગમઓ ભાવખંધે જાણએ ઉવવત્તે । સે તં આગમઓ ભાવખંધે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમતઃ ભાવસ્ક્રન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સ્ક્રન્ધપદના અર્થમાં ઉપયોગવાન શાતા આગમતઃ ભાવસ્ક્રન્ધ છે.

વિવેચન :-

આવશ્યક સૂત્રરૂપ શ્રુતસ્કર્ણદનું જ્ઞાન અને તેમાં ઉપયોગ હોય ત્યારે તે આગમતઃ ભાવ શ્રુતસ્કર્ણ કહેવાય છે.

નોઆગમતઃ ભાવસ્ક્રન્ધ :-

૧૯ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવખંધે ?

ણોઆગમઓ ભાવખંધે એસિં ચેવ સામાઇયમાઇયાણ છુણહં અજ્જયણાણ

સમુદ્યસમિઝસમાગમેણ ણિપ્ફળ્ણે આવસ્સગસુયકુખંધે ભાવખંધે તિ લબ્ધિ । સે તં ણોઆગમઓ ભાવખંધે । સે તં ભાવખંધે ।

શાન્દાર્થ :- ણોઆગમઓ ભાવખંધે = નોઆગમત: ભાવસ્કંધ, એસિંચેવ = આ, સામાઇયમ = સામાયિક, આઇયાણ = વગેરે, છણહં = છ, અજ્જયણાણ = અધ્યયનોના, સમુદ્યસમિઝ સમાગમેણ = સમુદ્ય સમિતિ સમાગમથી (સમુદ્યરૂપે મળવાથી), ણિપ્ફળ્ણે = નિષ્પત્ર, આવસ્સગસુયકુખંધે = આવશ્યકશુતસ્કંધ, ભાવખંધે = ભાવસ્કંધપણાને, લભિ = પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- આ સામાયિક વગેરે છ અધ્યયનો એકત્રિત થવાથી જે સમુદ્ય સમૂહ (આવશ્યક સૂત્ર રૂપ એક શુત સ્કંધ થાય છે) તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહેવાય છે. આ નોઆગમથી ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ છે. ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નોઆગમથી ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. છ અધ્યયનના સમુદ્ય રૂપ આ સ્કંધમાં તલ્લીન થવા રૂપ ઉપયોગના કારણે તે ભાવસ્કંધ છે. છ અધ્યયનના સમૂહ રૂપ આ ભાવસ્કંધમાં મુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ, વંનાદિ વ્યાપાર રૂપ ક્રિયા હોય ત્યારે તેને નોઆગમત: કહે છે.

'સમુદ્યસમિઝ સમાગમેણ':- છ અધ્યયન સમુદ્યનું એકત્રિત થઈ એક સ્કંધરૂપ—આવશ્યક સૂત્રરૂપ થવું. અર્થાત્ છ અધ્યયનોનો સમૂહ એક શુતસ્કંધરૂપ આવશ્યક સૂત્ર કહેવાય છે.

સ્કંધના પર્યાયવાચી નામ :-

૨૦ તસ્સ ણ ઇમે એગટ્રિયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ ।
તં જહા-

ગણ કાય ણિકાય ખંધ વગગ, રાસી પુંજે ય પિંડ ણિયરે ય ।

સંઘાય આકુલ સમૂહ, ભાવખંધસ્સ પજ્જાયા ॥૫॥ સે તં ખંધે ।

ભાવાર્થ :- આ ભાવ સ્કંધના વિવિધ ધોષ અને વ્યંજનવાળા એકાર્થક પર્યાયવાચી નામ આ પ્રમાણે છે. ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશિ, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુળ અને સમૂહ. આ ભાવસ્કંધના એકાર્થક પર્યાયવાચી નામ છે.

વિવેચન :-

(૧) ગણ :- મહિલ વગેરે ગણોની જેમ સ્કંધ અનેક પરમાણુઓના સંશ્લિષ્ટ પરિણામયુક્ત હોવાથી ગણ કહેવાય છે.

- (૨) કાય :— પૃથ્વીકાયાદિની જેમ સમૂહરૂપ હોવાથી સ્કન્ધને કાય કહેવાય છે.
- (૩) નિકાય :— ખટળવનિકાયની જેમ સ્કન્ધ નિકાય રૂપ છે.
- (૪) સ્કન્ધ :— દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી આદિરૂપે સંસ્કિષ્ટ હોવાથી સ્કન્ધ કહેવાય છે.
- (૫) વર્ગ :— ગાયના વર્ગની જેમ હોવાથી વર્ગ કહેવાય છે.
- (૬) રાશિ :— ચોખા, ઘઉં વગેરે ધાન્યની જેમ રાશિવત્ત ઢગલારૂપ હોવાથી સ્કન્ધ રાશિ કહેવાય છે.
- (૭) પુંજ :— એકત્રિત કરેલ ધાન્યના ઢગલાની જેમ હોવાથી પુંજ કહેવાય છે.
- (૮) પિંડ :— ગોળ વગેરેની જેમ પિંડવત્ત હોવાથી પિંડ કહેવાય છે.
- (૯) નિકર :— ચાંદી વગેરેના સમૂહની જેમ હોવાથી નિકર કહેવાય છે.
- (૧૦) સંધાત :— મહોત્સવમાં એકત્રિત જનસમૂહની જેમ હોવાથી સંધાત કહેવાય છે.
- (૧૧) આકુળ :— આંગણામાં એકત્રિત જનસમૂહ જેવા હોવાથી આકુળ કહેવાય છે.
- (૧૨) સમૂહ :— નગરાદિના જનસમૂહ જેવા હોવાથી સમૂહ કહેવાય છે.

આ રીતે સ્કન્ધ નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે અને સૂત્ર ૭ માં કરેલ પ્રતિશાનુસાર આવશ્યક નિક્ષેપ અને સ્કંધ નિક્ષેપનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. હવે અધ્યયનના નિક્ષેપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

એક શુત સ્કંધ રૂપ આવશ્યક સૂત્રમાં ૬ અધ્યયન છે. તેમાં ૪ સૂત્રનો સંપૂર્ણ વિષય છે. તેથી સૂત્રકાર તે અધ્યયનોનો વિષય અને નામથી પરિચય આપી પછી પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું ચાર અનુયોગદારથી વ્યાખ્યાન કરશે. તે ચાર દ્વારમાં બીજું દ્વાર નિક્ષેપ છે. તેમાં આ અધ્યયનનો નિક્ષેપ કરવામાં આવશે.

આવશ્યકના અર્થાદિકાર અને અધ્યયન :-

૨૧ આવસ્સગસ્સ ણ ઇમે અત્થાહિગારા ભવંતિ । તં જહા-

સાવજ્જજોગવિરઙ્ગ, ઉક્કિકત્તણ ગુણવાઓ ય પદ્ધિવત્તી ।
ખલિયસ્સ ણિંદણા, વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૬॥

ભાવાર્થ :— આવશ્યક સૂત્રના અર્થાદિકારના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સાવધયોગ વિરતિ (૨) ઉત્કીર્તન (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપત્તિ (૪) સ્ખલિત પાપ-દોષની નિંદા (૫) પ્રશ્ન ચિકિત્સા (૬) ગુણધારણા.

૨૨ આવસ્સગસ્સ એસો, પિંડત્થો વળણાઓ સમાસેણ ।

એત્તો એકન્કેકં પુણ, અજ્જયણં કિત્તિસ્સામિ ॥૭॥

તં જહા- સામાઇયં, ચડવીસત્થાઓ, વંદણં, પદ્ધિક્કમણં, કાડસસગ્ગો, પચ્ચકન્ખાણં ।

શાન્દાર્થ :—પિંડત્થો = પિંડ સમુદ્દર રૂપે અર્થનું, વળણાઓ = વર્ણન કરી, સમાસેણ = સંક્ષેપમાં, એ તો = આ, પુણ = પુનઃ.

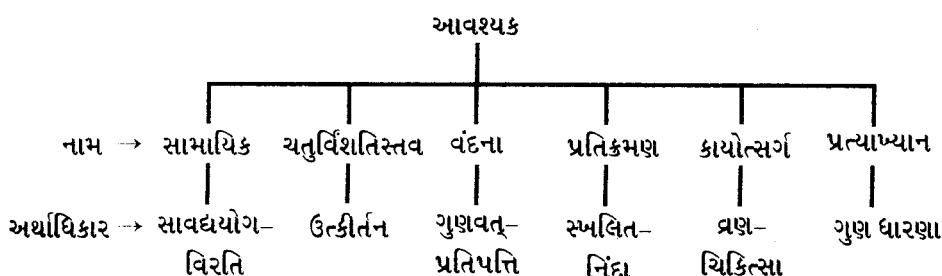
ભાવાર્થ :— આ રીતે (પૂર્વ સૂત્રમાં) આવશ્યક સૂત્રના સમુદ્દરાથનું સંક્ષેપ કથન કર્યું છે, હવે એક—એક અધ્યયનનું વર્ણન કરીશ. (એમ સૂત્રકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે.)

તે છ આવશ્યકના નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિશતિસ્તવ, (૩) વંદના, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

વિવેચન :-

સૂત્ર ૨૧માં આવશ્યકના છ અર્થાદિકારના નામ દ્વારા તેના છ અધ્યયનોના વિષય વસ્તુનું કથન કર્યું છે. આવશ્યકોની સાધના—આરાધનાથી આ છ ની ઉપલબ્ધ, પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા જે છ વસ્તુ કરણીય છે, તેનો બોધ, આ અર્થ દ્વારા થાય છે માટે તેને અર્થાદિકાર કહેવામાં આવે છે.

આવશ્યક નામ—અર્થાદિકાર

(૧) સાવધ યોગ વિરતિ :— પ્રથમ સામાયિક નામના આવશ્યકનો અર્થ છે સાવધયોગથી વિરમબુનું. હિંસા—અસત્ય વગેરે સાવધયોગ છે—પાપકારી કાર્યો, નિંદનીય કાર્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવો, તેનાથી વિરત થવું. હિંસાદિ કાર્યથી થતી મલિન માનસિક વૃત્તિઓની સન્મુખ ન થવું, તે સાવધયોગ વિરતિ અર્થાદિકાર છે.

(૨) ઉત્કીર્તન :— સાવધયોગ વિરતિ દ્વારા જેઓ સ્વયં સિદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત થયા અને આત્મશુદ્ધિ માટે સાવધ યોગ રૂપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગનો જેઓએ લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તેવા ઉપકારી તીર્થકરોના ગુણોની સ્તુતિ કરવી તે બીજા ચતુર્વિશતિ સ્તવ નામના આવશ્યકનો ઉત્કીર્તન અર્થાદિકાર છે.

(૩) ગુણવત્ત્પત્રપત્તિ :— વંદના નામના ત્રીજું આવશ્યકનો અર્થ છે—સાવધયોગ વિરતિની સાધનામાં ઉદ્યમવંત ગુણવાન, મુળગુણ—ઉત્તર ગુણના ધારક સંયમી શ્રમણોની પ્રતિપત્તિ એટલે આદર—સન્માન

ભાવ રાખવો. ગુણવાન પ્રત્યે આદરભાવ ગુણવત્પ્રતિપતિ અર્થાધિકાર છે.

(૪) સ્ખલિતનિંદા :— પ્રતિકમણ નામના ચોથા આવશ્યકનો અર્થ છે, સંયમ સાધના દરમ્યાન પ્રમાદથી થયેલ સ્ખલના—લાગેલા અતિચાર અને દોષોની નિંદા—ગર્હ કરવી. આ સ્ખલિતનિંદા અર્થાધિકાર છે.

(૫) વ્રણચિકિત્સા :— કાયોત્સર્ગ નામના પાંચમા આવશ્યકનો અર્થ છે, અતિચારજન્ય દોષરૂપી ભાવવ્રણ—ધાનું પ્રાયશ્ચિત રૂપ ઔષધોપચારથી નિરાકરણ કરવું. આ વ્રણચિકિત્સા અર્થાધિકાર છે.

(૬) ગુણધારણા :— પ્રત્યાખ્યાન નામના છષ્ટા આવશ્યકનો અર્થ છે, પ્રાયશ્ચિત દ્વારા દોષોનું પ્રમાર્જન કરી, મૂળગુણો, ઉત્તરગુણોની નિર્દોષ ધારણા કરવી. આ ગુણધારણા અર્થાધિકાર છે.

સૂત્ર ૨૨, પ્રતિક્ષા વાક્ય છે. પૂર્વ સૂત્ર ૨૧માં આવશ્યકોના જે અર્થ સંક્ષેપમાં કહ્યા છે, તેનું વિશદ વર્ણન કરવા અહીં તે અધ્યયનોના પૃથક્ પૃથક્ નામ બતાવ્યા છે. બંને સૂત્રનું સંયુક્ત તાત્પર્યાર્થ આ પ્રમાણો છે—

(૧) સામાયિક નામનું અધ્યયન, સર્વસાવધયોગની વિરતિનું પ્રતિપાદક છે.

(૨) ચતુર્વિશતિસ્તવ નામનું અધ્યયન, ચોવીસ તીર્થકરોના સ્તવન—ગુણાનુવાદ કરવાથી ઉત્કીર્તન રૂપ છે.

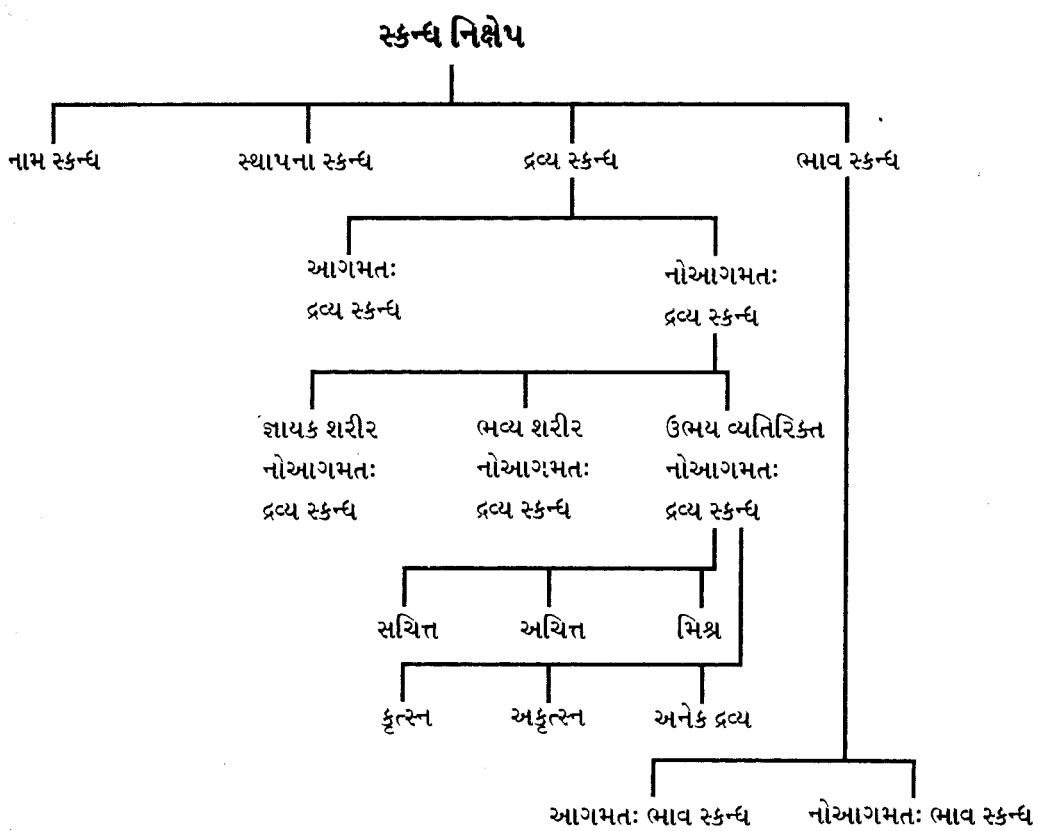
(૩) વંદના નામનું અધ્યયન, મૂળ—ઉત્તરગુણ સંપત્ર મુનિઓનું બહુમાન કરવા રૂપ છે, તેથી તે ગુણવાનોની વિનય પ્રતિપતિનું પ્રતિપાદક છે.

(૪) પ્રતિકમણ નામનું અધ્યયન, મૂળ—ઉત્તરગુણોથી સ્ખલિત થતાં જે અતિચાર લાગે, તેનું નિરાકરણ કરતું હોવાથી સ્ખલનાનિંદા અર્થાધિકાર રૂપ છે.

(૫) કાયોત્સર્ગ નામનું અધ્યયન, ચારિત્રપુરુષના અતિચાર રૂપી ભાવવ્રણની પ્રાયશ્ચિતરૂપ ચિકિત્સા કરતું હોવાથી વ્રણચિકિત્સા અર્થાધિકારરૂપ છે.

(૬) પ્રત્યાખ્યાન નામનું અધ્યયન, મૂળ—ઉત્તર ગુણોને નિરતિચારપણે ધારણ કરવા રૂપ હોવાથી ગુણધારણાત્મક છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્ર ૨૨માં છ આવશ્યકનો નામોલ્યેખ છે અને સૂત્ર ૨૧માં તેના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

ચોથું પ્રકરણ

પ્રથમ અનુયોગદાર - ઉપક્રમનો નિક્ષેપ

અનુયોગના ચાર દ્વાર :-

૧ તત્થ પદમજ્જ્ઞયણ સામાઇયં । તસ્સ ણ ઇમે ચત્તારિ અણુઓગદારા ભવંતિ, તં જહા- ઉવક્કમે, ણિક્કખેવે, અણુગમે, ણએ ।

ભાવાર્થ :- આ છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન છે, તેના આ ચાર અનુયોગદાર છે—
(૧) ઉપક્રમ (૨) નિક્ષેપ (૩) અનુગમ (૪) નય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સામાયિકના ચાર અનુયોગદાર બતાવ્યા છે. આ આગમનો વર્ણય વિષય 'આવશ્યકનો અનુયોગ છે' આવસ્સાગસ્સ અણુયોગો (પ્રકરણ-૧, સૂત્ર-૫) તે આવશ્યકના અનુયોગનો પ્રારંભ તેના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકથી પ્રારંભ કરે છે. એકકેવકં પુણ અજ્જયણ કિત્તિસ્સામિ આ સૂત્ર રરના નિર્દેશાનુસાર સૂત્રકાર ચાર અનુયોગથી આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનની વિચારણાનો પ્રારંભ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્ર ઉની પ્રતિશાનુસાર કમ પ્રાપ્ત અધ્યયનના નિક્ષેપ માટે જ આવશ્યક સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન ચાર અનુયોગદારોથી પ્રારંભ કરાય છે.

તત્થ પદમ અજ્જયણ સામાઇયં :- સામાયિક સમસ્ત ચારિત્રગુણોનો આધાર છે. સામાયિક શારીરિક, માનસિક દુઃખોનો નાશ કરનાર અને મુક્તિનું પ્રધાન કારણ છે. તેથી તેનો પ્રથમ અધ્યયન રૂપે ઉપન્યાસ કરેલ છે.

સામાયિકનો નિરૂક્તાર્થ :- સમસ્ય આય: સમાય: પ્રયોજનમસ્યેતિ સામાયિકમ् । સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મવત્ દષ્ટિ સંપત્તિ, રાગ-દેષ રહિત આત્માના પરિણામને સમ કહે છે. તે સમની 'આય' એટલે પ્રાપ્તિ તે સમાય કહેવાય અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોત્કર્ષનો લાભ તે સમાય. તે જેનું પ્રયોજન છે તેને સામાયિક કહે છે.

આ સામાયિક અધ્યયનના ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. અધ્યયનના અર્થનું કથન કરવાની વિધિનું નામ છે અનુયોગ અથવા સૂત્ર સાથે તેના અનુકૂળ અર્થને સ્થાપિત કરવા-જોડવા તે છે અનુયોગ. તેના

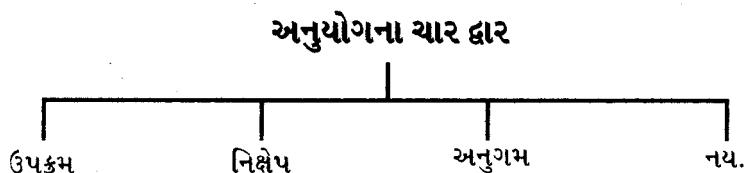
ચાર દ્વારોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે—

(૧) **ઉપકમ** :— વસ્તુને નિક્ષેપયોગ્ય બનાવવાની રીતને ઉપકમ કહે છે અથવા જે વચન દ્વારા વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય બને અથવા વિનિત શિષ્યના જે વિનયાદિ ગુણોથી વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય બને તે ઉપકમ કહેવાય છે.

(૨) **નિક્ષેપ** :— નિક્ષેપ એટલે ન્યાસ, રાખવું કે સ્થાપન કરવું. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય વગેરે ભેદોથી સૂત્રગત પદોનું વ્યવસ્થાપન કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમાં અથવા જેના વડે વસ્તુમાં નિક્ષેપ કરાય, વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરાય તે નિક્ષેપ. એક શબ્દના અનેક અર્થ થતાં હોય તેમાંથી અપ્રસ્તુત અર્થનું નિરાકરણ કરી પ્રસ્તુત અર્થમાં વસ્તુનું સ્થાપન કરવું તેનું નામ છે નિક્ષેપ. દા.ત. 'મહાવીરને આ પેન આપો' આ વાક્યમાં ભગવાન મહાવીરની વાત નથી. મહાવીરની પ્રતિમાની વાત નથી પણ મહાવીર નામ ધારક બાળકને પેન આપવાની વાત છે. અહીં 'નામ મહાવીર' ઈષ્ટ છે. તેથી તે પ્રસ્તુત છે, સ્થાપના મહાવીર, દ્રવ્ય મહાવીર આ અર્થ અપ્રસ્તુત છે, તેનું નિરાકરણ કરી, નામ મહાવીર ગ્રહણ કરાય છે. અનેક અર્થમાંથી પ્રસ્તુત અર્થમાં વસ્તુને સ્થાપવાનું કાર્ય નિક્ષેપનું છે.

(૩) **અનુગમ** :— સૂત્રનો અનુકૂળ અર્થ કરવો તે છે અનુગમ અથવા સૂત્રને અનુકૂળ—યોગ્ય અર્થ સાથે જોડવા તે છે અનુગમ.

(૪) **નય** :— પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે. વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે. તે અનંત ધર્મોમાંથી શેષ ધર્મોને ગૌણ કરી મુખ્યરૂપે એકને ગ્રહણ કરે તે નય.

નિક્ષેપ યોગ્ય વસ્તુમાંજ નિક્ષેપ કરી શકાય. વસ્તુને નિક્ષેપ યોગ્ય બનાવવાનું કાર્ય ઉપકમ કરે છે તેથી સર્વપ્રથમ ઉપકમ અને ત્યાર પછી નિક્ષેપનો નિર્દેશ કર્યો છે. નામાદિ રૂપે નિક્ષેપ વસ્તુ જ અનુગમનો વિષય બને છે, તેથી નિક્ષેપ પછી અનુગમનું કથન કર્યું છે. અનુગમથી જાણેલી વસ્તુ જ નયો દ્વારા વિચારણીય બને છે, તેથી અનુગમ પછી નયનું કથન કર્યું છે.

ઉપકમના નિક્ષેપાત્મક છ બેદ :-

૨ સે કિં તં ઉવવક્કમે ? ઉવવક્કમે છવિહે પણન્તે, તં જહા- ણામોવવક્કમે ઠવણોવવક્કમે, દવ્વોવવક્કમે, ખેત્તોવવક્કમે, કાલોવવક્કમે, ભાવોવવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપકમના છ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામોપકમ, (૨) સ્થાપનોપકમ, (૩) દ્રવ્યોપકમ, (૪) ક્ષેત્રોપકમ, (૫) કાલોપકમ, (૬) ભાવોપકમ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઉપકમના પરિચયાત્મક ૬ ભેદોનું કથન છે. આ છ ભેદોમાં તેનો નિક્ષેપ રૂપે સંક્ષિપ્ત પરિચય—સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તે પછી પાંચમા પ્રકરણમાં ફરીથી અનુકમે બીજી રીતે છ ભેદોનું કથન કરી ઉપકમનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન વિવિધ ભેદાનુભેદથી કરવામાં આવશે.

નામ-સ્થાપના ઉપકમ

૩ ણામ-ઠવણાઓ ગયાઓ ।

શબ્દાર્થ :- ણામ ઠવણાઓ = નામ અને સ્થાપના ઉપકમનું સ્વરૂપ, ગયાઓ = પૂર્વમાં વર્ણિત છે, પૂર્વે થઈ ગયેલ છે.

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના ઉપકમનું સ્વરૂપ, નામસ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું અર્થાતું કોઈ સચેતન કે અચેતન વસ્તુનું ઉપકમ એવું નામ રાખવું, તે નામ ઉપકમ અને કોઈ પદાર્થમાં 'આ ઉપકમ છે' તેવો આરોપ કરવો તે સ્થાપના ઉપકમ છે.

દ્રવ્ય ઉપકમ :-

૪ સે કિં તં દવ્વોવક્કમે ? દવ્વોવક્કમે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા-આગમાં ય, ણોઆગમાં ય જાવ જાણગસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વોવક્કમે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે, મીસએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્યઉપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યઉપકમના બે પ્રકાર છે. (૧) આગમત: દ્રવ્ય ઉપકમ (૨) નોઆગમત: દ્રવ્યઉપકમ યાવત્ શાયકશરીર, ભવ્યશરીર, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપકમ ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત (૩) મિશ્ર.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે દ્રવ્યઉપકમના કેટલાક વિષય માટે આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા 'જાવ' શબ્દથી સંકેત કર્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે. ઉપકમ પદના અર્થાધિકારના અનુપ્યુક્ત શાતા આગમદ્રવ્યઉપકમ કહેવાય છે. ઉપકમ પદને જાણનાર શાતાનું મૃતક શરીર શાયકશરીર દ્રવ્યઉપકમ કહેવાય અને જે બાળક ભવિષ્યમાં

ઉપકમ પદને શીખવાનો છે, તે વર્તમાનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપકમ કહેવાય છે. શાયકશરીર–ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપકમના ત્રણ પ્રકાર છે. સચિતા, અચિતા અને મિશ્ર.

સચિતા દ્રવ્યઉપકમ :–

૫ સે કિં તં સચિતદવ્વોવકકમે ? સચિતદવ્વોવકકમે તિવિહે પણણતે, તં જહા– દુપયાળં ચડપ્પયાળં અપયાળં । એકકેકકે દુવિહે– પરિકમ્મે ય વત્થુવિણાસે ય ।

શાન્દાર્થ :- સચિતદવ્વોવકકમે = સચિતા દ્રવ્યોપકમ, દુપયાળં = દ્વિપદ–મનુષ્ય વગેરે બે પગવાળા દ્રવ્યનો ઉપકમ, ચડપ્પયાળં = પશુ વગેરે ચાર પગવાળા દ્રવ્યનો ઉપકમ, અપયાળં = અપદ–પગ વિનાના વૃક્ષ વગેરે દ્રવ્યનો ઉપકમ, એકકેકકં દુવિહે = તે પ્રત્યેકના બે–બે પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– સચિતા દ્રવ્યઉપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– સચિતા દ્રવ્યઉપકમ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે છે. દ્વિપદ, ચતુર્ષષ્ઠ, અપદ. તે પ્રત્યેકના પુનઃ બે બે પ્રકાર છે–પરિકર્મ અને વસ્તુવિનાશ.

૬ સે કિં તં દુપએ ઉવકકમે ? દુપએ ઉવકકમે– દુપયાળં ણડાળં ણટાળાં જલ્લાળં મલ્લાળં મુઢ્હિયાળં વેલંબગાળં કહગાળં પવગાળં લાસગાળં આઇકન્ખગાળં લંખાળં મંખાળં તૂણિલ્લાળં તુંબવીણિયાળં કાયાળં માગહાળં । સે તં દુપએ ઉવકકમે ।

શાન્દાર્થ :- દુપએ ઉવકકમે = દ્વિપદ ઉપકમ, દુપયાળં = બે પગવાળા, ણડાળં = નટ–નાટક કરનાર, ણટાળં = નર્તકો–નૃત્ય કરનાર, જલ્લાળં = જલ્લો–દોરડા પર ખેલ કરનાર, મલ્લાળં = મલ્લો, મુઢ્હિયાળં = મૌષિકો–મુષિ ધૂદ્ધ કરનાર મલ્લ વિશેષ, વેલંબગાળં = વેલંબકો–અનેક વેશ ધારણ કરનાર વિદૂષકો, કહગાળં = કથાકાર, પવગાળં = પલવકો–ખાડા, નદી વગેરેને કૂદકો મારી પાર કરનાર, લાસગાળં = લાસકો–રાસલીલા કરનાર અથવા હાસ્યોત્પાદક કિયા કરનાર ભાંડો, આઇકન્ખગાળં = આખ્યાયકો આખ્યાન કરનાર, લંખાળં = લંખો–મોટા વાંસ પર ચડનાર, બજારીયાઓ, મંખાળં = મંખો–ચિત્રપટ બતાવી ભીખ માંગતા મંખો, તૂણિલ્લાળં = તૂણિકો તંતુવાદ્ય–વાદકો, તુંબવીણિયાળં = તુંબવીણિકો–તુંબડીની વીણા વગાડનાર, કાયાળં = કાવડીયા કાવડ દ્વારા ભાર વહેન કરનાર, માગહાળં = માગધો–મંગલ પાઠકો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– દ્વિપદ ઉપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– નટો, નર્તકો, જલ્લો, મલ્લો, મૌષિકો, વેલંબકો, કથકો, પલવકો, લાસકો, આખ્યાયકો, લંખો, મંખો, તૂણિકો, તુંબવીણિકો, કાવડીયા, મંગલપાઠકો વગેરે બે પગવાળાનો પરિકર્મ અને વિનાશ

કરવા રૂપ ઉપકમ દ્વિપદઉપકમ છે. આ પ્રકારે દ્વિપદ ઉપકમનું વર્ણન થયું.

૭ સે કિં તં ચડપ્પએ ઉવક્કમે ? ચડપ્પએ ઉવક્કમે- ચડપ્પયાણં આસાણં હત્થીણં ઇચ્ચાઇ . સે તં ચડપ્પએ ઉવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચતુષ્પદ ઉપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચારપગવાળા ઘોડા, હાથી વગેરે પશુઓના ઉપકમને ચતુષ્પાદોપકમ કહેવાય છે. આ ચતુષ્પદ ઉપકમનું વર્ણન થયું.

૮ સે કિં તં અપએ ઉવક્કમે ? અપએ ઉવક્કમે- અપયાણં અંબાણં અંબાડગાણં ઇચ્ચાઇ . સે તં અપએ ઉવક્કમે । સે તં સચિત્તદવ્વોવક્કમે ।

શાખાર્થ :- અપએ-ઉવક્કમે = અપદોપકમ, અપયાણં = પગ વિનાના, અંબાણં = આંબા, અંબાડગાણં = આમ્રાતક, ઇચ્ચાઇ = વગેરે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપદ્રવ્ય ઉપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આંબા, આમ્રાતક વગેરે પગવિનાના વૃક્ષનો ઉપકમ તે અપદ ઉપકમ કહેવાય છે. આ અપદ ઉપકમનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

સૂત્ર ૪માં તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઉપકમના સચિત અચિત મિશ્ર ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તે ત્રણમાંના પ્રથમ સચિત દ્રવ્ય ઉપકમનું સ્વરૂપ દર્શન કરાયું છે. દ્વિપદમાં મનુષ્ય, ચતુષ્પદમાં પશુ અને અપદમાં વૃક્ષના ઉદાહરણ આપ્યા છે. તે ત્રણોના પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુ વિનાશ, ઐવા બે-બે લેદ કર્યા છે. તેમાં વસ્તુના ગુણ કે શક્તિની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન કે ઉપાયને પરિકર્મ કહેવામાં આવે છે અને તલવાર વગેરે સાધનો દ્વારા વસ્તુ નાશના પ્રયત્નને વસ્તુ વિનાશ કહેવામાં આવે છે. નટ, નર્તક વગેરે દ્વિપદની શારીરિક શક્તિ વધારવા ધી વગેરે પદાર્થના સેવનરૂપ પ્રયત્ન વિશેષ તે દ્વિપદપરિકર્મ ઉપકમ છે. તલવાર વગેરે દ્વારા તેની ધાત કરવાનો પ્રયત્ન, દ્વિપદ વસ્તુવિનાશ ઉપકમ છે. આ રીતે ચતુષ્પદ અને અપદ પરિકર્મ ઉપકમ તથા વસ્તુ વિનાશ ઉપકમ સમજવા.

અચિત દ્રવ્યઉપકમ :-

૯ સે કિં તં અચિત્તદવ્વોવક્કમે ? અચિત્તદવ્વોવક્કમે ખંડાઈણં ગુડાઈણં મચ્છંડીણં । સે તં અચિત્તદવ્વોવક્કમે ।

શાખાર્થ :- અચિત્તદવ્વોવક્કમે = અચિત દ્રવ્યઉપકમ, ખંડાઈણં = ખાંડ, ગુડાઈણં = ગોળ,

મચ્છંડીણ = મિશ્રી–સાકર, ઇચ્ચાઇ = વગેરે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– અચિત દ્રવ્યોપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ખાંડ, ગોળ, મિશ્રી(સાકર) વગેરેમાં મધુરતાની વૃદ્ધિ થાય તેવા પ્રયત્ન અથવા વિનાશ થાય તેવા પ્રયત્ન તે અચિત દ્રવ્ય ઉપકમ કહેવાય છે.

મિશ્રદ્રવ્યોપકમ :-

૧૦ સે કિં તં મીસએ દવ્વોવકકમે ? મીસએ દવ્વોવકકમે- સે ચેવ થાસગ-આયંસગાઇમંડિતે આસાદી । સે તં મીસએ દવ્વોવકકમે । સે તં જાણયસરીર-ભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વોવકકમે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વોવકકમે । સે તં દવ્વોવકકમે ।

શાલાર્થ :-થાસગ = સ્થાસક, આયંસગાઇ = આભલાદિથી, મંડિતે = વિભૂષિત, સે ચેવ = તે પૂર્વે કહેલ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– મિશ્ર દ્રવ્યોપકમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– સ્થાસક, આભલા વગેરેથી વિભૂષિત તે પૂર્વોક્ત (અચિત દ્રવ્યોપકમમાં કહેલ) અથવા વગેરે સંબંધી ઉપકમ તે મિશ્ર દ્રવ્યોપકમ કહેવાય છે. આ રીતે મિશ્રદ્રવ્યોપકમનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. તે સાથે શાયકશરીર- ભવયશરીરવિરિત્ત દ્રવ્યઉપકમની તેમજ નોઆગમ દ્રવ્યઉપકમની તથા સમુચ્ચયય દ્રવ્ય ઉપકમની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

અચિત પદાર્થમાં ગુણાત્મક વૃદ્ધિ અથવા તેને નાટ કરવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે અચિત દ્રવ્યઉપકમ છે તેમાં વિભૂષિત અથવા મિશ્ર દ્રવ્ય છે. હાથી-ઘોડા વગેરે સચિત છે. સ્થાસક, આભલા, કોડી વગેરે પદાર્થ અચિત છે. તેથી, આભલાદિથી વિભૂષિત અથવા આદિને મિશ્ર દ્રવ્ય કહે છે. આવા મંડિત અશાદિને શિક્ષિત કરવાનો પ્રયત્ન તે પરિક્રમ દ્રવ્ય ઉપકમ છે અને તલવાર વગેરે દ્વારા પ્રાણનાશનો પ્રયત્ન તે વસ્તુવિનાશ ઉપકમ છે.

ક્ષેત્ર ઉપકમ :-

૧૧ સે કિં તં ખેત્તોવકકમે ? ખેત્તોવકકમે જળં હલ-કુલયાદીહિં ખેત્તાં ઉવકકામિજ્જાંતિ । સે તં ખેત્તોવકકમે ।

શાલાર્થ :-જળં = જે, હલ = હળ, કુલયાદીહિં = કોદાળી વગેરે દ્વારા, ખેત્તાં = ક્ષેત્રને,

ઉવક્કામિજ્જંતિ = ઉપક્રમ કરાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—હળ, કોદાળી વગેરે દ્વારા ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર ઉપક્રમ કહેવાય છે. આ ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્ર ઉપક્રમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ક્ષેત્રથી અહીં ખેતર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. હળ જોડી, ખેતરને જોડી, વાવવા યોગ્ય કરાય છે. તે ક્ષેત્ર સંબંધી પરિક્રમ રૂપ ઉપક્રમ છે અને ખેતરમાં હાથી વગેરે બાંધી, ખેતર ખેતીને અયોગ્ય બનાવી દેવું, તે વસ્તુ વિનાશરૂપ ઉપક્રમ છે. હાથીના મળમૂત્રથી ખેતરની બીજોત્પાદનરૂપ શક્તિનો નાશ થાય છે. વાસ્તવમાં ક્ષેત્રથી આકાશ પ્રદેશનું ગ્રહણ થાય પરંતુ આકાશાસ્તિકાય અમૂર્ત છે, તેથી તેમાં ઉપક્રમ થતો નથી, પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્ય આકાશના આધારે છે અને મનુષ્યાદિના નિવાસ માટે તે પૃથ્વી આદિ આધારભૂત છે. તેથી વ્યવહાર નયથી પૃથ્વી આદિમાં ક્ષેત્રનો ઉપયાર કરી, ક્ષેત્રના પ્રસંગે અહીં ખેતર રૂપ પૃથ્વીનું ગ્રહણ કર્યું છે.

કાલોપક્રમ :-

૧૨ સે કિં તં કાલોવક્કમે ? કાલોવક્કમે જં ણં ણાલિયાદીહિં કાલસ્સોવક્કક- મણં કીરઙ્ઝ । સે તં કાલોવક્કમે ।

શાસ્ત્રાર્થ :- કાલોવક્કમે = કાલોપક્રમ, જં ણં = જે, ણાલિયાદીહિં = નાલિકા આદિ વડે, કાલસ્સોવક્કમણં = કાળનું ઉપક્રમણ, કીરઙ્ઝ = કરવામાં આવે છે તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—કાલોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—નાલિકા આદિ દ્વારા જે કાળનું યથાવત્ શાન થાય તે કાલોપક્રમ છે. આ કાલોપક્રમનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

નાલિકા એટલે છિદ્ર સહિતનું પાત્રવિશેષ, જલઘડી કે રેતઘડી દ્વારા અથવા ભીલા વગેરેની જાયા દ્વારા કાળનું યથાર્થ શાન કરવું તે કાલનું પરિક્રમરૂપ ઉપક્રમ છે તથા નક્ષત્ર વગેરેની ચાલના આધારે જે વિનાશ વગેરે થાય, તેનું શાન તે વસ્તુ વિનાશરૂપ કાલોપક્રમ છે. દ્રવ્ય ઉપર કાળ વર્તી રહ્યો છે, તેથી દ્રવ્યના વર્ણનથી કાળનું વર્ણન થઈ જાય છતાં પણ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત વગેરે રૂપે કાળનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, તે બતાવવા કાળ ઉપક્રમનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે.

ભાવ ઉપક્રમ :–

૧૩ સે કિં તં ભાવોવક્કમે ? ભાવોવક્કમે દુવિહે પણત્તે, તં જહા-આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ભાવોપક્રમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે– (૧) આગમથી(જ્ઞાનાપેક્ષયા) ભાવોપક્રમ (૨) નોઆગમથી(પ્રવૃત્ત્યાપેક્ષયા) ભાવોપક્રમ.

૧૪ સે કિં તં આગમઓ ભાવોવક્કમે ? આગમઓ ભાવોવક્કમે જાણએ ઉવડત્તે। સે તં આગમઓ ભાવોવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– આગમથી ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ઉપક્રમના અર્થના જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવોપક્રમ કહેવાય છે.

૧૫ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવોવક્કમે ? ણોઆગમઓ ભાવોવક્કમે દુવિહે પણત્તે, તં જહા- પસત્થે ય, અપસત્થે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– નોઆગમથી ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– નોઆગમથી ભાવ ઉપક્રમના બે પ્રકાર છે. (૧) પ્રશસ્ત અને (૨) અપ્રશસ્ત.

૧૬ સે કિં તં અપસત્થે ભાવોવક્કમે ? અપસત્થે ભાવોવક્કમે ડોડિણી-ગળિયાડમચ્ચાઈણ । સે તં અપસત્થે ભાવોવક્કમે ।

શબ્દાર્થ :- અપસત્થે ભાવોવક્કમે = અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ, ડોડિણિ = ડોડિણી બ્રાહ્મણી, ગળિયા = ગણિકા, અમચ્ચાઈણ = અમાત્યાદિ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– અપ્રશસ્ત ભાવોવક્કમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ડોડિણી બ્રાહ્મણી, ગણિકા અને અમાત્યાદિ દ્વારા અન્યના ભાવોને જાણવા રૂપ ઉપક્રમ અપ્રશસ્ત નોઆગમ ભાવોપક્રમ છે.

૧૭ સે કિં તં પસત્થે ભાવોવક્કમે ? પસત્થે ભાવોવક્કમે ગુરુમાદીણ । સે તં પસત્થે ભાવોવક્કમે । સે તં ણોઆગમતો ભાવોવક્કમે । સે તં ભાવોવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગુરુ વગેરેના અભિપ્રાયને યથાવત् જાણવા તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્કમ છે. આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્કમનું વર્ણન થયું સાથે જ નોઆગમ ભાવઉપક્કમ અને સમુચ્ચય ભાવઉપક્કમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં (૧૩ થી ૧૭માં) ભાવ ઉપક્કમનું સ્વરૂપ છે. ભાવ શબ્દના સ્વભાવ, આત્મા, સત્તા, યોનિ અને અભિપ્રાય, આ પાંચ અર્થ થાય છે. અહીં અભિપ્રાય અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. ભાવ અર્થાતું અભિપ્રાયનું યથાવત્ પરિશાન તે ભાવ ઉપક્કમ કહેવાય છે. ઉપક્કમ શબ્દના, તેના અર્થના તથા ઉપક્કમ સંબંધી અન્ય વર્ણનના જ્ઞાતા ઉપયોગવાન હોય તો તે આગમ ભાવ ઉપક્કમ કહેવાય છે.

નોઆગમત: ભાવ ઉપક્કમમાં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. સાંસારિક ફળ જનક અન્યના અભિપ્રાયનું પરિશાન તે અપ્રશસ્ત ભાવઉપક્કમ કહેવાય છે અને મોક્ષના કારણરૂપ ગુર્વાદિના અભિપ્રાયનું પરિશાન તે પ્રશસ્ત ભાવ ઉપક્કમ કહેવાય છે.

અપ્રશસ્ત ભાવોપક્કમમાં સૂત્રકારે ત્રણ ઉદાહરણ આપ્યા છે, યથા— ડોડિણી ખ્રાલણી, ગણ્ણિકા અને અમાત્ય.

(૧) ડોડિણી ખ્રાલણી :— કોઈ એક ગામમાં ડોડિણી નામે ખ્રાલણી રહેતી હતી. તેની ત્રણે દીકરીઓના લગ્ન થયા પછી તેને વિચાર આવ્યો કે મારે મારા જમાઈઓના સ્વભાવ જાણી લેવા જોઈએ અને તે અનુસાર દીકરીઓને શિખામણ આપું, તો તેઓ પોતાના પતિની સાથે તેના સ્વભાવને અનુરૂપ વ્યવહાર કરી જીવન સુખી બનાવી શકે.

ખ્રાલણીએ પોતાની ત્રણે દીકરીઓને બોલાવીને કહું કે આજે તમારા પતિ સૂવા આવે ત્યારે કોઈપણ ભૂલ બતાવી તેના મસ્તક પર લાત મારજો અને તેઓ તમને જે કહે તે મને સવારે કહેજો.

રાત્રે ત્રણે કન્યાઓએ માતાના કહેવા પ્રમાણે કોઈપણ બહાને પતિને લાત મારી. જ્યેષ્ઠા કન્યાના પતિએ લાત વાગતા જ તેના પગ પકડી કહું, 'પ્રિયે ! પત્થરથી પણ વધુ કઠોર એવા મારા મસ્તક પર પુષ્પસમા કોમળ ચરણથી પ્રહાર કરતા તારા ચરણને વાગ્યું હશે. તેમ કહી તેના પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે કન્યાએ માતાને સર્વ વૃતાંત જણાવ્યો. માતાએ ખુશ થતાં કહું, બેટા ! તું તારા ઘરમાં જે કરવા ધારીશ તે કરી શકીશ. તારા પતિના વ્યવહાર પરથી લાગે છે કે તે તારી આજ્ઞાને આધીન રહેશે.

બીજી કન્યાએ પતિને લાત મારી ત્યારે તેના પતિ થોડા ગુસ્સે થયા અને શબ્દો દ્વારા ગુસ્સો વ્યક્ત કર્યો કે તે મારી સાથે જે વ્યવહાર કર્યો તે કુળવધૂને યોગ્ય નથી. તારે આવું કરવું ન જોઈએ. તેટલું કહી તે શાંત થઈ ગયા.

માતા આ વૃતાંત સાંભળી સંતુષ્ટ થતાં બોલી, બેટા ! તું પણ તારા ઘરમાં તારી ઈચ્છાનુરૂપ પ્રવૃત્તિ

કરી શકીશ. તારા પતિનો સ્વભાવ એવો છે કે તે ગમે તેટલા ગુસ્સે થશે પણ થોડી ક્ષાળોમાં શાંત થઈ જશે.

ત્રીજી કન્યાએ પતિને લાત મારી. ત્યારે તેના પતિ અત્યંત ગુસ્સે થઈ બોલ્યા— તારો વ્યવહાર કુળવાન કન્યાને યોગ્ય નથી, તે હું ચલાવીશ નહીં. આમ કહી તેને માર મારી ઘરની બહાર કાઢી મૂકી. તે રોતી—કકળતી માતા પાસે આવી અને સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો.

પોતાની પુત્રીની વાત ઉપરથી જમાઈરાજનો સ્વભાવ તે જાણી ગઈ અને તુરત જમાઈ પાસે જઈ મીઠા શબ્દોથી તેના કોઇને શાંત કરી કહું—જમાઈરાજ ! અમારી કુળ પરંપરા છે કે પ્રથમ રાતે કન્યા પતિના મસ્તક પર ચરણ પ્રષાર કરે. આ કારણથી જ મારી કન્યાએ તેમ કર્યું છે, અન્ય કોઈ દુષ્પ્રયોજનથી તેમ કર્યું નથી. તમે તેના તે વર્તનની ક્ષમા આપો.

આ રીતે જમાઈરાજના ગુસ્સાને શાંત કરી, માતાએ પોતાની કન્યાને સલાહ આપી, બેટા ! તારા પતિ દુરારાધ્ય છે. તેની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરજે અને દેવતાની જેમ તેની પૂજા કરજે. ડોડિણી બ્રાહ્મણીએ યુક્તિપૂર્વક પોતાના જમાઈઓના અભિપ્રાય જાણી લીધા.

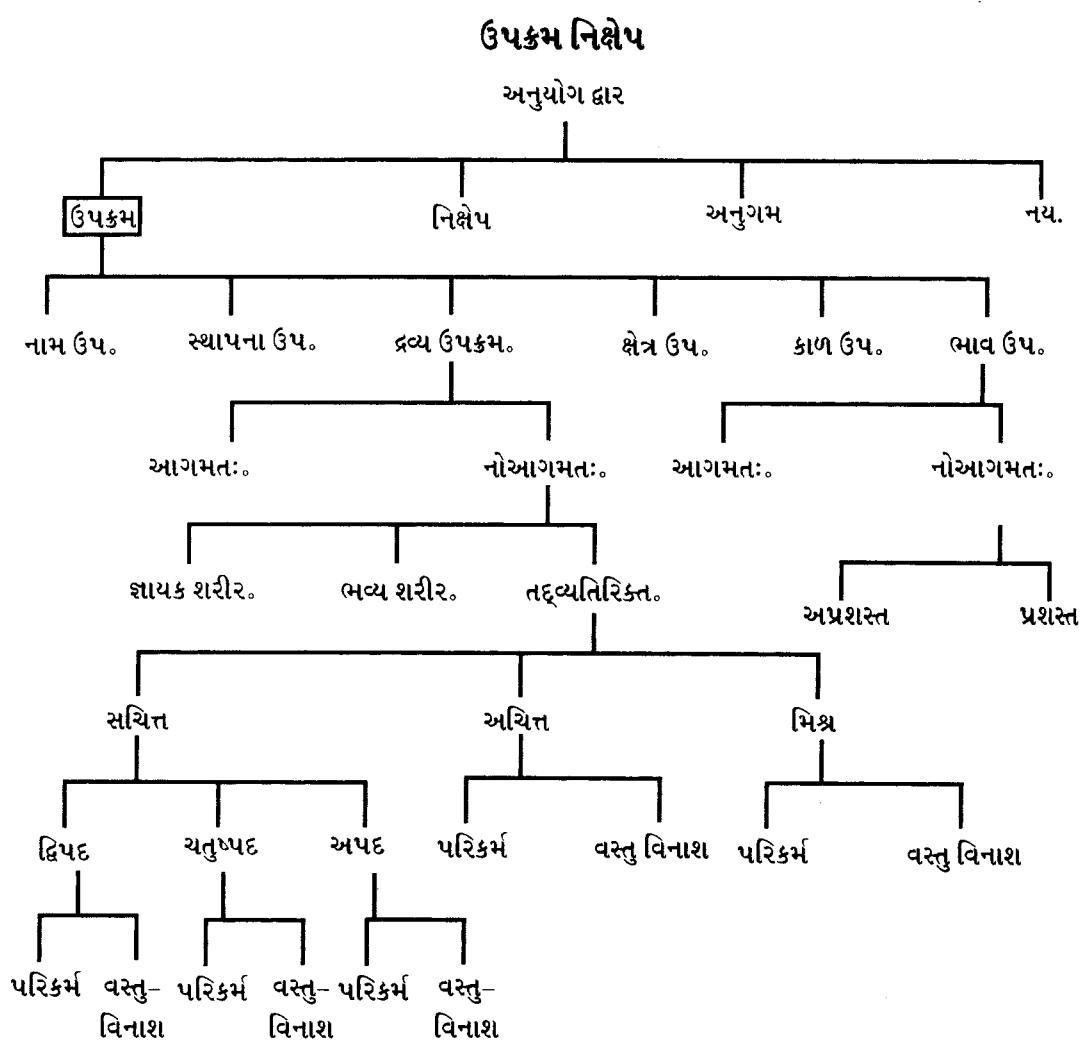
(૨) વિલાસવતી ગણિકા :— એક નગરમાં વિલાસવતી નામની ગણિકા રહેતી હતી. તેને પોતાને ત્યાં આવતા પુરુષોના અભિપ્રાય જાણવા, પોતાના રતિભવનની દીવાલો પર જુદી—જુદી જાતિના, વિવિધ ક્રિયાઓ કરતાં પુરુષોના ચિત્રો રાખ્યા હતા. તેને ત્યાં જે પુરુષો આવતા તે પોતાની જાતિને ઉચિત ચિત્રના નિરીક્ષણમાં તન્મય બની જતા, તે જોઈ તેની રૂચિ, જીતિ, સ્વભાવ તે ગણિકા જાણી લેતી અને તે પુરુષને અનુરૂપ વર્તાવ કરી, તેને પ્રસંગ કરી, વિપુલ ધનરાશિ પ્રાપ્ત કરતી હતી.

(૩) સુશીલ અમાત્ય :— એક નગરમાં ભદ્રભાઇ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને સુશીલ નામના અમાત્ય હતા. તેઓ બીજાના મનોગત ભાવોને જાણવામાં નિપુણ હતા. એકદા અમાત્ય સાથે રાજા અશકીડા કરવા નગર બહાર ગયા. રસ્તામાં ઘોડાએ લઘુશંકા(પેશાબ) કરી. અશકીડા કરી રાજા તે રસ્તે પાછા ફર્યા. ઘોડાનું મૂત્ર જરાય સુકાયું ન હતું. તે જોઈ રાજાને વિચાર આવ્યો કે આ જગ્યાએ તળાવ ખોદાવવામાં આવે તો તે પાણીથી ભરાયેલું જ રહે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં—કરતાં રાજા ભૂમિને તાકી રહ્યા અને ત્યાર પછી મહેલમાં પાછા ફર્યા. રાજાને એકીટશે ભૂમિ નીહાળતા જોઈ, ચતુર અમાત્ય રાજાના મનોગત ભાવોને સમજૂ ગયા. રાજાને પૂછ્યા વિના તે જગ્યાએ મોટું તળાવ બનાવવાયું. તેના ફરતા છ અસ્તુના ફળ—કૂલોના વૃક્ષ રોપાવ્યા.

ફરી કોઈ એકવાર રાજા અમાત્ય સાથે તે જ રસ્તા પર ફરવા નીકળ્યા. વૃક્ષોથી સુશોભિત તળાવ જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, 'આ તળાવ કોણે કરાવ્યું ?' અમાત્યે કહું. "રાજન ! આપે જ કરાવ્યું છે." અમાત્યની વાત સાંભળી રાજાએ આશ્વર્ય સાથે કહું શું આ તળાવ મેં કરાવ્યું છે ? તળાવ બનાવવાનો મેં કોઈને આદેશ આપ્યો હોય તેવું મને યાદ આવતું નથી. પૂર્વ ઘટનાને યાદ કરાવતા અમાત્યે કહું કે હે રાજન ! આ સ્થાન પર લાંબા સમય સુધી મૂત્રને સુકાયા વિનાનું જોઈ, તમે જગ્યાશય બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો ને ? તમારા તે અભિપ્રાયને જાણી મેં આ તળાવ કરાવ્યું છે.

બીજાના મનોભાવ જીણવાની અમાત્યની પ્રતિભા જોઈ રાજા ખૂબ પ્રસર થયા. આ ત્રણ દષ્ટાંતમાં અન્યના અભિપ્રાય જે યુક્તિથી જાણ્યા તે ભાવ ઉપક્રમ છે પરંતુ તે મોક્ષના કારણરૂપ ન હોવાથી અપ્રશસ્ત ભાવ ઉપક્રમ છે. ઉપક્રમનું સ્વરૂપ નામ સ્થાપન વગેરે નિક્ષેપના છ દ્વારોથી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ વર્ણન કરી હવે સૂત્રકાર આનુપૂર્વી આદિ છ દ્વારોથી વિસ્તૃતરૂપે ઉપક્રમનું નિરૂપણ કરશે.

॥ પ્રકરણ-૪ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું પ્રકરણ

આનુપૂર્વી - અનૌપનિધિકી દ્વયાનુપૂર્વી

ઉપક્રમના આનુપૂર્વીઓની છ બેદ :-

૧ અહવા ઉવક્નકમે છવિષે પણતો, તં જહા- આણુપુષ્ટી, ણામં, પમાણં, વત્તવ્યા, અત્થાહિગારે, સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- અથવા ઉપક્રમ છ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આનુપૂર્વી (૨) નામ (૩) પ્રમાણ (૪) વક્તવ્યતા (૫) અર્થાધિકાર (૬) સમવતાર.

વિવેચન :-

પૂર્વે છ બેદ વડે નિક્ષેપની દાખિએ ઉપક્રમનું સામાન્ય વર્ણન કરી શાસ્ત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બીજી રીતે આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમના છ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. જેમાં આનુપૂર્વી અને નામ આદિના માધ્યમે વિસ્તૃત ભેદાનુભેદથી વર્ણન કર્યું છે.

(૧) આનુપૂર્વી :- આનુપૂર્વી એટલે અનુક્રમ-ક્રમ. વસ્તુના અનેક બેદો-પ્રકારોનું ક્રમ સાથે વર્ણન તે આનુપૂર્વી કહેવાય અથવા એક વસ્તુને સ્થાપી પણી બીજી, ત્રીજી વસ્તુને અનુક્રમે સ્થાપવી તે પણ આનુપૂર્વીનો પ્રકાર છે.

(૨) નામ :- જીવ-અજીવ કોઈપણ વસ્તુનો અભિધાર્યક-વાચક શબ્દ 'નામ' કહેવાય છે.

(૩) પ્રમાણ :- વસ્તુના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણવું અથવા માપવું તે 'પ્રમાણ' કહેવાય છે.

(૪) વક્તવ્યતા :- અધ્યયન વગેરેના પ્રત્યેક અવયવના અર્થનું યથાસંભવ વિવેચન કરવું તે 'વક્તવ્યતા' કહેવાય છે.

(૫) અર્થાધિકાર :- અધ્યયનમાં વર્ણિત વિષયના અર્થનું કથન તે 'અર્થાધિકાર' કહેવાય છે.

(૬) સમવતાર :- વસ્તુ સ્વ-પર-ઉભયમાં કયાં સમાવેશ પામે છે તે વિચારણા 'સમવતાર' કહેવાય છે.

આનુપૂર્વીના દશ પ્રકાર :-

૨ સે કિં તં આણુપુષ્ટી ? આણુપુષ્ટી દસવિહા પણતો, તં જહા- ણામાણુપુષ્ટી,

ઠવણાણુપુષ્ટ્વી, દવ્વાણુપુષ્ટ્વી, ખેત્તાણુપુષ્ટ્વી, કાલાણુપુષ્ટ્વી, ઉક્નિક્તતણાણુપુષ્ટ્વી, ગણણાણુપુષ્ટ્વી, સંઠાણાણુપુષ્ટ્વી, સામાયારિયાણુપુષ્ટ્વી, ભાવાણુપુષ્ટ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આનુપૂર્વીના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામાનુપૂર્વી, (૨) સ્થાપનાનુપૂર્વી, (૩) દ્રવ્યાનુપૂર્વી, (૪) ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, (૫) કાલાનુપૂર્વી, (૬) ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી, (૭) ગણનાનુપૂર્વી, (૮) સંસ્થાનાનુપૂર્વી, (૯) સમાચારનુપૂર્વી, (૧૦) ભાવાનુપૂર્વી.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી એટલે ક્રમ, અનુક્રમ કે પરિપાટી, એક પદી એક, એમ ક્રમથી વસ્તુ વગેરેનું વર્ણન કરવાની અથવા ગોઠવવાની રીતને આનુપૂર્વી કહેવાય છે. પૂર્વસ્ય અનુ-પશ્વાદનુપૂર્વી તસ્ય ભાવ: આનુપૂર્વી । 'અનુ' એટલે પાછળ, 'પૂર્વ' એટલે આગળ. પૂર્વે એકની સ્થાપના કરી તેની પાછળ-પાછળ ક્રમથી સ્થાપના કરવી તે આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

નામ સ્થાપના અને દ્રવ્યાનુપૂર્વી :-

૩ સે કિં તં ણામાણુપુષ્ટ્વી ? ણામ-ઠવણાઓ તહેવ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- તહેવ = તે જ પ્રમાણે અર્થાત્ આવશ્યક પ્રમાણે અર્થ જાણવા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામાનુપૂર્વી અને સ્થાપનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામ અને સ્થાપના આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ નામ અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જાણવું.

૪ દવ્વાણુપુષ્ટ્વી વિ તહેવ જાવ સે કિં તં જાણગસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વાણુ- પુષ્ટ્વી ?

જાણગસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વાણુપુષ્ટ્વી દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા- ઉવણિહિયા ય, અણોવણિહિયા ય ।

તત્થ ણં જા સા ઉવણિહિયા સા ઠપ્પા ।

શાસ્ત્રાર્થ :- તત્થણં = તેમાં, જા = જે, સા ઉવણિહિયા = ઔપનિષિદ્ધી દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે તે, સ્થાપનીય છે.

ભાવાર્થ :- દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપ વર્ણનમાં ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વી સુધીનું સભેદ વર્ણન દ્રવ્યાવશ્યક પ્રમાણે જાણવું ('જાવ' શબ્દથી તે સૂચિત કર્યું છે.)

પ્રશ્ન- જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— શાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. (૧) ઔપનિધિકી અને (૨) અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી.

તેમાં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે અર્થાતું ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું કથન પાછળથી કરવા માટે સ્થાપિત કરીને પહેલાં અનૌપનિધિકીનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર દર્શાવે છે.

૫ તત્થ ણ જા સા અણોવળિહિયા સા દુવિહા પણતા, તં જહા- ણેગમવવહા- રાણ, સંગહસ્સ ય ।

શાદીાર્થ :—ણેગમવવહારાણ = નેગમ—વ્યવહારનય સંમત અને, સંગહસ્સ = સંગ્રહનય સંમત.

ભાવાર્થ :- તેમાં જે અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે, તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નેગમ—વ્યવહાર નય સંમત (૨) સંગ્રહનયસંમત

વિષેયન :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું નિર્ધારણ છે. 'તહેવ' પદ દ્વારા અને 'જાવ' પદ દ્વારા નામાનુપૂર્વી, સ્થાપનાનુપૂર્વી અને દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં આગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, શાયકશરીર નોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, ભવ્યશરીરનોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સુધીનો પાઠ, આવશ્યક પ્રમાણે જાડી લેવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. કેટલીક પ્રતોભાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો પૂરો પાઠ, પૂર્વવત્ત જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં સંક્ષિપ્ત પાઠ સ્વીકારેલ છે.

તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીના બે ભેદ બતાવ્યા છે.

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :- 'ઔપનિધિકી' શબ્દમાં મૂળ શબ્દ 'ઉપનિધિ' છે. 'ઉપ' ઉપસર્ગનો અર્થ છે, સમીપ-નજીક અને 'નિધિ'નો અર્થ છે રાખવું અર્થાતું કોઈ વિવક્ષિત એક પદાર્થને પહેલાં સ્થાપિત કરી, તત્પશ્ચાતું તેની પાસે—સમીપમાં પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે કમથી અન્ય—અન્ય પદાર્થને રાખવામાં આવે તો તે ઉપનિધિ કહેવાય છે. જે આનુપૂર્વીમાં આ ઉપનિધિ પ્રયોજનભૂત છે, તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય.

ઇ દ્રવ્ય, સામાયિક વગેરે ઇ અધ્યયન, દ્વિ-ત્રિ-ચતુઃપ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધોનું પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ત્રણમાંથી કોઈ પણ કમથી સ્થાપન કે કથન વિધિને ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહે છે.

અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :- અનુપનિધિ—પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે કમથી પદાર્થની સ્થાપના, વ્યવસ્થા ન કરવી તે અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે. લોકમાં દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધો કમથી ગોઠવાયેલા નથી. લોકમાં પરમાણું વગેરે જે પુદ્ગલો જેમ છે તેમ તેની વિચારણા કરવી તે અનૌપનિધિકી કહેવાય છે. પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કમથી ગોઠવાયેલા ન હોવા છીતાં તેમાં આછિ, મધ્યમ અને અંત સંભવિત હોવાથી તેને આનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. પુદ્ગલ સ્કન્ધોનું કમથી કથન કરવામાં આવે તો તે ઔપનિધિકી

આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

લોકમાં સ્થિત પુદ્ગલ સ્કન્ધો કમથી ગોઠવાયેલા નથી તેની, તે જ રીતે વિચારણા કરવી તે અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઠપ્પા:— ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી, આ બે માં ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અલ્ય વિષયવાળી છે. તેની વક્તવ્યતા અલ્ય હોવાથી શાસ્ત્રકાર તેનું વર્ણન પહેલાં ન કરતાં અનૌપનિધિકીનું વર્ણન પહેલાં કરે છે. આ વાત સૂત્રકારે 'ઠપ્પા' પદ દ્વારા સૂચિવી છે. ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે હમણા તેનું કથન ન કરતાં અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. 'સૂત્રાણાં વિચિત્રા ગતિ' આ ઉક્તિ અનુસાર સૂત્રમાં ક્યારેક સંક્ષિપ્ત વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવે છે તો ક્યારેક વિસ્તૃત વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં વિસ્તૃત વર્ણનને પ્રાથમિકતા આપી છે.

અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના બે ભેદ :— અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અને સંગ્રહનય સંમત એવા બે ભેદ છે. નૈગમ-સંગ્રહ અને વ્યવહાર આ ત્રણ નય, દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને શેષ ચાર નય પર્યાયને વિષય કરે છે માટે પર્યાયાર્થિક નય છે. પ્રસ્તુત અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધને વિષય કરે છે માટે દ્રવ્યાર્થિક નયથી જ અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ બતાવવું ઉચિત છે. દ્રવ્યાર્થિક નયના બે પ્રકાર છે, વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ. નૈગમનય અને વ્યવહારનય અનંત પરમાણુ, અનંત દ્વયણુક, આમ અનેક દ્રવ્યને તથા કૃષ્ણ વગેરે અનેક ગુણોના આધારભૂત ત્રિકાલવર્તી દ્રવ્યને વિષય કરે છે. આ રીતે અનેક ભેદોને સ્વીકારવાથી અવિશુદ્ધ છે. સંગ્રહનય અનેકરૂપ દ્રવ્યને નહીં પણ એકરૂપ દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ભિત્ર-ભિત્ર પરમાણુમાં પરમાણુત્વ સામાન્ય એક છે માટે સંગ્રહનય તેને એકરૂપે જ સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં ભેદ નથી તેથી તે વિશુદ્ધ છે. દ્રવ્યાનુપૂર્વીના શુદ્ધ-અશુદ્ધ બંને સ્વરૂપ બતાવવા, અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

નૈગમ-વ્યવહાર સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભેદ :-

૬ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુષ્વી ?

ણેગમ-વવહારાણં અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુષ્વી પંચવિહા પણણતા, તં જહા-અદૃપયપરૂવણયા, ભંગસમુક્તિકતણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગ સમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

વિવેચન :-

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે, તેના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—

- (૧) અર્થપદપ્રરૂપણ :- સંશા અને સંશી, વાચક (શબ્દ) અને વાચ્ય (પદાર્થ)ના સંબંધ માત્રનું કથન કરવું તે અર્થપદપ્રરૂપણ છે. આજુક વગેરે પદાર્થ જે પદ દ્વારા પ્રરૂપિત કરાય છે, તે અર્થપદ કહેવાય. તેની પ્રરૂપણ તે અર્થપદપ્રરૂપણ છે.
- (૨) ભંગ સમૃતીર્તનતા :- પૃથ્ફુક-પૃથ્ફુક ભંગો તથા સંયોગજનિત ભંગોનું સંક્ષેપમાં-નામ માત્ર દ્વારા કથન કરવું તે ભંગ સમૃતીર્તનતા કહેવાય છે.
- (૩) ભંગોપદર્શનતા :- ભંગના નામનો અર્થ કરી, અર્થરૂપે ભંગોનું ઉપદર્શન કરાવવું, તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે. ભંગસમૃતીર્તનતામાં ભંગ વિષયક સૂત્રનું માત્ર ઉચ્ચારણ કરાય છે અર્થાત્ ભંગોના નામો જે બતાવવામાં આવે છે જ્યારે ભંગોપદર્શનતામાં તે જે ભંગ અર્થ સાથે કહેવાય છે.
- (૪) સમવતાર :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્વયોનો સ્વસ્થાન-પરસ્થાનમાં અંતર્ભાવ થાય છે, તેનો વિચાર કરવો તે સમવતાર કહેવાય છે.
- (૫) અનુગમ :- સત્પદપ્રરૂપણ વગેરે અનુયોગ દ્વારોથી આનુપૂર્વી આદિ દ્વયોનો વિચાર કરવો તે અનુગમ છે.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણ :-

૭ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ અદૃપયપરૂપણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ અદૃપયપરૂપણયા- તિપએસિએ આણુપુષ્ટી, ચડપએસિએ આણુપુષ્ટી જાવ દસપએસિએ આણુપુષ્ટી, સંખેજ્જપએસિએ આણુપુષ્ટી, અસંખેજ્જ-પએસિએ આણુપુષ્ટી, અણંતપએસિએ આણુપુષ્ટી । પરમાણુપોગળે અણાણુપુષ્ટી । દુપએસિએ અવત્તબ્વએ । તિપએસિયા આણુપુષ્ટીઓ જાવ અણંતપએસિયાઓ આણુપુષ્ટીઓ પરમાણુપોગળા અણાણુપુષ્ટીઓ । દુપએસિયા અવત્તબ્વગાઇં । સે તં ણેગમ-વવહારાણ અદૃપયપરૂપણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણ (આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ) આ પ્રમાણે છે- ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગળ અનાનુપૂર્વી છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અવક્તવ્ય છે. (બહુવચ્ચનથી) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધો આનુપૂર્વીઓ છે યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધો આનુપૂર્વીઓ છે. અનેક પરમાણુ પુદ્ગળ અનેક અનાનુપૂર્વીઓ છે અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનેક અવક્તવ્ય છે. આ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીની 'અર્થપદ પ્રરૂપણા'નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિ-જેની પૂર્વ કંઈ નથી પણ પાછળ અન્ય હોય તે આદિ. મધ્યમ જેની પૂર્વ અને પછી બંને તરફ અન્ય હોય તે મધ્યમ કહેવાય અને જેની પૂર્વ છે પણ પાછળ નથી તે અંત કહેવાય. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધમાં આદિ, મધ્ય અને અંત, આ ત્રણે હોય છે. તેથી તે પ્રત્યેક સ્કન્ધ આનુપૂર્વીરૂપ છે. આનુપૂર્વી એટલે કમ. કમ-અનુકમ ત્રણ કે તેથી વધુ સંખ્યા હોય ત્યાં જ સંલવે છે.

પ્રત્યેક પરમાણુ પુદ્ગલ પૃથક-પૃથક સ્વતંત્ર સત્તાવાળા છે. તે પરમાણુ એક જ હોવાથી તેમાં આદિ, મધ્ય અને અંત ઘટિત થતાં નથી તેથી તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. અહીં 'અન' શરૂ સર્વ નિષેધ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. જેમાં આદિ-મધ્ય-અંતના અભાવમાં, કમ ઘટિત ન થાય તે અનાનુપૂર્વી.

દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં બે પ્રદેશ જોડાયેલ હોય છે તેથી તેમાં પૂર્વ-પશ્ચાત્ ભાવ, એક-બીજાની અપેક્ષાએ ઘટિત થાય છે અને તે અપેક્ષાએ તેમાં આનુપૂર્વતા ઘટિત થાય છે, પરંતુ તેમાં મધ્યનો અભાવ છે. તેથી તેમાં ગણનાનુકમ ઘટિત થઈ શકતો નથી. આમ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવનો સદ્ગ્ભાવ હોવાથી પરમાણુની જેમ અનાનુપૂર્વી કહી શકાય નહીં, તે જ રીતે ગણનાનુકમ ન હોવાથી આનુપૂર્વી પણ કહી શકાય નહીં, આ રીતે આનુપૂર્વી કે અનાનુપૂર્વીરૂપે કહેવું અશક્ય હોવાથી, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને અવકાસ કહેવામાં આવે છે.

એક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આનુપૂર્વીરૂપ છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક જ નથી પરંતુ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત છે અને તે પ્રત્યેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અલગ-અલગ વ્યક્તિરૂપ છે, તે સૂચવવા એકવચન અને બહુવચનથી તે વાત દર્શિત કરી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ અનેક વ્યક્તિરૂપે અનંત છે, તેથી તે ત્રણોમાં એકવચન-બહુવચનથી સૂત્રકારે કથન કર્યું છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધને અનૌપનિધિકી અર્થપદ પ્રરૂપણામાં ગણના કરી છે. અહીં કોઈ જિશાસુને પ્રશ્ન થાય કે ત્રિપ્રદેશી, ચતુષ્પ્રદેશી, પંચપ્રદેશી આમ કમપૂર્વક સમસ્ત સ્કન્ધ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તો તેનો સમાવેશ ઔપનિધિકીમાં કરવો જોઈએ. પૂર્વાનુપૂર્વી વગરે કમ ઔપનિધિકીમાં ઘટે છે. અનૌપનિધિકીમાં પૂર્વાનુપૂર્વી વગરે કમ નથી. તો તેનું સમાધાન આચાર્યો કરે છે કે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ પછી ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આવો પૂર્વાનુપૂર્વી કમ સ્કન્ધમાં કોઈ બનાવતું નથી. તે તો સ્વભાવથી જ છે અને લોકમાં ત્રિપ્રદેશી વગરે સ્કન્ધ અનુકમથી ગોઠવાયેલા નથી. લોકમાં રહેલ તે પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનૌપનિધિ રૂપ જ છે. તીર્થકર વગરે દ્વારા પૂર્વાનુપૂર્વી કમથી વસ્તુનું સ્થાપન કરાતું હોય ત્યાં ઔપનિધિકી પૂર્વાનુપૂર્વી બને છે. દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આમ તીર્થકરો શિષ્યોને સમજાવવા કમથી કથન કે સ્થાપન કરે ત્યારે તે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે. લોકમાં સ્વભાવથી સ્થિત પરમાણુ અને સ્કન્ધો અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

સૂત્રકારે પ્રથમ આનુપૂર્વી પશ્ચાત् અનાનુપૂર્વી અને તત્પશ્ચાત् અવક્તત્વ દ્રવ્યોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અલ્પ છે અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અવક્તત્વ દ્રવ્ય અલ્પ છે, તે સૂચવવા આ ક્રમથી કથન કર્યું છે.

૮ એયાએ ણં ણેગમ-વવહારાણં અદૃપયપરૂવણયાએ કિં પઓયણં ? એયાએ ણં ણેગમ-વવહારાણં અદૃપયપરૂવણયાએ ભંગસમુક્ષિકત્તણયા કીરિઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણા રૂપ આનુપૂર્વીનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણા દ્વારા ભંગસમુત્કીર્તના—ભંગોનું કથન કરવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન એ છે કે તેનાથી ભંગસમુત્કીર્તનરૂપ કાર્ય થાય છે. અર્થપદ પ્રરૂપણામાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ સંજ્ઞાઓ નિશ્ચિત થયા પછી જ ભંગનું સમુત્કીર્તન—કથન થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા :-

૯ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્ષિકત્તણયા ?

ણેગમ-વવહારાણં ભંગસમુક્ષિકત્તણયા— અતિથ આણુપુબ્બી, અતિથ અણાણુપુબ્બી, અતિથ અવત્તબ્વએ, અતિથ આણુપુબ્બીઓ, અતિથ અણાણુપુબ્બીઓ, અતિથ અવત્તબ્બ— યાઇં ॥૬॥

અહવા અતિથ આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બી ય, અહવા અતિથ આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બીઓ ય, અહવા અતિથ આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બી ય, અહવા અતિથ આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બીઓ ય ॥૪॥

અહવા અતિથ આણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વએ ય, અહવા અતિથ આણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વયાઇં ચ, અહવા અતિથ આણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વએ ય, અહવા અતિથ આણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વયાઇં ચ ॥૮॥

અહવા અતિથ અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વએ ય અહવા અતિથ અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વયાઇં ચ, અહવા અતિથ અણાણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વએ ય, અહવા

अतिथ अणाणुपुब्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ॥१२॥

अहवा अतिथ आणुपुब्वी य अणाणुपुब्वी य अवत्तव्वए य, अहवा अतिथ आणुपुब्वी य अणाणुपुब्वी य अवत्तव्वयाइं च, अहवा अतिथ आणुपुब्वी य अणाणुपुब्वीओ य अवत्तव्वए य, अहवा अतिथ आणुपुब्वी य अणाणुपुब्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ॥४॥

अहवा अतिथ आणुपुब्वीओ य, अणाणुपुब्वी य, अवत्तव्वए य, अहवा अतिथ आणुपुब्वीओ य अणाणुपुब्वी य अवत्तव्वयाइं च, अहवा अतिथ आणुपुब्वीओ य अणाणुपुब्वीओ य अवत्तव्वए य, अहवा अतिथ आणुपुब्वीओ य अणाणुपुब्वीओ य अवत्तव्वयाइं च, एए अटु भंगा । एवं सब्बे वि छब्बीसं भंगा । से तं नेगम-ववहाराणं भंगसमुक्तिकरणया ।

શાસ્ત્રાર્થ :- -ભંગસમુક્તિકરણયા = ભંગસમુત્કીર્તનતા, અતિથ આણુપુબ્વી = આનુપૂર્વી છે, અતિથ અણાણુપુબ્વી = અનાનુપૂર્વી છે, અતિથ અવત્તવ્વએ = અવક્તત્વ છે, આણુપુબ્વીઓ = આનુપૂર્વીઓ, અણાણુપુબ્વીઓ = અનાનુપૂર્વીઓ, અવત્તવ્વયાઇં = અવક્તત્વો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તન-ભંગોનું કથન આ પ્રમાણે કરી શકાય.

(૧) એક આનુપૂર્વી છે, (૨) એક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) એક અવક્તત્વ છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી છે, (૫) અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૬) અનેક અવક્તત્વ છે. અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૨) એક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અનેક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વી છે. અથવા.

(૧) એક આનુપૂર્વી અને એક અવક્તત્વ છે, (૨) એક આનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તત્વ છે, (૩) અનેક આનુપૂર્વી અને એક અવક્તત્વ છે, (૪) અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તત્વ છે. અથવા

(૧) એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તત્વ છે, (૨) એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તત્વ છે, (૩) અનેક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તત્વ છે, (૪) અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તત્વ છે. અથવા

(૧) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવક્તત્વ છે, (૨) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તત્વ છે, (૩) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તત્વ છે, (૪) એક

આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૫) અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવકતવ્ય છે, (૬) અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવકતવ્ય છે, (૭) અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય છે, (૮) અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય છે. આ સર્વ મળી રૂફ ભંગ થાય છે, તે નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમૃતીર્તનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત છિલ્વીસ ભંગોનું સમૃતીર્તન-કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે છિલ્વીસ ભંગ સંયોગી અને સંયોગીભંગરૂપ છે. આ ભંગકથનનો મૂળઆધાર આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય, આ ત્રણ દ્રવ્ય છે, અસંયોગી પક્ષમાં એકવચનના ત્રણ અને બહુવચનના ત્રણ એમ છ ભંગ છે.

દ્વિક સંયોગી પક્ષમાં એકવચન-બહુવચન કરતાં, ત્રણ ચતુર્ભંગી અર્થાત્ બાર ભેદ થાય છે.

ત્રિક સંયોગમાં એકવચન-બહુવચનને લઈ આઠ ભંગ થાય છે. કુલ મળી રૂફ ભંગને આ રીતે સ્થાપી શકાય.

અસંયોગી-૬ ભંગ	દ્વિસંયોગી-૧૨ ભંગ	ત્રિસંયોગી-૮ ભંગ
	પ્રથમ ચતુર્ભંગી	
૧. એક આનુપૂર્વી	૧. એક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી	૧. એક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી—એક અવકતવ્ય
૨. એક અનાનુપૂર્વી	૨. એક આનુપૂર્વી—અનેક અનાનુપૂર્વી	૨. એક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી—અનેક અવકતવ્ય
૩. એક અવકતવ્ય	૩. અનેક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી	૩. એક આનુપૂર્વી—અનેક અનાનુપૂર્વી—એક અવકતવ્ય
૪. અનેક આનુપૂર્વી	૪. અનેક આનુપૂર્વી—અનેક અનાનુપૂર્વી	૪. એક આનુપૂર્વી—અનેક અનાનુપૂર્વી—અનેક અવકતવ્ય
૫. અનેક અનાનુપૂર્વી	+ બીજી ચતુર્ભંગી	૫. અનેક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી—એક અવકતવ્ય
૬. અનેક અવકતવ્ય	૧. એક આનુપૂર્વી—એક અવકતવ્ય	૬. અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતવ્ય
	૨. એક આનુપૂર્વી—અનેક અવકતવ્ય	૭. અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતવ્ય

૩. અનેક આનુપૂર્વી—એક અવકાશ ૪. અનેક આનુપૂર્વી—અનેક અવકાશ + ગ્રીજા ચતુર્ભાગી ૧. એક અનાનુપૂર્વી—એક અવકાશ ૨. એક અનાનુપૂર્વી—અનેક અવકાશ ૩. અનેક અનાનુપૂર્વી—એક અવકાશ ૪. અનેક અનાનુપૂર્વી—અનેક વક્તવ્ય ૧૨ કુલ ભંગ $5+12+8 = 25$ ભંગ	૮. અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકાશ ૮ કુલ ભંગ
--	--

આ છાલ્વીસ ભંગોનું કથન કરવું તે ભંગ સમૃત્કીર્તનતા કહેવાય છે.

૧૦ એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયાએ કિં પાઓયણ ?
એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયાએ ભંગોવદંસણયા કીરિઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત ભંગસમૃત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત ભંગસમૃત્કીર્તનતા દ્વારા ભંગોપદર્શન કરાવાય છે.

વિવેચન :-

ભંગ સમૃત્કીર્તનમાં ભંગોના નામ અને તે કેટલા હોય છે તેનું કથન કરવામાં આવે છે અને ભંગોપદર્શનમાં તે ભંગના વાચ્યાર્થનું કથન કરાય છે. જેમકે 'આનુપૂર્વી' નામનો પ્રથમભંગ છે. તે સમૃત્કીર્તનમાં કહું 'ત્રિપ્રદેશી સ્કુન્ધ આનુપૂર્વીરૂપ છે' તેવા અર્થનું કથન કરવું, તે ભંગોપદર્શન છે. ભંગના નામના કથન પછી જ તેના વાચ્યાર્થનું કથન શક્ય છે માટે ભંગોપદર્શન કરાવવું તે ભંગસમૃત્કીર્તનનું પ્રયોજન છે.

નૈગમનય સંમત ભંગોપદર્શનતા :-

૧૧ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા— તિપએસિએ આણુપુષ્ટી ૧, પરમાણુપોગળે અણાણુપુષ્ટી ૨, દુપએસિએ અવત્તબ્બએ ૩, તિપએસિયા આણુપુષ્ટીઓ ૪, પરમાણુપોગળા અણાણુપુષ્ટીઓ ૫, દુપએસિયા અવત્તબ્બયાઇં ૬ ।

અહવા તિપએસિએ ય પરમાણુપોગળે ય આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બી ય ૧, અહવા તિપએસિએ ય પરમાણુપોગળા ય આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બીઓ ય ૨, અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળે ય આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બી ય ૩, અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળા ય આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બીઓ ય ૪ ।

અહવા તિપએસિએ ય દુપએસિએ ય આણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વએ ય ૧, અહવા તિપએસિએ ય દુપએસિયા ય આણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વયાં ચ ૨, અહવા તિપએસિયા ય દુપએસિએ ય આણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વએ ય ૩, અહવા તિપએસિયા ય દુપએસિયા ય આણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વયાં ચ ૪ ।

અહવા પરમાણુપોગળે ય દુપએસિએ ય અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વએ ય ૧, અહવા પરમાણુપોગળે ય દુપએસિયા ય અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વયાં ચ ૨, અહવા પરમાણુપોગળા ય દુપએસિએ ય અણાણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વએ ય ૩, અહવા પરમાણુપોગળા ય દુપએસિયા ય અણાણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વયાં ચ ૪ ।

અહવા તિપએસિએ ય પરમાણુપોગળે ય દુપએસિએ ય આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વએ ય ૧, અહવા તિપએસિએ ય પરમાણુપોગળે ય દુપએસિયા ય આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વયાં ચ ૨, અહવા તિપએસિએ ય પરમાણુપોગળા ય દુપએસિએ ય આણુપુબ્બી ય અણાણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વએ ય ૩, અહવા તિપએસિએ ય પરમાણુપોગળા ય દુપએસિયા ય આણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વયાં ચ ૪ ।

અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળે ય દુપએસિએ ય આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વએ ય ૫, અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળે ય દુપએસિયા ય આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બી ય અવત્તબ્વયાં ચ ૬, અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળા ય દુપએસિએ ય આણુપુબ્બીઓ ય અણાણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વએ ય ૭, અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળા ય દુપએસિયા ય આણુપુબ્બીઓ ય અવત્તબ્વયાં ચ ૮ । સે તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોના અર્થ કહેવા, ભંગોનું ઉપદર્શન કરાવવું તે

ભંગોપદર્શનતા છે. તે આ પ્રમાણે છે.

(૧) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ એક આનુપૂર્વી છે, (૨) પરમાણુ પુદ્ગલ એક અનાનુપૂર્વી છે, (૩) દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ એક અવકતત્વ છે, (૪) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધો, અનેક આનુપૂર્વીઓ છે, (૫) પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનેક અનાનુપૂર્વી છે, (૬) (અનેક) દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધો અનેક અવકતત્વ છે. આ રીતે અસંયોગી છ ભંગના અર્થ છે. અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને પરમાણુ પુદ્ગલ, એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે, (૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ, એક આનુપૂર્વી અને અનેક અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ છે, (૩) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ પરમાણુ પુદ્ગલ, અનેક આનુપૂર્વી—એક અનાનુપૂર્વી છે, (૪) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ—અનેક પરમાણુ પુદ્ગલો, અનેક આનુપૂર્વી—અનેક અનાનુપૂર્વી છે અથવા.

(૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી એક અવકતત્વ છે, (૨) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી—અનેક અવકતત્વ છે, (૩) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ—દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી એક અવકતત્વ રૂપ છે, (૪) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી અને અનેક અવકતત્વ છે અથવા.

(૧) પરમાણુ પુદ્ગલ—દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક અનાનુપૂર્વી એક અવકતત્વ છે, (૨) પરમાણુપુદ્ગલ અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક અનાનુપૂર્વી અનેક અવકતત્વ છે, (૩) અનેક પરમાણુપુદ્ગલો—દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક અનાનુપૂર્વી—એક અવકતત્વ છે, (૪) અનેક પરમાણુ પુદ્ગલ અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક અનાનુપૂર્વી—અનેક અવકતત્વ છે. અથવા

(૧) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતત્વ છે, (૨) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતત્વ છે. (૩) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતત્વ છે, (૪) ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, એક આનુપૂર્વી અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતત્વ છે, (૫) અનેક ત્રિપ્રદેશીસ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતત્વ છે, (૬) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતત્વ છે, (૭) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને એક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, એક અવકતત્વ છે, (૮) અનેક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અનેક પરમાણુપુદ્ગલ અને અનેક દ્વિપ્રદેશીસ્કન્ધ, અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવકતત્વ છે.

આ પ્રમાણે નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

ભંગસમૃતકીર્તનમાં જે ભંગના નામ બતાવ્યા હતા, તેના વાચ્યાર્થ અહીં કહેવામાં આવ્યા છે

આનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ ત્રિપ્રદેશી વગેરે સ્કન્ધ છે. અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ પરમાણુપુદ્ગાલ છે. અવક્તત્વનો વાચ્યાર્થ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ છે.

૨૬ ભંગમાં એકવચન-બહુવચનમાં આ ગ્રંથે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તત્વ પદોના પ્રયોગ છે. ત્યાં આ જ વાચ્યાર્થ સમજવા.

અર્થપદ પ્રરૂપણામાં પદના અર્થ બતાવ્યા છે પરંતુ ત્યાં કેવળ અર્થપદરૂપ પદાર્થનું કથન છે જ્યારે ભંગોપદર્શનતામાં ત્યાં કહેવાયેલા ભંગોના અર્થ કરવામાં આવે છે. તેથી અર્થપદ પ્રરૂપણા અને ભંગોપદર્શનતા, આ બંને એક નથી અને પુનરુક્તિ દોષ પણ આવતો નથી.

સમવતાર :-

૧૨ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે ણેગમ-વવહારાણ આણુપુબ્વીદવ્વાઇં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તબ્વયદવ્વેહિં સમોયરંતિ ?

ણેગમ-વવહારાણ આણુપુબ્વીદવ્વાઇં આણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, ણો અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ણો અવત્તબ્વયદવ્વેહિં સમોયરંતિ ।

શાંદાર્થ :- સમોયારે = સમવતાર, આણુપુબ્વીદવ્વાઇં = આનુપૂર્વી દ્વય, કહિં = ક્યાં, સમોયરંતિ = સમવતારિત થાય છે ? ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે, કિં = શું તે, આણુપુબ્વીદવ્વેહિં = આનુપૂર્વી દ્વયમાં, અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં = અનાનુપૂર્વી દ્વયમાં કે અવત્તબ્વયદવ્વેહિં – અવક્તત્વ દ્વયમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્વય ક્યાં સમવતરિત થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વી દ્વયમાં સમવતરિત થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્વયમાં સમવતરિત થાય છે કે તે અવક્તત્વ દ્વયમાં સમવતરિત થાય છે ?

ઉત્તર – નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્વય આનુપૂર્વી દ્વયમાં જ સમવતરિત થાય છે – સમાવિષ્ટ થાય છે પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્વય કે અવક્તત્વ દ્વયમાં સમવતરિત થતા નથી.

૧૩ ણેગમ-વવહારાણ અણાણુપુબ્વીદવ્વાઇં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુ-પુબ્વીદવ્વેહિં સમયોરંતિ ? અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તબ્વયદવ્વેહિં સમોયરંતિ ?

ણેગમ-વવહારાણ અણાણુપુબ્વીદવ્વાઇં ણો આણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, ણો અવત્તબ્વયદવ્વેહિં સમયોરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય કે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય કે અવક્તાદ્રવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર— અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી અને અવક્તાદ્રવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતા નથી પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

૧૪ ણેગમ-વવહારાળં અવત્તબ્યદ્વાઇં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુષ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુષ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તબ્યદ્વાઇં સમોયરંતિ ?

ણેગમ-વવહારાળં અવત્તબ્યદ્વાઇં ણો આણુપુષ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, ણો અણાણુપુષ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, અવત્તબ્યદ્વાઇં સમોયરંતિ । સે તં સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અવક્તાદ્રવ્ય દ્રવ્ય ક્યાં સમવતરિત થાય છે ? શું તે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અવક્તાદ્રવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર— અવક્તાદ્રવ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી પરંતુ અવક્તાદ્રવ્યમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવેશ અર્થાત્ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય કોઈપણ જાતના વિરોધ વિના પોતાની જાતિમાં જ રહે છે, પર જાતિમાં રહેતા નથી. કારણમાં કાર્યનો ઉપયાર કરીને પણ તે સ્વજાતિમાં જ અંતર્ભાવ પામે છે.

તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં જ સમાવેશ પામે છે અને અવક્તાદ્રવ્ય દ્રવ્યનો અવક્તાદ્રવ્ય દ્રવ્યમાં જ સમાવેશ થાય છે.

અનુગમના નવ દ્વાર :-

૧૫ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ણવવિહે પણણતે, તં જહા-

સંતપયપરૂપણયા, દવ્વપમાણં ચ ખેત્ત ફુસણા ય ।

કાલો ય અંતરં ભાગ, ભાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૮॥ સે તં અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે (૧) સત્પદ પ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ,

(૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ (૯) અલ્પ બહુત્વ.

વિવેચન :-

નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિષિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો અંતિમ ભેટ અનુગમ છે. સૂત્રને અનુકૂળ અથવા અનુરૂપ વ્યાખ્યાન કરવાની વિધિને અનુગમ કહે છે અથવા સૂત્ર વાંચ્યા પછી તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, તે અનુગમ છે. તે અનુગમના સત્પદ પ્રરૂપણા વગેરે નવ દ્વાર છે.

(૧) સત્પદ પ્રરૂપણા :- વિદ્યમાન પદાર્થ વિધયક પદની પ્રરૂપણાને સત્પદ પ્રરૂપણા કહે છે. જેમ કે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય સત્ત્વ પદાર્થના વાચક છે, અસત્ત્વ પદાર્થના નહીં. તેવી પ્રરૂપણાને સત્પદ પ્રરૂપણા કહે છે.

(૨) દ્રવ્યપ્રમાણ :- દ્રવ્યની સંખ્યાનો વિચાર તે દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે. આનુપૂર્વી શબ્દ દ્વારા કથિત દ્રવ્ય કેટલા છે, તેની વિચારણા કરવી તે દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે.

(૩) ક્ષેત્ર :- દ્રવ્યનું આધારભૂત ક્ષેત્ર—તે દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. સૂચિત દ્રવ્ય કેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે? તે વિચારવું.

(૪) સ્પર્શના :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય દ્વારા સ્પર્શિત ક્ષેત્ર સ્પર્શના કહેવાય છે. ક્ષેત્રમાં માત્ર આધારભૂત આકાશ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે જ્યારે સ્પર્શનામાં આધૈય દ્વારા સ્પર્શિત ચારેદિશા અને ઉપર-નીચેના આકાશ પ્રદેશ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે એક પરમાણુનું ક્ષેત્ર એક આકાશ પ્રદેશ કહેવાય છે કારણ કે તે એક આકાશપ્રદેશના આધારે રહે છે પણ તેની સ્પર્શના સાત આકાશ પ્રદેશની કહેવાય. ચાર દિશાના ચાર આકાશ પ્રદેશ, ઉધ્વ-અધોદિશાના એક-એક આકાશ પ્રદેશ અને સ્વાધારભૂત ક્ષેત્રનો એક પ્રદેશ, આ રીતે પરમાણુની સ્પર્શના સાત પ્રદેશની કહેવાય.

(૫) કાળ :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યની સ્થિતિ-કાળમર્યાદા તે કાળ.

(૬) અંતર :- વિરહકાળ, વિવક્ષિત પર્યાયના પરિત્યાગ પછી ફરી તે પર્યાયની પ્રાપ્તિ થાય, તે વચ્ચેનો જો સમય ગાળો તે અંતર કહેવાય છે.

(૭) ભાગ :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના કેટલામા ભાગે હોય છે? તેની વિચારણા તે ભાગદ્વાર.

(૮) ભાવદ્વાર :- આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય ક્યા ભાવમાં છે?

(૯) અલ્પબહુત્વ :- ન્યૂનાધિકતા. દ્રવ્ય-પ્રદેશ-તદ્દુભયના આધારે આ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અલ્પાધિકતા, તે અલ્પબહુત્વ કહેવાય છે.

સત્પદપ્રરૂપણા :-

૧૬ નૈગમ-વવહારાણ આણુપુર્વીદવ્બાં કિં અતિથ ણતિથ ? ણિયમા અતિથ ।

ણેગમ-વવહારાણ અણાણુપુષ્ટીદવ્વાઇં કિં અતિથ ણતિથ ? ણિયમા અતિથ ।

ણેગમ-વવહારાણ અવત્તબ્યદવ્વાઇં કિં અતિથ ણતિથ ? ણિયમા અતિથ ।

શાલાર્થ :- કિં અતિથ = શું અસ્તિરૂપ છે ? કિં ણતિથ = શું નાસ્તિરૂપ છે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ?

ઉત્તર- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિ રૂપ છે કે નાસ્તિ રૂપ છે ?

ઉત્તર- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્ય દ્રવ્ય અસ્તિ રૂપ છે કે નાસ્તિ રૂપ છે ?

ઉત્તર- નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યનું નિશ્ચિતરૂપે અસ્તિત્વ પ્રગટ કર્યું છે. તે અસત્ત રૂપ નથી. તેનો ક્યારેય અભાવ થતો નથી. તે જ સત્પદ પ્રરૂપણાનું રહસ્ય છે.

દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૧૭ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાઇં કિં સંખેજ્જાઇં અસંખેજ્જાઇં અણંતાઇં ? ણો સંખેજ્જાઇં ણો અસંખેજ્જાઇં અણંતાઇં । એવં દોળિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર- તે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય, આ બંને દ્રવ્ય પણ અનંત છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય આ ત્રણે દ્રવ્ય અનંત છે. એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર પણ અનંત હોય શકે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રયુક્ત 'એવં દોળિણ વિ' ના સ્થાને કેટલીક પ્રતોમાં નિઝનલિખિત પાઠ છે. "એવં અણાણુપુષ્ટીદવ્વાઇં અવત્તબ્યદવ્વાઇં ચ અણંતાઇં ભાળિયબ્વાઇં ।" આ બંને પ્રકારના સૂત્રપાઠનો આશય એક જ છે.

ક્ષેત્રપ્રશ્ના :-

૧૮ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાઇં લોગસ્સ કઇભાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? સવ્વલોએ હોજ્જા ?

એગદવ્વં પડુચ્ચ લોગસ્સ સંખેજ્જિભાગે વા હોજ્જા, અસંખેજ્જિભાગે વા હોજ્જા, સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા, અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા, સવ્વલોએ વા હોજ્જા, ણાણાદવ્વાઇં પડુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા ।

ણેગમ-વવહારાણ અણાણુપુષ્ટીદવ્વાઇં કિં લોગસ્સ સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? સવ્વલોએ વા હોજ્જા ?

એગદવ્વં પડુચ્ચ ણો સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા, અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા, ણો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો સવ્વલોએ હોજ્જા, ણાણાદવ્વાઇં પડુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા । એવં અવત્તવ્યદવ્વાળિ વિ ।

શાન્દાર્થ :- આણુપુષ્ટીદવ્વાઇં = આનુપૂર્વીદ્વય, લોગસ્સ કઇભાગે = લોકના કેટલામા ભાગમાં, હોજ્જા = હોય છે ? કિં સંખેજ્જિ ભાગે = સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખેજ્જિ ભાગે = અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ = સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ = અસંખ્યાત ભાગોમાં કે, સવ્વલોએ = સર્વલોકમાં, હોજ્જા = હોય છે ? એગદવ્વં = એકદ્વયની, પડુચ્ચ = અપેક્ષાએ, ણાણાદવ્વાઇં = અનેક દ્વયની.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્વય લોકના કેટલા ભાગમાં અવગાઢ હોય છે ? શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં અવગાઢ હોય છે કે સર્વલોકમાં અવગાઢ હોય છે ?

ઉત્તર- કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્વયની અપેક્ષાએ તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં અથવા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અથવા લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં અથવા લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે, અથવા સમસ્ત લોકમાં અવગાઢ બની રહે છે.

અનેક આનુપૂર્વી દ્વયની અપેક્ષાએ તે નિયમા સમસ્ત લોકમાં અવગાઢ છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્વય લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સમસ્ત લોકમાં અવગાઢ છે ?

ઉત્તર— એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સર્વ લોકમાં અવગાઢ નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાઢ છે, અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં અવગાઢ છે.

તે જ પ્રમાણે અવકતવ્ય દ્રવ્યના વિષયમાં જાણવું અર્થાત् તે પણ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાઢ છે અને અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં અવગાઢ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્રનો નિર્ણય કરવા પાંચ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યા છે.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલનું ક્ષેત્ર

	આનુપૂર્વ એક અનેક		અનાનુપૂર્વી એક અનેક		અવકતવ્ય એક અનેક	
૧. લોકના સંખ્યાતમાં ભાગમાં	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૨. લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં	હા	ના	હા	ના	હા	ના
૩. લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૪. લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૫. સર્વ સમસ્ત લોકમાં તે રહે છે ?	હા	હા	ના	હા	ના	હા

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય :— ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશ પર રહી શકે છે, બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર પણ અવગાહન કરી શકે છે, (રહી શકે છે) અને ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ હોય તો વધુમાં વધુ ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર અવગાઢ થઈ શકે છે. એક, બે, ત્રણ અને વધુમાં વધુ જેટલા પ્રદેશી સ્કન્ધ હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર અવગાહના કરી શકે છે. સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશપ્રદેશથી લઈ સંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ એકથી લઈ પોતાના જેટલા અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે. અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત થઈ શકે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. તેથી તે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પણ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર જ અવગાહિત થઈ શકે છે. અચિત મહાસ્કન્ધ મધ્યવર્તી એક સમય માટે સર્વલોકમાં વ્યાપક બને છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યની ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાની પૃથ્બીમાં સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે હા પાડી છે.

તેનો તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—

- (૧) સંખેજ્જિ ભાગે વા હોજ્જા :— લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્વય હોય છે. જેમ કે— તિરણ લોક.
- (૨) સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા :— ઘણા સંખ્યાતમા ભાગમાં પણ આનુપૂર્વી દ્વય હોય છે. જેમ કે— અધોલોક.
- (૩) અસંખેજ્જિ ભાગે વા હોજ્જા :— અસંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્વય હોય છે. જેમ કે— ત્રણ પ્રદેશી આદિ સ્કંધ.
- (૪) અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા :— ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગમાં આનુપૂર્વી દ્વય હોય છે. જેમ કે— ઘણા ત્રણ પ્રદેશી આદિ સ્કંધો અથવા ભરતક્ષેત્ર, મેરુપર્વત આદિ.
- (૫) સર્વલોએ વા હોજ્જા :— સંપૂર્ણ લોકમાં આનુપૂર્વી દ્વય હોય છે. જેમ કે— અચિત મહાસ્કન્ધ એક સમય માટે સર્વલોકને અવગાહે છે.

આનુપૂર્વીદ્વયમાં ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ હોવાથી તથા તે સ્કન્ધો આકાશના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધી અવગાહના કરી શકતા હોવાથી એક—એક આનુપૂર્વી દ્વયની અપેક્ષાએ તેમાં સર્વ પ્રકારે અવગાહના સંભવે છે અને અનેક આનુપૂર્વીદ્વયની અપેક્ષાએ તો નિયમા સર્વલોકને તે અવગાહે છે.

પરમાણુપુર્ણગલને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે છે. એકથી વધુ આકાશપ્રદેશ પર પરમાણુની અવગાહના સંભવિત નથી. એક આકાશપ્રદેશ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેથી એક અનાનુપૂર્વીનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. અનાનુપૂર્વી દ્વયો—પરમાણુ પુર્ણગલો આખા લોકમાં છે. તેથી અનેક અનાનુપૂર્વી દ્વયોની અપેક્ષાએ તેનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણલોક છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને અવક્તવ્ય કહેવામાં આવે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહી શકે અને વધુમાં વધુ બે આકાશ પ્રદેશને અવગાહી શકે. બે આકાશપ્રદેશ પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય માટે એક—એક અવક્તવ્ય દ્વયનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે અને અનેક અવક્તવ્ય દ્વયોની અપેક્ષાએ સર્વલોક છે.

સ્પર્શના :—

૧૯ ણેગમવહારાણં આણુપુર્વીદવ્વાઇં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જિભાગં ફુસંતિ ?
અસંખેજ્જિભાગં ફુસંતિ ? સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ? અસંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ?

સવ્વલોયં ફુસંતિ ?

એગદવ્વં પદુચ્ચ લોગસ્સ સંહેજ્જિભાગં વા ફુસંતિ, અસંહેજ્જિભાગં વા ફુસંતિ, સંહેજ્જે વા ભાગે ફુસંતિ, અસંહેજ્જે વા ભાગે ફુસંતિ, સવ્વલોગં વા ફુસંતિ, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોગં ફુસંતિ ।

ણેગમ-વવહારાણં અણાણુપુષ્વીદવ્વાણં પુછ્છા ? એગં દવ્વં પદુચ્ચ ણો સંહેજ્જિભાગં ફુસંતિ, અસંહેજ્જિભાગં ફુસંતિ, ણો સંહેજ્જે ભાગે ફુસંતિ, ણો અસંહેજ્જેભાગે ફુસંતિ, ણો સવ્વલોગં ફુસંતિ, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોગં ફુસંતિ । એવં અવત્તવ્યદવ્વાળિ વિ ભાણિયવ્વાળિ ।

શાન્દાર્થ :- લોગસ્સ = લોકના, કિં = શું, સંહેજ્જિ ભાગં ફુસંતિ = લોકના સંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શો છે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને સ્પર્શો છે કે સર્વલોકને સ્પર્શો છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને અથવા સર્વલોકને સ્પર્શો છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકને સ્પર્શો છે.

પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને કે સર્વ લોકને સ્પર્શો છે ?

ઉત્તર- એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વ લોકને સ્પર્શના નથી પરંતુ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શો છે. અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ સર્વ લોકને સ્પર્શો છે.

અવકતવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શના તે જ પ્રમાણે, [અનાનુપૂર્વીની જેમ] જાણવી.

વિવેચન : -

આ સૂત્રમાં એક અને અનેક આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શનાનો વિચાર કર્યો છે. ક્ષેત્ર દ્વારની જેમ જ અહીં પણ પાંચ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સ્પર્શના વર્ણવી છે. ક્ષેત્ર કરતા સ્પર્શના કાંઈક વિશેષાધિક હોય છે કારણ કે ક્ષેત્રની ચારે દિશાના તથા ઉર્ધ્વ-અધોદિશાના તેમજ સ્વ આધારભૂત ક્ષેત્રના જેટલા આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શો તે તેની સ્પર્શના કહેવાય છે. જેમ કે બે આકાશપ્રદેશને અવગાહીને કોઈ અવકતવ્ય દ્રવ્ય રહેલ હોય તો બે આકાશપ્રદેશ તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય અને બાર આકાશ પ્રદેશની તેની સ્પર્શના

કહેવાય.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત પુદ્ગલ સ્પર્શના

	આનુપૂર્વ એક અનેક		અનાનુપૂર્વી એક અનેક		અવક્તવ્ય એક અનેક	
૧. લોકના સંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૨. લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	હા	ના	હા	ના
૩. લોકના સંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૪. લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્પર્શના	હા	ના	ના	ના	ના	ના
૫. સર્વ લોકની સ્પર્શના	હા	હા	ના	હા	ના	હા

કાળ :-

૨૦ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુબ્વીદવ્વાઇં કાલઓ કેવચિર હોઇ ?

એં દવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ એં સમય ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણિયમા સવ્વદ્ધા ।

એવં દોણિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલાકાળની છે ?

ઉત્તર— એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ નિયમા સર્વકાલિક છે.

આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની જેમ જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક અને અનેક આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોની સ્થિતિ વર્ણવી છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે જ સ્વરૂપે જેટલો સમય રહે તે તેની સ્થિતિ કહેવાય. ત્રણે દ્રવ્યની સ્થિતિ એક-એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધમાં એક પરમાણુ મળતા તે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય બની, તે સ્વરૂપે એક સમય રહી તે પરમાણુ ધૂટું પડી જાય તો તે સ્કન્ધ આનુપૂર્વી રૂપે ન રહે. આ રીતે આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જધન્ય એક સમયની કહેવાય. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત-કાળની છે. પુદ્ગલ સંયોગની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની જ છે. ત્રણે દ્રવ્યો તે જ સ્વરૂપે અસંખ્યાત

કાળ સુધી જ રહી શકે.

અનેક આનુપૂર્વી—અનાનુપૂર્વી—અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની જધન્ય—ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સર્વકાળ છે. કોઈપણ સમય એવો નથી કે જેમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય ન હોય માટે તેઓની સ્થિતિ નિયમત: સર્વકાલિક છે.

અંતર :-

૨૧ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાણમંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

એં દવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ એં સમયં ઉક્કોસેણ અણંતં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાણ અંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

એં દવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ એં સમયં ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ણેગમ-વવહારાણ અવત્તબ્યદવ્વાણ અંતરં કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

એં દવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ એં સમયં ઉક્કોસેણ અણંતં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમબ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર(વિરહકાળ) કેટલું છે ?

ઉત્તર— એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર—વિરહકાળ નથી.

પ્રશ્ન— નૈગમ બ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર કેટલું છે ?

ઉત્તર— એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનું અંતર છે. અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન— નૈગમ બ્યવહારનય સંમત અવક્તવ્યદ્રવ્યોનું અંતર કેટલા કાળનું છે ?

ઉત્તર— એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર છે. અનેક અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય પોતાના આનુપૂર્વીત્વ વગેરે સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને જેટલા સમય પછી

પુનઃ આનુપૂર્વીત્વ વગેરે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે તે કાળને અંતરકાળ અથવા વિરહકાળ કહે છે.

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય આ ત્રણો દ્વયોનો જધન્ય અંતરકાળ એક સમય છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ કે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ વગેરે અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે કે પ્રયોગ દ્વારા ખંડ થઈ જવાથી આનુપૂર્વી કે અવક્તવ્ય અવસ્થા રહિત બની, એક સમયમાં પુનઃ તેમાં પરમાણુ મળી તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તો જધન્ય એક સમયનો વિરહકાળ થાય છે.

અનાનુપૂર્વીમાં, પરમાણુ કોઈપણ સ્કન્ધમાં જોડાય, એક સમય સ્કન્ધ સાથે સંયુક્ત રહી, છૂટું પડી, પરમાણુપણાને મેળવે, ત્યારે જધન્ય એક સમયનો તેનો વિરહકાળ થાય છે.

આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્વયમાં ઉત્કૃષ્ટ વિહરકાળ અનંતકાળનો છે. કોઈ એક વિવક્ષિત આનુપૂર્વી દ્વય તે અવસ્થાને ત્યાગી તે છૂટા પડેલા પરમાણુઓ અન્ય દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી ચતુ:પ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધરૂપ અનંત સ્થાનોમાં ઉત્કૃષ્ટકાળની સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં, અનંતકાળ વતીત થઈ જાય છે. તત્પશ્ચાત્ તે જ પરમાણુઓ દ્વારા તે વિવક્ષિત આનુપૂર્વીત્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનો વિરહકાળ થાય છે. અનાનુપૂર્વી દ્વયમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું છે. પરમાણુરૂપ અનાનુપૂર્વી દ્વય કોઈપણ સ્કન્ધ સાથે વધુમાં વધુ અસંખ્યાત કાળ સુધી જ સંયુક્ત અવસ્થામાં રહી શકે છે. પરમાણુ પુદ્ગલનો તથાપ્રકારનો સ્વભાવ છે.

અનેક આનુપૂર્વી દ્વયની અપેક્ષાએ અંતર જ નથી કારણ કે લોકમાં અનંત આનુપૂર્વી વગેરે દ્વય વિદ્યમાન જ હોય છે. એક પણ સમય એવો નથી કે જ્યારે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી કે અવક્તવ્ય દ્વય ન હોય.

ભાગ :-

૨૨ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદ્વાઇં સેસદ્વાણ કઝભાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?

ણો સંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ણો અસંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ણો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ણો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ણિયમા અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ।

ણેગમ-વવહારાણ અણાણુપુષ્ટીદ્વાઇં સેસદ્વાણ કઝભાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?

ણો સંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા અસંખેજ્જઝભાગે હોજ્જા ણો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ણો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા । એવં અવત્તવ્યદ્વાળિ વિ ।

શાઠદાર્થ :- સેસ દવ્વાળં = શેષ દ્રવ્યના, કહ ભાગે = કેટલામા ભાગે, હોજ્જા = હોય છે ? કિં = શું, સંખેજ્જહ ભાગે = સંખ્યાતમા ભાગમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ—વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગે, અસંખ્યાતમા ભાગે, સંખ્યાત ભાગોમાં કે, અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના સંખ્યાતમાભાગ, અસંખ્યાતમાભાગ કે સંખ્યાતભાગોમાં નથી પરંતુ નિયમા (નિશ્ચયથી) અસંખ્યાત ભાગોમાં છે.

પ્રશ્ન— નૈગમ—વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગે છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ?

ઉત્તર— અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના સંખ્યાતમા ભાગ અને સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગો રૂપ નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

અવકૃતવ્ય દ્રવ્યપણ અનાનુપૂર્વીની જેમ અસંખ્યાતમા ભાગે છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્ય અર્થાત્ અનાનુપૂર્વી અને અવકૃતવ્ય દ્રવ્યથી ઓછા છે કે વધુ ? અને તે અધિકતા કે ન્યૂનતા કેટલા ભાગે છે ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે અસંખેજ્જોસુ ભાગોસુ હોજ્જા = શેષ દ્રવ્યથી અસંખ્યાતભાગો અધિક છે. તેની અસંખ્યાત ભાગોરૂપ અધિકતાનું કારણ એ છે કે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ સમાવિષ્ટ છે.

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવકૃતવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન છે. તે જ રીતે અવકૃતવ્ય દ્રવ્ય શેષ આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન છે.

ભાવ :-

૨૩ ણેગમ—વ્યવહારાણં આણુપુર્વીદવ્વાઇં કયરમ્મિ ભાવે હોજ્જા ? કિં ઉદ્દિએ ભાવે હોજ્જા ? ઉવસમિએ ભાવે હોજ્જા ? ખાઇએ ભાવે હોજ્જા ? ખાઓવસમિએ ભાવે હોજ્જા ? પારિણામિએ ભાવે હોજ્જા ? સણિણવાઇએ ભાવે હોજ્જા ?

ણિયમા સાઇપારિણામિએ ભાવે હોજ્જા । અણાણુપુર્વીદવ્વાળિ અવત્તવ્ય- દવ્વાળિ ય એવં ચેવ ભાણિયવ્વાળિ ।

શાઠદાર્થ :- કયરમ્મિ = કયા, ણિયમા = નિયમથી, સાઇપારિણામિએ = સાદિ પારિણામિક,

ભાણિયવ્વાળિ = કથન કરવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્વય ક્યા ભાવમાં વર્તે છે ? (૧) ઔદ્ઘિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિષામિક કે (૬) સાન્નિપાતિક ભાવમાં હોય છે ?

ઉત્તર— સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્વય નિયમા સાંદ્ર પારિષામિક ભાવમાં હોય છે.

આનુપૂર્વી અને અવકાશદ્વય માટે પણ આ પ્રમાણો જ જાણવું અર્થાત્ તે પણ સાંદ્ર પારિષામિક ભાવમાં વર્તે છે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી વગેરે દ્વયોનો ક્યા ભાવમાં સમાવેશ થાય તે પ્રશ્ન કરતાં સૂત્રકારે ઔદ્ઘિકાદિ છ ભાવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઔદ્ઘિકાદિ ચાર ભાવ કર્મ સંબંધિત ભાવો છે અને પારિષામિક ભાવ સહજ પરિષામન જન્ય છે. કર્મના ઉદ્યથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ઔદ્ઘિક ભાવ કહેવાય છે. કર્મના ઉપશમથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ઔપશમિક ભાવ, કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ક્ષાયિક ભાવ અને કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત અવસ્થા ક્ષાયોપશમિક ભાવ અને કર્મના જીવને જ સંભવે છે. આનુપૂર્વી વગેરેમાં પુદ્ગલદ્વયની જ વાત છે માટે તેમાં ઔદ્ઘિકાદિ ભાવ હોતા જ નથી. પુદ્ગલ દ્વયમાં એક પારિષામિક ભાવ જ હોય છે.

દ્વયમાં, પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના, જે પરિષામન થયા કરે છે, તે પરિષામ કહેવાય છે અને તે પરિષામ જ પારિષામિકભાવ છે અથવા પરિષામનથી જે નિષ્પત્ત થાય તે પારિષામિક ભાવ કહેવાય છે. તે પારિષામિક ભાવ સાંદ્ર અને અનાંદિના ભેદથી બે પ્રકારના છે. ધર્માસ્તકાય વગેરેમાં સ્વભાવ થી જે પરિષામન અનાંદિકાળથી થયા કરે છે તે અનાંદ પારિષામિક ભાવ કહેવાય છે. પુદ્ગલ દ્વયમાં જે પરિષામન થાય છે તે સાંદ્ર પારિષામિક છે. મેઘ ધનુષ્ય, મેઘ વગેરેનું પરિષામન અનાંદ નથી પણ સાંદ્ર છે. પુદ્ગલોનું પરિષામન ઉત્કૃષ્ટરૂપે અસંખ્યાત કાળ સુધી જ રહે છે. પુદ્ગલ દ્વયમાં પરિષામન સાંદ્ર છે માટે આનુપૂર્વી વગેરે દ્વયમાં આનુપૂર્વીત્વ—અનાનુપૂર્વીત્વ અને અવકાશદ્વયત્વરૂપ પરિષામન સાંદ્ર પારિષામિક છે.

અલ્પભૃત્ય :-

૨૪ એસિ ણ ભંતે ! ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્વીદ્વયાણ અણાણુપુષ્વીદ્વયાણ અવત્તબ્યદ્વયાણ ય દ્વબ્દુયાએ પણ્ણદ્વુયાએ દ્વબ્દુ-પણ્ણદ્વુયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સંવ્વાદોવાઇં ણેગમ-વવહારાણ અવત્તબ્યદ્વયાણ દ્વબ્દુયાએ,

અણાણુપુષ્વીદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, આણુપુષ્વીદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણાઇં ।

પએસદૃયાએ ણેગમ-વવહારાણં સવ્વત્થોવાઇં અણાણુપુષ્વીદવ્વાઇં અપ-એસદૃયાએ, અવત્તવ્વયદવ્વાઇં પએસદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, આણુપુષ્વીદવ્વાઇં પએસ-દૃયાએ અણંતગુણાઇં ।

દવ્વદૃ-પએસદૃયાએ સવ્વત્થોવાઇં ણેગમ-વવહારાણં અવત્તવ્વયદવ્વાઇં દવ્વદૃ- યાએ, અણાણુપુષ્વીદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ અપએસદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, અવત્તવ્વયદવ્વાઇં પએસદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, આણુપુષ્વીદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણાઇં, તાં ચેવ પએસદૃયાએ અણંતગુણાઇં । સે તં અણુગમે । સે તં ણેગમ-વવહારાણં અણોવળિહિયા દવ્વાણુપુષ્વી ।

શાલ્દાર્થ :- એએસિ ણં = આ, આણુપુષ્વીદવ્વાણં = આનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અણાણુપુષ્વીદવ્વાણં = અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અવત્તવ્વયદવ્વાણં = અવક્તન્ત્વ દ્રવ્ય, દવ્વદૃયાએ = દ્રવ્યાર્થી, પએસદૃયાએ = પ્રદેશાર્થી, દવ્વદૃ-પએસદૃયાએ = દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થી, કયરે = કોણ, કયરેહિંતો = કોનાથી, અપ્પા = અલ્પ છે, બહુયા = અધિક છે, તુલ્લા = તુલ્ય છે, વિસેસાહિયા = વિશેષાધિક છે ? સવ્વત્થોવાઇં = સર્વથી થોડા, અસંખેજ્જગુણાઇં = અસંખ્યાતગુણ અધિક છે, અપએસદૃયાએ = અપ્રદેશી હોવાથી, અણંતગુણાઇં = અનંતગુણ અધિક.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભગવાન્ ! નેગમ વ્યવહાર નયસંમત આનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તન્ત્વ દ્રવ્યોમાંથી દ્રવ્યાર્થી, પ્રદેશાર્થી અને દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થી કોણ-કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- ગૌતમ ! દ્રવ્યપેક્ષાએ અવક્તન્ત્વદ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, તેનાં કરતાં આનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો દ્રવ્યાર્થી વિશેષાધિક છે અને તેના કરતાં આનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થી અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, તેથી અવક્તન્ત્વ દ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે અને તેથી આનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ અધિક છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેમાં અવક્તન્ત્વ દ્રવ્ય દ્રવ્યપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે, તેથી દ્રવ્ય અને અપ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ અવક્તન્ત્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેથી આનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે અને તે જ આનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય પ્રદેશપેક્ષયા અનંતગણા અધિક છે.

આ રીતે અનુગમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે નૈગમ—વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી વગેરેનો દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને ઉભય અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ બતાવ્યો છે.

દ્રવ્યાર્થથી— (૧) અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે. (૨) તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. (૩) તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા અધિક છે.

દ્રવ્યથી અવક્તવ્ય સર્વથી થોડા અને તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે, તેમાં વસ્તુસ્વભાવ જ કારણ છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણા અધિક છે. કારણ કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને પરમાણુ પુદ્ગલ રૂપ એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત છે અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધરૂપ એક જ સ્થાન પ્રાપ્ત છે જ્યારે આનુપૂર્વીમાં ત્રણપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ સુધીના અનંત સ્થાન પ્રાપ્ત છે, તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અવક્તવ્ય અને અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતગણા આધિક છે.

પ્રદેશાર્થથી— (૧) અનાનુપૂર્વી સર્વથી થોડા છે. (૨) તેથી અવક્તવ્ય વિશેષાધિક છે. (૩) તેથી આનુપૂર્વી અનંતગણા અધિક છે.

અનાનુપૂર્વી—પરમાણુપુદ્ગલ અપ્રદેશી છે છતાં પ્રકૃષ્ટ : દેશ : પ્રદેશ : સર્વસૂક્ષ્મ દેશ, નિર્વિભાગ—નિરંશ ભાગ પ્રદેશ કહેવાય છે. આવું નિર્વિભાગપણું પરમાણુમાં છે તેથી પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વમાં તેની અપ્રદેશી હોવા છતાં ગણના કરેલ છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અવક્તવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક અવક્તવ્ય દ્રવ્ય બે પ્રદેશી છે. જ્યારે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના પ્રદેશ અનંતગણા છે કારણકે અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

દ્રવ્ય—પ્રદેશ ઉભય અપેક્ષાએ— (૧) અવક્તવ્યદ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે. (૨) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્ય અને અપ્રદેશાપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે. (૩) અવક્તવ્યદ્રવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક છે. (૪) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય દ્રવ્યાપેક્ષાએ અસંખ્યાતગણા છે. (૫) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય પ્રદેશાપેક્ષાએ અનંતગણા અધિક છે.

સ્વામ્ભાવિક રૂપેજ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે. તે દ્રવ્યાર્થથી જાણવા. દ્રવ્ય—અપ્રદેશ અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક કહ્યા છે, પરંતુ પ્રદેશ અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કરતાં અવક્તવ્યદ્રવ્ય દ્વિપ્રદેશી હોવાથી વિશેષ છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગણા છે અને પ્રદેશાર્થાથી અનંતગણા અધિક છે.

આ રીતે નૈગમ—વ્યવહાર નય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી :-

૨૫ સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવળિયા દવ્વાણુપુબ્બી ?

સંગહસ્સ અણોવળિહિયા દવ્વાણુપુષ્ટી પંચવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- અદૃપયપ-
રૂવણયા, ભંગસમુક્તિકત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી દવ્વાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી દવ્વાણુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે-
(૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

વિવેચન :-

સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી દવ્વાણુપૂર્વીની પ્રરૂપણા પૂર્વોક્ત નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત
અનૌપનિધિકી દવ્વાણુપૂર્વીની જેમ જ અર્થપદ પ્રરૂપણા વગેરે પાંચ પ્રકારે કરવાની છે. અર્થપદ પ્રરૂપણા
વગેરેના લક્ષણ પૂર્વોક્ત રીતે જ જાણવા.

સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા :-

૨૬ સે કિં તં સંગહસ્સ અદૃપયપરૂવણયા ?

સંગહસ્સ અદૃપયપરૂવણયા- તિપણસિયા આણુપુષ્ટી, ચડાપણસિયા
આણુપુષ્ટી જાવ દસપણસિયા આણુપુષ્ટી સંખિજ્જપણસિયા આણુપુષ્ટી,
અસંખિજ્જપણસિયા આણુપુષ્ટી, અણંતપણસિયા આણુપુષ્ટી, પરમાણુપોગળા
અણાણુપુષ્ટી, દુપણસિયા અવત્તવ્યએ । સે તં સંગહસ્સ અદૃપયપરૂવણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી
છે, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી,
અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી અને અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી
છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અવકતવ્ય છે. આ સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયની દસ્તિથી આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દવ્વનો વિચાર કરવામાં
આવ્યો છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે. તેથી અવિશુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે જેટલા ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ છે તે
ત્રિપ્રદેશીપણું સમાન હોવાથી તે એક જ કહેવાય. તે જ રીતે ચાર પ્રદેશી જેટલા સ્કન્ધ હોય તે એક જ
કહેવાય. આ રીતે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યત જાણવું. વિશુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે તો ત્રિપ્રદેશી આનુપૂર્વીથી

લઈ અનંત પ્રદેશી આનુપૂર્વી પર્યતમાં આનુપૂર્વીત્વ સમાન છે માટે તે એક જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સ્વીકારે છે. ત્રિપ્રદેશી જેટલા દ્રવ્ય તેટલી આનુપૂર્વી, ચતુષ્પ્રદેશી જેટલા સ્કન્ધ તેટલી આનુપૂર્વી, તેમ બેદસહિત આનુપૂર્વીદ્રવ્યને નેગમ-વ્યવહારનય સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં એકવચન અને બહુવચન દ્વારા કથન છે, જ્યારે સંગ્રહનય એકત્વને સ્વીકારતું હોવાથી તેમાં એકવચનથી જ કથન છે.

જેટલા પરમાણુ પુદ્ગલ છે તેમાં અનાનુપૂર્વીત્વ સમાન છે માટે એક અનાનુપૂર્વી અને તે જ રીતે એક અવક્તવ્ય દ્રવ્યને સંગ્રહનય સ્વીકારે છે.

૨૭ એયાએ ણ સંગહસ્સ અદૃપયપરૂષવણયાએ કિં પઓયણં ? એયાએ ણ સંગહસ્સ અદૃપયપરૂષવણયાએ સંગહસ્સ ભંગસમુક્ષિકત્તણયા કીરિઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા દ્વારા સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીનતા કરવામાં આવે છે.

સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા :-

૨૮ સે કિં તં સંગહસ્સ ભંગસમુક્ષિકત્તણયા ?

સંગહસ્સ ભંગસમુક્ષિકત્તણયા— અતિથ આણુપુષ્વી, અતિથ અણાણુપુષ્વી, અતિથ અવત્તવ્વએ, અહવા અતિથ આણુપુષ્વી ય અણાણુપુષ્વી ય, અહવા અતિથ આણુપુષ્વી ય અવત્તવ્વએ ય, અહવા અતિથ આણુપુષ્વી ય અણાણુપુષ્વી ય અવત્તવ્વએ ય, અહવા અતિથ આણુપુષ્વી ય અણાણુપુષ્વી ય અવત્તવ્વએ ય । એવં એએ સત્ત ભંગ । સે તં સંગહસ્સ ભંગસમુક્ષિકત્તણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભંગોના નામોનું કથન કરવું તે ભંગસમુત્કીર્તનતા કહેવાય છે. સંગ્રહનય સંમત ભંગોનું કથન આ પ્રમાણે છે. (૧) આનુપૂર્વી છે (૨) અનાનુપૂર્વી છે (૩) અવક્તવ્ય છે. દ્વિકસંયોગી ભંગ—(૪) આનુપૂર્વી—અનાનુપૂર્વી છે (૫) આનુપૂર્વી—અવક્તવ્ય છે, (૬) અનાનુપૂર્વી અવક્તવ્ય છે, ત્રિસંયોગી ભંગ— (૭) આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય છે.

વિવેચન :-

ભંગસમુત્કીનતામાં મૂળ ત્રણ ભંગ છે. (૧) આનુપૂર્વી, (૨) અનાનુપૂર્વી અને (૩) અવક્તવ્ય

બેના સંયોગથી ત્રણ ભંગ બને છે. ત્રણોના સંયોગથી એક ભંગ બને છે, તે મૂળપાઠથી રૂપાષ છે. સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી હોવાથી તે એક જ આનુપૂર્વી વગેરેને સ્વીકારે છે માટે તેમાં બહુવિનના ભંગ થતા નથી. તેથી ૨૬ ભંગ થતા નથી પરંતુ સાતભંગ જ થાય છે.

૨૯ એયાએ ણ સંગહસ્સ ભંગસમુક્ખિકતણયાએ કિં પઓયણ ? એયાએ ણ સંગહસ્સ ભંગસમુક્ખિકતણયાએ સંગહસ્સ ભંગોવદંસણયા કજ્જઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુક્ખીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત ભંગસમુક્ખીર્તનતા દ્વારા સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શન કરવામાં આવે છે.

સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શનતા :-

૩૦ સે કિં તં સંગહસ્સ ભંગોવદંસણયા ? ભંગોવદંસણયા- તિપએસિયા આણુપુષ્ટ્વી, પરમાણુપોગળા અણાણુપુષ્ટ્વી, દુપએસિયા અવત્તબ્વએ,

અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળા ય આણુપુષ્ટ્વી ય અણાણુપુષ્ટ્વી ય, અહવા તિપએસિયા ય દુપએસિયા ય આણુપુષ્ટ્વી ય અવત્તબ્વએ ય, અહવા પરમાણુપોગળા ય દુપએસિયા ય અણાણુપુષ્ટ્વી ય અવત્તબ્વએ ય,

અહવા તિપએસિયા ય પરમાણુપોગળા ય દુપએસિયા ય આણુપુષ્ટ્વી ય અણાણુપુષ્ટ્વી ય અવત્તબ્વએ ય । સે તં સંગહસ્સ ભંગોવદંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભંગોના નામ વાચ્યાર્થ સહિત બતાવવા તે ભંગોપદર્શનતા કહેવાય છે. અર્થ સહિત તે ભંગો આ પ્રમાણે બને છે.

અસંયોગી ત્રણ ભંગ— (૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે. (૨) પરમાણુપુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી છે. (૩) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અવક્તવ્ય છે.

દ્વિસંયોગી ત્રણ ભંગ— (૧) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને પરમાણુપુદ્ગલ, આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી છે. (૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, આનુપૂર્વી-અવક્તવ્ય છે. (૩) પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય છે.

ત્રિસંયોગી એક ભંગ— ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગલ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ—આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્વય છે. [આનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અનાનુપૂર્વીનો વાચ્યાર્થ પરમાણુ પુદ્ગલ અને અવક્તવ્યનો વાચ્યાર્થ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ છે, તેમ સર્વત્ર જાણવું.] આ પ્રમાણે સંગ્રહનય સંમત

ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

સંગ્રહનય સંમત સમવતાર :-

૩૧ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે સંગહસ્સ આણુપુબ્બીદવ્વાઇં કહિં સમોયરંતિ? કિં આણુપુબ્બીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુબ્બીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તવ્યદવ્વેહિં સમોયરંતિ ?

સંગહસ્સ આણુપુબ્બીદવ્વાઇં આણુપુબ્બીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, ણો અણાણુપુબ્બી- દવ્વેહિં સમોયરંતિ, ણો અવત્તવ્યદવ્વેહિં સમોયરંતિ । એવં દોણિણ વિ સદ્ગુણે સમોયરંતિ । સે તં સમોયારે ।

શાલાર્થ :- સમોયારે = સમવતાર, સંગહસ્સ = સંગ્રહનય સંમત, સદ્ગુણે = સ્વસ્થાનમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્વય શું આનુપૂર્વી દ્વયમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વીદ્વયમાં સમાવિષ્ટ-સમવતરિત થાય છે કે અવકત્તવ્યદ્વયમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્વય આનુપૂર્વીદ્વયમાં સમવતરિત થાય છે, અનાનુપૂર્વી કે અવકત્તવ્ય દ્વયમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવકત્તવ્ય, આ બંને દ્વય સ્વ-સ્વ સ્થાનમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

સંગ્રહનયસંમતઅનુગમ :-

૩૨ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે અદૃવિહે પણણતે । તં જહા-

સંતપયપરૂપવણયા દવ્વાપમાણં ચ ખેત્ત ફુસણા ય ।
કાલો ય અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ણતિથ ॥૯॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનય સંમત અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનય સંમત અનુગમ આઠ પ્રકારના છે. (૧) સત્પદ પ્રરૂપણા (૨) દ્વયપ્રમાણા (૩) ક્ષેત્ર (૪) સ્પર્શના (૫) કાળ (૬) અંતર (૭) ભાગ (૮) ભાવ. સંગ્રહ નય સામાન્યગ્રાહી હોવાથી તેમાં ભેદ સંમવતા નથી, તેથી તેમાં અદ્વયબહુત્વ નથી.

સત્પદ પ્રરૂપણા :-

૩૩ સંગહસ્સ આણુપુબ્બીદવ્વાઇં કિં અતિથ ણતિથ ? ણિયમા અતિથ । એવં

દોષિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય અસ્તિત્વથી હે કે નાસ્તિત્વથી હે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વીદ્રવ્ય નિયમા—નિશ્ચિતરૂપે અસ્તિત્વથી હે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવકટત્વથી દ્રવ્યપણ અસ્તિત્વથી જ હે.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વીદ્રવ્ય વગેરે પદ અસત્ત અર્થ વિષયક નથી. જેમ 'સત્તમ્ભ' પદ સત્તમ્ભ [થાંભલા] રૂપ વાસ્તવિક અર્થને વિષય કરે છે. તેવી રીતે 'આનુપૂર્વી' પદ પણ વિદ્યમાન પદાર્થનો જ વાચક હે. તે 'ણિયમા અતિથ' શબ્દ દ્વારા બતાવ્યું હે.

દ્રવ્ય પ્રમાણ :-

૩૪ સંગહસ્સ આણુપુર્વીદ્રવ્યાં કિં સંખેજ્જાં અસંખેજ્જાં અણંતાં ? ણો સંખેજ્જાં, ણો અસંખેજ્જાં, ણો અણંતાં, ણિયમા એગો રાસી । એવં દોષિણ વિ ।

શાન્દાર્થ :- એગોરાસી = એક રાશિરૂપ હે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું સંખ્યાત હે, અસંખ્યાત હે કે અનંત હે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી અને અનંત પણ નથી, પરંતુ નિયમા એક રાશિ રૂપ હે. તે જ પ્રમાણો અનાનુપૂર્વી અને અવકટત્વથી દ્રવ્ય પણ એક રાશિરૂપ જ હે.

વિવેચન :-

સંગ્રહનય સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. બધા આનુપૂર્વી દ્રવ્યને એક રૂપ જ સ્વીકારે છે માટે તેના મતે આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્ય સંખ્યાત અસંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ એક રાશિરૂપ જ હે.

ક્ષેત્ર :-

૩૫ સંગહસ્સ આણુપુર્વીદ્રવ્યાં લોગસ્સ કઇભાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? સવ્વલોએ હોજ્જા ?

ણો સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ણો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા । એ

વં દોળણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્વય લોકના કેટલા ભાગમાં છે ? શું તે લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સર્વલોકમાં છે ?

ઉત્તર— સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્વય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગોમાં નથી પરંતુ નિયમા સર્વલોકમાં છે. આ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્વય પણ સર્વલોકમાં છે.

વિવેચન :-

સંગ્રહનય, આનુપૂર્વીદ્વયો આદિને એકરૂપ માને છે અને આ ત્રણે દ્વય લોકમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય છે. તેથી તે નિયમા સર્વ લોકમાં છે, તેમ કહું છે. લોકના દેશભાગમાં વ્યાપ્ત બિન્દુ—બિન્દુ આનુપૂર્વી દ્વયને સંગ્રહનય માન્ય કરતું નથી.

સ્પર્શના :-

૩૬ સંગહસ્સ આણુપુષ્વીદવ્વાઇં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જઇભાગં ફુસંતિ ? અસંખેજ્જ- ઇભાગં ફુસંતિ ? સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ? અસંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ? સવ્વલોગં ફુસંતિ ?

ણો સંખેજ્જઇભાગં ફુસંતિ ણો અસંખેજ્જઇભાગં ફુસંતિ ણો સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ણો અસંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ, ણિયમા સવ્વલોગં ફુસંતિ । એવં દોળણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વીદ્વય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ સંખ્યાતભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકને સ્પર્શે છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી દ્વય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગોને સ્પર્શતા નથી પરંતુ નિયમથી સર્વલોકને સ્પર્શ છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ, આ બંને દ્વય પણ સર્વલોકને સ્પર્શ છે.

વિવેચન :-

સંગ્રહનયના મત મુજબ આનુપૂર્વીન્બ સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ આનુપૂર્વી દ્વય એક છે. તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્વય પણ એક છે. તે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્વય

આખા લોકમાં વ્યાપ્ત છે. તેનું ક્ષેત્ર આખોલોક છે, તેમ તેની સ્પર્શના પણ આખા લોકની છે.

કાળ :-

૩૭ સંગહસ્સ આણુપુષ્વીદવ્વાઇં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? સવ્વદ્ધા । એવં દોણણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળ સુધી આનુપૂર્વીરૂપે રહે છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે સર્વકાળ રહે છે. અનાનુપૂર્વી અને અવકંતવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ તેમજ સમજવું અર્થાત્ આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વકાળમાં વિઘ્નમાન જ હોય છે. સંગ્રહનય સર્વ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યને એક રૂપે જ સ્વીકારે છે માટે અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાળમર્યાદા સર્વદ્ધા કહી છે.

અંતર :-

૩૮ સંગહસ્સ આણુપુષ્વીદવ્વાણ કાલઓકેવચિરં અંતરં હોઇ ? ણાટ્થિ અંતરં । એવં દોણણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળનું અંતર—વિરહકાળ હોય છે ?

ઉત્તર— કાળની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં વિરહ નથી અંતર નથી. અનાનુપૂર્વી અને અવકંતવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ તેમજ જાણવું કે તેમાં અંતર નથી. આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વકાળમાં હોય જ છે. તેનું અવસ્થાન ત્રણે કાળમાં હોવાથી તેમાં વિરહ નથી.

ભાગ :-

૩૯ સંગહસ્સ આણુપુષ્વીદવ્વાઇં સેસદવ્વાણ કતિભાગે હોજ્જા ? કિં સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?

ણો સંખેજ્જિભાગે હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જિભાગે હોજ્જા, ણો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, ણિયમા તિભાગે હોજ્જા । એવં દોણણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ હોય છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, સંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ કે અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ હોય છે ?

ઉત્તર— સંગ્રહનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો કે અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ નથી પરંતુ નિયમમાં ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તન્ય દ્રવ્યપણ શેષ દ્રવ્યથી ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

વિવેચન :—

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યના કેટલામા ભાગો છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. સંગ્રહનય આનુપૂર્વી દ્રવ્યને, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને અને અવક્તન્ય દ્રવ્યને એક એક રૂપે માને છે. એટલે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તન્યદ્રવ્યના ત્રીજા ભાગો કહેવાય. ત્રણ રાશિમાંથી પ્રત્યેક રાશિ અન્ય રાશિના ત્રીજા ભાગે જ કહેવાય. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તન્ય દ્રવ્ય પણ શેષ રાશિના ત્રીજા ભાગે છે.

ભાવ :—

૪૦ સંગહસ્સ આણુપુષ્વીદવ્વાઇં કયરમ્મિ ભાવે હોજ્જા ?

ણિયમા સાદિપારિણામિએ ભાવે હોજ્જા । એવં દોળણ વિ । અપ્પાબહું ણતિથિ । સે તં અણુગમે । સે તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુષ્વી । સે તં અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુષ્વી ।

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કયા ભાવમાં હોય છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમથી સાચિ પારિણામિક ભાવમાં હોય છે. તેમજ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તન્ય દ્રવ્ય માટે પણ જાણવું. એક રાશિગત દ્રવ્યોમાં અલ્પબહુત્વ નથી. આ અનુગમનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. આ રીતે સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું. તેમજ અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :—

સંગ્રહનયની દાઢિએ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યમાં અનેકત્વ નથી, સર્વ એક—એક દ્રવ્ય છે. અનેકત્વ ન હોવાથી અલ્પબહુત્વ સંબંધિત નથી.

સૂત્રકારે પૂર્વે સ્થાપ્ય કહી જેનું વર્ણન કર્યું ન હતું, તે ઓપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન હવે કરશે.

॥ પ્રકરણ-૫ સંપૂર્ણ ॥

૭કું પ્રકારણ

ઓપનિધિકી દ્વયાનુપૂર્વીમાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ

ઓપનિધિકી દ્વયાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ઓવળિહિયા દવ્વાણુપુષ્ટી ?

ઓવળિહિયા દવ્વાણુપુષ્ટી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા- પુષ્વાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી, અણાણુપુષ્ટી ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઓપનિધિકી દ્વયાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઓપનિધિકી દ્વયાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

વિવેચન :-

કોઈ એક વસ્તુને સ્થાપિત કરી, તેની સમીપે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કમથી અન્યવસ્તુઓને સ્થાપિત કરવામાં આવે તેને ઉપનિધિ કહેવાય છે. ઉપનિધિ જેનું પ્રયોજન છે તે ઓપનિધિકી કહેવાય છે. દ્વયવિષયક આનુપૂર્વી તે દ્વયાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

(૧) પૂર્વાનુપૂર્વી :- વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્વય વિશેષના સમુદ્દરાયમાં જે પ્રથમ દ્વય છે ત્યાંથી પ્રારંભ કરી અનુક્રમે પણીના દ્વયોને સ્થાપવામાં આવે અથવા તે રીતે ગણના કરાય તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય. જેમ કે ધર્માસ્તિકાયથી શરૂ કરી કમથી કાળદ્વય સુધીની ગણના કરવી.

(૨) પશ્ચાનુપૂર્વી :- વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્વય વિશેષના સમુદ્દરાયમાંથી અંતિમ છેલ્લે જે દ્વય છે ત્યાંથી શરૂ કરી વિપરીતકમથી પ્રથમ દ્વય સુધીની ગણના કે સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. જેમ કે કાળ દ્વયથી શરૂ કરીને ધર્માસ્તિકાય દ્વય સુધીની ગણના કરવી.

(૩) અનાનુપૂર્વી :- પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વીના કમને છોડી, વચ્ચે-વચ્ચેના દ્વયથી પ્રારંભ કરી, કોઈપણ કમથી કથન કે સ્થાપન કરવામાં આવે તો તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

અનૌપનિધિકી દ્વયાનુપૂર્વીમાં અર્થપદ પ્રરૂપણામાં આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય

તેમ ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્ય બતાવ્યા છે. ત્યાં અનાનુપૂર્વીનો અર્થ છે ક્રમ ન હોવો. પરમાણુપુરુષાલ એક નિર્વિભાગ અંશ રૂપ છે. તેમાં આદિ-મધ્ય-અંતરૂપ ક્રમ નથી. તેથી પરમાણુની ગણના અનાનુપૂર્વીમાં કરી છે. ત્યાં સર્વ નિષેધ અર્થમાં 'અન' નો પ્રયોગ કરી, અનાનુપૂર્વી શબ્દથી ક્રમ અભાવ સૂચયવો છે.

જ્યારે ઔપનિષિકીના પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી, આ ત્રણ ભેદમાં અનાનુપૂર્વી અનુક્રમ કે વિપરીત ક્રમ સિવાયના ક્રમરૂપ છે અર્થાત् અહીં અનાનુપૂર્વીમાં વચ્ચે-વચ્ચેના કોઈ પણ દ્રવ્યથી શરૂ કરી ક્રમ બનાવવામાં આવે છે. તે ક્રમ પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીથી ભિન્ન ક્રમ હોય છે. પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી આ બંનેથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળી આનુપૂર્વીને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

ષટ્ટદ્રવ્ય આધારિત પૂર્વાનુપૂર્વી નિઝપણ :-

૨ સે કિં તં પુષ્વાણુપુષ્વી ?

પુષ્વાણુપુષ્વી ધર્મતથિકાએ, અધર્મતથિકાએ, આગાસતથિકાએ, જીવતથિકાએ, પોગળતથિકાએ, અદ્ધાસમએ । સે તં પુષ્વાણુપુષ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુરુષાસ્તિકાય, (૬) અદ્ધાકાળ. આ પ્રમાણે અનુક્રમથી કથન કરાય કે સ્થાપન કરાય, તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. આ પૂર્વાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

૩ સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્વી ?

પચ્છાણુપુષ્વી- અદ્ધાસમએ, પોગળતથિકાએ, જીવતથિકાએ, આગાસતથિકાએ, અધર્મતથિકાએ, ધર્મતથિકાએ । સે તં પચ્છાણુપુષ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૬) અદ્ધાસમય, (૭) પુરુષાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૧) ધર્માસ્તિકાય. આ પ્રમાણે વિપરીત ક્રમથી સ્થાપન કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૪ સે કિં તં અણાણુપુષ્વી ?

અણાણુપુષ્વી એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ છગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણ- મણણબાસો દુરૂખૂણો । સે તં અણાણુપુષ્વી ।

શાદીાર્થ :- એયાએ ચેવ = આ ઈ દ્રવ્યની, એગાઇયાએ = એક આદિથી પ્રારંભ કરી, એગુત્તરિયાએ =

એક—એકની વૃદ્ધિ કરતાં, છગચ્છગયાએ = ઇના ગચ્છ—સમુદ્ધાય ગત અર્થાત् છ પર્યતની સંખ્યા સ્થાપિત, સેઢીએ = શ્રેષ્ઠીને, તે શ્રેષ્ઠીના અંકોને, અણણમળણબાસો = અન્યોન્ય—પરસ્પર અભ્યાસ કરી (પરસ્પર ગુણાકાર) પ્રાપ્તરાશિમાંથી, દુરુવૂણો = બે રૂપ—અંક, આદિ અને અંતના બે ભંગોને ન્યૂન કરવાથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી પ્રારંભ કરી, એક—એકની વૃદ્ધિ કરતાં છ સંખ્યા પર્યતની સ્થાપિત શ્રેષ્ઠીના અંકોને પરસ્પર ગુણી—અભ્યસ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતના(પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપ) બે ભંગ ન્યૂન કરતાં જે સંખ્યા રહે, તેટલી (આ છ દ્રવ્યોની)અનાનુપૂર્વી છે. આ અનાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્રોમાં ઓપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ત્રણ ભેદ, પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

ધર્માસ્તિકાયથી શરૂ કરી અનુક્રમથી અદ્ધાસમય સુધી દ્રવ્યોને સ્થાપન કરવામાં આવે, તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે. અદ્ધા સમયથી શરૂ કરી વિપરીતક્રમથી ધર્માસ્તિકાય પર્યત કથન કરવામાં આવે તો તે પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે અને આ બંને પ્રકારના ક્રમને છોડી, સંભવિત ભંગો દ્વારા જે ક્રમ રચવામાં આવે અને તે દ્વારા તેનું કથન કરાય તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

ભંગ બનાવવાની રીત :-— સૌ પ્રથમ એક અંકને સ્થાપિત કરી. એક—એકની વૃદ્ધિ કરતા અર્થાત् ૨,૩,૪ એમ છ સંખ્યા સુધી અંકો સ્થાપવા. અહીં ધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્રવ્ય છે, તેથી છ સંખ્યા સુધી સ્થાપના કરી છે. અન્ય સ્થાને વિવક્ષિત વસ્તુની જેટલી સંખ્યા હોય તેટલા અંક સ્થાપિત કરવા જોઈએ. અહીં દ્રવ્યોને ૧,૨,૩,૪,૫,૬. તેમ સ્થાપિત કરી ત્યારપણી તેને પરસ્પર ગુણવાથી અભ્યસ્તરાશિ પ્રાપ્ત થાય છે $1 \times 2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 = 720$ થયા. તેમાં આદિનો ભંગ પૂર્વાનુપૂર્વી અને અંતિમભંગ પશ્ચાનુપૂર્વી હોય છે, તે બાદ કરતાં ૭૧૮ ભંગ આવે તે અનાનુપૂર્વી છે. જેમ કે (૧) અધર્માસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુરુષાસ્તિકાય, (૬) અદ્ધાસમય. આ એક રીતે અનાનુપૂર્વી થઈ. (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) આકાશાસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુરુષાસ્તિકાય, (૬) અદ્ધાકાળ. આ બીજી રીતે અનાનુપૂર્વી થઈ. તેમ ૭૧૮ રીતે અનાનુપૂર્વીનું કથન થઈ શકે.

ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યોના ક્રમની સાર્થકતા :-— છ દ્રવ્યમાં 'ધર્મ' પદ માંગલિકરૂપ હોવાથી તીર્થકરોએ પ્રથમ ધર્માસ્તિકાયનું કથન કર્યું છે. ધર્મનું પ્રતિપક્ષી પદ 'અધર્મ' છે. તેથી ત્યાર પછી અધર્મનું, ધર્મ અને અધર્મનો આધાર આકાશ હોવાથી ત્યાર પછી આકાશનું, આકાશની સાથે અમૂર્તતાની અપેક્ષાએ સામ્યતા હોવાથી ત્યાર પછી જીવનું, જીવના ભોગોપભોગનું સાધન પુરુષાલ હોવાથી ત્યાર પછી પુરુષાલનું કથન છે અને જીવ તથા અજીવની પર્યાય હોવાથી અને જીવ અને અજીવ દ્રવ્યો પર કાલદ્રવ્ય વર્તી રહ્યું હોવાથી

અંતે અદ્વાસમય—કાલદ્રવ્યનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

પુદ્ગાલદ્રવ્ય આધારિત પૂર્વાનુપૂર્વી આદિનું નિરૂપણ :-

૫ અહવા ઓવળિહિયા દવ્વાણુપુબ્વી તિવિહા પણત્તા, તં જહા-
પુબ્વાણુપુબ્વી, પચ્છાણુપુબ્વી, અણાણુપુબ્વી ।

ભાવાર્થ :- અથવા ઔપનિધિકી દ્વારાનુપૂર્વી ગ્રંથ પ્રકારે કહી છે. જેમકે— (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨)
પશ્ચાનુપૂર્વી, (૩) અનાનુપૂર્વી.

૬ સે કિં તં પુબ્વાણુપુબ્વી ?

પુબ્વાણુપુબ્વી— પરમાણુપોગળે દુપએસિએ તિપએસિએ જાવ દસપએસિએ
જાવ સંખિજ્જપએસિએ અસંખિજ્જપએસિએ અણંતપએસિએ । સે તં પુબ્વાણુપુબ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— પરમાણુપુદ્ગાલ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ
યાવત્ દસ પ્રદેશી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ, આ
કમવાળી આનુપૂર્વી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ પૂર્વાનુપૂર્વીનું વર્ણન થયું.

૭ સે કિં તં પચ્છાણપુબ્વી ?

પચ્છાણપુબ્વી— અણંતપએસિએ અસંખિજ્જપએસિએ સંખિજ્જપએસિએ જાવ
દસ- પએસિએ જાવ તિપએસિએ દુપએસિએ પરમાણુપોગળે । સે તં પચ્છાણપુબ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કન્ધ,
સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ, યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કન્ધ યાવત્ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, પરમાણુપુદ્ગાલ.
આ રીતે વિપરીત કમથી સ્થાપન કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૮ સે કિં તં અણાણપુબ્વી ?

અણાણપુબ્વી— એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ અણંતગચ્છગયાએ સેઢીએ
અણણમણણભાસો દુર્લવૂણો । સે તં અણાણપુબ્વી । સે તં ઓવળિહિયા દવ્વાણુપુબ્વી ।
સે તં જાણગસરીર ભવિય શરીરવ્બિન્તા દવ્વાણુપુબ્વી । સે તં ણોઆગમઓ
દવ્વાણુપુબ્વી । સે તં દવ્વાણુપુબ્વી ।

શાંતાર્થ :- અણંત ગચ્છ ગયાએ = અનંત સમુદ્દરાયગત અર્થાતું અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી પ્રારંભ કરી એક એકની વૃદ્ધિ કરવાથી નિર્ભિત અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યતની શ્રેષ્ઠીની સંખ્યાને પરસ્પર ગુણવાથી નિષ્પત્ત અન્યોન્યાભ્યસ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતરૂપ બે ભંગ ન્યૂન કરવાથી અનાનુપૂર્વી બને છે.

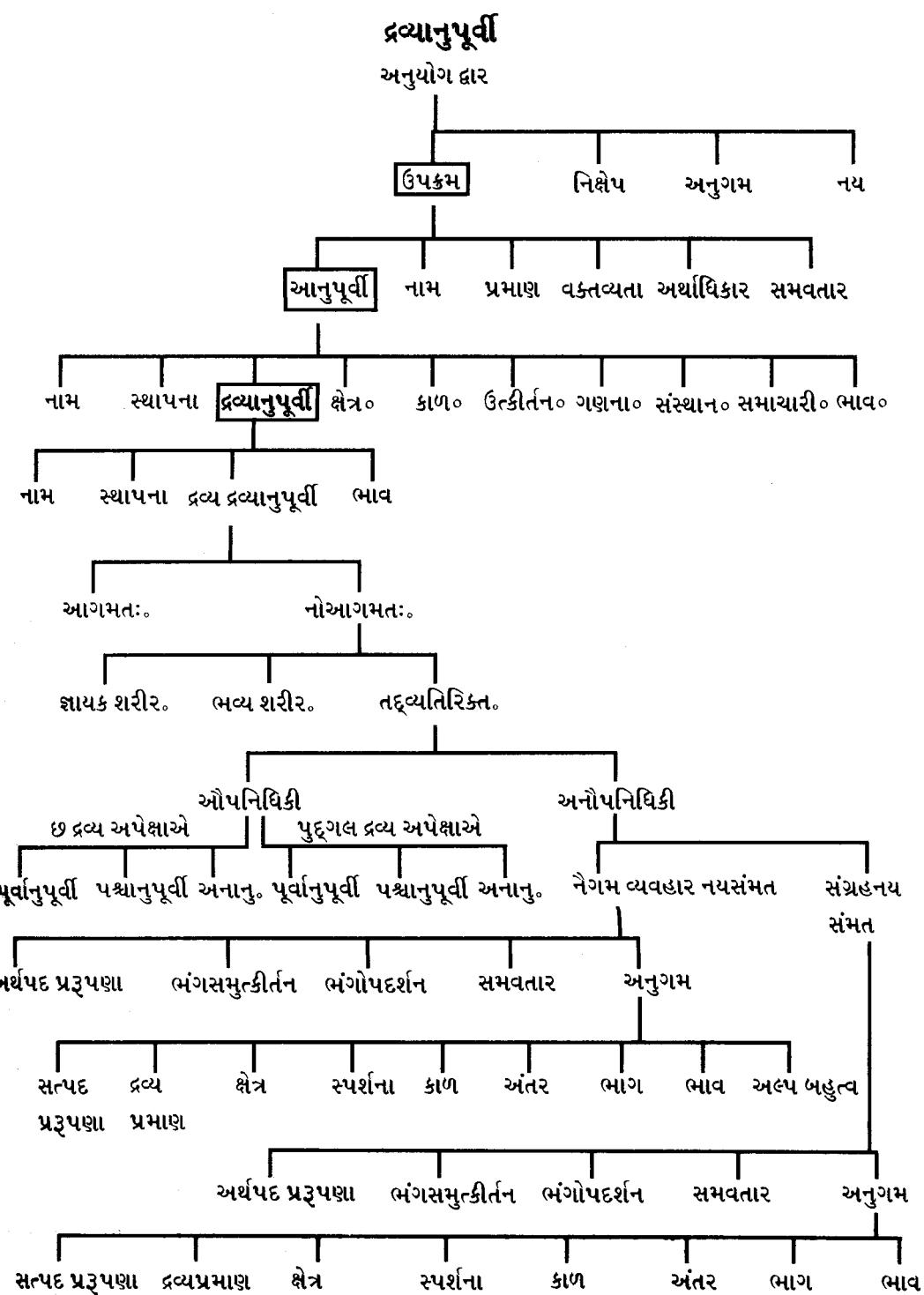
આ રીતે ઔપનિષદ્ગી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

આ રીતે જ્ઞાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને નોઆગમથી દ્રવ્યાનુપૂર્વી તથા દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં ઘટિત પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું છે. ઇ દ્રવ્યમાંથી એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં જ પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યની બહુલતા હોવાથી અનુક્રમ ઘટિત થાય છે. ધર્મ—અધર્મ અને આકાશ એક દ્રવ્ય રૂપ છે. તેથી તેમાં દ્રવ્ય બાહુલ્ય ન હોવાથી અનુક્રમ ઘટિત ન થાય. જીવાસ્તિકાયમાં અનંત જીવ હોવાથી દ્રવ્ય બાહુલ્ય છે પરંતુ તેમાં પૂર્વ—પશ્ચાદ ભાવ નથી. પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશ હોવાથી તુલ્ય પ્રદેશતા છે. પુદ્ગલદ્રવ્યમાં દ્રવ્ય બાહુલ્ય સાથે પરમાણુ, બે પ્રદેશી, ત્રણ પ્રદેશી સ્કન્ધોમાં વિષમ પ્રદેશતા છે. ત્યાં પૂર્વ—પશ્ચાદભાવ હોવાથી પૂર્વાનુપૂર્વી વગેરે ઘટિત થાય છે. અદ્રાસમય એક સમયપ્રમાણ રૂપ છે, તેથી ત્યાં પણ કમ ઘટિત થતો નથી. તેથી પ્રકારાન્તરથી પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ આનુપૂર્વીનું કથન કર્યું છે. આ રીતે દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૬ સંપૂર્ણ ॥

સાતમું પ્રકરણ

આનુપૂર્વીનો ચોથો ભેદ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તે ખેત્તાણુપુર્વી ? ખેત્તાણુપુર્વી દુવિહા પણત્તા, તં જહા- ઓવળિહિયા ય અણોવળિહિયા ય । તત્થ ણં જા સા ઓવળિહિયા સા ઠપ્પા ।

તત્થ ણં જા સા અણોવળિહિયા સા દુવિહા પણત્તા, તં જહા-ણેગમવવહારાણં, સંગહસ્સ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—ઓપનિધિકી અને અનૌપનિધિકી.

તે બેમાંથી ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે. તે અલ્ય વિષયવાળી હોવાથી તેનું વર્ણન પશ્ચાત્ કરવામાં આવતું હોવાથી તે સ્થાપ્ય છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જે અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી છે. તેના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અને (૨) સંગ્રહનય સંમત.

નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૨ સે કિં તં ણેગમ વવહારાણ અણોવળિહિયા ખેત્તાણુપુર્વી ।

ણેગમ વવહારાણ અણોવળિહિયા ખેત્તાણુપુર્વી પંચવિહા પણત્તા, તં જહા-અદૃપ્યપરૂષવણયા, ભંગસમુક્ષિકત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે, ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અર્થપદ— પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમુક્ષીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી અર્થપદ પ્રશ્ના : -

૩ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂબણયા ?

ણેગમવવહારાણ અટુપયપરૂબણયા- તિપએસોગાડે આણુપુબ્બી જાવ દસપએ- સોગાડે આણુપુબ્બી જાવ સંખિજ્જપએસોગાડે આણુપુબ્બી, અસંખેજ્જપએસોગાડે આણુપુબ્બી, એગપએસોગાડે અણાણુપુબ્બી, દુપએસોગાડે અવત્તબ્વએ ।

તિપએસોગાડા આણુપુબ્બીઓ, દસપએસોગાડા આણુપુબ્બીઓ જાવ સંખેજ્જપએસોગાડા આણુપુબ્બીઓ, અસંખિજ્જપએસોગાડા આણુપુબ્બીઓ, એગપએસોગાડા અણાણુપુબ્બીઓ, દુપએસોગાડા અવત્તબ્વગાઇં । સં તં ણેગમ-વવહારાણ અટુપય- પરૂબણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રશ્નાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રશ્ના આ પ્રમાણે છે- ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત(અવગાઢ) સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે યાવત્ દશપ્રદેશાવગાઢી સ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી છે. એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય સ્કન્ધો અનાનુપૂર્વી છે અને બે પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય સ્કન્ધો અવક્તત્વ છે.

ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાઢ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધો અનેક આનુપૂર્વી છે યાવત્ દશપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક આનુપૂર્વી છે, એક પ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક અનાનુપૂર્વી છે, દ્વિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક અવક્તત્વ છે. આવું નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રશ્નાનું સ્વરૂપ જાણવું.

૪ એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂબણયાએ કિં પઓયણ ? એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂબણયાએ ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકરણયા કીરઝ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રશ્નાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- આ નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રશ્ના દ્વારા નેગમ-વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુક્તિર્ણતા કરવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની પ્રધાનતા છે. ક્ષેત્રથી આકાશાસ્ત્રકાયનું ગ્રહણ થાય છે. ક્ષેત્ર એટલે આકાશ, આકાશ પ્રદેશો. આકાશ પર આનુપૂર્વી વગેરે ઘટાવતા તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે થાય છે.

એક આકાશ પ્રદેશને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

બે આકાશ પ્રદેશને અવકંતવ્ય કહે છે.

ત્રણ—ચાર આકાશ પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશને આનુપૂર્વી કહે છે.

આકાશ દ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી, સુગમતાથી બોધ કરવવા, ક્ષેત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપચારથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો વિચાર કરવામાં આવે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું ક્ષેત્ર આકાશ પ્રદેશ છે. જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જેટલા આકાશ પ્રદેશના આધારે રહે—અવગાઢ થાય, તે તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધમાં એવી અવગાહન શક્તિ છે કે તે એક, બે, ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહે છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક અથવા બે આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક, બે કે ત્રણ આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે. આ રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ સુધીમાં જેટલા પ્રદેશી સ્કન્ધ હોય તે ઓછામાં ઓછા એક અને વધુમાં વધુ સ્કન્ધમાં જેટલા પ્રદેશ હોય તેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહે છે.

અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ એક આકાશ પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે. લોકાકાશના પ્રદેશ અસંખ્યાત જ છે માટે અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત આકાશ પ્રદેશને અવગાહી શકતા નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યના ઉપચારથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંગત આનુપૂર્વી વગેરેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય છે.

એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી છે.

બે પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અવકંતવ્ય છે.

ત્રણ—ચારથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્યો આનુપૂર્વી છે.

વ્યાખ્યા	ક્ષેત્ર અપેક્ષાથી	દ્રવ્ય ઉપચારથી
૧. અનાનુપૂર્વી	એક આકાશ પ્રદેશ	એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય
૨. અવકંતવ્ય	બે આકાશ પ્રદેશ	બે પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય
૩. આનુપૂર્વી	ત્રણથી લઈ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ	ત્રણ પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્ય.

એકવચન અને બહુવચનથી છ અર્થપદોની પ્રરૂપણ અહીં કરવામાં આવી છે.

ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધ આનુપૂર્વી છે અને અનેક ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક આનુપૂર્વી છે.

એક પ્રદેશાવગાડ સ્કન્ધ અનાનુપૂર્વી અને અનેક એકપ્રદેશાવગાડ સ્કન્ધો અનેક અનાનુપૂર્વી છે.

દ્વિપ્રદેશાવગાડ સ્કન્ધ અવકાશ છે અને અનેક દ્વિપ્રદેશાવગાડ સ્કન્ધો અનેક અવકાશ છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ભંગસમુત્કીર્તનતા :-

૫ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયા-અતિથ આણુપુબ્બી, અતિથ અણાણુપુબ્બી, અતિથ અવત્તબ્બએ, એવં દવ્વાણુપુબ્બીગમેણ ખેતાણુપુબ્બીએ વિ તે ચેવ છબ્બીસં ભંગ ભાળિયબ્બા જાવ સે તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયા ।

શાલાર્થ :- -દવ્વાણુપુબ્બીગમેણ = દવ્વાણુપૂર્વી પ્રમાણે, ખેતાણુપુબ્બીએ વિ = ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં પણ, તે ચેવ = તે જ, છબ્બીસં ભંગ = છબ્બીસ ભંગ, ભાળિયબ્બા = કહેવા,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા-ભંગોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે –

(૧) આનુપૂર્વી છે, (૨) અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અવકાશ છે વગેરે છબ્બીસ ભંગોના નામોનું કથન દવ્વાણુપૂર્વીગત ભંગસમુત્કીર્તનતા પ્રમાણે જાણવું. આ નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

૬ એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયાએ કિં પઓયણ ?

એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયાએ ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા કજ્જઝા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તન દ્વારા નૈગમ વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શન કરવામાં આવે છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ભંગોપદર્શનતા :-

૭ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા-તિપએસોગાડે આણુપુબ્બી, એગપએસોગાડે અણાણુપુબ્બી, દુપએસોગાડે અવત્તબ્બએ, તિપએસોગાડાઓ આણુપુબ્બીઓ, એગપએ

સો- ગાઢાઓ અણાણુપુષ્ટીઓ, દુપએસોગાઢાઇં અવત્તબ્યાઇં,

અહવા તિપએસોગાડે ય એગપએસોગાડે ય આણાણુપુષ્ટી ય અણાણુપુષ્ટી ય, એવં તહા ચેવ દબ્વાણુપુષ્ટીગમેણ છબ્બીસં ભંગા ભાણિયબ્બા જાવ સે તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની ભંગોપદર્શનતા આ પ્રમાણે છે. ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યસ્કન્ધ 'આનુપૂર્વી' (પદનો વાચ્યાર્થ) છે. (૨) એક પ્રદેશાવગાઢ પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય 'અનાનુપૂર્વી' છે. (૩) તથા બેપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધ અવકૃતવ્ય છે. (૪) ત્રણ આકાશપ્રદેશાવગાઢ અનેક સ્કન્ધો અનેક 'આનુપૂર્વી' (એ બહુવચનાન્ત પદના વાચ્ય) છે. (૫) એક આકાશ પ્રદેશાવગાઢ અનેક પરમાણુઓ, સ્કન્ધો અનેક 'અનાનુપૂર્વી' છે. (૬) દ્વિપ્રદેશાવગાઢ સ્કન્ધો અનેક 'અવકૃતવ્ય' છે અથવા (૭) ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ(સ્કંધ) અને એક પ્રદેશાવગાઢ પરમાણુ કે સ્કંધ આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી (દ્વિસંયોગી) છે. આ પ્રમાણે અસંયોગીના ૬, દ્વિસંયોગીના ૧૨ અને ત્રણ સંયોગીના ૮ ભંગ મળી કુલ છબ્બીસ ભંગના વાચ્યાર્થ નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જાણવા જોઈએ. આ નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિના કથિત ભંગોના વાચ્યાર્થનું કથન કર્યું છે.

આનુપૂર્વી :- ત્રિપ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સુધીના ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધોને આનુપૂર્વી કહે છે.

અનાનુપૂર્વી :- એક પ્રદેશાવગાઢ પરમાણુ પુદ્ગલથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

અવકૃતવ્ય :- દ્વિપ્રદેશાવગાઢ દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધને અવકૃતવ્ય કહે છે.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે જ્યારે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની પ્રધાનતા છે.

દ્રવ્યાપેક્ષય આનુપૂર્વીનો ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :- દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધને આનુપૂર્વી કહે છે. પરંતુ તે જ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

તે જ રીતે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ જો બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવકૃતવ્ય કહેવાય છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ જો ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય ત્રણે પ્રકારે હોઈ શકે છે.

દ્રવ્યાપેક્ષયા અનાનુપૂર્વીનો દ્રવ્યક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :— દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરમાણુ પુદ્ગલને અનાનુપૂર્વી કહે છે. પરમાણુ પુદ્ગલ એક આકાશપ્રદેશ પર જ સ્થિત થઈ શકે છે. તેથી અધિક આકાશપ્રદેશ પર તે સ્થિત થઈ શકે નહીં. તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ અનાનુપૂર્વી જ હોય છે. તેમાં અન્ય વિકલ્પ સંભવિત નથી.

દ્રવ્યાપેક્ષયા અવક્તવ્ય દ્રવ્યનો ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ :— દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દ્વિપ્રદેશી સ્કર્ંધને અવક્તવ્ય કહે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કર્ંધ જો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તેને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અને જો બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય કહે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કર્ંધ બે થી અધિક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકતું નથી. તેથી તેમાં આનુપૂર્વીન્યું સંભવિત નથી. આ કારણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અથવા અવક્તવ્ય હોઈ શકે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ૨૬ ભંગમાંથી સાત ભંગના વાચ્યાર્થ બતાવ્યા છે. અવશેષ ભંગના વાચ્યાર્થ માટે દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ૨૬ ભંગના વાચ્યાર્થ અનુસાર સમજવાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સમવતાર :-

૬ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે ણેગમ-વવહારાણં આણુપુબ્વીદવ્વાઇં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તબ્બયદવ્વેહિં સમોયરંતિ ?

આણુપુબ્વીદવ્વાઇં આણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ, ણો અણાણુપુબ્વીદવ્વેહિં સમો- યરંતિ ણો અવત્તબ્બયદવ્વેહિં સમોયરંતિ ।

એવં તિણિ વિ સફ્ફૂણે સમોયરંતિ ત્તિ ભાળિયબ્વં । સે તં સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ક્ર્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે પરંતુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં કે અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી.

આ રીતે ત્રણે સ્વ-સ્વસ્થાનમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે. આ રીતે સમવતારનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું, સમાય જવું, એકબીજામાં મળી જવું. આ સમવતાર સ્વજાતિરૂપ

દ્વયમાં જ થાય છે. પરજીતિરૂપ દ્વયમાં નહીં.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી અનુગમ :-

૯ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ણવવિહે પણણતે, તં જહા-

સંતપયપરૂપવણયા, દવ્વપમાણં ચ ખેત્ત ફુસણા ય ।
કાલો ય અંતરં ભાગ, ભાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) સત્પદપ્રરૂપશા, (૨) દ્વય પ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાલ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ, (૯) અલ્પબહુંત્વ.

૧૦ ણેગમ-વવહારાણં ખેત્તાણુપુવ્વીદવ્વાઇં કિં અતિથ ણતિથ ? ણિયમા અતિથ । એવં દોળિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિરૂપ છે ?

ઉત્તર— નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી નિયમા અસ્તિરૂપ છે. અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્વય પણ નિયમા અસ્તિરૂપ છે.

દ્વયપ્રમાણ :-

૧૧ ણેગમ-વવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઇં કિં સંખેજ્જાઇં અસંખેજ્જાઇં અણંતાઇં ? ણો સંખેજ્જાઇં ણો અણંતાઇં, ણિયમા અસંખેજ્જાઇં । એવં દોળિણ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્વય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્વય સંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ અસંખ્યાત છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ બંને દ્વય પણ નિયમા અસંખ્યાત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરે દ્વયોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત બતાવ્યું છે. આકાશના ત્રણ વગેરે પ્રદેશમાં સ્થિત દ્વય આનુપૂર્વી છે. ત્રણ-ત્રણ આકાશ પ્રદેશના ક્ષેત્ર વિભાગ કરીએ તો તે અસંખ્યાત જ થાય છે. લોકના ત્રિપ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે અને તત્તુલ્ય સંખ્યાવાળા આનુપૂર્વી

દ્રવ્યપણ અસંખ્યાત છે. એક—એક પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી છે. લોકના પ્રદેશ અસંખ્યાત છે માટે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે. દ્વિપ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય અવક્તવ્ય છે. લોકના બે પ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે માટે અવક્તવ્ય દ્રવ્ય પણ અસંખ્યાત છે.

ક્ષેત્ર :-

૧૨ ણેગમ-વવહારાણ ખેત્તાણુપુષ્વીદવ્વાઇં લોગસ્સ કઇભાગે હોજ્જા ? કિં સંખિજ્જિભાગે વા હોજ્જા ? અસંખેજ્જિભાગે વા હોજ્જા ? જાવ સવ્વલોએ વા હોજ્જા ?

એગદવ્વં પદુચ્ચ લોગસ્સ સંખેજ્જિભાગે વા હોજ્જા અસંખેજ્જિભાગે વા હોજ્જા, સંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, અસંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, દેસૂણે વા લોએ હોજ્જા, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા ।

અણાણુપુષ્વીદવ્વાણ પુઢ્છા, એં દવ્વં પદુચ્ચ ણો સંખિજ્જિભાગે હોજ્જા, અસંખિજ્જિભાગે હોજ્જા, ણો સંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, ણો અસંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, ણો સવ્વલોએ હોજ્જા, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા ।

એવં અવત્તાવ્યદવ્વાણિ વિ ભાણિયવ્વાણિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નેગમ-વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં હોય છે ? શું સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં કે યાવત્ સર્વલોકમાં હોય છે.

ઉત્તર— એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગોમાં અથવા દેશોન લોકમાં હોય છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં હોય છે.

પ્રશ્ન— નેગમ-વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યના વિષયમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પૂછવા.

ઉત્તર— એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં નથી, સર્વલોકમાં નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકમાં છે.

અવક્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ પ્રમાણે જ—અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની જેમ જ જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્રનો વિચાર

એકવચન અને બહુવચનની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યો છે.

એક આનુપૂર્વી ત્રિપ્રદેશાવગાઢ્યી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ હોય છે. ત્રણ આકાશ પ્રદેશ લોકાકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય તેથી એક આનુપૂર્વી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં કહેવાય, કોઈ એક આનુપૂર્વી લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાત ભાગો, સંખ્યાત ભાગોમાં સંભવે છે અને કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોન લોકમાં રહે છે અર્થાત્ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીરૂપ આનુપૂર્વીનું જગન્ય ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન લોક છે.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી અને ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીના ક્ષેત્રનો તફાવત :— દ્રવ્યાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર સર્વ લોક છે અને ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર દેશોન લોક છે. આ તફાવતનું કારણ એ છે કે દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે અને ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રની.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યની મુખ્યતા છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અચિંત્ય અવગાહન શક્તિ છે. એક દીપકનો પ્રકાશ હોય ત્યાં હજારો દીપકનો પ્રકાશ સમાય જાય, તેમ એક પુદ્ગલ સ્કન્ધ, પરમાણુ વગેરે હોય ત્યાં અન્ય સ્કન્ધો પણ રહી શકે છે. તેથી કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય (અચિત્ત મહાસ્કન્ધ) લોકવ્યાપી બને ત્યારે તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવક્તત્વ દ્રવ્ય રહી શકે છે. કોઈ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકવ્યાપી બને તોપણ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્રવ્યનો અમાવ થતો નથી.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્ર—આકાશ પ્રદેશની પ્રધાનતા છે. ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની વિવક્ષા કરી ત્રણ પ્રદેશાવ—ગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢ, એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહ્યા છે. અહીં દ્રવ્યની વિવક્ષા વિના માત્ર આકાશ પ્રદેશમાં આનુપૂર્વીનો વિચાર કરીએ તો એક આકાશ પ્રદેશ અનાનુપૂર્વી, બે આકાશ પ્રદેશ અવક્તત્વ અને ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશ આનુપૂર્વી કહેવાય છે. આનુપૂર્વીનો એક આકાશ પ્રદેશ, અવક્તત્વના બે આકાશ પ્રદેશ, આ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ સિવાયના શેષ આકાશ પ્રદેશ આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેવાય છે. જો લોકમાં સ્થિત સર્વ આકાશ પ્રદેશને આનુપૂર્વી કહીએ તો અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્રવ્યને લોકમાં સ્થાન ન રહે. એક આકાશ પ્રદેશ હોય ત્યાં અન્ય આકાશ પ્રદેશ રહી શકતા નથી. માટે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ન્યૂન લોકાકાશને આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહી શકાય. ત્રણ આકાશ પ્રદેશ લોકનો દેશભાગ છે માટે દેશોન લોક આનુપૂર્વીનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. અહીં ક્ષેત્રમાં આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત દ્રવ્યની વિવક્ષા નથી પણ માત્ર આકાશ પ્રદેશની વિવક્ષા છે.

એક અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાહન કરે છે. એક અને બે આકાશ પ્રદેશ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેથી તે બનેનું અવગાહન ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.

અનેક આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તત્વ સર્વલોકમાં છે. એક જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર આનુપૂર્વી આદિ ત્રણ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર રૂપે રહી શકે છે.

સ્પર્શના :-

૧૩ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુર્વીદવ્વાઇં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જઇભાગ ફુસંતિ,

અસંહેજ્જિ ભાગં ફુસંતિ જાવ સવ્વલોગં ફુસંતિ ?

એં દવ્વં પડુચ્ચ સંહેજ્જિભાગં વા ફુસંતિ, અસંહેજ્જિભાગં વા ફુસંતિ, સંહેજ્જે વા ભાગે, અસંહેજ્જે વા ભાગે, દેસૂણ વા લોગં ફુસંતિ, ણાણાદવ્વાઇં પડુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોગં ફુસંતિ ।

અણાણુપુષ્વીદવ્વાઇં અવત્તવ્યદવ્વાણિ ય જહા ખેતં, ણવરં ફુસણા ભાણિ- યવ્વા ।

શાદ્યાર્થ :-—દેસૂણ વા લોગં ફુસંતિ = દેશોન લોકને સ્પર્શો છે, જહા ખેતં = ક્ષેત્રદ્વારની જેમ કહેવું, ણવરં = તફાવત એટલો કે, ફુસણા ભાણિયવ્વા = ક્ષેત્રને બદલે અહીં સ્પર્શના કહેવું.

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શું લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગોને, અસંખ્યાત ભાગોને કે સર્વલોકને સ્પર્શો છે ?

ઉત્તર— એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, અસંખ્યાતમા ભાગને, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો અથવા દેશોન લોકને સ્પર્શો છે. અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ નિયમા સર્વલોકને સ્પર્શો છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્પર્શનાનું કથન પૂર્વોક્ત ક્ષેત્ર દ્વારને અનુરૂપ સમજવું વિશેષતા એ છે કે ક્ષેત્રને બદલે અહીં સ્પર્શના કહેવી.

વિવેચન :—

ક્ષેત્ર કરતાં સ્પર્શના કંઈક વધુ હોય છે. અવગાહન ક્ષેત્રની પૂર્વાદિ ચારે દિશા, ઉદ્વ, અધો દિશાને, આવૈય દ્રવ્ય સ્પર્શો, તે સ્પર્શના કહેવાય છે માટે ક્ષેત્રથી કંઈક અધિક સ્પર્શના જાળવી.

કાળ :—

૧૪ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્વીદવ્વાઇં કાલઓ કેવચિરં હોઇ ?

એગદવ્વં પડુચ્ચ જહણેણ એં સમય ઉક્કોસેણ અસંહેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પડુચ્ચ સવ્વદ્વા । એવં દોળિણ વિ ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળ સુધી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે રહે છે ?

ઉત્તર— એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ સુધી રહે છે. વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વીઓ નિયમા સર્વકાલિક છે. આ જ રીતે અનાનુપૂર્વી અને

અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સ્થિતિ જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય પોત—પોતાના સ્વરૂપમાં કેટલો કાળ રહે છે તેની વિચારણા એક દ્રવ્ય આશ્રી અને અનેક દ્રવ્ય આશ્રી, તેમ બે રીતે કરવામાં આવી છે. એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેની સ્થિતિ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની છે. ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કર્ંધ એક સમય પર્યત ત્રિપ્રદેશાવગાઢ રહીને તુરંત જ પરિણામની વિચિત્રતાથી અન્યથા પરિણામન પામે, તે એક પ્રદેશાવગાઢ કે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ બની જાય તો તેની જધન્ય એક સમયની સ્થિતિ ઘટી શકે છે. જ્યારે તે ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અસંખ્યાતકાળ સુધી ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ રહી પછી બે કે એક પ્રદેશાવગાઢ બને ત્યારે ક્ષેત્રઅપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિ થાય છે. આ રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યની પણ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની કહી છે.

અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્યની સ્થિતિ સર્વકાળની છે. કારણ કે એવો કોઈ પણ સમય નથી કે જ્યારે લોકાકાશના પ્રદેશ પર કોઈ આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય અવગાહિત ન હોય. તેથી અનેક આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યનું અવસ્થાન સર્વકાલિક બતાવ્યું છે.

અંતર :-

૧૫ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્વીદવ્વાણમંતર કાલઓ કેવચિર હોઇ ?

તિણિ વિ એં દબ્બં પદુચ્ચ જહણોણ એં સમયં ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નેગમ—વવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્યનું કેટલા કાળનું અંતર હોય છે ?

ઉત્તર— ત્રણે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનું અંતર હોય છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વીપણાને છોડી અનાનુપૂર્વી વગેરે રૂપ બને અને જેટલા સમયમાં તે પુનઃ આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત કરે તે વચ્ચે જેટલો સમય પસાર થાય તે અંતરકાળ કે વિરહકાળ કહેવાય છે. તે વિરહકાળનું વર્ણન આ સૂત્રમાં છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીગત કોઈ એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય ત્રણાદિ આકાશપ્રદેશ પર અવગાઢ હોય તે અન્ય આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી, એક કે બીજા દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ એક સમયમાં પુનઃ તે ત્રણાદિ

વિવક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં અવગાઠ થાય તો એક સમયનું જઘન્ય અંતર કહેવાય. તે જ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અન્ય ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત કાળ સુધી અવગાઠ રહી પછી તે જ દ્રવ્ય અથવા અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ પુનઃ ત્રણાદિ વિવક્ષિત આકાશપ્રદેશમાં અવગાહિત થાય તો અસંખ્યાત કાળનું અંતર કહેવાય.

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અનંતકાળનો છે. વિવક્ષિત દ્રવ્ય કરતાં અન્ય દ્રવ્ય અનંત છે તેથી વિવક્ષિત દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યો સાથે કમથી સંયોગ પામી પુનઃ પોતાનું પ્રથમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે તેમાં અનંતકાળ પસાર થઈ જાય છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં વિવક્ષિત અવગાહન ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે પ્રાપ્તિસ્થાનમાં અવગાહન કરી પ્રથમના અવગાહન ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ જ પસાર થાય છે. તેથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યો હંમેશાં વિદ્યમાન જ હોય છે તેથી અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી. અનાનુપૂર્વી અને અવકન્તવ્ય દ્રવ્ય માટે પણ આ જ રીતે અંતર સમજવું. આ સૂત્રમાં પ્રશ્ન આનુપૂર્વી દ્રવ્યથી પૂછ્યો છે પણ ત્રણોનો ઉત્તર એક સમાન હોવાથી 'તિણિ' પદ દ્વારા ત્રણોનો ઉત્તર એક સાથે આપ્યો છે.

ભાગ :-

૧૬ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાઇં સેસદવ્વાણ કઇભાગે હોજ્જા ? તિણિ વિ જહા દવ્વાણુપુષ્ટીએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર— ત્રણો દ્રવ્યોનું કથન દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રમાણે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જાણવાનું વિધાન છે. આશાય એ છે કે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવકન્તવ્ય દ્રવ્યોના અસંખ્યાત ભાગોરૂપ છે અર્થાત્ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ બંને દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગો અધિક છે અને શેષ બંને દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ (ન્યૂન) છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ બંને દ્રવ્ય કરતાં વધુ છે. તેવા શાસ્ત્રના વચનમાં શંકા કરતા જિશાસુના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક પ્રદેશ પર સ્થિત છે. અવકન્તવ્ય દ્રવ્ય બે પ્રદેશ પર સ્થિત અને આનુપૂર્વીદ્રવ્યો તો ત્રણ વગેરે પ્રદેશ પર સ્થિત છે અને ત્રણ ત્રણ, ચાર-ચાર પ્રદેશોના જુમખા આખા લોકમાં છે. તેથી સૌથી થોડા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય થવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે કે લોકમાં આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. અસત્કલ્પનાથી લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોને ૩૦ માની લઈએ તો એક-એક

આકાશપ્રદેશ પર અવગાહિત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા ૩૦, બે-બે આકાશપ્રદેશ પર અવગાહિત અવકતવ્ય દ્રવ્યોની સંખ્યા ૧૫ તથા ત્રણ-ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહિત આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સંખ્યા ૧૦ થાય. ઘણાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તો ચાર-પાંચથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર અવગાહન કરે છે માટે તેની સંખ્યા વધુ ઓછી થઈ જાય. આ રીતે વિચાર કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સૌથી ઓછા છે તેમ કહેવું જોઈએ.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે જે આકાશપ્રદેશ પર આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અવગાહ હોય તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અન્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહી ન શકે—અવગાહ ન થઈ શકે તો ઉપર્યુક્ત કથન યુક્તિ સંગત માની શકાય પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. જે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહે તે જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અન્ય અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણ અવગાહિત થઈ શકે છે. લોકના એક-એક આકાશ પ્રદેશ અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો આધાર બની શકે છે માટે ઉપરોક્ત શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. એક અવગાહન ક્ષેત્રમાં અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો રહી શકે છે. તેથી તેની સંખ્યા અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગો વધારે છે.

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે જ પ્રમાણે અવકતવ્ય દ્રવ્ય પણ અનાનુપૂર્વી અને આનુપૂર્વી દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે છે.

ભાવ :-

૧૭ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્વીદવ્વાં કયરમ્મિ ભાવે હોજ્જા ? તિણિ વિ ણિયમા સાદિપારિણામિએ ભાવે હોજ્જા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ક્યા ભાવમાં વર્તે છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય આ ત્રણે નિયમા સાચિ પારિણામિક ભાવમાં વર્તે છે.[પુદ્ગલ દ્રવ્યનું પરિણામન સાચિ પારિણામિક છે.]

અલ્પભૃત્વ :-

૧૮ એણ્સિ ણ ભંતે ! ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્વીદવ્વાણ અણાણુપુષ્વીદવ્વાણ અવત્તવ્યદવ્વાણ ય દવ્વદૃયાએ પએસદૃયાએ દવ્વદૃપએસદૃયાએ ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવાં ણેગમ-વવહારાણ અવત્તવ્યદવ્વાં દવ્વદૃયાએ, અણાણુ- પુષ્વીદવ્વાં દવ્વદૃયાએ વિસેસાહિયાં, આણુપુષ્વીદવ્વાં દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુ- ણાંઝાં ।

પએસદૃયાએ- સવ્વત્થોવાઇં ણેગમ-વવહારાણં અણાણુપુબ્બીદવ્વાઇં અપ-એસદૃયાએ, અવત્તબ્વયદવ્વાઇં પએસદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, આણુપુબ્બીદવ્વાઇં પએસદૃયાએ અસંખેજ્જગુણાઇં ।

દવ્વદૃપએસદૃયાએ- સવ્વત્થોવાઇં ણેગમ-વવહારાણં અવત્તબ્વયદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ, અણાણુપુબ્બીદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ અપએસદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, અવત્તબ્વયદવ્વાઇં પએસદૃયાએ વિસેસાહિયાઇં, આણુપુબ્બીદવ્વાઇં દવ્વદૃયાએ અસંખેજ્જગુણાઇં, તાઇં ચેવ પએસદૃયાએ અસંખેજ્જગુણાઇં । સે તં અણુગમે । સે તં ણેગમ-વવહારાણં અણોવળિહિયા ખેત્તાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નેગમ-વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તત્વ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નેગમ-વ્યવહાર નયસંમત અવક્તત્વ દ્રવ્ય (દ્વિપ્રદેશાગાવઠ) સૌથી અલ્પ છે. તેથી અનાનુપૂર્વી [એક પ્રદેશાવગાઠ] દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે અને તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે, અપ્રદેશી હોવાથી, અવક્તત્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશ અપેક્ષાએ(નેગમ વ્યવહાર નય સંમત) દ્રવ્યાર્થથી સૌથી અલ્પ અવક્તત્વ દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્યાર્થ અપ્રદેશાર્થથી અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી પ્રદેશાર્થથી અવક્તત્વદ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. તેથી દ્રવ્યાર્થથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે. તેથી પ્રદેશાર્થથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

આ રીતે અનુગમદ્વારનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ નેગમ વ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં અલ્પબહુત્વનો, દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉત્ત્મયરૂપે, એમ ત્રણ પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

દ્રવ્યોની ગણનાને દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશોની ગણનાને પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશ બંનેની ગણનાને દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થ કહેવામાં આવે છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ત્રણ પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત ત્રણ આકાશ પ્રદેશનો સમુદ્રાય—એક દ્રવ્ય કહેવાય, ચાર પ્રદેશાવગાઠ સ્કન્ધથી ઉપલક્ષિત ચાર આકાશ પ્રદેશનો સમુદ્રાય અન્ય દ્રવ્ય છે. આ રીતે પ્રત્યેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યથી અવગાઠ આકાશપ્રદેશોના સમુદ્રાય એક—એક દ્રવ્ય કહેવાય છે. ત્રણ પ્રદેશના સમુદ્રાયરૂપ આકાશ પ્રદેશ એક દ્રવ્ય છે, તો તેના પ્રદેશ ત્રણ કહેવાય.

અનાનુપૂર્વીમાં એક—એક પ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત પૃથક—પૃથક પ્રત્યેક પ્રદેશ પૃથક પૃથક દ્રવ્ય છે. તેમાં અન્યપ્રદેશનો સંભવ નથી તેથી તે અપ્રદેશાર્થ કહેવાય.

અવકંતવ્ય દ્રવ્યોના બે—બે આકાશ પ્રદેશોનો જે યોગ છે, તે તેટલા દ્રવ્ય કહેવાય છે. એક અવકંતવ્ય દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્ય અને બે પ્રદેશ છે. બે અવકંતવ્યના બે દ્રવ્ય અને ચાર પ્રદેશ કહેવાય. આ રીતે દ્રવ્ય—પ્રદેશ અને ઉભયરૂપતાથી અખ્યબહુત્વ દર્શાવ્યો છે. જે સૂત્રપાઠી સ્પષ્ટ છે.

અલ્પબહુત્વ

દ્રવ્યાર્થથી	પ્રદેશાર્થથી	દ્રવ્ય—પ્રદેશાર્થથી
૧. અવકંતવ્ય થોડા	૧. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા	૧. અવકંતવ્ય દ્રવ્યાર્થથી થોડા
૨. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક	૨. અવકંતવ્ય દ્રવ્ય વિશેષાધિક વિશેષાધિક (અપ્રદેશાર્થ)	૨. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી
૩. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત—ગણા અધિક	૩. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત—ગણાઅધિક	૩. અવકંતવ્ય પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ૪. આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાત ગણા અધિક ૫. આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગણા અધિક

સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૧૯ સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવળિહિયા ખેત્તાણુપુબ્બી ?

જહેવ દવ્વાણુપુબ્બી તહેવ ખેત્તાણુપુબ્બી ણેયબ્વા । સે તં સંગહસ્સ અણોવળિ—હિયા ખેત્તાણુપુબ્બી । સે તં અણોવળિહિયા ખેત્તાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પૂર્વકથિત સંગ્રહનય સંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વી જેવું જ સંગ્રહનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ

જાણવું.

આ રીતે સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્વારા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના અતિદેશ દ્વારા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના વર્ણનનો સંકેત કર્યો છે. કોઈ પ્રતોમાં દ્વારા સૂત્રપાઠ આ સૂત્રમાં જોવા મળે છે. અહીં તે સૂત્રપાઠ ન આપતા દ્વારાનુપૂર્વીથી જાણવાનો સંકેત કર્યો છે. હવે ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન સૂત્રકાર શરૂ કરે છે.

ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૨૦ સે કિં તં ઓવળિહિયા ખેત્તાણુપુબ્બી ? ઓવળિહિયા ખેત્તાણુપુબ્બી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા- પુબ્બાણુબ્બી, પચ્છાણુબ્બી, અણાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

૨૧ સે કિં તં પુબ્બાણુપુબ્બી ? પુબ્બાણુપુબ્બી- અહોલોએ, તિરિયલોએ, ઉડ્ઢુલોએ, । સે તં પુબ્બાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વી ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) અધોલોક, (૨) તિર્યગ્યુ લોક (૩) ઉર્ધ્વલોક. આ ક્રમથી ક્ષેત્ર-લોકનો નિર્દેશ કરવો તેને પૂર્વાનુપૂર્વી ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૨ સે કિં તં પચ્છાણુપુબ્બી ? પચ્છાણુપુબ્બી- ઉડ્ઢુલોએ, તિરિયલોએ, અહોલોએ । સે તં પચ્છાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- (૧) ઉર્ધ્વલોક, (૨) તિર્યગ્યુ લોક (૩) અધોલોક, આવા વિપરીત ક્રમથી ક્ષેત્રનું કથન કરવું તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૩ સે કિં તં અણાણુપુબ્બી ? અણાણુપુબ્બી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ તિગચ્છગયાએ સેઢીએ અણ્ણમણ્ણબભાસો દુર્ઘ્વાણો । સે તં અણાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- એકથી શરૂ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં ત્રણ પર્યાતની રાશિને પરસ્પર ગુણવાથી જે અભ્યસ્તરાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગને બાદ કરતાં જે રાશિ આવે તેટલા અનાનુપૂર્વીના ભંગ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ઔપનિષિદ્ધી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. અનૌપનિષિદ્ધીમાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતય એમ ત્રણ ભેદ છે. જ્યારે અહીં ઔપનિષિદ્ધીમાં-પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. અહીં ત્રણ લોકના આધારે ત્રણે આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ચૌદરાજુ લાંબા આ લોકના રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમભૂમિ ભાગવાળા ક્ષેત્ર અને મેરુપર્વતની મધ્યના ક્ષેત્રમાં આકાશ દ્રવ્યના આઈ રૂચકપ્રદેશ છે. તે રૂચક પ્રદેશથી નીચે—અધોદિશામાં નવસો યોજન પછીના ક્ષેત્રને અધોલોક, ઉધ્વરદિશામાં નવસો યોજનથી ઉપરના ક્ષેત્રને ઉધ્વરલોક અને વચ્ચેના ૧૮૦૦ યોજન—વાળા ક્ષેત્રને મધ્યલોક કહેવામાં આવે છે. તેનો તિરણો વિસ્તાર વધુ હોવાથી તેને તિર્યક્લ લોક પણ કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે મેરુની અધોદિશામાં હોવાથી અધોલોક, ઉધ્વરદિશામાં હોવાથી ઉધ્વરલોક અને તે બંનેની મધ્યમાં હોવાથી મધ્યલોક કહેવાય છે પરંતુ આ ત્રણે લોકના નામકરણનું વિશેષ કારણ જણાવતા વ્યાખ્યાકાર કહે છે કે 'અધઃ' શબ્દનો અર્થ છે અશુભ. ક્ષેત્ર પ્રભાવથી જ જે ક્ષેત્રમાં અશુભ પરિણામન—વાળા પુદ્ગલ દ્રવ્ય વધુ છે, તે અધોલોક તરીકે ઓળખાય છે. જે ક્ષેત્રમાં શુલ્પ પરિણામનવાળા પુદ્ગલદ્રવ્યો વધુ છે, તે ક્ષેત્ર ઉધ્વરલોક તરીકે ઓળખાય છે અને જે ક્ષેત્રમાં પ્રાય: મધ્યમ પરિણામનવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યો વિશેષ છે, તે ક્ષેત્ર મધ્યલોક તરીકે ઓળખાય છે.

કમવિન્યાસ :- શાસ્ત્રકારે (૧) અધોલોક, (૨) મધ્યલોક અને (૩) ઉધ્વરલોક, આ પ્રમાણે કમ બતાવ્યો છે. તે કમ વિન્યાસનું કારણ જણાવતા વ્યાખ્યાકાર કહે છે કે ચૌદ ગુણસ્થાનકમાં જેમ જધન્ય પરિણામ વાળા મિથ્યાત્વનું પ્રથમ કથન કરાય છે તેમ અહીં અધોલોકમાં જધન્ય પરિણામવાળા દ્રવ્યનો સંબંધ વિશેષ હોવાથી કમમાં તેને પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્પશ્ચાત્ મધ્યમ પરિણામવાળા દ્રવ્યસંયોગથી મધ્યલોકનું અને ઉત્કૃષ્ટ પરિણામવાળા દ્રવ્યસંયોગના કારણે ઉધ્વરલોકને અંતમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

અન્યોન્ય અભ્યસ્ત રાશિનું સ્પષ્ટીકરણ :- અહીં અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉધ્વરલોક એમ ત્રણની શ્રેષ્ઠી છે તેથી એકથી શરૂ કરી, એક-એક વધારતા ત્રણ સુધી વૃદ્ધિ કરી, ૧.૨.૩ એમ એમ ત્રણની શ્રેષ્ઠી સ્થાપિત કરી, તેને પરસ્પર ગુણવાથી છ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી પહેલો અને છેલ્લો ભંગ (પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વીનો છે, તેને બાદ કરી શેષ ચાર ભંગ અનાનુપૂર્વીના સમજવા.

ત્રણ લોકના છ ભંગ આ પ્રમાણે છે—

ક્રમ	ભંગ	અર્થઘટન	આનુપૂર્વી
૧.	૧, ૨, ૩	અધોલોક, મધ્યલોક, ઉર્ધ્વલોક	પૂર્વાનુપૂર્વી
૨.	૨, ૧, ૩	મધ્યલોક, અધોલોક, ઉર્ધ્વલોક	અનાનુપૂર્વી
૩.	૧, ૩, ૨	અધોલોક, ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક	અનાનુપૂર્વી
૪.	૩, ૧, ૨	ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક, મધ્યલોક	અનાનુપૂર્વી
૫.	૨, ૩, ૧	મધ્યલોક, ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક	અનાનુપૂર્વી
૬.	૩, ૨, ૧	ઉર્ધ્વલોક, મધ્યલોક, અધોલોક	પશ્ચાનુપૂર્વી

આ છ ભંગમાં પ્રથમ ભંગ ક્રમાનુસાર હોવાથી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે. અંતિમ ભંગ વિપરીત ક્રમાનુસાર હોવાથી પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે. શેષ ચાર ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૨૪ અહોલોયખેત્તાણુપુષ્ટી તિવિહા પણણત્તા, તં જહા- પુષ્ટાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી અણાણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૨૫ સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી- રયણપ્પભા, સક્નકરપ્પભા, વાલુયપ્પભા, પંકપ્પભા, ધૂમપ્પભા, તમપ્પભા, તમતમપ્પભા । સે તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—અધોલોક ક્ષેત્રપૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) તમસ્તમપ્રભા. આ કમથી સાત નરકભૂમિઓના કથનને અધોલોક ક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૬ સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્ટી ? પચ્છાણુપુષ્ટી-તમતમા, જાવ રયણપ્પભા, । સે તં પચ્છાણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—અધોલોક ક્ષેત્રપશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— તમસ્તમપ્રભા નામની સાતમી નરકથી શરૂ કરી વિપરીત કમથી પ્રથમ રત્નપ્રભા નરક

પર્યતના કથનને અધોલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

૨૭ સે કિં તં અણાણુપુર્વી ? અણાણુપુર્વી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ સત્તગચ્છગયાએ સેઢીએ અણ્ણમળણબાસો દુર્ઘ્રવૂળો । સે તં અણાણુપુર્વી ।

શાસ્ત્રાર્થ :-સત્તગચ્છગયાએ = સાત સંખ્યા પર્યતની શ્રેષ્ઠીને અર્થાત્ એકથી સાત સુધીની સંખ્યાને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અધોલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આદિમાં એકને સ્થાપિત કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં સાત પર્યતની સંખ્યાને એક શ્રેષ્ઠીમાં રાખીને તે શ્રેષ્ઠી (લાઈન)ના અંકોને પરસ્પર કમશા: ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને છોડીને શેષ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન છે. અધોલોકમાં સાત નરક પૃથ્વીઓ આવેલી છે. તેના કમથી સાત નામ આ પ્રમાણે છે.

- (૧) રત્નપ્રભા :- પ્રથમ નરક પૃથ્વીમાં રત્નો જેવી પ્રભા-કાન્તિનો સદ્ભાવ છે.
- (૨) શર્કરાપ્રભા :- બીજી નરક પૃથ્વીમાં શર્કરા-પત્થરખંડ જેવી પ્રભા છે.
- (૩) વાલુકાપ્રભા :- ત્રીજી નરક પૃથ્વીમાં વાલુકા-રેતી જેવી પ્રભા છે.
- (૪) પંકપ્રભા :- ચોથી નરક પૃથ્વીમાં પંક-કાદવ-કીયડ જેવી પ્રભા છે.
- (૫) ધૂમપ્રભા :- પાંચમી નરક પૃથ્વીમાં ધૂમ-ધૂમાડા જેવી પ્રભા છે.
- (૬) તમઃપ્રભા :- છદ્રી નરક પૃથ્વીમાં તમઃ અંધકાર જેવી પ્રભા છે.
- (૭) તમસ્તમપ્રભા :- સાતમી નરક પૃથ્વીમાં ગાઢ અંધકાર જેવી પ્રભા છે.

અનાનુપૂર્વીની ભંગસંખ્યા :- એકથી સાત અંકો સ્થાપિત કરી પરસ્પર ગુણવાથી ૫૦૪૦ ભંગ થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ ભંગ પૂર્વાનુપૂર્વી અને અંતિમ ભંગ પશ્ચાનુપૂર્વી હોવાથી તેને બાદ કરતાં શેષ ૫૦૩૮ ભંગથી સાત નરકનું કથન કરવામાં આવે તે અધોલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

દા.ત. (૧) રત્નપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા, (૮) તમસ્તમ પ્રભા. આ રીતે જુદી-જુદી રીતે સાત નરકના કથનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. અનાનુપૂર્વીથી સાત નરકનું ૫૦૩૮ રીતે કથન થઈ શકે છે.

મદ્યલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ :-

૨૮ તિરિયલોયહેતાણુપુર્વી તિવિહા પણણતા, તં જહા- પુંબાણુપુર્વી,

પચ્છાણુપુષ્ટી અણાણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- તિર્યક્લોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૨૯ સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી-

જંબૂદીવે લવણે, ધાયદી-કાલોય-પુક્ખરે વરુણે ।
 ખીર ઘય ખોય ણંદી, અરુણવરે કુંડલે રુયગે ॥૧૧॥
 જંબૂદીવાઓ ખલુ ણિરંતરા, સેસયા અસંખિમા ।
 ભુયગવર કુસવરા વિ ય, કોંચવરાડડભરણમાઈયા ॥૧૨॥
 આભરણ વત્થ ગંધે, ઉપ્પલ તિલયે ય પદમ ણિહિ રયણે ।
 વાસહર દહ ણઇઓ, વિજયા વક્ખાર કર્પિદા ॥૧૩॥
 કુરુ મંદર આવાસ, કૂડા ણક્ખત ચંદ સૂરા ય ।
 દેવે ણાગે જક્ખે, ભૂયે ય સયંભુરમણે ય ॥૧૪॥ સે તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ।

શાલ્દાર્થ :- જંબૂદીવાઓ = જંબૂદીપથી લઈ (બધા દીપ સમુદ્ર) ણિરંતરા = અંતરવિના (એક બીજાથી વેણ્ઠિત છે, ધેરાયેલ છે), અસંખિમા સેસયા = અસંખ્યાત દીપ—સમુદ્ર, શેષ રાખીને—અંતર પાડ્યા પછી, (અસંખ્યાત દીપ—સમુદ્ર પછી), આભરણમાઈયા = આભરણ વગેરેના શુભનામવાળા દીપસમુદ્ર છે, વાસહર = વર્ષધર (પર્વતો), વક્ખાર = વક્ષસ્કાર (પર્વત), કર્પિદા = કલ્પેન્દ્ર, કુરુ = કુરુ (ઉત્તરકુરુ—દેવકુરુ).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— મધ્યલોકક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જંબૂદીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખંડ દીપ, કાલોદધિસમુદ્ર, પુષ્કરદીપ, પુષ્કરોદ સમુદ્ર, વરુણદીપ, વરુણોદસમુદ્ર, ક્ષીરદીપ, ક્ષીરોદ સમુદ્ર, ઘૃતદીપ, ઘૃતોદસમુદ્ર, ઈશ્વરદીપ, ઈશ્વર સમુદ્ર, નન્દી દીપ, નંદીસમુદ્ર, અરુણવર દીપ, અરુણવર સમુદ્ર, હુંડલદીપ, હુંડલ સમુદ્ર, રૂચકદીપ, રૂચક સમુદ્ર

જંબૂદીપથી લઈને આ રૂચક સમુદ્ર પર્યતના દીપ સમુદ્ર નિરંતર છે. તે પછી શેષ અસંખ્યદીપ સમુદ્રોનું અક્ષમિક કથન છે અર્થાત् ત્યાંથી આગળ અસંખ્યાત દીપ સમુદ્ર, પછી ભુજગવર દીપ સમુદ્ર, પશ્ચાત્ અસંખ્યાત દીપ સમુદ્ર પછી કુશવર, કોંચવર વગેરે દીપ સમુદ્રો છે. તે પછી આભરણ આદિ દીપસમુદ્રો છે અર્થાત્ લોકમાં જેટલા શુભ નામના આભરણ, વસ્ત્ર, ગંધ, ઉત્પલ, તિલક, પદ્મ, નિધિ, રત્ન, વર્ષધર, હદ, નદી, વિજય, વક્ષસ્કાર, કલ્પેન્દ્ર, કુરુ, મંદર, આવાસ, કૂટ, નક્ષત્ર, ચંદ, સૂર્ય આદિ છે તે નામના દીપસમુદ્રો છે. અંતે દેવ, નાગ, યક્ષ, ભૂત અને સ્વયંભૂરમણ આ પાંચ નામના દીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. જંબૂદીપથી લઈ સ્વયંભૂરમણ પર્યતના બધા દીપસમુદ્ર એક—બીજાથી વેણ્ઠિત છે, વીટળાયેલા

છે.

૩૦ સે કિં તં પચ્છાણુપુબ્વી ? પચ્છાણુપુબ્વી- સયંભુરમણે ય ભૂએ ય જાવ જંબુદ્ધીવે । સે તં પચ્છાણુપુબ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મધ્યલોકક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, સ્વયંભૂરમણ દીપ, ભૂત સમુદ્ર, ભૂતદ્વીપથી લઈ જંબુદ્ધીપ સુધી વિપરીત કમથી દીપ-સમુદ્રના સ્થાપનને મધ્યલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

૩૧ સે કિં તં અણાણુપુબ્વી ?

અણાણુપુબ્વી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ અસંખેજ્જગચ્છગયાએસેઢીએ અણણમણણભાસો દુર્લવૂણો । સે તં અણાણુપુબ્વી ।

શાદીાર્થ :- અસંખેજ્જગચ્છગયાએ = અસંખ્યાત પર્યત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મધ્યલોકક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકથી શરૂ કરી, એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં અસંખ્યાત પર્યતની રાશિને એક શ્રેણીમાં સ્થાપી, તેને પરસ્પર ગુણવાથી જે અભ્યસ્ત રાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગને બાદ કરતાં જે રાશિ રહે તે રાશિ પ્રમાણ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં મધ્યલોકનું વર્ણન છે. મધ્યલોકવર્તી અસંખ્યાત દીપ-સમુદ્રની ખરોખર મધ્યમાં જંબુદ્ધીપ છે. તે જંબુદ્ધીપ એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો છે અને થાળી આકારે સ્થિત છે. તેના ફરતો લવણ સમુદ્ર છે. તેને ફરતો ધાતકી ખંડ છે. તત્પશ્ચાત્ક કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેને ફરતો પુષ્કર દીપ છે. આમ અસંખ્યાત દીપસમુદ્ર એક બીજાને વીટણાઈને રહેલ છે. તે બધા પૂર્વ-પૂર્વના દીપસમુદ્ર કરતાં બમણા વિસ્તારવાળા ચૂંણીના આકારે સ્થિત છે. અંતિમ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. મધ્યલોકમાં અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમના સમય પ્રમાણ અસંખ્યાત દીપ સમુદ્રો છે.

ગાથા કથિત પુષ્કરથી લઈ સ્વયંભૂરમણ સુધીના નામ દીપ અને સમુદ્ર બનેના વાયક છે અર્થાત્તુ તે નામવાળા દીપ અને સમુદ્ર બનેનું ગ્રહણ થાય છે.

સમુદ્રોમાં પાણીનો સ્વાદ :- (૧) લવણ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ખારો-લવણ જેવો છે. (૨) કાલોદધિ સમુદ્ર, પુષ્કરોટ સમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ શુદ્ધ પાણી જેવો છે. (૩) વારુણોટ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ વારુણી(દારૂ) જેવો છે. (૪) કીરોટ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ખીર જેવો છે. (૫)

ઘૃતોદ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ ધી જેવો છે. (૬) ઈશ્વરસોદ અને શેષ સર્વ સમુદ્રના પાણીનો સ્વાદ શેરીના રસ જેવો છે.

અસંખ્યાત દીપ—સમુદ્રમાંથી કેટલાક દીપ—સમુદ્રના નામ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. શેષ નામોનો શાસ્ત્રમાં નામોલ્લેખ નથી પરંતુ સ્વસ્તિક, કળશ, શુભવર્ણ, ગંધ વગેરે શુભનામોવાળી લોકમાં જેટલી વસ્તુઓ છે, તે નામાવાળા દીપ—સમુદ્ર જાણવા. તેવો સંકેત શાસ્ત્રમાં છે.

જંબૂદીપ, લવણ સમુદ્રથી શરૂ કરી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યત કમથી કથન કરે તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી શરૂ કરી વિપરીત કમથી જંબૂદીપ સુધી સમુદ્ર-દીપોને સ્થાપિત કરવા તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય અને એકથી પ્રારંભ કરી અસંખ્યાત રાશિ સુધી સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણા કરી જે રાશિ આવે, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ છોડીને શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી :-

૩૨ ઉર્ધ્વલોગખેત્તાણુપુષ્ટ્વી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા- પુષ્વાણુપુષ્ટ્વી પચ્છાણુપુષ્ટ્વી અણાણુપુષ્ટ્વી ।

ભાવાર્થ :- ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પમાણે છે— (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૩૩ સે કિં તં પુષ્વાણુપુષ્ટ્વી ? પુષ્વાણુપુષ્ટ્વી- સોહમ્મે, ઈસાણે, સણંકુમારે, માહિંદે, બંભલોએ, લંતાએ, મહાસુકકે, સહસ્સારે, આણાએ, પાણાએ, આરણે, અચ્ચુએ, ગેવેજ્જવિમાણા, અણુત્તરવિમાણા, ઈસિપબ્ભારા । સે તં પુષ્વાણુપુષ્ટ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનતકુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાન્તક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્યુત, (૧૩) ગ્રૈવેયક, વિમાન, (૧૪) અનુત્તર વિમાન (૧૫) ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી. આ કમથી ઉર્ધ્વલોકના ક્ષેત્રોને સ્થાપિત કરવા તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

૩૪ સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્ટ્વી ? પચ્છાણુપુષ્ટ્વી- ઈસિપબ્ભારા જાવ સોહમ્મે । સે તં પચ્છાણુપુષ્ટ્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીથી શરૂ કરી સૌધર્મ કલ્પ સુધી વિપરીત કમથી ઉર્ધ્વલોકના ક્ષેત્રોને

સ્થાપિત કરવા તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

૩૫ સે કિં તં અણાણુપુષ્ટી ? અણાણુપુષ્ટી- એયાએ ચેવ એગાઇગાએ એગુત્તરિયાએ પણ્ણરસગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમણણભાસો દુર્ઘવૂણો । સે તં અણાણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકને આદિમાં સ્થાપિત કરી એકોત્તર વૃદ્ધિ કરતા પંદર પર્યતની સંખ્યાની શ્રેષ્ઠી-પંક્તિમાં સ્થાપિત કરી, તે સંખ્યાને કુમશઃ પરસ્પર ગુણા કરવાથી જે ભંગ રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેના આદિ અને અંતના બે ભંગને છોડી શેષ ભંગને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

આ ચાર સૂત્રોમાં ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્ર સંબંધી વક્તવ્યતા છે. ઉર્ધ્વલોકમાં બાર દેવલોક, નવગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. સર્વથી ઉપર સિદ્ધશિલા-ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી છે.

સૌધર્માવતંસક વગેરે મુખ્ય વિમાનના આધારે બાર દેવલોકના બારનામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. લોકરૂપ પુરુષની શ્રીવાને સ્થાને આવેલ નવ વિમાન ગ્રૈવેયક રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે અને અનુત્તર એટલે શ્રેષ્ઠ. દેવ વિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પાંચ વિમાન 'અનુત્તરવિમાન' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ પાંચે વિમાનમાં સમ્યકુદાચિ જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચાર વિમાન ચાર દિશામાં છે અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન તે ચાર વિમાનની વર્ણ્યે છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં એકાવતારી જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે દેવ ભવ પછી મનુષ્યનો ભવ પામી મોક્ષ જાય છે. સિદ્ધશિલાથી ઉપરના ક્ષેત્રમાં સિદ્ધભગવંતો સ્થિત છે. તે પૃથ્વી થોડી નમેલી હોવાથી તેને ઈષ્ટપ્રાગભારા સંશા પ્રાપ્ત થઈ છે.

સૌધર્મ કલ્પથી શરૂ કરી કુમથી ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી પર્યતની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી અને ઈષ્ટપ્રાગ્ભારાથી શરૂ કરી વિપરીત કુમથી સૌધર્મ કલ્પ પર્યતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. ૧ થી ૧૫ પર્યતની સંખ્યાને કુમશઃ પરસ્પરગુણા કરી જે રાશિ આવે તેમાં પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને છોડી, શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું અન્ય પ્રકારે વર્ણન :-

૩૬ અહવા ઓવળિહિયા ખેત્તાણુપુષ્ટી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા-
પુષ્ટાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી, અણાણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- અન્ય અપેક્ષાએ ઓપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

૩૭ સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી- એગપએસોગાડે દુપએસોગાડે

જાવ દસપણસોગાડે, સંખેજ્જપણસોગાડે, અસંખેજ્જપણસોગાડે । સે તં પુણ્યપુણ્યી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એક પ્રદેશાવગાડ, દ્વિપ્રદેશાવગાડ યાવત્ દશપ્રદેશાવગાડ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાડ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાડ પુદ્ગલોને કમથી સ્થાપવામાં આવે, તે ક્ષેત્ર સંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

૩૮ સે કિં તં પચ્છાણ્યપુણ્યી ? પચ્છાણ્યપુણ્યી— અસંખેજ્જપણસોગાડે જાવ એગપણ-સોગાડે । સે તં પચ્છાણ્યપુણ્યી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢથી શરૂ કરી વિપરીત કમથી એક પ્રદેશાવગાડ પર્યતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

૩૯ સે કિં તં અણાણ્યપુણ્યી ? અણાણ્યપુણ્યી— એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુતરિયાએ અસંખેજ્જગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમળણભાસો દુર્ઘ્રવૂણો । સે તં અણાણ્યપુણ્યી । સે તં ઓવળિહિયા ખેત્તાણ્યપુણ્યી । સે તં ખેત્તાણ્યપુણ્યી ।

ભાવાર્થ :- એક પ્રદેશાવગાડ પુદ્ગલની એક સંખ્યાથી પ્રારંભ કરી, એક એકની વૃદ્ધિ કરતાં અસંખ્યાત પર્યતની શ્રેષ્ઠી સ્થાપિત કરી તે સંખ્યાનો કમશા: પરસ્પર ગુણાકાર કરી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગ છોડીને શેષ ભંગ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ઔપનિષિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે અને સંપૂર્ણ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ ચાર સૂત્રોમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું બીજી રીતે પ્રરૂપણ કર્યું છે. આકાશ દ્વય સર્વ દ્વયને અવગાહના—સ્થાન આપે છે. તેથી આકાશ પ્રદેશની ગણના ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે છે. જ દ્વયમાંથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આ બંને અખંડ દ્વય છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાડ છે તેથી તેમાં આનુપૂર્વી ઘટી શકે નહીં. પ્રન્યેક જીવ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ ઉપર જ સ્થિત થાય છે, તેથી તેમાં પણ આનુપૂર્વી ઘટિત થઈ શકે નહીં. કાળ દ્વયના કાલાણું એક—એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર રહે છે, તેથી તેમાં પણ આનુપૂર્વી ઘટી ન શકે. એક પુદ્ગલ દ્વય એક, બે, ત્રણ, ચાર આદિ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત થાય છે માટે તેમાં આનુપૂર્વી ઘટિત થાય છે.

આકાશ દ્વયના એક પ્રદેશ ઉપર જેટલા પુદ્ગલ રહે તે એક પ્રદેશાવગાડ કહેવાય. જે પુદ્ગલ દ્વય આકાશના બે પ્રદેશ ઉપર વ્યાપીને રહે તે દ્વિપ્રદેશાવગાડ કહેવાય. તે જ રીતે જે પુદ્ગલ દ્વય

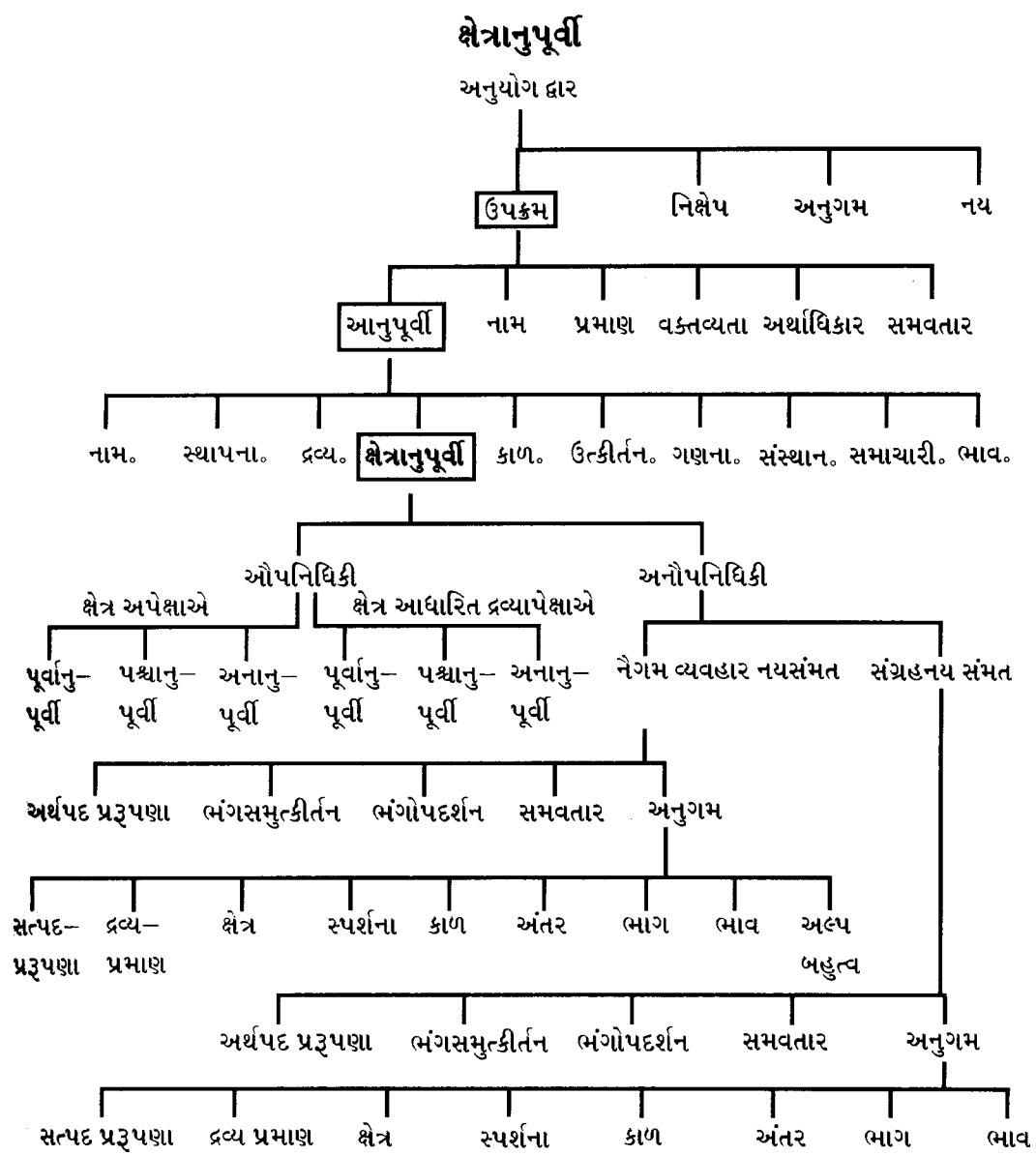
આકાશના સંખ્યાત કે અસંખ્યાત પ્રદેશ પર વ્યાપીને રહે તે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ કહેવાય છે.

એક પ્રદેશાવગાઠ, દ્વિપ્રદેશાવગાઠ તેમ કમથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સુધી સ્થાપના કરવામાં કે કથન કરવામાં આવે તો તે પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય.

અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠથી શરૂ કરી વિપરીત કમે એક પ્રદેશાવગાઠ પર્યતની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય.

પૂર્વાનુપૂર્વી—પશ્ચાનુપૂર્વી કમને છોડીને અન્ય કોઈપણ કમથી એક પ્રદેશાવગાઠથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ દ્વયોની સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહેવાય.

॥ પ્રકરણ-૭ સંપૂર્ણ ॥

આઠમું પ્રકરણ

આનુપૂર્વીનો પાંચમો ભેદ : કાલાનુપૂર્વી

કાલાનુપૂર્વી :-

૧ સે કિં તં કાલાણુપુષ્ટી ? કાલાણુપુષ્ટી દુવિહા પણણતા, તં જહા-
ઓવળિહિયા ય, અણોવહિયા ય । તત્થ ણં જા સા ઓવળિહિયા સા ઠપ્પા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાલાનુપૂર્વીના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, (૧) ઔપનિધિકી અને (૨) અનૌપનિધિકી

ઔપનિધિકી અને અનૌપનિધિકીમાંથી ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી સ્થાપ્ય છે અર્થાત્ અલ્પવક્તવ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન પદ્ધી કરવામાં આવશે.

૨ તત્થ ણં જા સા અણોવળિહિયા સા દુવિહા પણણતા, તં જહા-
ણેગમવવહારાણં, સંગહસ્સ ય ।

ભાવાર્થ :- તેમાં જે અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી છે, તેના બે પ્રકાર છે- (૧) નૈગમ-વ્યવહાર નય
સંમત (૨) સંગ્રહનય સંમત.

વિવેચન :-

ઉપકમ નામના પ્રથમ અનુયોગ દ્વારના, આનુપૂર્વી નામના પ્રથમ ભેદના પાંચમા પ્રભેદ કાલાનુપૂર્વીના વર્ણનનો સૂત્રકાર પ્રારંભ કરે છે. કાલ સંબંધી અનુકમથી કથન કરવામાં આવે તે કાલાનુપૂર્વી કહેવાય છે. કાલ એટલે સમયરૂપ નિશ્ચયકાળ અને આવલિકા, સ્તોક વગેરે રૂપ વ્યવહારકાળ. કાળ અરૂપી છે તેમાં આનુપૂર્વી, સત્પદ પ્રરૂપણા વગેરે સુગમ નથી. તેથી કાળમાં દ્રવ્યોનો ઉપયાર કરી એક સમયની સ્થિતિ, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યાદિનો વિચાર કાળાનુપૂર્વીમાં કરવામાં આવે છે. કોઈક સ્થાને દ્રવ્ય સાથે ક્ષેત્રના ઉપયારથી પણ કથન કરવામાં આવેલ છે.

કાલાનુપૂર્વીના બે પ્રકારમાં ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી અલ્પવિષયવાળી હોવાથી તેનું વર્ણન અહીં

ન કરતાં અનૌપનિધિકીનું વર્ણન સૂત્રકાર પ્રથમ કરે છે.

નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી :-

૩ સે કિં ણ ણેગમ-વવહારાણ અણોવળિહિયા કાલાણુપુબ્બી ? ણેગમ-વવહારાણ અણોવળિહિયા કાલાણુપુબ્બી પંચવિહા પણણત્તા, તં જહા-અટુપયપરૂષણયા, ભંગસમુક્કિક્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા, (૨) ભંગસમૃત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

અર્થપદપ્રરૂપણા :-

૪ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂષણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂષણયા તિસમયદ્વિર્ઝે આણુપુબ્બી જાવ દસસમય-દ્વિર્ઝે આણુપુબ્બી, સંખેજ્જસમયદ્વિર્ઝે આણુપુબ્બી, અસંખેજ્જસમયદ્વિર્ઝે આણુ-પુબ્બી । એગસમયદ્વિર્ઝે અણાણુપુબ્બી । દુસમયદ્વિર્ઝે અવત્તવ્વએ ।

તિસમયદ્વિર્ઝ્યાઓ આણુપુબ્બીઓ જાવ સંખેજ્જસમયદ્વિર્ઝ્યાઓ આણુપુબ્બીઓ, અસંખેજ્જસમયદ્વિર્ઝ્યાઓ આણુપુબ્બીઓ । એગસમયદ્વિર્ઝ્યાઓ અણાણુપુબ્બીઓ । દુસમયદ્વિર્ઝ્યાં અવત્તવ્વયાં । સે તં ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂષણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણામાં ત્રણ સમય, ચાર સમય યાવત્ દસ સમય, સંખ્યાત સમય, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય આનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય આનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અવકન્તવ્ય કહેવાય છે.

ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા, ચાર સમય યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક આનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અવકન્તવ્ય કહેવાય છે. આ નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણા છે.

૫ એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ અટુપયપરૂષણયાએ કિં પાઓયણ ?

જાવ ભંગસમુક્તિકરણયા કર્જઝિ ।

ભાવાર્થ :- આ નેગમ—વ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણાનું શું પ્રયોજન છે ? યાવત્ તેના દ્વારા ભંગસમુક્તિર્નતા કરાય છે. તે તેનું પ્રયોજન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં સૂત્રકારે કાળદ્રવ્યને પ્રધાન કરી, કાળપર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય દ્વારા કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે.

આનુપૂર્વી એટલે કુભથી દ્રવ્યનું સ્થાપન કરવું. પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કર્દ્ય જે એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તે કાળની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોમાં એક અને બીજા સમય વચ્ચે પૂર્વપશ્ચાત્ ભાવ ઘટિત થાય છે, તેથી તેને અનાનુપૂર્વી કહી ન શકાય, તેમજ મધ્યનો અભાવ હોવાથી સંપૂર્ણ ગણાનાનુકમ સંભવિત નથી, તેથી આનુપૂર્વી કહી ન શકાય, તેથી તેને અવકતવ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યમાં ગણાના કુમ ઘટિત થાય છે, તેથી તેને આનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવથી જ કોઈપણ દ્રવ્ય અનંત સમયની સ્થિતિવાળા ન હોવાથી આનુપૂર્વીમાં ત્રણ સમયથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા જ પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેલ છે.

શાસ્ત્રકારે કાળદ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી વગેરેનું કથન કર્યું છે પરંતુ કાળદ્રવ્ય અરૂપી છે. સમજવામાં સુગમતા રહે તે માટે શાસ્ત્રકારે કાળમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરી એક સમય આદિની સ્થિતિ વાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અહીં ગ્રહણ કર્યું છે. શાસ્ત્રકારે કોઈ સ્થાને માત્ર કાળની અપેક્ષાએ, કોઈક સ્થાને કાળમાં દ્રવ્યના ઉપચારથી અને કોઈક સ્થાને કાળમાં દ્રવ્ય—ક્ષેત્ર બંનેના ઉપચારથી આનુપૂર્વી આદિનું કથન કર્યું છે. જેમ કે અનુગમના બીજા પ્રકાર દ્રવ્યપ્રમાણમાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર દ્વારા અનાનુપૂર્વી—અવકતવ્ય દ્રવ્યને અસંખ્યાત કહ્યા છે. આ ત્રણે પ્રકારની વ્યાખ્યા ચાર્ટથી સમજવી સુગમ છે.

કાળની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિની વ્યાખ્યા

કાળની	અપેક્ષાએ	કાળમાં દ્રવ્યના ઉપચારથી	કાળમાં દ્રવ્યક્ષેત્રના ઉપચારથી
અનાનુપૂર્વી	એક સમય	એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ	એક સમયની સ્થિતિ, એક પ્રદેશાવગાઢથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો
અવકતવ્ય	બે સમય	બે સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ	બે સમયની સ્થિતિવાળા એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ
આનુપૂર્વી	ત્રણ સમયથી	ત્રણ સમયથી અસંખ્યાત સમયની	ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત લઈ

સમય	સંખ્યાત પુદ્ગલો	સ્થોતેવાળા	સમયનો સ્થોતેવાળા એક પ્રદેશાવગાડ થી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાડ પુદ્ગલો
-----	--------------------	------------	--

એક, બે, ત્રણાદિ સમયની સ્થિતિવાળા દ્વય એક પણ હોઈ શકે અને અનેક પણ હોઈ શકે માટે આનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય અને અનાનુપૂર્વી, આ ત્રણેનું એકવચ્ચન અને બહુવચ્ચનથી કથન કર્યું છે.

ભંગ સમુત્કીર્તનતા :-

૬ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયા અતિથ આણુપુબ્બી, અતિથ અણાણુપુબ્બી, અતિથ અવત્તબ્વએ, એવં દવ્વાણુપુબ્બીગમેણ કાલાણુપુબ્બીએ વિતે ચેવ છબ્બીસં ભંગા ભાણિયવ્વા જાવ સે તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગસમુક્તિકત્તણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ કાલાનુપૂર્વીની ભંગસમુત્કીર્તનતામાં (૧) આનુપૂર્વી છે, (૨) અનાનુપૂર્વી છે, (૩) અવક્તવ્ય છે વગેરે છબ્બીસભંગ જાણવા. યાવત્ આ રીતે નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન : -

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય આ ત્રણ એકવચ્ચનાન્ત, ત્રણ બહુવચ્ચનાન્ત, તે રીતે અસંયોગી છ ભંગ, દ્વિકસંયોગી બાર અને ત્રિસંયોગી આઠ ભંગ થાય. આ રીતે $6 + 12 + 8 = 26$, કાલાનુપૂર્વીના ભંગસમુત્કીર્તનતાના છબ્બીસ ભંગ દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ જાણવા.

૭ એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ જાવ કિં પઓયણ ? એયાએ ણ ણેગમ-વવહારાણ જાવ ભંગોવદંસણયા કજ્જઝ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર- આ નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા ભંગોપદર્શન કરાય છે.

ભંગોપદર્શનતા :-

૮ સે કિં તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા ?

ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા- તિસમયદ્વિઝે આણુપુબ્બી, એગસમયદ્વિઝે

અણાણુપુષ્ટી, દુસમયદ્વિર્ઝે અવત્તબ્વએ, તિસમયદ્વિર્ઝીયાઓ આણુપુષ્ટીઓ એગસમ-
યદ્વિર્ઝીયાઓ અણાણુપુષ્ટીઓ દુસમયદ્વિર્ઝીયાં અવત્તબ્વયાં । એવં દવ્વાણુગમેણ
તે ચેવ છુબીસં ભંગા ભાળિયવ્વા, જાવ સે તં ણેગમ-વવહારાણ ભંગોવદંસણયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ત્રણ, ચાર આદિ સમયની સ્થિતિવાળા એક—એક દ્રવ્ય આનુપૂર્વી, એક સમયની સ્થિતિ-
વાળા એક—એક દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા એક—એક દ્રવ્ય અવકતવ્ય કહેવાય છે.
ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક આનુપૂર્વી, એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક
અનાનુપૂર્વી તથા બે સમયની સ્થિતિવાળા અનેક દ્રવ્ય અનેક અવકતવ્ય કહેવાય છે. દ્રવ્યાનુપૂર્વીની જેમ
અહીં પણ છલ્લીસ ભંગાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું, એક—એક ભંગાનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવે તે ભંગોપદર્શનતા
કહેવાય છે.

વિવેચન :-

અનૌપનિષિદ્ધી કાલાનુપૂર્વીના બીજા ભેદ ભંગસમુત્કીર્તનતામાં સંભવિત ભંગોનો નામોલ્લેખ
કરવામાં આવે છે. ત્રીજા ભેદ ભંગોપદર્શનતામાં તે જ ભંગોના સ્વરૂપનું દર્શન સૂત્રકાર કરાવે છે.
ભંગસમુત્કીર્તનતામાં અર્થપદ પ્રરૂપણતાના વિષયભૂત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યના
છલ્લીસભંગાનું કથન કર્યું છે અને આ સૂત્રમાં તે ભંગોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. કાલાનુપૂર્વીમાં કાલની પ્રધાનતા
છે. કાળથી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વિચાર કરતા, પુદ્ગલ દ્રવ્યની તે જ સ્વરૂપે રહેવાની કાલમર્યાદાના આધારે
અનુપૂર્વી આદિ સંભવે છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા એક—એક પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ
વગેરે દ્રવ્ય એક અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા અનેક પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય અનેક
અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે શેષ ભંગોનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ.

સમવતાર :-

૯ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાં કહિં
સમોયરંતિ ? જાવ તિણિ વિ સદ્ગાણે સમોયરંતિ ત્ત્વ ભાળિયવ્વં । સે તં સમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નૈગમ-વ્યવહારસંમત અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ક્યાં
સમવતાર પામે છે ? અર્થાત્ ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? યાવત્

ઉત્તર— ત્રણો સ્વ-સ્વ સ્થાનમાં સમવતરિત થાય છે. આ સમવતારનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું. તે તે દ્રવ્યમાં અંતર્ભૂત થવું. નૈગમવ્યવહારનયસંમત

કાલાનુપૂર્વીના આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય, આ ત્રણની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

પ્રશ્ન— આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સમવતરિત (સમાવિષ્ટ) થાય છે. અનાનુપૂર્વી કે અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં નહીં

તે જ રીતે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય અવકતવ્ય દ્રવ્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ રીતે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્ય, આ ત્રણે દ્રવ્ય પોત-પોતાના સ્થાન-જાતિમાં અંતર્ભૂત થાય છે.

અનુગમ :-

૧૦ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ણવવિહે પણણતો । તં જહા-સંતપયપરૂબળણયા, જાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે— (૧) સત્પદપ્રરૂપણા યાવત् (૮) અલ્પબહુત્વ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અનુગમના નવ પ્રકારમાંથી પ્રથમ સત્પદ પ્રરૂપણા અને અંતિમ અલ્પબહુત્વનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. શેષ સાત પ્રકારના ગ્રહણનો સંકેત 'જાવ' યાવત્ પદ દ્વારા કર્યો છે. તે નવ પ્રકાર (ગાથા ૧૫ દ્વારા)આ પ્રમાણે છે— (૧) સત્પદપ્રરૂપણા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કણ, (૬) અંતર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ અને (૯) અલ્પબહુત્વ.

સત્પદપ્રરૂપણા :-

૧૧ ણેગમ-વવહારાણં આણુપુષ્વીદવ્વાઇં કિં અતિથ ણતિથ ? ણિયમા તિણિણ વિ અતિથ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત[કાલ]આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસ્તિત્વપે છે કે નાસ્તિત્વપે છે ?

ઉત્તર— નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત[કાલ]આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવકતવ્ય, આ ત્રણે દ્રવ્ય

નિયમા અસ્તિત્વપે છે.

દ્રવ્ય પ્રમાણ :-

૧૨ ણેગમવવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાઇં કિં સંખેજ્જાઇં અસંખેજ્જાઇં અણંતાઇં ?
તિણિ વિ ણો સંખેજ્જાઇં, અસંખેજ્જાઇં, ણો અણંતાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર— આનુપૂર્વી વગેરે ત્રણે દ્રવ્ય સંખ્યાત કે અનંત નથી પરંતુ અસંખ્યાત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યનું દ્રવ્ય પ્રમાણ બતાવ્યું છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે.

અહીં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત છે તો કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વી વગેરેનું દ્રવ્ય પ્રમાણ અનંતના બદલે અસંખ્યાત કેમ કહેવામાં આવે છે ?

તેનું સમાધાન એ છે કે કાલાનુપૂર્વીમાં કાળની પ્રધાનતા હોવાથી ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો, ચાર સમયની સ્થિતિવાળા, પાંચ સમયાદિની સ્થિતિવાળા અનંત દ્રવ્યો પણ એક—એક દ્રવ્યરૂપે ગણાય છે. દ્રવ્યના સ્થિતિ સ્થાન અસંખ્યાત છે માટે આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય અસંખ્યાત કહ્યા છે.

સ્થિતિ સ્થાન અસંખ્યાત હોવાથી કાલાનુપૂર્વીગત આનુપૂર્વીની અસંખ્યાત દ્રવ્ય પ્રમાણતા તો સિદ્ધ થઈ જાય છે પરંતુ એકસમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. તેનું 'એક સમય'નું એક જ સ્થિતિ સ્થાન બને અને બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અવકતવ્ય કહેવાય છે. તેનું 'બે સમયનું' એક જ સ્થિતિ સ્થાન બને તેથી તેમાં કાળ વિવક્ષાથી એક જ દ્રવ્યપ્રમાણતા અને દ્રવ્યવિવક્ષાથી અનંત દ્રવ્ય પ્રમાણતા પ્રાપ્ત થાય પરંતુ આ સૂત્રમાં અનાનુપૂર્વી—અવકતવ્ય કાલાનુપૂર્વીને અસંખ્યાત કહ્યા છે તે કેવી રીતે ઘટિત થાય ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કાલાનુપૂર્વીગત અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યની અસંખ્યાત દ્રવ્ય પ્રમાણતા ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે છે. એક—એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને બે—બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકતવ્ય દ્રવ્યો લોકના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ ઉપર અવગાહન કરે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક પ્રદેશાવગાહથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહ જ હોય છે. આ રીતે આધારભૂત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્ય દ્રવ્યની દ્રવ્ય પ્રમાણતા અસંખ્યાત બતાવી છે.

ક્ષેત્ર અને સ્પર્શના :-

૧૩ ણેગમવવહારાણ આણુપુષ્ટીદવ્વાઇં લોગસ્સ કિં સંખેજ્જાઇભાગે હોજ્જા ?

જાવ પુછ્છા ।

એગદવ્બં પડુચ્ચ લોગસ્સ સંખેજ્જઇભાગે વા હોજ્જા જાવ અસંખેજ્જેસુ વા ભાગેસુ હોજ્જા, દેસૂણે વા લોએ હોજ્જા, ણાણાદવ્બાઇં પડુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા । એવં અણાણુપુર્વી અવત્તવ્યદવ્બાળિ ભાણિયવ્બાળિ જહા ણેગમવવહારાણં ખેત્તાણુપુર્વીએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકમાં રહે છે ?

ઉત્તર— એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય— (૧) લોકના સંખ્યાતમા ભાગમાં, (૨) અસંખ્યાતમા ભાગમાં, (૩) સંખ્યાત ભાગોમાં, (૪) અસંખ્યાત ભાગોમાં (૫) દેશોન લોકમાં રહે છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિયમથી સર્વલોકમાં રહે છે.

અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યની વક્તવ્યતા નૈગમ—વ્યવહારનય સંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવી અર્થાત् એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે બંને દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો કે સર્વલોકમાં અવગાઠ નથી પરંતુ અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે. અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે બંને અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે.

૧૪ એવં ફુસણા કાલાણુપુર્વીએ વિ તહા ચેવ ભાણિયવ્બા ।

ભાવાર્થ :- કાલાનુપૂર્વીના સ્પર્શના દ્વારાનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમજ જાણવું.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીંગત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાલાનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ ત્રણથી વધુ સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો આનુપૂર્વી કહેવાય છે. આ ત્રણ, ચાર, સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આકાશના એક પ્રદેશથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર અવગાહન કરી શકે છે. આ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય જો એક—બે—ત્રણ વગેરે આકાશ પ્રદેશને અવગાહે તો લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ તેનું ક્ષેત્ર કહેવાય. તે જ રીતે કેટલાક લોકના સંખ્યાતમા ભાગને, કેટલાક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય સંખ્યાત ભાગોને, કેટલાક અસંખ્યાત ભાગોને અને કેટલાક દેશોન લોકને અવગાહે છે. પરંતુ કોઈ એક પુદ્ગલ સ્કંધની અપેક્ષાએ કાલાનુપૂર્વીંગત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વલોક વ્યાપી નથી. અચિત મહાસ્કન્ધ દ્રવ્ય સર્વલોકવ્યાપી બની શકે છે પરંતુ કાળની વિવક્ષામાં તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નથી. તે એક સમય માટે લોકવ્યાપી બને છે. સર્વલોક વ્યાપી સ્કન્ધરૂપે તેની સ્થિતિ એક સમયની જ છે અને એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે. તેથી અચિત મહાસ્કન્ધની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સર્વલોકવ્યાપી ન કહી શકાય.

કેવળ સમુદ્ધાતની જેમ અચિત મહાસ્કન્ધ પણ આઈ સમયનો છે. પ્રથમ સમયે દંડ, બીજા સમયે કપાટ, ત્રીજા સમયે મંથાન આકારે વિસ્તાર પામી, ચોથા સમયે લોકવ્યાપી બની, પુનઃ પાંચમાં સમયે મંથાન, છાટા સમયે કપાટ, સાતમા સમયે દંડને સંકોચી આઈમા સમયે મૂળરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે આઈ સમયમાં અચિત મહાસ્કન્ધ બને છે. તેથી તેની સ્થિતિ આઈ સમયની કહેવાય અને આઈ સમયની સ્થિતિ હોવાથી તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય જ ગણાય અને અચિત મહાસ્કન્ધની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સર્વલોક વ્યાપી માનવું જોઈએ. આવું કોઈ કથન કરે તો તેને કહેવું જોઈએ કે દંડ, કપાટ, મંથાન વગેરે એક-એક સમયે તે સ્કન્ધની અવસ્થા બદલાય છે માટે તે એક એક સમયની સ્થિતિવાળી અલગ-અલગ અનાનુપૂર્વી છે. દંડ અનાનુપૂર્વી, કપાટ અનાનુપૂર્વી તરીકે તે ઓળખાવી શકાય છે.

કાલાનુપૂર્વીંગત આનુપૂર્વીનું ક્ષેત્ર દેશોન લોક છે. કાળમાં માત્ર ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી ત્રણ પ્રદેશ ન્યૂન અર્થાત્ દેશોન ન્યૂન આનુપૂર્વી દ્રવ્ય માનવા જોઈએ. તેથી તે ત્રણ પ્રદેશમાંથી એક પ્રદેશ પર અનાનુપૂર્વી અને બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર અવકટવ્ય દ્રવ્ય રહી શકે. આ વિધાન ક્ષેત્રની વિવક્ષાથી કાલાનુપૂર્વીમાં સમજવું.

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે અનાનુપૂર્વી અને અવકટવ્ય દ્રવ્યનું ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે, તેવું વિધાન કરેલ છે, તે એક અપેક્ષાએ સમજવું. કાલની અપેક્ષાએ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યો અવકટવ્યો છે. આ કાલ સાપેક્ષ અનાનુપૂર્વી—અવકટવ્ય દ્રવ્યો એક પ્રદેશાવગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પણ હોઈ શકે છે. તેથી આ બંને દ્રવ્યો લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો તથા લોકવ્યાપી પણ સંભવે છે. સૂત્રકારે કાલાનુપૂર્વીના અનાનુપૂર્વી અને અવકટવ્ય દ્રવ્યના ક્ષેત્ર વર્ણન માટે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો અતિદેશ કરેલ છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં તો એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી અને બે પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય અવકટવ્ય કહેવાય છે. એક-બે આકાશ પ્રદેશો તો લોકના અસંખ્યાત ભાગરૂપ હોય છે માટે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંગત અનાનુપૂર્વી, અવકટવ્ય દ્રવ્ય નિયમા લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા કાલાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકટવ્ય દ્રવ્ય એક-બે પ્રદેશાવગાઢ હોય તો તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ ક્ષેત્રને અવગાહે છે તે અપેક્ષાએ કાળગત અનાનુપૂર્વી અને અવકટવ્ય દ્રવ્ય ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અવગાહે છે તેવું વિધાન સમજવું. આ અપેક્ષા વિના તો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો અને અચિત મહાસ્કન્ધ આશ્રી લોકને અવગાહે છે અને અવકટવ્ય દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમા ભાગ, અસંખ્યાતમા ભાગ, સંખ્યાત ભાગો, અસંખ્યાત ભાગો તથા દેશોન લોકને અવગાહે છે. સ્પર્શના, ક્ષેત્ર કરતાં કાંઈક અધિક હોય છે.

કાળ :-

૧૫ ણેગમ-વવહારાણ આપુપુબ્બીદવ્વાઙ્ કાલઓ કેવચિર હોંતિ ? એં દવ્વ પદુચ્ચ જહણેણ તિણિ સમયા ઉકકોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઙ્

પડુચ્ચ સવ્વદ્ધા ।

ણેગમ-વવહારાણં અણાણુપુવ્વીદવ્વાઇં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? એગદવ્વં પડુચ્ચ અજહણમણુકકોસેણ એકકં સમયં, ણાણાદવ્વાઇં પડુચ્ચ સવ્વદ્ધા ।

ણેગમવવહારાણં અવત્તબ્વયદવ્વાઇં કાલઓ કેવચિરં હોંતિ ? એગં દવ્વં પડુચ્ચ અજહણમણુકકોસેણ દો સમયા, ણાણાદવ્વાઇં પડુચ્ચ સવ્વદ્ધા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહાર નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ? અર્થાત્ તેની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ જગન્ય ત્રણ સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળની છે. અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અજગન્ય—અનુતૃષ્ટ સ્થિતિ એક સમયની અને અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહાર નયસંમત અવક્તત્વ દ્રવ્યની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— એક અવક્તત્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અજગન્ય—અનુતૃષ્ટ સ્થિતિ બે સમયની છે અને અનેક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વકાલિક છે.

વિવેચના :-

આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીંગત આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોની સ્થિતિનું વર્ણન છે. આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપે જેટલો સમય રહે તે કાલમર્યાદાને સ્થિતિ કહે છે.

કાલની અપેક્ષાએ જગન્ય ત્રણ સમયની અને ઉતૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને જ કાલાનુપૂર્વી કહે છે. તેથી તેની સ્થિતિ તે પ્રમાણે જ સંભવિત છે.

એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને અનાનુપૂર્વી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ દ્રવ્યને અવક્તત્વ કહ્યા છે. તે બંનેમાં એક જ સ્થિતિ સ્થાન છે. તેથી તેની અજગન્ય અનુતૃષ્ટ સ્થિતિ કમશા: એક અને બે સમયની છે. તેમાં જગન્ય અને ઉતૃષ્ટ એવી બે પ્રકારની સ્થિતિ સંભવિત નથી.

અનેક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તત્વ દ્રવ્ય સર્વકાળમાં હોય છે. એક પણ સમય એવો ન હોય કે જ્યારે આ ત્રણે દ્રવ્ય ન હોય. તેથી તેની સ્થિતિ સર્વદ્ધા—સર્વકાલની કહી છે.

અંતર :-

૧૬ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુષ્વીદવ્વાણમંતર કાલઓ કેવચિર હોઇ ? એં દવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ એં સમય ઉક્કોસેણ દો સમયા, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ણેગમ-વવહારાણ અણાણુપુષ્વીદવ્વાણ અંતરં કાલઓ કેવચિર હોઇ? એગદવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ દો સમયા ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ણેગમ-વવહારાણ અવત્તવ્વગદવ્વાણ પુછ્છા । એગદવ્વં પદુચ્ચ જહણેણ એં સમય ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં, ણાણાદવ્વાઇં પદુચ્ચ ણતિથ અંતરં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્યનું કાળાપેક્ષાએ અંતર કેટલા સમયનું હોય છે?

ઉત્તર— એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનું અંતર છે અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર કેટલા સમયનું છે ?

ઉત્તર— એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જધન્ય બે સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનું અંતર છે અને અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

પ્રશ્ન— નૈગમ વ્યવહારનયસંમત અવકતવ્ય દ્રવ્યનું અંતર કેટલા સમયનું છે ?

ઉત્તર— એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવકતવ્ય દ્રવ્યનું જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત—કાળનું અંતર છે. અનેક અવકતવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્યોનું અંતર—વિરહકાળને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આનુપૂર્વી વગેરે દ્રવ્ય આનુપૂર્વીરૂપ પરિણામને ત્યાગી અન્ય પરિણામને પામી પુનઃ જેટલા સમય પછી આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત થાય તેટલા સમયને અંતરકાળ કે વિરહકાળ કહેવાય છે.

- (૧) આનુપૂર્વીદ્રવ્યનો વિરહકાળ જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનો છે.
- (૨) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યનો વિરહકાળ જધન્ય બે સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો છે.
- (૩) અવકતવ્યદ્રવ્યનો વિરહકાળ જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ છે.

આનુપૂર્વીદ્રવ્યના જધન્ય—ઉત્કૃષ્ટ એક—બે સમયના વિરહકાળનું કારણ એ છે કે ત્રણ સમયથી લઈ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય આનુપૂર્વી કહેવાય છે. તે આનુપૂર્વીપણાને ત્યાગી એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપે પરિણત થઈ પુનઃ ત્રણાદિ સમયની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લે ત્યારે જધન્ય વિરહકાળ થાય અને આનુપૂર્વીપણાને ત્યાગી બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકટવ્ય દ્રવ્યરૂપે પરિણત થઈ પુનઃ આનુપૂર્વીને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ બે સમયનો વિરહકાળ થાય. તે પુદ્ગલ ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યરૂપે પરિણત થાય તો તે આનુપૂર્વીરૂપ જ ગણાય માટે એક અને બે સમયનો જ વિરહકાળ કહ્યો છે.

એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વીત્વને ત્યાગી બે સમયની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી પુનઃ એક સમયની સ્થિતિ પામે ત્યારે જધન્ય બે સમયનો વિરહકાળ થાય અને ત્રણ, ચાર સમયથી લઈ અસંખ્યાતકાળની સ્થિતિ પામી, અસંખ્યાતકાળ પછી પુનઃ એક સમયની સ્થિતિ પામે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ કહેવાય. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સ્વચ્છ એક સમયની સ્થિતિવાળા હોવાથી તેનો જધન્ય વિરહકાળ બે સમયનો સમજવો.

અવકટવ્ય દ્રવ્ય બે સમયની સ્થિતિવાળા હોય છે, તે બે સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વીપણાને પામી પુનઃ બે સમયની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિરહકાળ એક સમયનો થાય છે અને ત્રણ—ચાર સમયથી લઈ અસંખ્યાતકાળની સ્થિતિએ આનુપૂર્વીપણાને પ્રાપ્ત થઈ પુનઃ બે સમયની સ્થિતિવાળા અવકટવ્યપણાને પામે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ થાય છે.

અનેક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય, અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અનેક અવકટવ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અંતર નથી. આ ત્રણે દ્રવ્યોનો લોકમાં સર્વદા સદ્ગ્ભાવ હોય છે, તેથી તેનો વિરહકાળ નથી.

ભાગદ્વાર :-

**૧૭ ણેગમ-વવહારાણ આણુપુર્વીદ્રવ્યાં સેસદ્વારાણ કિઝભાગે હોજ્જા ? પુછ્છા ।
જહેવ ખેત્તાણુપુર્વીએ ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ણેગમ-વવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોના કેટલામા ભાગ પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર— ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વાર પ્રમાણે ત્રણેનું વક્તવ્ય જાણવું. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વી અને અવકટવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગ અધિક છે. અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવકટવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અવકટવ્ય દ્રવ્ય, આનુપૂર્વી અને અવકટવ્ય દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અસંખ્યાતભાગ ન્યૂન છે.

વિવેચન :-

કાલાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારને વર્ણવતા આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદ્વારનો અતિદેશ કરેલ છે.

ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગદારમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભાગદારનો અતિદેશ કરેલ છે અર્થાત્ દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભાગદારની જેમ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી અને કાલાનુપૂર્વીનો ભાગદાર જાણવો.

અનાનુપૂર્વીમાં એક સમયની સ્થિતિનું એક જ સ્થિતિસ્થાન છે, અવક્તત્વ દ્રવ્યમાં પણ બે સમયની સ્થિતિરૂપ એક જ સ્થિતિસ્થાન છે જ્યારે આનુપૂર્વીદ્રવ્યમાં ત્રણ, ચાર, સંખ્યાત, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિના અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન છે. આ રીતે આનુપૂર્વી શેષ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વદ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાત ભાગોથી અધિક છે અને આનુપૂર્વીની અપેક્ષાએ શેષ બંને દ્રવ્ય અસંખ્યાત ભાગન્યૂન છે.

ભાવ અને અલ્પબહુત્વ :-

૧૮ ભાવો વિ તહેવ । અપ્પાબહું પિ તહેવ ણેયવ્વં જાવ સે તં અણુગમે । સે તં ણેગમ-વવહારાણં અણોવળિહિયા કાલાણુપુર્વી ।

ભાવાર્થ :- ભાવદાર અને અલ્પબહુત્વ દ્વારનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે સમજવું યાવત્ અનુગમનું આ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તત્વ આ ત્રણે દ્રવ્ય સાદિ પારિણામિક ભાવવાળા છે.

અવક્તત્વ દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સર્વથી થોડા છે. તેથી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક અને તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગણ અધિક છે. આ અસંખ્યાતગણી અધિકતા ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના ભાગ દ્વાર પ્રમાણે જાણવી.

નૈગમ-વ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનો અંતિમ ભેદ અનુગમ છે અને અનુગમનો અંતિમ ભેદ અલ્પબહુત્વ છે. તેથી અહીં અલ્પ બહુત્વનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં નૈગમ-વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી :-

૧૯ સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવળિહિયા કાલાણુપુર્વી ? સંગહસ્સ અણોવળિહિયા કાલાણુપુર્વી પંચવિહા પણત્તા, તં જહા- અદૃપયપરૂપવણયા, ભંગસમુક્કિક્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે- (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણા (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા (૩) ભંગોપદર્શનતા (૪) સમવતાર (૫) અનુગમ.

સંગ્રહનયસંમત અર્�પદ પ્રશ્નણા :-

૨૦ સે કિં તં સંગહસ્સ અટૃપયપરૂબણયા ?

સંગહસ્સ અટૃપયપરૂબણયા- એયાં પંચ વિ દારાં જહા ખેત્તાણુપુર્વીએ સંગહસ્સ તહા કાલાણુપુર્વીએ વિ ભાણિયવ્વાળિ, ણવરં ઠિઈ અભિલાઓ જાવ સે તં સંગહસ્સ અણોવળિહિયા કાલાણુપુર્વી । સે તં અણોવળિહિયા કાલાણુપુર્વી ।

શાલાર્થ :- ણવરં = તફાવત એટલો કે, ઠિઈઅભિલાઓ = સ્થિતિનો અભિલાપ કહેવો, પ્રદેશાવગાઢને બદલે અહીં સ્થિતિ કહેવી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંગ્રહનય સંમત અર્થપદ પ્રશ્નણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અર્થપદ પ્રશ્નણા વગેરે પાંચ દ્વારોનું કથન સંગ્રહનયસંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પ્રમાણે જાણવું. ત્યાં પ્રદેશાવગાઢ શબ્દપ્રયોગ છે. તેની જગ્યાએ અહીં સ્થિતિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો યાવત્ત આ રીતે સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના અતિદેશદ્વારા કાલાનુપૂર્વીના પાંચ દ્વારોનું વર્ણન કર્યું છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો અતિદેશ કર્યો છે. તે પ્રમાણે પાંચે પદોનું વર્ણન સમજવું. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં પ્રદેશાવગાઢના પ્રયોગની જગ્યાએ અહીં 'સમયસ્થિતિક' શબ્દનો પ્રયોગ જે રીતે નેગમ વ્યવહારનય સંમત કાલાનુપૂર્વીમાં (સૂત્ર ૧૮ સુધી) કર્યો છે તે રીતે અહીં સંગ્રહ નયમાં પણ કરવો. આ રીતે કાલાનુપૂર્વીના મુખ્ય બે ભેદમાંથી પ્રથમભેદ અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

નેગમ—વ્યવહારનય સંમય અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી—ક્ષેત્રાનુપૂર્વી—કાલાનુપૂર્વી

દ્રવ્યાનુપૂર્વી	ક્ષેત્રાનુપૂર્વી	કાલાનુપૂર્વી
	(૧) અર્થપદ પ્રશ્નણા	
આનુપૂર્વી :- ત્રણ પ્રદેશીથી લઈ અનંત પ્રદેશી દ્રવ્ય	આનુપૂર્વી :- ત્રણ પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય	આનુપૂર્વી :- ત્રણ સમય સ્થિતિથી લઈ અસંખ્યાત સમય સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય
અનાનુપૂર્વી :- પરમારણુ પુદ્ગાલ	અનાનુપૂર્વી :- એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય	અનાનુપૂર્વી :- એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય

અવકટિવ્ય :— બે પ્રદેશી દ્રવ્ય	અવકટિવ્ય :— બે પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય (૨-૩) ભંગસમૃતીર્તન—ભંગોપદર્શન	અવકટિવ્ય :— બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય ૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ (૪) સમવતાર	
૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ સ્વ દ્રવ્યમાં સમાચિ	૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ (૪) સમવતાર	૨૬ ભંગ અને તેના અર્થ સ્વ દ્રવ્યમાં સમાચિ	
(૫) અનુગમ (નવદાર)			
૧. સત્પદ પ્રરૂપણા	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ
૨. દ્રવ્ય પ્રમાણ	અનંત	અસંખ્યાત	અસંખ્યાત
૩. ક્ષેત્ર	આનુપૂર્વી લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ લોકના અસંખ્યાત ભાગો લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ લોકનો સંખ્યાતમા ભાગો તથા સર્વ લોક અનાનુપૂર્વી—અવકટિવ્ય લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અનેક દ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વલોક	આનુપૂર્વી લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ લોકના અસંખ્યાત ભાગો લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ લોકનો સંખ્યાતમા ભાગો તથા સર્વ લોક અનાનુપૂર્વી—અવકટિવ્ય લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અનેક દ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વલોક	આનુપૂર્વી લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ લોકના અસંખ્યાત ભાગો લોકનો સંખ્યાતમો ભાગ લોકનો સંખ્યાતમા ભાગો તથા સર્વ લોક અનાનુપૂર્વી—અવકટિવ્ય લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અનેક દ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વલોક
૪. સ્પર્શના	ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષાધિક	ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષાધિક	ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષાધિક
૫. કાળ	એકની અપેક્ષાએ જધન્ય — ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ — અસંખ્યાતકાળ	એકની અપેક્ષાએ જધન્ય — ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ — અસંખ્યાતકાળ	એકની અપેક્ષાએ જધન્ય — ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ — અસંખ્યાતકાળ

	અનેકની અપેક્ષાએ સર્વકાળીન	અનેકની અપેક્ષાએ સર્વકાળીન	અનાનુપૂર્વી – ૧ સમય અવકટત્વય – ૨ સમય અનેકની અપેક્ષાએ સર્વકાળીન
૬. અંતર	આનુપૂર્વી – અવકટત્વય જધન્ય – ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ – સંખ્યાતકાળ અનાનુપૂર્વી જધન્ય – ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ – અસંખ્યાતકાળ સર્વદ્રવ્ય આશ્રી અંતર નથી	આનુપૂર્વી – અવકટત્વય જધન્ય – ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ – સંખ્યાતકાળ અનાનુપૂર્વી જધન્ય – ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ – અસંખ્યાતકાળ સર્વદ્રવ્ય આશ્રી અંતર નથી	આનુપૂર્વી – અવકટત્વય જધન્ય – ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ – સંખ્યાતકાળ અનાનુપૂર્વી જધન્ય – ૧ સમય ઉત્કૃષ્ટ – અસંખ્યાતકાળ સર્વદ્રવ્ય આશ્રી અંતર નથી
૭. ભાગ	આનુપૂર્વી શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગો અધિક અનાનુપૂર્વી–અવકટત્વય શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન	આનુપૂર્વી શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગો અધિક અનાનુપૂર્વી–અવકટત્વય શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન	આનુપૂર્વી શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગો અધિક અનાનુપૂર્વી–અવકટત્વય શેષ દ્રવ્યના અસંખ્યાત ભાગ ન્યૂન
૮. ભાગ	સાદિ પારિષામિક	સાદિ પારિષામિક	સાદિ પારિષામિક
૯. અલપ બહુત્વ	દ્રવ્યાર્થથી ★ અવકટત્વય દ્રવ્ય થોડા ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ★ અસંખ્યાતગુણ અધિક પ્રદેશાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા ★ અવકટત્વય દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ અધિક	દ્રવ્યાર્થથી ★ અવકટત્વય દ્રવ્ય થોડા ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાતગુણ અધિક પ્રદેશાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા ★ અવકટત્વય દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ અધિક	દ્રવ્યાર્થથી ★ અવકટત્વય દ્રવ્ય થોડા ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ગુણ અધિક પ્રદેશાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડા ★ અવકટત્વય વિશેષાધિક ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત

ગુજરાતી અધિક	દ્રવ્યાર્થથી	દ્રવ્યાર્થથી	દ્રવ્યાર્થથી
★ અવકટત્વ દ્રવ્યાર્થથી થોડા, ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવકટત્વ પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક	★ અવકટત્વ દ્રવ્યાર્થથી થોડા, ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવકટત્વ પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક	★ અવકટત્વ દ્રવ્યાર્થથી થોડા, ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવકટત્વ પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક	★ અવકટત્વ દ્રવ્યાર્થથી ★ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થ— પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક ★ અવકટત્વ પ્રદેશાર્થથી વિશેષાધિક, ★ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક, ★ આનુપૂર્વી પ્રદેશાર્થથી અસંખ્યાતગુણ અધિક

ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી :-

૨૧ સે કિં તં ઓવળિહિયા કાલાણુપુબ્બી ? ઓવળિહિયા કાલાણુપુબ્બી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા- પુબ્બાણુપુબ્બી, પચ્છાણુપુબ્બી, અણાણુપુબ્બી ।

સે કિં તં પુબ્બાણુપુબ્બી ? પુબ્બાણુપુબ્બી- એગસમયઠિર્ઝે દુસમયઠિર્ઝે તિસમયઠિર્ઝે જાવ દસસમયઠિર્ઝે સંખેજ્જસમયઠિર્ઝે અસંખેજ્જસમયઠિર્ઝે । સે તં પુબ્બાણુપુબ્બી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુબ્બી ? પચ્છાણુપુબ્બી- અસંખેજ્જસમયઠિર્ઝે જાવ એકકસમયઠિર્ઝે । સે તં પચ્છાણુપુબ્બી ।

સે કિં તં અણાણુપુબ્બી ? અણાણુપુબ્બી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એ ગુત્તરિયાએ અસંખેજ્જગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમણણભાસો દુરૂઘૂણો । સે તં અણાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- એક સમયની સ્થિતિવાળા, બે સમયની સ્થિતિ-

વાળા, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ દસ સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોનું કમથી સ્થાપન કરવું કે કથન કરવું, તેને ઓપનિધિકી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યોનું વિપરીત કમથી સ્થાપન કરવું કે કથન કરવું તેને ઓપનિધિકી પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકને સ્થાપન કરી એક—એકની વૃદ્ધિ દ્વારા અસંખ્યાત પર્યાતની સંખ્યાનું સ્થાપન કરી, તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં, પ્રાપ્ત રાશિમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ બે ભંગ ન્યૂન કરી, જે ભંગ રહે, તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ઓપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. એક સમયથી શરૂ કરી કમથી અસંખ્યાત સમય સુધીના સ્થાપનને પૂર્વાનુપૂર્વી, અસંખ્યાત સમયથી શરૂ કરી વિપરીત કમથી એક સમયની સ્થિતિ પર્યાતના દ્રવ્યની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે. પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વીના આદ્ય-અંતના બે ભંગને છોડી શેષ કોઈપણ ભંગ દ્વારા(કોઈ પણ કમથી) સ્થાપન કરે તેને અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

ઓપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી-અન્ય પ્રકારે

૨૨ અહવા ઓવળિહિયા કાલાણુપુષ્ટી તિવિહા પણણતા, તં જહા-પુષ્ટાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી, અણાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી- સમએ આવલિયા આણાપાણૂ થોવે લવે મુહુર્તે દિવસે અહોરતે પક્ખે માસે ઉજ અયણે સંવચ્છરે જુગે વાસસાએ વાસસહસ્સે વાસસયસહસ્સે પુષ્વંગે પુષ્વે તુડિયંગે તુડિએ અડઢંગે અઝે અવવંગે અવવે હૂહુયંગે હુહુએ ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે પડમંગે પડમે ણલિણંગે ણલિણે અત્થણિડરંગે અત્થણિડરે અડયંગે અડએ ણડયંગે ણડએ પડયંગે પડએ ચૂલિયંગે ચૂલિએ સીસપહેલિયંગે સીસપહેલિયા પલિઓવમે સાગરોવમે ઓસપ્પણી ઉસ્સપ્પણી પોગગલપરિયદ્વે તીતદ્વા અણાગયદ્વા સબ્વદ્વા । સે તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્ટી ? પચ્છાણુપુષ્ટી સબ્વદ્વા અણાગતદ્વા જાવ સમએ ।

સે તં પચ્છાણુપુષ્ટ્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુષ્ટ્વી ? અણાણુપુષ્ટ્વી એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુતરિયાએ અણંતગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમળણભાસો દુરૂખૂણે । સે તં અણાણુપુષ્ટ્વી । સે તં ઓવણિહિયા કાલાણુપુષ્ટ્વી । સે તં કાલાણુપુષ્ટ્વી ।

ભાવાર્થ :- અથવા સંગ્રહનયસંમત ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના (બીજી રીતે) ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન— પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે.

ઉત્તર— સમય, આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૃત, દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, યુગ, સો વર્ષ, હજાર વર્ષ, લાખવર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, તુટિતાંગ, તુટિત, અદ્ડાંગ, અદ્ડ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાંગ, હુહુક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી, પુરુગલ પરાવર્ત, અતીતાદ્વા, અનાગતાદ્વા, સર્વાદ્વા, આ કમથી સ્થાપન કરવાને કાળસંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સર્વાદ્વા, અનાગતાદ્વાથી સમય સુધીના પદોની વિપરીત કમથી સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સમયાદિને એક સંખ્યા આપી ત્યાંથી પ્રારંભ કરી, એક—એકની વૃદ્ધિ દ્વારા સર્વાદ્વા પર્યતની અનંતશ્રેષ્ઠી સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી પ્રાપ્ત રાશિમાંથી આદિ અને અંતના બે ભંગ બાદ કરી, શેષ ભંગો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ રીતે ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી અને કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

વિવેચન :-

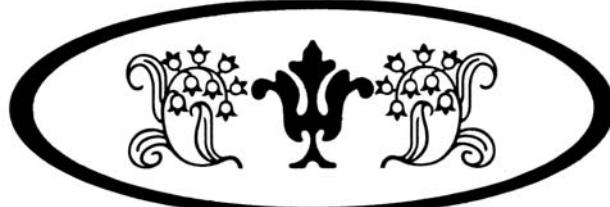
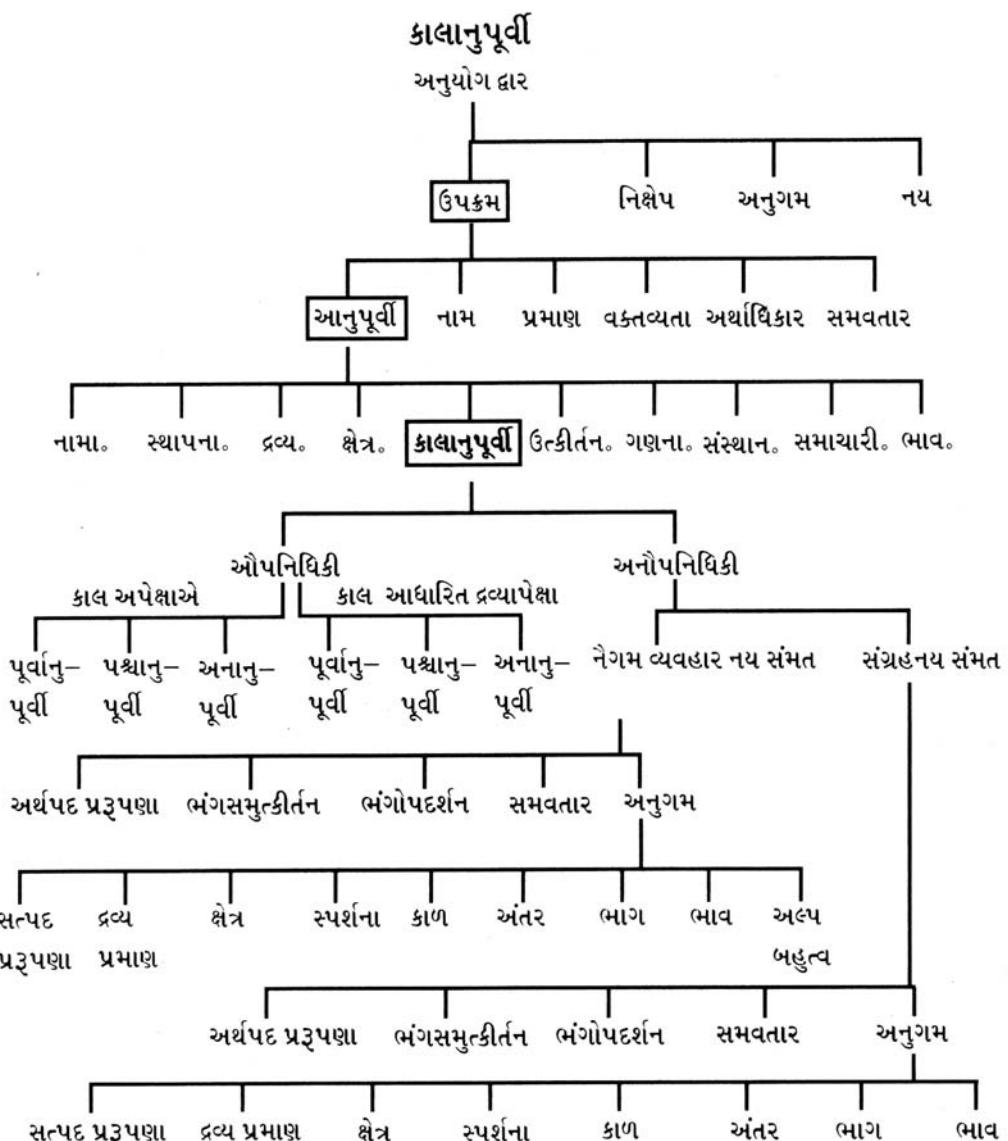
આ સૂત્રોમાં પ્રકારાન્તરથી ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રથમ પ્રકારમાં કાલ અને કાલદ્રવ્યમાં અભેદ કરી કાલ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્ય દ્વારા અર્થાત્ એક સમયની, બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્ય દ્વારા કાલાનુપૂર્વીનું વર્ણન કર્યું છે.

પ્રકારાન્તરમાં ગણનાકાળના એકમો દ્વારા કાલાનુપૂર્વી વર્ણવી છે. સમય એ કાળનો સૂક્ષ્મઅંશ છે

અને તે કાળગણનાનું પ્રથમ એકમ છે. તેના દ્વારા જ આવલિકા વગેરે કાળગણનાના એકમોની સંજ્ઞાઓ નિષ્પત્ત થાય છે.

સમયથી શરૂ કરી કમથી સર્વાદ્વા પર્યતના પદોની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી, સર્વાદ્વાથી શરૂ કરી વિપરીત કમથી સમય પર્યતના પદોની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી અને આ બે સિવાય અન્ય કોઈપણ રીતે પદોના સ્થાપનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. આવલિકા, શાસોશ્યાસ, લવ, સ્તોક વગેરે સંપૂર્ણ કાલના એકમોનું સ્વરૂપ કાલપ્રમાણ નામક ત્રેવીસમા પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે.

॥ પ્રકરણ-૮ સંપૂર્ણ ॥

નવમું પ્રકરણ

**ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી આદિ અવશેષ
પાંચ આનુપૂર્વી-ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી**

આનુપૂર્વીનો છડો ભેદ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી :-

૧ સે કિં તં ઉકિકત્તણાણુપુબ્બી ? ઉકિકત્તણાણુપુબ્બી તિવિહા પણતા,
તં જહા- પુબ્વાણુપુબ્બી, પચ્છાણુપુબ્બી, અણાણુપુબ્બી ।

સે કિં તં પુબ્વાણુપુબ્બી ? પુબ્વાણુપુબ્બી ઉસભે અજિએ સંભવે અભિણંદણે
સુમઝ પઠમઘ્યભે સુપાસે ચંદઘહે સુવિહિ સીયલે સેજ્જંસે વાસુપુજ્જે વિમલે અણંતે
ધર્મે સંતી કુંથૂ અરે મલ્લી મુણિસુબ્બએ ણમી અરિદુણેમી પાસે વદ્ધમાણે ।
સે તં પુબ્વાણુપુબ્બી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુબ્બી ? પચ્છાણુપુબ્બી વદ્ધમાણે પાસે જાવ ઉસભે ।
સે તં પચ્છાણુપુબ્બી ।

સે કિં તં અણાણુપુબ્બી ? અણાણુપુબ્બી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ
એગુત્તરિયાએ ચડવીસગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમણણભાસો દુરૂખૂણે । સે તં
અણાણુપુબ્બી । સે તં ઉકિકત્તણાણુપુબ્બી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઉત્કીર્તનાપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી
(૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ઋષભ (૨) અજિત (૩) સંભવ (૪) અભિનંદન (૫) સુમતિ (૬) પ્રચપ્રભ (૭)
સુપાર્શ્વ (૮) ચંદપ્રભ (૯) સુવિધિ (૧૦) શીતલ (૧૧) શ્રેયાંસ (૧૨) વાસુપૂજ્ય (૧૩) વિમલ (૧૪)

અનંત (૧૫) ધર્મ (૧૬) શાંતિ (૧૭) કુંશુ (૧૮) અર (૧૯) મહિલ (૨૦) મુનિસુવત (૨૧) નમિ (૨૨) અરિષ્ટનેમિ (૨૩) પાર્થ (૨૪) વર્ધમાન. પ્રથમ ઋષભથી લઈ રેખમાં વર્ધમાન પર્યતના ચોવીસ તીર્થકરોના નામના કમથી ઉચ્ચારણને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વર્ધમાનથી પ્રારંભ કરી ઋષભ પર્યત વિપરીત કમથી નામોચ્ચાર કરાય તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

એક(પ્રથમ) ઋષભ દેવને સ્થાપન કરી, એક-એક આંકની વૃદ્ધિ કરતાં ચોવીસ આંક સુધી સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ બે ભંગ બાદ કરતાં, શેષ જે રાશિ વધે તે અનાનુપૂર્વીના ભંગ જાણવા.

વિવેચન :-

નામના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહે છે. કોઈપણ વ્યક્તિ વસ્તુ, દ્રવ્યાદિના નામોના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહેવામાં આવે છે. આ નામનું ઉચ્ચારણ કમથી કરાય તો તેને ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી કહે છે.

આ સૂત્રમાં ઉદાહરણરૂપે ઋષભદેવ સ્વામીથી શરૂ કરી વર્ધમાન સ્વામી પર્યતના ચોવીસ તીર્થકરોના નામોચ્ચારને ગ્રહણ કરેલ છે.

ઋષભદેવથી વર્ધમાનસ્વામી પર્યત કમથી કરેલા નામોલ્લેખને પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત કમના નામોલ્લેખને પશ્ચાનુપૂર્વી અને અન્ય કોઈપણ રીતે નામોલ્લેખ કરવામાં આવે તો તેને અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

॥ આનુપૂર્વીનો છષ્ઠો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો સાતમો ભેદ

ગણાનાનુપૂર્વી :-

૨ સે કિં તં ગણણાણુપુષ્ટી ? ગણણાણુપુષ્ટી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા-પુષ્ટાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી, અણાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી- એકકો દસ સયં સહસ્રસં દસસહસ્રાંસં સયસહસ્રસં, દસસયસહસ્રાંસં, કોડી, દસ કોડીઓ, કોડીસયં, દસકોડીસયાંસં । સે તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્ટી ? પચ્છાણુપુષ્ટી દસકોડિસયાઇં જાવ એકકો ।
સે તં પચ્છાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં અણાણુપુષ્ટી ? અણાણુપુષ્ટી એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ
દસકોડિસયગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમણણભાસો દુરૂઘ્વૂણો । સે તં અણાણુપુષ્ટી।
સે તં ગણણાણુપુષ્ટી ।

શાલાર્થ :- એકકો = એક, દસ = દસ, સયં = સો, સહસ્રં = સહસ, હજાર, દસસહસ્રાઇં = દશહજાર, સયસહસ્રં = શતસહસ્રાં-લાખ, દસસહસ્રાઇં = દશશત સહસ, દસ લાખ, કોડી = કોટિ, કરોડ, દસકોડીઓ = દશ કરોડ, કોડીસયં = શતકોટિ, અરબ, દસકોડીસયાઇં = દસ અરબ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગણનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગણનાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન— પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ, કરોડ, દશકરોડ, અરબ, દશ અરબ.
આ પ્રમાણે કુમથી ગણના કરવામાં આવે તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દશ અરબથી શરૂ કરી એક પર્યંત વિપરીતકમથી ગણના કરવામાં આવે તો તેને
પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી શરૂ કરી એક—એકની વૃદ્ધિ કરતાં દશ અરબ સુધીની સંખ્યા સ્થાપિત કરી,
પરસ્પર ગુણાકાર કરી જે રાશિ આવે તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ બાદ કરી, શેષ ભંગોદ્વારા ગણના
કરાય તેને અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

વિવેચન :-

ગણતરી કરવાની પદ્ધતિ, જે આંકડાઓ દ્વારા ગણતરી કરાય છે, તેના અનુકમને ગણનાનુપૂર્વી
કહેવામાં આવે છે. ગણનાનું પ્રથમ એકમ છે 'એક'. તેને દશગુણા કરવાથી દશ, તેને દશગણા કરવાથી સો,
આ પ્રમાણે દશ—દશ ગણા કરી સૂત્રોક્ત સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ એકમોને કુમથી સ્થાપન કરવામાં
આવે તો પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત કુમથી સ્થાપન કરવામાં આવે તો પશ્ચાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાયના અન્ય
કોઈ કુમથી સ્થાપન કરવામાં આવે તો અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

આ ગણનાનુપૂર્વી દ્વારા ગણતરી કરવાની વ્યવહારિક સંખ્યા ૧૦ અરબ સુધીની સૂચિત કરી છે. આ પહેલા કાલાનુપૂર્વીમાં વર્ષ અને કાલના આધારે એકમો બતાવતાં શીર્ષ પ્રહેલિકા અને પદ્ધોપમ આદિ ઘણા એકમો સૂચયેલ છે. તે વર્ષરૂપ કાલના આધારે છે અને અહીં સંખ્યારૂપ ગણતરીનું વર્ણન છે. બંનેમાં જુદી જુદી અપેક્ષા છે.

॥ આનુપૂર્વીનો સાતમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો આઠમો ભેદ

સંસ્થાનાનુપૂર્વી :-

૩ સે કિં તં સંઠાણાણુપુર્વી ? સંઠાણાણુપુર્વી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા-પુષ્પાણુપુર્વી, પચ્છાણુપુર્વી, અણાણુપુર્વી ।

સે કિં તં પુષ્પાણુપુર્વી ? પુષ્પાણુપુર્વી- સમચતરંસે, ણગોહમંડલે, સાદી, ખુજ્જે, વામણે, હુંડે । સે તં પુષ્પાણુપુર્વી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુર્વી ? પચ્છાણુપુર્વી- હુંડે જાવ સમચતરંસે । સે તં પચ્છાણુપુર્વી ।

સે કિં તં અણાણુપુર્વી ? અણાણુપુર્વી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ છગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમણણભભાસો દુરૂખૂણે । સે તં અણાણુપુર્વી । સે તં સંઠાણાણુપુર્વી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંસ્થાનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંસ્થાનાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે, (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) સમયતુરસ્સસંસ્થાન, (૨) ન્યાયોધ પરિમંડલ સંસ્થાન, (૩) સાદિ સંસ્થાન, (૪) કુળજ સંસ્થાન, (૫) વામન સંસ્થાન, (૬) હુંડ સંસ્થાન. આ કુમથી સંસ્થાનોનું સ્થાપન કરવું તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- હુંડ સંસ્થાનથી શરૂ કરી સમયતુરસ્સ સંસ્થાન પર્યત વિપરીતકમથી સંસ્થાનોના સ્થાપનને

પશાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એકથી લઈ એક—એક વૃદ્ધિ કરતાં છ સુધીની સંખ્યા સ્થાપિત કરી, પરસ્પર ગુણા કરતાં જે રાશિ આવે, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને બાદ કરી, શેષ ભંગ દ્વારા સંસ્થાનોના સ્થાપનને અનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

સંસ્થાન એટલે આકાર. જીવ અને અજીવ સંબંધી સંસ્થાનમાંથી અહીં જીવશરીરના સંસ્થાનને ગ્રહણ કરેલ છે. વિવિધ પ્રકારના સંસ્થાનોનું સ્થાપન તે સંસ્થાન—આનુપૂર્વી કહેવાય છે. અહીં પ્રાણીઓના શરીર સંબંધી સંસ્થાન છ પ્રકારના કહ્યા છે.

(૧) સમયતુરસ સંસ્થાન :— સંપૂર્ણ શરીર, તેના સર્વ અવયવો પ્રમાણોપેત હોય, પલાંઠીવાળીને બેસે તો, એક ઘૂંટણથી બીજા ઘૂંટણ સુધીનું, એક ખભાથી બીજા ખભા સુધીનું, ડાબા ઘૂંટણથી ડાબા ખભા સુધીનું, તેમજ જમણા ઘૂંટણથી જમણા ખભા સુધીનું તથા ચારે બાજુ સમયોરસની જેમ એક સરખું માપ રહે તે સમયતુરસ—સંસ્થાન કહેવાય. આ સંસ્થાનવાળું શરીર પોત—પોતાના અંગુલથી માપતાં ૧૦૮ આંગુલની ઊંચાઈવાળું હોય છે.

(૨) ન્યાયોધ પરિમંડલ સંસ્થાન :— ન્યાયોધ એટલે વટવૃક્ષ. વડલો ઉપરથી સુંદર, સંપૂર્ણ અવયવવાળો હોય છે અને નીચેના ભાગમાં તેવો હોતો નથી. તે રીતે જેના નાભિથી ઉપરના અવયવો પ્રમાણોપેત હોય પણ નાભિથી નીચેના અવયવો હીન હોય. તેવા આકારવાળા શરીરને ન્યાયોધ પરિમંડલ સંસ્થાન કહે છે.

(૩) સાદિ સંસ્થાન :— અહીં આદિ શાખથી નાભિથી નીચેના દેહ ભાગનું ગ્રહણ કરેલ છે. નાભિથી નીચેનો ભાગ વિસ્તારવાળો હોય, પ્રમાણોપેત હોય અને નાભિથી ઉપરના અવયવો હીન હોય, તેવા આકારવાળા શરીરને સાદિ સંસ્થાન કહે છે.

(૪) કુષ્ણ સંસ્થાન :— જે સંસ્થાનમાં મસ્તક, ગ્રીવા, હાથ, પગ વગેરે પ્રમાણોપેત હોય પરંતુ પીઠ, પેટ વગેરે હીનાધિક હોય તે કુષ્ણ—કૂબડું સંસ્થાન કહેવાય છે.

(૫) વામન સંસ્થાન :— જે સંસ્થાનમાં ધાતી, પેટ, પીઠ વગેરે પ્રમાણોપેત હોય પરંતુ શેષ અવયવો લક્ષણહીન હોય તે વામન સંસ્થાન કહેવાય છે.

(૬) હુંડ સંસ્થાન :— જે સંસ્થાનમાં બધાજ અવયવો લક્ષણહીન હોય તે હુંડ સંસ્થાન કહેવાય છે.

સમયતુરસ સંસ્થાનથી શરૂ કરી કમથી હુંડ સંસ્થાન સુધીની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી, હુંડ

સંસ્થાનથી શરૂ કરી સમયતુરસ સંસ્થાન સુધીની વિપરીત ક્રમવાળી સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાય અન્ય કોઈપણ ક્રમવાળી સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

॥ આનુપૂર્વીનો આઠમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો નવમો ભેદ

સમાચાર્યાનુપૂર્વી :-

૪ સે કિં તં સમાયારી આણુપુષ્ટી ? સામાયારી આણુપુષ્ટી તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા- પુષ્ટાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી, અણાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી-

ઇચ્છા મિચ્છા તહક્કારો, આવસ્સિયા ય ણિસીહિયા ।

આપુચ્છણા ય પડિપુચ્છા, છંદણા ય ણિમંતણા ।

ઉવસંપયા ય કાલે, સામાયારી ભવે દસવિહા ॥૧૬॥

સે તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્ટી ? પચ્છાણુપુષ્ટી ઉવસંપયા જાવ ઇચ્છા । સે તં પચ્છાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં અણાણુપુષ્ટી ? અણાણુપુષ્ટી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એ ગુત્તરિયાએ દસગચ્છગયાએ સેઢીએ અણ્ણમણ્ણભાસો દુર્ઘ્વૂણો । સે તં અણાણુપુષ્ટી । સે તં સામાયારીઆણુપુષ્ટી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમાચારી આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમાચારી આનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ઈચ્છાકાર, (૨) મિથ્યાકાર, (૩) તથાકાર, (૪) આવશ્યકી, (૫) નેષેધિકી, (૬) આપૃથ્છના, (૭) પ્રતિપૃથ્છના, (૮) છંદના, (૯) નિમંત્રણા, (૧૦) ઉપસંપદા. આ દશ પ્રકારની સમાચારીની ક્રમપૂર્વકની સ્થાપનાને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન— પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપસંપદાથી શરૂ કરી ઈચ્છાકાર પર્યત વિપરીતકમથી સમાચારીની સ્થાપનાને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન— અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એક—એકની વૃદ્ધિ કરતાં એકથી દશ સુધી સંખ્યાની સ્થાપના કરી, પરસ્પર ગુણાકાર કરી, જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગ બાદ કરી, અન્ય ભંગ દ્વારા સમાચારીની સ્થાપનાને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

વિવેચના :-

શિષ્ટ જનોને આચરવા યોગ્ય કિયાઓનું સમ્યક્ આચરણ તે સમાચારી કહેવાય છે. તેના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—

- (૧) **ઈચ્છાકાર** :— કોઈપણ જાતના દખાણ વિના, અંતઃસ્કુરણાથી વ્રતાદિના આચરણની ઈચ્છા થાય તે ઈચ્છાકાર.
- (૨) **મિથ્યાકાર** :— નહીં કરવા યોગ્ય કિયાઓનું આચરણ થઈ ગયા પછી ખ્યાલ આવે કે મેં આ ખોટું કર્યું, મેં અસત્ત આચરણ કર્યું. તેવા વિચારને મિથ્યાકાર કહે છે.
- (૩) **તથાકાર** :— ગુરુ આજાને 'તહત' કહી [‘આપ કહો છો તે જ પ્રમાણે છે.’] સ્વીકાર કરવો તે તથાકાર.
- (૪) **આવશ્યકી** :— આવશ્યક કાર્ય માટે બહાર જતાં પૂર્વે ગુરુને નિવેદન કરવું.
- (૫) **નૈષેધિકી** :— કાર્ય કરી પોતાના સ્થાન પર પાછા આવે ત્યારે પ્રવેશની સૂચના આપવી તે નૈષેધિકી.
- (૬) **આપૃથ્યના** :— કોઈપણ કાર્ય કરતાં પૂર્વે ગુરુદેવને પૂછવું, આજાલેવી તે.
- (૭) **પ્રતિપૃથ્યના** :— કાર્યના પુનઃ પ્રારંભ પૂર્વે ગુરુદેવની આજા લેવી અથવા કોઈ કાર્ય માટે ગુરુદેવે ના પાડી હોય તો, થોડી વાર પછી તે કાર્યની અનિવાર્યતા બતાવી પુનઃ પૂછવું તે.
- (૮) **ઇંદના** :— અન્ય સાંભોગિક સાધુઓને—આહારાદિ સાથે કરતા હોય તેવા સાધુઓને, પોતે લાવેલ આહાર ગ્રહણ કરવા ગુરુની આજા લઈ વિનંતી કરવી તે.
- (૯) **નિમંત્રણા** :— અન્ય સાધુઓને "હું તમને આહારાદિ લાવી આપીશ" આ પ્રમાણે નિમંત્રણ કરવું તે.
- (૧૦) **ઉપસંપદા** :— શ્રુતાદિની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય સાધુઓની નેશા સ્વીકારવી તે.

દસ સમાચારીનું આ કમથી સ્થાપન કરવું તે પૂર્વાનુપૂર્વી, આ સમાચારીનું વિપરીત કમથી સ્થાપન કરવું તે પશ્ચાનુપૂર્વી અને પૂર્વ—પશ્ચાનુપૂર્વી સિવાય અન્ય કોઈપણ કમથી સ્થાપન કરવું તે અનાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

અહીં સૂત્રમાં આવશ્યકી અને નૈષેધિકીનો કમ ચોથો પાંચમો છે પરંતુ ઉત્તરાધ્યયન આદિ સૂત્રોમાં

તેનો કમ પહેલો, બીજો છે. આ સૂત્રની ગાથામાં કોઈ કારણથી કમની વિકૃતિ થયાની શક્યતા જણાય છે.

॥ આનુપૂર્વીનો નવમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

આનુપૂર્વીનો દસમો ભેદ

ભાવાનુપૂર્વી :-

૫ સે કિં તં ભાવાણુપુષ્ટી ? ભાવાણુપુષ્ટી તિવિહા પણણત્તા, તં જહા-
પુષ્ટાણુપુષ્ટી, પચ્છાણુપુષ્ટી, અણાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ? પુષ્ટાણુપુષ્ટી- ઉદ્દિષ્ટ, ઉવસમિએ, ખાઇએ,
ખઓવસમિએ, પારિણામિએ, સણિણવાઇએ । સે તં પુષ્ટાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં પચ્છાણુપુષ્ટી ? પચ્છાણુપુષ્ટી- સણિણવાઇએ જાવ ઉદ્દિષ્ટ । સે તં
પચ્છાણુપુષ્ટી ।

સે કિં તં અણાણુપુષ્ટી ? અણાણુપુષ્ટી- એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ
છગચ્છગયાએ સેઢીએ અણણમળણબધાસો દુરૂખૂણો । સે તં અણાણુપુષ્ટી । સે તં
ભાવાણુપુષ્ટી । સે તં આણુપુષ્ટી ત્તિ પદં સમતં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવાનુપૂર્વીના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી
(૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન- પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) ઔદ્યિકભાવ, (૨) ઔપશમિકભાવ, (૩) ક્ષાપિકભાવ, (૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ,
(૫) પારિણામિકભાવ (૬) સાત્ત્રિપાતિકભાવ. આ કમથી ભાવોના ઉપન્યાસને પૂર્વાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન- પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સાત્ત્રિપાતિકભાવથી શરૂ કરી ઔદ્યિકભાવ પર્યત વિપરીત કમથી ભાવોના સ્થાપનને
પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન- અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકથી શરૂ કરી એક-એકની વૃદ્ધિ કરતાં છ પર્યતની સંખ્યાને સ્થાપન કરી, પરસ્પર
ગુણા કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ ભંગને બાદ કરી, શેષ રાશિના ભંગથી છ

ભાવોના સ્થાપન કે કથનને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

આ રીતે ભાવાનુપૂર્વીનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ ઉપકમના પ્રથમ આનુપૂર્વી નામના ભેદની વક્તવ્યતા પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જીવ અને વસ્તુના પરિણામ, પર્યાયને ભાવ કહેવામાં આવે છે. ભાવ અંતઃકરણની પરિણાતિ વિશેષરૂપ છે. ભાવ જીવ અને અજીવ બંનેમાં હોય છે. ઇ ભાવમાંથી એક પારિણામિક ભાવ જીવ, અજીવ બંનેમાં હોય છે. અવશેષ ઔદ્યિક આદિ પાંચ ભાવ જીવના પરિણામ વિશેષ છે. તે ઇ ભાવ આ પ્રમાણે છે—

- (૧) ઔદ્યિકભાવ :— કર્મના ઉદ્દ્યથી જીવના જે પરિણામ, પર્યાય વિશેષ થાય તેને ઔદ્યિકભાવ કહે છે.
- (૨) ઔપશમિકભાવ :— મોહનીય કર્મના ઉપશમથી જીવને જે પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તેને ઔપશમિક ભાવ કહે છે.
- (૩) ક્ષાયિકભાવ :— આઠ કર્મના ક્ષયથી જીવને જે પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે.
- (૪) ક્ષાયોપશમિકભાવ :— કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવને જે પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તેને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે.
- (૫) પારિણામિકભાવ :— જીવના કર્મ નિરપેક્ષ સહજ પરિણામ વિશેષને પારિણામિકભાવ કહે છે.
- (૬) સાત્ત્વિપાતિકભાવ :— પૂર્વોક્ત પાંચભાવોના બે-ત્રણ વગેરે સંયોગથી સાત્ત્વિપાતિક(મિશ્ર) ભાવ ઉત્પત્ત થાય છે.

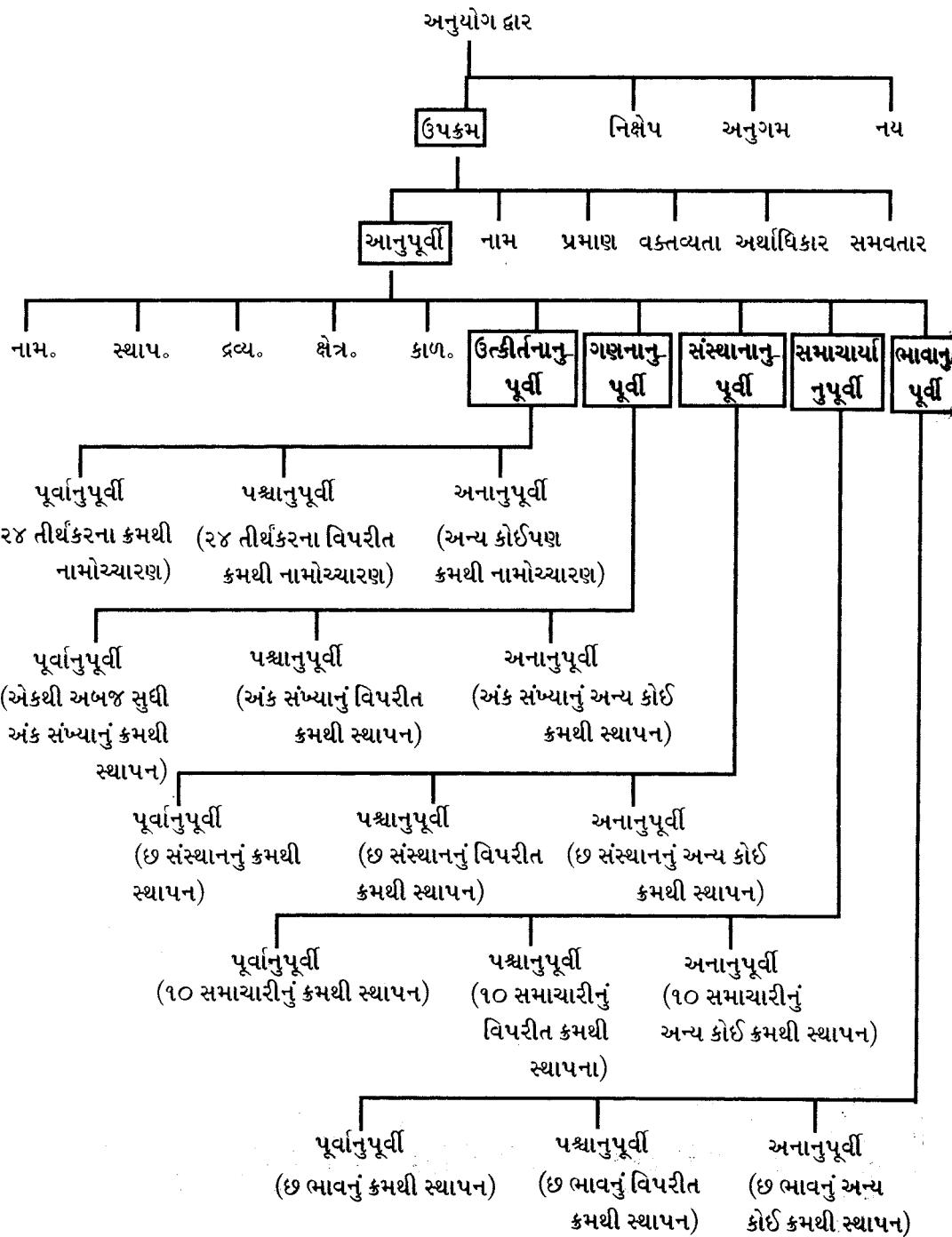
ઇ ભાવોના આ અનુકમને પૂર્વાનુપૂર્વી, વિપરીત કમને પશાનુપૂર્વી અને તે બે સિવાયના કમને અનાનુપૂર્વી કહે છે.

'સે તં આણુપુષ્ટી ત્તિ પયં સમતં' :— સૂત્રનું આ પદ ઉપસંહારાત્મક છે. નામાનુપૂર્વીથી લઈ ભાવાનુપૂર્વી સુધીના આનુપૂર્વીના દસ ભેદોનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તે આ વાક્ય દ્વારા સૂચિત થાય છે અને ઉપકમના પ્રથમ ભેદરૂપ આનુપૂર્વીની સમસ્ત વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે તેમ પણ સૂચિત થાય છે.

॥ અનુપૂર્વીનો દશમો ભેદ સંપૂર્ણ ॥

॥ પ્રકરણ-૮ સંપૂર્ણ ॥

ઉત્કીર્તનાદિ પાંચ આનુપૂર્વી

દસમું પ્રકરણ

ઉપકુમક્ષારનો બીજો ભેદ : નામ

[એકથી પાંચ નામ]

નામના દશ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ણામે ? ણામે દસવિહે પળણતે, તં જહા- એગણામે, દુણામે, તિણામે, ચડણામે, પંચણામે, છણામે, સત્તણામે, અદૃણામે, ણવણામે, દસણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એકનામ, (૨) બેનામ, (૩) ત્રણ નામ, (૪) ચાર નામ, (૫) પાંચ નામ, (૬) છ નામ, (૭) સાત નામ, (૮) આઈ નામ, (૯) નવ નામ, (૧૦) દસ નામ.

વિવેચન :-

નામનું લક્ષણ :- જીવ, અજીવ આદિ કોઈપણ વસ્તુના વાચક શબ્દને નામ કહેવામાં આવે છે. જીવ-અજીવ વગેરે કોઈપણ વસ્તુને સૂચવતા શબ્દને નામ કહેવામાં આવે છે.

એક નામ, બે નામ વગેરે નામના દશ પ્રકાર છે. જે એક નામથી જગતના સમસ્ત દ્રવ્ય-પદાર્થનું કથન થઈ જાય તે એક નામ કહેવાય છે. જેમ કે સત્ત, સત્ત કહેતા જગતનાં બધા પદાર્થ ગ્રહણ થઈ જાય છે. કોઈપણ પદાર્થ સત્તા વિહીન નથી. તે જ રીતે એવા બે નામ હોય કે જેમાં જગતના બધા દ્રવ્યોનું કથન થઈ જાય. જેમકે જીવ અને અજીવ. આ બે નામમાં સમસ્ત દ્રવ્ય સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. તે જ રીતે ત્રણ નામ વગેરે સમજવા.

એક નામ, બેનામ, વગેરેનું સૂત્રકારે બીજી રીતે પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તદનુસાર એક નામ દ્વિનામથી સમસ્ત જીતિનું કથન પણ કરાય છે. અપેક્ષાભેદથી એકનામ વગેરેની સૂત્રકારે બિન્દ-બિન્દ વ્યાખ્યા કરી છે.

એક નામ

દ્રવ્યગુણ પર્યાયના નામ :-

૨ સે કિં તં એગણામે ? એગણામે-

ણામાણિ જાળિ કાળિ વિ, દવ્વાણ ગુણાણ પજ્જવાણં ચ ।
તેસિં આગમણિહસે, ણામં તિ પરુવિયા સણ્ણા ॥૧૭॥
સે તં એગણામે ।

શાલોચના :—એગણામે = એક નામ, ણામાણિ = નામો, જાળિ કાળિ = જે કોઈ, દવ્વાણ = દ્રવ્ય, ગુણાણ = ગુણ, પજ્જવાણં = પર્યાય, તેસિં = તેને, આગમણિહસે = આગમરૂપ નિકષ—કસોટી પર, ણામં તિ = નામ તે રૂપે, પરુવિયા = પ્રરૂપી છે, સણ્ણા = સંશા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—એક નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— એક નામનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના જે નામ લોકમાં રૂઢ છે. તેમની તે નામ વાળી સંશા આગમરૂપ નિકષ—કસોટી પર કસીને કહેવામાં આવી છે. તે એક નામ છે.

વિવેચન :-

જીવ, જંતુ, આત્મા, પ્રાણી, આકાશ, અંબર વગેરે દ્રવ્ય અથવા જીવ અને અજીવ વગેરે દ્રવ્યના નામ બુદ્ધિ, બોધ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે ગુણોના નામ અને નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, એક ગુણ કૃષ્ણ, બેગુણ કૃષ્ણ વગેરે પર્યાયના જે નામ લોકમાં રૂઢ છે, તે નામત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છે. બધામાં નામરૂપતા સમાન છે માટે તે 'એકનામ' કહેવાય છે.

સોના, ચાંદીની યથાર્થતાની કસોટી નિકષ—પત્થર પર ઘસવાથી થાય છે તેમ જીવ—જીવાદિ પદાર્થનું સ્વરૂપ જ્ઞાન આગમ દ્વારા થાય છે. આગમ તે નિકષ—કસોટી પત્થર સમાન છે. તેના દ્વારા જીવાદિ પદાર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બે નામ

અનેકાક્ષરિક અનેકાક્ષરિક નામ :-

૩ સે કિં તં દુણામે ? દુણામે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- એગકુખરિએ ય, અણેગકુખરિએ ય ।

સે કિં તં એગકુખરિએ ? એગકુખરિએ અણેગવિહે પણ્ણતે, તં જહા- હીઃ
શ્રીઃ ધીઃ સ્ત્રી । સે તં એગકુખરિએ ।

સે કિં તં અણેગકુખરિએ ? અણેગકુખરિએ અણેગવિહે પણ્ણતે, તં જહા-
કણણ વીણા લતા માલા । સે તં અણેગકુખરિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- 'દ્વિનામ' નું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્વિનામના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) એકાક્ષરિક અને (૨) અનેકાક્ષરિક.

પ્રશ્ન- એકાક્ષરિક દ્વિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એકાક્ષરિક દ્વિનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— હૃ (દેવી), શ્રી (લક્ષ્મી દેવી) ધી(બુદ્ધિ), સ્ત્રી વગેરે એકાક્ષરિક દ્વિનામ છે.

પ્રશ્ન- અનેકાક્ષરિક દ્વિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનેકાક્ષરિક દ્વિનામના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે— કન્યા, વીજા, લતા, માલા વગેરે અનેકાક્ષરિક દ્વિનામ છે.

વિવેચન :-

કોઈપણ વस્તુના નામનું ઉચ્ચારણ અક્ષરોના માધ્યમથી થાય છે. તે નામ એક અક્ષરથી બનેલ હોય તો તે એકાક્ષરિક નામ કહેવાય છે અને એકથી વધુ અક્ષરોથી તે નામ બનતું હોય તો તે અનેકાક્ષરિક નામ કહેવાય છે. દરેક પદાર્થનું કોઈને કોઈ નામ અવશ્ય હોય અને તે નામ એકાક્ષરિક હોય અથવા અનેકાક્ષરિક હોય. આ રીતે એકાક્ષરિક અને અનેકાક્ષરિક એ બે નામમાં સમસ્ત દવ્યો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

અહીં જે એકાક્ષરિક નામના ઉદાહરણો સૂત્રમાં આપ્યા છે તે સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે છે. અર્ધમાગધી ભાષા પ્રમાણે હિરી, સિરી ઈત્થી શબ્દો છે જે એકાક્ષરિક નથી. તેથી સૂત્રમાં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો આપ્યા છે તે પરંપરાથી સ્વીકાર્ય છે.

જીવ-અજીવનામ :-

૪ અહવા દુણામે દુવિહે પળણતે, તં જહા- જીવણામે ય, અજીવણામે ય ।

સે કિં તં જીવણામે ? જીવણામે અણેગવિહે પળણતે, તં જહા દેવદત્તો, જળણદત્તો, વિણહદત્તો, સોમદત્તો । સે તં જીવણામે ।

સે કિં તં અજીવણામે ? અજીવણામે અણેગવિહે પળણતે, તં જહા ઘડો, પડો, કડો, રહો । સે તં અજીવણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રકારાન્તરથી 'બેનામ' બે પ્રકારના કહ્યા છે. જીવનામ અને અજીવનામ.

પ્રશ્ન- જીવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જીવનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— દેવદત્તા, યજદત્તા, વિષ્ણુદત્તા, સોમદત્તા

વગેરે જીવનામ છે.

પ્રશ્ન— અજીવ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અજીવનામના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઘટ, પટ (વસ્ત્ર), કટ (ચટાઈ), રથ વગેરે.

વિવેચન :-

નામ દ્વારા જે પદાર્�નો બોધ થાય છે, તે પદાર્થ બે પ્રકારના છે— જીવ અને અજીવ. જેમાં ચેતના છે, જે દ્રવ્ય પ્રાણ તથા ભાવપ્રાણથી જીવે છે તે જીવ કહેવાય છે. જે જડ છે, જેમાં ચેતના—શાન નથી તે અજીવ કહેવાય છે. દુનિયામાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય હંમેશાં હોય જ છે. જીવ અને અજીવમાં સમસ્ત દ્રવ્ય સમાય જાય પણ લોકવ્યવહાર માત્ર આ 'બેનામ'થી ચાલી ન શકે તેથી હવે પ્રકારાન્તરથી પુનઃ 'બેનામ' જણાવે છે.

વિશેષિત-અવિશેષિત નામ :-

૫ અહવા દુણામે દુવિહે પળણતે, તં જહા- વિસેસિએ ય અવિસેસિએ ય, અવિસેસિએ દવ્બે, વિસેસિએ જીવદવ્બે ય અજીવદવ્બે ય । અવિસેસિએ જીવદવ્બે, વિસેસિએ ણેરઝે, તિરિક્ખજોળિએ, મણુસ્સે, દેવે ।

અવિસેસિએ ણેરઝે, વિસેસિએ રયણપ્પભાએ, સક્કરપ્પભાએ, વાલુયપ્પભાએ, પંકપ્પભાએ, ધૂમપ્પભાએ, તમાએ, તમતમાએ । અવિસેસિએ રયણપ્પભાપુઢવીણેરઝે, વિસેસિએ પજજત્તએ ય અપજજત્તએ ય । એવં જાવ અવિસેસિએ તમતમાપુઢવીણેરઝે, વિસેસિએ પજજત્તએ ય અપજજત્તએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રકારાન્તરથી બેનામના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વિશેષિત (૨) અવિશેષિત. દ્રવ્ય તે સામાન્ય—અવિશેષિત નામ છે. જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય તે વિશેષ નામ છે. જીવદ્રવ્ય તે અવિશેષ નામ છે. નારકી, તિર્યંયોનિક, મનુષ્ય અને દેવ, તે વિશેષ નામ છે. નારકી તે અવિશેષનામ છે. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમતમપ્રભા, તે વિશેષ નામ છે.

રત્નપ્રભાનારકી અવિશેષ છે તો પર્યાપ્ત રત્નપ્રભાનારકી અને અપર્યાપ્ત રત્નપ્રભા નારકી તે વિશેષ નામ બની જાય છે. આ જ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભા વગેરે નારકીને અવિશેષ કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત શર્કરાપ્રભાણ્ઠ નારકી વિશેષ નામ બની જાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અવિશેષિત અને વિશેષિત, આ બે અપેક્ષાએ દ્વિનામનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં

સામાન્ય અને વિશેષ ગુણ રહેલા છે. જેમકે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ રહેલું છે તે સામાન્ય કહેવાય અને કોઈ ભારતના મનુષ્ય, કોઈ અમેરીકાના મનુષ્ય, આ વિશેષતા તે વિશેષગુણ કહેવાય. પૂર્વનું સામાન્ય પશ્ચાત્ વિશેષ બની જાય. પછીનું વિશેષ પુનઃ સામાન્ય બની જાય. જેમકે ભારતના સર્વ મનુષ્યમાં ભારતીય મનુષ્યત્વ સામાન્ય અને ગુજરાત, પંજાબના મનુષ્ય તે વિશેષ. સંગ્રહનય સામાન્યને અને વ્યવહારનય વિશેષને પ્રધાનરૂપે ગ્રહણ કરે છે. સંગ્રહનય દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ સામાન્ય, અવિશેષમાં વ્યવહારનય વિધિ પૂર્વક ભેટ કરી વિશેષનું દર્શન કરાવે છે. તે વિશેષમાં સંગ્રહનય પુનઃ સામાન્યના દર્શન કરાવે છે. વસ્તુ માત્રમાં સામાન્ય અને વિશેષગુણ રહેલા હોવાથી તે શક્ય બને છે. આગામી સૂત્રોમાં સૂત્રકાર સંગ્રહનય—વ્યવહારનો આશ્રય લઈ સામાન્ય—વિશેષને જીવદ્રવ્ય પર ઘટાવે છે.

વિશ્વમાં રહેલ સર્વ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ સમાનરૂપે રહેલ છે માટે સંગ્રહનય દ્રવ્ય સામાન્યને સ્વીકારે છે, અને વ્યવહારનય તેમાં ભેટ કરે છે કે દ્રવ્યમાં કેટલાક જીવ દ્રવ્ય છે અને કેટલાક અજીવ દ્રવ્ય છે. પુનઃ સંગ્રહનય સામાન્યને દર્શાવતા કહે છે કે બધા જીવમાં જીવત્વ સમાન છે માટે બધા જીવ સમાન છે. તેમાં ભેટ કરતા વ્યવહારનય કહે છે કે જીવમાં નારકી જીવ, તિર્યંચુંબ, મનુષ્ય અને દેવ જીવ બિના-બિના છે. સંગ્રહનય નારકી જીવને એક સમાન કહે તો વ્યવહારનય રત્નપ્રભાદ્રિ નારકીના સાત ભેટ બતાવે છે. સંગ્રહનય પ્રત્યેક નરકના નારકીમાં સમાનતા બતાવે છે તો વ્યવહારનય તેમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત ભેટરૂપે વિશેષનું કથન કરે છે. આ જ રીતે આગામી સૂત્રોમાં તિર્યંચુંબનિક, મનુષ્ય અને દેવ જીવોમાં રહેલ સામાન્ય—વિશેષનું કથન શાસ્ત્રકાર કરે છે.

વિશેષિત અવશેષિત એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય :-

૬ અવિસેસિએ તિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ એંગિંડિએ બેઝંડિએ તેઝંડિએ ચરુરિંડિએ પંચિંડિએ ।

અવિસેસિએ એંગિંડિએ, વિસેસિએ પુઢવિકાઇએ આડકાઇએ તેઉકાઇએ વાડકાઇએ વણસ્સિકાઇએ ।

અવિસેસિએ પુઢવિકાઇએ, વિસેસિએ સુહમપુઢવિકાઇએ ય બાયરપુઢ વિકાઇએ ય ।

અવિસેસિએ સુહમપુઢવિકાઇએ, વિસેસિએ પજ્જતયસુહમપુઢવિકાઇએ ય અપજ્જ- તયસુહમપુઢવિકાઇએ ય ।

અવિસેસિએ બાયરપુઢવિકાઇએ, વિસેસિએ પજ્જતયબાયરપુઢવિકાઇએ ય અપજ્જતયબાયરપુઢવિકાઇએ ય ।

એવં આડ તેડ વાડ વણસ્સઈ ય અવિસેસિએ ય પજ્જતય-અપજ્જતયભેએ

હિં ભાણિયવ્વા ।

અવિસેસિએ બેઝિંદિએ, વિસેસિએ પજ્જતયબેઝિંદિએ ય અપજ્જતયબેઝિંદિએ ય ।
એવં તેઝિંદિયચરિંદિયા વિ ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- તિર્યચ્યોનિક આ નામને સામાન્ય માનવામાં આવે તો એકેન્દ્રિય, બેઠિન્દ્રિય, તેઠિન્દ્રિય,
ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, આ પાંચ વિશેષ નામ કહેવાય.

એકેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને
વનસ્પતિકાય, તે વિશેષ નામ કહેવાય.

જો પૃથ્વીકાયને સામાન્ય કહેવામાં આવે તો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને બાદર પૃથ્વીકાય, આ બે વિશેષ
કહેવાય.

જો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયને સામાન્ય કહેવામાં આવે તો પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ
પૃથ્વીકાય વિશેષ કહેવાય.

બાદર પૃથ્વીકાયને જો અવિશેષ-સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય અને
અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય વિશેષ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અપકાયથી વનસ્પતિકાય પર્યત તે સામાન્ય મનાય ત્યારે પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત તેના
વિશેષ કહેવાય છે.

જો બેઠિન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત બેઠિન્દ્રિય અને અપર્યાપ્ત બેઠિન્દ્રિય વિશેષ
બને છે. બેઠિન્દ્રિયની જેમજ તેઠિન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની વકતવ્યતા જાણવી.

વિવેચન :-

સામાન્ય-વિશેષનું સ્વરૂપ પૂર્વ સૂત્રના વિવેચનથી જાણવું. આ સૂત્રોમાં આવેલ તિર્યચ્ય યોનિક
વગેરે કેટલાક પારિભૂતિક શબ્દોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે –

તિર્યચ :- તિર્યચ ગતિ નામ કર્મના ઉદ્યે જેઓને સીધા નહીં પણ આડા-તિરછા ચાલી શકાય તેવા
શરીર પ્રાપ્ત થયા છે, તે તિર્યચ કહેવાય છે.

એકેન્દ્રિય :- જે જીવોને એક સ્પર્શન્દ્રિય હોય તેને એકેન્દ્રિય કહે છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને
વનસ્પતિના જીવો એકેન્દ્રિય છે.

બેઠિન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ અને રસના, બે ઈન્દ્રિય હોય તેને બેઠિન્દ્રિય કહે છે.

તેઠિન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના અને ઘાણ, ત્રાણ ઈન્દ્રિય હોય તેને તેઠિન્દ્રિય કહે છે.

ચતુરિન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શ, રસના, ઘાણ અને ચક્ષુ, ચાર ઈન્દ્રિય હોય તેને ચતુરિન્દ્રિય કહે છે,

પંચેન્દ્રિય :— જે જીવને સ્પર્શ, રસના, ધ્રાષ્ણ, ચક્ષુ અને શ્રોત, પાંચ ઈન્ડ્રિય હોય તેને પંચેન્દ્રિય કહે છે.

પૃથ્વીકાય :— પૃથ્વી જ જેનું શરીર હોય તેને પૃથ્વીકાય કહે છે. તે જ રીતે પાણી, અઞ્ચિ, આદિની વાખ્યા પણ સમજી લેવી જોઈએ.

સૂક્ષ્મ :— સૂક્ષ્મનામ કર્મના ઉદ્યથી જે જીવનું શરીર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય, જે કોઈ પણ શસ્ત્રથી વ્યાઘાત ન પામે, તેથી હણ્યા હણાય નહીં, માર્યા મરે નહીં, બાળ્યા બળે નહીં, ચર્મચક્ષુથી જે દેખાય નહીં તે જીવને સૂક્ષ્મ કહે છે. પૃથ્વી આદિ પાંચે સ્થાવર જીવના સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદ થાય છે.

બાદર :— બાદર નામ કર્મના ઉદ્યથી જે જીવનું શરીર સ્થૂલ હોય, જે શસ્ત્રથી વ્યાઘાત પામે તેને બાદર કહે છે. જેમાંથી કેટલાક જીવના શરીર દાસ્તિગોચર થાય અને કેટલાક જીવના અસંખ્ય શરીર ભેગા થાય ત્યાર પણી દાસ્તિગોચર થાય છે.

પર્યાપ્તિ :— શક્તિ – આહારાદિ ગ્રહણ કરીને તેને શરીર, ઈન્ડ્રિય આદિ રૂપે પરિણાત કરવાની શક્તિને પર્યાપ્તિ કહે છે, પર્યાપ્તિના છ ભેદ છે. ૧. આહાર પર્યાપ્તિ, ૨. શરીર પર્યાપ્તિ, ૩. ઈન્ડ્રિય પર્યાપ્તિ, ૪. શાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ, ૫. ભાષા પર્યાપ્તિ, ૬. મન: પર્યાપ્તિ.

તેમાં એકેન્દ્રિય જીવને ચાર, વિકલેન્દ્રિય અને અસંશી પંચેન્દ્રિય જીવને પાંચ, અને સંશી પંચેન્દ્રિય જીવને છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

પર્યાપ્તિ :— જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી હોય તેને પર્યાપ્ત કહે છે.

અપર્યાપ્તિ :— જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી હોય તેને અપર્યાપ્ત કહે છે.

વિશેષિત અવિશેષિત જલચર :-

૭ અવિસેસિએ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ જલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ થલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ખહયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ જલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ સમુચ્છીમ જલયર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય ગબ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ સમુચ્છીમજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ પજ્જત્તય-સમુચ્છીમજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય અપજ્જત્તયસમુચ્છીમજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ ગબ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ પજ્જત્ત- ય ગબ્ભવક્કંતિય જલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય અપજ્જત્તયગબ્ભવક્કંતિય જલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

ભાવાર્થ :- તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો જલચર, સ્થલચર અને ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને વિશેષ કહેવાય છે.

જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને જો સામાન્ય કહેવામાં આવે તો સમૂચ્છીમ જલચર તિર્યંચ અને ગર્ભજ જલચર તિર્યંચ વિશેષ કહેવાય છે.

જો સમૂચ્છીમ જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત સમૂચ્છીમ જલચર અને અપર્યાપ્ત સમૂચ્છીમ જલચરને વિશેષ કહેવાય. તે જ રીતે જો ગર્ભજ જલચર તિર્યંચને સામાન્ય માનવામાં આવે તો પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર અને અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર વિશેષ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના બેદની અપેક્ષાએ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય સામાન્ય કહેવાય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના બેદો વિશેષ કહેવાય છે. આ સૂત્રોમાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ બેદ બતાવ્યા છે. જલચર, સ્થલચર અને ખેચર. તે પ્રત્યેકના પેટા બેદોની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય કહેવાય અને પેટા બેદ વિશેષ કહેવાય છે.

જલચરના પેટાબેદ બે છે. (૧) સમૂચ્છીમ (૨) ગર્ભજ. તે બનેના પુનઃ બે-બે બેદ છે. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.

જલચર :- પાણીમાં વિચરણ કરતા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો જલચર કહેવાય છે.

સ્થલચર :- જમીન ઉપર વિચરણ કરતા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો સ્થલચર કહેવાય છે.

ખેચર :- આકાશમાં ઊડતા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો ખેચર કહેવાય છે.

સમૂચ્છીમ :- માતા-પિતાના સંયોગ વિના, ગર્ભ વિના, પુદ્ગલ સંયોગથી જે જીવો ઉત્પત્ત થાય તે સમૂચ્છીમ કહેવાય છે.

ગર્ભવ્યુત્કાંત(ગર્ભજ) :- વ્યુત્કાંત એટલે ઉત્પત્તિ. જે જીવોની ઉત્પત્તિ ગર્ભ દ્વારા થાય છે તે ગર્ભવ્યુત્કાંત-ગર્ભજ કહેવાય છે.

વિશેષિત અવિશેષિત સ્થલચર :-

૮ અવિસેસિએ થલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ ચડપ્યથલયરપંચેદિય તિરિક્ખજોળિએ ય પરિસપ્યથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ ચડપ્યથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ સમુચ્છીમ-ચડપ્યથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ગબ્ભવક્કંતિયચડપ્યથલયર પંચેદિય તિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ સમુચ્છિમચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ પજ્જતયસમુચ્છિમચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય અપજ્જતયસમુચ્છિમ-ચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ ગબ્ભવકકંતિયચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ પજ્જતયગબ્ભવકકંતિયચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય અપજ્જતયગબ્ભવ-કકંતિયચઉપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ પરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ ઉરપરિસપ્પ-થલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

એવં સમુચ્છિમા પજ્જતા અપજ્જતા ય, ગબ્ભવકકંતિયા વિ પજ્જતા અપજ્જતા ય ભાણિયવા ।

ભાવાર્થ :- સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો ચતુષ્પદ સ્થલયર અને પરિસર્પ સ્થલયર વિશેષ કહેવાય.

જો ચતુષ્પદ સ્થલયરને સામાન્ય-અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો સમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલયર અને ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલયર વિશેષનામ કહેવાય.

જો સમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલયરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય વિશેષનામ કહેવાય.

જો ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલયરને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલયર વિશેષ નામ કહેવાય.

જો પરિસર્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો તેના બેદ ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ વિશેષનામ કહેવાય. પૂર્વોક્ત રીતે સમૂચ્છિમ, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા તથા ગર્ભજ, પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તાનું વક્તવ્ય જાણવું.

વિવેચન :-

સ્થલયર :- જમીન પર વિચરતા તિર્યંચોમાં જે ગાય વગેરે ચાર પગે ચાલે છે તે ચતુષ્પદ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવ કહેવાય છે. જમીન પર સરકતા તિર્યંચપંચેન્દ્રિય જીવો પરિસર્પ સ્થલયર કહેવાય છે. તેના બે બેદ છે— (૧) ઉરપરિસર્પ— ધાતી કે પેટથી સરકતા અજગર વગેરે ઉરપરિસર્પ કહેવાય છે અને (૨) ભુજપરિસર્પ— ભુજા વડે સરકતા ખીસકોલી વગેરે જીવો ભુજપરિસર્પ કહેવાય છે. તે પ્રત્યેકના સમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ, પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા બેદ થાય છે. તેઓ પરસ્પરની અપેક્ષાએ સામાન્ય-વિશેષ

નામ તરીકે ઓળખાય છે.

વિશેષિત અવિશેષિત ખેચર :-

૯ અવિસેસિએ ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ સમુચ્છમખહયર-પંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ગબ્ભવકકંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ સમુચ્છમખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ પજજત્તય-સમુચ્છમખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય અપજજત્તયસમુચ્છમખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

અવિસેસિએ ગબ્ભવકકંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ, વિસેસિએ પજજત્તયગબ્ભવકકંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય અપજજત્તયગબ્ભવકકંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિએ ય ।

ભાવાર્થ :- ખેચર તિર્યં પંચેન્દ્રિયને અવિશેષનામ રૂપે માનવમાં આવે તો સમૂચ્છીમ અને ગર્ભજ ખેચર તિર્યં પંચેન્દ્રિય વિશેષ નામ કહેવાય.

સમૂચ્છીમ ખેચરને અવિશેષ નામ માનવમાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

તે જ પ્રમાણે ગર્ભજ ખેચરને અવિશેષ નામ માનવમાં આવે તો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય.

વિવેચન :-

ખેચર :- ખે = આકાશ, ચર = વિહરતાં-આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓને ખેચર કહે છે. તેના પણ ગર્ભજ અને સમૂચ્છીમ, પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા ભેદ-પ્રભેદ થાય છે. તેને પૂર્વવત્ત સામાન્ય અને વિશેષનામ તરીકે સમજવા જોઈએ.

વિશેષિત અવિશેષિત મનુષ્ય :-

૧૦ અવિસેસિએ મણુસ્સે, વિસેસિએ સમુચ્છમમણુસ્સે ય ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સે ય ।

અવિસેસિએ સમુચ્છમમણુસ્સે, વિસેસિએ પજજત્તયસમુચ્છમમણુસ્સે ય અપજજત્તયસમુચ્છમમણુસ્સે ય ।

અવિસેસિએ ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સે, વિસેસિએ પજ્જતયગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સે
ય અપજ્જતયગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સે ય ।

ભાવાર્થ :- મનુષ્ય આ નામને અવિશેષનામ માનવામાં આવે તો સંમૂચ્છીમ મનુષ્ય અને ગર્ભજ
મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

સંમૂચ્છીમ મનુષ્યને અવિશેષ માનવામાં આવે તો પર્યાપ્તા સંમૂચ્છીમ મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તા
સંમૂચ્છીમ મનુષ્ય વિશેષ કહેવાય.

ગર્ભજ મનુષ્ય અવિશેષનામ કહેવાય તો પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્ય અને અપર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્ય
વિશેષ કહેવાય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યનું સામાન્ય—વિશેષરૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યના બે ભેદ છે. ગર્ભજ
અને સંમૂચ્છીમ.

ગર્ભજ મનુષ્ય :- માતા—પિતાના સંયોગથી, ગર્ભ દ્વારા જે મનુષ્ય જન્મ પામે તે.

સંમૂચ્છીમ મનુષ્ય :- મનુષ્યના મળ, મૂત્રાદિ ચૌદ અશુદ્ધિ સ્થાનોમાં ઉત્પત્ત થાય તે.

સૂત્રમાં સંમૂચ્છીમ મનુષ્યને સામાન્ય—અવિશેષરૂપ ગણાવી તેના બે ભેદ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તને
વિશેષ કહ્યા છે. અહીં એટલું યાદ રાખવું આવશ્યક છે કે સંમૂચ્છીમ મનુષ્યના પર્યાપ્તનો ભંગ શૂન્ય છે.
સંમૂચ્છીમ મનુષ્ય અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા નથી.

વિશેષિત અવિશેષિત દેવ :-

૧૧ અવિસેસિએ દેવે, વિસેસિએ ભવણવાસી વાણમંતરે જોઇસિએ વેમાણિએ ય ।

અવિસેસિએ ભવણવાસી, વિસેસિએ અસુરકુમારે । એવં ણાગસુવર્ણવિજ્ઞુ
અગ્નિદીવઉદ્ધિદિસાવાઉથળિયકુમારે । સબ્વેસિં પિ અવિસેસિય-વિસેસિય
પજ્જતય-અપજ્જતયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- દેવને અવિશેષનામ રૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને
વેમાનિક વિશેષનામ કહેવાય છે.

ભવનપતિ દેવને અવિશેષનામ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર,
વિદ્યુત્કુમાર, અઞ્જિંકુમાર, દીપકુમાર, ઉદ્ધિકુમાર, દિશાકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર, તે વિશેષ

નામ કહેવાય છે. આ પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવમાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા ભેદ વિશેષ મનાય છે.

૧૨ અવિસેસિએ વાળમંતરે, વિસેસિએ પિસાએ ભૂએ જક્કખે રક્કખસે કિણણરે કિંપુરિસે મહોરગે ગંધવ્વે । એતોસિં પિ અવિસેસિય-વિસેસિય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર આ નામને અવિશેષ ગણવામાં આવે તો તેના આઠ ભેદ (૧) પિશાચ, (૨) ભૂત, (૩) યક્ષ, (૪) રાક્ષસ, (૫) કિન્નર, (૬) કિંપુરુષ, (૭) મહોરગ (૮) ગંધર્વ, તે વિશેષનામ કહેવાય છે. તે પિશાચાટિ પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ કહેવાય છે.

૧૩ અવિસેસિએ જોઇસિએ, વિસેસિએ ચંદે સૂરે ગહે ણક્કખતે તારારૂવે । એ સિં પિ અવિસેસિય-વિસેસિય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- જ્યોતિષદેવને અવિશેષનામરૂપ માનવામાં આવે તો (૧) ચંદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર (૫) તારા, તે વિશેષનામ કહેવાય છે.

ચંદ્રાટિ પ્રત્યેકને અવિશેષ નામ કહેવામાં આવે તો તેના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા વિશેષ નામ કહેવાય છે.

૧૪ અવિસેસિએ વેમાણિએ, વિસેસિએ કપ્પોવગે ય કપ્પાતીતએ ય ।

અવિસેસિએ કપ્પોવએ, વિસેસિએ સોહમ્મએ ઈસાણએ સણંકુમારએ માહિંદએ બંભલોગએ લંતયએ મહાસુકકએ સહસ્રારએ આણયએ પાણયએ આરણએ અચ્ચુયએ । એતોસિં પિ અવિસેસિય-વેસેસિય પજ્જત્તય-અપજ્જત્તયભેયા ભાણિયવ્વા ।

અવિસેસિએ કપ્પાતીતએ, વિસેસિએ ગેવેજ્જએ ય અણુત્તરોવવાઇએ ય ।

અવિસેસિએ ગેવેજ્જએ, વિસેસિએ હેટ્ટિમગેવેજ્જએ મજ્જિમગેવેજ્જએ ઉવરિમ ગેવેજ્જએ । અવિસેસિએ હેટ્ટિમગેવેજ્જએ વિસેસિએ હેટ્ટિમહેટ્ટિમગેવેજ્જએ હેટ્ટિમમજ્જિમ ગેવેજ્જએ હેટ્ટિમઉવરિમગેવેજ્જએ ।

અવિસેસિએ મજ્જિમગેવેજ્જએ, વિસેસિએ મજ્જિમહેટ્ટિમગેવેજ્જએ મજ્જિમમજ્જિ- મગેવેજ્જએ મજ્જિમઉવરિમગેવેજ્જએ ।

અવિસેસિએ ઉવરિમગેવેજ્જએ, વિસેસિએ ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જએ

ઉવરિમમજ્જા- મગેવેજ્જા ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જા । એતોસિં પિ સબ્વેસિં
અવિસેસિય વિસેસિય- પજ્જતય અપજ્જતયભેયા ભાળિયવ્વા

અવિસેસિએ અણુત્તરોવવાઇએ, વિસેસિએ વિજયએ વેજયંતએ જયંતએ
અપરાજિયએ સબ્વદ્વસિદ્ધાએ । એતોસિં પિ સબ્વેસિં અવિસેસિય વિસેસિય પજ્જતય-
અપજ્જતયભેયા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :-—વૈમાનિકદેવ નામને અવિશેષ માનવામાં આવે તો કલ્પોપપત્ર અને કલ્પાતીત વિશેષનામ કહેવાય.

કલ્પોપપત્રને જો અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્કમાર,
(૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાંતક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આણત, (૧૦) પ્રાણત,
(૧૧) આરણ, (૧૨) અચ્યુત, તે વિશેષનામ કહેવાય. સૌધર્મ વગેરે પ્રત્યેકને જો અવિશેષ કહેવામાં આવે
તો તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષ નામ કહેવાય.

જો કલ્પાતીત દેવનામ અવિશેષ માનવામાં આવે તો ગ્રૈવેયકવાસી દેવ અને અનુતરોપપાતિક દેવ
વિશેષ નામ કહેવાય છે.

જો ગ્રૈવેયક દેવને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિમ ગ્રૈવેયક
વિશેષનામ કહેવાય.

જો અધસ્તન ગ્રૈવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો અધસ્તન-અધસ્તન, અધસ્તન મધ્યમ
અને અધસ્તન ઉપરિમ ગ્રૈવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો મધ્યમ ગ્રૈવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો મધ્યમ અધસ્તન, મધ્યમ મધ્યમ અને
મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

જો ઉપરિમ ગ્રૈવેયકને અવિશેષનામ કહેવામાં આવે તો ઉપરિમઅધસ્તન, ઉપરિમમધ્યમ અને
ઉપરિમ ઉપરિમ ગ્રૈવેયક વિશેષનામ કહેવાય.

તે પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ
કહેવાય.

જો અનુતરોપપાતિક દેવનામને અવિશેષ માનવમાં આવે તો (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩)
જયન્ત, (૪) અપરાજિત (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ દેવ વિશેષનામ કહેવાય.

તે પ્રત્યેકને અવિશેષ માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વિશેષનામ
કહેવાય.

વિવેચન :-

દેવના ચાર ભેદ છે. અધોલોકના ભવનોમાં રહે તે ભવનપતિ કે ભવનવાસી દેવ કહેવાય છે.

તિરછા લોકના વનાદિમાં જે રહે છે તે વાણવ્યંતર, મધ્યલોકમાં ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત સ્વરૂપે રહે છે, તે જ્યોતિષી દેવો અને ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં રહે છે તે વૈમાનિક દેવ કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં જ્યાં ઈન્ડ, સામાનિકદેવ (રાજપરિવાર જેવા દેવ) ત્રાયસ્ત્રિંશત (પુરોહિત જેવા દેવ) વગેરે ભેદ હોય તે કલ્પોપપત્ર કહેવાય છે. સૌધર્માદિ બાર દેવલોક કલ્પોપપત્ર છે. જ્યાં ઈન્દ્રાદિ ભેદ ન હોય, બધા જ દેવો સમાન—અહમેન્દ્ર હોય તે કલ્પાતીત કહેવાય છે. નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુતાર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત છે.

લોક પુરુષાકાર છે. તે લોકરૂપી પુરુષના શ્રીવાના સ્થાને જે દેવલોકો છે તે ગ્રૈવેયક કહેવાય છે. તે નવ ગ્રૈવેયકના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે. નીચેની ત્રિકને અધસ્તન ગ્રૈવેયક, મધ્યમત્રિકને મધ્યમ ગ્રૈવેયક અને ઉપરની ત્રિકને ઉપરિમ ગ્રૈવેયક કહેવામાં આવે છે. તે ત્રણોમાં ત્રણ—ત્રણ ગ્રૈવેયક હોવાથી પુનઃ અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિમ, એવા ત્રણ—ત્રણ વિભાગ થાય છે. તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.

ઉપરિમ— (૧) ઉપરિમ ઉપરિમ (૨) ઉપરિમ મધ્યમ (૩) ઉપરિમ અધસ્તન.

મધ્યમ— (૧) મધ્યમ ઉપરિમ (૨) મધ્યમ મધ્યમ(૩) મધ્યમ અધસ્તન

અધસ્તન— (૧) અધસ્તન ઉપરિમ (૨) અધસ્તન મધ્યમ (૩) અધસ્તન અધસ્તન.

આ પ્રત્યેક ગ્રૈવેયકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવા ભેદ વિશેષનામ કહેવાય છે.

દેવગતિમાં જે અનુતાર ઉત્પત્તિવાળા દેવલોક છે તે અનુતરોપપાતિક કહેવાય છે. આ દેવો એકાંતે સમક્રિતી છે. તેમાં વિજયાદિ પાંચ વિમાનો છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પ્રત્યેકદેવો એકાવતારી હોય છે.

વિશેષિત અવિશેષિત અજીવ દ્રવ્ય :-

૧૫ અવિસેસિએ અજીવદબ્વે, વિસેસિએ ધ્રુમત્થિકાએ અધ્રુમત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ પોગગલત્થિકાએ અદ્વાસમએ ય ।

અવિસેસિએ પોગગલત્થિકાએ વિસેસિએ પરમાણુપોગગલે દુપએસિએ જાવ અણંતપએ સિએ । સે તં દુણામે ।

ભાવાર્થ :- જો અજીવ દ્રવ્યોને અવિશેષનામ માનવમાં આવે તો (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશસ્તિકાય, (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૫) કાળ—અદ્વાસમયને વિશેષનામ કહેવાય.

જો પુદ્ગલાસ્તિકાયને અવિશેષ નામ માનવમાં આવે તો પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી અનંત પ્રદેશીસ્કંધ વિશેષનામ કહેવાય. આ પ્રમાણે દ્વિનામનો વિષય પૂર્ણ થયો.

વિવેચન :-

જીવનામમાં સામાન્ય—વિશેષનું દર્શન કરાવ્યા પછી સૂત્રકાર અજીવનામમાં સામાન્ય વિશેષ

દર્શાવતાં જણાવે છે કે અજીવ દ્રવ્યને અવિશેષ નામ માનવામાં આવે તો તેના પાંચબેદ-ધર્માસ્તિકાય વગેરે વિશેષનામ કહેવાય.

ધર્માસ્તિકાય :— ગતિશીલ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગતિ કિયામાં સહાયક બને તેને ધર્માસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

અધર્માસ્તિકાય :— જીવ અને પુદ્ગલની ગતિપૂર્વકની સ્થિતિ કિયામાં સહાયક બને તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

આકાશાસ્તિકાય :— સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના-સ્થાન આપે તેને આકાશાસ્તિકાય કહે છે. તે અરૂપી છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાય :— વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત દ્રવ્યને પુદ્ગલાસ્તિકાય કહે છે. તે રૂપી છે.

કાલ :— સર્વ દ્રવ્યો પર જે વર્તી રહ્યો છે, તેમજ સર્વ દ્રવ્યની પર્યાય—અવસ્થાના પરિવર્તનમાં જે સહાયક બને તેને કાલદ્રવ્ય કહે છે. તે અરૂપી છે.

પરમાણુ :— સમુદ્રાય—સ્કંધથી છૂટો પડેલો પુદ્ગલાસ્તિકાયનો નાનામાં નાનો નિર્વિભાગ અંશ કે જેના વિભાગ થવા શક્ય નથી, તેને પરમાણુ કહે છે.

બે પરમાણુ જોડાય તો દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, ત્રણ પરમાણુ ભેગા થાય તો ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ બને છે. તે જ રીતે સંઘ્યાત પરમાણુ ભેગા થાય તો સંઘ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અને અસંઘ્યાત પરમાણુ ભેગા થાય—જોડાય જાય તો અસંઘ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, અનંત પરમાણુ જોડાયેલ હોય તો તે અનંતપ્રદેશી સ્કંધ કહેવાય છે.

દ્વિનામનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન :— સૂત્રકારે દ્વિનામ ત્રણ રીતે બતાવ્યા છે. (૧) એકાક્ષરિક અને અનેકાક્ષરિક, (૨) જીવનામ અને અજીવનામ, (૩) અવિશેષ નામ અને વિશેષ નામ.

(૧) એકાક્ષરિક, અનેકાક્ષરિક. એક અક્ષરવાળા નામ અને એકથી વધુ, અનેક અક્ષરવાળા નામમાં જગતના સર્વ પદાર્થનું ગ્રહણ કર્યું છે.

(૨) જીવ, અજીવના ગ્રહણ દ્વારા લોકના સર્વ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

(૩) અવિશેષનામ અને વિશેષનામ દ્વારા જગતના સર્વ પદાર્થનું ગ્રહણ કર્યું છે. ભેદને વિશેષનામમાં ગ્રહણ કરી, તેના પ્રભેદની અપેક્ષાએ ભેદને અવિશેષ કહી, પ્રભેદને વિશેષનામ રૂપે ગ્રહણ કર્યા છે.

નિનામ

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય નામ :-

૧૬ સે કિં તં તિણામે ? તિણામે તિવિહે પણ્ણતો, તં જહા- દવ્વણામે,

ગુણણામે, પજ્જવણામે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ત્રિનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—ત્રિનામના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે (૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ અને (૩) પર્યાયનામ.

વિવેચન :-

જેના ત્રણ બેદ, ત્રણ વિકલ્પ હોય તેવા નામને ત્રિનામ કે ત્રણ નામ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં ત્રણ નામના ઉદાહરણ તરીકે દ્રવ્ય, શુષ્ણ અને પર્યાયનું કથન કર્યું છે.

દ્રવ્ય :- "પર્યાયને જે પ્રાપ્ત થાય તે દ્રવ્ય" આ દ્રવ્યનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે. દાર્શનિકોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહું છે કે ગુણ અને પર્યાયનો જે આધાર તે દ્રવ્ય અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૂવ સ્વભાવવાળા હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

શુષ્ણ :- ત્રિકાલ સ્થાયી સ્વભાવવાળા અસાધારણ ધર્મને ગુણ કહેવામાં આવે છે.

પર્યાય :- પ્રતિક્ષણે બદલાતી દ્રવ્યની અવસ્થાઓ અથવા ગુણના વિકારને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યની અવસ્થાઓ બદલાતી રહે છે. જેમ કોઈ મનુષ્યનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે મનુષ્ય અવસ્થા નાશ પામે અને દેવઆયુષ્યના ઉદ્યે દેવ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો આ જીવ દ્રવ્યની બદલાયેલી અવસ્થા પર્યાય કહેવાય છે.

જીવ શુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ગુણની વિકારરૂપ અવસ્થા થયા કરે છે. આત્માનો ગુણ વીતરાગતા છે. અક્ષાયપણું તે આત્મિક ગુણ છે પરંતુ ક્ષાય ઉત્પન્ન થાય, ક્ષાયમાં તીવ્ર મંદ ક્ષાયોની અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય, રાગદ્વેષ થાય, એ સર્વ ગુણના વિકાર કહેવાય છે અને તે વિકાર જ પર્યાય રૂપે ઓળખાય છે.

ગુણો ધ્રૂવરૂપ છે. પર્યાયો ઉત્પાદ—વ્યયરૂપ છે. દ્રવ્ય ઉત્પાદ—વ્યય અને ધ્રૂવ સ્વભાવવાન છે. જગતના સર્વ પદાર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયરૂપ છે.

દ્રવ્યનામ :-

૧૭ સે કિં તં દવ્વણામે ? દવ્વણામે છવિહે પણન્તે, તં જહા- ધ્રમતિથિકાએ, અધ્રમતિથિકાએ, આગાસતિથિકાએ, જીવતિથિકાએ, પોગળતિથિકાએ, અદ્વાસમએ ય । સે તં દવ્વણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—દ્રવ્યનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યાનામના છ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૬) અદ્વાસમય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં છ દ્રવ્યોના નામનું કથન કર્યું છે. આ છ દ્રવ્યમાં પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને છદ્રા કાળ દ્રવ્યની અભિવ્યક્તિ પ્રાયઃ પુદ્ગલના માધ્યમથી થાય છે. વર્તના, પરિણામન વગેરે દ્વારા તેનો બોધ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાયરૂપ છે અને છદ્રું કાળદ્રવ્ય વર્તના લક્ષણરૂપ છે.

છ દ્રવ્યમાં એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ મૂર્ત છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોવાથી ઈન્દ્રિય દ્વારા તે જાણી શકાય છે. શેષ પાંચ દ્રવ્ય અમૂર્ત છે, તેથી ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી.

છ દ્રવ્યમાં પ્રથમના પાંચ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાય છે. અસ્તિ એટલે અસ્તિત્વ, તે દ્રવ્યો ત્રિકાલ સ્થાયી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કાય એટલે બહુ પ્રદેશી પિંડ. આ પાંચે દ્રવ્ય પિંડરૂપે, બહુપ્રદેશરૂપે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેથી તે અસ્તિકાય કહેવાય છે. અદ્વાસમયનું અસ્તિત્વ વર્તમાન સમય રૂપ છે, પ્રદેશના પિંડ રૂપ નથી. તેથી તે કાયરૂપ નથી. અસ્તિરૂપ છે પણ કાયરૂપ ન હોવાથી કાળ દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાતું નથી.

ગુણનામ :-

૧૮ સે કિં તં ગુણણામે ? ગુણણામે પંચવિહે પણણતે, તં જહા- વળણણામે ગંધણામે રસણામે ફાસણામે સંઠાણણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગુણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગુણનામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧)વર્ણનામ, (૨) ગંધનામ, (૩)રસનામ, (૪) સ્પર્શનામ, (૫) સંસ્થાનનામ.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ગુણનામનું વર્ણન કરતાં માત્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયના ગુણોના નામોનું કથન કર્યું છે. શેષ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના ગુણોનું કથન નથી કર્યું. ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી તેના ગુણો પણ અમૂર્ત છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. તેના ગુણ ઈન્દ્રિયગોચર છે, તેથી આ સૂત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ ગ્રહણ કર્યા છે.

વર્ણનામ :-

૧૯ સે કિં તં વળણણામે ? વળણણામે પંચવિહે પણણતે, તં જહા- કાલવળણણામે

ણીલવળણામે લોહિયવળણામે હાલિદ્વબળણામે સુવિકલવળણામે । સે તં વળણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— વર્ણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વર્ણનામના પાંચ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે— (૧) કૃષ્ણવર્ણનામ, (૨) નીલવર્ણનામ, (૩) રક્ત-લાલવર્ણનામ, (૪) હારિદ્ર-પીળોવર્ણનામ, (૫) શુક્લવર્ણનામ. આ વર્ણનામનું સ્વરૂપ છે.

ગંધનામ :-

૨૦ સે કિં તં ગંધણામે ? ગંધણામે દુવિહે પળણતે, તં જહા- સુરભિગંધણામે ય દુરભિગંધણામે ય । સે તં ગંધણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગંધનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગંધનામના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સુરભિગંધ નામ (૨) દુરભિગંધ નામ. આ ગંધનામનું સ્વરૂપ છે.

રસનામ :-

૨૧ સે કિં તં રસણામે ? રસણામે પંચવિહે પળણતે, તં જહા- તિત્તરસણામે, કડુયરસણામે, કસાયરસણામે, અંબિલરસણામે, મહુરરસણામે ય । સે તં રસણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— રસનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— રસનામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) તિક્ત- મરચા જેવો તીખો રસ (૨) કટુક- લીભડા જેવો કડવો રસ (૩) કષાય રસ-કસાયેલ છે, હરડે જેવો તુરોરસ (૪) આભલરસ- આંબલી જેવો ખાટો રસ (૫) મધુર રસ- સાકર જેવો મીઠો રસ. આ રસનામનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પાંચ રસના નામ છે. તેના અર્થ કરતાં તિત્ત-તિક્તનો અર્થ તીખો અને કડુય-કડુક નો અર્થ 'કડવો' કર્યો છે. ધણા સ્થાને આચાર્યો તિક્તનો અર્થ કડવોરસ અને કટુકનો અર્થ તીખોરસ કરે છે. શાસ્ત્રમાં કચાં ય મરચાને કટુક અને લીભડાને તિક્ત કહેલ નથી. જેમ કસાયનો અર્થ કસાયેલ, અંબિલ નો અંબ-ખાટો, મહુરનો મધુર અર્થ કરવામાં આવે છે, તેમ ભાષાશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ બંને ભાષાની સરખામણી કરતાં તિક્તનો તિખો અને કટુકનો અર્થ કડવો કરવો ઉચિત લાગે છે.

આગમોમાં પાંચરસના નામમાં 'તિક્તરસ'નો કમ પ્રથમ અને 'કટુકરસ'નો કમ બીજો જોવા

મળે છે. લેશ્યાઓના રસ બતાવ્યા ત્યાં કટુક રસનું પ્રથમ કથન છે અને તીખારસનું પછી કથન છે. જેમકે ઉતારાધ્યયન, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં પ્રથમ કૃષ્ણલેશ્યાનો કડવો રસ કહી, કડવા રસના ઉદાહરણો છે. તત્પશ્ચાત્ નીલલેશ્યાનો તીખોરસ કહી, તીખા રસવાળા પદાર્થોના ઉદાહરણ આપ્યા છે. આ કારણે તીખા રસવાળા પદાર્થોને કટુક અને કડવા રસવાળા પદાર્થોને તિક્કત ગણવાનો ભ્રમ વ્યાખ્યા ગ્રંથોમાં થયો હોવો જોઈએ.

સ્પર્શનામ :-

૨૨ સે કિં તં ફાસણામે ? ફાસણામે અદ્ભુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- કક્ખડફાસણામે મદ્યફાસણામે, ગરુયફાસણામે, લહુયફાસણામે, સીયફાસણામે, ડસિણફાસણામે, ણિદ્ધફાસણામે, લુક્ખફાસણામે । સે તં ફાસણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્પર્શનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સ્પર્શનામના આઠ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે (૧) પત્થર જેવો કર્કશ સ્પર્શ, (૨) માખણ જેવો કોમળ સ્પર્શ કે મૃદુસ્પર્શ, (૩) લોખંડ આદિ જેવો ભારે સ્પર્શ, (૪) આંકડાના રૂ જેવો હળવો સ્પર્શ, (૫) બરફ જેવો શીત, ઢારો સ્પર્શ, (૬) અંગિ જેવો ઉષ્ણ—ગરમ સ્પર્શ, (૭) તેલ જેવો સ્નિંધ—ચીકણો સ્પર્શ, (૮) રાખ જેવો રૂક્ષ—લુખો સ્પર્શ. આ સ્પર્શનામનું સ્વરૂપ છે.

સંસ્થાનનામ :-

૨૩ સે કિં તં સંઠાણણામે ? સંઠાણણામે પંચવિહે પણ્ણતે, તં જહા- પરિમંડલ-સંઠાણણામે, વદ્વસંઠાણણામે, તંસસંઠાણણામે, ચડરંસસંઠાણણામે, આયતસંઠાણણામે । સે તં સંઠાણણામે । સે તં ગુણણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંસ્થાન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સંસ્થાન નામના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ચૂડી જેમ વચ્ચે ખાલી હોય તેવું પરિમંડલ સંસ્થાન, (૨) લાડવા જેવા આકારવાળું વૃત્ત સંસ્થાન, (૩) નિકોણ આકારવાળું અસસંસ્થાન (૪) ચોરસ આકારવાળું ચતુરસ સંસ્થાન (૫) લાંબુ—લાંબચોરસ આકારવાળું આયત સંસ્થાન. આ સંસ્થાનનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ગુણનામનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ નામના ગુણો રહેલા છે તેમજ તેને આકાર પણ હોય છે. (૧) જેના દ્વારા વસ્તુ અલંકૃત કરાય તે વર્ણ. તે આંખનો વિષય છે. વર્ણ એવું નામ તે વર્ણનામ. (૨) જે સૂંધી શકાય તે ગંધ. તે નાકનો વિષય છે. (૩) જે આસ્વાદી શકાય તે રસ. તે જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય છે. (૪) જેનો

સ્પર્શ કરી શકાય તે સ્પર્શ. તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. (પ) આકાર, આકૃતિ તે સંસ્થાન.

અહીં વર્ણાદિના જે ભેદ બતાવ્યા છે તે કાળો, નીલો વગેરે મૂળ વર્ણાદિ સમજવા. તેના મેળથી, સંયોજનથી અનેક વર્ણાદિ બને છે. તેનો સમાવેશ આ મૂળ પાંચ વર્ણા, બે ગંધ, પાંચરસ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ સંસ્થાનમાં થઈ જાય છે.

પર્યાયનામ :-

૨૪ સે કિં તં પજ્જવણામે ?

પજ્જવણામે અણેગવિહે પણ્ણતે, તં જહા- એગગુણકાલએ, દુગુણકાલએ જાવ અણંતગુણકાલએ, એગગુણણીલએ, દુગુણણીલએ જાવ અણંતગુણણીલએ, એવં લોહિય- હાલિદ્-સુક્રિકલા વિ ભાણિયવ્વા ।

એગગુણસુરભિગંધે, દુગુણસુરભિગંધે જાવ અણંતગુણસુરભિગંધે એવં દુરભિગંધો વિ ભાણિયવ્વો ।

એગગુણતિત્તે દુગુણતિત્તે જાવ અણંતગુણતિત્તે, એવં કડુય-કસાય-અંબિલ-મહુર વિ ભાણિયવ્વા ।

એગગુણકક્ખડે દુગુણકક્ખડે જાવ અણંતગુણકક્ખડે, એવં મઠય-ગરુય- લહુય-સીય-ઉસિણ-ણિદ્ધ-લુક્ખા વિ ભાણિયવ્વા । સે તં પજ્જવણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પર્યાયનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પર્યાયનામના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે- એક ગુણકાળો, દ્વિગુણકાળો યાવત્ અનંતગુણ કાળો, એક ગુણનીલ, દ્વિગુણ નીલ યાવત્ અનંતગુણ નીલ. કાળા નીલા વર્ણની જેમ લાલ, પીળા અને શેતવર્ણમાં પણ એક ગુણથી લઈ અનંતગુણ સુધીના પર્યાય નામ જાણવા.

એક ગુણ સુરભિગંધ, દ્વિગુણ સુરભિગંધ યાવત્ અનંતગુણ સુરભિગંધ. તે જ રીતે દુરભિગંધ માટે પણ જાણવું.

એક ગુણ તીખો, બે ગુણ તીખો યાવત્ અનંતગુણ તીખો. તે જ રીતે કડવા, તુરા, ખાટા, મીઠારસની અનંત પર્યાયોનું કથન કરવું.

એક ગુણ કર્કશ, બે ગુણ કર્કશ યાવત્ અનંતગુણ કર્કશ. કર્કશની જેમ મૂદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષણ,

સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શની પર્યાયોની વક્તવ્યતા સમજવી.

વિવેચન :-

પર્યાય એટલે અવસ્થા, તે ઉત્પત્ત અને નાશના સ્વભાવવાળી હોય છે. દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેની પર્યાયો હોય છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણોની પર્યાયના ઉદાહરણથી પર્યાયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત છે, તેથી તેના ગુણો વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પણ મૂર્ત અને ઈંદ્રિય ગ્રાહ્ય છે. તે ગુણોની અવસ્થા પણ કાયમ એક સરખી રહેતી નથી. તે પર્યાયો બદલાયા કરે છે. જેમ કોઈ સફેદ વસ્ત્ર હોય તેની આજે સફેદાઈ હોય તે સફેદાઈમાં થોડા હિવસમાં ફેર પડી જાય છે. પાકતી કેરીમાં પ્રતિદિન મીઠાસ વધતી અનુભવાય છે. ગુલાબની ઉઘડતી કણી કરતાં વિકસિત ગુલાબમાં સુગંધ તીવ્ર બને છે અને વળી તે સુગંધ મંદ થતી પણ અનુભવાય છે. વણાદિની પલટાતી પર્યાયને લક્ષ્યમાં લઈ, તે પર્યાયના પરિવર્તનને સૂચવવા સૂત્રકાર ગુણ અથવા અંશ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. એક ગુણ કે એક અંશ શેતતા. "એક ગુણ કાળું" આવા શબ્દ પ્રયોગમાં ગુણનો અર્થ અંશ થાય છે. એક ગુણ—એક અંશ કાળું, બે ગુણ કાળું, સંખ્યાત ગુણકાળું અસંખ્યાતગુણ કાળું યાવત્ અનંતગુણ કાળું. પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક ગંધ, પ્રત્યેક રસ અને પ્રત્યેક સ્પર્શમાં એક અંશથી અનંત અંશ સુધીની પર્યાયો જોવા મળે છે. વણાદિના અંશોની વધઘટ થાય તે પર્યાય કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરમાણુ અને સ્કંધ એવા બે વિભાગ છે. દ્રવ્યનો નિર્વિભાગ અંશ, સ્કંધ—સમુદ્ધારણથી છૂટો હોય તો તે પરમાણુ કહેવાય અને તે નિર્વિભાગ અંશ(પરમાણુઓ) અન્ય પરમાણુ કે સ્કંધ સાથે જોડાયેલ હોય તો તે સ્કંધ કહેવાય છે. પ્રત્યેક પરમાણુમાં કોઈ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને શીત—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ—રૂક્ષ આ બે જોડકામાંથી એક—એક અર્થાત્ બે સ્પર્શ, એમ પાંચ ગુણ હોય છે. સ્કંધમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શ, એમ વીસ ગુણ હોય છે. તે સર્વ ગુણોની પર્યાય પલટાતી રહે છે. કોઈ પરમાણુમાં સર્વ જધન્ય—એક અંશ કાળો વર્ણ હોય તે બે અંશ કૃષ્ણવર્ણવાળું બને ત્યારે એક અંશ કૃષ્ણવર્ણવાળી પર્યાય નાશ પામે અને બે અંશવર્ણવાળી પર્યાય ઉત્પત્ત થાય છે. આવી અનંત પર્યાય એક—એક ગુણની છે.

ધર્માસ્તિકાય વગેરે અમૂર્ત દ્રવ્યમાં પણ ગતિ હેતુત્વ, સ્થિતિ હેતુત્વ વગેરે અનંતગુણો રહેલા છે અને તે પ્રત્યેકમાં અનંત અગુરુલઘુ પર્યાય હોય છે પણ તે અમૂર્ત હોવાથી ઈંદ્રિય ગ્રહણ બનતી નથી, તેથી આ સૂત્રમાં ઉદાહરણરૂપે પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય ગ્રહણ કરી છે.

પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગવાચી શાબ્દો :-

૨૫ તં પુણ ણામં તિવિહં, ઇત્થી પુરિસં ણપુંસગં ચેવ ।
એસિં તિણહં પિ ય, અંતમ્મિ પરૂષ્વણં વોચ્છં ॥૧૮॥

તત્થ પુરિસસ્સ અંતા આ, ઈ ઊ ઓ ય હોંતિ ચત્તારિ ।
તે ચેવ ઇત્થિયાએ હવંતિ, ઓકારપરિહીણા ॥૧૯॥

અં તિ ય, ઇં તિ ય, ઉં તિ ય, અંતા ઉ ણપુંસગસ્સ બોદ્ધવ્વા ।
એસિં તિણં પિ ય, વોચ્છામિ ણિદંસણે એતો ॥૨૦॥

શાલ્દાર્થ :- એસિં = આ, તિણં = ત્રણેનો (બોધ) પણ, અંતમ્મિ = અંતિમ અક્ષરની, પરુવણ = પ્રતુપણા દ્વારા, વોચ્છં = કહેવાય છે, કહીશ.

તત્થ = તેમાં, પુરિસસ્સ = પુરુષ નામના, પુરુષવાચી શબ્દના, અંતા = અંતમાં, આ, ઈ, ઊ, ઓ = આ, ઈ, ઊ, ઓ, હોંતિ = હોય છે, ચત્તારિ = ચાર, તે ચેવ = તે જ, ઇતિથિયાએ = સ્ત્રીનામમાં, હવંતિ = હોય છે, ઓકાર પરિહીણા = ઓકારને છોડીને.

અં તિ ય = અં, ઇં તિ ય = ઈ, ઉં તિ ય = ઉ, અંતા = અંતમાં હોય તે, ણપુંસગસ્સ = નપુંસક નામ વાળા, બોદ્ધવ્વા = જાણવા, એટેસિં = આ, તિણં = ત્રણેના, વોચ્છામિ = કહીશ, ણિદંસણે = ઉદાહરણ, એ તો = આ પઢીને.

ભાવાર્થ :- ત્રિનામના પ્રકારાન્તરે ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સ્ત્રીનામ, (૨) પુરુષનામ અને (૩) નપુંસક નામ. આ ત્રણે પ્રકારના નામનો બોધ અંતિમ અક્ષર ઉપરથી થાય છે. ॥૧૮॥

પુરુષ નામના અંતે આ, ઈ, ઊ, ઓ, આ ચારમાંથી કોઈ એક વર્ણ હોય છે તથા સ્ત્રી નામોના અંતમાં 'ઓ' છોડીને શેષ આ, ઈ, ઊ વર્ણ હોય છે. ॥૧૯॥

જે શબ્દોના અંતમાં અં, ઈ, ઉ વર્ણ હોય તે નપુંસક લિંગવાળા જાણવા. (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં) હવે તેના ઉદાહરણ કહે છે. ॥૨૦॥

૨૬ આકારંતો રાયા, ઈકારંતો ગિરી ય સિહરી ય ।
ઉકારંતો વિણ્હૂ, દુમો ઓઅંતાઓ પુરિસાણ ॥૨૧॥

આકારંતા માલા, ઈકારંતા સિરી ય લચ્છી ય ।
ઉકારંતા જંબૂ, વહૂ ય અંતા ઉ ઇતથીણ ॥૨૨॥

અંકારંતં ધણં, ઇંકારંતં ણપુંસકં અચ્છિ ।
ઉંકારંતં પીલું મહું ચ અંતા ણપુંસાણ ॥૨૩॥ સે તં તિણામે ।

શાલ્દાર્થ :- અકારંતં = અકારાન્ત (નપુંસકનામનું પ્રાકૃત પદરૂપે ઉદાહરણ), ધણં = ધાન્ય, ઇકારંતં = ઈકારાન્ત, ણપુંસકં = નપુંસકનામનું, અચ્છિ = અક્ષિ, ઉકારંતં = ઉકારાન્ત, પીલું = પીલુ, મહું = મહુ, અંતા = આ અંતવાળા (ઈ વગેરે અંતવાળા), ણપુંસાણ = નપુંસકના (ઉદાહરણ છે.)

ભાવાર્થ :- આકારાન્ત પુરુષનામનું-રાયા(રાજા), ઈકારાન્તનું-ગિરિ, સિહરી (શિખરી), ઉકારાન્તનું-

વિષભૂ(વિષ્ણુ) અને ઓકારાન્તનું—દુમો(દુમો—વૃક્ષ) ઉદાહરણ છે. ॥૨૧॥

સ્ત્રીનામમાં આકારાન્ત—માલા, ઈકારાન્ત—શ્રી, લક્ષ્મી અને ઊકારાન્ત—જંબૂ, વધૂ આદિ ઉદાહરણ રૂપ છે. ॥૨૨॥

ધત્રં (ધાન્ય) તે પ્રાકૃતપદ અકારાન્તનું; અચિં(અક્ષિ) તે ઈકારાન્તનું; પીલું, મહું(મધુ) તે ઊકારાન્ત નપુંસક નામના ઉદાહરણ જાણવા. ॥૨૩॥

વિવેચન :-

દ્વયાદિ સંબંધી નામો સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગવાચી હોય છે. તે નામોના અંતિમ અક્ષરના આધારે તે નામ પુંલિંગ વાચી છે કે સ્ત્રીલિંગવાચી છે કે નપુંસકલિંગવાચી છે, તે નક્કી થાય છે.

ત્રણે નામ ગાથામાં ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કર્યા છે. અહીં પ્રાકૃત ભાષાનુસાર ત્રણે લિંગનું કથન છે. જેમકે ધાન્ય ગુજરાતી ભાષા પ્રમાણે તે અકારાન્ત નપુંસકલિંગવાચી છે, પણ પ્રાકૃતમાં 'ધત્ર' પદ થાય છે અને તે અકારાન્ત નપુંસકલિંગવાચી ગણાય છે.

અહીં વ્યાકરણ શાસ્ત્રની દાખિએ લિંગાનુસાર ત્રણેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ચારનામ

શાઠોમાં અક્ષરનો આગમ, લોપ વગેરે :-

૨૭ સે કિં તં ચતુણામે ? ચતુણામે ચતુભ્રિહે પણતે, તં જહા- આગમેણ, લોવેણ, પયર્ઝેણ, વિગારેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ચતુણામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ચતુણામના ચાર પ્રકાર છે. (૧) આગમનિષ્પત્ર નામ, (૨) લોપનિષ્પત્ર નામ, (૩) પ્રકૃતિ નિષ્પત્ર નામ અને (૪) વિકાર નિષ્પત્ર નામ.

૨૮ સે કિં તં આગમેણ ? આગમેણ- પદ્માનિ પયાંસિ કુણ્ડાનિ [પોમ્માં, પયાંસિ, કુણ્ડાં] । સે તં આગમેણ ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન— આગમ નિષ્પત્ર નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આગમ નિષ્પત્ર શબ્દો આ પ્રમાણો છે— પદ્માનિ, પયાંસિ, કુણ્ડાનિ વગેરે આગમ નિષ્પત્ર નામ છે.

૨૯ સે કિં તં લોવેણ ? લોવેણ- તે અત્ર તેઽત્ર, પટો અત્ર પટોઽત્ર, ઘટો અત્ર ઘટોઽત્ર, રથો અત્ર રથોઽત્ર [તે અત્થ તેઽત્થ, પડો અત્થ પડોઽત્થ, ઘટો અત્થ ઘટોઽત્થ, રહો અત્થ રહોઽત્થ] સે તં લોવેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોપ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- લોપનિષ્પત્ત શબ્દો આ પ્રમાણે છે- તે+અત્ર=તેઽત્ર, પટ+અત્ર = પટોઽત્ર, ઘટ+અત્ર = ઘટોઽત્ર, રથ+અત્ર = રથોઽત્ર વગેરે લોપ નિષ્પત્ત નામ છે.

૩૦ સે કિં તં પગઇએ ? પગઇએ- અગની એતૌ, પટૂ ઇમૌ, શાલે એતે, માલે ઇમે । સે તં પગઇએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રકૃતિ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રકૃતિ નિષ્પત્ત શબ્દો આ પ્રમાણે છે- અજિન એતૌ, પટૂ ઈમૌ, શાલે એતે, માલા ઈમે વગેરે આ પ્રકૃતિ નિષ્પત્ત નામ જાણવા.

૩૧ સે કિં તં વિકારેણ ? વિકારેણ- દણ્ડસ્ય અગ્રં દણ્ડાગ્રં, સા આગતા સા�ગતા, દધિ ઇદં દધીદમ् ણદી ઈહતે ણદીહતે, મધુ ઉદકં મધૂદકમ्, બહુ ઊહતે બહૂહતે [દંડસ્સ+અગ્રં = દંડાગ્રં, સા+આગયા = સાઽગયા, દહિ+ઇણં = દહીણં, ણર્ઝ+ઇહ = ણર્ઝહ, મહુ+ ઉદગં = મહૂદગં, વધુ+ઊહ = વધૂહ] । સે તં વિકાર- રેણ । સે તં ચતુણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિકાર નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વિકાર નિષ્પત્ત શબ્દો આ પ્રમાણે છે- દંડસ્સ+અગ્રમ् = દંડાગ્રમ् = સા+આગતા = સાઽગતા, દધિ+ઈદં = દધીદં, નદી+ઈહતે = નદીહતે, મધુ+ઉદકં = મધૂદકં, બહુ+ઉહતે = બહૂહતે વગેરે વિકાર નિષ્પત્ત નામ છે.

વિવેચન :-

આ પાંચ સૂત્રો દ્વારા વ્યાકરણશાસ્ત્ર તથા શબ્દશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ નિષ્પત્ત થતાં ચાર નામનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. તે ચારનામના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) આગમનિષ્પત્ત નામ :- આગમ એટલે આવવું-પ્રાપ્ત થવું. કોઈ અક્ષર ઉમેરવાથી જે શબ્દ બને તે આગમ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે. પદ્માનિમાં 'અન' નો આગમ થવાથી, પયાંસિ માં અનુસ્વારનો આગમ

થવાથી, આ શબ્દો નિષ્પત્ત થયા છે માટે તે નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

(૨) લોપનિષ્પત્ત નામ :— વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કોઈ વર્ણ, અક્ષરનો લોપ થવાથી જે શબ્દ બને તે લોપનિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે. તે+અત્ર અહીં સંધિના નિયમાનુસાર 'અ' નો લોપ થાય છે અને શબ્દ બને છે તોડત્ર | તે લોપનિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

(૩) પ્રકૃતિનિષ્પત્ત નામ :— વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ઘણીવાર બે સ્વર, વર્ણો પાસે આવવા છતાં સંધિ થતી નથી. જે પ્રયોગ જે સ્વરૂપે હોય તેમ જ રહે તો તેને પ્રકૃતિભાવ કહેવાય છે. જે શબ્દ પ્રયોગમાં પ્રકૃતિભાવ હોવાથી કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર (પરિવર્તન) ન થાય પણ તે પ્રયોગ મૂળરૂપમાંજ રહે, તો તે પ્રકૃતિ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે. જેમ કે અગિન-એતૌ = અહીં બે સ્વર પાસે આવ્યા છે પણ વ્યાકરણમાં તેને માટે દ્વિવચનમાં પ્રકૃતિ ભાવનું વિધાન છે માટે સંધિ ન થતા 'અગ્ની એતૌ' શબ્દ જ રહે છે. અગ્ની એતૌ, ણઙ ઇમૌ આ નામ પ્રકૃતિનિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

(૪) વિકારનિષ્પત્ત નામ :— વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કોઈ વર્ણ, અક્ષર વર્ણાન્તર, બીજા અક્ષરરૂપે, પરિવર્તન પામે તો તે વિકાર કહેવાય છે. આવા વિકારથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે વિકારનિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે. એક વર્ણના સ્થાને બીજાવર્ણનો પ્રયોગ જે શબ્દમાં કરવામાં આવે તે વિકારનિષ્પત્ત નામ કહેવાય. દણ્ડસ્ય+અગ્રં = બને 'અ'ની જગ્યાએ 'આ' પ્રયોગ થાય છે. (સમાસ થવાથી 'સ્ય' નો લોપ થઈ જવાથી) દણ્ડ+અગ્ર = દણડાગ્ર. આ વિકાર નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

શબ્દ શાસ્ત્રની દસ્તિએ કોઈપણ શબ્દ પ્રકૃતિ, વિકાર, લોપ કે આગમ આ ચારમાંથી કોઈ એક દ્વારા નિષ્પત્ત થાય છે. ડિસ્થ-ડવિસ્થ જેવા અવ્યુત્પત્ત નામ પણ શક્તાયનના મતે વ્યુત્પત્ત છે અને આ ચાર નામમાંથી કોઈ એકમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં સંસ્કૃત શબ્દો છે. તે શબ્દો પરંપરાથી માન્ય છે છતાં અર્ધમાગદી શબ્દો કેંસમાં આપ્યા છે.

પંચનામ

સર્વ શબ્દોનો પાંચ નામમાં સંગ્રહ :-

૩૨ સે કિં તં પંચણામે ?

પંચણામે પંચવિહે પણણતે, તં જહા- નામિકં, નૈપાતિકં, આખ્યાતિકં, ઔપસર્ગિકં, મિશ્રં ચ । અશ્વ ઇતિ નામિકમ्, ખલ્લિવિતિ નૈપાતિકમ्, ધાવતીત્યા-ખ્યાતિકમ्, પરિ ઇત્યૌપસર્ગિકમ्, સંયત ઇતિ મિશ્રમ् [ણામિયં ણેવાઇયં અક્ખાઇયં ઓવસગિયં મિસ્સં] । 'આસ' ત્તિ ણામિયં, 'ખલુ' ત્તિ ણેવાઇયં, 'ધાવઇ' ત્તિ અક્ખાઇયં, 'પરિ' ત્તિ ઓવસગિયં 'સંજય' ત્તિ મિસ્સં] । સે તં પંચણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પંચનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પંચ નામ પાંચ પ્રકારે છે, જેમ કે— નામિક, નૈપાતિક, આખ્યાતિક, ઔપસર્જિક અને મિશ્ર. 'અશ્વ'એ નામિક નામનું, 'ખલુ'એ નૈપાતિકનામનું, 'ધાવતિ' એ આખ્યાતિક નામનું, 'પરિ' ઔપસર્જિક નામનું અને 'સંયત'એ મિશ્રનામનું ઉદાહરણ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પાંચનામના પાંચ પ્રકારનો નિર્દેશ છે. નામિક વગેરે પાંચનામમાં સમસ્ત શબ્દોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે.

(૧) **નામિકનામ** :— સમસ્ત શબ્દો કોઈને કોઈ વસ્તુના વાચક હોય છે. વસ્તુવાચક શબ્દ નામિક નામ કહેવાય છે. જેમકે 'અશ્વ' શબ્દ પ્રાણી વિશેષને સૂચવે છે.

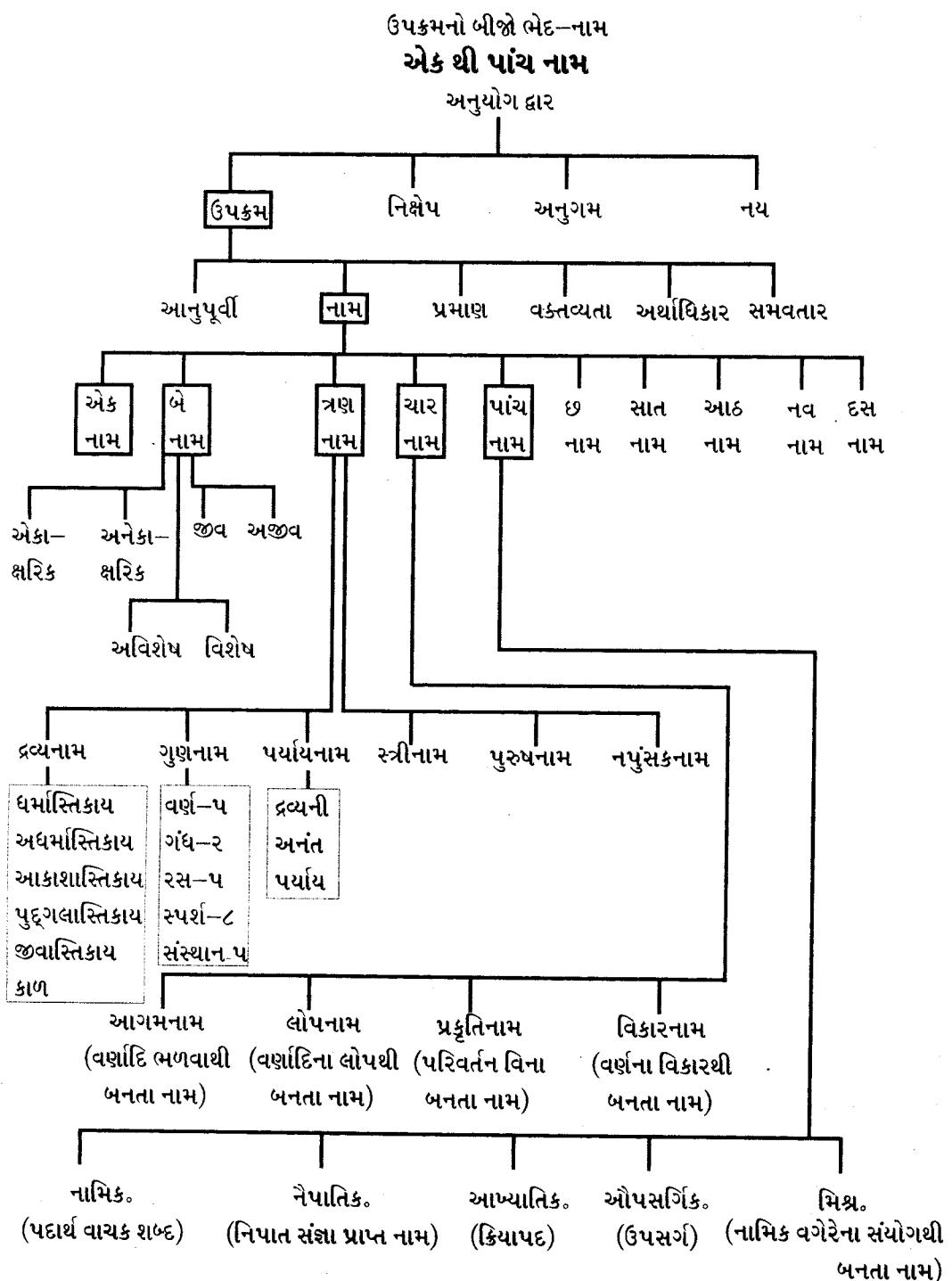
(૨) **નૈપાતિકનામ** :— વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કેટલાક શબ્દોને 'નિપાત' સંશો આપવામાં આવી છે. તે નૈપાતિક નામ કહેવાય. જેમ કે 'ખલુ' શબ્દનો 'નિપાત'ની સૂચિમાં પાઠ છે.

(૩) **આખ્યાતિકનામ** :— કિયાપદ—કિયા સૂચક શબ્દ આખ્યાતિક કહેવાય છે. 'ધાવ' શબ્દ દોડવારૂપ કિયાને સૂચવે છે માટે તે આખ્યાતિક નામ છે.

(૪) **ઔપસર્જિકનામ** :— વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પરિ, અપ્ય, પ્ર, સમ વગેરે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. તે શબ્દની આગળ લાગે છે અને નૂતન શબ્દ બને છે. જેમકે પરિગ્રહ, પરિવર્તન તે ઔપસર્જિક નામ છે.

(૫) **મિશ્રનામ** :— નામિક—ઔપસર્જિક વગેરે ઉપરોક્ત ચારમાંથી બે, ત્રણ આદિ શબ્દ સાથે જોડાવથી જે નામ બને તે મિશ્રનામ કહેવાય છે. જેમકે 'સંયત' શબ્દ સમ ઉપસર્ગ અને યત્ત ધાતુના સંયોગથી બન્યો છે અર્થાત્ ઔપસર્જિક અને આખ્યાતિક બેના મિશ્રાણથી સંયત શબ્દ બન્યો છે.

ચાર નામ અને પાંચ નામમાં વ્યાકરણનો વિષય હોવાથી મૂલપાઠમાં ઉદાહરણરૂપ શબ્દો સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે આ અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં અનેક સ્થળે માત્ર ઉદાહરણરૂપે સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ છે.

અગ્નિયારમું પ્રકરણ

૭ નામ - ૭ ભાવ

જીવના છ ભાવોનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં છણામે ? છણામે છચ્છિહે ભાવે પણ્ણતે, તં જહા- ઉદ્દિષ્ટ
ઉવસમિએ ખઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિએ સણિણવાઇએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ૭ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ૭ નામમાં છ પ્રકારના ભાવ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદ્ઘિક, (૨) ઔપશમિક,
(૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણામિક (૬) સાત્ત્વિપાતિક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં છ નામમાં છ ભાવના નામોનો ઉલ્લેખ છે. નામ અને નામના અર્થમાં અભેદ માની નામના આ પ્રકરણમાં છ ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સૂત્રમાં આપેલ ઉદ્દિષ્ટ વગેરે પદથી ઔદ્ઘિકભાવ, આ રીતે સમગ્ર પદનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

(૧) ઔદ્ઘિક ભાવ :- જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મો વિપાક—ફળનો અનુભવ કરાવે તે ઉદ્ય કહેવાય છે.
કર્માના ઉદ્યથી જે ભાવ (પર્યાય) ઉત્પત્ત થાય તે ઔદ્ઘિકભાવ.

(૨) ઔપશમિક ભાવ :- ભારેલો અજ્ઞને જેમ ઉપરથી શાંત દેખાય પણ અંદર અજ્ઞન વિદ્યમાન હોય.
તેમ જે કર્મો સત્તામાં પડ્યા છે, જેનો ઉદ્ય અટકાવી દેવામાં આવ્યો છે, તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે,
કર્મના ઉપશમથી જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય તે ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે.

(૩) ક્ષાયિક ભાવ :- કર્મનો આત્યંતિક નાશ થાય, સંપૂર્ણપણે નાશ થાય તેને ક્ષય કહેવામાં આવે છે.
કર્મનો ક્ષય થવાથી જે પર્યાય ઉત્પત્ત થાય તે ક્ષાયિકભાવ કહેવાય છે.

(૪) ક્ષાયોપશમિક ભાવ :- કર્માનો ઉદ્યભાવી ક્ષય, સદવસ્થારૂપ ઉપશમ અને દેશધાતિ પ્રકૃતિનો
ઉદ્ય ચાલુ હોય તો તેને ક્ષયોપશમ કહેવામાં આવે છે. કર્મો પોતાની પૂર્ણશક્તિ સાથે ઉદ્યમાં ન આવે પણ
ક્ષીણ શક્તિવાળા બની ઉદ્યમાં આવે અને ઉદ્યાવલિકામાં પ્રવેશેલા મંદરસવાળા કર્માનો નાશ થઈ જાય

તેને ઉદ્યમાવી ક્ષય કહેવામાં આવે છે. ઉદ્યમાં નહીં આવેલા સત્તાગત સર્વધાતિ કર્મો ઉદ્યમાં ન આવે તેવા બનાવી દેવા, તેને ઉપશમ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે ઉદ્યમાં નહીં આવેલા સર્વધાતિ કર્મોનો ઉપશમ અને દેશધાતિ કર્મોનો ઉદ્ય ચાલુ હોય તેને ક્ષયોપશમ કહેવામાં આવે છે. દેશધાતિ કર્મોની શક્તિ મંદ હોવાથી તે ઉદ્ય જીવના ગુણોની ઘાત કરી શકતો નથી. દેશધાતિ કર્મો ગુણને આવરિત કરતા નથી. કર્મના ક્ષયોપશમથી જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય તે ક્ષયોપશમિકભાવ કહેવાય છે.

(૫) પારિષામિક ભાવ :— દ્રવ્ય કે વસ્તુનું પરિષામન થાય તે પરિષામ. તે પરિષામથી જે ભાવ ઉત્પત્ત થાય તે પારિષામિકભાવ અથવા દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં જ પરિષાત થાય તે પારિષામિક ભાવ કહેવાય છે અથવા કર્મના ઉદ્ય, ઉપશમાદિની અપેક્ષા વિના દ્રવ્યમાં જ સહજ પરિષામન થાય તેને પારિષામિક ભાવ કહે છે.

(૬) સાત્ત્વિક ભાવ :— પાંચ ભાવોમાંથી બે—ત્રણા, ચાર વગેરે ભાવો ભેગા મળે તો તે સત્ત્વિકાત કહેવાય છે અને સત્ત્વિકાતથી જે ભાવ ઉત્પત્ત થાય તે સત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે.

ઔદ્યિક ભાવ :-

૨ સે કિં તં ઉદ્દાએ ? ઉદ્દાએ દુવિહે પણન્તે, તં જહા- ઉદા ય, ઉદ્યણિપ્ફળણે।

સે કિં તં ઉદા ? ઉદા અદૃષ્ણં કમ્મપગડીણં ઉદાણં । સે તં ઉદા ।

સે કિં તં ઉદ્યણિપ્ફળણે ? ઉદ્યણિપ્ફળણે દુવિહે પણન્તે, તં જહા- જીવોદ્યણિપ્ફળણે ય, અજીવોદ્યણિપ્ફળણે ય ।

સે કિં તં જીવોદ્યણિપ્ફળણે ? જીવોદ્યણિપ્ફળણે અણેગવિહે પણન્તે, તં જહા ણેરઝે તિરિક્ખજોળિએ મળુસ્સે દેવે, પુઢવિકાઇએ જાવ વણસ્સિકાઇએ, તસકાઇએ, કોહકસાયી જાવ લોહકસાયી, ઇથ્થીવેયે પુરિસવેયે ણપુંસગવેયે, કણહલેસે જાવ સુકકલેસે, મિચ્છાદિટ્ટી, અવિરાએ, અણણાણી, આહારએ, છુમત્થે, સજોગી, સંસારત્થે, અસિદ્ધે । સે તં જીવોદ્યણિપ્ફળણે ।

સે કિં તં અજીવોદ્યણિપ્ફળણે ? અજીવોદ્યણિપ્ફળણે ચોદ્દસવિહે પણન્તે, તં જહા- ઓરાલિયં વા સરીરં, ઓરાલિયસરીરપયોગપરિણામિયં વા દવ્વં, વેઝ્વિયં વા સરીરં, વેઝ્વિયસરીરપયોગપરિણામિયં વા દવ્વં, એવં આહારં સરીરં, તેયં સરીરં, કમ્મગં સરીરં ચ ભાણિયવ્વં, પયોગપરિણામિએ વણ્ણે ગંધે રસે ફાસે । સે તં અજીવોદ્યણિપ્ફળણે । સે તં ઉદ્યણિપ્ફળણે । સે તં ઉદ્દાએ ।

શાન્દાર્થ :— ઉદ્દાએ = ઔદ્યિકભાવ, કર્મોનોઉદ્ય, ઉદા = ઔદ્યિક, ઉદ્યણિપ્ફળણે = ઉદ્યનિષ્પત્ત

ઉદ્યથી થનાર ભાવ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઔદ્યિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— ઉદ્ય અને ઉદ્યનિષ્પત્ત,

પ્રશ્ન— ઉદ્ય—ઔદ્યિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારના કર્મનો ઉદ્ય તે ઉદ્ય ઔદ્યાપિકભાવ છે.

પ્રશ્ન— ઉદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જીવઉદ્ય નિષ્પત્ત અને અજીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત.

પ્રશ્ન— જીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— નૈરયિક, તિર્યચ—યોનિક, મનુષ્ય, દેવ, પૃથ્વીકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધી, ત્રસ્કાયિક, કોધ કણાયીથી લોભકણાયી સુધી, સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસકવેદી, કૃષ્ણલેશ્યી, નીલલેશ્યી, કાપોતલેશ્યી, તેજોલેશ્યી, પચલેશ્યી, શુક્લલેશ્યી, મિથ્યાદસ્તિ, અવિરત, અજ્ઞાની, આહારક, ધર્મસ્થ, સયોગી, સંસારસ્થ, અસિદ્ધ.

પ્રશ્ન— અજીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અજીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવના ચૌદ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે— (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) ઔદારિક શરીરના વ્યાપારથી પરિણામિત દ્રવ્ય, (૩) વૈક્રિયશરીર, (૪) વૈક્રિય શરીરના વ્યાપારથી પરિણામિત દ્રવ્ય, (૫) આહારક શરીર, (૬) આહારક શરીરના વ્યાપારથી પરિણામિત દ્રવ્ય, (૭) તૈજસ શરીર, (૮) તૈજસ શરીરના વ્યાપારથી પરિણામિત દ્રવ્ય, (૯) કાર્મણ શરીર, (૧૦) કાર્મણ શરીરના વ્યાપારથી પરિણામિત દ્રવ્ય. (૧૧) પાંચે શરીરના વ્યાપારથી પરિણામિત દ્રવ્યના વર્ણ, (૧૨) ગંધ, (૧૩) રસ (૧૪) સ્પર્શ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ઔદ્યિકભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્માનો ઉદ્ય અને ઉદ્યથી પ્રાપ્ત થનારા ભાવ—પર્યાયો—અવસ્થાઓને ઔદ્યિકભાવ કહેવામાં આવે છે. કર્માદ્ય અને તે કર્માદ્યથી ઉત્પત્ત થતી પર્યાયો વચ્ચે પરસ્પર કાર્ય—કારણ ભાવ રહેલો છે. કર્માના ઉદ્યથી તે તે પર્યાયો—અવસ્થાઓ ઉત્પત્ત થાય છે માટે કર્માદ્ય કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. તે તે અવસ્થાઓ થાય ત્યારે વિપાકોન્ભૂખી(ઉદ્ય સન્ભૂખ થયેલા) અન્ય કર્માનો ઉદ્ય થાય છે. તેથી પર્યાય કારણ બને છે અને કર્માદ્ય કાર્ય બને છે. ઉદ્ય નિષ્પત્ત કારણભૂત કર્માદ્યથી જે અવસ્થાઓ ઉત્પત્ત થાય છે તે ઔદ્યિકભાવ કહેવાય છે.

ઔદ્યિક ભાવના બે પ્રકાર છે. ઉદ્ય અને ઉદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવ. ઉદ્યમાં માત્ર સામાન્ય કથન છે કે આઠ કર્મના ઉદ્યથી જે ભાવ-પર્યાય પ્રાપ્ત થાય તે ઉદ્ય ભાવ છે અને જુદાજુદા કર્મના ઉદ્યથી જીવને શું-શું પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશેષ કથન ઉદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવ છે.

ઉદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવના બે પ્રકાર છે. (૧) જીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત (૨) અજીવ ઉદ્યનિષ્પત્ત.

(૧) જીવ ઉદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવ :–

કર્મના ઉદ્યથી થતી જે અવસ્થાઓ જીવને સાક્ષાત્ પ્રભાવિત કરે અર્થાત્ અન્ય કોઈ માધ્યમ વિના જીવને સીધા જે કર્મ ફળનો અનુભવ થાય તે જીવ નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવ કહેવાય છે. જીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવમાં ચારગતિ, છ કાય, ત્રણવેદ વગેરેની ગણાના કરી છે. તેમાં પ્રાપ્ત: જીવવિપાકી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થયો છે. કયા કર્મના ઉદ્યે તે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ચાર્ટ આ પ્રમાણે છે.

જીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવ	ક્યા કર્મના ઉદ્યે પ્રાપ્ત થાય છે ?
ચાર ગતિ	ગતિનામ કર્મના ઉદ્યે.
છ કાય	સ્થાવર નામકર્મ અને ત્રસનામકર્મના ઉદ્યે.
ચાર ક્રષાય	ક્રષાય ચારિત્ર મોહનીયકર્મના ઉદ્યે.
ત્રણ વેદ	વેદ નોક્રષાય ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્યે.
છ લેશ્યા	ક્રષાય મોહનીય અને શરીરનામ કર્મના ઉદ્યે.
મિથ્યાદંદિ	મિથ્યાત્વ દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદ્યે.
અવિરત	અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્યે.
અજ્ઞાન	જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદ્યે.
આહારક	શરીર નામકર્મ ઉદ્યે.
છઘસ્થ	ચાર ઘાતિ કર્મના ઉદ્યે.
સયોગી	શરીર નામકર્મના ઉદ્યે.
સંસારીપણું	આઠ કર્મના ઉદ્યે.
અસિદ્ધત્વ	આઠ કર્મના ઉદ્યે.

લેશ્યા કોઈ કર્મના ઉદ્યના સીધા પરિપાકરૂપે નથી પરંતુ ક્રષાયથી અનુરૂપિત યોગની પ્રવૃત્તિને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે અને યોગએ શરીરનામકર્મના ઉદ્યનું ફળ છે, તેથી તેની જીવોદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવમાં ગણાના કરી છે. તે જ રીતે આહારકત્વ પણ કોઈ કર્મના સીધા પરિપાક રૂપે નથી પરંતુ શરીર અને પર્યાપ્તિ યોગ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણને આહાર કહેવામાં આવે છે. કાયયોગ દ્વારા જ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થાય છે અને યોગ તે શરીર નામકર્મના ફળ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે માટે આહારકપણાને જીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવમાં ગ્રહણ કરેલ છે. સૂત્રમાં જીવોદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવમાં ગતિ વગેરે થોડા નામોનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નિદ્રા-નિદ્રા વગેરે જે પ્રકૃતિઓ જીવના સ્વાભાવિક ગુણોની ઘાત

કરનાર છે તે સર્વના ઉદ્યે જીવને જે ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ ઔદ્યિક ભાવરૂપ જ છે.

(૨) અજીવોદ્યનિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવ :— જે ભાવ—પર્યાય શરીરના માધ્યમથી કે અજીવના માધ્યમથી પ્રગટ થાય છે, તે અજીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવ કહેવાય છે. નારકત્વ આદિની જેમ ઔદારિક શરીર પણ જીવને જ હોય છે પરંતુ ઔદારિક શરીર નામકર્મનો વિપાક મુખ્યત્વાના શરીરરૂપ પરિણત પુદ્ગલોના માધ્યમથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પુદ્ગલવિપાકી પ્રકૃતિઓના ઉદ્યને અજીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવમાં ગણાના કરી છે.

અજીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવમાં પાંચ શરીર તથા તે શરીરના વ્યાપારથી ગ્રહણ કરાતા અને તે તે રૂપે પરિણામિત થતા દ્રવ્યોનું પણ ગ્રહણ કરેલ છે. જેમકે ભાષા, શાસોશ્વાસ, મન યોગ્ય પુદ્ગલો શરીર દ્વારા જ ગ્રહણ કરાય છે. તે સર્વ પર્યાયોને અજીવોદ્ય નિષ્પત્ત ઔદ્યિકભાવમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. પાંચ શરીર અને પાંચે શરીરના પ્રયોગ—વ્યાપારથી ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય, એમ દ્વારા અને પાંચે શરીર દ્વારા વર્ષા, ગંધ, રસ, સ્પર્શ પરિણામિત કરાય છે. તેનો સમાવેશ તેમાં કરતાં અજીવોદ્ય—નિષ્પત્ત ઔદ્યિક ભાવના ચૌદ ભેદ જાણવા જોઈએ.

ઔપશામિકભાવ :-

૩ સે કિં તં ઉવસમિએ ? ઉવસમિએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- ઉવસમે ય, ઉવસમળિષ્ફળ્ણે ય, ।

સે કિં તં ઉવસમે ? ઉવસમે મોહળિજ્જસ્સ કમ્મસ્સ ઉવસમેણ । સે તં ઉવસમે ।

સે કિં તં ઉવસમળિષ્ફળ્ણે ? ઉવસમળિષ્ફળ્ણે અણેગવિહે પણ્ણતે, તં જહા- ઉવસંતકોહે જાવ ઉવસંતલોભે, ઉવસંતપેજ્જે, ઉવસંતદોસે, ઉવસંત દંસણ મોહળિજ્જે, ઉવસંતચરિત્તમોહળિજ્જે, ઉવસંતમોહળિજ્જે, ઉવસમિયા સમ્મતલદ્ધી, ઉવસમિયા ચરિત્તલદ્ધી, ઉવસંતકસાયછુતમથ્વીયરાગે । સે તં ઉવસમળિષ્ફળ્ણે । સે તં ઉવસમિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઔપશામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઔપશામિક ભાવ બે પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઉપશમ (૨) ઉપશમનિષ્પત્ત.

પ્રશ્ન— ઉપશમ—ઔપશામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— મોહનીય કર્મના ઉપશમથી જે ભાવ થાય તે ઉપશમ—ઔપશામિક ભાવ છે.

પ્રશ્ન— ઉપશમનિષ્પત્ત ઔપશામિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપશમનિષ્પત્ત ઔપશમિકભાવના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઉપશાંત કોઘાટિ ચાર ક્ષાય, ઉપશાંત રાગ, ઉપશાંત દ્વેષ, ઉપશાંત દર્શન મોહનીય, ઉપશાંત ચારિત્ર મોહનીય, ઉપશાંત મોહનીય, ઔપશમિક સમ્યકૃત્વલબ્ધિ, ઔપશમિક ચારિત્ર લબ્ધિ, ઉપશાંત ક્ષાય છંદસ્થ વીતરાગ. આ સર્વ ઉપશાંત નિષ્પત્ત ઔપશમિક ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ઔપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આઠ કર્મોમાંથી માત્ર મોહનીય કર્મને જ ઉપશાંત કરી શકાય. ફટકડી નાંખવાથી જેમ પાણીમાં રહેલ ડોળ નીચે બેસી જાય છે અને પાણી નિર્મળ દેખાય છે, તેમ મોહનીય કર્મને અંતમુહૂર્ત સુધી ઉદ્યમાં ન આવે તેવું બનાવી શકાય છે. તે સમયે સત્તામાં તો કર્મ રહેલા હોય છે. કર્મની આવી ઉપશમ અવસ્થા અંતમુહૂર્ત પર્યત જ રહે છે.

મોહનીય કર્મના મુખ્ય બે ભેદ છે. (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર મોહનીય. આ બંને પ્રકૃતિના ઉપશમથી જીવને કર્મશા: ઔપશમિક સમ્યકૃત્વલબ્ધિ અને ઔપશમિકચારિત્રલબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. દર્શન મોહનીયના ત્રણ પ્રભેદ અને ચારિત્ર મોહનીયમાં ક્ષાય ચારિત્ર મોહનીયના કોધ, માન, માયા અને લોભના સોળ તથા નોક્કાય ચારિત્ર મોહનીયના નવ પ્રભેદ કુલ ૨૫ ભેદ ચારિત્ર મોહનીયના છે. સૂત્રગત ઔપશમિક નિષ્પત્તના અનેક ભેદ, દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીયની પ્રકૃતિઓના ઉપશમની અપેક્ષાએ સમજવા.

અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાં મોહનીયકર્મ સંપૂર્ણ ઉપશાંત થઈ જાય છે. મોહનીય કર્મની એક પણ પ્રકૃતિ ઉદ્યમાં ન રહેવાના કારણે જીવ વીતરાગતાનો અનુભવ કરે છે. શેષ ઘાતિ કર્મો ઉદ્યમાં હોવાથી છંદસ્થ કહેવાય છે. અગિયારમા ગુણસ્થાનકની આ પ્રકારની સ્થિતિવાળા જીવને 'ઉપશાંત ક્ષાય છંદસ્થ વીતરાગ' કહેવાય છે.

ક્ષાયિકભાવ :-

૪ સે કિં તં ખઙ્ગે ? ખઙ્ગે દુવિહે પણતે, તં જહા- ખએ ય, ખયળિપ્પણે ય।

સે કિં તં ખએ ? ખએ અદૃષ્ણં કમ્મપગડીણં ખએણં । સે તં ખએ ।

સે કિં તં ખયળિપ્પણે ?

ખયળિપ્પણે અણેગવિહે પણતે, તં જહા- ઉપ્પણણાણદંસણધરે-અરહા જિણે કેવલી, ખીણાભિણિબોહિયણાણાવરણે ખીણસુયણાણાવરણે ખીણઓહિણા- ણાવરણે ખીણમણપજ્જવણાણાવરણે ખીણકેવલણાણાવરણે અણાવરણે ણિરાવરણે ખીણાવરણે ણાણાવરણિજ્જ કમ્મવિપ્પમુક્કે ॥૧॥

કેવલ દંસી સવ્વદંસી ખીણળિદ્ધ ખીણળિદ્ધ ખીણપયલે ખીણપયલાપયલે ખીણથીણગિદ્ધે ખીણચકખુદંસણાવરણે ખીણઅચકખુદંસણાવરણે ખીણઓહિદંસણાવરણે ખીણકેવલ દંસણાવરણે અણાવરણે ણિરાવરણે ખીણાવરણે દરિસણાવરણિજ્જકમ્મવિપ્પમુકકે ॥૨॥

ખીણસાયવેયળિજ્જે ખીણઅસાયવેયળિજ્જે અવેયણે ણિવ્વેયણે ખીણવેયણે સુભાડસુભવેયળિજ્જકમ્મવિપ્પમુકકે ॥૩॥

ખીણકોહે જાવ ખીણલોભે ખીણપેજ્જે ખીણદોસે ખીણદંસણમોહળિજ્જે ખીણચરિત્તમોહળિજ્જે અમોહે ણિમ્મોહે ખીણમોહે મોહળિજ્જકમ્મવિપ્પમુકકે ॥૪॥

ખીણણેરઝયાતે ખીણતિરિકખજોળિયાતે ખીણમળુસ્સાતે ખીણદેવાતે અણાતે ણિરાતે ખીણાતે આઉયકમ્મવિપ્પમુકકે ॥૫॥

ગતિજાતિસરીરંગોવંગ-બંધણ-સંઘાત-સંઘયણ-અણેગર્બોદિર્વિદસંઘાય-વિપ્પમુકકે, ખીણસુભણામે ખીણાસુભણામે અણામે ણિણામે ખીણણામે સુભાડસુભણામકમ્મવિપ્પમુકકે ॥૬॥

ખીણડચ્ચાગોએ, ખીણણીયાગોએ અગોએ નિગ્ગોએ ખીણગોએ સુભાડસુભગોત્તકમ્મ વિપ્પમુકકે ॥૭॥

ખીણદાણંતરાએ ખીણલાભંતરાએ ખીણભોગંતરાએ ખીણુવભોગંતરાએ ખીણવીરિયંત- રાએ અણંતરાએ નિરંતરાએ ખીણંતરાએ અંતરાઇયકમ્મવિપ્પમુકકે, સિદ્ધે બુદ્ધે મુત્તે પરિણિવ્યુએ અંતગડે સવ્વદુકખપહીણે । સે તં ખયળિપ્ફળણે । સે તં ખઝાએ ॥૮॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષાયિકભાવના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- ક્ષય અને ક્ષયનિષ્પત્ત.

પ્રશ્ન- ક્ષય-ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી જે ભાવ થાય તે ક્ષય-ક્ષાયિક ભાવ કહેવાય છે. તે ક્ષાયિકભાવ છે.

પ્રશ્ન- ક્ષયનિષ્પત્ત ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષયનિષ્પત્ત ક્ષાયિકભાવના અનેક પ્રકાર પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઉત્પત્ત જ્ઞાન

દર્શનધર, અહૃત, જિન, કેવળી, ક્ષીણઆભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણશૂતજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણઅવધિ–જ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણમનઃપર્વજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણકેવળજ્ઞાનાવરણ, અનાવરણ, નિરાવરણ, ક્ષીણાવરણ, જ્ઞાનાવરણીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૧॥

કેવળદર્શી, સર્વદર્શી, ક્ષીણનિદ્ર, ક્ષીણનિદ્રાનિદ્ર, ક્ષીણપ્રચયલ, ક્ષીણપ્રચયલાપ્રચયલ, ક્ષીણસ્ત્યાનગૃદ્ધ, ક્ષીણચક્ષુદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅચક્ષુદર્શનાવરણ, ક્ષીણઅવધિદર્શનાવરણ, ક્ષીણકેવળદર્શનાવરણ, અનાવરણ, નિરાવરણ, ક્ષીણાવરણ, દર્શનાવરણીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૨॥

ક્ષીણજ્ઞાતાવેદનીય, ક્ષીણઅજ્ઞાતાવેદનીય, અવેદન, નિર્વેદન, ક્ષીણવેદન, શુભાશુભવેદનીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૩॥

ક્ષીણકોધ યાવત્ ક્ષીણ લોભ, ક્ષીણરાગ, ક્ષીણદ્વેષ, ક્ષીણદર્શનમોહનીય, ક્ષીણચારિત્રમોહનીય, અમોહ, નિર્મોહ, ક્ષીણમોહ, મોહનીયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૪॥

ક્ષીણનરકાયુષ્ક, ક્ષીણતિર્યચાયુષ્ક, ક્ષીણમનુષ્યાયુષ્ક, ક્ષીણદેવાયુષ્ક, અનાયુષ્ક, નિરાયુષ્ક, ક્ષીણાયુષ્ક, આયુકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૫॥

ગતિ, જાતિ, શરીર, અંગોપાંગ, બંધન, સંઘાત, સંહનન, અનેક શરીર વૃંદ સંઘાત વિપ્રમુક્ત, ક્ષીણ શુભનામ, ક્ષીણ અશુભનામ, અનામ, નિર્નામ, ક્ષીણનામ, શુભાશુભ નામકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૬॥

ક્ષીણઉચ્ચયોત્ર, ક્ષીણનીચ્ચયોત્ર, અગોત્ર, નિર્ગોત્ર, ક્ષીણગોત્ર, શુભાશુભ ગોત્રકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૭॥

ક્ષીણદાનાંતરાય, ક્ષીણલાભાંતરાય, ક્ષીણભોગાંતરાય, ક્ષીણઉપભોગાંતરાય, ક્ષીણવીર્યાંતરાય, અનન્તરાય, નિરન્તરાય, ક્ષીણાન્તરાય, અંતરાયકર્મ વિપ્રમુક્ત. ॥૮॥

સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, પરિનિવૃત, અંતકૃત, સર્વદૃખ પ્રહીણ. આ ક્ષયનિષ્પત્ર ક્ષાયિકભાવનું સ્વરૂપ જાણવું. આ રીતે ક્ષાયિક ભાવની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ક્ષાયિકભાવનું પ્રરૂપણ કર્યું છે. આઠ કર્માંનો, સર્વ ઉત્તર ભેદ સહિત સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થાય છે. ક્ષયનિષ્પત્ર ક્ષાયિકભાવમાં જે નામ બતાવ્યા છે તે કર્મના ક્ષયથી ઉત્પત્ત થયેલ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થાના નામ છે. આ બધા નામ ભાવનિકેપરૂપ જ છે.

ક્ષયનિષ્પત્ર ક્ષાયિક ભાવમાં જે નામ બતાવ્યા છે તે બધા જ નિષ્કર્મા આત્માના ધોતક છે. તેમાં પ્રથમ જે ઉત્પત્ત જ્ઞાન–દર્શનધારક, અહૃત, જિન, કેવળી વગેરે નામ બતાવ્યા છે તે ઘાતિકર્મ સર્વથા ક્ષય પામે ત્યારે આત્માને જે નામોથી સંબોધિત કરાય છે તે છે.

આઠ કર્મ અને તેની ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થયો છે. તે સૂચવવા પ્રત્યેક ઉત્તર પ્રકૃતિ સાથે 'ક્ષીણ' વિશેષજ્ઞ લગાવી, ક્ષીણ આત્મનિખોદ્ધિક જ્ઞાનાવરણ વગેરે પ્રયોગ કર્યા છે. પ્રત્યેક કર્મમાં ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય દર્શાવી (૧) અનું કે અ ઉપસર્ગ, નિરૂ ઉપસર્ગ અને ક્ષીણ વિશેષજ્ઞ દ્વારા ત્રણ-ત્રણ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

અણાવરણે ણિરાવરણે ખીણાવરણે :- જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણકર્મમાં 'અનાવરણ, નિરાવરણ તથા ક્ષીણાવરણ' અંતરાય કર્મમાં અનંતરાય, નિરંતરાય, ક્ષીણાંતરાય' આ ત્રણ શબ્દ પ્રયોગ છે. તેમાં વર્તમાનમાં આવરણ-અંતરાય નથી તે સૂચવવા અનાવરણ અને અનંતરાય પ્રયોગ છે. ભવિષ્યમાં તે કર્મની સંભાવના નથી તે સૂચવવા નિરાવરણ અને નિરંતરાય પ્રયોગ છે અને તે કર્મની સત્તા જ નથી તે સૂચવવા ક્ષીણાવરણ અને ક્ષીણાંતરાય પ્રયોગ છે.

અણાડએ, ણિરાડએ, ખીણાડએ :- આયુષ્યમાં 'અનુ' આદિ ઉપસર્ગ દ્વારા અનાયુષ્ક, નિરાયુષ્ક, ક્ષીણાયુષ્ક પ્રયોગ છે. અનાયુષ્ક અર્થાત્ આયુષ્યનો ક્ષય થઈ ગયો છે. તદ્દ્વબ આયુષ્યનો જ ક્ષય થયો છે, તેવો અર્થ કોઈ ન કરે તે માટે નિરાયુષ્ક કહું અને ચૌદમાં ગુણસ્થાનકે કિંચિતમાત્ર આયુષ્ય શેષ હોય તેવી નિરાયુષ્કતા ગ્રહણ થઈ ન જાય માટે ક્ષીણાયુષ્ક કહું. તે નિઃશેષ આયુ ક્ષયતાને સૂચવે છે.

અવેયણ, ણિવ્બેયણ અમોહે ણિમ્મોહે :- શેષ કર્મોમાં 'અ' અને નિરૂ ઉપસર્ગ સહિત શબ્દ પ્રયોગ છે. જેમકે અવેદન, નિર્વેદન, ક્ષીણવેદન, અમોહ, નિર્મોહ, ક્ષીણમોહ વગેરે. તેમાં અવેદન અમોહ એટલે વેદનીય રહિત, મોહ રહિત તેવો અર્થ થાય છે. 'અ' ઉપસર્ગ નો 'અલ્પ' એવો અર્થ પણ થાય છે તેથી 'અલ્પવેદન' એવો અર્થ કોઈ ન કરે તે માટે નિર્વેદન, નિર્મોહ વગેરે કહું અને આ નિર્વેદન, નિર્મોહ અવસ્થા કાલાન્તર સ્થાયી છે તે સૂચવવા ક્ષીણવેદન, ક્ષીણમોહ વગેરે પ્રયોગ કરેલ છે. આ રીતે સર્વ કર્મોમાં આ ત્રણો શબ્દો બિનાર્થ ઘોનક છે.

સિદ્ધે બુદ્ધે મુત્તે :- ક્ષયનિષ્પત્ર ક્ષાયિકભાવના નામની ગણનાના અંતે આઠ કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પત્ર પદોની સાર્થકતા આ પ્રમાણે છે. સિદ્ધ-સમસ્ત પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયા તે સિદ્ધ, બુદ્ધ-બોધિસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી લેવાથી બુદ્ધ અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ થઈ ગયા તે બુદ્ધ, મુક્ત-બાબ્દ આભ્યાંતર બંધનથી મુક્ત થઈ જવાથી મુક્ત, પરિનિવૃત-સર્વપ્રકારે શીતલીભૂત થઈ જવાથી પરિનિવૃત, અંતકૃત-સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી અંતકૃત, સર્વ દુઃખ પ્રહીણ-શારીરિક, માનસિક સમસ્ત દુઃખોનો આત્મજ્ઞિક ક્ષય થઈ જવાથી સર્વ દુઃખપ્રહીણ કહેવાય છે.

ક્ષાયોપશાભિકભાવ :-

૫ સે કિં તં ખાઓવસમિએ ? ખાઓવસમિએ દુવિહે પણણતે, તં જહા-
ખાઓવસમે ય ખાઓવસમણિપ્ફળણે ય ।

સે કિં ખાઓવસમે ? ખાઓવસમે ચડણહં ઘાઇકમ્માણં ખાઓવસમેણં, તં જહા-
ણાણાવરણિજ્જસ્સ, દંસણાવરણિજ્જસ્સ, મોહણિજ્જસ્સ, અંતરાઇયસ્સ । સે

તં ખઓવસમે ।

સે કિં તં ખઓવસમળિફળે ? ખઓવસમળિફળે અણગવિહે પણતે, તં જહા ખઓવસમિયા આભિણબોહિયણાણલદ્ધી જાવ ખઓવસમિયા મણપજ્જવ-ણાણલદ્ધી, ખઓવસમિયા મઝઅણાણલદ્ધી, ખઓવસમિયા સુયઅણાણલદ્ધી, ખઓવસમિયા વિભંગણાણલદ્ધી, ખઓવસમિયા ચકખુદંસણલદ્ધી, એવમચકખુ દંસણલદ્ધી, ઓહિદંસણલદ્ધી, એવં સમ્મદંસણલદ્ધી મિચ્છાદંસણલદ્ધી સમ્મામિચ્છા-દંસણલદ્ધી, ખઓવસમિયા સામાઇયચરિતલદ્ધી એવં છેદોવટ્ટાવણલદ્ધી પરિહાર-વિસુદ્ધિયલદ્ધી સુહુમસંપરાઇયલદ્ધી એવં ચરિતાચરિતલદ્ધી, ખઓવસમિયા દાણલદ્ધી જાવ ખઓવમસિયા વીરિયલદ્ધી એવં પંડિયવીરયલદ્ધી બાલવીરિયલદ્ધી બાલપંડિય-વીરિયલદ્ધી, ખઓવસમિયા સોઝંદિયલદ્ધી જાવ ખઓવસમિયા ફાસિંદિયલદ્ધી, ખઓવસમિએ આયારથરે, સૂયગડથરે, ઠાણથરે, સમવાયથરે, વિવાહપણતિથરે જાવ ખઓવસમિએ વિવાગસુયથરે, ખઓવસમિએ દિદ્ધિવાયથરે, ખઓવસમિએ ણવપુષ્વી જાવ ચોદસપુષ્વી, ખઓવસમિએ ગળી, ખઓવસમિએવાયએ । સે તં ખઓવસ- મળિફળે । સે તં ખઓવસમિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષયોપશમિક ભાવના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ક્ષયોપશમ (૨) ક્ષયોપશમનિષ્પત્ત.

પ્રશ્ન- ક્ષયોપશમ-ક્ષયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ચાર ઘાતિ કર્માના ક્ષયોપશમને ક્ષયોપશમિક ભાવ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાનાવરણીયનો, (૨) દર્શનાવરણીયનો, (૩) મોહનીયનો (૪) અંતરાયનો ક્ષયોપશમ થાય છે. આ ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન- ક્ષયોપશમ નિષ્પત્ત ક્ષયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષયોપશમનિષ્પત્ત ક્ષયોપશમિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે. તે લબ્ધિરૂપે આ પ્રમાણે છે- ક્ષયોપશમિકી આભિનિબોહિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાનલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી મતિજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાનલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શનલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી સમ્યગુદર્શન, મિથ્યાદર્શન, મિશ્રદર્શનલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી સામાયિક ચારિત્ર, છેદોપસ્થાપના, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર, ચારિત્રચારિત્રલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી દાન, લાભ,

ભોગ, ઉપભોગ, વીર્યલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી પંડિતવીર્ય, બાલવીર્ય, બાલપંડિતવીર્યલબ્ધિ. ક્ષયોપશમિકી શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ગ્રાણોન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, સ્પર્શોન્દ્રિયલબ્ધિ.

ક્ષયોપશમિક આચારાંગધારી, સૂત્રકૃતાંગધારી, સ્થાનાંગધારી, સમવાયાંગધારી, વ્યાખ્યા—પ્રજ્ઞાપિદ્ધારી યાવત્ વિપાકસૂત્રધારી, દષ્ટિવાદધારી, નવપૂર્વધારી, દસ, અગિયાર, બાર, તેર, ચૌદ્ધૂર્વધારી,

ક્ષયોપશમિક ગણી, ક્ષયોપશમિક વાચક. આ ક્ષયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. ક્ષયોપશમિક ભાવની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ,

વિવેચન :-

આઠ કર્મમાંથી ચાર ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ થઈ શકે છે, ચાર અધાતિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતો નથી. જે કર્મમાં સર્વધાતિ અને દેશધાતિ બંને પ્રકારના સ્પર્ધકો(અંશો) હોય તે કર્મનો જ ક્ષયોપશમ થાય. અધાતિકર્મોમાં આ બે વિકલ્પ જ નથી માટે તેનો ક્ષયોપશમ નથી. ઘાતિકર્મોમાં પણ હાસ્યાદિ નવ નોકપાયમાં માત્ર દેશધાતિ સ્પર્ધકો છે, કેવળજ્ઞાનાવરણ વગેરે પ્રકૃતિઓમાં માત્ર સર્વધાતિ સ્પર્ધકો જ છે, તેથી તેનો ક્ષયોપશમ ન થાય. બંને પ્રકારના સ્પર્ધકો હોય તેવા મતિજ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ સંભવે છે. કયા કર્મના ક્ષયોપશમથી કયો ભાવ પ્રગટ થાય છે તેનો ચાર્ટ.

ક્ષયોપશમ નિષ્પત્તભાવ	ક્યા કર્મનો ક્ષયોપશમ
પ્રથમના ચાર શાન	તત્તત્ત શાનાવરણ
ત્રણ અજ્ઞાન	તત્તત્ત શાનાવરણ
પ્રથમના ત્રણ દર્શન	દર્શનાવરણીય
સમ્યાદર્શનાદિ ત્રણ	દર્શન મોહનીય
ચાર ચારિત્ર, ચારિત્રાચારિત્ર	અનંતાનુભંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, કષાય ચતુર્ષક.
દાનાદિ પાંચ	તત્તત્ત અંતરાય
ત્રણ વીર્ય	વીર્યાતરાય
પાંચ ઈંદ્રિયલબ્ધિ (ભાવેન્દ્રિયાપેક્ષા)	મતિ—શુતજ્ઞાનાવરણ, ચક્ષુ—અચક્ષુ દર્શનાવરણ
બાર અંગધારણ	શુતજ્ઞાનાવરણ
ગણી, વાચકલબ્ધિ	શુતજ્ઞાનાવરણ

અહીં અભાવરૂપ ત્રણ અજ્ઞાન લેવાના નથી. જાગપણાના અભાવરૂપ અજ્ઞાન ઔદ્યિક ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ક્ષયોપશમભાવગત ત્રણ અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. મિથ્યાત્વના ઉદ્યે તે વિપરીત બોધ રૂપ છે, પણ જે બોધ છે, તે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે.

ઔદ્યિક ભાવના અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણીયના ઉદ્યે બોધનો અભાવ હોય છે અને ક્ષયોપશમિક ભાવના અજ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી બોધ તો હોય છે પણ મિથ્યાત્વના ઉદ્યે વિપરીત બોધ હોય છે.

ક્ષયોપશમભાવમાં જે કર્મનો ઉપશમ થાય છે તે વિપાકની અપેક્ષાએ છે. પ્રદેશની અપેક્ષાએ નહીં. પ્રદેશની અપેક્ષાએ તો ઉદ્ય ચાલુ જ હોય છે. ઉપશમભાવમાં વિપાક અને પ્રદેશ બંને અપેક્ષાએ ઉદ્યનો અભાવ હોય છે. કર્મફળનો અનુભવ કરાવે તો તે વિપાકોદ્ય કહેવાય અને ફળનો અનુભવ કરાવ્યા વિના કર્મ આત્માથી પૃથક થઈ જાય, તે પ્રદેશોદ્ય કહેવાય.

પારિણામિક ભાવ :-

૬ સે કિં તં પારિણામિએ ? પારિણામિએ દુવિહે પણત્તે, તં જહા-સાદિપારિણામિએ ય, અણાદિપારિણામિએ ય ।

સે કિં તં સાદિપારિણામિએ ? સાદિપારિણામિએ અણેગવિહે પણત્તે, તં જહા-

જુણણસુરા જુણણગુલો, જુણણઘયં જુણણતંડુલા ચેવ ।

અબ્ભા ય અબ્ભરુકુખા, સંજા ગંધબ્વણગરા ય ॥૨૪॥

ઉક્કાવાયા દિસાદાહા ગજ્જયં વિજ્જૂ ણિગધાયા જૂવયા જકુખાદિત્તા ધૂમિયા મહિયા રયુગધાઓ ચંદોવરાગા સૂરોવરાગા ચંદપરિવેસા સૂરપરિવેસા પડિચંદ્યા પડિસૂર્યા ઇંદ્ધણૂ ઉદગમચ્છા કવિહસિયા અમોહા વાસા વાસહરા ગામા ણગરા ઘરા પબ્બયા પાયાલા ભવણા ણિરયા રયણપ્પભા સક્કરપ્પભા વાલુયપ્પભા પંકપ્પભા ધૂમપ્પભા તમા તમતમા સોહમ્મે ઈસાણે જાવ આણએ પાણએ આરણે અચ્ચુએ ગેવેજ્જે અણુત્તરોવવાઇયા ઈસીપભારા પરમાણુપોગગલે દુપએસિએ જાવ અણતપએસિએ । સે તં સાદિપારિ- ણામિએ ।

સે કિં તં અણાદિપારિણામિએ ? અણાદિપારિણામિએ-ધ્યમતિથિકાએ અધ્યમતિથિ-કાએ આગાસતિથિકાએ જીવતિથિકાએ પોગગલતિથિકાએ અદ્ધાસમએ લોએ અલોએ ભવસિદ્ધિયા અભવસિદ્ધિયા । સે તં અણાદિપારિણામિએ । સે તં પારિણામિએ ।

શાન્દાર્થ :- પારિણામિએ = પારિણામિકભાવ, સાદિપારિણામિએ = સાદિપારિણામિક ભાવ, અણાદિપારિણામિએ = અનાદિ પારિણામિક ભાવ, જુણણસુરા = જૂનો દારૂ, જુણણગુલો = જૂનો ગોળ, જુણણઘયં = જૂનુ ધી, જુણણતંડુલા = જૂના ચોખા, અબ્ભા = અભ્ભ-વાદળ, અબ્ભરુકુખા = અભ્ભવૃક્ષ, વૃક્ષાકાર પરિણત વાદળા, સંજા = સંધ્યા, ગંધબ્વણગરા = મહેલોથી શોભિત નગરો જેવા આકાશમાં બનતા આકારો, દિસાદાહા = દિંદાહ આકાશમાં બણતી અજ્ઞિનો આભાસ થવો, કોઈપણ

દિશામાં અજિ જેવું દેખાવું, ઉક્કાવાયા = ઉલ્કાપાત, આકાશમાંથી પડતા તેજપુંજ, ગજ્જિયં = ગર્જના, મેઘગર્જના, વિજ્જૂ = વિજળી, ણિગઘાયા = નિર્ધાત- વિજળીનું પડવું, જૂવયા = યૂપક- શુક્લપક્ષના પ્રથમ ત્રણ દિવસનો ચંદ્ર, જક્ખાદિત્તા = યક્ષાદિત્ત, આકાશમાં પિશાચના આકારવાળી અજિ દેખાય તે, ધૂમિયા = ધૂમિકા-ધૂમાડા જેવી આકાશમાં દેખાતી ધૂમ્મસ, મહિયા = મહિકા- જલકણવાળી ધૂમ્મસ-જાકળ, રયુગઘાઓ = રજોદ્ધાત-આકાશમાં ધૂળ ઉડે તે, ચંદોવરાગા = ચંદ્રગ્રહણ, સૂરોવરાગા = સૂર્યગ્રહણ, ચંદપરિવેશા = ચંદ્રપરિવેશ, ચંદની ચારેબાજુ પુદ્ગલનું મંણ, સૂરપરિવેશા = સૂર્યપરિવેશ, પડિચંદ્યા, પડિસૂરયા = પ્રતિચંદ્ર, પ્રતિસૂર્ય, ઉત્પાતને સૂચયતા બીજા ચંદ્ર-સૂર્યનું દેખાવું, ઇંદ્ધણુ = મેઘ ધનુષ્ય, ઉદગમચ્છ = મેઘધનુષ્યના ટુકડા, કવિહસિયા = કપિહસિતા- આકાશમાં સંભળાતી કષ્ણકટુ ધ્વનિ, અમોઘ = અમોઘ, ઉદ્ય-અસ્ત સમયે સૂર્યના કિરણ દ્વારા ઉત્પત્ત રેખા વિશેષ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પારિષામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પારિષામિક ભાવના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સાદિપારિષામિક (૨) અનાદિ પારિષામિક.

પ્રશ્ન- સાદિ પારિષામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સાદિ પારિષામિક ભાવના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— જૂનો દારૂ, જૂનો ગોળ, જૂનું ધી, જૂના ચોખા, વાદળા, અભવૃક્ષ, સંધ્યા, ગંધર્વનગર, ઉલ્કાપાત, દિગદાહ, મેઘગર્જના, વિજળી, નિર્ધાત, યૂપક, યક્ષાદિત્ત, ધૂમિકા, મહિકા, રજોદ્ધાત, ચંદ-સૂર્ય ગ્રહણ, ચંદ્ર-સૂર્ય પરિવેશ, પ્રતિચંદ્ર-પ્રતિસૂર્ય, મેઘધનુષ્ય, મેઘધનુષ્યના ટુકડા, કપિહસિત, અમોઘ, ક્ષેત્ર, વર્ષધર પર્વત, ગામ, નગર, ધર, પર્વત, પાતાળકળશ, ભવન, નરક, રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમસ્તમપ્રભા, સૌધર્મ, ઈશાનથી લઈ આનત, પ્રાણત, આરણ-અરયુત દેવલોકો, ગૈવેયક, અનુતારોપપાતિકદેવ વિમાન, ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી, પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંત પ્રદેશીસ્કંધ. આ સર્વે સાદિપારિષામિક ભાવરૂપે છે.

પ્રશ્ન- અનાદિ પારિષામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જ્વાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્વાસમય, લોક, અલોક, ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક. તે અનાદિ પારિષામિક ભાવરૂપે છે. તે પારિષામિકભાવ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પારિષામિક ભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળ સ્વભાવને કાયમ રાખીને પૂર્વઅવસ્થાનો નાશ અને ઉત્તરાવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ પરિણમન દ્વયમાં થયા જ કરે છે. તેને પારિષામિક ભાવ કહે છે.

સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને દ્રવ્યની પર્યાયનું ઉત્પન્ન અને નાષ્ટ થવું તે પરિણામ કહેવાય છે. પરિણામ અથવા પરિણામથી નિષ્પત્ત થાય તે પારિણામિક કહેવાય છે. આ પારિણામિક ભાવના સાદ્ય પારિણામિક અને અનાદિ પારિણામિક એવા બે ભેદ છે.

દારુ, ગોળ, ધી, ચોખાની અવસ્થા નવા જૂના થવા રૂપે બદલાય છે. નવીનતારૂપ પર્યાય નાશ પામે ત્યારે જ જીર્ણતારૂપ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. નવી—જૂની પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે પરિણામ આદિ સહિત છે. 'જૂનું તે વિશેષણ ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નવું કે જૂનું પર્યાયસૂચક કોઈપણ વિશેષણ ઉદાહરણરૂપે લઈ શકાય. મેઘ—સંધ્યા—ઉલ્કાપાત વગેરે અવસ્થા પણ ઉત્પન્ન થતી અને થોડા સમયમાં નાશ પામતી જગ્યાય છે માટે તે આદિ પરિણામરૂપે છે. ભરત વગેરે ક્ષેત્ર, વર્ષધરો, વિમાન વગેરેને સાદિપરિણામરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના બનેલ છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામનરીલ છે. આકારથી અવસ્થિત રહેતા હોવાથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર વગેરે શાશ્વત છે પરંતુ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ પછી તે પુદ્ગલોનું અવશ્ય પરિણામન થાય છે. તે પુદ્ગલોની જગ્યાએ તે જ આકારમાં અન્ય પુદ્ગલો જોડાય જાય છે. આ રીતે આકારની અપેક્ષાએ શાશ્વત હોવા છતાં ભરત વગેરે સાદિ પરિણામરૂપ છે.

ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય, લોક, અલોક, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ વગેરે સ્વભાવથી જ અનાદિકાળથી તે—તે રૂપમાં પરિણાત છે માટે તે અનાદિ પરિણામ કહેવાય છે.

સાન્નિપાતિકભાવ :-

૭ સે કિં તં સણિણવાઇએ ?

સણિણવાઇએ- એતેસિં ચેવ ઉદ્દય-ઉવસમિય-ખદ્ય-ખઓવસમિય-પારિણા- મિયાણ ભાવાણ દુયસંજોએણ તિયસંજોએણ ચડકકસંજોએણ પંચગસંજોએણ જે ણિફ્ફજ્જંતિ સંબ્લે સે સણિણવાઇએ ણામે । તત્થ ણ દસ દુગસંજોગા, દસ તિગસંજોગા, પંચ ચડકકસંજોગા, એકકે પંચગસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સાન્નિપાતિકભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક. આ પાંચ ભાવોમાંથી બેના સંયોગથી, ત્રણના સંયોગથી, ચારના અને પાંચના સંયોગથી જે ભાવ નિષ્પત્ત થાય છે, તે સાન્નિપાતિક ભાવનામ છે. તેમાં દ્વિકસંયોગજ દસ, ત્રિકસંયોગજ દસ, ચતુઃસંયોગજ પાંચ અને પંચસંયોગજ એક ભાવ છે. આ સર્વ મળી છબ્બીસ સાન્નિપાતિક ભાવ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદોની સંખ્યાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. ઔદ્યિક

વગેરે પાંચ ભાવોમાંથી બે—બે ભાવોને ભેગા કરવામાં આવે તેને દ્વિકસંયોગ સાન્નિપાતિક ભાવ કહેવાય છે. તેના દસ ભેદ છે. તે જ રીતે ઔદ્ઘિક વગેરે ત્રણ, ચાર, પાંચ ભાવને ભેગા કરવામાં આવે તે કમથી ત્રિસંયોગ, ચતુઃસંયોગ અને પંચસંયોગ સાન્નિપાતિક ભાવ કહેવાય. દ્વિક સંયોગજ-૧૦, ત્રિકસંયોગજ-૧૦, ચતુઃસંયોગજ-૫ અને પંચ સંયોગજ-૧, કુલ મળી છબ્બીસ ભેદ સાન્નિપાતિક ભાવના થાય છે.

દ્વિકસંયોગી દસ સાન્નિપાતિકભાવ :-

૮ તત્થ ણ જે સે દસ દુગસંજોગ તે ણ ઇમે-અતિથ ણામે ઉદ્દિષ્ટ ઉવસમણિપ્રણે, અતિથ ણામે ઉદ્દિષ્ટ ખયણિપ્રણે, અતિથ ણામે ઉદ્દિષ્ટ ખઓવસમણિપ્રણે, અતિથ ણામે ઉદ્દિષ્ટ પારિણામિયણિપ્રણે ।

અતિથ ણામે ઉવસમિએ ખયણિપ્રણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમણિપ્રણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ।

અતિથ ણામે ખદ્દે ખઓવસમણિપ્રણે, અતિથ ણામે ખદ્દે પારિણામિયણિપ્રણે, અતિથ ણામે ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ।

ભાવાર્થ :- પાંચ ભાવોમાંથી બે—બેનો સંયોગ કરવાથી નિષ્પત્ત થતાં દસ દ્વિસંયોગી ભંગાના નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઔદ્ઘિક—ઔપશભિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૨) ઔદ્ઘિક—ક્ષાયિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૩) ઔદ્ઘિક—ક્ષાયોપશભિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૪) ઔદ્ઘિક—પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૫) ઔપશભિક—ક્ષાયોપશભિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૬) ઔપશભિક—પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૭) ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશભિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૮) ક્ષાયિક—પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૯) ક્ષાયોપશભિક—પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ. (૧૦) ક્ષાયોપશભિક—પારિણામિકના સંયોગથી નિષ્પત્ત ભાવ.

૯ કયરે સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ ઉવસમણિપ્રણે ? ઉદ્દે ત્તિ મળૂસે ઉવસંતા કસાયા, એસ ણ સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ ઉવસમણિપ્રણે ॥૧॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ ખયણિપ્રણે ? ઉદ્દે ત્તિ મળૂસે ખદ્દ્યં સમ્મતં, એસ ણ સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ ખયણિપ્રણે ॥૨॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ ખઓવસમણિપ્રણે ? ઉદ્દે ત્તિ મળૂસે ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં, એસ ણ સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ ખઓવસમણિપ્રણે ॥૩॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ પારિણામિયણિપ્રણે ? ઉદ્દે ત્તિ મળૂસે પારિણામિએ

જીવે, એસ ણં સે ણામે ઉદ્દિષ્ટ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ॥૪॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ ખયળિપ્ફણ્ણે ? ઉવસંતા કસાયા ખઇયં સમ્મતં, એસ ણં સે ણામે ઉવસમિએ ખયળિપ્ફણ્ણે ॥૫॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ? ઉવસંતા કસાયા ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં, એસ ણં સે ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ॥૬॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ? ઉવસંતા કસાયા પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ॥૭॥

કયરે સે ણામે ખઇએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ? ખઇયં સમ્મતં ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં, એસ ણં સે ણામે ખઇએ ખઓવસમણિપ્ફણ્ણે ॥૮॥

કયરે સે ણામે ખઇએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ? ખઇયં સમ્મતં પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ખઇએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ॥૯॥

કયરે સે ણામે ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ? ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં પારિણામિએ જીવે, એસ ણં સે ણામે ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક-ઔપશાખિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ઔપશાખિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ નિષ્પત્ત થાય છે. ॥૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક-ક્ષાયિક' નામનો બીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ક્ષાયિકભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને છે. ॥૨॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક-ક્ષાયોપશાખિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ અને ક્ષાયોપશાખિક ભાવમાં ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને છે. ॥૩॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક-પારિણામિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, પારિણામિકભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને છે. ॥૪॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઔપશમિક કષાય અને ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિકસમ્યકૃત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને છે. ॥૫॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયોપશમિક' નામનો છદ્રો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંડ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી છદ્રો ભંગ બને છે. ॥૬॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—પારિણામિક' નામનો સાતમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી સાતમો ભંગ બને છે. ॥૭॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક' નામનો આઠમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંડ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી આઠમો ભંગ બને છે. ॥૮॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયિક—પારિણામિક' નામનો નવમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી નવમો ભંગ બને છે. ॥૯॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો દસમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંડ્રિય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી દસમો ભંગ બને છે. ॥૧૦॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્વિકસંયોગજ સાન્નિપાતિક ભાવના દસ ભંગ કહ્યા છે. તે ભંગ બનાવવા પાંચે ભાવોને ક્રમથી સ્થાપિત કરવા. પેલો અને બીજો ભાવ ભેગો કરતા પ્રથમ ભંગ થાય, પેલો અને ત્રીજો ભાવ ભેગો કરતા બીજો ભંગ થાય, પેલો અને ચોથો ભાવ ભેગો કરતાં ત્રીજો ભંગ થાય. એ રીતે પ્રથમ ઔદ્યિક ભાવ સાથે ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક ભાવને ક્રમથી જોડતા ચાર ભંગ થાય, ત્યાર પછી બીજો ભાવ ઔપશમિક સાથે ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિકને ક્રમથી જોડતા ત્રણ ભંગ થાય, ક્ષાયિક ભાવ સાથે ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિકને ક્રમથી જોડતા બે ભંગ થાય અને ક્ષાયોપશમિક સાથે પારિણામિકને જોડતા એક ભંગ થાય, આ રીતે દ્વિક સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવના દસ ભંગ થાય છે.

યથા—	૧.૨	પ્રથમ ભંગ	૨.૪	છષ્ઠો ભંગ
	૧.૩	બીજો ભંગ	૨.૫	સાતમો ભંગ
	૧.૪	ત્રીજો ભંગ	૩.૪	આઠમો ભંગ
	૧.૫	ચોથો ભંગ	૩.૫	નવમો ભંગ
	૨.૩	પાંચમોભંગ	૪.૫	દશમો ભંગ

સૂત્રકારે આ દસ ભંગોને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા છે. તેમાં ઔદ્યિક ભાવમાં ઉદાહરણરૂપે મનુષ્યગતિ લીધી છે કારણ કે ગતિનામ કર્મના ઉદયથી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઔપશામિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં અનંતાનુંબંધી કષાય અને દર્શન મોહનીયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, ક્ષયોપશામિક ભાવમાં ઈંડ્રિયો, જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી ભાવેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય છે. પારિષામિક ભાવમાં જીવત્વનું ગ્રહણ કર્યું છે. જીવત્વ જીવનો સ્વભાવ છે અને તે અનાદિ પારિષામિક ભાવ છે. પાંચ ભાવોના ઉદાહરણરૂપે આ નામો ગ્રહણ કર્યા છે તે પણ ઉપલક્ષણરૂપ છે. આ ભાવોમાં જે જે કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદ્ય, ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, જ્યાં જે ઘટિત થતાં હોય ત્યાં તે ગ્રહણ કરી શકાય.

દ્વિકસંયોગી સાત્ત્વિપાતિક ભાવના દસ ભંગમાંથી 'ક્ષાયિક–પારિષામિક' નામનો નવમો ભંગ જ સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ ઘટિત થાય છે. શેષ નવ ભંગ શૂન્ય છે. પ્રૃપણ માત્ર છે. સિદ્ધ ભગવાનમાં આઠ કર્મના ક્ષયના કારણો ક્ષાયિક જ્ઞાન, ક્ષાયિક દર્શન, ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ ક્ષયિકચારિત્ર વગેરે ક્ષાયિક ભાવ છે અને જીવત્વરૂપ પારિષામિક ભાવ છે. સંસારી જીવોમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ ભાવ હોય. માટે દ્વિક સંયોગી ભંગ સંસારી જીવોમાં હોતા નથી.

ત્રિકસંયોગી દશ સાત્ત્વિપાતિક ભાવ :-

૧૦ તત્થ યં જે તે દસ તિગસંજોગા તે યં ઇમે- અતિથ ણામે ઉદઙ્ગા ઉવસમિએ ખયળિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉદઙ્ગા ઉવસમિએ ખઓવસમળિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉદઙ્ગા ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉદઙ્ગા ઉવસમિએ ખઝાણિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉદઙ્ગા ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉદઙ્ગા ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે ।

અતિથ ણામે ઉવસમિએ ખઝાણિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમળિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ ખઝાણિપ્ફણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે । અતિથ ણામે ખઝાણિપ્ફણે, અતિથ ણામે પારિણામિયળિપ્ફણે ।

ભાવાર્થ :- તેમાં જે દસ ત્રિકસંયોગી ભંગ છે, તે આ પ્રમાણે છે-

(१) औदिक—औपशमिक—क्षायिक निष्पत्र. (२) औदिक—औपशमिक क्षायोपशमिक निष्पत्र.
 (३) औदिक—औपशमिक पारिषामिक निष्पत्र. (४) औदिक—क्षायिक—क्षायोपशमिक निष्पत्र. (५)
 औदिक—क्षायिक—पारिषामिक निष्पत्र. (६) औदिक—क्षायिक—क्षायोपशमिक—पारिषामिक निष्पत्र. (७)
 औपशमिक—क्षायिक—क्षायोपशमिक निष्पत्र. (८) औपशमिक—क्षायिक—पारिषामिक निष्पत्र. (९)
 औपशमिक—क्षायोपशमिक—पारिषामिक निष्पत्र. (१०) क्षायिक—क्षायोपशमिक—पारिषामिक निष्पत्र.

११ कयरे से णामे उदइए उवसमिए खयणिप्फणे ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खइयं सम्पत्तं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खयणिप्फणे ॥१॥

कयरे से णामे उदइए उवसमिए खओवसमणिप्फणे ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए उवसमिए खओवसमणिप्फणे ॥२॥

कयरे से णामे उदइए उवसमिए पारिणामियणिप्फणे ? उदए त्ति मणूसे उवसंता कसाया पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए उवसमिए पारिणामिय- णिप्फणे ॥३॥

कयरे से णामे उदइए खइए खओवसमणिप्फणे ? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्पत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उदइए खइए खओवसमणिप्फणे ॥४॥

कयरे से णामे उदइए खइए पारिणामियणिप्फणे ? उदए त्ति मणूसे खइयं सम्पत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए खइए पारिणामियणिप्फणे ॥५॥

कयरे से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामियणिप्फणे ? उदए त्ति मणूसे खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइए खओवसमिए पारिणामियणिप्फणे ॥६॥

कयरे से णामे उवसमिए खइए खओवसमणिप्फणे ? उवसंता कसाया खइयं सम्पत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं, एस णं से णामे उवसमिए खइए खओवसम- णिप्फणे ॥७॥

कयरे से णामे उवसमिए खइए पारिणामियणिप्फणे ? उवसंता कसाया खइयं सम्पत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिए खइए पारिणामिय- णिप्फणे ॥८॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે ? ઉવસંતા કસાયા ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં પારિણામિએ જીવે, એસ ણ સે ણામે ઉવસમિએ ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે ॥૯॥

કયરે સે ણામે ખઝાએ ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે ? ખઝયં સમ્મત્તાં ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં પારિણામિએ જીવે, એસ ણ સે ણામે ખઝાએ ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણે ॥૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્ઘિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્ઘિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત ક્ષાય તથા ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ બને છે. ॥૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્ઘિક-ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો બીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્ઘિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત ક્ષાય, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંડ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને છે. ॥૨॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્ઘિક-ઔપશમિક-પારિણામિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને છે ?

ઉત્તર— ઔદ્ઘિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત ક્ષાય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વનું ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને. ॥૩॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્ઘિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્ઘિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંડ્રિય ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને. ॥૪॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્ઘિક-ક્ષાયિક-પારિણામિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્ઘિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને. ॥૫॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્ઘિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક' નામનો છાટો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્ઘિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિક ભાવમાં ઈંડ્રિય, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી છાટો ભંગ બને. ॥૬॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક' નામનો સાતમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્ડ્રિય ગ્રહણ કરવાથી સાતમો ભંગ બને. ॥૭॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-ક્ષાયિક-પારિષામિક' નામનો આઠમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને પારિષામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી આઠમો ભંગ બને. ॥૮॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિષામિક' નામનો નવમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્ડ્રિય અને પારિષામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી નવમો ભંગ બને. ॥૯॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિષામિક' નામનો દસમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈન્ડ્રિય, પારિષામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી દસમો ભંગ બને છે. ॥૧૦॥

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે ત્રિસંયોગી સાત્ત્વિક ભાવનું સ્વરૂપ અને તેના દસ ભંગો ઉદાહરણ સાથે સમજાવ્યા છે.

પાંચ ભાવોને ક્રમથી સ્થાપિત કરી ત્રણ—ત્રણને ભેગા કરવાથી ત્રિક સંયોગી ભંગ બને છે. તે આ પ્રમાણે સમજવા. (૧) ઔદ્ઘિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિષામિક.

૧. ૨. ૩	પ્રથમ ભંગ	૧. ૪. ૫	ઇણો ભંગ
૧. ૨. ૪	બીજો ભંગ	૨. ૩. ૪	સાતમો ભંગ
૧. ૨. ૫	ત્રીજો ભંગ	૨. ૩. ૫	આઠમો ભંગ
૧. ૩. ૪	ચોથો ભંગ	૨. ૪. ૫	નવમો ભંગ
૧. ૩. ૫	પાંચમો ભંગ	૩. ૪. ૫	દસમો ભંગ.

આ દસ ભંગોમાંથી પાંચમો ભંગ 'ઔદ્ઘિક-ક્ષાયિક-પારિષામિક' કેવળી ભગવાનની અપેક્ષાએ ઘટિત થશે. તેમાં મનુષ્યગતિ, મનુષ્યગતિ નામ કર્મના ઉદયથી છે. ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ વીતરાગતા આદિ—મોહનીયના ક્ષયથી અને જીવત્વ પારિષામિક ભાવરૂપે છે. ઘાતિકર્માનો ક્ષય થઈ જવાથી ઉપશમ તથા

ક્ષયોપશમ ભાવ કેવલી ભગવાનમાં નથી.

ઇછો ભંગ 'ઔદ્ઘિક-ક્ષયોપશમિક-પારિણામિક' સામાન્યરૂપે સર્વ સંસારી જીવમાં ઘટિત થાય છે. ગતિ-શરીર વગેરે કર્મના ઉદ્યજન્ય ભાવો સંસારી જીવને હોય છે. કર્મના ક્ષયોપશમથી ઈંડિયાદિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપે છે.

શેષ આઠ ભંગ શૂન્ય છે. પારિણામિક ભાવ સર્વ જીવોમાં હોય છે. તેથી પારિણામિક વિનાના ભંગો શૂન્ય બને છે. સર્વ સંસારી જીવને ક્ષયોપશમિક ભાવ હોય જ છે માટે ક્ષયોપશમિક ભાવ ન હોય તેવા ભંગ શૂન્ય બને છે. ઔદ્ઘિક ભાવ પણ સર્વ સંસારી જીવને હોય જ, માટે ઔદ્ઘિક ભાવ ન હોય તેવા ભંગ શૂન્ય બને છે.

ચતુઃસંયોગી પાંચ સાન્નિપાતિકભાવ :-

૧૨ તત્થ ણ જે તે પંચ ચતુક્કસંયોગા તે ણ ઇમે- અતિથ ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખિએ ખાઓવસમણિપ્રફળ્ણે, અતિથ ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખિએ પારિણામિયણિપ્રફળ્ણે, અતિથ ણામે ઉદ્દિએ ખિએ ખાઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રફળ્ણે, અતિથ ણામે ઉવસમિએ ખિએ ખાઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રફળ્ણે ।

ભાવાર્થ :- ચાર ભાવને ભેગા કરવાથી—ચારના સંયોગથી ચતુઃસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવના પાંચ ભંગ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદ્ઘિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષયોપશમિક નિષ્પત્ર ભાવ. (૨) ઔદ્ઘિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-પારિણામિક નિષ્પત્ર ભાવ. (૩) ઔદ્ઘિક-ઔપશમિક-ક્ષયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પત્ર ભાવ. (૪) ઔદ્ઘિક-ક્ષાયિક-ક્ષયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પત્ર ભાવ. (૫) ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષયોપશમિક-પારિણામિક નિષ્પત્ર ભાવ.

૧૩ કયરે સે ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખિએ ખાઓવસમણિપ્રફળ્ણે ? ઉદે ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખિયં સમ્મતં ખાઓવસમિયાં ઇંદિયાં, એસ ણ સે ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખિએ ખાઓવસમણિપ્રફળ્ણે ॥૧॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખિએ પારિણામિયણિપ્રફળ્ણે ? ઉદે ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખિયં સમ્મતં પારિણામિએ જીવે, એસ ણ સે ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખિએ પારિણામિયણિપ્રફળ્ણે ॥૨॥

કયરે સે ણામે ઉદ્દિએ ઉવસમિએ ખાઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રફળ્ણે ? ઉદે ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખાઓવસમિયાં ઇંદિયાં પારિણામિએ જીવે,

એસ ણ સે ણામે ઉદિષે ઉવસમિએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ॥૩॥

કયરે સે ણામે ઉદિષે ખઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ?
ઉદે ત્તિ મળૂસે ખઇયં સમ્મત્ત ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં પારિણામિએ જીવે, એ
સ ણ સે ણામે ઉદિષે ખઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ॥૪॥

કયરે સે ણામે ઉવસમિએ ખઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ?
ઉવસંતા કસાયા ખઇયં સમ્મત્ત ખઓવસમિયાં ઇંદિયાં પારિણામિએ જીવે,
એસ ણ સે ણામે ઉદિષે ખઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિયણિપ્રણે ॥૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક—ઔપશમિક—ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક' નામનો પ્રથમ ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો ગ્રહણ કરવાથી પ્રથમ ભંગ બને. ॥૧॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક—ઔપશમિક—ક્ષાયિક—પારિણામિક' નામનો બીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી બીજો ભંગ બને. ॥૨॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક—ઔપશમિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો ત્રીજો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિયો, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ત્રીજો ભંગ બને. ॥૩॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક—ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો ચોથો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ, ક્ષાયિકભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં ઈંદ્રિય, પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી ચોથો ભંગ બને. ॥૪॥

પ્રશ્ન— શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔપશમિક—ક્ષાયિક—ક્ષાયોપશમિક—પારિણામિક' નામનો પાંચમો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, ક્ષાયિક ભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ, ક્ષાયોપશમિક

ભાવમાં ઈંદ્રિયો, પારિષામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમો ભંગ બને. ॥ ૫ ॥

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રોમાં સૂત્રકારે પાંચ ભાવમાંથી ચાર–ચાર ભાવને ભેગા કરવાથી બનતા ચતુઃસંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ તથા તેના પાંચ ભંગોને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કર્યા છે. પાંચ ભાવોને કમથી સ્થાપી ચાર–ચારનો સંયોગ આ પ્રમાણે કરવો.

(૧) ૧. ૨. ૩. ૪ (૨) ૧. ૨. ૩. ૫ (૩) ૧. ૨. ૪. ૫ (૪) ૧. ૩. ૪. ૫ (૫) ૨. ૩. ૪. ૫

સર્વ જીવમાં પારિષામિક ભાવ હોય જ છે માટે જે ભંગમાં પારિષામિક ભાવ ન હોય તેવો પ્રથમ ભંગ શૂન્ય છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવજન્ય ઈંદ્રિયાદિ સર્વ સંસારી જીવને હોય જ છે. બીજો ભંગમાં તે ન હોવાથી બીજો ભંગ શૂન્ય છે. પાંચમાં ઔદ્યિક ભાવ નથી. સર્વ સંસારી જીવને ઔદ્યિક ભાવ હોય જ માટે તે શૂન્ય છે. સિદ્ધમાં તો માત્ર બે જ ભાવ હોય ક્ષાયિક અને પારિષામિક માટે ત્યાં ચતુઃસંયોગી ભંગ ઘટિત થઈ શકતા નથી.

ત્રીજો અને ચોથો ભંગ ચારેગતિના જીવમાં સમકિત પ્રાપ્તિની અવસ્થામાં ઘટિત થાય છે. મનુષ્ય–નારક વગેરે ગતિ–ઉદ્ય ભાવથી હોય. કોઈ નારકાદિને ઉપશમ સમકિત હોય તો કોઈને ક્ષાયિક સમકિત હોય. તેથી સમકિત ઔપશમિકભાવે અથવા ક્ષાયિકભાવે હોય. ઈંદ્રિય વગેરે ક્ષાયોપશમભાવે અને જીવત્વ પારિષામિક ભાવે હોય. નરકાદિ ચારે ગતિમાં જે જીવને ક્ષાયિક સમકિત હોય તે અપેક્ષાએ ચોથો ભંગ અને જે જીવને ઔપશમિક સમ્યકૃત્વ હોય તે અપેક્ષાએ તૃતીય ભંગ ઘટિત થાય છે.

પંચસંયોગી સાન્નિપાતિકભાવ :-

૧૪ તત્થ ણ જે સે એકકે પંચસંજોગે સે ણ ઇમે અતિથ ણામે ઉદઇએ ઉવસમિએ ખિઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ॥૧॥

ભાવાર્થ :- પંચસંયોગજ સાન્નિપાતિક ભાવનો એક ભંગ થાય છે, તે આ પ્રમાણે થાય છે. ઔદ્યિક–ઔપશમિક–ક્ષાયિક–ક્ષાયોપશમિક–પારિષામિક નિષ્પત્ત.

૧૫ કયરે સે ણામે ઉદઇએ ઉવસમિએ ખિઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિયળિપ્ફણ્ણે ? ઉદે ત્તિ મણૂસે ઉવસંતા કસાયા ખિઇયં સમ્મતં ખઓવસમિયાં ઇંદ્રિયાં પારિણામિએ જીવે, એસ ણ સે ણામે ઉદઇએ ઉવસમિએ ખિઇએ ખઓવસમિએ પારિણામિય– ણિપ્ફણ્ણે । સે તં સળણવાઇએ । સે તં છણણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– શું ગ્રહણ કરવાથી 'ઔદ્યિક–ઔપશમિક–ક્ષાયિક–ક્ષાયોપશમિક–પારિષામિક'

નામનો ભંગ બને ?

ઉત્તર— ઔદ્યિક ભાવાં મનુષ્યગતિ, ઓપશમિક ભાવમાં ઉપશાંત કષાય, કાયિક ભાવમાં કાયક સમ્યકૃત્વ, કાયોપશમિક ભાવમાં ઈદ્રિય અને પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ ગ્રહણ કરવાથી પંચસંયોગી સાત્ત્ત્વિક ભાવ નિષ્પત્ત થાય છે. આ સાત્ત્ત્વિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. ઇ ભાવનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં ઇ નામનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

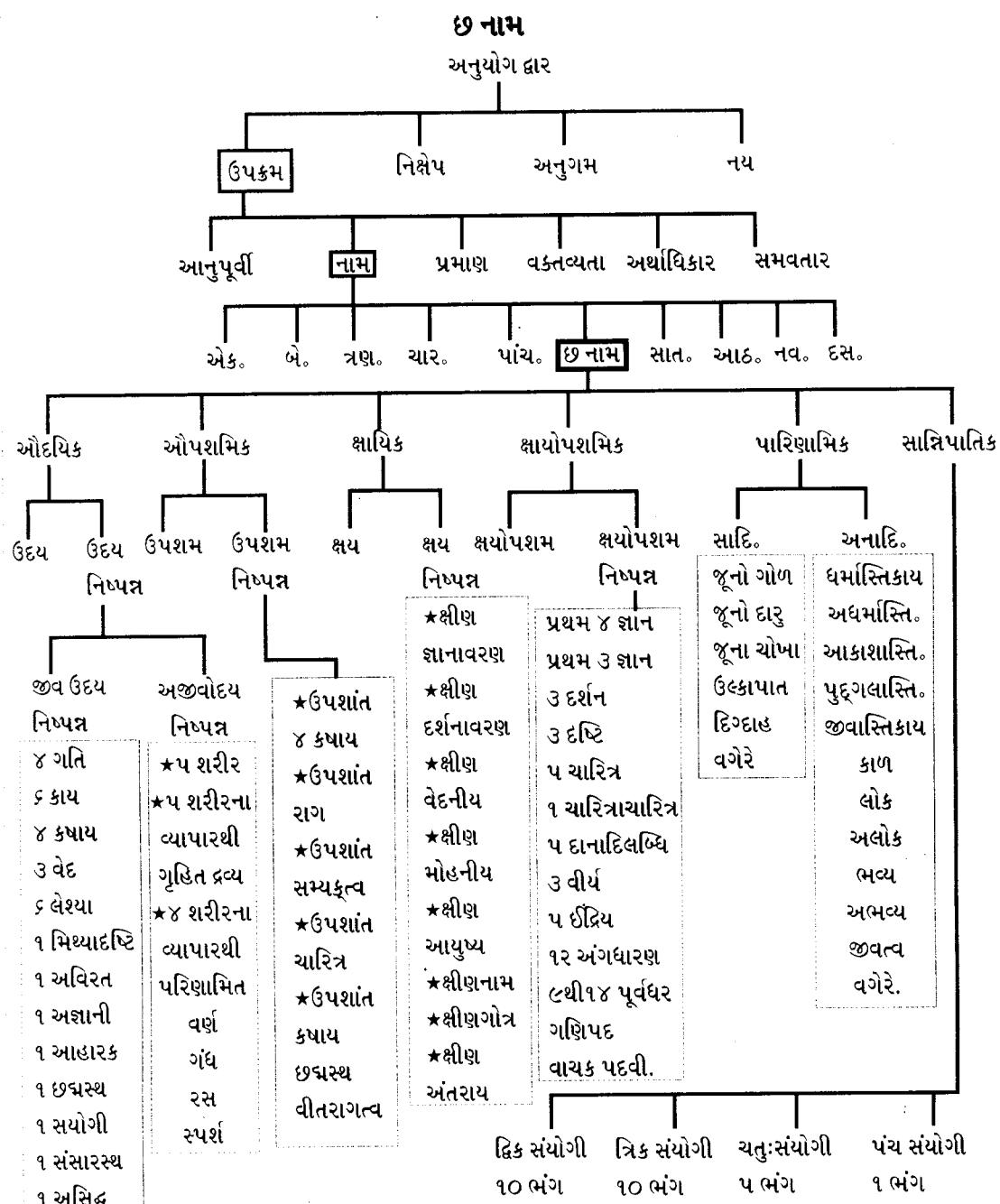
પાંચે ભાવોને ભેગા કરવાથી પંચસંયોગી સાત્ત્ત્વિક ભાવ બને છે. ભાવો પાંચ જ છે. તે પાંચેનો સંયોગ થાય તેથી તેનો એક જ ભંગ બને છે. આ ભંગ કાયિક સમ્યગદાટિ જીવ ઉપશમ શ્રેષ્ઠીનો પ્રારંભ કરે ત્યારે ઘટિત થાય છે. ઔદ્યિક ભાવે મનુષ્યગતિ છે, કાયોપશમિક ભાવે ઈદ્રિયો છે. જીવત્વ તે પારિણામિક ભાવ છે. કાયિક સમકિત હોવાથી કાયિક ભાવ અને ઉપશમ શ્રેષ્ઠીમાં ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરે તેથી ઔપશમિક ભાવ છે. આ રીતે પાંચે ભાવ તેમાં ઘટિત થઈ જાય છે. આ રીતે સાત્ત્ત્વિક ભાવના છબ્બીસ ભંગોનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

સાત્ત્ત્વિક ભાવના રૂપ ભંગ

ક્રમ	ભંગનુંનામ	ભંગનું અર્થઘટન	શૂન્ય/ઘટિત ભંગ
	દ્વિક સંયોગી ૧૦ ભંગ		
૧.	ઔદ. ઔપ.	મનુષ્યગતિ – ઉપશાંત કષાય	શૂન્ય.
૨.	ઔદ. કાયિક.	મનુષ્યગતિ – કાયિક સમ્યકૃત્વ	શૂન્ય.
૩.	ઔદ. કાયોપ.	મનુષ્યગતિ – ઈદ્રિય	શૂન્ય.
૪.	ઔદ. પારિ.	મનુષ્યગતિ – જીવત્વ	શૂન્ય.
૫.	ઔપ. કા.	ઉપશાંત કષાય – કાયિક સમ્યકૃત્વ	શૂન્ય.
૬.	ઔપ. કાયોપ.	ઉપશાંત કષાય – ઈદ્રિયો	શૂન્ય.
૭.	ઔપ. પારિ.	ઉપશાંત કષાય – જીવત્વ	શૂન્ય.
૮.	કા. કાયોપ.	કા. સમકિત – ઈદ્રિયો	શૂન્ય.
૯.	કા. પારિ.	કા. સમકિત – જીવત્વ	સિદ્ધમાં ઘટિત થાય.
૧૦.	કાયોપ. પારિ.	ઈદ્રિયો – જીવત્વ	શૂન્ય.
	ત્રિસંયોગી ૧૦ ભંગ		
૧૧.	ઔદ. ઔપ. કા.	મનુષ્યગતિ, ઉપશાંત કષાય – કા. સમકિત	શૂન્ય.
૧૨.	ઔદ. ઔપ. કાયોપ.	મનુષ્ય., ઉ. કષાય, ઈદ્રિય	શૂન્ય.
૧૩.	ઔદ. ઔપ. પારિ.	મનુષ્ય., ઉ. કષાય, જીવત્વ	શૂન્ય.
૧૪.	ઔદ. કા. કાયોપ.	મનુષ્ય., કા. સમકિત, ઈદ્રિયો	શૂન્ય.
૧૫.	ઔદ. કા. પારિ.	મનુષ્યગતિ, કા. સમકિત, જીવત્વ.	કેવળી ભગવાનમાં ઘટિત થાય છે.
૧૬.	ઔદ., કાયોપ., પારિ.	મનુષ્યગતિ, ઈદ્રિયાદિ, જીવત્વ	સામાન્ય રૂપે સર્વ સંસારી જીવમાં ઘટિત થાય છે.

૧૭.	ઓપ., કાયિક, કાયોપ.	૬. કખાય, કા. સમકિત, ઈંડ્રિયાદિ	શૂન્ય.
૧૮.	ઓપ., કા. પારિ.	૭. કખાય, કા. સમકિત, જીવત્વ	શૂન્ય.
૧૯.	ઓપ. કાયોપ. પારિ.	૮. કખાય, ઈંડ્રિયાદિ, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૦.	કા. કાયોપ. પારિ.	કા. સમકિત, ઈંડ્રિયાદિ, જીવત્વ	શૂન્ય.
થતુઃસંપોગી પાંચ ભંગ			
૨૧.	ઓદ. ઓપ. કા. કાયોપ.	મનુષ્ય., ઉ. કખાય, કા. સમકિત, ઈંડ્રિયાદિ	શૂન્ય.
૨૨.	ઓદ. ઓપ. કા. પારિ.	મનુષ્ય., ઉ. કખાય, કા. સમકિત, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૩.	ઓદ. ઓપ. કાયોપ. પારિ.	મનુષ્ય., ઉ. સમકિત-કખાય, ઈંડ્રિયાદિ, જીવત્વ	ચારે ગતિના ઉપશમ સમકિત-વાળા જીવની અપેક્ષા ઘટિત થાય છે.
૨૪.	ઓદ. કા., કાયોપ. પારિ.	મનુષ્ય., કા. સમકિત, ઈંડ્રિયાદિ, જીવત્વ	ચારેગતિના કાયિક સમકિતી જીવની અપેક્ષાએ ઘટિત થાય છે.
૨૫.	ઓપ. કા. કાયોપ. પારિ.	૭. કખાય, કા. સમકિત, ઈંડ્રિયાદિ, જીવત્વ	શૂન્ય.
૨૬.	ઓદ. ઓપ. કા. કાયોપ. પારિ.	મનુષ્ય. ઉ.કખાય, કા. સમકિત, ઈંડ્રિયાદિ જીવત્વ.	કાયિક સમકિતી જીવ ઉપશમ શ્રેણી માંડે તે અપેક્ષા એ ઘટિત થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૧ સંપૂર્ણ ॥

બારમું પ્રકરણ

સાત નામમાં સાત સ્વર

સાત સ્વરોનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં સત્તણામે ? સત્તણામે સત્ત સરા પણ્ણતા, તં જહા-

સજ્જે રિસભે ગંધારે મજ્જિઝમે પંચમે સરે ।
ધેવએ ચેવ ણેસાએ સરા સત્ત વિયાહિયા ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સપ્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સપ્તનામમાં સાત પ્રકારના સ્વર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ષડજ (૨) ઋષભ (૩) ગાંધાર (૪) મધ્યમ (૫) પંચમ (૬) ધૈવત (૭) નિષાદ.

વિવેચન :-

પુરુષોની ૭૨ કળા અને સ્ત્રીઓની ૬૪ કળાઓમાં ગીત, સંગીત, વાદન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તેથી સૂત્રકારે આ 'સપ્તનામ'માં સાત સ્વરોનું વર્ણન કર્યું છે. સ્વર એ વિશેષ ધ્વનિરૂપ છે. તે સાત સ્વરોના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ષડજ સ્વર :- કંઠ, વક્ષસ્થલ, તાલુ, જિર્ખા, દાંત અને નાસિકા, આ છ સ્થાનના સંયોગથી જે સ્વર ઉત્પત્ત થાય તે ષડજ કહેવાય છે.

(૨) ઋષભ સ્વર :- ઋષભ એટલે બળદ. નાભિથી ઉત્થિત થઈ કંઠ અને મસ્તક સાથે અથડાયને પ્રગટ થતા, ઋષભની ગર્જના જેવા સ્વરને ઋષભ કહે છે.

(૩) ગાંધાર સ્વર :- ગાંધવાહક સ્વર. નાભિથી ઉત્થિત, કંઠ અને હદ્ય સમાહત(અથડાયેલ) અને વિવિધ ગાંધોના વાહક સ્વરને ગાંધાર કહે છે.

(૪) મધ્યમ સ્વર :- મધ્યમ ભાગથી ઉત્પત્ત થાય તે સ્વર અર્થાત् નાભિથી ઉત્પત્ત થઈ જે સ્વર ઉર અને હદ્યથી સમાહત થઈ ફરી નાભિ પ્રદેશમાં આવેલ વાયુ દ્વારા ઉચ્ચ નાદરૂપે પ્રગટે તે મધ્યમ સ્વર કહેવાય છે.

(૫) પંચમ સ્વર :- નાભિ સ્થાનથી ઉત્પત્ત વાયુ, વક્ષસ્થલ, હદ્ય, કંઠ અને મસ્તકમાં વ્યાપ્ત થઈ

સ્વરરૂપે પરિણમે તે પંચમ સ્વર કહેવાય છે.

(૬) ધૈવત સ્વર :— જે સ્વર પૂર્વોક્ત બધા સ્વરોનું અનુસર્ધાન કરે તે ધૈવત સ્વર કહેવાય છે.

(૭) નિષાદ સ્વર :— સર્વ સ્વરોનો જે પરાભવ કરે તે નિષાદ સ્વર કહેવાય છે. તેનો સ્વામી સૂર્ય છે.

સંગીત શાસ્ત્રમાં, આ સાત સ્વરોનો બોધ કરાવવા, તે પ્રત્યેક સ્વરના પ્રથમના એક-એક અક્ષર દ્વારા નિષ્પત્ત 'સારેગમપધનિ' આ પદ પ્રસિદ્ધ છે. 'સ' ષ્ડજ સ્વરનો, 'ર' ઋષભ સ્વરનો, 'ગ'—ગાંધાર સ્વરનો બોધક છે. તેમ પદના પ્રત્યેક અક્ષર એક-એક સ્વરના બોધક છે.

આ સાતે સ્વરો જીવ અને અજીવ બંને માધ્યમથી ઉત્પત્ત થાય છે.

સાત સ્વરોના સ્થાન :-

૨ એણસિ ણ સત્તણ્હ સરાણ સત્ત સરદ્વાણ પણ્તા, તં જહા-

સજ્જં ચ અગ્ગજીહાએ, ઉરેણ રિસહં સરં ।
કંદુગગતેણ ગંધારં, મજ્જજીહાએ મજ્જિનમં ॥૨૬॥
ણાસાએ પંચમં બૂયા, દંતોદ્વેણ ય ધેવતં ।
ભમુહકખેવેણ ણેસાયં, સરદ્વાણ વિયાહિયા ॥૨૭॥

શાલ્દાર્થ :- એણસિ ણ = આ, સત્તણ્હ = સત્ત, સરાણ = સાતસ્વરના, સત્ત = સાત, સરદ્વાણ = સ્વર સ્થાન.

અગ્ગજીહાએ = અગ્રજિલ્લાથી, ઉરેણ = વક્ષસ્થલથી, કંદુગગતેણ = કંઠગત-કંઠથી,
મજ્જજીહાએ = મધ્ય જિલ્લાથી, દંતોદ્વેણ = દંતોષ સંયોગથી, ભમુહકખેવેણ = ભક્તૃટિ તાણેલા
મસ્તકથી, મૂર્ધાથી, સરદ્વાણ = સ્વરસ્થાન, વિયાહિયા = જીણવા.

ભાવાર્થ :- સાત સ્વરના સાત ઉચ્ચારણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે— (૧) જિલ્લાના અગ્રભાગથી ષ્ડજ સ્વર
(૨) વક્ષસ્થલથી ઋષભ સ્વર (૩) કંઠથી ગાંધાર સ્વર (૪) જિલ્લાના મધ્યભાગથી મધ્યમ સ્વર (૫)
નાસિકાથી પંચમ સ્વર (૬) દાંત-હોઠના સંયોગથી ધૈવત સ્વર (૭) ભક્તૃટિ યુક્ત મૂર્ધાથી નિષાદ સ્વરનું
ઉચ્ચારણ કરાય છે. આ સાત સ્વર સ્થાન કહેવાય છે.

વિવેચન :-

સાતે સ્વરોનું મૂળ ઉદ્ગમ સ્થાન તો નાભિ છે. નાભિથી ઉત્થિત અવિકારી સ્વરમાં જિલ્લાદિ અંગ
દ્વારા વિશેષતા ઉત્પત્ત થાય છે. સર્વ સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં જિલ્લા, કંઠ વગેરે સર્વ સ્થાનોની અપેક્ષા હોય છે
પરંતુ પ્રત્યેક સ્વર એક-એક સ્થાન દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. તેથી સાતે સ્વરના બિમત-બિમત સ્વર સ્થાન
માનવામાં આવે છે. જેમકે ઋષભ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં વક્ષસ્થલનો વિશેષરૂપથી ઉપયોગ કરાય છે. તે

રીતે જે સ્વરનું જે સ્વર સ્થાન છે તે સ્વરના ઉચ્ચારણમાં તે તે સ્થાન વિશેષરૂપે ઉપયોગી બને છે. તેથી આ સૂત્રમાં સાતે સ્વરના સાત ઉચ્ચારણ સ્થાન બતાવ્યા છે.

જીવનિશ્રિત સપ્તસ્વર :–

૩

સત્ત સરા જીવણિસ્સયા પણ્ણત્તા, તં જહા-
 સજ્જં રવઙ્ મયૂરો, કુકુંડો રિસભં સરં ।
 હંસો રવઙ્ ગંધારં, મજ્જિસ્મં તુ ગવેલગા ॥૨૮॥
 અહ કુસુમસંભવે કાલે, કોઇલા પંચમં સરં ।
 છદું ચ સારસા કુંચા, ણેસાયં સત્તમં ગાઓ ॥૨૯॥

શાલ્દાર્થ :– જીવણિસ્સયા = જીવ નિશ્રિત, રવઙ્ = બોલે છે, કુસુમસંભવે કાલે = કૂલોની ઉત્પત્તિ કાળમાં વસંતઋતુમાં, કોઇલા = કોયલનો, સારસા = સારસ, કુંચા = કુંચનો, ગાઓ = હાથી, ગજ.

ભાવાર્થ :– જીવનિશ્રિત સ્વરો સાત પ્રકારના કણ્ણા છે તે આ પ્રમાણે છે— (૧) મયૂર ઘડજ સ્વરમાં (૨) કુકુંડો ઋષભ સ્વરમાં (૩) હંસ ગાંધાર સ્વરમાં, (૪) ગવેલક મધ્યમ સ્વરમાં (૫) કોયલ વસંતઋતુમાં પંચમ સ્વરમાં (૬) સારસ અને કુંચ પક્ષી ધૈવત સ્વરમાં (૭) હાથી નિષાદ સ્વરમાં બોલે છે.

અજીવનિશ્રિત સપ્તસ્વર :–

૪

સત્ત સરા અજીવણિસ્સયા પણ્ણત્તા, તં જહા-
 સજ્જં રવઙ્ મુયંગો, ગોમુહી રિસહં સરં ।
 સંખો રવઙ્ ગંધારં, મજ્જિસ્મં પુણ ઝલ્લરી ॥૩૦॥
 ચડચલણપઙ્ડ્વાણા, ગોહિયા પંચમં સરં ।
 આડંબરો ધેવઙ્યં, મહાભેરી ય સત્તમં ॥૩૧॥

શાલ્દાર્થ :– મુયંગો = મૃદુંગ, ગોમુહી = ગોમુખી, સંખો = શંખ, ઝલ્લરી = ઝાલર, ચડચલણ = ચાર ચરણ ૫૨, પઙ્ડ્વાણા = પ્રતિષ્ઠિત-સ્થિત, ગોહિયા = ગોધિકા(વાદ્ય વિશેષ), આડંબરો = નગારું, મહાભેરી = મહાભેરી.

ભાવાર્થ :– સપ્તસ્વર અજીવ નિશ્રિત છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) મૃદુંગ ઘડજ સ્વર, (૨) ગોમુખી વાદ્ય ઋષભ સ્વર, (૩) શંખ ગાંધાર સ્વર, (૪) ઝાલર મધ્યમ સ્વર, (૫) ચાર ચરણ ૫૨ સ્થિત ગોધિકા પંચમ સ્વર, (૬) નગારું ધૈવત સ્વર (૭) મહાભેરી નિષાદ સ્વર રેલાવે છે.

વિવેચન :-

જીવ—અજીવના માધ્યમથી સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં કેટલાક જીવ અને કેટલાક અજીવ વાદ્યોના નામોદ્વારે દ્વારા સૂત્રકારે કયો સ્વર કોના દ્વારા કે કયા વાદ્ય દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ સૂત્રો દ્વારા દર્શાવ્યું છે. કંઠાદિ સાત સ્વર સ્થાનો પૂર્વસૂત્રમાં બતાવ્યા છે, તે જીવ દ્વારા ઉચ્ચારણ કરાય છે. અજીવ નિશ્ચિત સ્વર ઉત્પત્તિમાં પણ જીવોનો વ્યાપાર અપેક્ષિત છે અર્થાત્ જીવના પ્રયત્ન દ્વારા જ અજીવ વાદ્યોથી વિવિધ સ્વરો પ્રગટે છે.

સ્વરલક્ષણ :-

૫ એસિ ણ સત્તણહં સરાળં સત્ત સરલકખણા પણણત્તા, તં જહા-

સજ્જેણ લહઙ વિંતિં, કયં ચ ણ વિણસ્સઙ િ ।
ગાવો પુત્તા ય મિત્તા ય, ણારીણ હોઙ વલ્લહો ॥૩૨॥

રિસહેણં તુ એસજ્જં, સેણાવચ્ચં ધણાણિ ય ।
વત્થ ગંધમલંકારં, ઇથીઓ સયણાણિ ય ॥૩૩॥

ગંધારે ગીતજુત્તિણા, વજ્જવિત્તિ કલાહિયા ।
હવંતિ કઇણો પણણા, જે અણ્ણે સત્થપારગા ॥૩૪॥

મજ્જિમસરમંતા ઉ, હવંતિ સુહજીવિણો ।
ખાયહ પિયહ દેહ, મજ્જિમસ્સરમસ્સિઓ ॥૩૫॥

પંચમસ્સરમંતા ઉ, હવંતી પુહવીપહી ।
સૂરા સંગહકતારો, અણેગ ગણણાયગા ॥૩૬॥

ધેવયસ્સરમંતા ઉ, હવંતિ કલહપ્પિયા ।
સાઉણિયા વગુરિયા, સોયરિયા મચ્છબંધા ય ॥૩૭॥

ચંડાલા મુદ્દિયા મેતા, જે યડણે પાવકારિણો ।
ગોઘાયગા ય ચોરા ય, ણિસાયં સરમસ્સિયા ॥૩૮॥

શાલ્લાર્થ :- વિંતિં = આજીવિકા, લહઙ = પ્રાપ્ત થાય છે, કયં = કાર્ય—પ્રયત્ન, ણ વિણસ્સઙ = વ્યર્થ નથી જતો, વલ્લહો = વલ્લભ, પ્રિય.

એસજ્જં = ઐશ્વર્યવાન, **સેણાવચ્ચં** = સેનાપતિત્વ, **ધણાળિ** = ધન–ધાન્ય.

ગીત જુત્તિણા = ગાનાર માણસો(ગાંધાર ગીતયુક્ત), **વજ્જવિત્તી** = શ્રેષ્ઠ આજીવિકા–વાળો, **કલાહિયા** = કલાવિદમાં શ્રેષ્ઠ, કળામાં અધિક હોય, **કિઝણોપણા** = કાવ્યકાર, કર્તવ્યશીલ, **સત્થપારગા** = શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય છે.

સાડણિયા = શાકુનિક– પક્ષીઓનો શિકાર કરનાર, **વગ્ગુરિયા** = વાગુરિક–હરણોની હત્યા કરનાર, **સોયરિયા** = સૂવરનો શિકાર કરનાર, **મચ્છબંધા** = માધલીઓને પકડનાર.

ચંડાલા = ચાંડાલ–રૌદ્રકર્મ કરનાર, **મુદ્દિયા** = મુષ્ટિ પ્રહાર કરનાર, **મેતા** = વધિક, અધમ.

ભાવાર્થ :- આ સાત સ્વરોના સાત સ્વર લક્ષણ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે–

૪૫૪ સ્વરવાળા મનુષ્ય વૃત્તિ–આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો પ્રયત્ન વર્થ જતો નથી. તેને ગોધન, પુત્ર, મિત્રનો સંયોગ થાય છે. તે સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય છે. ||૭૨॥

૪૫૫ સ્વરવાળા મનુષ્ય ઐશ્વર્યશાળી હોય છે. તે સેનાપતિત્વ, ધન–ધાન્ય, વસ્ત્ર, ગંધ, અલંકાર, સ્ત્રી, શયનાસન વગેરે ભોગ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે. ||૭૩॥

ગાંધાર સ્વરમાં ગીત ગાનાર મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. તે વાજિંત્રથી આજીવિકા ચલાવનાર હોય છે, કલાકારોમાં શ્રેષ્ઠ હોય, કવિ અથવા કર્તવ્યશીલ હોય, બુદ્ધિમાન–ચતુર તથા અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય છે. ||૭૪॥

૪૫૬ મધ્યમ સ્વરમાણી મનુષ્ય સુખજીવી હોય છે. પોતાની રૂચિને અનુરૂપ ખાય છે, પીવે છે અને બીજાને આપે છે. ||૭૫॥

૪૫૭ પંચમ સ્વરવાળા પૃથ્વીપતિ, શૂરવીર, સંગ્રહક અને અનેક ગાણના નાયક હોય છે. ||૭૬॥

૪૫૮ ધૈવત સ્વરવાળા પુરુષ કલહપ્રિય, શાકુનિક, વાગુરિક, શૌકરિક અને મત્સ્યબંધક હોય છે. ||૭૭॥

૪૫૯ નિષાદ સ્વરવાળા પુરુષ ચાંડાલ, વધિક, મુક્કાબાજ, ગોધાતક, ચોર અને તેવા પ્રકારના અન્ય–અન્ય પાપ કરનાર હોય છે. ||૭૮॥

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં સાતે સ્વરવાળા વ્યક્તિના હાવભાવ, આચાર–વિચાર, વ્યવહાર, કુળ, શીલ, સ્વભાવનો બોધ કરાવ્યો છે. વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ તેના વચ્ચે અનુરૂપ હોય છે. અહીં બતાવેલ લક્ષણો અને સ્વરો પરસ્પર સંબંધિત છે અર્થાત् તે તે સ્વરવાળા તેવા(ગાથા કથિત)લક્ષણોથી સંપત્ત હોય છે અથવા તે તે લક્ષણવાળાઓને ઉક્ત સ્વર હોય છે, તેમ સમજવું જોઈએ. વાસ્તવમાં ઉક્ત લક્ષણો એકાંતિક નથી પરંતુ પ્રાયિક(પ્રાય: કરીને) હોય છે.

નિધાદ સ્વરના લક્ષણોની ગાથામાં પાઠાંતર જોવા મળે છે. પ્રસ્તુતમાં ઠાણાંગ સૂત્રના સાતમા ઠાણા અનુસાર ગાથા મૂલપાઠમાં સ્વીકારેલ છે.

સાત સ્વરના ગ્રામ અને મૂર્ચ્છનાઓ :-

૬ એતેસિ ણં સત્તણહં સરાણં તાઓ ગામા પણ્ણત્તા, તં જહા- સજ્જગામે, મજ્જિઝમ-
ગામે, ગંધારગામે । સજ્જગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણત્તાઓ, તં જહા-
મંગી કોરવ્વીયા હરી ય, રયણી ય સારકંતા ય ।
છદ્વી ય સારસી ણામ, સુદ્ધસજ્જા ય સત્તમા ॥૩૯॥
મજ્જિઝમગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણત્તાઓ, તં જહા-
ઉત્તરમંદા રયણી, ઉત્તરા ઉત્તરાયસા (તા) ।
અસ્સોકંતા ય સોવીરા, અભીરુ ભવઇ સત્તમા ॥૪૦॥
ગંધારગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણત્તાઓ, તં જહા-
ણંદી ય ખુદ્ધિમા પૂરિમા ય, ચડથી ય સુદ્ધગંધારા ।
ઉત્તરગંધારા વિ ય, પંચમિયા હવઇ મુચ્છા ઉ ॥૪૧॥
સુદ્ધદુત્તરમાયામા સા, છદ્વા ણિયમસો ઉ ણાયવ્વા ।
અહઉત્તરાયતા કોડિમા ય, સા સત્તમી મુચ્છા ॥૪૨॥

ભાવાર્થ :- સાત સ્વરોના ત્રણ ગ્રામ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ષદ્જગ્રામ (૨) મધ્યમગ્રામ (૩) ગાંધારગ્રામ.

(૧) મંગી (૨) ક્રોરવીયા (૩) હરિત (૪) રજની (૫) સારકાન્તા (૬) સારસી (૭) શુદ્ધ ષદ્જ.
આ સાત મૂર્ચ્છના ષદ્જગ્રામની જાણવી. ॥૩૮॥

(૧) ઉત્તરમંદા, (૨) રજની, (૩) ઉત્તરા, (૪) ઉત્તરાયશા અથવા ઉત્તરાયતા, (૫) અશ્વકાન્તા,
(૬) સોવીરા, (૭) અભિરુગતા. આ સાત મૂર્ચ્છના મધ્યમ ગ્રામની જાણવી. ॥૪૦॥

(૧) નન્દી, (૨) ક્ષુદ્રિકા, (૩) પૂરિમા, (૪) શુદ્ધ ગાંધારા, (૫) ઉત્તર ગાંધારા, (૬) સુષ્ણુતર
આયામા (૭) ઉત્તરાયતા—કોટિમા. આ સાત મૂર્ચ્છના ગાંધારગ્રામની જાણવી. ॥૪૧—૪૨॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે સાતસ્વરના ત્રણ ગ્રામ અને પ્રત્યેક ગ્રામની ૭—૭ મૂર્ચ્છના અર્થાત્ ૨૧

મૂર્ખના બતાવી છે. મૂર્ખનાઓના સમુદ્દરાયને ગ્રામ કહેવામાં આવે છે અને ગાયક ગીતના સ્વરમાં તલ્લીન મૂર્ખિત જેવા બની જાય તે મૂર્ખના કહેવાય છે. ગ્રામ તથા મૂર્ખનાની વિશેષ જાણકારી ભરતમુનિના નાટ્ય શાસ વગેરે ગ્રંથથી જાણી લેવી.

સપ્ત સ્વરની ઉત્પત્તિ આદિ વિષયક સમાધાન :-

૭

સત્તસ્સરા કઓ સંભવંતિ ? ગીયસ્સ કા હવઙ જોણી ? ।
કઇસમયા ઊસાસા ? કઇ વા ગીયસ્સ આગારા ? ॥૪૩॥
સત્ત સરા ણાભીઓ સંભવંતિ, ગીતં ચ રુણજોણીય ।
પાયસમા ઉસ્સાસા, તિણિ ય ગીયસ્સ આગારા ॥૪૪॥
આદિ મિડ આરભંતા, સમુદ્ધંતા ય મજ્જગારમ્મિ ।
અવસાણ ય ઝર્વેંતા, તિણિ વિ ગીયસ્સ આગારા ॥૪૫॥

શાલાર્થ :- કઓ = કૃયાંથી, સંભવંતિ = ઉત્પત્ત થાય છે ? ઊસાસા = તેના (ગીતના) ઉચ્છવાસ કાળનો, ગીયસ્સ = ગીતના, કતિ આગારા = કેટલા આકાર છે ?

ણાભીઓ સંભવંતિ = નાભિથી ઉત્પત્ત થાય છે, રુણજોણીય = રુદ્ધન યોનિ (જાતિ) છે, પાયસમા = પાદસમ કોઈ છંદનું એક ચરણ જેટલા સમયમાં ગાય શકાય તે પાદસમ જેટલો, ઉસ્સાસા = ગીતનો ઉચ્છવાસકાળ.

આદિ મિડ = આદિમાં મૂઢુ, આરભંતા = પ્રારંભ કરતા, સમુદ્ધંતા = તીવ્ર-તાર, મજ્જગારમ્મિ = મધ્યમાં, અવસાણ = અંતમાં, ઝર્વેંતા = સમાપ્ત સમયે મંદ.

ભાવાર્થ :- (૧) સપ્ત સ્વર કૃયાંથી ઉત્પત્ત થાય છે ? (૨) ગીતની યોનિ-જાતિ કઈ છે ? (૩) ગીતનો ઉચ્છવાસકાળ કેટલા સમય પ્રમાણ છે ? (૪) ગીતના કેટલા આકાર હોય છે ? ॥૪૩॥

(૧) સાતે સ્વર નાભિથી ઉત્પત્ત થાય છે. (૨) ગીતની યોનિ રુદ્ધન છે, (૩) પાદસમ જેટલો સમય ગીતનો ઉચ્છવાસકાળ છે. કોઈપણ છંદનું એક ચરણ ગાતા જેટલો સમય લાગે તે પાદસમ કહેવાય છે. તેટલા સમયનો ગીતનો ઉચ્છવાસ કાળ છે. (૪) ગીતના ત્રણ આકાર છે. ॥૪૪॥

ગીતના પ્રારંભમાં મૂઢુ, મધ્યમાં તાર-તીવ્ર (ઉંચો અવાજ) અને ગીતની સમાપ્તિ સમયે અંતમાં મંદ, આવા ગીતના ત્રણ આકાર જાણવા. ॥૪૫॥

ગાયકની યોગયતા :-

૮

છદ્દોસે અટુ ગુણે, તિણિ ય વિત્તાણ દોળણ ભણિતીઓ ।
જો ણાહી સો ગાહિઈ, સુસિકંખઓ રંગમજ્જગમ્મિ ॥૪૬॥

ભાવાર્થ :- સંગીતના (૧) છ દોષ, (૨) આઠ ગુણ, (૩) ત્રણ વૃત્તો (૪) બે ભણિતીઓને જે જાણે છે, તે સુશિક્ષિત વ્યક્તિ રંગમંચ પર ગાઈ શકે છે.

ગીતના છ દોષો :-

૯   ભીયં દુયમુપ્પિચ્છં, ઉત્તાલં ચ કમસો મુણેયવ્વં ।
                કાકસ્સરમણુણાસં, છ્છ્વોસા હોંતિ ગીયસ્સ ॥૪૭॥

ભાવાર્થ :- ગીતના છ દોષ આ પ્રમાણે જાણવા. (૧) ભીતદોષ-ડરતાં-ડરતાં ગાવું. (૨) દુતદોષ - ઉદ્દેગના કારણે જલ્દી-શીશ્ર ગાવું. (૩) ઉત્પિચ્છદોષ-થાસ લેતાં-લેતાં જલ્દી ગાવું. (૪) ઉતાલદોષ-વિરુદ્ધ તાલથી ગાવું. (૫) કાકસ્વરદોષ-કાગડાની જેમ કર્ષકદુસ્વરમાં ગાવું. (૬) અનુનાસદોષ-નાકથી સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરતા ગાવું.

ગીતના આઠ ગુણ :-

૧૦   પુણં રત્નं ચ અલંકિયં ચ, વત્તં તહેવમવિઘુદું ।
                મહુરં સમં સુલલિયં, અટુ ગુણા હોંતિ ગીયસ્સ ॥૪૮॥

ભાવાર્થ :- ગીતના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે જાણવા- (૧) પૂર્ણગુણ- સ્વરના આરોહ-અવરોહ વગેરે સમસ્ત સ્વરકળાયુક્ત પૂર્ણરૂપથી ગાવું. (૨) રક્તગુણ- રાગથી ભાવિત થઈને ગાવું. (૩) અલંકૃતગુણ- વિવિધ શુભસ્વરારોથી સંપત્ત બનીને ગાવું. (૪) વ્યક્તગુણ- ગીતના શબ્દો-સ્વર-વ્યંજનોના સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી ગાવું. (૫) અવિઘુષ્ટગુણ- વિકૃતિ અને વિશ્રંખલા રહિત, નિયત અને નિયમિત સ્વરથી ગાવું. ચીસ પાડતા હોય તેમ, રાડો પાડતા હોય તેમ ન ગાવું. (૬) મધુરગુણ- કર્ષપ્રિય, મનોરમ સ્વરથી ગાવું. (૭) સમગુણ- સુર, તાલ, લય વગેરેનું ધ્યાન રાખી સુસંગત સ્વરમાં ગાવું. (૮) સુલલિતગુણ- સ્વરધોલન દ્વારા લલિત-શ્રોતોન્દ્રિય પ્રિય અને સુખદાયી સ્વરમાં ગાવું.

૧૧   તર કંઠ સિરવિસુદ્ધં ચ, ગિજ્જતે મદ્ય રિભિયપદબદ્ધં ।
                સમતાલ પઢુકન્હેવં, સત્તસ્સરસીભરં ગીયં ॥૪૯॥

ભાવાર્થ :- અન્ય રીતે ગીતના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે- (૧) ઉરોવિશુદ્ધ- જે સ્વર ઉરસ્થલમાં વિશાળ હોય. (૨) કંઠવિશુદ્ધ- નાભિથી ઉત્પિત જે સ્વર કંઠમાં વ્યાપ્ત થઈ સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત થાય તે અર્થાત્ જે સ્વર કંઠમાં ફાટી ન જાય તે. (૩) શિરોવિશુદ્ધ- જે સ્વર શિર-મસ્તકથી ઉત્પન્ન થવા છતાં નાસિકાના સ્વરથી મિશ્રિત ન થાય તે. (૪) મૂદુક- જે ગીત મૂદુ-કોમળ સ્વરમાં ગવાય તે. (૫) રિભિત- ધણા ધોલન યુક્ત આલાપ દ્વારા ગીતમાં ચ્યમત્કાર ઉત્પન્ન કરવો. (૬) પદ્બદ્ધ- ગીતને વિશિષ્ટ પદ રચનાથી નિબદ્ધ કરવું. (૭) સમતાલ પ્રત્યુત્કોપ- જે ગીતમાં હસ્તતાલ, વાદ્યધ્વનિ અને નર્તકના પાદકોપ સમ

હોય અર્થાત् એક–બીજાના મેળમાં હોય. (૮) સપ્તસ્વર સીભર— જેમાં ષડ્જ વગેરે સાત સ્વર, તંત્રી વગેરે વાદ્ય ધ્વનિને અનુરૂપ હોય અથવા વાદ્ય ધ્વનિ ગીતના સ્વરની સમાન હોય.

૧૨   અક્ખરસમં પયસમં, તાલસમં લયસમં ગહસમં ચ ।
ણિસ્સાસિયડસ્સસિયસમં, સંચારસમં સરા સત્ત ॥૫૦॥

ભાવાર્થ :- પૂર્વગાથામાં 'સપ્તસ્વરસીભર' નામનો અંતિમ ગુણ બતાવ્યો છે. ગીત જો સાત પ્રકારે સ્વર સાથે અનુરૂપ હોય તો તે ગીત 'સપ્ત સ્વરસીભર' બને છે. તે સપ્ત સીભરતા આ પ્રમાણે છે—

(૧) અક્ષરસમ— જે ગીત હસ્ત, દીર્ઘ, પ્લુત અને સાનુનાસિક અક્ષરોને અનુરૂપ હસ્તાદિ સ્વરયુક્ત હોય તે. (૨) પદસમ— સ્વર અનુરૂપ પદ અને પદ અનુરૂપ સ્વરથી ગવાતું ગીત. (૩) તાલસમ— તાલવાદનને અનુરૂપ સ્વરથી ગવાતું ગીત. (૪) લયસમ— વીજા વગેરે વાદ્યની ધૂન અનુસાર ગવાતું ગીત. (૫) ગ્રહસમ—વીજા વગેરે દ્વારા ગૃહીત સ્વર અનુસાર ગવાતું ગીત. (૬) નિશ્ચસિતોચ્છવસિતસમ— શાસ લેવા અને મૂકવાના ક્રમાનુસાર ગવાતું ગીત. (૭) સંચારસમ— સિતાર વગેરે વાદ્યોના તાર પર થતાં આંગળીના સંચાર સાથે ગવાતું ગીત.

ગોય પદના આઠ ગુણ :-

૧૩   ણિદોસં સારવંતં ચ, હેઉજુત્તમલંકિયં ।
ઉવણીયં સોવયારં ચ, મિયં મહુરમેવ ય ॥૫૧॥

ભાવાર્થ :- ગોય પદોના આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે. (૧) નિર્દોષ— અલીક, ઉપધાત વગેરે તર દોષથી રહિત ગીતના પદથી યુક્ત હોવું. (૨) સારવંત— સારભૂત વિશિષ્ટ અર્થથી યુક્ત હોવું. (૩) હેતુયુક્ત— અર્થસાધક હેતુથી યુક્ત હોવું. (૪) અલંકૃત— કાવ્યગત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારથી યુક્ત હોવું. (૫) ઉપનીત— ઉપસંહારથી યુક્ત હોવું. (૬) સોપચાર— અવિરુદ્ધ—અલજજનીય અર્થના પ્રતિપાદન યુક્ત હોવું. (૭) ભિત— અલ્પપદ અને અલ્પ અક્ષરવાળું હોવું. (૮) મધુર— સુશ્રાવ્ય શબ્દ, અર્થ અને પ્રતિપાદનની અપેક્ષાએ પ્રિય હોવું.

ગીતના વૃત્તા-૪૭ંદ :-

૧૪   સમં અદ્ધસમં ચેવ, સબ્વત્થ વિસમં ચ જં ।
તિણિ વિત્તપ્પયારાઇં, ચડતથું ણોવલબ્ધિ ॥૫૨॥

શાલદાર્થ :- વિત્ત = વૃત્ત-૪૭ંદ, પ્પયારાઇં = પ્રકારાદિ.

ભાવાર્થ :- ગીતના વૃત્ત-૪૭ંદ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) સમ— જે ગીતમાં ચરણ અને અક્ષર સમ

હોય અર્થાતું ચાર ચરણ હોય અને તેમાં ગુરુ-લઘુ અક્ષર પણ સમાન હોય અથવા જેના ચારે ચરણ સમાન હોય. (૨) અર્ધસમ— જેમાં પ્રથમ અને દૂંઘીય તથા દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણ સમાન હોય. (૩) સર્વ વિષમ— જેમાં બધા ચરણો અને અક્ષરોની સંખ્યા વિષમ હોય, જેના ચારે ચરણ વિષમ હોય. આ ત્રણ સિવાય ચોથા પ્રકારનો વૃત્ત-છંદ નથી.

ગીતની ભાષા :-

૧૫

**સક્કયા પાયયા ચેવ, ભળિઈઓ હોંતિ દુણિ ડ ।
સરમંડલમિ ગિજ્જંતે, પસત્થા ઇસિભાસિયા ॥૫૩॥**

શાલાર્થ :—સક્કયા = સંસ્કૃત, પાયયા = પ્રાકૃત, ભળિઈઓ = ભાષિતીઓ ગીતની ભાષા, હોંતિ દુણિ = બે પ્રકારની કહી છે, સરમંડલમિ = સ્વરમંડળમાં, ગિજ્જંતે = કહેવાય છે, ગવાય છે, પસત્થા = પ્રશસ્ત, ઇસિભાસિયા = ઋષિભાષિત.

ભાવાર્થ :— ગીતની ભાષા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે પ્રકારની કહી છે. આ બંને ભાષા પ્રશસ્ત અને ઋષિભાષિત છે. સ્વર મંડળમાં તે ભાષા જોવા મળે છે. તે બંને ભાષામાં ગવાય છે.

	ધૃજ	ऋઘ	ગાંધાર	મધ્યમ	પંચમ	દૈવત	નિધાદ
સ્થાન	જિલ્લાગ્ર	વક્ષઃસ્થલ	કંઠ	જિલ્લામધ્યભાગ	નાસિકા	દંતોષ	મૂર્ધા
જીવનિશ્ચિત	મધૂર	કૂકરો	હંસ	ગવેલક	ક્રોયલ	સારસ	હાથી
અઞ્ચલ નિશ્ચિત	મૃંગ	ગોમુખવાદ્ય	શાંખ	જાલર	ગૌધિકા	નગારું	મહાભેરી
કણ	આજીવિકા મેળવે, અવ્યર્થ પ્રયત્ન વાન, ગોધન પુત્ર-મિત્રનો સંયોગ થાય સ્ત્રીઓને પ્રિય બને.	ઐશ્વર્યવાન સેનાપતિત્વની પ્રાપ્તિ, ધન— ધાન્યાદિ ભોગ સામગ્રી મેળવે	શ્રેષ્ઠ મેળવે, શ્રેષ્ઠ કલાકાર બને, શ્રેષ્ઠ કવિ બને, કર્તવ્યશીલબુદ્ધિ ચતુર, શાસ્ત્ર પારંગત હોય.	સુખજીવી, રૂચી પ્રમાણે ખાનાર —પીનાર બને	પૃથ્વી પતિ બને, શૂરવીર સંગ્રહક બને, અનેકગણનો નાયક બને.	કલહપ્રિય હોય, શાદુનિક, વાચરિક, શૌકરિક, મત્સ્યબંધક હોય.	ચાંડાલ, વધિક મુક્કાબાજ, ગોધાતક, ચોર અનેક પાપ કરનાર હોય.
તાન	સાત	સાત	સાત	સાત	સાત	સાત	સાત
ઉત્પત્તિ	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી	નાભિથી
ગીતની	યોનિ રૂદ્ધન	સત્ત સ્વરના ત્રણ ગ્રામ અને ૨૧ મૂર્ખણા છે સત્ત સ્વરમાં ગવાતા ગીતની વિગત				વૃત્ત-છંદ ત્રણ	ભાષિતિ- ભાષા બે
		ઉચ્છ્વાસકાળ પાદ સમ	આકાર ત્રણ	દોષ છ	ગુણ આઠ		

ગાયકના પ્રકાર :–

૧૬ કેસી ગાયઇ મહુરં ? કેસી ગાયઇ ખરં ચ રૂક્ખં ચ ?
 કેસી ગાયઇ ચડરં ? કેસી ય વિલંબિય ? દુતં કેસી ?
 વિસ્સરં પુણ કેરિસી ? ॥૫૪॥ [પંચપદી]

સામા ગાયઇ મહુરં, કાલી ગાયઇ ખરં ચ રૂક્ખં ચ ।
 ગોરી ગાયઇ ચડરં, કાણા ય વિલંબિયં, દુતં અંધા,
 વિસ્સરં પુણ પિંગલા ॥૫૫॥ [પંચપદી]

શાલ્લાર્થ :- કેસી = કઈ સ્ત્રી, ખરં ચ રૂક્ખ = કઠોર અને રૂક્ષ સ્વરમાં, ચડરં = ચતુરાઈથી,
 વિલંબિયં = વિલંબિત સ્વરમાં, દુતં = દુત સ્વરમાં, વિસ્સરં = વિકૃત સ્વરમાં, કેરિસી = કોણ, સામા
 = શયામા(ખોડશી) સ્ત્રી, પિંગલા = પિંગળી (કપિલા).

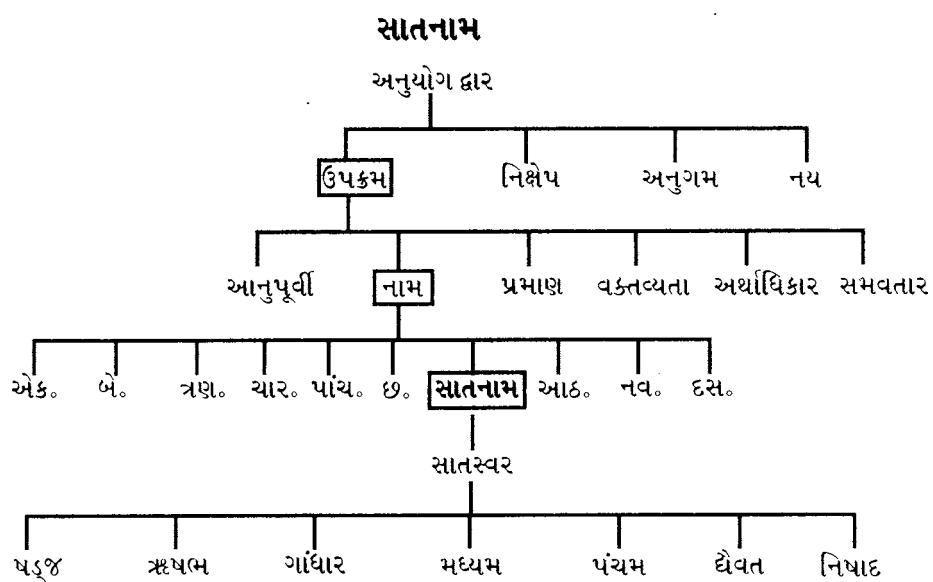
ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – કઈ સ્ત્રી મધુર સ્વરમાં, કઈ સ્ત્રી કઠોર અને રૂક્ષ સ્વરમાં, કઈ સ્ત્રી ચતુરાઈથી, કઈ
 સ્ત્રી વિલંબિત સ્વરોમાં, કઈ સ્ત્રી દુત સ્વરમાં અને કઈ સ્ત્રી વિકૃત સ્વરમાં ગાય છે.

ઉત્તર – શયામા મધુર સ્વરમાં, કૃષ્ણાવણી સ્ત્રી કઠોર અને રૂક્ષ સ્વરમાં, ગૌરવણી સ્ત્રી ચતુરાઈથી,
 કાણી સ્ત્રી વિલંબિત(મંદ), અંધ સ્ત્રી દુત – શીધ સ્વરમાં, પિંગલા સ્ત્રી વિકૃત સ્વરમાં ગાય છે.

સ્વર મંડલ ઉપસંહાર :-

૧૭ સત્ત સરા તયો ગામા, મુચ્છણા એક્કવીસતિં ।
 તાણા એગૂણપણાસં, સમ્મતં સરમંડલં ॥૫૬॥ સે તં સત્તણામે ।

ભાવાર્થ :- સાત સ્વર, ત્રણ ગ્રામ અને એકવીસ મૂર્ખનાઓ હોય છે. પ્રત્યેક સ્વર સાત તાનથી
 ગવાય છે. તેથી ($7 \times 7 = 49$) સાત સ્વર સાત તાનથી ગવાતા ઓગણપચાસ ભેદ થાય છે. આ રીતે
 સ્વરમંડલની સાથે સપ્તનામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

તેરમું પ્રકરણ

આઠ નામ - આઠ વિભક્તિ

આઠ વિભક્તિઓનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં અદૃણામે ? અદૃણામે અદૃષ્ટિ વયણવિભત્તી પણ્ણત્તા, તં જહા-

ણિદેસે પઢમા હોતિ, બિઝયા ઉવદેસણે ।
તિઝયા કરણમ્મિ કયા, ચઉતથી સંપયાવણે ॥૫૭॥

પંચમી ય અપાયાણે, છદ્વી સસ્સામિવાયણે ।
સત્તમી સણિણધાણતથે, અદૃમાડમંતણી ભવે ॥૫૮॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અષ્ટનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અષ્ટનામાં આઠ પ્રકારની વયન વિભક્તિ કહેલ છે. વયન વિભક્તિના તે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે – (૧) નિર્દેશ–નિર્દેશ પ્રતિપાદક અર્થમાં કર્તા માટે પ્રથમા વિભક્તિ. (૨) ઉપર્દેશ–ઉપર્દેશ ક્રિયાના પ્રતિપાદનમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ. (૩) કરણ અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ. (૪) સંપ્રદાન–સ્વાહા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ. (૫) અપાદાન–ધૂટા પડવાના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ. (૬) સ્વ સ્વામિત્વ બતાવવા ષષ્ઠી વિભક્તિ. (૭) સત્ત્રિધાન–આધારકાળભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ. (૮) સંબોધન– આમંત્રણ અર્થમાં અષ્ટમી વિભક્તિ વપરાય છે.

૨ તત્થ પઢમા વિભત્તી ણિદેસે, સો ઇમો અહં વ ત્તિ ।
બિઝયા પુણ ઉવદેસે, ભણ કુણસુ ઇમં વ તં વ ત્તિ ॥૫૯॥

તિઝયા કરણમ્મિ કયા, ભણિયં વ કયં વ તેણ વ મએ વા ।
હંદિ ણમો સાહાએ, હવઇ ચઉતથી સંપયાણમ્મિ ॥૬૦॥

અવણય ગિણહ ય એતો, ઇતો ત્તિ વા પંચમી અપાયાણે ।
છદ્વી તસ્સ ઇમસ્સ વ, ગયસ્સ વા સામિસંબંધે ॥૬૧॥

**હવઇ પુણ સત્તમી તં, ઇમમ્મિ આધાર કાલ ભાવે ય ।
આમંતણી ભવે અદૃષી, ઉ જહ હે જુવાણ ત્તિ ॥૬૨॥ સે તં અદૃષામે ।**

શાલ્લાર્થ :- ભણ = કહો, કૃણસુ = કરો, ઇમં = આને, તં = તેને, તદ્યા કરણમ્મિ કયા = તૃતીયા કરણમાં કરાય છે, તેણ-મએ = તેના દ્વારા, મારા દ્વારા, ભળિયં = કહેવાયેલ, કયં = કરાયેલ, હંદિ = હંદિ! ણમો = નમઃ, સાહાએ = સ્વાહા(અર્થમાં), એતો-અવણય = અહીંથી આને દૂર કરો, ઇતો ગિણહ = અહીંથી આને(આનાથી) લઈ લો, ત્તિ = તે રીતે, અપાયાળે = અપાદાન-દૂર કરવાના અર્થમાં, ગયસ્સ = હાથીની, તસ્સ = તેની, ઇમસ્સ = આની(વસ્તુ) છે, સામિ સંબંધે = સ્વામી સંબંધમાં, તં = તે (ફળાદિ), ઇમમ્મિ = આમાં(કુંડ વગેરેમાં) છે.

ભાવાર્થ :- (૧) નિર્દેશમાં પ્રથમા વિભક્તિ, જેમકે— તે, આ, હું (૨) ઉપદેશમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ જેમકે— તેમને કહો, આને કહો. (૩) કરણમાં તૃતીયા વિભક્તિ જેમકે— મારા વડે કહેવાયેલ, તેના દ્વારા કહેવાયેલ, મારા કે તેના દ્વારા કરાયેલ, (૪) સંપ્રદાન તથા નમઃ સ્વાહા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ જેમકે— 'નમો જિનાય' જિનને નમસ્કાર 'અનયે સ્વાહા' 'વિપ્રાય ગાં દદાતિ' – બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે. (૫) અપાદાનમાં પંચમી વિભક્તિ જેમકે આને અહીંથી દૂર કરો, આને અહીંથી લઈ લો. (૬) સ્વામી સંબંધમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ જેમકે તેની અથવા આની આ વસ્તુ છે. (૭) આધાર કાલ ભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ જેમકે તે ફલાદિ આમાં છે. (૮) સંબોધન આમંત્રણમાં અષ્ટમી વિભક્તિ જેમકે— હે યુવાન ! આ આઠ વિભક્તિનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે આઠ નામ પ્રરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે વચન વિભક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે કહેવાય તે વચન અને તે વચનોના કર્તા કર્મરૂપ અર્થ જેના દ્વારા પ્રગટ થાય તે વિભક્તિ. વચનપદોની વિભક્તિ તે વચન વિભક્તિ કહેવાય છે. જેમકે લક્ષ્મણો રામને ફળ આપ્યું. લક્ષ્મણ—રામ અને ફળ વચન છે. 'એ' અને 'ને' વિભક્તિ છે. વચનને વિભક્તિ લાગવાથી લક્ષ્મણ કર્તા, ફળ કર્મ અને રામ સંપ્રદાન છે, તેમ જાણી શકાય છે. આ સૂત્રમાં નામ તથા સર્વનામને લાગતી વિભક્તિનું કથન છે. કિયાપદની વિભક્તિનું કથન નથી. તે આઠ વિભક્તિનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રથમા વિભક્તિ-કર્તા કારક :- જે નામ કે સર્વનામ કર્તા અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય, તેને માટે પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રયોગ કરાય છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમા વિભક્તિમાં ક્યારેક 'એ' પ્રત્યય લાગે છે તો ક્યારેક પ્રત્યય લાગતો નથી. જેમકે રામે ફળ ખાદ્યું. અહીં રામ કર્તા છે તેને 'એ' પ્રત્યય લાગ્યો છે. 'રામ જાય છે' આ વાક્યમાં કર્તા રામને કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો નથી. સંક્ષેપમાં કર્તા કારકનો પ્રત્યય 'એ' છે.

(૨) દ્વિતીયા વિભક્તિ-કર્મકારક :- જેના પર કિયાનું ફળ લાગુ પડે અથવા કિયામાં પ્રવર્તિત કરાવવાની ઈચ્છા ઉત્પત્ત કરવા ઉપદેશ આપે અને ઉપદેશ અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે રામે

ફળને ખાંધું ખાવારૂપ કિયાની અસર ફળ પર પડે છે માટે અહીં ફળ કર્મ કહેવાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં કર્મકારકમાં ક્યારેક 'ને' પ્રત્યય લાગે છે, ક્યારેક પ્રત્યય લાગતા નથી 'રામે ફળ ખાંધુ' આ વાક્યમાં ફળ કર્મ છે. તેને પ્રત્યય લાગ્યો નથી.

(૩) તૃતીયા વિભક્તિ-કરણ કારક :— કિયાની સિદ્ધિમાં જે સૌથી વધુ સહાયક અને ઉપકારક સાધન હોય તે કરણ કહેવાય છે. જેમકે 'કઠીયારો કુહાડીથી લાકડું કાપે છે' 'તે સોયથી વસ્ત્ર સાંદે છે.' અહીં કાપવારૂપ અને સાંઘવારૂપ કિયામાં કુહાડી અને સોય સહાયક સાધન છે માટે તે કરણ કહેવાય અને તેને તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય-'થી' લાગેલ છે. કરણ કારકના પ્રત્યય છે— 'થી, થકી, વડે દારા'

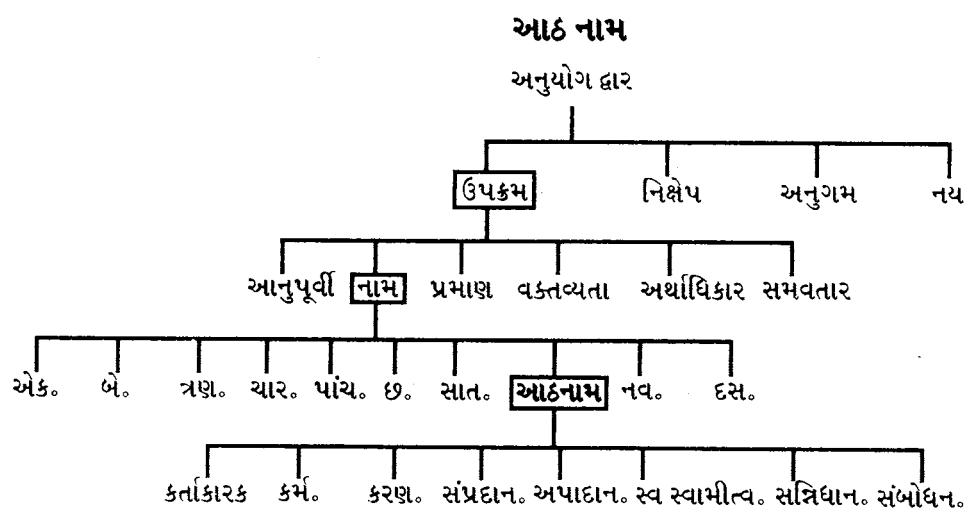
(૪) ચતુર્થી વિભક્તિ-સંપ્રદાન કારક :— જેને માટે કિયા કરાય છે તે સંપ્રદાન કહેવાય છે. 'સીતા રામને માટે માળા ગુંથે છે.' અહીં ગુંથવારૂપ કિયા રામને માટે કરાય છે, તેથી રામને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે. ચતુર્થીનો પ્રત્યય છે 'માટે.'નમઃ, સ્વાહા જેવા પદ જેના માટે વપરાય તેને માટે ચતુર્થીના પ્રત્યય સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષામાં વપરાય છે.

(૫) પંચમી વિભક્તિ-અપાદાન કારક :— પૃથક થાય છે કે અલગ પડે છે, તેવો બોધ જેનાથી થાય તે અપાદાન કહેવાય છે. વૃક્ષ પરથી ફૂલ પડ્યું, છાપરા ઉપરથી પક્ષી ઊડ્યું. વૃક્ષ અને ફૂલ છૂટા પડે છે, ફૂલ તો કર્તા છે. વૃક્ષ પરથી અલગ થાય છે માટે વૃક્ષને પંચમી વિભક્તિ લાગે, તેમ છાપરાને પંચમી વિભક્તિ લાગે. પંચમીનો પ્રત્યય છે, થી, પરથી, ઉપરથી.

(૬) ષષ્ઠી વિભક્તિ-સ્વામિત્વ કારક :— પોતાની માલિકી બતાવવી તે સ્વામિત્વ છે અને તે માટે ષષ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. 'પ્રિયાની બોલપેન ખોવાઈ ગઈ.' બોલપેનની માલિક પ્રિયા છે, માટે પ્રિયાને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે. ષષ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય છે— નો, ની, નું, ના.

(૭) સપ્તમી વિભક્તિ-સંનિધાન કારક :— વસ્તુનો આધાર તે સંનિધાન કહેવાય છે. જે આધાર હોય તેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગે છે 'ડાળ ઉપર પક્ષી બેહું છે.' ડાળ પક્ષીના આધારરૂપ છે માટે તેને સપ્તમીનો પ્રત્યય લાગે. સપ્તમીનો પ્રત્યય છે માં, પર, ઉપર.

(૮) અષ્ટમી વિભક્તિ-સંબોધન કારક :— કોઈને સંબોધન કરવામાં અષ્ટમી વિભક્તિ લાગે છે. 'હે રામ ! તમે મારી સાથે આવશો ?' રામને સંબોધન કર્યું છે માટે તે અષ્ટમી વિભક્તિ કહેવાય. અષ્ટમી વિભક્તિ નામને જ લાગે છે, સર્વનામને નહીં અને નામ પૂર્વે હે, અરે, લાગે છે. આ રીતે અષ્ટનામનું સ્વરૂપ જાણવું.

ચૌદ્ધમું પ્રકરણ

નવનામ – નવરસ

કાવ્યના નવ રસોનું નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ણવણામે ? ણવણામે ણવ કવ્વરસા પણણતા, તં જહા-

વીરો સિંગારો અભુઅો ય, રોદ્ધો ય હોઇ બોધવ્વો ।
વેલણઓ બીભચ્છો, હાસો કાલુણો પસંતો ય ॥૬૩॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– નવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– નવનામમાં નવ કાવ્યરસ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે– (૧) વીરરસ, (૨) શૃંગારરસ, (૩) અદ્ભુતરસ, (૪) શૈદ્રરસ, (૫) વ્રીડનકરસ–લજાનકરસ (૬) બીભત્સરસ, (૭) હાસ્યરસ, (૮) કરુણારસ (૯) પ્રશાંત રસ.

વિવેચન :-

કવ્વરસા(કાવ્ય રસાઃ) :- કવિના કર્મને, કવિની કૃતિને કાવ્ય કહે છે. કાવ્યમાં નિબદ્ધ રસને કાવ્યરસ કહે છે. અંતરાત્મામાં ઉત્પત્ત અનુભૂતિને રસ કહે છે. કાવ્ય આસ્વાદની ક્ષણોમાં આસ્વાદક જ્યારે અનુભૂતિની ગણનતામાં લીન બને છે, તેને જ રસ કહેવામાં આવે છે.

વીરરસ :-

૨ તત્થ પરિચ્વાયમિ ય, તવ-ચરણે સત્તુજણવિણાસે ય ।
અણણુસય-ધિતિ-પરક્કમ, ચિણ્હો વીરો રસો હોઇ ॥૬૪॥

વીરો રસો જહા-

સો ણામ મહાવીરો જો, રજ્જં પયહિઊણ પવ્વિઝાઓ ।
કામ-ક્કોહમહાસત્તુ, પક્ખણિઘાયણ કુણિ ॥૬૫॥

શાલદાર્થ :- તત્થ = તેમાં, નવરસોમાં, પરિચ્વાયમિ = પરિત્યાગમાં, અણણુસય = અનનુસય,

અનુસય એટલે ગર્વ કે પશ્ચાતાપ, તે ન હોય તે અનનુસય, તવચરણ = તપશ્ચરણમાં, સત્તુજણવિણાસે = શત્રુઓના વિનાશમાં, પરક્કમ = પરાક્રમ, ચિણ્હો = આવા ચિંહ, લક્ષણવાળો,

સો ણામ = તે છે, મહાવીરો = મહાવીર, જો = જે, રજ્જં પયહિંણ = રાજ્યનો પરિત્યાગ કરી, પવ્વિઝો = દીક્ષિત, પ્રત્રજિત થયા, કામ = કામ, કકોહ = કોધરૂપી, મહાસત્તુપક્ખ = મહાશત્રુપક્ષનો, ણિગઘાયણ = નિર્ધાર્ત, વિનાશ, કુણિ = કર્યો.

ભાવાર્થ :- પરિત્યાગમાં ગર્વ અને પશ્ચાતાપ ન હોય, તપશ્ચરણમાં ધૈર્ય અને શત્રુઓના વિનાશમાં પરાક્રમ હોય, વીરરસના આ લક્ષણો છે.

વીરરસનું ઉદાહરણ સૂત્રકાર જણાવે છે કે રાજ્ય વૈભવનો પરિત્યાગ કરી દીક્ષિત બની, જેણો કામ, કોધરૂપ મહાશત્રુઓનો નાશ કર્યો તે નિશ્ચયથી મહાવીર છે.

વિવેચન :-

વીરરસ નિરૂપક બે ગાથામાંથી પ્રથમમાં સૂત્રકારે અનનુયસ, ધૃતિ અને પરાક્રમને વીરરસના લક્ષણ કહી, બીજી ગાથામાં તે લક્ષણોથી યુક્ત વ્યક્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. શત્રુ બે પ્રકારના છે. બાબી અને આભ્યંતર. મોક્ષ પ્રતિપાદક આ શાસ્ત્રમાં કામ-કોધ વગેરે આંતરિક શત્રુઓને જીતે તેને વીર કહ્યા છે.

શ્રૂંગારરસ :-

૩ સિંગારો ણામ રસો, રતિસંજોગાભિલાસસંજણણો ।
મંડણ-વિલાસ-વિબ્બોય, હાસ-લીલા-રમણલિંગો ॥૬૬॥

સિંગારો રસો જહા-

મહુરં વિલાસલલિયં, હિયયુમ્માદણકરં જુવાણાણં ।
સામા સદ્ગુદ્વામં, દાએઝ મેહલાદામં ॥૬૭॥

શાલ્દાર્થ :- રતિ = રતિ, સંજોગ = સંયોગ(રતિના કારણભૂત સાધનોના સંયોગની), અભિલાસ = અભિલાષાનો, સંજણણો = જનક તથા, મંડણ = મંડન, અલંકારથી શરીર સુશોભિત કરવું, વિલાસ = વિલાસ, કામોતેજક નેત્રાદ્ધિની ચેષ્ટાઓ, વિબ્બોય = વિષ્બોક-વિકારોતેજક શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ, હાસ = હાર્ય, લીલા = રમણીય ચેષ્ટા, રમણ = રમણ-કીડા, લિંગો = થિલ્.

સામા = શ્યામા-સોળ વરસની તરુણ કન્યા, સદ્ગુદ્વામં = ધૂધરીઓથી મુખરિત (ધૂધરીઓ વાગતી હોવાથી), જુવાણાણં = યુવકના, હિયયુમ્માદણકરં = હૃદયને ઉન્મત કરનાર, મેહલાદામં = પોતાના કટિસૂત્રને, મહુર = મધુર, વિલાસ = ચેષ્ટા વિશેષથી, સુલલિય = સુલલિત સુંદર લાગે તેમ, દાએઝ = દેખાડે છે.

ભાવાર્થ :- શ્રુંગારરસ રતિકીડાના કારણભૂત સાધનોના સંયોગની અભિલાષાનો જનક છે. મંડન, વિલાસ, વિષ્ણોક, હાસ્ય, લીલા અને રમણ આદિ શ્રુંગારરસના લક્ષણ છે.

શ્રુંગારરસનું બોધક ઉદાહરણ – કામયોષ્ટાઓથી મનોહર કોઈ શ્યામા–સોળ વરસની તરણી, નાની ઘૂઘરીઓથી મુખરિત હોવાથી મધુર તથા યુવકોના હદ્યને ઉન્મત કરનાર પોતાના કટિસૂત્રનું પ્રદર્શન કરે છે.

વિવેચન :-

શ્રુંગાર રસને વર્ણવતી બે ગાથામાંથી પ્રથમ ગાથામાં મંડન વગેરે શ્રુંગારરસના લક્ષણ બતાવી બીજી ગાથામાં તે ચેષ્ટાઓ, લક્ષણોથી યુક્ત યુવતીનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

અદ્ભુતરસ :-

૪   વિમ્હયકરો અપુબ્વો વ ભૂયપુબ્વો વ જો રસો હોઇ ।
              સો હાસ-વિસાયુપ્તિ, લક્ખણો અબ્ભુઓ ણામ ॥૬૮॥

અબ્ભુઓ રસો જહા-

અબ્ભુયતરમિહ એતો અણં કિં અતિથ જીવલોગમ્મિ ।
જં જિણવયણેણઽત્થા તિકાલજુત્તા વિ ણજ્જંતિ ॥૬૯॥

શાલાર્થ :- વિમ્હયકરો = વિસ્મયકારક, અપુબ્વો = અપૂર્વ–પહેલા ક્યારે ય નહીં અનુભવેલ, ભૂયપુબ્વો = અનુભવમાં આવેલ (કોઈ), હાસ-વિસાયુપ્તિ = હર્ષ અને વિધાદની ઉત્પત્તિ, અબ્ભુઓણામ = અદ્ભુત નામનો, અબ્ભુયતરમ् = અદ્ભુતરસ, ઇહ = આ, એતો = એનાથી, અણં = અન્ય, કિં અતિથ = શું છે ? જીવ લોગમ્મિ = જીવલોકમાં, જં = જે, જિણવયણેણ = જિન વચનદ્વારા, તિકાલજુત્તા = ત્રિકાલ યુક્ત પદાર્થને, ણજ્જંતિ = જાણી લે છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વ અનુભવેલ ન હોય અથવા પૂર્વ અનુભવેલ એવા કોઈ વિસ્મયકારી આશ્ર્યકારક પદાર્થને જોઈને જે આશ્ર્ય થાય છે, તેનું નામ અદ્ભુતરસ છે. હર્ષ અને વિધાદની ઉત્પત્તિ એ અદ્ભુતરસનું લક્ષણ છે. તેનું ઉદાહરણ –

આ જીવલોકમાં તેનાથી અધિક અદ્ભુત બીજુ શું હોઈ શકે કે જિનવચન દ્વારા ત્રિકાળ સંબંધી સમસ્ત પદાર્થો જણાય છે.

રૌદ્રરસ :-

૫   ભયજણણરૂવ-સહંધયાર, ચિંતા-કહાસમુપ્પણો ।
              સમ્મોહ-સંભમ-વિસાય, મરણલિંગો રસો રોદ્દો ॥૭૦॥

રોદ્રો રસો જહા-

**ભિડ્ડીવિડંબિયમુહા, સંદદ્રોદુ ઇય રુહિરમોકિણણ ।
હણસિ પસું અસુરણિભા, ભીમરસિય અઝરોદ રોદ્રોડસિ ॥૭૧ ॥**

શાલાર્થ :- ભયજણણરૂવ = ભય ઉત્પાદક રૂપ, સદંધયાર = શબ્દ તથા અંધકાર, ચિંતા = ચિંતા, કહા = કથાથી, સમુપ્પણો = ઉત્પત્ત થાય છે, સમ્મોહ = સંમોહ, વિવેક શૂન્યતા, વિવેક વિકલતા, સંભમ = સંભમ-વ્યાકુણતા, વિસાય = વિષાદ, મરણલિંગો = અને પ્રાણ વિસર્જન રૂપમરણના ચિહ્નોથી યુક્ત.

ભિડ્ડી = ભૂકુટી-ભંવર, નેણ ચઢાવવાથી, વિડંબિય મુહા ! = વિડભિત-વિકરાલ મુખવાળા !, **સંદદ્રોદુ** = દાંતથી હોઠને ચાવનાર, ઇય = આ, રુહિરમોકિણણ = રુહિરાકીર્ણ-લોહીથી લથપથ (શરીર વાળા), હણસિ પસું = પશુની હત્યા કરનાર, અસુરણિભા = અસુર, રાક્ષસ જેવો, ભીમરસિય = ભીમ ભયંકર શબ્દ બોલનાર, અતિરોદ = અતિરૈદ-રૈદરૂપ ધારી, રોદ્રોડસિ = તું સાક્ષાત રૈદ છે.

ભાવાર્થ :- ભયોત્પાદક રૂપ, શબ્દ, અંધકારનું ચિંતન, કથા, દર્શન વગેરે દ્વારા રૈદરસ ઉત્પત્ત થાય છે. સંમોહ, સંભમ, વિષાદ તેમજ મરણ તેના લક્ષણ છે. રૈદ રસનું ઉદાહરણ—

ભ્રમર ચઢાવવાથી વિકરાલ મુખવાળો, દાંતોથી હોઠને ચાવી રહેલ, લોહીથી લથપથ શરીરવાળો, ભયાનક શબ્દ બોલવાથી રાક્ષસ જેવો, પશુઓની હત્યા કરનાર અતિશય રૈદરૂપધારી તું સાક્ષાત્ રૈદ જ છે.

વિવેચન :-

અહીં રૈદરસના લક્ષણ અને તે લક્ષણ યુક્ત વ્યક્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. હિંસામાં પ્રવૃત્ત વ્યક્તિના પરિણામ રૈદ હોય છે. ભૂકુટી વગેરે દ્વારા જ પરિણામોની રૈદતાનો બોધ થઈ જાય છે. ભયાનક રૂપાદિના દર્શન કે સ્મરણથી સંમોહાદિ લક્ષણવાળા ભયાનક રસની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, તેમ છતાં રૈદ પરિણામનો બોધ થવામાં કારણરૂપ હોવાથી તે વ્યક્તિમાં રૈદતાની વિવક્ષા કરી છે.

વીડનક રસ-લજ્જાનક :-

**૬ વિણયોવયારગુજ્જ, ગુરુદારમેરાવિક્કમુપ્પણો ।
વેલણઓ ણામ રસો, લજ્જા-સંકાકરણલિંગો ॥૭૨ ॥**

વેલણાં રસો જહા-

**કિં લોઇયકરણીઓ, લજ્જણિયતરં તિ લજ્જિયા હોમો ।
વારિજ્જમિ ગુરુજણો, પરિવદિ જં બહૂપોત્તં ॥૭૩ ॥**

શાલાર્થ :- વિણયોવયાર = વિનય કરવા યોગ્ય ગુરુ-માતા-પિતાનો અવિનય કરવાથી, ગુજ્જ =

ગુહ્ય— ગુપ્તવાતને પ્રગટ કરવાથી, ગુરુદાર = ગુરુપત્નીની, મેરા = ભર્યાદાનું, વતિકન્કમુપ્પણો = અતિકમ્પણ કરવાથી ઉત્પત્ત થાય છે, વેલણઓ ણામ રસો = વ્રીડનક નામનો રસ, લજ્જા = લજ્જા, સંકાકરણ = શંકા ઉત્પત્ત થવી તે, લિંગો = તેનું લક્ષણ છે.

કિં = શું, લોઇય કરણીઓ = લૌકિક કરણી—લૌકિક વ્યવહારથી, લજ્જણિયતરં = વધુ લજ્જાસ્પદ, તિ = તેનાથી, લજ્જિયા હોમો = લજ્જિત થાઉં છું, વારિજ્જમિં = વિવાહ—પ્રથમ સમાગમ સમયે, ગુરુજણો = વડીલો, પરિવદિ = પ્રશંસા કરે, જં = જે, વહૂપોત્તં = વધૂના વસ્ત્રની.

ભાવાર્થ :- વિનય કરવા યોગ્ય માતા—પિતા તેમજ ગુરુજનોનો વિનય ન કરવાથી, ગુપ્ત રહસ્યોને પ્રગટ કરવાથી, ગુરુપત્ની સાથે ભર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી વ્રીડનક(લજ્જાનક) રસ ઉત્પત્ત થાય છે. લજ્જા અને શંકા ઉત્પત્ત થવી તે આ રસના લક્ષણ છે.

વ્રીડનક—લજ્જાનક રસનું ઉદાહરણ— (કોઈ વધૂ કહે છે.) આ લૌકિક વ્યવહારથી વધુ લજ્જાસ્પદ બીજી કંઈ વાત હોઈ શકે ? હું તેનાથી ખૂબ લજ્જા પામું છું કે વર—વધૂના પ્રથમ સમયે વડીલો વધૂના વસ્ત્રની પ્રશંસા કરે, કથન કરે.

વિવેચન :-

લોક ભર્યાદા અને આચાર ભર્યાદાના ઉલ્લંઘનથી વ્રીડનક રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. લજ્જા આવવી અથવા શંકિત થવું અર્થાત્ શરમથી સંકુચિત થવું, તે તેના લક્ષણ છે. લજ્જા એટલે શરમાવું, મસ્તક નમી જાય, શરીર સંકુચિત થઈ જાય, મનમાં સંકોચ પેદા થાય અને દોષ પ્રગટ ન થઈ જાય તે વિચારથી મનનું ચંચળ અને ચલિત રહેવું.

બીભત્સરસ :-

૭

અસુઇ—કુણવ—દુદ્દસણ, સંજોગબ્ધાસગંધણિપ્પણો ।
ણિવ્વેયડવિહિંસાલકખણો, રસો હોઇ બીભચ્છો ॥૭૪ ॥

બીભચ્છો રસો જહા-

અસુઇમલભરિયણિજ્ઞર, સભાવદુગંધિ સવ્વકાલં પિ ।
ધણા ઉ સરીરકલિં, બહુમલકલુસં વિમુંચંતિ ॥૭૫ ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- અસુઇ = અશુચિ—મળ મૂત્રાદિ, કુણવ = મૃતશરીર, દુદ્દસણ = દુર્દર્શન, લાળ વગેરેથી વ્યાપ્ત શરીરાદિ, સંજોગબ્ધાસ = તેવા સંયોગના વારંવારના અભ્યાસથી, ગંધ = તેની ગંધથી, ણિપ્પણો = બીભત્સરસ ઉત્પત્ત થાય છે, ણિવ્વેય = નિર્વેદ(વૈરાગ્ય), અવિહિંસા = અવિહિંસા—હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ, લક્ખણો = લક્ષણ છે, રસો હોઇ = રસનું છે, બીભચ્છો = બીભત્સ.

અસુહ = અશુચિ, મળ = મળથી, ભરિય = ભરેલું, ણિજ્જર = જેમાંથી અશુચિ વહી રહી છે, સભાવ = સ્વભાવથી, દુગંધિ = દુર્ગંધયુક્ત, સવ્વકાલં = સર્વકાળમાં, ધણણા = ધન્ય છે, સરીરકલિ = શરીર કલિ—અપવિત્રતા (ગંદકી)નું મૂળ છે, બહુમલ = ઘણામળથી, કલુસં = કલુષિત, ભરેલું, વિમુંચંતિ = છોડી દે છે તે.

ભાવાર્થ :- અશુચિ, મૃતશરીર તથા લાળ વગેરેથી વ્યાપ્ત ઘૃણિત શરીરાદિ તેમજ ફુર્દ્દશનીય પદાર્થોને વારંવાર જોવા રૂપ અભ્યાસથી અથવા તેની ગંધથી બીભત્સ રસ ઉત્પત્ત થાય છે. નિર્વેદ અને અવિહિંસા તેના લક્ષણો છે.

બીભત્સરસનું ઉદાહરણ—અપવિત્ર મળથી ભરેલું, અશુચિ વહેવડાતા છિદ્રોથી વ્યાપ્ત, દુર્ગંધયુક્ત આ શરીર ગંદકી—અપવિત્રતાનું મૂળ છે. તેવું જાણી જે વ્યક્તિ તેની મૂર્ખાને ત્યાગે છે તે ધન્ય છે.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે બીભત્સ રસનું વર્ણન કરી ઉદાહરણરૂપે શરીરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શરીરમાં રહેલા લોહી, માંસ, પર, ચરબી આ સર્વથી વધુ ઘૃણિત બીજી કર્દ વસ્તુ હોય ? નિર્વેદ અને અવિહિંસાને બીભત્સરસના લક્ષણ કહ્યા છે. નિર્વેદ અર્થાત્ ઉદ્દેગ, મનમાં ગ્લાનિત્વાવ થાય, સંકલ્પ—વિકલ્પ ઉત્પત્ત થાય અને શરીરની અસારતા જાણે તે નિર્વેદ અને તેથી હિંસાદિ પાપોને ત્યાગે તે અવિહિંસા. આ શરીર ઉદ્દેગકારી, હોવાથી કોઈ ભાગયશાણી જ તેના મમત્વને ત્યાગી, વિરત થઈ આત્મરમણ કરે છે.

બહુમલ કલુસં-સરીર કલિ :- ઘણા મલથી યુક્ત, અશુચિના ભંડાર, આ શરીરની અવસ્થા—દશાને જાણીને વિમુંચંતિ— જે આ શરીરના મોહને છોડી, તપ સંયમમાં લીન થઈ જાય, તે ધન્ય છે. આ ઉદાહરણમાં અશુચિભાવના દ્વારા બીભત્સરસનું વર્ણન કર્યું છે.

હાસ્યરસ :-

૮

રૂવ-વય-વેસ-ભાસા, વિવરીયવિલંબણાસમુપ્પણો ।
હાસો મણપ્પહાસો, પકાસલિંગો રસો હોતિ ॥૭૬॥

હાસો રસો જહા-

પાસુત્તમસીમંડિય, પંડિબુદ્ધ દેયરં પલોયંતી ।
હી જહ થણભરકંપણ, પણમિયમજ્જા હસઇ સામા ॥૭૭॥

શાંદાર્થ :- વિલંબણ = વિંબનાથી, સમુપ્પણો = હાસ્યરસ ઉત્પત્ત થાય છે, હાસો મણપ્પહાસો = હાસ્યરસ, મનને હર્ષિત કરે છે, પકાસલિંગો = પ્રકાશ—મોહુ, નેત્ર વગેરે વિકસિત થાય તે તેના લિંગ—લક્ષણ છે.

પાસુત્ત = સૂતેલા, સૂઈને, મસી = મસ—કાજલ(રિખાથી), મંડિય = મંડિત, દેયરં = દિયરને, પલોયંતી

= જોતી, હી = હી–હી કરીને, જહ = જેમ, થણભર = સ્તનના ભારથી, કંપણ = કંપિત, પણમિય = નમેલા, મજ્જા = મધ્યમભાગવાળી, હસફ = હસે છે, સામા = શ્યામા.

ભાવાર્થ :- રૂપ, વય, વેષ અને ભાષાની વિપરીતતાથી હાસ્યરસ ઉત્પત્ત થાય છે. હાસ્યરસ મનને હર્ષિત કરે છે. મુખ, નેત્રનું વિકસિત થવું, અહૃ–હાસ્ય વગેરે તેના લક્ષણ છે. હાસ્યરસનું ઉદાહરણ –

સૂઈને પ્રાતઃકાલે ઊઠેલા, કાલિમાથી–કાજળની રેખાઓથી મંડિત દિયરના મુખને જોઈને સ્તન યુગલના ભારથી, નમેલા મધ્યમભાગવાળી કોઈ પુવતી હી–હી કરતી હસે છે.

વિવેચન :-

રૂપ, વય, વેશ અને ભાષાની વિપરીતતા રૂપ વિડબનાથી હાસ્યરસ ઉત્પત્ત થાય છે. પુરુષ–સ્ત્રીનું, સ્ત્રી–પુરુષનું રૂપ ધારણ કરે, તરણ વૃદ્ધનું રૂપ બનાવે, રાજપુત્ર વણિકનું રૂપ ધારણ કરે તો તે વિપરીતતાઓ હાસ્યરસ ઉત્પત્ત કરે છે. મુખનું વિકસિત થવું, ખડખડાટ હસવું તે તેના લક્ષણ છે. તે માટે સૂત્રમાં યુવતિ અને દિયરનું ઉદાહરણ આપેલ છે, જે સ્પષ્ટ છે.

કલ્લણરસ :-

૯   પિયવિપ્પયોગ–બંધ–વહ, વાહિ–વિણિવાય–સંભમુપ્પણો ।
              સોચિય–વિલવિય–પવ્વાય, રૂણલિંગો રસો કલુણો ॥૭૮॥

કલુણો રસો જહા-

પજ્જાતકિલામિયં, બાહાગયપ્પુયચ્છયં બહુસો ।
તસ્સ વિયોગે પુત્તિય, દુબ્બલયં તે મુહં જાયં ॥૭૯॥

શાંદાર્થ :- પિયવિપ્પયોગ = પ્રિયનો વિયોગ, બંધ = બંધ, વહ = વધ, વાહિ = વ્યાધિ, વિણિવાય = પુત્રાદિમરણ, સંભમં = સંભ્રમ–પરરાજ્યના ભયથી, ઉપ્પણો = કરુણરસ ઉત્પત્ત થાય છે, સોચિય = શોક, વિલવિય = વિલાપ, પવ્વાય = પ્રમલાન–અતિમલાન, રૂણ = રૂદ્ધન, લિંગ–લક્ષણ, પજ્જાત = પ્રદ્યાત, પ્રિયતમની ચિંતાથી, કિલામિયં = કલાન્ત–શુષ્ક, બાહાગય = અશ્રૂઓના આવવાથી, પષ્પુય = પ્રષ્ટુત–વ્યાપ્ત, અચ્છયં = આંખોવાળું, બહુસો = વારંવાર, તસ્સ વિયોગે = તેના–પતિના વિયોગમાં, પુત્તિય ! = હે પુત્રી !, દુબ્બલયં = દુર્ભણ, તે = તારું, મુહં = મોહું, જાયં = થઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ :- પ્રિયનો વિયોગ, બંધ, વધ, વ્યાધિ, વિણિપાત–પુત્રાદિ મરણ, સંભ્રમ–પરચકાદિના ભયથી કરુણરસ ઉત્પત્ત થાય છે. શોક, વિલાપ, અતિશય મલાનતા, રૂદ્ધ વગેરે કરુણ રસના લક્ષણ છે.

કરુણરસનું ઉદાહરણ – હે પુત્રી ! પ્રિયતમના વિયોગમાં, વારંવાર તેની અતિશય ચિંતાથી કલાન્ત, મુરજાયેલું અને આંસુઓથી વ્યાપ્ત નેત્રવાળું તારું મુખ દુર્ભણ થઈ ગયું છે.

વિવેચન :-

કરુણારસના વર્ણનમાં સૂત્રકારે શોક, વિલાપ, મુખ શુષ્ટતા, રડવું વગેરેને તેના લક્ષણ કહ્યા છે. ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે.

પ્રશ્નાન્ત રસ :-

**૧૦ ણિદ્રોસમણસમાહાણ, સંભવો જો પસંતભાવેણ ।
અવિકારલક્ષણો સો, રસો પસંતો ત્તિ ણાયવ્વો ॥૮૦॥**

પસંતો રસો જહા-

સંભાવણિવ્વિકારં, ઉવસંત-પસંત-સોમદિદ્દીયં ।
હી જહ મુળણો સોહઇ, મુહકમલં પીવરસિરીયં ॥૮૧॥

શાલાર્થ :- ણિદ્રોસ = નિર્દોષ (હિંસાદિ દોષથી રહિત), મણ સમાહાણ = મનની સમાધિથી, સંભવો = ઉત્પત્ત તથા, પસંત ભાવેણ = પ્રશાંત ભાવથી, અવિકાર લક્ષણો = અવિકાર લક્ષણવાળો, સહ્બાવ = સ્વભાવથી (માયારણથી નહીં પણ), ણિવ્વિકારં = નિર્વિકાર, ઉવસંત = ઉપશાંત-વિષયોની ઉત્સુકતા રહિત હોવાથી ઉપશાંત, પસંત = પ્રશાંત-કોધાદિ દોષોના ત્યાગથી પ્રશાંત, સોમદિદ્દીય = સૌભ્યદાસ્તિ, મુળણો = મુનિનું, મુહકમલં = મુખકમળ, હી = આશ્ર્ય સાથે કહેવું પડે છે કે, જહ = જેમ, સોહતિ = શોભે છે, પીવર = પરિપુષ્ટ, સિરીયં = શોભા સંપત્ત.

ભાવાર્થ :- નિર્દોષ-હિંસાદિ દોષ રહિત, મનની સમાધિ અને પ્રશાંત ભાવથી જે ઉત્પત્ત થાય છે તથા અવિકાર જેનું લક્ષણ છે તે પ્રશાંત રસ જાણવો. પ્રશાંત રસનું ઉદાહરણ—

સ્વાભાવિકરૂપે જ નિર્વિકાર, વિષયોના અવલોકનની ઉત્સુકતાના ત્યાગથી ઉપશાંત, કોધાદિ દોષના ત્યાગથી પ્રશાંત, સૌભ્યદાસ્તિથી યુક્ત મુનિનું મુખકમળ અહો ! વાસ્તવમાં અતીવ શ્રી સંપત્ત થઈ, સુશોભિત લાગે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અતિમ પ્રશાંત રસનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. કોધાદિ કષાયો વિભાવ રૂપ છે. તે વિભાવના ભાવો ન રહેવાથી અંતરમાં શાંતિની અનુભૂતિ અને બહાર મુખ પર લાવણ્યમય ઓજ-તેજ દેખાય તે પ્રશાંતરસ છે. તે વાત સૂત્રમાં ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરી છે.

કાવ્યરસનો ઉપસંહાર :-

**૧૧ એ ણવ કવ્વરસા, બત્તીસાદોસવિહિસમુપ્પણા ।
ગાહાહિં મુણેયવ્વા, હવંતિ સુદ્ધા વ મીસા વા ॥૮૨॥ સે તં ણવણામે।**

શાલાર્થ :- એ = આ, ણવ કવ્વરસા = નવ કાવ્યરસ, બતીસા દોસવિહિ = બતીસ દોષરહિત વિધિથી, સમુપ્પણા = ઉત્પન્ન, ગાહાહિં = ગાથાઓ વડે, મુણેયવ્વા = કહેલ, હવંતિ = હોય છે, સુદ્ધા = શુદ્ધ, વ = અથવા, મીસા = મિશ્રિતરૂપમાં,

ભાવાર્થ :- ગાથાઓ દ્વારા કહેવાયેલ આ નવ કાવ્ય રસો અલીકતા વગેરે બતીસ દોષરહિત વિધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ ક્યાંક શુદ્ધ હોય છે તો ક્યાંક મિશ્રિતરૂપે હોય છે. આ રીતે નવરસ અને સાથે નવનામનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

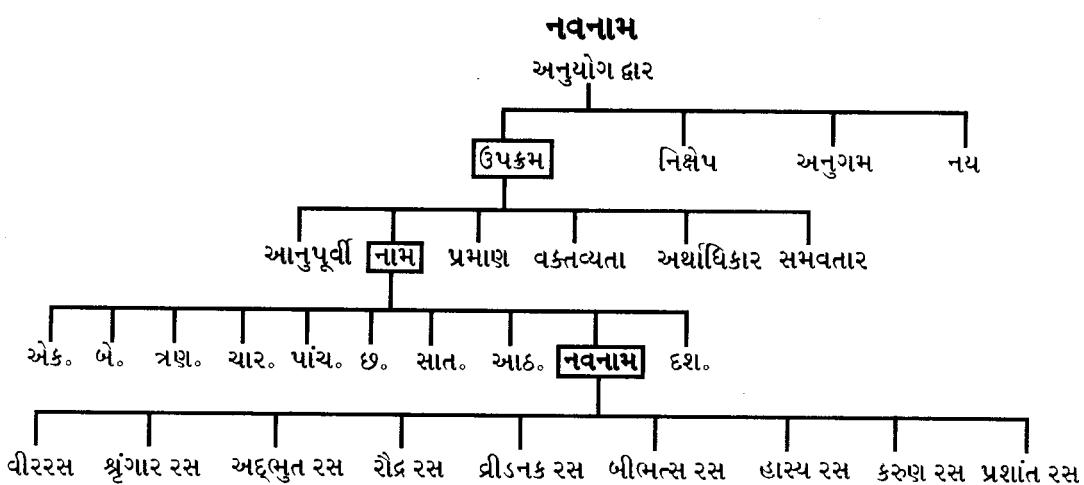
બતીસાદોસવિહિ :- બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) બતીસદોષોથી રહિત વિધિપૂર્વક આ નવરસો ઉત્પન્ન થાય તે ગાથા દ્વારા કહેલ છે (૨) નવરસની ઉત્પત્તિમાં અલીક, ઉપધાત વગેરે બતીસ દોષો દ્વારા તે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે

**તેણાં કટિતટભ્રષ્ટૈ, ર્જાનાં મદબિન્દુભિઃ ।
પ્રાવર્તતે નદી ઘોર, હસ્ત્યશવરથવાહિની ॥**

અર્થ— તે હાથીઓના કટિતટથી ઝરતા મદબિન્દુઓથી એક —વિશાળ નદી વહેવા લાગી. જેમાં હાથી, ઘોડા, રથ, સેના તણાવા લાગ્યા. આ કથન અલીક દોષથી દૂષિત છે કારણ કે મદજળથી નદીનું વહેવું સંભવિત નથી. તે કદ્યના માત્ર છે. આ રીતે અલીક દોષથી અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે યથાસંભવ દોષથી રસોની ઉત્પત્તિ જાણવી. જેકે એકાન્ત નિયમ નથી કે બધા રસ દોષોથી જ ઉત્પન્ન થાય. તપશ્ચરણ વિષયક વીરરસ, પ્રશાંતરસ, દોષ વિના પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

સુદ્ધા વ મીસા વા :- શુદ્ધ રસ એટલે એક રસ અને મિશ્ર એટલે બે—ત્રણ રસ. કોઈ કાવ્યમાં એક જ રસ હોય તે શુદ્ધ રસ કહેવાય અને કોઈ કાવ્યમાં બે—ત્રણ રસો સમાવિષ્ટ હોય તે મિશ્ર રસ કહેવાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૪ સંપૂર્ણ ॥

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

પંદરમું પ્રકરણ

દસ નામમાં ગુણનિષ્પત્ત આદિ નામ

દશ પ્રકારના નામોનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં દસણામે ?

દસણામે દસવિહે પણતે, તં જહા- ગોળ્ણે, ણોગોળ્ણે, આયાણપણેણ, પઢિવક્ખપણેણ, પાહણણયાએ, અણાદિયસિદ્ધંતેણ, ણામેણ, અવયવેણ, સંજોગેણ, પમાણેણ ।

ભાવાર્થ :- દસનામના દસ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ગૌણનામ, (૨) નોગૌણનામ, (૩) આદાનપદ નિષ્પત્તનામ, (૪) પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પત્તનામ, (૫) પ્રધાનપદ નિષ્પત્તનામ, (૬) અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પત્તનામ, (૭) નામનિષ્પત્તનામ, (૮) અવયવ નિષ્પત્તનામ, (૯) સંયોગ નિષ્પત્તનામ, (૧૦) પ્રમાણ નિષ્પત્તનામ.

વિવેચન :-

વિભિન્ન આધારોથી વસ્તુનું નામકરણ કરી શકાય છે. આ સૂત્રમાં તેના દસ પ્રકારનું કથન કર્યું છે.

ગુણનિષ્પત્ત નામ :-

૨ સે કિં તં ગોળ્ણે ? ગોળ્ણે ખમતીતિ ખમણો, તપતીતિ તપણો, જલતીતિ જલણો, પવતીતિ પવણો । સે તં ગોળ્ણે ।

શાલ્દાર્થ :- ગૌળ્ણે = ગુણ નિષ્પન, ખમતીતિ ખમણો = ખમે, ક્ષમા રાખે તે ક્ષમણ, તપતીતિ તપણો = તપે તે તપન(સૂર્ય), જલતીતિ જલણે = પ્રજ્વલિત હોય તે જવલન(અઞ્જિ), પવતીતિ પવણો = વહે તે પવન.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– ગુણનિષ્પત્ત(ગૌણનામ) નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– ક્ષમાગુણયુક્ત હોય તે 'ક્ષમણ', તપે તે તપન–સૂર્ય પ્રજ્વલિત હોય તે પ્રજ્વલન–

અણિ, વહે તે પવન. આ ગુણનિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

ગુણના આધારે જે નામ રાખવામાં આવે તે ગૌણનામ અથવા ગુણ નિષ્પત્તનામ કહેવાય છે. આ નામ યથાર્થ નામ છે. વ્યુત્પત્તિને અનુરૂપ નામ છે. ક્ષમણ-તપન વગેરે ગુણનિષ્પત્ત નામના ઉદાહરણ છે.

ગુણરહિત નામ :-

૩ સે કિં તં ણોગોળ્ણે ?

ણોગોળ્ણે- અકુંતો સકુંતો, અમુગ્ગો સમુગ્ગો અમુદ્ગો સમુદ્ગો, અલાલં પલાલં, અકુલિયા સકુલિયા, ણો પલં અસતીતિ પલાસો, અમાઇવાહએ માઇવાહએ, અબીયવાવએ બીયવાવએ, ણો ઇંદં ગોવયતીતિ ઇંદગોવએ । સે તં ણોગોળ્ણે ।

શાસ્ત્રાર્થ :- અકુંતો = કુંત ભાલો ન હોવા છતાં, સકુંતો = સકુન્ત, અમુગ્ગો સમુગ્ગો = મગ ધાન્ય ન હોવા છતાં, સમુદ્ગો, અમુદ્ગો સમુદ્ગો = અમુદ્રને સમુદ્ર, અલાલં-પલાલં = અલાલને પલાલ, અકુલિયા-સકુલિયા = અકુલિકાને સકુલિકા, પલં = માંસ, ણો અસતીતિ = ન ખાવા છતાં, પલાસો = પલાસ કહેવું, અમાઇવાહએ માઇવાહએ = માતાને વહન ન કરવા છતાં માતૃવાહક કહેવું, અબીયવાવએ બીયવાવએ = બીજ ન વાવનારને 'બીજ વાપક', ઇંદં = ઈન્દ્રની, ણો ગોવયતીતિ = ગાયનું પાલન ન કરવા છતાં, ઇંદગોવએ = ઈન્દ્રગોપ કહેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોગૌણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વ્યુત્પત્તિપરક ગુણ રહિત, વાચ્યાર્થ રહિત નામને નોગૌણનામ કહે છે. તેના ઉદાહરણ આ પ્રમાણે જાણવા- કુન્ત શસ્ત્ર વિશેષ-ભાલાને કહે છે. તે ન હોવા છતાં પક્ષીને 'સકુન્ત' કહેવું. મુદ્ગ એટલે મગ, તેનાથી રહિત હોવા છતાં ઇષ્યીને સમુદ્ગો કહેવું. મુદ્રા એટલે વીઠી તેનાથી સહિતને સમુદ્ર કહેવાય પણ મુદ્ર રહિતને સમુદ્ર કહેવું. લાલ એટલે લાણ, તેનાથી રહિત એવા એક પ્રકારના ઘાસને 'પલાલ' કહેવું. કુલિકા એટલે દિવાલ, દિવાલ રહિત એવી પક્ષિણીને 'સકુલિકા' કહેવું. પલ એટલે માંસ, અશ્વાતિ એટલે ખાવું, માંસ ન ખાવા છતાં વૃક્ષ વિશેષને 'પલાશ' કહેવું. અમાતૃવાહક-માતાને ખંભાપર વહન ન કરવા છતાં બેઈંડ્રિય જીવ વિશેષને માતૃવાહક કહેવું.

અભીજવાપક-બીજનું વપન, વાવેતર ન કરવા છતાં જીવ વિશેષને બીજવાપક કહેવું. ઈન્દ્રની ગાયનું પાલન ન કરવા છતાં કીડા વિશેષને ઈન્દ્રગોપ કહેવું. આ નોગૌણનામનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

જે નામ ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ, વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર લોકરૂદ્ધિથી નિષ્પત્ત થાય છે.

તેને અયથાર્થ નામ અથવા નોગૌણનામ કહે છે. સૂત્રમાં સકુન્ત વગેરે અયથાર્થ નામના ઉદાહરણો આપ્યા છે. કુન્ત એટલે ભાલો. ભાલા સહિત હોય તેને સકુન્ત કહે તો તે ગૌણનામ બને પણ પક્ષી પાસે ભાલો નથી છીતાં લોકમાં પક્ષીને સકુન્ત કહેવામાં આવે છે, તેથી તે નોગૌણનામ કહેવાય છે. તે જ રીતે અન્ય ઉદાહરણો સમજવા.

આદાનપદ નિષ્પત્તનામ :-

૪ સે કિં તં આયાણપદેણ ?

આયાણપદેણ – આવંતી ચાતુરંગિજ્જં અહાતત્થિજ્જં અદ્વિજ્જં અસંખ્યં જણણ – ઇજ્જં પુરિસિજ્જં (ઇસુકારિજ્જં) એલિજ્જં વીરિયં ધર્મો મગ્ગો સમોસરણં જર્મઈયં। સે તં આયાણપદેણં ।

શાંદાર્થ :- આવંતી = આવંતી, ચાતુરંગિજ્જં = ચાતુરંગીય, અહાતત્થિજ્જં = યથાતથ્ય, અદ્વિજ્જં = આર્ડકીય, અસંખ્યં = અસંસ્કૃત, જણણિજ્જં = યજ્ઞકીય, પુરિસિજ્જં = પુરુષકીય (ઈક્ષુકારીય), એલિજ્જં = એલકીય, વીરિયં = વીર્ય, ધર્મો = ધર્મ, મગ્ગો = માર્ગ, સમોસરણં = સમવસરણ, જર્મઈયં = જર્મકીય, યમતીત. આ નામ આદાનપદ નિષ્પત્તનામ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – આદાનપદ નિષ્પત્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર – કોઈપણ શાસ્ત્રના અધ્યયનના પ્રારંભ પદ પરથી અધ્યયનનું નામ હોય તે આદાનપદ નિષ્પત્ત નામ છે જેમ કે – આવંતી, ચાતુરંગીય, યથાતથ્ય, આર્ડકીય, અસંસ્કૃત, યજ્ઞકીય, પુરુષકીય (ઈક્ષુકારીય), એલકીય, વીર્ય, ધર્મ, માર્ગ, સમવસરણ, યમતીત વગેરે. આ આદાનપદ નિષ્પત્તનામ છે.

વિવેચન :-

કોઈપણ શાસ્ત્રના અધ્યયનના પ્રારંભમાં જે પદનું ઉચ્ચારણ થતું હોય તે 'આદાનપદ' કહેવાય છે. તે આદાનપદના આધારે જ અધ્યયનનું નામ નિશ્ચિત થાય, તો તે અધ્યયનનનું નામ 'આદાનપદ નિષ્પત્ત' નામ કહેવાય, સૂત્રકારે ઘણા ઉદાહરણ આપ્યા છે.

આવંતી :- આચારાંગ સૂત્રના પાંચમાં અધ્યયનના પ્રારંભમાં આવેલ 'આવંતી કેયાવંતી' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'આવંતી' છે.

ચાતુરંગિજ્જં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'ચતારિ પરમંગાળિ' ના 'ચતારિ' અને 'અંગાણિ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ ચાતુરંગિજ્જં છે.

અહાતત્થિજ્જં :- સૂત્રકૃતાંગના તેરમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'આહાતહીયં' ના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અહાતત્થિજ્જં' છે.

અદ્વિજ્જં :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બીજા શુતસ્કર્ધના છિઠા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'પુરાકડં અદ્વિયં સુણેહ' ના અદ્વિય પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અદ્વિજ્જં' છે.

અસંખ્યં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ચોથા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથા 'અસંખ્યં જીવિય..' ના 'અસંખ્યં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'અસંખ્યં' છે.

જણણિજ્જં, પુરિસિજ્જં(ઇસુકારિજ્જં), એલિજ્જં :- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પચ્ચીસમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથામાં આવેલ 'જન્મ' પદના આધારે 'જન્મિજ્જં,' ચૌદમાં અધ્યયનની પ્રથમ ગાથામાં આવેલ 'ઇસુયાર' પદના આધારે ઇસુકારિજ્જં અને સાતમાં અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'એલયં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ એલિજ્જં છે.

વીરિયં, ધમ્મ, મગ્ગ :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના આઠમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'વીરિયં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ વીરિયં, નવમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'ધમ્મ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'ધમ્મજ્જયણં' અને અગિયારમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'મગ્ગ' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'મગ્ગજ્જયણ' છે.

સમોસરણ, જમઝિયં :- સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બારમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'સમોસરણાળિમાળિ' પદના આધારે તે અધ્યયનનું નામ 'સમોસરણજ્જયણં' અને પંદરમા અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાના 'જમર્ઝિયં' પદના આધારે અધ્યયનનું નામ 'જમઝિય' છે. આ તથા આવા પ્રકારના અન્યનામો આદાનપદનિષ્પત્તનામ કહેવાય છે.

પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પત્તનામ :-

૫ સે કિં તં પડિવક્ખપણં ?

પડિવક્ખપણં- ણવેસુ ગામાડગર-ણગર-ખેડ-કબ્બડ-મડંબ- દોણમુહ-પદૃણાડસમ-સંવાહ-સળણવેસેસુ ણિવિસ્સમાળેસુ અસિવા સિવા, અગ્ગી સીયલો, વિસં મહુરં, કલ્લાલઘરેસુ અંબિલં સાડ્યં, જે લતાએ સે અલત્તાએ, જે લાતાએ સે અલાતાએ, જે સુંભાએ સે કુસુંભાએ, આલવંતે વિવરીયભાસાએ । સે તં પડિપક્ખપણં ।

શાલાર્થ :- ણવેસુ = નવીન, નૂતન, ગામ = ગ્રામ-જ્યાં બુદ્ધિ વગેરે ગુણ ગ્રસાય જીય, ગુણોમાં હીનતા આવે અથવા કાંટાની વાડ હોય તે, આગાર = આકર, ધાતુઓ વગેરેની ખાણ, ણગર = જ્યાં કર ન લેવાતો હોય તે નગર, ખેડ = ખેડ-જેના ફરતો માટીનો કોટ હોય તે, કબ્બડ = કર્બટ-કુત્સિતનગર, જ્યાં જીવન ઉપયોગી સાધનોનો અભાવ હોય, મડંબ = મડંબ-જેની આજુબાજુ અઢીકોસ-ગાઉ સુધી અન્ય ગામ ન હોય તે, દોણમુહ = દ્રોષમુખ-જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગથી જે સ્થાન જોડાયેલ હોય તે, પદૃણ = જ્યાં સર્વ વસ્તુ મળતી હોય અથવા જ્યાં માત્ર જળમાર્ગ હોય તે, આસમ = આશ્રમ-તાપસોના આવાસસ્થાન,

સંવાહ = પથિકોનું વિશ્રામ સ્થાન, અનેક પ્રકારના લોકોથી વ્યાપ્ત સ્થાન, સણ્ણવેસેસુ = સાર્થવાહોના નિવાસ સ્થાનોમાં, ણિવિસ્સમાળેસુ = નિવાસ કરવા જાય અથવા તેને વસાવે ત્યારે, જે લાડએ સે અલાડએ = જે લાબુ છે, પ્રક્ષિપ્ત પાણી વગેરેને પોતાનામાં સ્થિર કરે તે પાત્ર 'લાબુ' કહેવાય તેને અલાબુ કહેવું, જે સુભએ સે કુસુંભએ = જે સુંભક-શુભવર્ણવાળું છે તેને કુસુંભક કહેવું, આલવંતે વિવલીય (વિવરીય) ભાસએ = વિપરીત બોલનાર કે અસંબદ્ધ બોલનારને અભાષક કહેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– નવા ગ્રામ, આકર, નગર, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોષમુખ, પતન, આશ્રમ, સંબાદ અને સત્ત્વિવેશમાં નિવાસ કરવા જાય ત્યારે અથવા નવા ગ્રામ વગેરેને વસાવવાના સમયે અશિવા(શિયાળી) માટે શિવા નામનો, અજિન માટે શીતલ નામનો, વિષ માટે મધુર નામનો પ્રયોગ કરવો. કલાલના ઘરમાં આખ્ય માટે સ્વાદુ નામનો પ્રયોગ થાય છે. તે જ રીતે રક્તવર્ણનું હોય તે લક્તક કહેવાય તેના માટે અલક્તક, લાબુ-પાત્ર વિશેષ માટે અલાબુ, શુભવર્ણવાળા સુંભક માટે કુસુંભક અને અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરનારા માટે અભાષક, એવા શબ્દોનો(નામનો) પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે પ્રતિપક્ષપદનિષ્પત્તનામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પ્રતિપક્ષ એટલે વિરોધી. પ્રતિપક્ષપદનામ એટલે વિરોધી નામ. જે વસ્તુ હોય તેના ધર્મથી વિપરીત ધર્મ—ગુણ વાચક નામ દ્વારા તે વસ્તુનું કથન કરાય તો તે પ્રતિપક્ષપદ નામ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દકોષમાં 'અશિવા' શબ્દ શિયાળીનો વાચક છે. તેનું જોવું, બોલવું અશિવ, અમંગલ અને અશુભ મનાય છે. વાસ્તુ, ગૃહપ્રવેશ, નગરપ્રવેશ, લગ્નપ્રસંગ જેવા માંગલિક પ્રસંગે 'અશિવા'ના બદલે 'શિવા' નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેને પ્રતિપક્ષપદનિષ્પત્તનામ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે મંગલ—અમંગલની લોકમાન્યાતાનુસાર અજિનને શીતળ, વિષને મધુર, અમલને સ્વાદુ કહેવામાં આવે છે. અજિનમાં રહેલ ઉષ્ણતારૂપ ગુણધર્મથી વિપરીત શીતલતા ગુણ વાચક શબ્દ પ્રયોગ અજિન માટે કરાય છે, તેથી તે પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પત્તનામ કહેવાય. તે જ રીતે લક્તક માટે અલક્તક, લાબુ માટે અલાબુ વગેરે પ્રયોગો પ્રતિપક્ષનિષ્પત્ત નામ જાણવા.

નૌગૌણ નામ અને પ્રતિપક્ષપદ નિષ્પત્ત નામ બિન્ન—બિન્ન છે. નૌગૌણનામમાં જે નામ છે તેની પ્રવૃત્તિનો અભાવ પ્રધાન—મુખ્યરૂપે હોય છે. જેમકે કુન્ત, શસ્ત્ર વિશેષનો અભાવ છે, છતાં પક્ષીને સકુન્ત કહેવું. તેમાં વિરોધીધર્મ અને વ્યુત્પત્તિ અર્થ બંનેનો અભાવ છે. જ્યારે પ્રતિપક્ષપદનિષ્પત્તમાં પ્રતિપક્ષ—વિરોધી નામની પ્રધાનતા છે. અહીં અશિયાળને શિયાળ કહેવાની વાત નથી પરંતુ શિયાળ—અશિવાની જગ્યાએ જ 'શિવા' નામનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

પ્રધાનપદ નિષ્પત્તનામ :-

૬ સે કિં તં પાહણણયાએ ?

પાહણયાએ- અસોગવળે સત્તપણવળે ચંપકવળે ચૂયવળે ણાગવળે પુણાગવળે ઉછ્છુવળે દક્ખવળે સાલવળે । સે તં પાહણયાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રધાનપદનિષ્પત્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રધાનપદનિષ્પત્તનામ આ પ્રમાણે છે. અશોકવન, સત્તપર્ણવન, ચંપકવન, આમ્રવન, નાગવન, પુત્રાગવન, ઈક્ષુવન, દ્રાક્ષવન, શાલવન. આ સર્વ પ્રધાનપદ નિષ્પત્ત નામ જાણવા.

વિવેચન :-

જેની બહુલતા હોય, જે મુખ્ય હોય તે પ્રધાન કહેવાય છે. તે પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ જે નામનું કથન કરાય તે પ્રધાનપદ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય. જેમકે કોઈ વનમાં અશોક વૃક્ષ ઘણા હોય, બીજા વૃક્ષ હોય પણ અલ્પ હોય તો તે 'અશોકવન' તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'અશોકવન' એ નામ પ્રધાનપદનિષ્પત્તનામ કહેવાય.

ગૌણનામ અને પ્રધાનપદ નિષ્પત્ત નામ બિસ-બિસ છે. ગૌણનામમાં તે તે ક્ષમાદિ ગુણ શબ્દના વાચ્ય અર્થમાં સંપૂર્ણરૂપે ઘટિત થાય છે. ક્ષમણમાં ક્ષમા ગુણ સંપૂર્ણતયા રહે છે જ્યારે પ્રધાનપદ નામમાં વાચ્યાર્થની મુખ્યતા અને શેષની ગૌણતા રહે છે. તેનો અભાવ નથી હોતો. 'અશોકવન'માં અશોકવૃક્ષની પ્રધાનતા-પ્રચુરતા હોવા છતાં અન્યવૃક્ષોનો અભાવ નથી.

અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પત્ત નામ :-

૭ સે કિં તં અણાદિયસિદ્ધંતેણ ?

અણાદિયસિદ્ધંતેણ- ધર્મત્થિકાએ અધર્મત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ જીવત્થિકાએ પોગળત્થિકાએ અદ્વાસમએ । સે તં અણાદિયસિદ્ધંતેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પત્ત નામ આ પ્રમાણે છે- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુરુગલાસ્તિકાય, અદ્વાસમય-કાળ. એ અનાદિ સિદ્ધાંત નિષ્પત્ત નામ જાણવા.

વિવેચન :-

અનાદિકાલીન વાચ્ય-વાચ્યક ભાવના જ્ઞાનને સિદ્ધાંત કહેવામાં આવે છે. શબ્દ વાચ્યક છે અને તે શબ્દ જે પદાર્થનો બોધ કરાવે તે વાચ્ય કહેવાય. અનાદિકાળથી ધર્માસ્તિકાય શબ્દ(વાચ્યક) ચલન સહાયક

દ્રવ્યનો(વાચ્યનો) બોધ કરાવે છે માટે તે અનાદિસિદ્ધાન્તનિષ્પત્તનામ કહેવાય. જે વસ્તુઓ શાશ્વતી છે. જેઓ પોતાના સ્વરૂપનો ક્યારેય ત્યાગ કરતા નથી તે વસ્તુના નામ અનાદિસિદ્ધાન્તનામ કહેવાય છે.

ગૌણ નામમાં અભિધેય—વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે. એક વસ્તુ માટે વપરાતો શાષ્ટ ભવિષ્યમાં બીજી વસ્તુ માટે વપરાય તો પ્રથમના વાચ્ય—વાચ્યક ભાવનો અંત આવી જાય, તેથી તે અનાદિ સિદ્ધાન્ત ન કહેવાય. જ્યારે અનાદિ સિદ્ધાન્ત નામમાં વાચ્ય—વાચ્યકનું સ્વરૂપ, કે તે નામ ક્યારેય બદલાતા નથી.

નામનિષ્પત્ત નામ :-

૮ સે કિં તં ણામેણ ? ણામેણ પિડપિયામહસ્સ ણામેણ ઉણામિયએ ।
સે તં ણામેણ ।

શાસ્ત્રાર્થ :-પિડ = પિતા, પિયામહસ્સ = પિતામહના, ણામેણ = નામથી, ઉણામિયએ = જે નામનું કથન કરાય તે.

ભાવાર્થ :- નામ ઉપરથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે નામનિષ્પત્તનામ કહેવાય છે. જેમકે પિતા અથવા પિતામહના નામ ઉપરથી નિષ્પત્ત નામ, નામનિષ્પત્તનામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

લોક વ્યવહાર માટે કોઈનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું, તે નામ ઉપરથી પુનઃ નવાનામની સ્થાપના થાય, તો તે નામનિષ્પત્તનામ કહેવાય. જેમ કોઈના પિતા કે પિતામહના નામ પરથી પુત્ર કે પૌત્રનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય તો તે નામ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય. પાંડુરાજાના પુત્ર પાંડવ(પાંડુપુત્ર) રૂપે પ્રાભ્યાત થયા તો આ પાંડવનામ નામનિષ્પત્તનામ કહેવાય.

અવયવ નિષ્પત્ત નામ :-

૯ સે કિં તં અવયવેણ ? અવયવેણ-

સિંગી સિહી વિસાળી, દાઢી પક્ખી ખુરી ણહી વાલી ।
દુપય ચડપ્પય બહુપય, ણંગૂલી કેસરી કકુહી ॥૮૩॥

પરિયરબંધેણ ભડું જાણેજ્જા, મહિલિયં ણિવસણેણ ।
સિત્થેણ દોણપાગં, કવિં ચ એગાઇ ગાહાએ ॥૮૪॥ સે તં અવયવેણ ।

શાસ્ત્રાર્થ :-પરિયરબંધેણ = પરિકર બંધન, કમર કસવાથી, વિશિષ્ટ રચનાયુક્ત વસ્ત્ર પહેરવાથી,

ભડં = યોદ્ધો, **જાણેજ્જા** = જણાય આવે છે, **મહિલિયં** = મહિલાને યોગ્ય, **ણિવસણેણ** = વસ્ત્ર પહેરવાથી સત્તી ઓળખાય જાય છે, **સિત્થેણ** = એક અનાજ કષા ચડી (સીજી)જવાથી, **દોણપાગં** = દ્રોષ પરિમિત અનાજ ચડી ગયું છે (રંધાય ગયું છે) તેમ જણાય જાય છે, **કવિં** = કવિને, એગાઇ ગાહાએ = એક ગાથાથી(ઓળખી લેવાય છે.)

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અવયવ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે.

ઉત્તર— અવયવનિષ્પત્ત નામ આ પ્રમાણે છે—

શૃંગી, શિખી, વિષાણી, દંધ્રી, પક્ષી, ખુરી, નખી, વાલી, દ્વિપદ, ચતુર્ષપદ, બહુપદ, લાંગૂલી, કેશરી, કુંકું તથા પરિકર બંધન—વિશિષ્ટ રચનાયુક્ત વસ્ત્ર પરિધાન કરનાર, કમર કસનાર યોદ્ધા નામથી ઓળખાય છે. વિશિષ્ટ પ્રકારના વસ્ત્ર પહેરનાર આ મહિલા છે, તેમ મહિલા નામથી ઓળખાય છે. દ્રોષ—હાંદીમાં એકકષા—એકદાઢો ચડી ગયેલો જોઈ દ્રોષ પ્રમાણ અનાજ ચડી ગયું છે, તેમ જાણી શકાય છે. એક ગાથા સાંભળવાથી કવિની ઓળખાણ થઈ જાય છે અર્થાત્ એક ગાથા ઉપરથી 'આ કવિ છે' તેવું નામ જાહેર થઈ જાય છે. આ બધા અવયવ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

કોઈપણ વ્યક્તિ કે વસ્તુના એકદેશરૂપ અવયવના આધારે તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે અવયવ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે. શીગડા એ એક અવયવ છે. તે અવયવના આધારે તે પ્રાણીને શૃંગી કહેવું, શિખારૂપ અવયવના સંબંધથી 'શિખી' નામથી ઓળખાય તો તે શિખી નામ અવયવ નિષ્પત્ત છે. વિષાણ અવયવના સંબંધથી વિષાણી, સિંહના કેશરાલ—રૂપ અવયવના આધારે સિંહ કેશરી તરીકે ઓળખાય છે. આ સર્વ અવયવ નિષ્પત્ત નામ છે.

યોદ્ધા, મહિલા, દ્રોષપાક, કવિ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ પરિકરબંધન વગેરે વિશિષ્ટ અવસ્થાને જોવા, સાંભળવાથી થાય છે. યોદ્ધારૂપી અવયવીના એકદેશ, અવયવરૂપ પરિકરબંધન વગેરે રહેલ છે માટે યોદ્ધો, સત્તી વગેરે નામ પણ અવયવ નિષ્પત્ત જાણવા.

ગૌણનામ અને અવયવ નિષ્પત્ત નામ ભિત્ર—ભિત્ર છે. ગૌણ નામમાં ગુણની પ્રધાનતા છે, ગુણના આધારે નામ નક્કી થાય છે. જ્યારે અવયવ નિષ્પત્ત નામમાં અવયવની પ્રધાનતા છે. શરીરના અવયવ, અંગ, પ્રત્યાંગના આધારે નામ નક્કી થાય છે.

સંયોગનિષ્પત્તનામ :-

૧૦ સે કિં તં સંજોગેણ ? સંજોગે ચર્ચાવ્યાહે પણ્ણતે, તં જહા- દવ્વસંજોગે ખેત્તસંજોગે કાલસંજોગે ભાવસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંયોગ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સંયોગનિષ્પત્ત નામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) દ્રવ્ય સંયોગ, (૨) ક્ષેત્ર સંયોગ, (૩) કાળ સંયોગ અને (૪) ભાવ સંયોગ.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર સંયોગ નિષ્પત્ત નામની પ્રરૂપણાની ભૂમિકારૂપ છે. દ્રવ્યાદિના સંયોગથી ઉત્પત્ત નામને સંયોગનામ કહે છે. સંયોગ એટલે બે પદાર્થનું પરસ્પર જોડાવું. સંયોગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, આ ચાર અપેક્ષાએ થાય છે માટે સંયોગ નિષ્પત્ત નામના પણ ચાર પ્રકાર છે.

દ્રવ્યસંયોગજ નામ :-

૧૧ સે કિં તં દવ્વસંજોગે ? દવ્વસંજોગે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સચિત્તે અચિત્તે મીસએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પત્ત નામ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સચિત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પત્ત નામ, (૨) અચિત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પત્ત નામ (૩) મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પત્ત નામ.

૧૨ સે કિં તં સચિત્તે ? સચિત્તે- ગોહિં ગોમિએ, મહિસીહિં માહિસિએ, ઊરણીહિં ઊરણિએ, ઉદ્ધીહિં ઉદ્ધીવાલે । સે તં સચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સચિત દ્રવ્ય સંયોગ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સચિત દ્રવ્ય સંયોગથી નિષ્પત્ત નામ આ પ્રમાણે છે— ગાયોના સંયોગથી ગોવાળ, ભેંસના સંયોગથી ભેંસવાન, ઘેટીના સંયોગથી ઘેટીમાન, ઊંટણીના સંયોગથી ઊષ્ટ્રીપાલ કહેવાય છે. આ ગોવાળ, મહિષમાન વગેરે નામ સચિતદ્રવ્ય સંયોગનિષ્પત્ત નામ છે.

૧૩ સે કિં તં અચિત્તે ? અચિત્તે- છત્તેણ છત્તી, દંડેણ દંડી, પડેણ પડી, ઘડેણ ઘડી, કડેણ કડી । સે તં અચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અચિતદ્રવ્યસંયોગ નિષ્પત્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અચિત દ્રવ્યના સંયોગથી નિષ્પત્ત નામ આ પ્રમાણે છે— છત્રના સંયોગથી(જેની પાસે છત્ર હોય તે) છત્રી, દંડના સંયોગથી (જેની પાસે દંડ હોય તે) દંડી, પટ-વસ્ત્રના સંયોગથી પટી, ઘટ-ઘડાના સંયોગથી ઘટી અને કટના સંયોગથી કટી કહેવાય છે.

૧૪ સે કિં તં મીસએ ?

મીસએ- હલેણ હાલિએ, સગડેણ સાગડિએ, રહેણ રહિએ, ણાવાએ ણાવિએ ।
સે તં મીસએ । સે તં દવ્વસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—મિશ્રદ્રવ્યસંયોગજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—મિશ્રદ્રવ્યના સંયોગથી નિષ્પત્ર નામ આ પ્રમાણે છે— હળના સંયોગથી હાલિક, શક્ટના સંયોગથી શાકટિક, રથના સંયોગથી રથિક, નાવના સંયોગથી નાવિક. તે મિશ્રદ્રવ્યસંયોગજ નામ છે. આ રીતે દ્રવ્યસંયોગનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

દ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સચિત—સળવ, અચિત—નિર્જવ અને ઉભયરૂપ મિશ્રરૂપ. ગાય વગેરે સચિત દ્રવ્ય છે, દંડ વગેરે નિર્જવ—અચિત દ્રવ્ય છે. હળાદિ મિશ્ર દ્રવ્ય છે. હળમાં બળદ જોડાયેલ હોય તે સચિત અને લોખંડના સાધનરૂપ હળ અચિત. બંને મળીને હળ કહેવાય છે. ગાડામાં બળદ જોડાયેલ હોય, રથમાં ઘોડા જોડાયેલ હોય તે સચિત અને લાકડા વગેરેમાંથી ગાડું બન્યું હોય તે અચિત, આ રીતે તે મિશ્રરૂપ છે. ગોવાળ, દરી, ગાડીવાન વગેરે કુમશઃ સચિત, અચિત અને મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગજ નામના ઉદાહરણ છે.

ક્ષેત્રસંયોગજ નામ :-

૧૬ સે કિં તં ખેત્તસંજોગે ? ખેત્તસંજોગે— ભારહે એરવએ હેમવએ એરણણવએ હરિવસ્સએ રમ્મયવસ્સએ પુબ્વવિદેહએ અવરવિદેહએ, દેવકુરુએ ઉત્તરકુરુએ અહવા માગહએ માલવએ સોરદુએ મરહદુએ કોંકણએ કોસલએ । સે તં ખેત્તસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ક્ષેત્રસંયોગથી નિષ્પત્ર નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—ક્ષેત્રના સંયોગથી જે નામ પ્રસિદ્ધ થાય, જેમકે— ભરતક્ષેત્રમાં રહેતા મનુષ્ય ભારતીય— ભરતક્ષેત્રીય કહેવાય છે. તે જ રીતે ઐરવતીય—ઐરવત ક્ષેત્રીય, હેમવતીય—હેમવત ક્ષેત્રીય, ઐરણ્યવતીય—ઐરણ્યવત ક્ષેત્રીય, હરિવર્ધીય—હરિવર્ધ ક્ષેત્રીય, રમ્યકુવર્ધીય—રમ્યકુવર્ધ ક્ષેત્રીય, પૂર્વવિદેહીય—પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રીય, ઉત્તરવિદેહીય—ઉત્તરવિદેહ ક્ષેત્રીય, દેવકુરુ ક્ષેત્રીય, ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રીય અથવા આ માગવીય છે, આ માલવીય, સૌરાષ્ટ્રીય, મહારાષ્ટ્રીય, કોંકણ દેશીય, કોશલ દેશીય છે. આ નામ ક્ષેત્રસંયોગ નિષ્પત્ર નામ છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્રને આધાર, માધ્યમ બનાવી, ક્ષેત્રની મુખ્યતાએ જે નામકરણ થાય તે ક્ષેત્રસંયોગનિષ્પત્ર

નામ કહેવાય છે. ભારતીય, માગધીય વગેરે તેના ઉદાહરણ છે.

કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામ :-

૧૬ સે કિં તં કાલસંજોગે ? કાલસંજોગે- સુસમસુસમએ સુસમએ સુસમદૂસમએ દૂસમસુસમએ દૂસમએ દૂસમદૂસમએ અહવા પાડસએ વાસારતએ સરદએ હેમંતએ વસંતએ ગિમ્હએ । સે તં કાલસંજોગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામ આ પ્રમાણે છે. જેમ કે સુષ્પમસુષ્પમકાળમાં ઉત્પત્ત થવાથી 'સુષ્પમસુષ્પમજ', સુષ્પમ કાળમાં ઉત્પત્ત થવાથી, 'સુષ્પમજ', તે જ રીતે સુષ્પમદુષ્પમજ, દુષ્પમસુષ્પમજ, દુષ્પમજ, દુષ્પમદુષ્પમજ નામ જાણવા અથવા વર્ણાકૃતુની શરૂઆતમાં ઉત્પત્ત પ્રાવૃષિક, વર્ણાકૃતુમાં ઉત્પત્ત થયેલ વર્ણાકૃતિક, તે જ રીતે શારદ, હેમન્તક, વસંતક અને શ્રીષ્મક નામ કાળસંયોગથી નિષ્પત્ત થયા છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સુષ્પમસુષ્પમ વગેરે કાળની અપેક્ષાએ અને વર્ણાકૃતુ વગેરે છ પ્રકારના ઝતુકાળની અપેક્ષાએ કાળનિષ્પત્ત નામનું વર્ણન કર્યું છે.

જૈનદર્શનમાં ભરત વગેરે ક્ષેત્રમાં કાળનું પરિવર્તન થયા કરે છે. તેમાં જે કાળમાં આયુષ્ય, અવગાહના-ઉંચાઈ, બળ, જમીનની સરસાઈ વગેરે હીન થતાં જાય તે અવસર્પિણીકાળ કહેવાય છે અને જે કાળમાં આયુષ્યાદિ વૃદ્ધિ પામતા જાય તે કાળ ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે. તેના છ-છ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે છ આરાના નામે પ્રચલિત છે. સૂત્રમાં સુષ્પમસુષ્પમ વગેરે છ નામ આય્યા છે તે કાળના છ વિભાગના નામ છે. તે કાળમાં ઉત્પત્ત થયેલ મનુષ્ય તે નામથી ઓળખાય છે. જેમકે સુષ્પમસુષ્પમ કાળમાં જન્મેલ હોય તે 'સુષ્પમસુષ્પમજ' કહેવાય. આ નામ કાળસંયોગથી નિષ્પત્ત નામ જાણવા અથવા એક વરસની છ ઝતુ હોય છે. (૧) પ્રાવૃષ, (૨) વર્ણા, (૩) શારદ, (૪) હેમન્ત, (૫) વસંત અને (૬) શ્રીષ્મ. આ છ ઝતુના વિભાગ પણ કાળ આધારિત છે. વર્ણની પૂર્વનો કાળ પ્રાવૃષ કહેવાય છે. વર્ણકાળનો સમય વર્ણનામે ઓળખાય. જે જે ઝતુમાં ઉત્પત્ત થાય તે તે ઝતુના નામે ઓળખાય છે. તે કાળસંયોગ નિષ્પત્ત નામ છે.

ભાવસંયોગ નિષ્પત્ત નામ :-

૧૭ સે કિં તં ભાવસંજોગે ? ભાવસંજોગે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- પસત્થે ય, અપસત્થે ય ।

સે કિં તં પસત્થે ? પસત્થે- ણાળેણ ણાળી, દંસણેણ દંસણી, ચરિત્તેણ

ચરિત્તી । સે તં પસત્થે ।

સે કિં તં અપસત્થે ? અપસત્થે- કોહેણ કોહી, માણેણ માણી, માયાએ માયી, લોભેણ લોભી । સે તં અપસત્થે । સે તં ભાવસંજોગે । સે તં સંજોગેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવસંયોગનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ સંયોગના બે ભેદ છે. તે આ પ્રમાણો છે- પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ અને અપ્રશસ્તભાવ સંયોગ.

પ્રશ્ન- પ્રશસ્તભાવ સંયોગનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જ્ઞાન-દર્શન વગેરે પ્રશસ્ત-શુભ ભાવ છે. તેના સંયોગથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે પ્રશસ્ત ભાવસંયોગજ નામ કહેવાય. જેમ જ્ઞાનના સંયોગથી જ્ઞાની, દર્શનના સંયોગથી દર્શની, ચારિત્રના સંયોગથી ચારિત્રી.

પ્રશ્ન- અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોધિ, માન વગેરે અપ્રશસ્ત ભાવ છે. તેના સંયોગથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગજ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય. જેમકે કોધના સંયોગથી કોધી, માનના સંયોગથી માની, માયાના સંયોગથી માયી લોભના સંયોગ લોભી, આ અપ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ નામના ઉદાહરણ છે. આ રીતે ભાવસંયોગ નામની તેમજ સંયોગ નિષ્પત્ત નામની વક્તવ્યતાપૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ભાવસંયોગ નિષ્પત્ત નામનું પ્રતિપાદન છે. વસ્તુના(દ્રવ્યના) ધર્મને ભાવ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ અર્થાત્ વસ્તુના સ્વભાવને ભાવ કહી શકાય. અજીવમાં પોતાનો સ્વભાવ યથાવત્ રહે છે માટે તેમાં પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત એવા ભેદ નથી પણ સંસારી જીવમાં વિભાવભાવ પણ હોય છે. તેથી જ્ઞાન-દર્શન વગેરે જીવના સ્વાભાવિકગુણ શુભ અને પવિત્રતાના કારણરૂપ હોવાથી તે પ્રશસ્તભાવ અને વૈભાવિક કોધાદિ ભાવો વિકારજનક અને પતનના કારણરૂપ હોવાથી અપ્રશસ્ત ભાવ કહેવાય છે. જ્ઞાનના સંયોગથી જ્ઞાની નામથી પ્રભ્યાત થાય તેને પ્રશસ્તભાવ સંયોગ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય. તે જ રીતે કોઈ વ્યક્તિ તીવ્રકોધી હોય અને તે કોધીરૂપે પ્રભ્યાતી પામે તો કોધીનામ અપ્રશસ્ત ભાવસંયોગ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય. અન્ય ઉદાહરણો પણ આ રીતે સમજ લેવા.

॥ પ્રકરણ-૧૫ સંપૂર્ણ ॥

સોળમું પ્રકરણ

દસ નામમાં પ્રમાણ નિષ્પત્તનામ

પ્રમાણ નિષ્પત્તનામના ચાર પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં પમાણેણ ? પમાણેણ ચર્ચિવિહે પણણતો, તં જહા- ણામપ્પમાણે ઠવણપ્પમાણે દવ્વપ્પમાણે ભાવપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રમાણ નિષ્પત્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પ્રમાણનિષ્પત્તનામના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામપ્રમાણ (૨) સ્થાપના પ્રમાણ (૩) દ્રવ્યપ્રમાણ (૪) ભાવપ્રમાણ.

વિવેચન :-

જેના દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે, વસ્તુના સમ્યગ્ય નિર્ણયમાં જે કારણરૂપ હોય તેને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકે તે પ્રમાણ. તે પ્રમાણના વિષયભૂત જૈય પદાર્થ ચાર રીતે નિકિપ્ત થાય છે, તેનું (જૈયનું) અર્થઘટન ચાર રીતે થાય છે માટે પ્રમાણના પણ ચાર પ્રકાર થાય છે. તે નામ પ્રમાણ, સ્થાપના પ્રમાણ, દ્રવ્ય પ્રમાણ અને ભાવ પ્રમાણ.

નામપ્રમાણ નિષ્પત્તનામ :-

૨ સે કિં તં ણામપ્પમાણે ? ણામપ્પમાણે- જસ્સ ણ જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તડુભયસ્સ વા તડુભયાણ વા પમાણે ત્તિ ણામં કજ્જંતિ । સે તં ણામપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નામપ્રમાણ નિષ્પત્તનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કોઈ જીવ અથવા અજીવ, જીવો અથવા અજીવો, ઉભય-જીવાજીવ અથવા જીવાજીવોનું 'પ્રમાણ' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામપ્રમાણ નિષ્પત્તનામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક વસ્તુનો અલગ-અલગ બોધ કરાવવા તથા લોક વ્યવહાર ચલાવવા પ્રત્યેક વસ્તુનું નામ

રાખવામાં આવે છે. જીવ અજીવ બધાજ પદાર્થનું નામ હોય છે. વસ્તુના ગુણ—ધર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ વસ્તુનું 'પ્રમાણ' એવું નામ રાખવામાં આવે તે નામ પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્તના નામ :–

૩ સે કિં તં ઠવણપ્પમાણે ? ઠવણપ્પમાણે સત્તવિહે પણતે, તં જહા-

ણકુખત્ત-દેવય-કુલે, પાસંડ-ગણે ય જીવિયાહેડેં ।
આભિપ્પાઇયણામે, ઠવણાણામં તુ સત્તવિહં ॥૮૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સ્થાપના પ્રમાણથી નિષ્પત્ત નામના સાત પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) નક્ષત્રનામ (૨) દેવનામ (૩) કુળનામ (૪) પાષંઢનામ (૫) ગણનામ (૬) જીવિતહેતુનામ (૭) આભિપ્રાયિક નામ.

વિવેચન :–

લોકવ્યવહાર ચલાવવા વ્યક્તિ—વસ્તુના નામ રાખવા આવશ્યક છે. નક્ષત્ર, દેવ, કુળ વગેરેના આધારે આ નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. અહીં સ્થાપના શબ્દથી ચાર નિક્ષેપનો બીજો ભેદ સ્થાપના નિક્ષેપ ગ્રહણ કરવાનો નથી. અહીં સ્થાપના એટલે દેવ—કુળાદિના આધારે નામ રાખવું, તે અર્થ અભિપ્રેત છે. આ સર્વનામોનું વિસ્તૃત વર્ણન શાસ્ત્રકાર દર્શાવે છે.

નક્ષત્રનામ :–

૪ સે કિં તં ણકુખત્તણામે ? ણકુખત્તણામે- કત્તિયાહિં જાએ કત્તિએ કત્તિયાદિણે કત્તિયાધમ્મે કત્તિયાસમ્મે કત્તિયાદેવે કત્તિયાદાસે કત્તિયાસેણે કત્તિયારક્ખિએ । રોહિણીહિં જાએ રોહિણીએ રોહિણિદિણે રોહિણિધમ્મે રોહિણિસમ્મે રોહિણિદેવે રોહિણિદાસે રોહિણિસેણે રોહિણિરક્ખિએ । એવં સંવણકુખતેસુ ણામા ભાણિ- યવ્વા । એથી સંગ્હણીગાહાઓ-

કત્તિય રોહિણિ મિગસિર, અદ્વા ય પુણ્વસૂ ય પુસ્સે ય ।
તત્તો ય અસ્સિલેસા, મઘાઓ દો ફગુણીઓ ય ॥૮૬॥

હત્થો ચિત્તા સાઈ ય, વિસાહા તહ ય હોઇ અણુરાહા ।
જેદ્વામૂલો પુંબાસાઢા, તહ ઉત્તરા ચેવ ॥૮૭॥

અભિર્ભુ સવણ ધળિદ્રા, સતિભિસયા દો ય હોંતિ ભદ્વયા ।
રેવતિ અસ્સણિ ભરણી, એસા ણકખતપરિવાડી ॥૮૮॥
સે તં ણકખતણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નક્ષત્રનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નક્ષત્રના આધારે સ્થાપિત નામ નક્ષત્રનામ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે કૃતિકાનક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળકનું કૃતિક-કાર્તિક, કૃતિકાદાતા, કૃતિકાધર્મ, કૃતિકાશર્મ, કૃતિકાદેવ, કૃતિકાદાસ, કૃતિકાસેન, કૃતિકારક્ષિત વગેરે નામ રાખવા.

રોહિણી નક્ષત્રમાં જન્મેલનું રોહિણેય, રોહિણીદાતા, રોહિણીધર્મ, રોહિણીશર્મ, રોહિણીદેવ, રોહિણીદાસ, રોહિણીસેન, રોહિણીરક્ષિત વગેરે નામ રાખવા.

આ જ રીતે જે નક્ષત્રમાં જન્મેલ હોય તેનું તે તે નક્ષત્રના આધારે નામ રાખવામાં આવે તે નક્ષત્ર સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય. ગાથા આધારે નક્ષત્રનોના નામ. (૧) કૃતિકા, (૨) રોહિણી, (૩) મૃગશિરા, (૪) આર્દ્ર, (૫) પુનર્વસુ, (૬) પુષ્ય, (૭) અશ્વેષા, (૮) મધ્યા, (૯) પૂર્વા ફાલ્ગુની, (૧૦) ઉત્તરાફાલ્ગુની, (૧૧) હસ્ત, (૧૨) ચિત્રા, (૧૩) સ્વાતિ, (૧૪) વિશાખા, (૧૫) અનુરાધા, (૧૬) જ્યેષ્ઠા, (૧૭) મૂળા, (૧૮) પૂર્વાઘાઢા, (૧૯) ઉત્તરાઘાઢા, (૨૦) અભિજિત, (૨૧) શ્રવણ, (૨૨) ધનિષ્ઠા, (૨૩) શતભિષા, (૨૪) પૂર્વાભાદ્રપદા, (૨૫) ઉત્તરાભાદ્રપદા, (૨૬) રેવતી, (૨૭) અશ્વિની, (૨૮) ભરણી, નક્ષત્રનોના નામની આ પરિપાટી (કમ પ્રણાલી)જાણવી.

વિવેચન :-

વ્યક્તિનો જન્મ તે તે નક્ષત્રમાં થયો છે તેનો બોધ કરાવવા અને લોકવ્યવહાર માટે વ્યક્તિનું નામ નક્ષત્રના આધારે પણ રાખવામાં આવે છે. જેમકે કાત્તિક્ય, રોહિણેય વગેરે. નક્ષત્ર આધારિત આ નામો નક્ષત્ર સ્થાપનાપ્રમાણ નિષ્પત્તનામ કહેવાય છે. નક્ષત્રના નામના કમમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્ર કરતાં આ સંગ્રહક ગાથામાં તફાવત છે. ક્યાંક અભિજિતને પ્રથમ ગણી ગણના કરવામાં આવે છે. ક્યાંક અશ્વિનીને પ્રથમ ગણી ગણના કરવામાં આવે છે પરંતુ કમવિન્યાસ તો આ જ રહે છે.

દેવનામ :-

૫ સે કિં તં દેવયણામે ?

દેવયણામે— અગિગદેવયાહિં જાએ અગિગા અગિગદિણે અગિગધમ્મે અગિસમ્મે અગિગદેવે અગિગદાસે અગિગસેણે અગિગરક્ષિબએ । એવં પિ સવ્વણક્રખતદેવયણામા ભાણિયવ્વા । એથં પિ ય સંગહણી ગાહાઓ, તં જહા-

अग्गि पयावइ सोमे, रुदे अदिती बहस्सई सप्पे,
 पिति भग अज्जम सविया, तट्टा वायू य इंदगी ॥૮૯॥
 मित्तो इंदो णिरिती, आऊ विस्सो य बंभ विष्हू य ।
 वसु वरुण अय विवद्धी, पूसे आसे जमे चेव ॥૯૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દેવનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના નામ ઉપરથી નામ સ્થાપવામાં આવે તો તે દેવનામ કહેવાય. જેમકે કૃતિકાનક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ અજ્ઞિનિ છે. અજ્ઞિન દેવથી અધિષ્ઠિત નક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળકનું નામ આજિનક, અજિનિદત, અજિનધર્મ, અજિનશર્મ, અજિનિદાસ, અજિનિસેન, અજિનિરક્ષિત વગેરે રાખવું. આ જ પ્રમાણે અન્ય સર્વ નક્ષત્રના દેવના નામ પરથી સ્થાપિત નામને દેવ સ્થાપન પ્રમાણ નામ કહેવામાં આવે છે.

નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના નામની સંગ્રહ ગાથા. (૧) અજ્ઞિન, (૨) પ્રજાપતિ, (૩) સોમ, (૪) રૂદ્ર, (૫) અદિતિ, (૬) બૃહસ્પતિ, (૭) સર્પ, (૮) પિતા, (૯) ભગ, (૧૦) અર્થમા, (૧૧) સવિતા, (૧૨) ત્વષ્ટા, (૧૩) વાયુ, (૧૪) ઈન્દ્રાજિન, (૧૫) મિત્ર, (૧૬) ઈન્દ્ર, (૧૭) નિર્જીતિ, (૧૮) અમ્મ, (૧૯) વિશ્વ, (૨૦) બ્રહ્મા, (૨૧) વિષ્ણુ, (૨૨) વસુ, (૨૩) વરુણ, (૨૪) અજ, (૨૫) વિવદ્ધિ, (૨૬) પૂષા, (૨૭) અશ્વ (૨૮) યમ. આ ૨૮ નક્ષત્રદેવના નામ જાણવા.

વિવેચન :-

અજિનિદેવથી અધિષ્ઠિત કૃતિકા નક્ષત્રમાં જન્મેલી વ્યક્તિના નામમાં નક્ષત્રને ગૌડા કરી, દેવનામ મુખ્ય કરી અજિનિદત વગેરે નામ સ્થાપવામાં આવે. તે જ રીતે પ્રજાપતિ વગેરે દેવનામ પરથી સ્થાપિત નામ સમજવા. ગાથા કુથિત અષ્ટાવીસ દેવ કુમથી અષ્ટાવીસ નક્ષત્રના અધિષ્ઠાયક છે તેમ સમજવું.

કુળનામ :-

૬ સે કિં તં કુલણામે ? કુલણામે- ઉગ્રો ભોગે રાઇણે ખત્તિએ ઇક્ખાગે ણાયે કોરવ્બે । સે તં કુલણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કુળનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે નામનો આધાર કુળ હોય તે નામ કુળનામ કહેવાય છે, જેમકે ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ક્ષત્રિય, ઈક્ષવાકુ, શાત, કૌરવ્ય વગેરે.

વિવેચન :-

પિતાના વંશને કુળ કહેવામાં આવે છે. કોઈ પ્રમુખ વ્યક્તિ કે પ્રસંગ વિશેષથી કુળનું નામ સ્થાપિત

થાય છે. જેમકે રઘુરાજા ઉપરથી રઘુકુળ સ્થાપિત થયું હતું. બાળ ઋષભે ઈન્દ્રના હાથમાંથી શેરડી(ઈક્ષુ)નો સાંઠો લઈ લીધો તે પ્રસંગથી ઈક્ષવાકુકુળ સ્થાપિત થયું હતું. ઉગ્રકુળમાં જન્મ લેવાથી 'ઉગ્ર' નામથી ઓળખાય તેને કુળ સ્થાપના પ્રમાણ નામ કહેવાય. તે જ રીતે ભોગ, રાજન્ય વગેરે કુળ સંબંધમાં જાણવું.

પાષંઢનામ :-

૭ સે કિં તં પાસંડણામે ? પાસંડણામે- સમણએ પંડુરંગએ, ભિક્ખૂ, કાવાલિયએ તાવસએ, પરિવ્વાયગે । સે તં પાસંડણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પાષંઢનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— શ્રમણ, પાદુરંગ, ભિક્ખુ, કાપાલિક, તાપસ, પરિવ્રાજક, તે પાષંઢનામ જાણવા.

વિવેચન :-

મત, સંપ્રદાય, આચાર-વિચારની પદ્ધતિ અથવા વ્રતને પાષંડ કહે છે. કોઈ મત-સંપ્રદાય કે વિશિષ્ટ આચાર અથવા કોઈ કિયા કલાપના આધારે નામ સ્થાપિત થાય તે પાષંઢનામ કહેવાય છે. જેમકે નિર્ણથ, શાક્ય વગેરે મતના પ્રત્રજિત સાધુ શ્રમણ કહેવાય છે. શરીર પર ભસ્મ લગાવનારા શૈવ કહેવાય અને શિવના ભક્તો પાદુરંગ કહેવાય છે. બૌદ્ધ દર્શનના અનુયાયી ભિક્ખુ, ચિતાની રાખ શરીરે લગાવનારા સ્મશાનવાસી કાપાલિક, તપ સાધના કરનાર તાપસ અને ગૃહત્યાગી સંન્યાસી પરિવ્રાજકના નામે ઓળખાય છે. આ શ્રમણ વગેરે નામ પાષંડ સ્થાપના પ્રમાણનામ કહેવાય.

ગણનામ :-

૮ સે કિં તં ગણણામે ? ગણણામે- મલ્લે મલ્લદિણે મલ્લધમ્મે મલ્લસમ્મે મલ્લદેવે મલ્લદાસે મલ્લસેણે મલ્લરક્ષિષે । સે તં ગણણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગણનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગણના આધારે જે નામ સ્થાપિત થાય તે ગણનામ કહેવાય છે. જેમકે— મલ્લ, મલ્લદાત, મલ્લધર્મ, મલ્લશર્મ, મલ્લદેવ, મલ્લદાસ, મલ્લસેન, મલ્લરક્ષિત, તે ગણ સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્તનામ છે.

વિવેચન :-

સંધ-સમૂહને ગણ કહેવામાં આવે છે. આયુધ જીવીઓના સમૂહને પણ ગણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પરસ્પરની સહમતિ અથવા સમ્મતિના આધારે રાજ્ય વ્યવસ્થાનો નિર્ણય કરાતો. મહાવીર સ્વામીના

સમયમાં નવ મહિને અને નવ લિંગિયા, અધાર રાજાઓના રાજ્યનું એક ગણ રાજ્ય હતું. [અત્યારે પણ જ્યાં લોકશાહી છે, ત્યાં રાજ્યોના સમુદ્ધાયને ગણતંત્ર કહેવામાં આવે છે.] તે ગણના નામ પરથી મહિને વગેરે નામ રાખવામાં આવે તે ગણ સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય.

જીવિતહેતુ નામ :-

૧ સે કિં તં જીવિયહેડં ? જીવિયહેડં- અવકરએ ઉક્કુરુડએ ઉજ્જિયએ કજ્જવએ સુપ્પએ । સે તં જીવિયહેડં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- જીવિયહેડં = જીવિત હેતુ નામ, અવકરએ = અવકરક-કચરો, ઉક્કુરુડએ = ઉકરડો, ઉજ્જિયએ = ઉજિઝતક(તરણોડાયેલ), કજ્જવએ = કચવરક(કચરાનો ઢગલો), સુપ્પએ = સૂપડા.

ભાવાર્થ :- દીર્ઘકાળ સુધી બાળકને જીવિત રાખવા માટે જે નામ રાખવામાં આવે તે જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે. જેમકે કચરો, ઉકરડો, ઉજિઝતક, કચવરક, સૂપડા વગેરે. આ બધા જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

કોઈ સ્ત્રીને બાળક જન્મતાવેંત મૃત્યુ પામતા હોય છે. બાળક ઉજરતા ન હોય ત્યારે માતા પોતાના બાળકને જીવિત રાખવા કચરો, ઉકરડો, ભિખલો વગેરે નામ રાખે છે. તે કચરો વગેરે નામ જીવિત હેતુ નામ કહેવાય છે.

આભિપ્રાયિક નામ :-

૧૦ સે કિં તં આભિપ્રાયણામે ? આભિપ્રાયણામે- અંબએ ણિંબએ બકુલએ પલાસએ સિણએ પિલુયએ કરીરએ । સે તં આભિપ્રાય ણામે । સે તં ઠવણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આભિપ્રાયિક નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અંબક, નિંબક, બકુલક, પલાશક, સ્નેહક, પીલુક, કરીરક વગેરે આભિપ્રાયિક નામ જાણવા. આ રીતે આભિપ્રાયિક નામ અને સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણો, ઈચ્છાનુસાર નામ રાખવું, તે આભિપ્રાયિક નામ કહેવાય છે. જેમકે અંબક, નિંબક વગેરે ઈચ્છાનુસાર રાખેલ નામ. આ નામની નિષ્પત્તિનો આધાર પોતાનો અભિપ્રાય જ છે. આ રીતે સ્થાપના પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ .

દ્વયપ્રમાણ નિષ્પણનામ :-

૧૧ સે કિં તં દવ્વાપ્પમાણે ? દવ્વાપ્પમાણે છત્વિહે પણણતે, તં જહા-ધમ્મતિથિકાએ જાવ અદ્ભાસમએ । સે તં દવ્વાપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્વયપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્વય પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ છ પ્રકારે છે. ધર્માસ્તિકાયથી લઈ અદ્ભાસમય સુધીના છ ભેટ જાણવા. આ દ્વયપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

ધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્વયના નામ દ્વયવિષયક છે, તેથી અથવા આ નામ છ દ્વય સિવાય અન્યના ન હોવાશી તે દ્વય પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ છે. અનાદિ સિદ્ધાન્ત નામમાં આ છ દ્વયોના નામનો જ ઉલ્લેખ છે પરંતુ ત્યાં અનાદિકાળથી વાચ્ય—વાચક સંબંધની વિવક્ષા છે, જ્યારે અહીં દ્વયની વિવક્ષા છે, વિવક્ષા ભેટના કારણો તેમાં દોષ આવતો નથી.

ભાવપ્રમાણ નિષ્પણ નામ :-

૧૨ સે કિં તં ભાવપ્પમાણે ? ભાવપ્પમાણે ચતુર્ભિંહે પણણતે, તં જહા- સામાસિએ તદ્દ્વિતાએ, ધાડાએ, ણિરુત્તિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવ પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભાવપ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) સામાસિક, (૨) તદ્દ્વિતાજ, (૩) ધાતુજ, (૪) નિરુક્તિજ.

વિવેચન :-

ભાવ એટલે વસ્તુગત ગુણા. આ ભાવ જ પ્રમાણ છે તે ભાવપ્રમાણ કહેવાય. તેના દ્વારા નિષ્પત્ત નામ ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૮ સંપૂર્ણ ॥

સતરમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણનિષ્પત્તન નામમાં સમાસ

સમાસના સાત પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં સામાસિએ ? સામાસિએ સત્ત સમાસા ભવંતિ, તં જહા-
દંદે ય બહુવ્વીહી, કમ્મધારએ દિગુ ય ।
તપુરિસ અવ્વર્ઝિભાવે, એક્કસેસે ય સત્તમે ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સામાસિક નામ નિષ્પત્તતાના કારણરૂપ સમાસ સાત છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) દ્વાદ્શ, (૨) બહુવ્વીહી, (૩) કર્મધારય, (૪) દ્વિશુ, (૫) તત્પુરૂષ, (૬) અવ્યથીભાવ, (૭) એકશોષ.

વિવેચન :-

બે અથવા બેથી વધુ પદોને, વિભક્તિ વગેરેનો લોપ કરી, સંક્ષિપ્ત કરી, બેગા કરવા તેને સમાસ કહેવામાં આવે છે. જે શબ્દોના મેળથી સમાસ બને છે, તે શબ્દોને સમાસ ખંડ કહે છે. જે શબ્દો દ્વારા સમાસ બને છે, તે બધા શબ્દોનું બણ સમાસ બન્યા પછી એક સરખું રહેતું નથી, પરંતુ તેમાંથી કોઈ શબ્દનો અર્થ પ્રધાન બની જાય છે અને બીજા શબ્દો તે અર્થને પુષ્ટ કરે છે. અપેક્ષા ભેદથી સમાસના દ્વાદ્શ વગેરે સાત ભેદ છે.

દ્વાદ્શ સમાસ :-

૨ સે કિં તં દંદે સમાસે ?

દંદે સમાસે— દન્તાશ્ચ ઓષ્ઠૌ ચ દન્તોષ્ઠમ् । સ્તનૌ ચ ઉદરં ચ
સ્તનોદરમ्, વસ્ત્રં ચ પાત્રં ચ વસ્ત્રપાત્રમ्, અક્તશ્વ મહિષશ્વ અક્તમહિષમ्,
અહિશ્વ નકુલશ્વ અહિ-નકુલમ् । સે તં દંદે સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્વાદ્શ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દુંદુ સમાસના ઉદાહરણો— દાંત અને ઔષ્ઠ—હોઠ તે દંતોષ્ઠ, સ્તનો અને ઉદર તે સ્તનોદર, વસ્ત્ર અને પ્લ્યુત તે વસ્ત્રપાત્ર, અથ અને મહિષ તે અશ્વમહિષ, સાપ અને નોળીયો તે સાપનોળીયો. આ દુંદુ સમાસ છે.

વિવેચન :-

દુંદુ સમાસમાં જોડાતા બંને પદ પ્રધાન હોય છે. તેમાં બે પદ જોડાયેલ હોય છે. સમાસ થતાં બંનેની વિભક્તિનો લોપ થાય છે અને સમાસ થયા પછી એકવચન કે બહુવચનના પ્રત્યય લાગે છે. દુંદુ સમાસ બન્યા પછી એક મિશ્રિત વસ્તુનો બોધ થાય તો એકવચનમાં પ્રયુક્ત થાય. જેમકે મેં દાળરોટલી ખાદી, અહીં સમાસ પહેલા દાળ અને રોટલી એમ બે પદ હતા. સમાસ થતાં 'અને'નો લોપ થાય છે અને 'દાળ રોટલી' શબ્દ બંનેના મિશ્રણરૂપ વસ્તુનો બોધ કરાવે છે, માટે એકવચન આવે છે. દુંદુ સમાસ થતાં મિશ્રિત વસ્તુનો બોધ થતો ન હોય તો બહુવચનમાં પ્રયુક્ત થાય છે. જેમકે રામ અને સીતા-રામસીતા વનમાં ગયા. રામસીતા એ દુંદુ સમાસમાં બહુવચન વપરાય છે. કારણ કે તેમાં મિશ્રિતરૂપે એક વસ્તુનો બોધ નથી. સૂત્રગત ઉદાહરણમાં દંતોષ્ઠમુ, સ્તનોદરમુમાં પ્રાણીઓના અંગ હોવાથી વ્યકરણ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એકવદ ભાવ થાય છે. (અશ્વમહિષમુ, અહિ-નકુલમુ) શાશ્વત વિરોધ અને 'વસ્ત્રપાત્રમુ'માં અપ્રાણી જાતિ હોવાથી એકવદ ભાવ થાય છે અર્થાતું એકવચનનો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જે 'દંતોષ્ઠમુ' વગેરે નામ બન્યા તે દુંદુ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય.

બહુવ્રીહિ સમાસ :-

૩ સે કિં તં બહુવ્વીહીસમાસે ? બહુવ્વીહીસમાસે- ફુલ્લા જમ્મિ ગિરિજ્મિ કુડય-કલંબા સો ઇમો ગિરી ફુલિલયકુડયકલંબો । સે તં બહુવ્વીહીસમાસે ।

શાલાર્થ :-–બહુવ્વીહીસમાસે = બહુવ્રીહિ સમાસમાં, ફુલ્લા = ફૂલેલા—વિકસિત, જમ્મિ ગિરિજ્મિ = જે પર્વત પર, કુડય = કુટજ, કલંબા = કંદંબ(હોવાથી).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— બહુવ્રીહિ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ પર્વત ઉપર વિકસિત કુટજ અને કંદંબ વૃક્ષ હોવાથી આ પર્વત "વિકસિત કુટજ કંદંબ" કહેવાય છે. અહીં 'ફુલલકુટજકંદંબ' પદ બહુવ્રીહિ સમાસરૂપ છે.

વિવેચન :-

સમાસગત પદ જ્યારે પોતાથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થનો બોધ કરાવે અર્થાતું જે સમાસમાં અન્યપદ પ્રધાન હોય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં બે કે વધુ જે પદો હોય તે ગૌણ હોય છે. ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. તેમાં કુટજ અને કંદંબ પ્રધાન નથી પરંતુ તેનાથી યુક્ત 'પર્વત' અન્યપદ પ્રધાન છે.

આ પર્વત પર કુટજ અને કદંબ વૃક્ષ પુણિત છે તેથી આ પર્વત 'ફુલ્લકુટજકદંબ' છે. 'ફુલ્લકુટજ કદંબ' તે સમાસ પદ છે. આ સમાસ પદ અન્યપદ, પર્વતનો બોધ કરાવે છે અને પર્વત પ્રધાન બને છે. અહીં 'ફુલ્લકુટજકદંબ' પર્વતનું વિશેષજ્ઞ બન્યું તે બહુગ્રીહિ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય.

કર્મધારય સમાસ :-

૪ સે કિં તં કર્મધારયસમાસે ? કર્મધારયસમાસે- ધવલો વસહો ધવલવસહો, કિણ્ણો મિગો કિણ્ણમિગો, સેતો પટો સેતપટો, રત્તો પટો રત્તપટો । સે તં કર્મધારય સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કર્મધારય સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કર્મધારય સમાસના ઉદાહરણ છે— ધવલ એવો વૃષભ—ધવલવૃષભ, કૃષ્ણ(કાળો) એવો મૃગ—કૃષ્ણમૃગ, શૈત એવું વસ્ત્ર—શૈત વસ્ત્ર(પટ), રક્ત એવું વસ્ત્ર—રક્તવસ્ત્ર, આ કર્મધારય સમાસ છે.

વિવેચન :-

જેમાં ઉપમાન—ઉપમેય, વિશેષજ્ઞ—વિશેષનો સંબંધ હોય તે કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે. સમાન અધિકરણવાળો તત્પુરુષ સમાસ જ કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે. સૂત્રમાં ઉદાહરણ આપ્યા છે તે વિશેષજ્ઞ—વિશેષ્યરૂપે છે. ધવલ—સફેદ એ બળદનું વિશેષજ્ઞ છે અને વૃષભ એ વિશેષ છે. ઉપમા અપાય ત્યારે ઉપમાન—ઉપમેયમાં કર્મધારય સમાસ થાય જેમકે 'ઘન ઇવ શ્યામઃ ઘનશ્યામ'ધન(વાદળો) જેવા શ્યામ(કાળા) તે ઘનશ્યામ. અહીં ઉપમાન—ઉપમેયનો કર્મધારય સમાસ છે. આ સૂત્રમાં બધા જ ઉદાહરણ વિશેષજ્ઞ—વિશેષના છે અને તે પણ વિશેષજ્ઞ પૂર્વપદમાં હોય તેવા ઉદાહરણ છે. 'ધવલવૃષભ' આ નામ બન્યું તે કર્મધારય સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય.

દ્વિગુ સમાસ :-

૫ સે કિં તં દ્વિગુસમાસે ? દ્વિગુસમાસે- તિણિ કંડુગા તિકંડુગાં, તિણિ મહુરાણ તિમહુરં, તિણિ ગુણ તિગુણં, તિણિ પુરા તિપુરં, તિણિ સરા તિસરં, તિણિ પુક્ખરા તિપુક્ખરં, તિણિ બિંદુયા તિબિંદુયં, તિણિ પહા તિપહં, પંચ ણીઓ પંચણં, સત્ત ગયા સત્તગયં, ણવ તુરગા ણવતુરગાં, દસ ગામા દસગામં, દસ પુરા દસપુરં । સે તં દ્વિગુસમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્વિગુ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્વિગુ સમાસના ઉદાહરણ છે— ત્રણ કટુક(કડવી) વસ્તુઓનો સમૂહ તે ત્રિકટુક, ત્રણ મધુર વસ્તુઓનો સમૂહ તે ત્રિમધુર, ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિગુણ, ત્રણ પુર–નગરોનો સમૂહ તે ત્રિપુર, ત્રણ સ્વરનો સમૂહ તે ત્રિસ્વર, ત્રણ પુષ્કર–કમળોનો સમૂહ તે ત્રિપુષ્કર, ત્રણ બિંદુઓનો સમૂહ તે ત્રિબિંદુ, ત્રણ પથ–રસ્તાઓનો સમૂહ તે ત્રિપથ, પાંચ નદીઓનો સમૂહ તે પંચનદ, સાત ગજ–હાથીઓનો સમૂહ તે સપ્તગજ, નવ ઘોડાઓનો સમૂહ તે નવતુરંગ, દસગામોનો સમૂહ તે દસગામ, દસપુરોનો સમૂહ તે દસપુર. આ દ્વિગુસમાસ છે.

વિવેચન :-

જે સમાસમાં પ્રથમપદ સંખ્યાવાચક હોય અને જેના દ્વારા સમાહાર–સમૂહનો બોધ થાય તે દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે. આમાં બીજુપદ પ્રધાન હોય છે. તેનાથી જણાય છે કે આટલી વસ્તુઓનો સમાહાર (સમૂહ) થયો છે. સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. દ્વિગુ સમાસમાં નપુંસક લિંગ અને એકવચનનો જ પ્રયોગ થાય છે.

કર્મધારયમાં પ્રથમપદ સામાન્ય વિશેષણરૂપે હોય છે, જ્યારે દ્વિગુમાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય છે. 'ત્રિકુટ' વગેરે નામ દ્વિગુસામાસિક ભાવપ્રમાણનિષ્પત્ત નામ જાણવા.

તત્પુરુષ સમાસ :-

૬ સે કિં તં તપ્પુરિસે સમાસે ? તપ્પુરિસે સમાસે- તિત્થે કાગો તિત્થકાગો, વણે હત્થી વણહત્થી, વણે વરાહો વણવરાહો, વણે મહિસો વણમહિસો, વણે મયૂરો વણમયૂરો । સે તં તપ્પુરિસે સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— તત્પુરુષ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— તત્પુરુષ સમાસના ઉદાહરણ છે— તીર્થમાં કાગ તે તીર્થકાગ, વનમાં હસ્તી–વનહસ્તી, વનમાં વરાહ(ભૂંડ) વનવરાહ, વનમાં મહિષ–વનમહિષ, વનમાં મયૂર–વનમયૂર. તે તત્પુરુષ સમાસ છે.

વિવેચન :-

તત્પુરુષ સમાસમાં અંતિમપદ પ્રધાન હોય છે અને પ્રથમપદ પ્રથમા વિભક્તિ સિવાય અન્ય દ્વિતીયાથી સપ્તમી પર્યતની છ વિભક્તિમાંથી કોઈપણ વિભક્તિપરક હોય છે. સૂત્રોક્ત ઉદાહરણ સપ્તમી વિભક્તિ પરક છે.

જે વ્યક્તિ તીર્થમાં કાગડાની જેમ ગ્રાહિ–અગ્રાહિના વિવેકથી રહિત થઈને રહે તેને 'તીર્થકાગ'

કહેવામાં આવે છે. આ 'તીર્થકાગ' નામ સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસથી બન્યું છે માટે તે તત્પુરુષ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે.

અવ્યયીભાવ સમાસ :-

૭ સે કિં તં અવ્રીભાવે સમાસે ? અવ્રીભાવે સમાસે- અણુગામં અણુણીયં અણુફરિહં અણુચરિયં । સે તં અવ્રીભાવે સમાસે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવ્યયીભાવ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અવ્યયીભાવ સમાસના ઉદાહરણ છે- અનુગ્રામ, અનુનદી, અનુઝરિહા, અનુચરિત, તે અવ્યયીભાવ સમાસ છે.

વિવેચન :-

અવ્યયીભાવ સમાસમાં પૂર્વપદ અવ્યયરૂપ અને ઉત્તરપદ નામ રૂપ હોય છે. આ સમાસમાં નપુંસકલિંગ અને પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન જ હોય છે. સૂત્રમાં 'અનુ' અવ્યય સાથેના ઉદાહરણો છે. અહીં 'અનુ' શબ્દ સમીપ અથવા લઘુ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.

એકશોષ સમાસ :-

૮ સે કિં તં એગસેસે સમાસે ?

એગસેસે સમાસે જહા- એગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા જહા બહવે પુરિસા તહા એગો પુરિસો, જહા એગો કરિસાવળો તહા બહવે કરિસાવળા જહા બહવે કરિસાવળા તહા એગો કરિસાવળો, જહા એગો સાલી તહા બહવે સાલિણો જહા બહવે સાલિણો તહા એગો સાલી । સે તં એગસેસે સમાસે । સે તં સામાસિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- એકશોષ સમાસનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેમાં એકપદ શેષ રહે (અન્ય પદોનો લોપ થાય) તે એકશોષ સમાસ કહેવાય છે. જેમકે- જેવો એક પુરુષ તેવા અનેક પુરુષ અનેક પુરુષ તેવો એક પુરુષ, જેવો એક કાર્ધાપણ (સુવર્ણમુદ્રા) તેવા અનેક કાર્ધાપણ, જેવા અનેક કાર્ધાપણ તેવો એક કાર્ધાપણ, જેવો એક ચોખો તેવા અનેક ચોખા, જેવા અનેક ચોખા તેવો એક ચોખો વગેરે એકશોષ સમાસના ઉદાહરણ છે. આ એકશોષ સમાસ છે. આ રીતે સમાસની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સમાન રૂપવાળા બે કે બેથી વધુ પદમાંથી સમાસ થતાં એક પદ શેષ રહે અને અન્ય પદોનો લોપ

થઈ જાય, તેને એક શોષ સમાસ કહેવામાં આવે છે. જે પદ શોષ રહે તેમાં બે હોય તો દ્વિવચન અને અનેક હોય તો બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે. જેમકે— પુરુષશ્વ–પુરુષા, પુરુષશ્વ–પુરુષશ્વ–પુરુષશ્વ–પુરુષાઃ ।

સમાનાર્થક વિરુપ પદોમાં પણ એક શોષ સમાસ થાય છે. વક્ર દણદશ્વ–વક્રદણડૌ । સૂત્રગત ઉદાહરણમાં એક વ્યક્તિની વિવક્ષા એકઃપુરુષઃ અને ઘણી વ્યક્તિઓની વિવક્ષામાં બહવઃ પુરુષાઃ પ્રયોગ થાય છે. બહુવચનમાં એક પુરુષપદ શોષ રહે છે, બાકીના પુરુષ પદોનો લોપ થઈ જાય છે. આજ રીતે કાર્યપણ વગેરે પદોમાં પણ જાણવું.

એકઃકાર્ષપણ, બહવઃ કાર્ષપણાઃ આ બંને પદ એક શોષ સમાસથી નિષ્પત્ત થાય છે.

આ પદ કે નામ એક શોષ સામાસિક ભાવપ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ કહેવાય છે. આ રીતે એકશોષ સમાસ અને સાથે સામાસિક ભાવ પ્રમાણનું વક્તવ્યપૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૧૭ સંપૂર્ણ ॥

અટારમું પ્રકારથ

ભાવપ્રમાણનિષ્પન્ન નામમાં તદ્દિત

તદ્દિતના આઠ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં તદ્દિયએ ? તદ્દિયએ-

કમ્મે સિષ્પ સિલોએ, સંજોગ સમીવાઓ ય સંજૂહે ।

ઇસ્સરિયાડવચ્ચેણ ય, તદ્દિતણામં તુ અદૃવિહં ॥૧૨॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તદ્દિત નિષ્પત્ત નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) કર્મ, (૨) શિલ્પ, (૩) શ્લોક, (૪) સંયોગ, (૫) સમીપ, (૬) સંયૂધ, (૭) ઐશ્વર્ય (૮) અપત્ય. આ તદ્દિત નિષ્પત્ત નામના આઠ પ્રકાર જાણવા.

કર્મનામ તદ્દિત :-

૨ સે કિં તં કમ્મણામે ? કમ્મણામે- દોસ્સિએ સોત્તિએ કપ્પાસિએ સુત્તવેતાલિએ ભંડવેતાલિએ કોલાલિએ । સે તં કમ્મણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કર્મનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કર્મનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે- દૌષ્ટિક-વસ્ત્રના વેપારી, સૌત્રિક-સૂતરના વેપારી, કાપ્રાસિક-કપાસના વેપારી, સૂત્રવૈચાલિક-સૂતર વેચનાર, ભાંડવૈચાલિક-વાસણ વેચનાર, કોલાલિક-માટીના વાસણ વેચનાર. આ સર્વ તદ્દિત કર્મનામ છે.

વિવેચન :-

સૂત્રગત કર્મ શબ્દનો પ્રયોગ પણ્ય-વેચવા યોગ્ય પદાર્થના અર્થમાં થયો છે. પણ્ય અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય 'ઠકુ' લાગવાથી જે શબ્દ બને તે કર્મનામ. દૂષ્ટં પણ્યમસ્યેતિ દૌષ્ટિકઃ વસ્ત્રને વેચનાર. તે જ રીતે સૂત્ર વેચનાર સૌત્રિક વગેરે 'તદસ્ય પણ્ય' આ સૂત્રથી 'ઠકુ' પ્રત્યય થાય છે અને 'ઠસ્યેકઃ' સૂત્રથી ઠ ના સ્થાને 'ઇકુ' થવાથી અને આદિમાં વૃદ્ધિ થવાથી દૌષ્ટિક શબ્દ બને છે.

અન્ય પ્રતોમાં તણાહારએ = તૃષ્ણારિક, કદુહારએ = કાષ્ઠારિક, પત્તહારએ = પાત્રહારિક. આ ત્રણા શબ્દ અધિક જોવા મળે છે.

શિલ્પનામ તદ્દિત :–

૩ સે કિં તં સિપ્પણામે ? સિપ્પણામે- તુણિણએ તંતુવાઇએ પદૃકારિએ ઉવ્વાદ્વિએ વરુંટિએ મુંજકારિએ કદુકારિએ છતકારિએ બજ્જકારિએ પોત્થકારિએ ચિત્તકારિએ દંતકારિએ લેપ્પકારિએ સેલકારિએ કોદ્વિમકારિએ । સે તં સિપ્પણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શિલ્પ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શિલ્પનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે— તૌન્નિક—રફુ કરનાર શિલ્પી, પદૃકારિક—પડુ વસ્ત્ર બનાવનાર શિલ્પી, તાજુવાયિક—તંતુ બનાવનાર, ઔદ્વત્તિક—શરીરનો મેલ દૂર કરનાર શિલ્પી—નાવી, વારુંટિક—એક શિલ્પ વિશેષ જીવી, મૌંજકારિક—મૂંજની રસ્સી બનાવનાર શિલ્પી, કાષ્ઠકારિક—લાકડામાંથી વસ્તુઓ બનાવનાર શિલ્પી, છત્રકારિક, છત્ર બનાવનાર શિલ્પી, બાલ્યકારિક—રથ વગેરે બનાવનાર શિલ્પી, પૌસ્તકારિક—પુસ્તક બનાવનાર શિલ્પી, ચૈત્રકારિક—ચિત્રકાર, દંતકારિક—દાંત બનાવનાર શિલ્પી, લૈખ્પકારિક—મકાન બનાવનાર શિલ્પી, શૈલકારિક—પત્થર ઘડનાર શિલ્પી, કૌદ્વિમકારિક—ખાણ ખોણનાર શિલ્પી. તે શિલ્પનામ તદ્દિત છે.

વિવેચન :–

આ સૂત્રમાં શિલ્પ કળાના આધારે સ્થાપિત કેટલાક નામોનો સંકેત છે. આ નામ શિલ્પ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી નિષ્પત્ત થાય છે. 'શિલ્પમ્' આ સૂત્રથી તદ્દિત પ્રત્યય 'ઠકુ' લાગે છે અને ઠકુનો ઈક થવાથી તૌન્નિક વગેરે નામ નિષ્પત્ત થવાથી તે શિલ્પ તદ્દિતનિષ્પત્ત ભાવપ્રમાણ નામ કહેવાય છે.

શ્લોકનામ તદ્દિત :–

૪ સે કિં તં સિલોયણામે ? સિલોયણામે- સમણ માહણે સવ્વાતિહી । સે તં સિલોયણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શ્લોકનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સર્વના અતિથિ, શ્રમણ, ધ્રાણ તે શ્લોક નામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે. આ શ્લોકનામ તદ્દિત છે.

વિવેચન :–

શ્લોક—યશ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય, તે શ્લોકનામ કહેવાય છે.

'अशार्दिभ्योऽचं' સૂત્રથી પ્રશસ્ત અર્થમાં 'અચ્યુ' પ્રત્યય લાગ્યો છે. તપશ્ચર્યાદિ શ્રમથી યુક્ત હોય તે શ્રમણ અને બ્રહ્મ-આત્માના આરાધક હોય તે બ્રાહ્મણ. આ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વના અતિથિ છે, સમ્માનીય છે માટે તેઓ પ્રશસ્ત છે. આમ શ્રમણ નામની નિષ્પત્તિમાં પ્રશસ્તતા—શ્લોક કારણરૂપ હોવાથી તે શબ્દ શ્લોક નામ તદ્દિત કહેવાય છે.

સંયોગનામ તદ્દિત :-

૫ સે કિં તં સંજોગણામે ? સંજોગણામે- રણો સસુરએ, રણો સાલએ, રણો સઙ્ગુણે, રણો જામાડએ, રણો ભગિણીવતી । સે તં સંજોગણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંયોગ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંયોગનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ છે— રાજાના શસુર—રાજશસુર, રાજાના સાળા—રાજ સાળા, રાજાના સાઢુ—રાજસાઢુ, રાજાના જમાઈ—રાજજમાઈ, રાજાના બનેવી, રાજબનેવી. તે સંયોગ નામ છે.

વિવેચન :-

સંબંધ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય લાગવાથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે સંયોગ નામ કહેવાય છે. સૂત્રમાં 'રણો સસુરએ' વગેરે ઉદાહરણ આપ્યા છે તે વિશ્રાંત કરેલા શબ્દ છે. તેનો સંયોગ થતા 'રાજશસુર' બને છે. આ સર્વ પ્રયોગોમાં 'રાજ્ઞઃ કચ્' સૂત્રથી છ પ્રત્યય લાગે અને તેનો ઇય થઈ જાય. રાજશસુર વગેરે નામ સંયોગ તદ્દિતજ ભાવપ્રમાણ નામ જાણવા.

સમીપનામ તદ્દિત :-

૬ સે કિં તં સમીવણામે ? સમીવણામે- ગિરિસ્સ સમીવે ણગરં ગિરિણગરં, વિદિસાએ સમીવે ણગરં વેદિસં, વેણાએ સમીવે ણગરં વેણાયડં, તગરાએ સમીવે ણગરં તગરાયડં । સે તં સમીવણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમીપ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમીપ અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય દ્વારા નિષ્પત્ત નામ— ગિરિની સમીપનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની સમીપનું નગર તે વૈદિશ, વૈનાની સમીપનું નગર તે વેનાતટ, તગરાની સમીપનું નગર તે તગરાતટ આ 'ગિરિનગર' વગેરે નામ સમીપનામ જાણવા.

વિવેચન :-

સમીપ, નિકટ, પાસેના અર્થમાં તદ્દિત પ્રત્યય 'અણુ' લાગવાથી ગિરિનગર, વૈદિશ, વેનાતટ

વગેરે નિષ્પત્ત થાય છે. તે સમીપાર્થ બોધક તદ્દિતજ ભાવ પ્રમાણ નામ છે.

સંયુથ નામ તદ્દિત :–

૭ સે કિં તં સંજૂહણામે ? સંજૂહણામે- તરંગવતિકારે મલયવતિકારે અત્તાણુ- સટ્ટિકારે બિંદુકારે । સે તં સંજૂહણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંયુથ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંયુથનામ તદ્દિતના ઉદાહરણ- તરંગવતીકાર, મલયવતીકાર, આત્માનુષષ્ઠિકાર, બિન્દુકાર વગેરે સંયુથ નામ છે.

વિવેચન :–

ગ્રંથ રચનાને સંયુથ કહેવામાં આવે છે. તે સંયુથને સૂચવવા જે તદ્દિત પ્રત્યય લાગે અને તેનાથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે સંયુથ નામ કહેવાય છે. જેમકે તરંગવતીના નિમિત્તે જે વાર્તા રચવામાં આવી તે ગ્રંથને તરંગવતી કહે છે. તે જ રીતે મલયવતી, આત્માનુષષ્ઠિ વગેરે ગ્રંથના નામ જાણવા. આ 'તરંગવતી' વગેરે ગ્રંથ નામોમાં 'અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થः' આ અર્થમાં આણાછ અને ઘાટ પ્રત્યય લાગે છે અને બીજા સૂત્રથી તેનો લોપ થતાં ગ્રંથનું નામ 'તરંગવતી' બને છે. 'તરંગવતી' વગેરે નામ સંયુથનામ જાણવા.

સૂત્રમાં 'તરંગવતીકાર' વગેરે જે નિર્દેશ છે તેનું તાત્પર્ય તરંગવતી ગ્રંથની રચના કરનાર, મલયવતી ગ્રંથની રચના કરનાર, એવું છે. અન્ય ઉદાહરણ પણ આ જ રીતે સમજવા.

ઐશ્વર્ય નામ તદ્દિત :–

૮ સે કિં તં ઈસરિયણામે ? ઈસરિયણામે- રાઈસરે તલવરે માડંબિએ કોડુંબિએ ઇબ્બે સેટ્ટી સત્થવાહે સેણાવર્ઝ । સે તં ઈસરિયણામે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઐશ્વર્ય નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઐશ્વર્યનામ તદ્દિતના ઉદાહરણો- રાજેશ્વર, તલવર, માડંબિક, કોડુંબિક, ઈભ્ય, શ્રેષ્ઠી, સાર્થવાહ, સેનાપતિ વગેરે. આ ઐશ્વર્ય નામ છે.

વિવેચન :–

ऐશ્વર્ય ધોતક શબ્દોને તદ્દિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે ઐશ્વર્યનામ તદ્દિત કહેવાય છે. ઐશ્વર્યધોતક નામ, સ્વાર્થમાં (સ્વ અર્થમાં) 'કૃષ' પ્રત્યય લગાડવાથી નિષ્પત્ત થાય છે. તેથી તે રાજેશ્વર વગેરે નામ ઐશ્વર્ય બોધક તદ્દિત જ ભાવ પ્રમાણ નિષ્પત્ત નામ જાણવા.

અપત્યનામ તદ્ધિત :-

૯ સે કિં તં અવચ્ચણામે ? અવચ્ચણામે- તિત્થયરમાયા ચક્કવદ્વિમાયા બલદેવમાયા વાસુદેવમાયા રાયમાયા મુણિમાયા(ગણિમાયા) વાયગમાયા । સે તં અવચ્ચણામે । સે તં તદ્ધિતે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપત્યનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અપત્યનામ તદ્ધિતના ઉદાહરણ- તીર્થકરમાતા, ચક્કવર્તીમાતા, બળદેવમાતા, વાસુદેવમાતા, રાજમાતા, મુણિમાતા(ગણિમાતા), વાયકમાતા તે અપત્યનામ છે. આ રીતે તદ્ધિત પ્રત્યયજન્ય નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

અપત્ય એટલે પુત્ર, પુત્રથી વિશેષિત થવું તે અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય લાગવાથી તીર્થકરમાતા વગેરે નામ નિષ્પત્ત થાય છે. તીર્થકરોડપત્યં યસ્યાઃ સા તીર્થકર માતા—તીર્થકર જેમના પુત્ર છે તે તીર્થકર માતા. તીર્થકરરૂપ પુત્ર દ્વારા માતા પ્રસિદ્ધ અને સન્માનને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે અપત્યનામ કહેવાય છે. માતાના નામે પુત્રનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય તો તે પણ અપત્યનામ કહેવાય છે જેમકે મરુદેવ્યા અપત્યં મારુદેવેય—મરુદેવાના પુત્ર—મારુદેવેય અર્થાત્ ઋષભદેવ, તે અપત્યનામ કહેવાય. તે જ રીતે ચક્કવર્તીમાતા સુમંગલાનો પુત્ર—સૌમંગલેય અર્થાત્ ભરત ચક્કવર્તી. બલદેવમાતા—રોહિણીનો પુત્ર—રોહિણેય—બલદેવ. વાસુદેવમાતા—દેવકીનો પુત્ર—દૈવકેય—કૃષ્ણવાસુદેવ. રાજમાતા—યેલણાનો પુત્ર—યેલણેય—કુણિક રાજા. મુણિમાતા—ધારિણીનો પુત્ર—ધારિણેય—મેધમુણિ, વાયકમાતા—રૂપ્રસોમનો પુત્ર—રૈદ્રસોમેય—વાયક આર્યરક્ષિત. આ રીતે તદ્ધિત પ્રત્યય નિષ્પત્ત ભાવપ્રમાણ નામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

ધાતુજ નામ :-

૧૦ સે કિં તં ધાતએ ? ધાતએ- ભૂ સત્તાયાં પરસ્મૈભાષા, એધ વૃદ્ધૌ, સ્પર્ઢ્સ સંઘર્ષ, ગાધૃપ્રતિષ્ઠાલિપ્સયોર્ગન્થે ચ, બાધૃ લોડણે । સે તં ધાતએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ધાતુજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધાતુજ નામના ઉદાહરણ- પરસ્મૈપદી સત્તા અર્થક 'ભૂ' ધાતુ, વૃદ્ધિ અર્થક 'એધ' ધાતુ, સંઘર્ષ અર્થક સ્પર્ઢ્સ ધાતુ, પ્રતિષ્ઠા, લિપ્સા અને સંઘર્ષ અર્થક ગાધૃ ધાતુ તથા વિલોડન અર્થક 'બાધૃ' ધાતુથી નિષ્પત્ત ભવ, એધમાન વગેરે. તે ધાતુજ નામ ભાવપ્રમાણ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં જેને ક્રિયાપદના પ્રત્યય લાગે તે ધાતુ કહેવાય છે. આ ધાતુ ઉપરથી જે શબ્દ

બને તે ધાતુજ નામ કહેવાય છે. વૃદ્ધ ધાતુ વૃદ્ધિ અર્થમાં છે તેના ઉપરથી 'વર્ધમાન' નામ બને તે ધાતુજ નામ કહેવાય. અહીં જે ઉદાહરણ આપ્યા છે તે સંસ્કૃત વ્યાકરણાનુસાર આપ્યા છે. મૂળપાઠમાં જે ધાતુઓ બતાવી છે, તેના ઉપરથી જે નામ નિષ્પત્ત થાય તે ધાતુજ નામ કહેવાય. જેમકે સંસ્કૃતમાં 'ભૂ' ધાતુ સત્તા અર્થમાં છે. તેના ઉપરથી ભવ(સંસાર) શબ્દ બન્યો છે, તો તે 'ભવ' ધાતુજ નામ કહેવાય.

કિંતજ નામ :-

૧૧ સે કિં તં ણિરુત્તિએ ? ણિરુત્તિએ- મહ્યાં શેતે મહિષઃ, ભ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ભ્રમરઃ, મુહુર્મુહુર્લસતિ મુસલં, કપિરિવ લાઘ્વતે ત્થચ્ચ (ત્થેત્તિ ય)કરોતિ કપિત્થં, ચિદિતિ કરોતિ ખલ્લં ચ ભવતિ ચિક્ખલ્લં, ઊર્ધ્વકર્ણઃ ઉલૂકઃ, મેખસ્ય માલા મેખલા । સે તં ણિરુત્તિએ । સે તં ભાવપ્પમાણે । સે તં પમાણણામે । સે તં દસણામે । સે તં ણામે ।

॥ ણામે ત્તિ પયં સમ્મતં ॥

શાલ્દાર્થ :—મહ્યાં = પૃથ્વી ઉપર, શેતે = સૂવે તે, મહિષઃ = ભેંસ(પાડો), ભ્રમતિ ચ રૌતિ ચ ભ્રમરઃ = ભ્રમણ કરતાં કરતાં જે રૌતિ—અવાજ કરે તે ભ્રમર, મુહુર્મુહુર્લસતિ ઇતિ મુસલં = જે વારંવાર ઊંચુ—નીચુ થાય તે મુસલ, કપિરિવ લાઘ્વતે ત્થચ્ચ(ત્થેત્તિય) કરોતિ ઇતિ કપિત્થ = કપિ—વાંદરાની જેમ વૃક્ષની શાખા ઉપર લટકે અને ચેષ્ટા કરે તે કપિત્થ, ચિદિતિ કરોતિ ખલ્લં ચ ભવતિ ઇતિ ચિક્ખલ્લં = પગ સાથે જે ચોટે તે ચિક્ખલ (કાદવ), ઊર્ધ્વકર્ણઃ ઇતિ ઉલૂકઃ = જેના કાન ઊંચા ઉઠેલા હોય (ઉભા હોય) તે ઉલૂક(ઘુવડ), મેખસ્યમાલા મેખલા = મેઘની માળા મેઘલા, સે તં ણિરુત્તિએ = તે નિરુક્તિજ નામ જાણવા [અર્ધમાગધી પાઠ—મહીએ સુવઙ્ગ મહિસો, ભમઙ ય રવઙ—ભમરો, મુહુર્મુહ લસઇત્તિ મુસલ, કવિસ્સ વિવલંબએત્થેત્તિય કરેઝ કવિત્થં, ચિત્તિ કરેઝ ખલ્લં ચ હોઝ ચિક્ખલ્લં, ઉઢુકણે ઉલૂઓ, મેહસ્સ માલા—મેહલા].

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—નિરુક્તિજ નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

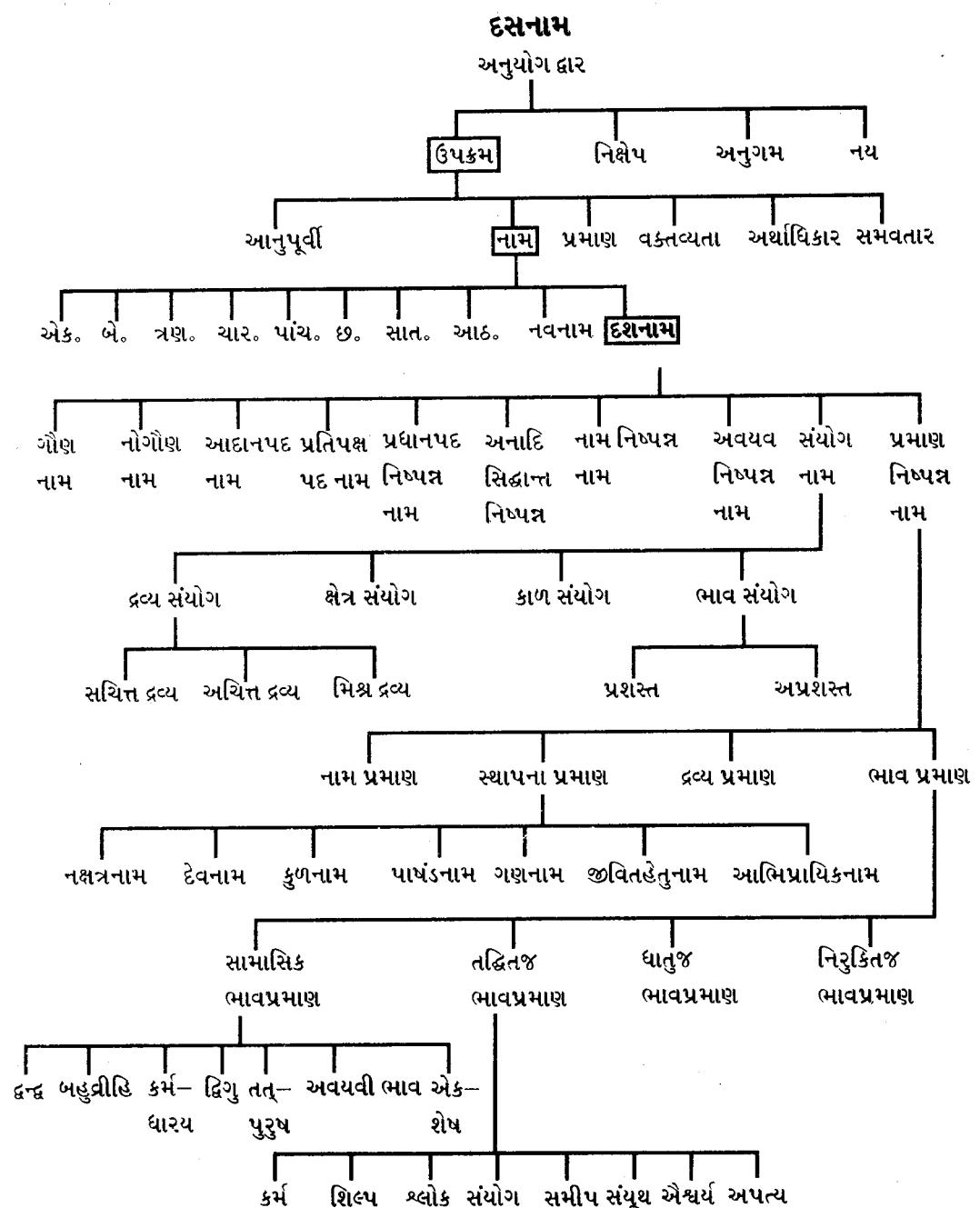
ઉત્તર—નિરુક્તિથી નિષ્પત્ત નામ નિરુક્તિ નામ કહેવાય છે. જેમકે પૃથ્વી ઉપર શયન કરે તે ભેંસ (પાડો), ભ્રમણ કરતાં—કરતાં અવાજ કરે તે ભ્રમર, જે વારંવાર ઊંચુ—નીચુ થાય તે મુસણ, વાંદરાની જેમ વૃક્ષની શાખા પર ચેષ્ટા કરે તે કપિત્થ, પગ સાથે જે ચોટી જાય તે ચિક્ખલ—કીચડ, કાન ઊંચા હોય તે ઉલૂક—ઘુવડ, મેઘની માળા તે મેઘલા. આ નિરુક્તિજ નામ જાણવા. આ સાથે ભાવપ્રમાણ, પ્રમાણનામ, દસનામ અને નામ પ્રકરણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ ઉપકમનું નામદાર સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

શબ્દની જે વ્યુત્પત્તિ ભતાવવામાં આવે તે નિરૂક્તિ કહેવાય છે અથવા કિયા, કારક, ભેદ, પર્યાયવાચી શબ્દ દ્વારા શબ્દાર્થનું કથન તે નિરૂક્તિ કહેવાય. નિરૂક્તિ નિષ્પત્ત નામ નિરૂક્તિજ કહેવાય. ઉદાહરણમાં આવેલ 'મહિષ' વગેરે નામ સંસ્કૃત વ્યાકરણના પૂષોદરાદિ ગણથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે નિરૂક્તિ, ભાવપ્રમાણનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં દશમું પ્રમાણનામ પૂર્ણ થાય છે. દસનામની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થતાં અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપક્રમના બીજા ભેદ નામદારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૮ સંપૂર્ણ ॥

ઓગાણીસમું પ્રકારણ

ઉપકુમકુદારનો શ્રીજો ભેદ - પ્રમાણ

[દ્વય પ્રમાણ]

પ્રમાણના દ્વયાદિ ચાર પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં પમાણે ? પમાણે ચઉછિવહે પણણતે, તં જહા- દવ્વાપ્પમાણે, ખેતપ્પમાણે, કાલપ્પમાણે, ભાવપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) દ્વયપ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ, (૩) કાળ પ્રમાણ અને (૪) ભાવપ્રમાણ.

વિવેચન :-

શબ્દકોષમાં પ્રમાણના અનેક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે- યથાર્થજ્ઞાન, યથાર્થજ્ઞાનના સાધન, નાપ, માપ, પરિમાણ, સંખ્યા, સત્યરૂપે જેનો સ્વીકાર કરાય, નિશ્ચય, પ્રતીતિ, મર્યાદા, માત્રા, સાક્ષી વગેરે.

પ્રમાણનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ બતાવતા શાસ્ત્રકારો કહે છે પ્ર+માણ = પ્રમાણ. આ બે શબ્દથી પ્રમાણ શબ્દ બને છે. માણ એ માડ ધાતુ પરથી બનેલ શબ્દ છે. તે અવબોધ (જ્ઞાન) અને માન અર્થ સૂચવે છે. 'પ્ર' ઉપસર્ગ વિશેષ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આ રીતે પ્રમાણનો અર્થ થયો વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન, માપ અથવા નાપ, પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચાર રીતે કરવામાં આવે છે.

(૧) પ્રમાણોતિ પ્રમાણમ् :- કર્તાસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે જે સારી રીતે માન કરે છે-વસ્તુ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે તે આત્મા.

(૨) પ્રમીયતેનેન પ્રમાણમ् :- કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે જેના દ્વારા માન કરાય તે.

(૩) પ્રમિતિમાત્રં પ્રમાણમ् :- કિયા સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પ્રમાણ એટલે માન કરવું તે પ્રમાણ અર્થાત્ વસ્તુ સ્વરૂપને જાણવું.

(૪) પ્રમીયતે યત્તત્ પ્રમાણ :- કર્મ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે મપાય તે પ્રમાણ, જાણવું માત્ર તે પ્રમાણ અથવા માપવું તે પ્રમાણ. પ્રમિતિ તે પ્રમાણનું ફળ છે. જેમ ફળને પ્રમાણ રૂપે માનવામાં આવે છે તેમ વસ્તુને જાણવાના, માપવાના જે સાધનો તે પણ પ્રમાણરૂપ મનાય છે.

દર્શન શાસ્ત્રોએ આગમ, અનુમાન, ઉપમાન વગેરે બે, ચાર કે છ પ્રમાણમાં જ પ્રમાણના અર્થને સીમિત કરી દીધો છે. તેટલો સીમિત અર્થ જ ગ્રહણ ન કરતાં અહીં પ્રમાણનો અતિ વિસ્તૃત અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણ કહું છે. જેના દ્વારા યથાર્થજ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ. જ્ઞાન અને પ્રમાણનો વ્યાપક—વ્યાપ્તભાવ સંબંધ છે. જ્ઞાન વ્યાપક છે, પ્રમાણ વ્યાપ્ત છે. જ્ઞાન યથાર્થ, અયથાર્થ બંને રૂપે સંભવે છે. સમ્યક્ નિર્ણાયક જ્ઞાન યથાર્થ હોય જ્યારે તેનાથી વિપરીત જ્ઞાન અયથાર્થ હોય છે. પરંતુ પ્રમાણ તો યથાર્થ રૂપજ હોય છે.

સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો જેના દ્વારા વસ્તુ માપવામાં આવે, તો જ્ઞાનામાં આવે અને યથાર્થ રીતે વસ્તુને જાણી શકાય તે પ્રમાણ. યથાર્થ જ્ઞાન તે પ્રમાણ. પ્રમાણના વિષયભૂત પ્રમેય દ્વય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ તે ચાર પ્રકારના હોવાથી પ્રમાણના પણ દ્વયાદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે.

દ્વયપ્રમાણ :-

૨ સે કિં તં દવ્વપમાણે ? દવ્વપમાણે દુવિહે પણણત્તે, તં જહા- પએ સણિપ્ફળણે ય, વિભાગણિપ્ફળણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્વયપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્વયપ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— પ્રદેશ નિષ્પત્ર અને વિભાગ નિષ્પત્ર.

પ્રદેશનિષ્પત્ર દ્વયપ્રમાણ :-

૩ સે કિં તં પએસણિપ્ફળણે ? પએસણિપ્ફળણે— પરમાણુપોગળે દુપણસિએ જાવ દસપણસિએ સંખિજ્જપણસિએ અસંખિજ્જપણસિએ અણંતપણસિએ । સે તં પએસણિપ્ફળણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રદેશ નિષ્પત્ર દ્વયપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પરમાણુ પુદ્ગલ, બે પ્રદેશો, યાવત્તુ દસ પ્રદેશો, સંખ્યાત પ્રદેશો, અસંખ્યાત પ્રદેશો અને અનંત પ્રદેશોથી જે નિષ્પત્ર થાય છે, તે પ્રદેશ નિષ્પત્ર દ્વયપ્રમાણ કહેવાય છે.

વિવેચન :-

દ્વય વિષયક યથાર્થ જ્ઞાનને દ્વયપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. જેના દ્વારા દ્વયોનું યથાર્થજ્ઞાન(પ્રમાણ)

થાય તે પ્રમાણ—અથવા જે દ્રવ્યોનું યથાર્થજ્ઞાન (પ્રમાણ) કરાય તે દ્રવ્યપ્રમાણ. તેમાં એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી જે દ્રવ્ય નિષ્પત્ત થાય તે પ્રદેશ નિષ્પત્ત દ્રવ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ નિષ્પત્ત દ્રવ્યપ્રમાણમાં પરમાણુથી અનંત પ્રદેશીસ્કંધ સુધીના બધાજ દ્રવ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

પરમાણુથી બે, ત્રણ, ચાર યાવત્ અનંત પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પત્ત સ્કંધ પ્રમાણદારા ગ્રાહી હોવાથી પ્રમેય છે. છતાં તેને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. "પ્રમીયતે યત् તત् પ્રમાણં" જે ભપાય તે પ્રમાણ. પ્રમાણની કર્મસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય ભપાય છે, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાય છે માટે તે પ્રમાણ.

'પ્રમીયતે'ને ઇતિ પ્રમાણમ्' આ કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જેના દ્વારા જાણી શકાય તે પ્રમાણ. પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોનું એક, બે, ત્રણ પરમાણુથી નિષ્પત્ત સ્વરૂપ જ મુખ્યરૂપથી પ્રમાણ છે કારણ કે તે તેના દ્વારા જ જણાય છે. તે સ્વરૂપ સાથે પરમાણુ વગેરે સંબંધિત હોવાથી પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યને ઉપયારથી પ્રમાણ કહેલ છે.

પ્રમિતિ: પ્રમાણમ्-જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ. આ ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જ્ઞાનપ્રમાણ છે. પ્રમેય—જ્ઞેય પદાર્થ મુખ્યરૂપે પ્રમાણ ન કહેવાય. માટે કાર્યમાં ઉપયાર કરી પ્રમેયને પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે. એક પ્રદેશવાળો પરમાણુ અને બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ યાવત્ અનંતપ્રદેશથી નિષ્પત્ત સ્કંધ પ્રમેય છે. તે કર્મસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર મુખ્યરૂપથી પ્રમાણભૂત છે અને કરણસાધન તથા ભાવસાધન વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ઉપયારથી પ્રમાણભૂત છે માટે પરમાણુ વગેરે સર્વને પ્રદેશનિષ્પત્ત દ્રવ્યપ્રમાણ કહું છે. પરમાણુ વગેરે સ્વતઃ પ્રદેશરૂપ છે. આ સ્વગત પ્રદેશો દ્વારા જ તેની પ્રદેશનિષ્પત્તા માનવી જોઈએ.

આકાશના અવિભાગી અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આકાશના જેટલા ભાગમાં એક અવિભાગી પુદ્ગલ પરમાણુ રહે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહે છે. જે સ્વયં આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ હોય તેવા નિર્વિભાગ દ્રવ્યને પરમાણુ કહે છે. આવા બે—ત્રણ, ચારથી લઈ અનંત પરમાણુ ભેગા મળે, પરમાણુઓના સંઘટનથી નિષ્પત્ત થતા પિંડને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. અહીં મૂર્ત એવા પુદ્ગલદ્રવ્યના પ્રદેશનું કથન કર્યું છે કારણ કે તે ઈદ્રિય ગ્રાહી છે. જૈનાગમોમાં મૂર્ત—અમૂર્ત બધા દ્રવ્યોના પ્રદેશ બતાવ્યા છે.

૧. ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૨. અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. ૩. જીવાસ્તિકાયના (એક જીવના) અસંખ્યાતપ્રદેશ છે. ૪. આકાશસ્તિકાયના અનંતપ્રદેશ છે. ૫. કાળદ્રવ્ય—અપ્રદેશી ૬. પુદ્ગલાસ્તિકાય—સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશવાળું છે.

વિભાગનિષ્પત્તના દ્રવ્યપ્રમાણ :-

૪ સે કિં તં વિભાગણિષ્પત્તે ? વિભાગણિષ્પત્તે પંચવિહે પણતે, તં જહા- માણે, ઉમ્માણે, ઓમાણે, ગણિમે, પડિમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—વિભાગ નિષ્પત્ત દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વિભાગ નિષ્પત્ત દ્વયપ્રમાણ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) માન પ્રમાણ, (૨) ઉન્માન પ્રમાણ, (૩) અવમાન પ્રમાણ, (૪) ગણિમ પ્રમાણ, (૫) પ્રતિમાન પ્રમાણ.

વિવેચન :-

વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ ભાગ—ભંગ, વિકલ્પ, પ્રકારને વિભાગ કહેવામાં આવે છે. જે દ્વયપ્રમાણની નિષ્પત્તિ પ્રદેશોથી નહીં પણ વિભાગ દ્વારા થતી હોય, તે વિભાગ નિષ્પત્ત દ્વયપ્રમાણ કહેવાય છે. ધાન્યાદિ દ્વયોનું માપ પ્રદેશ દ્વારા ન થાય પણ પસંતી વગેરે વિભાગથી થાય છે, માટે તેને વિભાગ નિષ્પત્ત દ્વયપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. વિભાગ નિષ્પત્ત દ્વયપ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે—

- (૧) માન :— તેથી વગેરે પ્રવાહી અને ધાન્ય, ધન દ્વયોને માપવાના પાત્ર વિશેષ.
- (૨) ઉન્માન :— ત્રાજવાથી તોળાય તે.
- (૩) અવમાન :— ક્ષેત્રને માપવાના દંડ, ગજ, માર્ડલ, કિ.મી. વગેરે.
- (૪) ગણિમ :— એક, બે, ત્રણ એમ ગણી શકાય તે.
- (૫) પ્રતિમાન :— જેના દ્વારા સોનું વગેરેનું વજન કરાય તે.

તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિકમાં આ પાંચ ઉપરાંત 'તત્પ્રમાણ' નામનો છઠો ભેદ પણ બતાવ્યો છે. મણિ વગેરેની દિપ્તિ, અશ્વોની ઊંચાઈ વગેરે ગુણો દ્વારા મૂલ્ય નિર્ધારણ કરવામાં 'તત્પ્રમાણ'નો ઉપયોગ કરાય છે. જેમ મણિની પ્રભા જેટલી ઊંચાઈ સુધી જાય તેટલો ઊંચો સુવર્ણનો ઢગલો, તે તેનું મૂલ્ય છે વગેરે.

માન પ્રમાણ :-

૫ સે કિં તં માણે ? માણે દુવિહે પણણતે, તં જહા- ધણણમાણપ્પમાણે ય, રસમાણપ્પમાણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— માનપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— માનપ્રમાણના બે પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) ધાન્યમાન પ્રમાણ (૨) રસ માનપ્રમાણ.

ધાન્યમાન પ્રમાણ :-

૬ સે કિં તં ધણણમાણપ્પમાણે ? ધણણમાણપ્પમાણે— દો અસર્ઝાઓ પસર્ઝ, દો પસર્ઝાઓ સેર્ઝાયા, ચત્તારિ સેર્ઝાયાઓ કુલાઓ, ચત્તારિ કુલયા પત્થો, ચત્તારિ પત્થયા આઢ્યાં, ચત્તારિ આઢ્યાઇં દોણો, સર્ઝિં આઢ્યાઇં જહણણે કુંખે,

અસીઈઆઢયાઇ મજિઝમએ કુંભે, આઢયસતં ઉકકોસએ કુંભે, અટુઆઢયસર્ઝે વાહે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ધાન્યમાનપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ધાન્ય માપવામાં આવે તે સાધનો—ધાન્ય માન કહેવાય. તે અસૂતિ, પસૂતિ આદિરૂપ જાણવા. (૧) બે અસૂતિની એક પસૂતિ, (૨) બે પ્રસૂતિની એક સેતિકા, (૩) ચાર સેતિકાનો એક કુડવ, (૪) ચાર કુડવનો એક પ્રસ્થ, (૫) ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક, (૬) ચાર આઢકનો એક દ્રોષ, (૭) સાંઠ આઢકનો એક જધન્ય કુંભ, (૮) અંસી આઢકનો મધ્યમકુંભ (૯) સો આઢકનો ઉત્કૃષ્ટ કુંભ (૧૦) આઢકો આઢકનો એક બાહુ થાય છે.

૭ એણં ધણણમાણપ્રમાણેણ કિ પયોયણં ? એણં ધણણમાણપ્રમાણેણ મુત્તોલી-મુરવ-ઇઝુર-અલિંદ-અપવારિસંસિયાણં ધણણાણં ધણણમાણપ્રમાણણિવ્વત્તિ લક્ખણં ભવઙ્સ । સે તં ધણણમાણપ્રમાણે ।

શાસ્ત્રાર્થ :- મુત્તોલી = મુક્તોલી—ઊભા મૃદુંગની જેમ ઉપરનીચે સાંકડી અને મધ્યમાં પહોળી હોય તેવી કોઠી, મુરવ = મુરવ—સૂતરનો બનેલો મોટો કોથળો, જેમાં અનાજ ભરી બજારમાં વેચવા લઈ આવે, ઇઝુર = ઈડર—ગુણી, સૂતળીની બનેલી નાની ગુણી, જેમાં અનાજ ભરી પીઠ પર લાદી હેરફેર કરે તે, આલિંદ = અનાજ ભરીને લાવવાનું વાસણ કે ટોપલો, અપવારિ = અપવારિ—ધાન્યને સુરક્ષિત રાખવા જમીનની અંદર કે બહાર બનાવવામાં આવતી કોઠી વગેરેમાં, સંસિયાણં = નાંખવામાં—રાખવામાં આવેલા, રહેલા, ધણણાણં = ધાન્યના, ધણણમાણપ્રમાણ = ધાન્યમાન પ્રમાણ, ણિવ્વત્તિ લક્ખણં = નિવૃત્તિ લક્ષણ, આટલા માન પ્રમાણરૂપ લક્ષણની નિષ્પત્તિ અર્થાત્ પરિશાન, ભવઙ્સ = થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ધાન્યમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર— આ ધાન્યમાન પ્રમાણ દ્વારા મુક્તોલી—કોઠી, મુરવ—મોટો કોથળો(મોટી ગુણી) ઈડર—નાનીગુણી(નાની થેલી), અલિંદ—વાસણ કે ટોપલો તથા અપવારીમાં(ભૂમિગત કોઠીમાં) રાખેલા ધાન્યના પ્રમાણનું પરિશાન થાય છે. આ રીતે ધાન્ય માન પ્રમાણ જાણવું.

વિવેચન :-

ધાન્યવિષયક માન—માપને ધાન્યમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ધાન્યાદિ પદાર્થને માપવાનું પ્રથમ એકમ છે અસૂતિ. એક હથેળી પ્રમાણ ધાન્ય અસૂતિ કહેવાય છે. બે અસૂતિની એક પસૂતિ અર્થાત્ ખોબો. ખોબામાં સમાય તેટલું ધાન્ય પસૂતિ પ્રમાણ કહેવાય. સેતિકા, કુડવ વગેરે મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ માપોના નામ છે. પ્રાચીનકાળમાં માગધમાન અને કલિંગમાન એમ બે પ્રકારના માપ પ્રચલિત હતા. મગધ સિવાયના અન્ય રાજ્યોમાં પણ શતાબ્દીઓ સુધી મગધમાન પ્રચલિત હતા. આ ધાન્યમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ છે કે તેનાથી કોઠી વગેરેમાં રાખેલા ધાન્ય આદિના પ્રમાણનું જ્ઞાન થાય છે. હાલમાં

ધાન્યાદિ પદાર્થો કિલોગ્રામ—માણ વગેરે માપથી મપાય છે.

કુડબ :— ચાર આંગુલ લાંબુ—પહોળું અને ઊડું વાંસનું પાત્ર કે લોઢાનું પાત્ર.

રસમાન પ્રમાણ :—

૮ સે કિં તં રસમાણપ્રમાણે ? રસમાણપ્રમાણે— ધણ્ણમાણપ્રમાણાઓ ચતુભાગ વિવદ્ધિએ અંભિભતરસિહાજુતે રસમાણપ્રમાણે વિહિજ્જઝિ । તં જહા— ચતુસટ્ટિયા ૪, બત્તીસિયા ૮, સોલસિયા ૧૬, અદૃભાઇયા ૩૨, ચતુભાઇયા ૬૪, અદ્ધમાણી ૧૨૮ માણી ૨૫૬ । દો ચતુસટ્ટિયાઓ બત્તીસિયા, દો બત્તીસિયાઓ સોલસિયા, દો સોલસિયાઓ અદૃભાઇયા, દો અદૃભાઇયાઓ ચતુભાઇયા, દો ચતુભાઇયાઓ અદ્ધમાણીઓ માણી ।

શાન્દાર્થ :— ચતુભાગવિવદ્ધિએ = ચાર ભાગ અધિક, અંભિભતરસિહાજુતે = આભ્યંતર શિખાયુક્ત હોવાથી, વિહિજ્જતિ = જાણવું, ચતુસટ્ટિયા = ચાર પલ પ્રમાણ ચતુઃઘણ્ઠિકા, બત્તીસિયા = આઠ પલ પ્રમાણ, દ્વાત્રિંશિકા, સોલસિયા ૧૬ = સોળપલ પ્રમાણ ઘોડશિકા, અદૃભાઇયા ૩૨ = બત્તીસ પલ પ્રમાણ અષ્ટભાગિકા, ચતુભાઇયા ૬૪ = યોસઠ પલ પ્રમાણ ચતુભાગિકા, અદ્ધમાણી ૧૨૮ = એકસો અષ્ટાવીસ પલ પ્રમાણ અર્ધમાણી અને, માણી ૨૫૬ = બસ્સો છિપ્પન પલ પ્રમાણમાણી હોય છે. તેથી, દો ચતુસટ્ટિયાઓ બત્તીસિયા = બે ચતુઃઘણ્ઠિકાની એક દ્વાત્રિંશિકા, દો બત્તીસિયાઓ સોલસિયા = બે દ્વાત્રિંશિકાની એક ઘોડશિકા, દો સોલસિયાઓ અદૃભાઇયા = બે ઘોડશિકાની એક અષ્ટભાગિકા, દો અદૃભાઇયાઓ = બે અષ્ટભાગિકાની એક ચતુભાગિકા, દો ચતુભાઇયાઓ અદ્ધમાણી = બે ચતુભાગિકાની એક અર્ધમાણી અને, દો અદ્ધમાણીઓ માણી = બે અર્ધમાણીની એક માણી થાય છે.

ભાવાર્થ :— પ્રશ્ન— રસમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— રસમાન પ્રમાણ ધાન્યમાન પ્રમાણ કરતાં ચાર ભાગ વધારે હોય છે અને તે આભ્યંતર શિખાયુક્ત હોય છે, તે માપ આ પ્રમાણો છે— (૧) ચાર પલ પ્રમાણ એક ચતુઃઘણ્ઠિકા, (૨) આઠ પલ પ્રમાણ દ્વાત્રિંશિકા, (૩) સોળપલ પ્રમાણ ઘોડશિકા, (૪) બત્તીસ પલ પ્રમાણ અષ્ટભાગિકા, (૫) યોસઠ પલ પ્રમાણ ચતુભાગિકા, (૬) એકસો અષ્ટાવીસ પલ પ્રમાણ અર્ધમાણી (૭) બસ્સો છિપ્પન પલ પ્રમાણ માણી(માણી) હોય છે.

બીજી રીતે— (૧) બે ચતુઃઘણ્ઠિકાની એક દ્વાત્રિંશિકા, (૨) બે દ્વાત્રિંશિકાની એક ઘોડશિકા, (૩) બે ઘોડશિકાની એક અષ્ટભાગિકા, (૪) બે અષ્ટભાગિકાની એક ચતુભાગિકા, (૫) બે ચતુભાગિકાની એક અર્ધમાણી (૬) બે અર્ધમાણીની એક માણી થાય છે.

૯ એણ રસમાણપ્રમાણેણ કિં પઓયેણ ? એણ રસમાણપ્રમાણેણ વારગ-

ઘડગ- કરગ-કિવિકરિ-દઝય-કરોડિ કુંડિયસંસિયાણ રસાણ રસમાણપ્પમાણ ણિવ્વિતિ- લક્ખણ ભવિષ । સે તં રસમાણપ્પમાણે । સે તં માણે ।

શાસ્ત્રાર્થ :- વારગ = વારક, નાની ટેગડી, ઘડગ = ઘડો, કરગ = કરગ, ઘટ વિશેષ, કિવિકરિ = કલશિકા, નાનોકળશ, દઝય = કૃતિ, મશક, કરોડિ = કરોડિકા, પહોળા મુખવાળું પાત્ર વિશેષ, કુંડિય = કુંડી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ રસમાણ પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— આ રસમાણ પ્રમાણથી ટેગડા, ઘડા, કળશ, નાના કળશ, મશક, કરોડિકા, કુંડી વગેરેમાં રહેલા પ્રવાહી પદાર્થોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે. આ રસમાણ પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

ધાન્ય માપવાના સાધનો કરતા પ્રવાહી માપવાના સાધનો ચતુર્ભાગ—ચારભાગ અધિક મોટા હોય છે. ધાન્યમાણ પ્રમાણ દ્વારા ધાન્યાદિ પદાર્થો મપાય છે અને તેની શિખા ઉપર હોય છે અર્થાત્ માપવાના સાધન ઉપર શિખા— ટોચ સુધી ધાન્યાદિ ભરવામાં આવે છે. જ્યારે રસમાણ ધારા પ્રવાહી પદાર્થો મપાય છે. આ તરબ પદાર્થોની બહાર શિખા થઈ ન શકે તેની શિખા અંતરમુખી અંદર તરફ હોય છે. માટે સેતિકા વગેરે ધાન્ય માપ કરતાં રસમાપ ચારભાગ મોટા હોય છે. ધાન્યાદિ ટોચ સહિત ભરે અને પ્રવાહી દ્રવ્યના માપ ચતુર્ભાગ મોટા હોવાથી બંનેનું માપ સમાન થઈ જાય.

રસમાણ પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ 'ચતુર્ષષ્ઠિકા' છે, ચતુર્ષષ્ઠિકાથી માની પર્યતના માપવાના પાત્રો પૂર્વ—પૂર્વ કરતાં ડબલ—ડબલ જાણવા અર્થાત્ ચતુર્ષષ્ઠિકા ચાર પલ પ્રમાણ છે, તો તેથી ડબલ આઠ પલ પ્રમાણ દ્વારિંશિકા જાણવી.

આ રસમાણ પ્રમાણના માપ તથા પ્રવાહી પદાર્થ રાખવાના સાધનોના 'વારક' વગેરે નામ તત્કાલીન ભગધ દેશમાં પ્રચલિત હતા. તે પાત્ર ચામડા અને ધાતુઓના બનતા. અત્યારે પ્રવાહી પદાર્થો 'કિલો લીટર'થી મપાય છે.

ઉંમાન પ્રમાણ :-

૧૦ સે કિં તં ઉમ્માણે ?

ઉમ્માણે જણણં ઉમ્મિણિજ્જઇ, તં જહા- અદ્ધકરિસો, કરિસો, અદ્ધપલં, પલં, અદ્ધતુલા, તુલા, અદ્ધભારો, ભારો। દો અદ્ધકરિસા કરિસો, દો કરિસા અદ્ધપલં, દો અદ્ધપલાઇં પલં, [પંચુત્તરપલસિયા] પંચપલસિયા તુલા, દસ

તુલાઓ અદ્ભુતારો, વીસં તુલાઓ ભારો ।

શાલાર્થ :—જણં = જેનું—જે, ઉમ્મિળિજ્જઇ = ઉન્માન કરાય તે, ઉમ્માણં = ઉન્માન, અદ્ભુતરિસો = અર્ધકૃષ્ણ, કરિસો = કૃષ્ણ, દો અદ્ભુતરિસા કરિસો = બે અર્ધકૃષ્ણનો એક કૃષ્ણ, દો કરિસા અદ્ભુતલં = બે કૃષ્ણનો અર્ધપલ, દો અદ્ભુતપલાં પલં = બે અર્ધપલનો એક પલ, [પંચુત્તરપલસિયા]પંચપલ સિયા તુલા = એક સો પાંચ કે પાંચસો પલની એક તુલા, દસ તુલાઓ અદ્ભુતારો = દસ તુલાનો અર્ધભાર અને, વીસ તુલાઓ ભારો = વીસ તુલાનો એક ભાર થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ઉન્માન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેનું ઉન્માન કરાય અથવા જેના દ્વારા ઉન્માન કરાય અર્થાત् જે વસ્તુ ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે તેને ઉન્માન પ્રમાણ કહે છે. તે માપ આ પ્રમાણે છે. અર્ધકૃષ્ણ, કૃષ્ણ, અર્ધપલ, પલ, અર્ધતુલા, તુલા, અર્ધભાર અને ભાર.

બે અર્ધકૃષ્ણનો એક કૃષ્ણ, બે કૃષ્ણનો એક અર્ધપલ, બે અર્ધ પલનો એક પલ, (એક સો પાંચ અથવા) પાંચસો પલની તુલા, દસ તુલાનો એક અર્ધભાર અને વીસ તુલા(બે અર્ધભાર)નો એક ભાર થાય છે.

૧૧ એણ ઉમ્માણપમાણેણ કિં પયોયેણ ?

એટેણ ઉમ્માણપમાણેણ પત્ત-અગલુ-તગર-ચોયય-કુંકુમ-ખંડ-ગુલ-મચ્છંડિયાદીણ દવ્વાણ ઉમ્માણપમાણણિવ્વિત્તિલક્ખણ ભવિષ્ય । સે તં ઉમ્માણ-પમાણે ।

શાલાર્થ :-—પત્ત = પત્ર, અગલુ = અગર, તગર = તગર, ચોયય = ચોયક—ઔષધિ વિશેષ, કુંકુમ = કંકુ, ખંડ = ખાંડ, ગુલ = ગોળ, મચ્છંડિયા = મિશ્રી, સાકર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—આ ઉન્માન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે.

ઉત્તર— આ ઉન્માન પ્રમાણથી પત્ર, અગર, તગર, ચોયક(ઔષધિ વિશેષ), કુંકુમ, ખાંડ, ગોળ સાકર વગેરે દ્વયોના પરિમાણનું જ્ઞાન થાય છે.

વિવેચન :-

જે વસ્તુનું પ્રમાણ ત્રાજવાથી તોળીને નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે ઉન્માન કહેવાય છે. તોળવાનું નાનામાં નાનુ માપ અર્ધકૃષ્ણ છે. ઉન્મીયતે અનેન જેના દ્વારા તોળાય તે ઉન્માન. આ કરણ મૂલક વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ત્રાજવાના માપ—અર્ધકૃષ્ણ વગેરે ઉન્માન કહેવાય છે. ઉન્માન પ્રમાણ દ્વારા સાકર—ગોળ વગેરેનું પ્રમાણ નક્કી કરાય છે. વર્તમાન સમયમાં ધાન્યને પ્રસ્થ વગેરે પાત્ર વિશેષથી માપવાના બદલે ત્રાજવાથી

તોળવામાં આવે છે. તે માપ, કિલો અને કિવંટલના રૂપમાં પ્રચલિત છે.

તુલા :- તુલાના સંબંધમાં બે મત છે— (૧) એકસો પાંચ પલની તુલા હોય છે. (૨) પાંચસો પલની એક તુલા હોય છે. આ બે મતના કારણે મૂળપાઠમાં બંને શબ્દો આપેલ છે. પંચુત્તર પલસિયા અને પંચ પલસિયા । ખરેખર આ બે મત છે કે લિપિદોષથી મૂળપાઠમાં બે શબ્દ થઈ ગયા છે તે સંશોધનનો વિષય છે. કેટલીક પ્રતોમાં કેવળ પંચુત્તર પલસિયા એક જ પાઠ છે, કોઈમાં પંચ પલસિયા પાઠ છે અને કોઈમાં બંને પાઠ છે. ટીકાકારે આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સંક્ષિપ્તમાં કરીને, માગધ દેશ પ્રસિદ્ધ માપ છે એમ કહ્યું છે, ત્યાં આ બે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી નથી. તેથી ઉપલબ્ધ બે પાઠમાંથી સત્યનો નિર્ણય કરવો શક્ય ન થતાં બંને પાઠ સ્વીકારેલ છે.

અવમાન પ્રમાણ :-

૧૨ સે કિં તં ઓમાણે ?

ઓમાણે જણં ઓમિણિજ્જિઃ, તં જહા- હત્થેણ વા દંડેણ વા ધણુએણ
વા જુગેણ વા ણાલિયાએ વા અક્ખેણ વા મુસલેણ વા ।

દંડં ધણૂ જુગં ણાલિયા ય, અક્ખ મુસલં ચ ચહત્થથં ।
દસણાલિયં ચ રજ્જું, વિયાણ ઓમાણસણણાએ ॥૧૩॥

વત્થુમ્મિ હત્થમિજ્જં, ખિત્તે દંડં ધણું ચ પંથમ્મિ ।
ખાયં ચ ણાલિયાએ, વિયાણ ઓમાણસણણાએ ॥૧૪॥

શાલ્દાર્થ :- ઓમાણે = અવમાન, જણં = જેના દ્વારા, ઓમિણિજ્જિઃ = અવમાન કરાય તે,
વિયાણ-જાણ, ઓમાણસણણાએ = (આ બધાની) અવમાન સંશા છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ અવમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેના દ્વારા અવમાન—માપ કરાય તે અથવા જેનું અવમાન—માપ કરાય તે અવમાન
પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણો છે હાથથી, દંડથી, ધનુષ્યથી, યુગથી, નાલિકાથી, અક્ષથી અથવા
મૂસલથી માપવામાં આવે છે.

દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ ચાર હાથ પ્રમાણ હોય છે. દસ નાલિકાની એક ૨જજૂ
હોય છે. આ બધા માપ અવમાન કહેવાય છે. વસ્તુ—ગૃહભૂમિને હાથથી, ક્ષેત્રને દંડથી, માર્ગ— રસ્તાને
ધનુષ્યથી અને ખાઈ—કૂવા વગેરેને નાલિકાથી માપવામાં આવે છે. આ બધા અવમાન પ્રમાણ રૂપે ઓળ
ખાય છે.

૧૩ એટેણ ઓમાણપ્પમાણેણ કિં પઓયણ ?

એતેણં ઓમાણપ્પમાળેણં ખાય-ચિય-કરગચિત-કડ-પડ-ભિત્તિ-પરિકુખેવ-સંસિયાળં દવ્વાળં ઓમાણપ્પમાળણિવ્વિતિલકચ્છણં ભવઇ । સે તં ઓમાળે ।

શાલ્લાર્થ :- ખાય = ખાઈ, કૂવા વગેરે, ચિય = ઈંટ-પથ્થર વગેરેથી નિર્મિત પ્રાસાદ પીઠ, ચબૂતરો વગેરે, કરગચિત = કક્ષિત-કરવતથી વિદ્યારિત કાષ્ઠખંડ (લાકડાના ટૂકડા), કડ = કટ-ચટાઈ, પડ = વસ્ત્ર, ભિત્તિ = દિવાલ, પરિકુખેવ = દિવાલની પરિધિ, ઘેરાવો અથવા નગરની પરિખા વગેરેમાં, સંસિયાળં દવ્વાળં = જોડાયેલ દ્રવ્યોની લંબાઈ-પહોળાઈ, ઊંડાઈના પ્રમાણનું જ્ઞાન થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આ અવમાન પ્રમાણનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર- આ અવમાન પ્રમાણથી ખાઈ, પ્રાસાદ પીઠ, કક્ષિત-કાષ્ઠખંડ, ચટાઈ, વસ્ત્ર, દિવાલ, દિવાલની પરિધિ વગેરે સંબંધિત દ્રવ્યોની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈનું જ્ઞાન થાય છે. આ અવમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

જીવન નિર્વાહ માટે મનુષ્યને ધાન્ય, પાણી, સ્વાસ્થ્ય રક્ષા માટે ઔષ્ધાદિની જરૂર રહે છે. તેનું માપ કરવા માટે ધાન્ય માન પ્રમાણ, રસમાન પ્રમાણ, ઉન્માન પ્રમાણનો ઉપયોગ થાય છે. પોતાની સુરક્ષા માટે મનુષ્ય મકાન વગેરેનું તથા નગરની રક્ષા માટે ખાઈ વગેરેનું નિર્માણ કરે છે. તેની લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરેના પરિજ્ઞાન માટે અવમાન પ્રમાણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સૂત્ર કથિત દંડ, ધનુષ્ય, મૂસલ આ બધા સાધનો ચાર હાથ લાંબા હોય છે. ગૃહભૂમિ વગેરે માપવામાં હાથ કામમાં લેવાતા હતા. જેમકે આ ઘર આટલા હાથ લાંબુ-પહોળું છે. [વર્તમાનમાં કૂટ દ્વારા ઘરને માપવામાં આવે છે.] ક્ષેત્ર-ખેતર વગેરે ચાર હાથ લાંબા વાંસના દંડ દ્વારા માપવામાં આવતા હતાં. વર્તમાનમાં વીધા કે એકરથી ખેતરનું માપ કરાય છે. રસ્તાને માપવામાં ધનુષ્ય પ્રમાણભૂત ગણાતું હતું. વર્તમાનમાં કિલોમીટરથી રસ્તા મપાય છે. ખાઈ, કૂવાની ઊંડાઈ ચાર હાથ લાંબી નાલિકા-લાઢીથી માપવામાં આવતી હતી. વર્તમાનમાં કૂવા વગેરે ફૂટથી મપાય છે. ઘર, ખેતર, રસ્તા વગેરે માપવામાં જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેથી એક સરખા માપવાળા હોવા છતાં દંડ વગેરેના નામ અલગ આપ્યા છે. અવમાન પ્રમાણથી મનુષ્ય નિર્મિત ઘર વગેરે માપવામાં આવે છે. શાશ્વતી વસ્તુ માપવામાં આ અવમાન પ્રમાણ ઉપયોગમાં લેવાતું નથી.

ગણિમ પ્રમાણ :-

૧૪ સે કિં તં ગણિમે ? ગણિમે- જણણં ગણિજ્જઇ, તં જહા- એકકો, દસગં, સયં, સહસ્રં, દસસહસ્રાં, સયસહસ્રં, દસસયસહસ્રાં, કોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગણિમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે ગણાય અથવા જેના દ્વારા ગણાના કરાય તે ગણિમ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. એક, દસ, સો, હજાર, દસ હજાર, લાખ, દસ લાખ, કરોડ વગેરે.

૧૫ એટેણ ગણિમપ્પમાળેણ કિં પાઓયણં ?

એટેણ ગણિમપ્પમાળેણ ભિતગ-ભિતિ-ભત્ત-વેયણ-આય-વ્યયસંસિયાણં દવ્વાળણ ગણિમપ્પમાળણિવ્વિતિલક્ખણં ભવઙ્ગ । સે તં ગણિમે ।

શાન્દાર્થ :- ભિતગ = નોકર, કર્મચારીની, ભિતિ = વૃત્તિ, આજીવિકા, ભત્ત = ભોજન, વેયણ = વેતન, આય વ્યય સંસિયાણં = આય વ્યયથી સંબંધિત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગણિમ પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— ગણિમ પ્રમાણથી ભૂત્ય—નોકર, કર્મચારી વગેરેની વૃત્તિ—આજીવિકા, ભોજન, વેતનની, આય વ્યયથી સંબંધિત(રૂપિયા—પૈસા વગેરે) દ્વયોની નિષ્પત્તિ રૂપ ગણાના પ્રમાણનું પરિણાન થાય છે. તે ગણિમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

ગણિમ પ્રમાણ દ્વારા જે વસ્તુની ગણાના થાય અથવા જે સાધન દ્વારા તે વસ્તુની ગણાના થાય તે બંને ગણિમ કહેવાય છે. જે સંખ્યા દ્વારા ગણાય છે, તે એક, બે, ત્રણ, દસ, સો વગેરે સંખ્યા પણ ગણિમ શબ્દથી વાચ્ય બને છે. ગણાના માટે સૂત્રમાં કરોડ સુધીની સંખ્યાનો સંકેત કર્યો છે. તેનાથી આગળની સંખ્યાઓ આ પ્રમાણે છે. દસકરોડ, અરબ, દસ અરબ, ખરબ, દસ ખરબ, નીલ, દસનીલ, શંખ, દસ શંખ, પદ્મ, દસ પદ્મ વગેરે સંખ્યા ૧૮૪ અંક પ્રમાણ છે. સૂત્રકારે તેનો સંકેત 'કાળપ્રમાણ'ના વર્ણન પ્રસંગે કર્યો છે.

પ્રાચીન કાળમાં પણ નોકર-કર્મચારી વગેરેને ધન—મુદ્રાઓ આપવામાં આવતી હતી. વેતન શબ્દથી દૈનિક—મજૂરી નગદ—ધન દ્વારા અપાતી હતી, તેવું સૂચન મળે છે. મુદ્રાની આપ—લે દ્વારા વ્યાપાર થતો હતો અને તેના આય વ્યય સંબંધિત ધનનો હિસાબ ગણિમ પ્રમાણથી રાખવામાં આવતો હતો, તે 'આયવ્યયસંસિયાણં' પદ્થી સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રતિમાન પ્રમાણ :-

૧૬ સે કિં તં પડિમાણે ?

પડિમાણે— જણાં પડિમિણિજ્જિઝ, તં જહા- ગુંજા કાગળી ણિપ્પાવો કમ્મમાસઓ મંડલઓ સુવર્ણણો । પંચ ગુંજાઓ કમ્મમાસઓ, ચત્તારિ કાગળીઓ

કમ્મમાસઓ । તિણિ ણિષ્ફાવા કમ્મમાસઓ, એવં ચઉકકો કમ્મમાસઓ । બારસ કમ્મમાસયા મંડલઓ, એવં અડયાલીસાએ [કાગળીએ] મંડલઓ । સોલસ કમ્મમાસયા સુવર્ણાઓ, એવં ચતુસટ્ટીએ કાગળીએ સુવર્ણાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રતિમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેના દ્વારા સુવર્ણાદિનું માપ કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણો છે— ગુંજા—રતી, કાકણી, નિષ્પાવ, કર્મમાષક, મંડલક, સુવર્ણા.

(૧) પાંચ ગુંજાનો એક કર્મમાષક થાય છે. (૨) ચાર કાકણીનો એક કર્મમાષક થાય છે અને ત્રણ નિષ્પાવનો એક કર્મમાષક થાય છે. આમ કર્મમાષક ચાર કાકણીથી નિષ્પત્ત થાય છે. બાર કર્મમાષકોનું અથવા અડતાલીસ કાકણીનું એક મંડલક થાય છે. સોણ કર્મમાષક અથવા ચોસઠ કાકણીનું સોનામહોર થાય છે.

૧૭ એટેણ પડિમાણપ્પમાણેણ કિં પાઓયણં ?

એટેણ પડિમાણપ્પમાણેણ સુવર્ણા-રજત-મળિ મોત્તિય-સંખ-સિલપ્પવાલાદીણં દવ્વાણં પડિમાણપ્પમાણણિવ્વિતિલક્ખણં ભવઙ્સ । સે તં પડિમાણે । સે તં વિભાગ-ણિષ્ફળ્ણે । સે તં દવ્વપમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રતિમાન પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર— આ પ્રતિમાન પ્રમાણ દ્વારા સુવર્ણા, ચાંદી, મણિ, મોતી, શંખ, શિલા, પ્રવાલ વગેરે દ્વયોના પરિમાણનું શાન થાય છે. તેને પ્રતિમાન પ્રમાણ કહે છે. આમ વિભાગ નિષ્પત્ત પ્રમાણ તેમજ દ્વય પ્રમાણની વકતવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જે તોળાય, જેનું પ્રતિમાન કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સુવર્ણાદિ પ્રતિમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેના દ્વારા તોળાય—પ્રતિમાન કરાય તે પ્રતિમાન પ્રમાણ, આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગુંજા, કાકણી વગેરે પ્રતિમાન કહેવાય છે.

ઉન્માન પ્રમાણમાં પણ સાકર વગેરેને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે છે અને પ્રતિમાન પ્રમાણમાં પણ સુવર્ણ વગેરેને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે છે, તો બંનેને અલગ—અલગ કહેવાનું કારણ શું ? તેવી જિજ્ઞાસાના ઉત્તરમાં આચાર્યો જણાવે છે કે સાકર વગેરેને શેર, કિલો વગેરેથી માપવામાં આવે છે, જ્યારે સુવર્ણ વગેરેને તોલા, માશા, રતિ વગેરેથી તોળવામાં આવે છે. આ રીતે બંને તોળવાના માપ હોવા છતાં એક સ્થૂલ છે અને એક સૂક્ષ્મ છે. બંનેના ત્રાજવામાં પણ સૂક્ષ્મતાનું અંતર હોય છે. બંને દ્વારા તોળવામાં આવતાં પદાર્થો

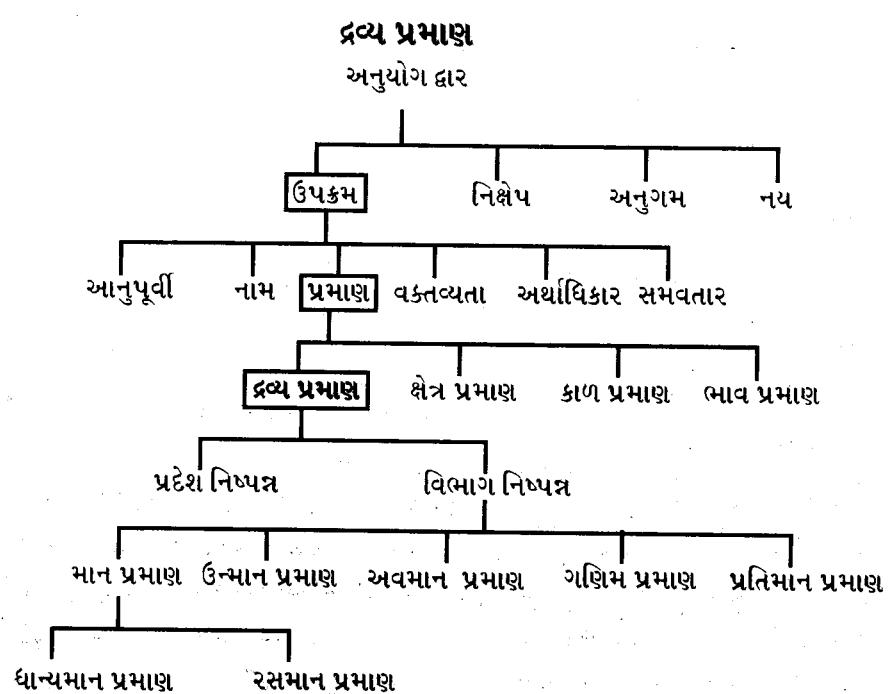
અને તેના મૂલ્યમાં પણ અંતર હોય છે. તેથી બંનેને પૃથક કહ્યા છે.

ગુંજા, રતી, ચાણોઠી વગેરે સમાનાર્થક નામ છે. સવા ચાણોઠી (રતી) બરાબર એક કાકણી થાય છે. પોણા બે ચાણોઠીનો એક નિષ્પાવ થાય છે. કર્મમાષક વગેરેનું પ્રમાણ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે. કર્મમાષક, મંડલક અને સુવર્ણાના ભાર પ્રમાણનું વિવરણ સૂત્રમાં જુદી-જુદી અનેક રીતે બતાવ્યું છે. તેનું કારણ એ છે વેચનાર, ખરીદનાર, સુવર્ણ વગેરેના ક્ય-વિક્યમાં તેનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરે છે.

ચડકકો કર્મમાસઓ : - આ રીતે કર્મમાસક ચાર પ્રકારે થાય છે. મૂળપાઠમાં કર્મમાસકનું માપ ત્રણ પ્રકારે ૪ બતાવ્યું છે. વ્યાખ્યાકારે તેને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કાકણીનો અપેક્ષાએ ચાર કાકણીનો કર્મમાસક થાય તે પ્રધાન છે. ગુંજા અને નિષ્પાવથી નિષ્પત્ત કર્મમાસક પ્રધાન નથી.

આ રીતે આ પ્રકરણમાં ઉન્માન, અવમાન, ગણિમ અને પ્રતિમાનરૂપ ચાર પ્રકારના દ્વય પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૧૮ સંપૂર્ણ ॥

વીસમું પ્રકરણ

ક્ષેત્રપ્રમાણ - ત્રણાઅંગુલ સ્વરૂપ

ક્ષેત્રપ્રમાણ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ખેત્તપ્પમાણે ? ખેત્તપ્પમાણે દુવિહે પણત્તે, તં જહા- પએ સણિપ્પણે ય, વિભાગણિપ્પણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ક્ષેત્ર પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ક્ષેત્ર પ્રમાણ બે પ્રકારે પ્રરૂપું છે, તે આ પ્રમાણો છે- (૧) પ્રદેશ નિષ્પત્ર (૨) વિભાગ નિષ્પત્ર.

પ્રદેશનિષ્પત્ર ક્ષેત્રપ્રમાણ :-

૨ સે કિં તં પએસણિપ્પણે ? પએસણિપ્પણે-એગપએસોગાડે દુપએસોગાડે જાવ સંખેજ્જપએસોગાડે અસંખિજ્જપએસોગાડે । સે તં પએસણિપ્પણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રદેશનિષ્પત્ર ક્ષેત્રપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક પ્રદેશાવગાઢ, બે પ્રદેશાવગાઢથી લઈ સંઘાત પ્રદેશાવગાઢ, અસંઘાત પ્રદેશાવગાઢ ક્ષેત્રરૂપ પ્રમાણને પ્રદેશ નિષ્પત્ર ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

વિવેચન :-

દ્રવ્યપ્રમાણના વર્ણનમાં પ્રદેશનિષ્પત્રમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુ આદિનું કથન છે અને ક્ષેત્ર પ્રમાણમાં એક પ્રદેશાવગાઢ આદિનું કથન છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જેમ એક, બે, ત્રણ વગેરે નિર્વિભાગ અંશો પ્રદેશોથી નિષ્પત્ર છે તેમ ક્ષેત્રમાં પણ એક, બે, ત્રણાદિ નિર્વિભાગાત્મક અંશો-પ્રદેશોથી નિષ્પત્ર છે. પ્રદેશોથી નિષ્પત્રતા તે જ પ્રત્યેક દ્રવ્યનું નિજ સ્વરૂપ છે. આ પ્રદેશથી નિષ્પત્ર થનાર પ્રમાણને પ્રદેશ નિષ્પત્ર પ્રમાણ કહે છે. અહીં ક્ષેત્ર શબ્દ 'આકાશ' અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય બધાજ દ્રવ્યોને અવગાહન-સ્થાન આપે છે માટે ક્ષેત્રથી આકાશનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

આકાશના બે ભેટ છે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય જેટલા આકાશને અવગાહીને રહ્યા છે, તેટલા આકાશને લોકાકાશ અને તે સિવાયના આકાશને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે. અલોકાકાશમાં આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યનો તો સદ્ધભાવ છે પરંતુ લોક-અલોકના નિયામક ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યનો અભાવ છે.

આ લોકાકાશરૂપ ક્ષેત્રના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશો તેના સ્વરૂપથી જણાય છે. જે જણાય, જેનું માન કરાય તે પ્રમાણ. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે પ્રમાણ છે. અલોકાકાશના અનંતપ્રદેશ છે પરંતુ જીવ-પુદ્ગલ વગેરે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશના આધારે રહે છે, માટે અહીં અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પર્યતના પ્રદેશો ગ્રહણ કર્યા છે. અવગાઢ એટલે અવગાહીને રહેવું. પુદ્ગલ-પરમાણુના આધારે પ્રદેશ નક્કી થાય છે. એક પરમાણુ જેટલા ક્ષેત્રને અવગાઢ કરે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર એક પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કર્બં પણ રહી શકે છે. એક આકાશપ્રદેશમાં જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય રહે તેને એક પ્રદેશાવગાઢ કહેવાય. બે આકાશપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રમાં જે પુદ્ગલ રહે તે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ કહેવાય. તે જ રીતે ત્રણ, ચાર વગેરે અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ ક્ષેત્ર જાણવું. પુદ્ગલ સિવાય બીજા દ્રવ્યોની ક્ષેત્ર અવગાઢતા આ પ્રમાણે છે—

(૧) ધર્માસ્તિકાય—અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, (૨) અધર્માસ્તિકાય—અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, (૩) આકાશાસ્તિકાય—સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે અને અન્ય દ્રવ્યને સ્થાન આપે છે. તેના આધારરૂપ અન્ય ક્ષેત્ર નથી, (૪) જીવાસ્તિકાય—પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, (૫) કાળ દ્રવ્ય—અપ્રદેશી છે(એક પ્રદેશ માત્ર છે) પ્રદેશના સમુદ્ધાય રૂપ નથી.

વિભાગનિષ્પત્તન ક્ષેત્રપ્રમાણ :-

૩ સે કિં તં વિભાગણિપ્ફણે ? વિભાગણિપ્ફણે-

અંગુલ વિહતિથ ર્યણી, કુચ્છી ધણુ ગાઉયં ચ બોદ્ધવ્યં ।

જોયણસેઢી પયરં, લોગમલોગે વિ ય તહેવ ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—વિભાગનિષ્પત્ત ક્ષેત્રપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— (૧) અંગુલ (૨) વેંત (૩) રન્નિ (૪) કુંકિ (૫) ધનુષ્ય (૬) ગાઉ—ગવ્યૂતિ (૭) યોજન (૮) શ્રેણિ (૯) પ્રતર (૧૦) લોક (૧૧) અલોક. આ વિભાગનિષ્પત્ત ક્ષેત્રપ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આકાશરૂપ ક્ષેત્ર સ્વગત પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પ્રદેશનિષ્પત્ત છે. તેનું વર્ણન પ્રદેશ નિષ્પત્તમાં કર્યું છે. વિભાગ નિષ્પત્તમાં તેનું કથન તથા માપ અંગુલ વગેરે વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે, તેને વિભાગનિષ્પત્ત

ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશ દ્વારા જણાય તો તે પ્રદેશનિષ્પત્ત કહેવાય અને તે ક્ષેત્ર અંગુલ વગેરે વિભાગ દ્વારા જણાય તો તે વિભાગનિષ્પત્ત કહેવાય છે. વિભાગનિષ્પત્તનું પ્રથમ એકમ અંગુલ છે.

અંગુલ સ્વરૂપ :-

૪ સે કિં તં અંગુલે ? અંગુલે તિવિહે પણતે, તં જહા- આયંગુલે, ઉસ્સેહંગુલે, પમાણંગુલે ।

ભાવાર્થ :- અંગુલના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આત્માંગુલ (૨) ઉત્સેધાંગુલ (૩) પ્રમાણાંગુલ.

૫ સે કિં તં આયંગુલે ?

આયંગુલે- જે ણં જયા મણુસ્સા ભવંતિ તેસિ ણં તયા અપ્પણો અંગુલેણ દુવાલસ અંગુલાઇં મુહં, ણવમુહાઇં પુરિસે પમાણજુતે ભવઙ્ઘ, દોળિએ પુરિસે માણજુતે ભવઙ્ઘ, અદ્ભુભારં તુલમાણે પુરિસે ઉમ્માણજુતે ભવઙ્ઘ ।

માણુમ્માણ પમાણે જુત્તા, લક્ખણ વંજણ ગુણેહિં ઉવવેયા ।

ઉત્તમકુલપ્પસૂયા, ઉત્તમપુરિસા મુણેયવ્વા ॥૧૬॥

હોંતિ પુણ અહિયપુરિસા, અદૃસયં અંગુલાણ ઉવ્વિદ્ધા ।

છણણડી અહમપુરિસા, ચડરુત્તર મજ્જામિલ્લા ડ ॥૧૭॥

હીણા વા અહિયા વા, જે ખલુ સર-સત્ત સારપરિહીણા ।

તે ઉત્તમપુરિસાણં, અવસા પેસત્તણમુર્વેતિ ॥૧૮॥

શાલ્દાર્થ :- અહિયપુરિસા = અધિક પુરુષ-ઉત્તમપુરુષ, અદૃસયં = એકસો આઠ, ઉવ્વિદ્ધા = ઊંચા, છણણડી = છન્નુ અંગુલ, ચડરુત્તર = એકસો ચાર અંગુલ, સર = સ્વર, સર્વ જન ઉપાદેય ધીર ગંભીર સ્વર- ધ્વનિ, સત્ત = સત્ત્વ-દીનતા રહિત માનસિક સ્થિતિથી, સાર = શુભ પુદ્ગલોના ઉપયય(ભેગા થવારૂપ) શારીરિક શક્તિથી, પરિહીણા = હીન-રહિત હોય તે, ઉત્તમપુરિસાણં = ઉત્તમપુરુષોના, અવસા = અસ્વતંત્ર અથવા અશુભ કર્મને વશ થયેલા, પેસત્તણ = પ્રેષ્ય-દાસપણાને, ઉર્વેતિ = પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આત્માંગુલ કોને કહેવાય છે ?

ઉત્તર- જે કાળમાં, જે મનુષ્ય હોય તે કાળમાં, તે મનુષ્યના અંગુલને આત્માંગુલ કહેવાય છે. પોતાના બાર અંગુલ પ્રમાણ મુખ હોય છે અને તેવા નવમુખ પ્રમાણ (એકસો આઠ અંગુલની) ઊંચાઈ-

વાળા પુરુષ પ્રમાણયુક્ત મનાય છે. દ્રોષિક પુરુષ (એક દ્રોષા પાણીના માપવાળા પુરુષ) માનયુક્ત હોય છે અને અર્ધભાર પ્રમાણ તોલવાળા પુરુષ ઉન્માનયુક્ત કહેવાય છે.

જે પુરુષ માન—ઉન્માન અને પ્રમાણથી સંપત્ત હોય તથા શારીરિક શુભ લક્ષણો, તલમસાદિ વંજનો અને ઉદારતા વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય, ઉત્તમકુળોમાં જન્મેલ હોય તે પુરુષો ઉત્તમપુરુષો કહેવાય છે.

આ ઉત્તમ પુરુષો પોતાના અંગુલથી ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણ ઊંચા હોય છે અને મધ્યમપુરુષ ૧૦૪ અંગુલ ઊંચા હોય છે. અધ્યમપુરુષ ૮૬ અંગુલ ઊંચા હોય છે.

ધીરતા, ગંભીરતા, પ્રશંસનીય સ્વર, સત્ત્વ—આત્મિક, માનસિક શક્તિ, સાર—શારીરિક ક્ષમતા આ સર્વગુણોથી પરિષીન ઉત્તમ કે અધમ પુરુષ પરતત્ત્રપણે ધીર ગંભીર આદિ ગુણસંપત્ત ઉત્તમ પુરુષોના દાસ હોય છે.

૬ એણં અંગુલપમાળેણ છ અંગુલાં પાદો, દો પાયા વિહત્થી, દો વિહત્થીઓ રયણી, દો રયણીઓ કુચ્છી, દો કુચ્છીઓ દંડં, ધણૂ, જુગે, ણાલિયા, અકુખ, મુસલે, દો ધણુસહસ્સાં ગાડ્યં, ચત્તારિ ગાડ્યાં જોયણ્ ।

ભાવાર્થ :— ઉપરોક્ત અંગુલ પ્રમાણ અનુસાર (૧) આત્માંગુલથી છ અંગુલનો પાદ, (૨) બે પાદની વેંત, (૩) બે વેંતની રત્નિ (હાથ), (૪) બે રત્નિની કુક્ષિ, (૫) બે કુક્ષિનો દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ થાય છે, (૬) બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ—કોશ (૭) ચાર ગાઉનો એક યોજન થાય છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે આત્માંગુલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'આત્મા' શબ્દ સ્વનો સૂચક છે. દરેક વ્યક્તિના પોત પોતાના અંગુલ તે આત્માંગુલ કહેવાય છે. આ આત્માંગુલનું માપ—પ્રમાણ એક સરખું રહેતું નથી. ઉત્સપિર્ણી અને અવસર્પિર્ણી કાળમાં મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈમાં વધ ઘટ થાય છે. જે કાળ માં જે મનુષ્યો હોય તેના અંગુલ પ્રમાણને આત્માંગુલ કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણપુરુષ :— બાર આત્મ અંગુલ = એક મુખ થાય છે. તેવા નવ મુખ અર્થાત् ૧૦૮ અંગુલ ઊંચાઈ વાળા પુરુષ પ્રમાણ પુરુષ કહેવાય છે.

દ્રોષિકપુરુષ :— દ્રોષા પ્રમાણ ન્યૂન પાણી હોય તેવી પાણીની કુંડીમાં કોઈ પુરુષ પ્રવેશો અને કુંડી છલોછલ થઈ જાય તો તે પુરુષ માનયુક્ત કહેવાય છે. તેવા પુરુષને દ્રોષિક પુરુષ કહેવાય છે.

ઉન્માનપુરુષ :— કોઈ પુરુષને ત્રાજવાથી તોળવામાં આવે અને જો તે અર્ધભાર પ્રમાણ વજનવાળા હોય તો તે પુરુષ ઉન્માન પ્રમાણયુક્ત કહેવાય છે. આ ત્રણો પ્રકારના માપથી જે યુક્ત હોય તે પ્રમાણપુરુષ—

ઉત્તમપુરુષ કહેવાય છે. આ ઉત્તમપુરુષ પ્રમાણ, માન, ઉન્માનથી સંપત્ત હોવાની સાથે તેનું શરીર સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ વગેરે શુભ લક્ષણો; તલ, મસા વગેરે વ્યંજનોથી યુક્ત હોય છે. તેનો જન્મ લોકમાન્ય કુળમાં થાય છે. તે ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મના ઉદ્યના ફળ સ્વરૂપે લોકમાં આદર-સન્માનનું પાત્ર મનાય છે અને આજીએ, ઐશ્વર્ય, સંપત્તિથી સમૃદ્ધિ હોય છે.

ઉપરોક્ત માપથી હીન ૧૦૪ અંગુલ પ્રમાણ ઊચાઈવાળા મધ્યમ પુરુષ અને ૮૬ અંગુલ પ્રમાણ ઊચાઈવાળા અધમપુરુષ-સામાન્ય પુરુષ કહેવાય છે.

૬ અંગુલ	=	૧ પાદ
૨ પાદ	=	૧ વેંત
૨ વેંત	=	૧ હાથ, રત્નિ
૨ હાથ	=	૧ કુક્ષિ
૨ કુક્ષિ	=	૧ દંડ, ધનુષ્ય, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મૂસલ
૨૦૦૦ ધનુષ્ય	=	૧ ગાઉ, કોશ
૪ ગાઉ	=	૧ યોજન

આત્માંગુલનું પ્રયોજન :-

૭ એણ આયંગુલપ્રમાણેણ કિં પઽોયણં ?

એણ આયંગુલપ્રમાણેણ જે ણ જયા મણુસ્સા ભવંતિ તેસિ ણ તયા અપ્પણો અંગુલેણ અગડ-દહ-ણઈ-તડાગ-વાવી-પુક્ખરિણ-દીહિયા-ગુંજાલિયાઓ સર સરપંતિયાઓ સરસરપંતિયાઓ બિલપંતિયાઓ આરામુજ્જાણ-કાણણ-વણ-વણસંડ-વણરાઈઓ દેવકુલ-સભા-પવા-થૂભ-ખાઇય-પરિહાઓ પાગારઅદ્વાલગ-ચરિય-દાર- ગોપુર-તોરણ-પાસાદ-ઘર-સરણ-લેણ-આવણ- સિંધાડગ- તિય-ચઉક્ક-ચચ્ચર- ચઉમુહ-મહાપહ-પહા સગડ-રહ-જાણ-જુગ-ગિલ્લી- થિલ્લી-સીય-સંદમાણિય-લોહી-લોહકડાહ કદુચ્છુય-આસણ-સયણ-ખંભ-ભંડ-મત્તોવગરણમાદીણિ અજ્જ- કાલિગાંદ ચ જોયણાં મવિજ્જંતિ ।

શાન્દાર્થ :- અગડ = કુવા, દહ = જળાશય, વાવી = થોરસ વાવડી, પુક્ખરિણ = કમળયુક્ત જળાશય, દીહિયા = લાંબી વાવડી, ગુંજાલિયાઓ = વક્કાકાર વાવડી, સર = સરોવર, સર પંતિયાઓ = એક લાઈનમાં રહેલા સરોવરો, સર સર પંતિયાઓ = એક લાઈનમાં રહેલા જળાશયો જે નાલિ દ્વારા જોડાયેલા હોય, બિલપંતિયાઓ = બિલપંકિત નાના મુખવાળા કુવાઓની પંકિત, કાણણ = કાનન-નગરની સમીપનો અનેક વૃક્ષયુક્ત પ્રદેશ, વણ = વન-જ્યાં એક જ જાતિના વૃક્ષો હોય તે પ્રદેશ,

વણસંડ = વનખંડ—અનેક જાતિના ઉત્તમવૃક્ષ હોય તે, **વણરાઈઓ** = વનરાજિ, એક કે અનેક જાતિના વૃક્ષોની શ્રેણીઓ હોય તે, **પરિહાઓ** = પરિખા—નીચે સાંકડી ઉપર વિસ્તીર્ણ ખાઈ, **ચરિય** = ચરિકા—ખાઈ અને કિલ્લા વચ્ચેનો, બંનેને જોડતો આઠ હાથ પહોળો રસ્તો, **સરણ** = વાસની ઝૂંપડી, **લેણ** = પર્વતમાં બનાવેલું નિવાસસ્થાન, **જુગગ** = યુગ્ય—પાલખી, **ગિલ્લિ** = હાથી પર રાખવાનો હોદો, **થિલ્લિ** = યાન વિશેષ, **સીય** = શિબિકા, **સંદમાળિય** = સ્યંદમાનિકા—પુરુષપ્રમાણ લાંબુ યાન, **લોહી** = લોઢાની નાની કડાઈ, **લોહ કડાહ** = લોઢાની મોટી કડાઈ, **અજ્જકાલિગાઇં** = આજકાલના અર્થાત્ વર્તમાન કાળના, **જોયણાઇં** = યોજન વગેરે, **મવિજ્જંતિ** = માપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—આત્માંગુલ પ્રમાણનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર—આત્માંગુલ પ્રમાણથી કૂવા, જળાશય, નદી, તળાવ, વાપી, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, ગુંજાલિકા, સર, સરપંકિત, સરસરપંકિત, બિલપંકિત, આરામ, બગીચા, ઉધાન, કાનન, વન, વનખંડ, વનરાજિ, દેવકુળ, સભા, પ્રપા, સ્તૂપ, ખાઈ, પરિખા, પ્રાકાર, અણ્ણાલક, ચરિકા, દ્વાર, ગોપુર, તોરણ, પ્રાસાદ, ઘર, સરણ—ઝૂંપડી લયન(લેણ) આપણ—હુકાન, શ્રુંગાટક, ત્રિક, ચતુર્ષક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, મહાપથ, પથ, શક્કટ, રથ, યાન, પાલખી, ગિલ્લિ, થિલ્લિ, શિબિકા, સ્યંદમાનિકા, કડાઈ, મોટી કડાઈ, કડછી, આસન, શથા, સંભ, ભાંડ, માટીના વાસણ વસ્તુઓ અને વર્તમાન કાળના યોજન વગેરેનું માપ કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાન કાળની જરૂરિયાતની તથા મનુષ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવતી સમસ્ત વસ્તુઓની લંબાઈ—પહોળાઈ—ઊંડાઈ આત્માંગુલથી માપવામાં આવે છે.

આત્માંગુલના ભેદ :-

૮ સે સમાસઓ તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સૂડાંગુલે, પયરંગુલે, ઘણંગુલે । અંગુલાયતા એગપદેસિયા સેઢી સૂડાંગુલે, સૂયી સૂયીએ ગુણિયા પયરંગુલે, પયર સૂર્ઈએ ગુણિતં ઘણંગુલે ।

ભાવાર્થ :- આત્માંગુલ સામાન્યથી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સૂચિઅંગુલ (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ઘનાંગુલ.

(૧) એક અંગુલ લાંબી અને એકપ્રદેશ પહોળી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂર્યાંગુલ કહે છે. (૨) સૂર્યાંગુલને સૂર્યાંગુલથી ગુણતા પ્રતરાંગુલ બને છે. (૩) પ્રતરાંગુલને સૂર્યાંગુલથી ગુણતા ઘનાંગુલ બને છે.

વિવેચન :-

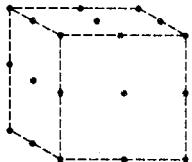
આ સૂત્રમાં આત્માંગુલના ત્રણ ભેદ સૂર્યાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. સૂત્રગત શ્રેણિ શબ્દથી પ્રસંગાનુસાર આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ ગ્રહણ કરવી આવશ્યક છે કારણ કે અહીં ક્ષેત્રનું વર્ણન છે. ક્ષેત્રથી આકાશ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

(૧) **સૂર્યાંગુલ** :- એક અંગુલ લાંબી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂર્યાંગુલ કહે છે. સૂચિ એટલે સોય.

સોયની જેમ આ શ્રેણિ એક અંગુલ લાંબી હોય છે. આકાશપ્રદેશો એક પછી એક એમ લાઈનમાં ગોડવાયેલ હોય છે. એક-એક પ્રદેશ જેટલી તે પહોળી હોય છે પરંતુ અન્ય આકાશપ્રદેશો બાજુમાં ગોડવાય અને જે પહોળાઈ બને તેવી પહોળાઈ આ સૂર્યાંગુલમાં હોતી નથી અર્થાત્ જેમાં માત્ર લંબાઈ છે પહોળાઈ હોતી નથી તેવી, પોતાના અંગુલ પ્રમાણ લાંબી, આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂર્યાંગુલ કહેવામાં આવે છે. તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ સમાયેલા હોય છે પરંતુ અસત્કલ્પનાથી તેમાં ત્રણ પ્રદેશ છે તેમ માની એ તો તે ત્રણ પ્રદેશ સૂર્યાંગુલ કહેવાશે. તો (●●●) આ રીતે તેની સ્થાપના થશે.

(૨) પ્રતરાંગુલ :– પ્રતર એટલે વર્ગ. કોઈપણ રાશિ સંખ્યાને પરસ્પર ગુણવામાં આવે અને જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે પ્રતર કહેવાય છે. પ્રતર એટલે પડ. પડની જેમ તેમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બને હોય છે. તેમાં એક પ્રદેશની જાડાઈ હોય છે પણ અન્ય આકાશ પ્રદેશો દ્વારા જે જાડાઈ થાય તેવી જાડાઈ તેમાં હોતી નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે એક અંગુલ લાંબી અને એક અંગુલ પહોળી આકાશ પ્રદેશોની શ્રેણિ પ્રતરાંગુલ કહેવાય છે. પ્રતરાંગુલમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય છે પરંતુ અસત્કલ્પના અનુસાર પૂર્વ જે સૂર્યાંગુલમાં ત્રણ આકાશપ્રદેશ ગ્રહણ કર્યા છે, તેને ત્રણથી ગુણતા પ્રાપ્ત (૩×૩ = ૯) નવ આકાશપ્રદેશને પ્રતરાંગુલ કહેવાશે. ::::

(૩) ઘનાંગુલ :– ગણિતશાસ્કના નિયમાનુસાર એક સંખ્યાને ત્રણવાર સ્થાપી પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે ઘન કહેવાય છે અર્થાત્ જેમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ, આ ત્રણે હોય તે ઘન કહેવાય છે. સૂર્યાંગુલને સૂર્યાંગુલથી ગુણતા ઘનાંગુલ નિષ્પત્ત થાય છે. આ ઘનાંગુલ એક અંગુલ લાંબી, એક અંગુલ પહોળી અને એક અંગુલ જાડી આકાશપ્રદેશની શ્રેણિરૂપ છે. તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ હોય છે પણ અસત્કલ્પનાનુસાર ઉ પ્રદેશાત્મક સૂર્યાંગુલ $\times$ ૯ પ્રદેશાત્મક પ્રતરાંગુલ = ૨૭ પ્રદેશાત્મક ઘનાંગુલ જાણાવું.

સૂર્યાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ, પ્રતરાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ અને પહોળાઈ, ઘનાંગુલ દ્વારા વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જાડાઈ માપી શકાય છે.

અંગુલનું અલ્પબહુત્વ :-

૧ એસિ ણ ભંતે ! સૂર્યાંગુલ પયરાંગુલ ઘણાંગુલાણ ય કયરે કયરેહિંતો અષ્યે વા બહુએ વા તુલ્લે વા વિસેસાહિએ વા ?

સવ્વત્થોવે સૂર્યાંગુલે, પયરાંગુલે અસંખેજ્જગુણે, ઘણાંગુલે અસંખેજ્જગુણે । સે તં આયાંગુલે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! આ સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— સર્વથી અલ્પ સૂચ્યંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અધિક છે અને તેથી ઘનાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. આ રીતે આત્માંગુલની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સૂચ્યંગુલ વગેરે ત્રણો અંગુલનો અલ્પ બહુત્વ સ્પષ્ટ છે. સૂચ્યંગુલમાં માત્ર લંબાઈ હોવાથી અન્ય બે અંગુલની અપેક્ષાથી તે અલ્પ છે. પ્રતરાંગુલમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ બસ્તે હોવાથી તે સૂચ્યંગુલ કરતાં અસંખ્યાત ગુણ અધિક છે અને ઘનાંગુલમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ ત્રણો હોવાથી તે પ્રતરાંગુલ કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. અહીં અધિકતા પ્રદેશોની અપેક્ષા છે.

ઉત્સેધાંગુલ :-

૧૦ સે કિં તં ઉસ્સેહંગુલે ? ઉસ્સેહંગુલે અણેગવિહે પણ્ણતે, તં જહા-

પરમાણૂ તસરેણૂ રહરેણૂ, અગગયં ચ વાલસ્સુ ।
લિકખા જૂયા ય જવો, અદૃગુણવિવદ્ધિયા કમસો ॥૧૯॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્સેધાંગુલનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉત્સેધાંગુલ અનેક પ્રકારે કહ્યા છે તે આ પ્રમાણો છે— પરમાણૂ, ત્રસરેણૂ, રથરેણૂ, વાલાગ્ર, લીંખ, જૂં જવ. આ પ્રત્યેકને કુમશઃ આઠ—આઈની વૃદ્ધિ કરતાં ઉત્સેધાંગુલ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ આઈ ત્રસરેણૂની એક રથરેણૂ, આઈ રથરેણૂનો એક વાલાગ્ર, આઈ વાલાગ્રની એક લીંખ, આઈ લીંખની એક જૂં આઈ જૂં નો એક જવ અને આઈ જવ બરાબર એક ઉત્સેધાંગુલ બને છે.[સ્વયં સૂત્રકાર તેનું વર્ણન આગળ કરે છે.]

વિવેચન :-

આ સૂત્ર ઉત્સેધાંગુલના સ્વરૂપ વર્ણનની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે. ઉત્સેધ એટલે વધવું. જે અનંત સૂક્ષ્મ પરમાણૂ, ત્રસરેણૂ વગેરે કુમશી વધે છે, તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે અથવા ચારેગતિના જીવોના શરીરની અવગાહના ઊંચાઈ જે અંગુલથી માપવામાં આવે તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે. સૂત્રમાં ઉત્સેધાંગુલના અનેક પ્રકાર બતાવ્યા છે. તે ઉત્સેધાંગુલનું માપ બતાવતા એકમોની અપેક્ષાએ સમજવું. ઉત્સેધાંગુલ પોતે તો એક જ છે. પરમાણૂ, ત્રસરેણૂ વગેરે સ્વયં ઉત્સેધાંગુલ નથી. ઉત્સેધાંગુલનું પ્રમાણ બતાવવા ઉપયોગી સાધન છે.

પરમાણૂ વર્ણન :-

૧૧ સે કિં તં પરમાણૂ ? પરમાણૂ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સુહુમે ય,

વાવહારિએ ય । તત્થ ણ જે સે સુહુમે સે ઠપે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– પરમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– પરમાણુ બે પ્રકારના કથ્યા છે તે આ પ્રમાણે–(૧) સૂક્ષ્મ પરમાણુ (૨) વ્યવહાર પરમાણુ. બે પ્રકારના પરમાણુમાંથી સૂક્ષ્મ પરમાણુનો અહીં અધિકાર ન હોવાથી તે સ્થાપનીય છે અર્થાત્ તેનું વર્ણન ન કરતાં વ્યવહાર પરમાણુનું વર્ણન શાસ્ત્રકાર કરે છે.

૧૨ સે કિં તં વાવહારિએ ?

વાવહારિએ– અણંતાણં સુહુમપરમાણુપોગગલાણં સમુદ્યસમિસમાગમેણં સે એગે વાવહારિએ પરમાણુપોગગલે ણિપ્ફજ્જઇ ।

શાસ્ત્રાર્થ :-–સમુદ્યસમિસ સમાગમેણ = સમુદ્ય–સમિતિના સમાગમથી, એકીભાવરૂપ મિલનથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– વ્યાવહારિક પરમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– અનંતાનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સમુદ્યાયના સમાગમથી–એકીભાવરૂપ મિલનથી એક વ્યાવહારિક પરમાણુ નિષ્પત્ત થાય છે.

૧૩ સે ણં ભતે ! અસિધારં વા ખુરધારં વા ઓગાહેજ્જા ? હંતા ઓગાહેજ્જા । સે ણં તત્થ છિજ્જેજ્જ વા ભિજ્જેજ્જ વા ? ણો ઇણટુ સમટુ, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમઝિ ।

સે ણં ભતે ! અગણિકાયસ્સ મજ્જાંમજ્જોણં વીઈવએજ્જા ? હંતા વિઈવએજ્જા । સે ણં તત્થ ડહેજ્જા ? ણો ઇણટુ સમટુ, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમઝિ ।

સે ણં ભતે ! પુક્ખલસંવદ્યસ્સ મહામેહસ્સ મજ્જાંમજ્જોણં વીઈવએજ્જા ? હંતા વીઈવએજ્જા । સે ણં તત્થ ઉદઉલ્લો સિયા ? ણો ઇણટુ સમટુ, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમઝિ ।

સે ણં ભતે ! ગંગાએ મહાણઈએ પડિસોયં હવ્વમાગચ્છેજ્જા ? હંતા હવ્વમાગચ્છેજ્જા । સે ણં તત્થ વિણિઘાયમાવજ્જેજ્જા ? ણો ઇણટુ સમટુ, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમઝિ ।

સે ણં ભતે ! ઉદગાવત્તં વા ઉદગબિંદું વા ઓગાહેજ્જા ? હંતા ઓગાહેજ્જા । સે ણં તત્થ કુચ્છેજ્જ વા પરિયાવજ્જેજ્જ વા ? ણો ઇણટુ સમટુ, ણો ખલુ તત્થ સત્થં કમઝિ ।

સત્થેણ સુતિક્રખેણ વિ, છેતું ભેતું વ જં કિર ણ સક્કા ।
તં પરમાણુ સિદ્ધા, વયંતિ આદી પમાણાણં ॥૧૦૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ વ્યાવહારિક પરમાણુ તલવાર કે છરાની ધારને અવગાહિત કરે છે ?

ઉત્તર— હા, અવગાહિત કરી શકે છે, ધાર પર રહી શકે છે.

પ્રશ્ન— શું તલવારની ધાર તે વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન—ભેદન કરી શકે છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તલવારની ધાર આ વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન—ભેદન કરી શકતી નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું આ વ્યાવહારિક પરમાણુ અજિનની વર્ચયેથી પસાર થઈ શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે પસાર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન— શું અજિન વર્ચયેથી પસાર થતાં તે બળી જાય છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. અજિનરૂપ શસ્ત્ર તેને બાળી શકતું નથી.

પ્રશ્ન— શું આ વ્યાવહારિક પરમાણુ પુષ્કર સંવર્તક નામના મહામેઘની મધ્યમાંથી પસાર થઈ શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે પસાર થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન— મહામેઘમાંથી પસાર થતાં શું તે પાણીથી ભીજાય જાય ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે પાણી તેને ભીજવી શકતું નથી. અપકાયરૂપ શસ્ત્રનો તેના પર પ્રત્યાવ પડતો નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું વ્યાવહારિક પરમાણુ ગંગા મહાનદીના પ્રતિસોતમાં, વિપરીત પ્રવાહમાં ગમન કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે પ્રતિસોતમાં ગમન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન— પ્રતિસોતમાં ગમન કરતાં શું તે વિનાશ પામે છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. પ્રતિસોતરૂપ શસ્ત્ર તેના પર કાર્ય કરી શકતું નથી.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શું તે વ્યાવહારિક પરમાણુ પાણીના વમળમાં કે જલબિંદુમાં અવગાહન કરી શકે છે ?

ઉત્તર— હા, તે વમળમાં અને જલબિંદુમાં અવગાહન કરી શકે છે.

પ્રશ્ન— શું તે ભીનો થઈને કુત્સિત થાય છે ? અર્થાત્ સડી જાય છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. વ્યાવહારિક પરમાણુ પર પાણીરૂપ શસ્ત્ર કાર્ય કરી શકતું નથી.

અત્યંત તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર પણ જેનું છેદન–બેદન કરવા સમર્થ નથી તેને, સિદ્ધપુરુષ કેવળી ભગવાન પરમાણુ કહે છે. તે સર્વ પ્રમાણોનું આદિ પ્રમાણ છે અર્થાત્ વ્યાવહારિક પરમાણુ પ્રમાણોનું આદિ એકમ છે.

વિવેચન :-

ઉત્સેધાંગુલના માપ–પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ છે પરમાણુ. પરમ અને અણુશબ્દથી પરમાણુ શબ્દ નિષ્પત્ત થાય છે. પરમ એટલે ચરમતમ. છેલ્લામાં છેલ્લો અણુ અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિભાગ કરતાં કરતાં છેલ્લો અંશ જે આવે કે જેના હવે વિભાગ થઈ ન શકે, તેવા નિર્વિભાગ અંશને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે. પરમાણુઓ બેગા મળવાથી સ્કંધ બને છે. આ રીતે પરમાણુ કારણરૂપ છે પણ કાર્યરૂપ નથી. આ નૈશ્વર્યિક પરમાણુનું અહીં કોઈ કાર્ય નથી, તે વ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી. માટે તેને સ્થાપ્ય, સ્થાપવા યોગ્ય કહી સૂત્રકારે તેનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી.

આ બે–ત્રણ–ચાર–પાંચ વગેરે પરમાણુ બેગા મળે, એકભાવને પામે ત્યારે તે સ્કંધ કહેવાય છે. આ સ્કંધ જ્યાં સુધી સ્થૂલ રૂપે ન પરિણામે, ત્યાં સુધી નિશ્વયનયની અપેક્ષાએ ભલે તે સ્કંધ હોય પરંતુ વ્યવહાર નય તેને પરમાણુ કહે છે. તેથી સૂક્ષ્માકાર સ્કંધ વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. અનંત પરમાણુ બેગા મળીને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ બને, તે જ્યાં સુધી અજિન–પાણી, શસ્ત્ર વગેરેથી પ્રતિઘાત ન પામે ત્યાં સુધી સૂક્ષ્માકાર કહેવાય છે અને જ્યારે શસ્ત્રથી અભિહત થાય ત્યારે તે સ્થૂલાકાર પરિણત કહેવાય. આ સૂક્ષ્માકાર સ્કંધને જ વ્યવહારનય વ્યાવહારિક પરમાણુ કહે છે.

આ વ્યાવહારિક પરમાણુ તલવારાદિ શસ્ત્રથી છેદન–બેદન પામતા નથી, અજિનમાંથી પસાર થવા છતાં બળતા નથી, પુષ્કરાવર્ત મહામેધ વર્યેથી પસાર થવા છતાં ભીજાતા નથી. પુષ્કરાવર્તમેધ રૂક્ષ જમીનને સ્નિંધ બનાવવા ઉત્સર્પિણી કાળના બીજા આરામાં વરસે છે. તે ભૂમિગત રૂક્ષતા, આતપ વગેરે અશુભ પ્રભાવને શાંત કરી, ધાન્યાદિનો અભ્યુદય કરે છે. આ મેધમાં પાણી ધણું હોય છે પણ તે મેધ વ્યાવહારિક પરમાણુને પ્રભાવિત કરી શકતો નથી. મહાનદીઓના સામા પ્રવાહે ચાલવા છતાં તે પરમાણુ સ્ખલના પામતો નથી અને વળળમાં કે જલબિંદુમાં અવગાહન કરવા છતાં તેમાં સડો થતો નથી. સંક્ષેપમાં પાણી, અજિન કે અન્ય કોઈ શસ્ત્રનો તેના પર પ્રભાવ પડતો નથી. આવા વ્યાવહારિક પરમાણુને સિદ્ધો–જ્ઞાની પુરુષો આદિ પ્રમાણ કહે છે. અહીં સિદ્ધ શબ્દથી જ્ઞાનસિદ્ધ–કેવળી ભગવાન ગ્રહણ કરાય છે. મોક્ષમાં બિરાજિત સિદ્ધ ભગવાનને વચનયોગ હોતો નથી. તેઓ બોલતા નથી તેથી અહીં સિદ્ધ શબ્દથી ભવસ્થ કેવળી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

ઉત્સેધાંગુલનું માપ :-

૧૪ અણંતાણં વાવહારિયપરમાણુપોગગલાણં સમુદ્યસમિઇસમાગમેણં સા એગા ઉસ્સણહસણિહ્યા તિ વા સણહસણિહ્યા તિ વા ઉદ્ધરેણૂ તિ વા તસરેણૂ તિ વા રહરેણૂ તિ વા વાલગે તિ વા, લિક્ખા તિ વા, જૂયા તિ વા, જવમજ્જે તિ વા, અંગુલે તિ

વા, ણિષ્ફજ્જઇ, તં જહા- અદૃ ઉસ્સણહસણિહ્યાઓ સા એગા સણહસણિહ્યા । અદૃ સણહસણિહ્યાઓ સા એગા ઉછૂરેણૂ । અદૃ ઉછૂરેણૂઓ સા એગા તસરેણૂ । અદૃ તસરેણૂઓ સા એગા રહરેણૂ । અદૃ રહરેણૂઓ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુયાણં મણુયાણં સે એગે વાલગે । અદૃ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુયાણં મણુયાણં વાલગા હરિવાસ-રમ્મગવાસાણં મણુયાણં સે એગે વાલગે । અદૃ હરિવાસ-રમ્મગવાસાણં મણુસ્સાણં વાલગા હેમવય-હેરણણવયવાસાણં મણુસ્સાણં સે એગે વાલગે । અદૃ હેમવય-હેરણણવયવાસાણં મણુસ્સાણં વાલગા પુષ્વવિદેહ-અવરવિદેહાણં મણુસ્સાણં સે એગે વાલગે । અદૃ પુષ્વવિદેહ-અવર-વિદેહાણં મણૂસાણં વાલગા ભરહેરવયાણં મણુસ્સાણં સે એગે વાલગે । અદૃ ભરહેરવયાણં મણૂસાણં વાલગા સા એગા લિક્ખા । અદૃ લિક્ખાઓ સા એગા જૂયા । અદૃ જૂયાઓ સે એગે જવમજ્જે । અદૃ જવમજ્જે સે એગે ઉસ્સેહંગુલે ।

ભાવાર્થ :- - તે અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓનો સમુદ્ધાય એકત્રિત થવાથી એક ઉત્થલક્ષણ શ્લક્ષણિકા, શ્લક્ષણક્ષણિકા, ઉધ્વરેણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લીખ, જૂ, જવમધ્ય અને આંગુલની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે-

(૧) આઠ ઉત્થલક્ષણશ્લક્ષણિકા = એક શ્લક્ષણશ્લક્ષણિકા, (૨) આઠ શ્લક્ષણ-શ્લક્ષણિકા = એક ઉધ્વરેણુ, (૩) આઠ ઉધ્વરેણુ = એક ત્રસરેણુ, (૪) આઠ ત્રસરેણુ = એક રથરેણુ, (૫) આઠ રથરેણુ = એક દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યોનો વાલાગ્ર, (૬) આઠ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક હરિવર્ષ, રમ્મક્ર વર્ષના મનુષ્યનો વાલાગ્ર, (૭) આઠ હરિવર્ષ રમ્મક્ર વર્ષના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક હેમવત-હેરણયવત ક્ષેત્રના મનુષ્યના વાલાગ્ર, (૮) આઠ હેમવત-હેરણયવતક્ષેત્રના મનુષ્યોના વાલાગ્ર = એક પૂર્વ મહાવિદેહ અને અપર મહાવિદેહના મનુષ્યોના વાલાગ્ર, (૯) આઠ પૂર્વમહાવિદેહ-અપર મહાવિદેહના મનુષ્યોના વાલાગ્ર = ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનો એક વાલાગ્ર (૧૦) આઠ ભરત- ઐરવતક્ષેત્રના મનુષ્યના વાલાગ્ર = એક લીખ છે, (૧૧) આઠ લીખ= એક જૂ, (૧૨) આઠ જૂ = એક જવનો મધ્યભાગ, (૧૩) આઠ જવના મધ્યભાગ = એક ઉત્સેધાંગુલ હોય છે.

૧૫ એણં અંગુલપમાળેણં છ અંગુલાઇં પાદો, બારસ અંગુલાઇં વિહત્થી, ચડવીસં અંગુલાઇં રયણી, અડયાલીસં અંગુલાઇં કુચ્છી, છણણઉઇ અંગુલાઇં સે એગે દંડે ઇ વા ધણૂ ઇ વા, જુગે ઇ વા, ણાલિયા ઇ વા, અક્ખે ઇ વા, મુસલે ઇ વા, એણં ધણુપ્પમાળેણં દો ધણુસહસ્સાઇં ગાઉયં, ચત્તારિ ગાઉયાઇં જોયણં ।

ભાવાર્થ :- આ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી (૧) છ અંગુલ = એક પાદ, (૨) બાર અંગુલ = એક વેંત, (૩) ચોવીસ અંગુલ = એક રણ્ણિ, (૪) અડતાલીસ અંગુલ = એક કુશ્ચિ, (૫) છન્ન અંગુલ = એક દંડ, ધનુષ્ય,

યુગ, ધોંસરું, નાલિકા, યક્ષ અથવા મૂશલ થાય છે, (૬) ધનુષ્ય પ્રમાણથી બે હજાર ધનુષ્યનો એક ગાઉ, (૭) ચાર ગાઉનો એક યોજન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોદ્ધારા સૂત્રકારે ઉત્સેધાંગુલનું માપ બતાવ્યું છે. અનંતાનાંત વ્યવહારિક પરમાણુની એક ઉત્સ્લક્ષણ-શ્લક્ષણિકા બને છે. ઉત્સ્લક્ષણ શ્લક્ષણિકા વગેરેને આઈ-આઈ ગુણા કરતાં ઉત્સેધાંગુલ પર્યતના માપ નિષ્પત્ત થાય છે.

ઉત્સ્લક્ષણ-શ્લક્ષણિકા અને શ્લક્ષણ-શ્લક્ષણિકા વ્યવહાર પરમાણુની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે છતાં સૂક્ષ્મ પરિણામ પરિણાત સ્કન્ધની તે અવસ્થાઓ છે. સ્વતઃ કે પરના નિમિત્તથી ઉડતી-નીચે તિરછી ઉડતી રજને ઉધરેણું, હવા વગેરેના નિમિત્તથી ઉડતી ધૂળને ત્રસરેણું અને રથ ચાલે ત્યારે પૈડાના વજનથી ઉખડીને ઉડતી ધૂળને રથરેણું કહેવામાં આવે છે. શેષ જૂં લીખ-જવ મધ્ય પ્રયત્નિત શબ્દો છે. આ સૂત્રમાં ચાર ગાઉનું એક યોજન કહ્યું છે. ગાઉને કોશ અને ગવ્યૂત પણ કહે છે. ગવ્યૂતનો શબ્દાર્થ છે ગાયનું ભાંભરવું. ગાયના ભાંભરવાનો અવાજ જ્યાં સુધી સંભળાય તેટલા ક્ષેત્રને ગવ્યૂત કહે છે. સામાન્યતઃ ગાયનું ભાંભરવું એક ફર્લાંગ સુધી સંભળાય છે. માટે શાસ્ત્રોક્ત આ ગાઉ અને ગવ્યૂતિના શબ્દાર્થનો સમન્વય થઈ શકે તેમ નથી.

ઉત્સેધાંગુલનું પ્રયોજન :-

૧૬ એણ ઉસ્સેહંગુલેણ કિ પઓયણ? એણ ઉસ્સેહંગુલેણ ણેરઝયતિરિક્ખ જોણિય મણૂસ દેવાણ સરીરોગાહણામાવિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – આ ઉત્સેધાંગુલનું શું પ્રયોજન છે ?

ઉત્તર – ઉત્સેધાંગુલથી નારકો, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવોના શરીરની અવગાહના માપવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

મુક્ત જીવોની અવગાહના નિયત જ છે. અંતિમ શરીરની અવગાહનાથી ત્રિભાગ ન્યૂન અવગાહના સાચિ અપર્યવસિત કાલપર્યત રહે છે પરંતુ સંસારી જીવ દરેક ભવમાં કર્માનુસાર અવગાહના પ્રાપ્ત કરે છે. તે અવગાહના ભવપર્યત રહે છે. સંસારી જીવની તે અવગાહના અનિયત હોય છે. તેથી કદ્ય ગતિમાં જીવ કેટલી અવગાહના પામે છે તે ઉત્સેધાંગુલથી માપવામાં આવે છે.

॥ પ્રકરણ-૨૦ સંપૂર્ણ ॥

એકવીસમું પ્રકરણ

ઉત્સેધાંગુલથી ચાર ગતિની અવગાહના

નારકીની અવગાહના :-

૧ ણેરઝ્યાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેઠવ્ચિયા ય ।
તત્થ ણ જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઝભાગં
ઉક્કોસેણ પંચ ધણુસયાં ।

તત્થ ણ જા સા ઉત્તરવેઠવ્ચિયા સા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જઝભાગં,
ઉક્કોસેણ ધણુસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભંતે ! નારકીની અવગાહના કેટલી બતાવી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીઓની અવગાહના બે પ્રકારે છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ભવધારણીય
(૨) ઉત્તર વૈક્રિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને
ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની છે.

ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર
ધનુષ્ય પ્રમાણની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાત નરકના નારકીઓમાં ભેદ કર્યા વિના સામાન્ય રીતે નારકીના શરીરની
અવગાહના—ઊંચાઈ દર્શાવી છે. નારકીઓને જન્મથી જે વૈક્રિય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે ભવધારણીય
કહેવાય છે અને જન્મ પદ્ધી જે શરીર દ્વારા નાના—મોટા વિવિધ રૂપો બનાવે તે ઉત્તર વૈક્રિય કહેવાય છે.
બંને પ્રકારના શરીરની અવગાહના ભિન્ન—ભિન્ન હોવાથી, તે બંને પ્રકારની અવગાહના અહીં બતાવી છે
નારકીમાં ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦
ધનુષ્યની છે. ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ

હજાર ધનુષ્યની છે અર્થાત્ દરેક નારકી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાથી બમણી અવગાહના ઉત્તર વૈક્રિયથી કરી શકે છે.

રત્નપ્રભા આદિમાં નૈરયિકોની અવગાહના :-

૨ રયણપ્રભાપુઢવીએ ણેરઝયાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેતબ્બિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણં સત્ત ધણૂં તિણિ રયણીઓ છુચ્ચ અંગુલાં ।

તત્થં ણં જા સા ઉત્તરવેતબ્બિયા સા જહણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણં પણરસ ધણૂં અઙ્ગાઝિજ્જાઓ રયણીઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભાના નારકીઓની અવગાહના કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ ધનુષ્ય, ત હાથ અને ૫ અંગુલની છે. તેઓના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૫ ધનુષ્ય, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલની છે.

૩ સક્કરપ્રભા પુઢવિણેરઝયાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેતબ્બિયા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણં પણરસ ધણૂં અઙ્ગાઝિજ્જાઓ રયણીઓ ય ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેતબ્બિયા સા જહણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણં એક્કતીસં ધણૂં રયણી ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા નામની બીજી નરકના નારકીઓની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બીજી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૫ ધનુષ્ય, ૨ હાથ અને ૧૨ અંગુલની છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ્ય, એક હાથની છે.

૪ વાલુયપ્રભાપુઢવીએ ણેરઝયાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેતબ્બિયા ય ।
તત્થ ણ જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં,
ઉક્કોસેણ એક્કતીસં ધણૂં રયણી ય ।

તત્થ ણ જા સા ઉત્તરવેતબ્બિયા સા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં,
ઉક્કોસેણ બાસદું ધણૂં દો રયણીઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વાલુકાપ્રભા નામની ત્રીજી નરકના નારકીઓની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ત્રીજી નરકના નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે અને ઉત્કૃષ્ટ ઉ૧ ધનુષ્ય અને ૧ હાથની છે. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૨ ધનુષ્ય અને ૨ હાથની છે.

૫ એવં સવ્વાસિં પુઢવીણં પુચ્છા ભાળિયવ્વા- પંકપ્પભાએ ભવધારણિજ્જા જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ બાસદું ધણૂં દો રયણીઓ ય, ઉત્તરવેતબ્બિયા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ પણુવીસં ધણુસયં ।

ધૂમપ્પભાએ ભવધારણિજ્જા જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં
ઉક્કોસેણ પણુવીસં ધણુસયં, ઉત્તરવેતબ્બિયા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં
ઉક્કોસેણ અઙ્ગુલના ધણુસયાં ।

તમાએ ભવધારણિજ્જા જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ
અઙ્ગુલના ધણુસયાં, ઉત્તરવેતબ્બિયા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં
ઉક્કોસેણ પંચ ધણુસયાં ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે સર્વનારક પૃથ્વીઓની અવગાહના વિષયક પ્રશ્ન કરવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે— પંકપ્પભા નામની યોથી નરકમાં નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૨ ધનુષ્ય, ૨ હાથની છે. તેઓના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૫ ધનુષ્યની છે.

ધૂમપ્પભા નામની પાંચમી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૫ ધનુષ્યની છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫૦ ધનુષ્યની છે.

તમઃપ્રભા નામની છઠ્ઠી નરકના નારકીઓની ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના

અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫૦ ધનુષ્યની અને ઉત્તર વૈકિય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે.

૬ તમતમાપુઢવિ ણેરઝ્યાં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેઠબ્વિયા ય ।

તત્થ ણ જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઝભાગં ઉક્કોસેણ પંચ ધણુસહસ્રં ।

તત્થ ણ જા સા ઉત્તરવેઠબ્વિયા સા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જઝભાગં, ઉક્કોસેણ ધણુસહસ્રં ।

ભાવાર્થ :- – તમસ્તમા નામની ઉમી નરકના નારકીઓના ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની છે. તેઓના ઉત્તરવૈકિય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર ધનુષ્યની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સમુચ્ચયય નારકીની અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક નરકના નારકીઓની ભવધારણીય તથા ઉત્તરવૈકિય શરીરની જધન્ય–ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના દર્શાવી છે. સાતે નરકની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના તે નરકના અંતિમ પ્રસ્તટ–પાથડામાં હોય છે. ભવધારણીય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં ઉત્તર વૈકિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બમણી જાણવી.

૭ નરકના નારકીની અવગાહના

ક્રમ	નામ	ભવધારણીય શરીર		ઉત્તરવૈકિય શરીર	
		જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	સમુચ્ચયય નારકી	અંગુલનો અસં. ભાગ	૫૦૦ ધનુષ્ય	અંગુલનો સં. ભાગ	હજાર ધનુષ્ય
૨.	પ્રથમ ન.	"	૭ ધનુ, તે હાથ, ૫ અંગુલ	"	૧૫ ધનુ, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલ
૩.	બીજી ન.	"	૧૫ ધનુ, ૨ હાથ, ૧૨ અંગુલ	"	૩૧ ધનુ. ૧ હાથ
૪.	ત્રીજી ન.	"	૩૧ ધનુ, ૧ હાથ	"	૫૨ ધનુ, ૨ હાથ
૫.	ચોથી ન.	"	૫૨ ધનુ, ૨ હાથ	"	૧૨૫ ધનુષ્ય
૬.	પાંચમી ન.	"	૧૨૫ ધનુષ્ય	"	૨૫૦ ધનુષ્ય

૭.	ઇંડી ન.	"	૨૫૦ ધનુષ્ય	"	૫૦૦ ધનુષ્ય
૮.	સાતમી ન.	"	૪૦૦ ધનુષ્ય	"	૧૦૦૦ ધનુષ્ય

પ્રત્યેક નરકમાં આવેલ પ્રસ્તાત-પાથડામાં નારકીઓની જુદી-જુદી અવગાહનાનો ચાર્ટ રાજવાર્તિક અને તિલોય પણ્ણતી માંછે.

ભવનપતિ દેવોના શરીરની અવગાહના :-

૭ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય, ઉત્તરવેદવ્વિયા ય ।

તત્થ ણ જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણ અંગુલસ્સ અંસખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ સત્ત રયણીઓ । તત્થ ણ જા સા ઉત્તરવેદવ્વિયા સા જહણેણ અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ જોયણસયસહસ્સં ।

એવં અસુરકુમારગમેણ જાવ થળિયકુમારાણ તાવ ભાળિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન્ ! અસુરકુમાર દેવોની શરીર અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસુરકુમાર દેવોના શરીર બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ભવધારણીય (૨) ઉત્તરવૈક્ષિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ઉ હાથની છે. તેઓના ઉત્તર વૈક્ષિય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે.

અસુરકુમાર દેવની અવગાહનાની જેમજ નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર દેવ સુધીના દેવોની અવગાહના જાણવી.

પાંચ સ્થાવરજીવોના શરીરની અવગાહના :-

૮ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં । એવં સુહુમાણ ઓહિયાણ અપજ્જત્તયાણ પજ્જત્તયાણ બાયરાણ ઓહિયાણ અપજ્જત્તયાણ પજ્જત્તયાણ ચ ભાળિયવ્વં । એવં જાવ બાયરવાઉક્કાઇયાણ અપજ્જત્તયાણ પજ્જત્તયાણ ભાળિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે પૃથ્વીકાયિક જીવોની શરીરાવગાહના જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેમાં પુનઃ સામાન્યરૂપે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને બાદર પૃથ્વીકાયિકની અને વિશેષરૂપે તેઓના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્તાની અવગાહના જાણવી. તે જ રીતે અપકાયિકની અવગાહના જાણવી અર્થાત્ પૃથ્વીકાયિક, અપકાયિક, તેઉકાયિક અને વાયુકાયિક જીવોના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, બાદર અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, તે સર્વની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી જધન્યની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત મોટો જાણવો.

૯ વણસ્પસ્સિકાઇયાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણણત્તા ?

ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ સાઇરેગં જોયણ- સહસ્સં ।

સુહુમવણસ્પસ્સિકાઇયાણ ઓહિયાણં, અપજ્જત્તયાણં, પજ્જત્તયાણં તિણ્હ વિ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિ ભાગં ।

બાદરવણસ્પસ્સિકાઇયાણ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ સાતિરેગં જોયણસહસ્સં; અપજ્જત્તયાણ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં; પજ્જત્તયાણ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં; ઉક્કોસેણ સાતિરેગં જોયણસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! વનસ્પતિકાયિક જીવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર યોજનની છે.

સામાન્યથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક, વિશેષથી અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક તે ત્રણોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. સામાન્ય રૂપે બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની અવગાહના જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર યોજનની છે. અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના શરીરની અવગાહના જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે અને પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિકની જધન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક હજાર યોજનની છે.

વિકલેન્ડ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૦ એવં બેઝિદ્યાણ પુચ્છા ભાણિયવ્વા- બેઝિદ્યાણ પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ

અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ બારસ જોયણાઇં; અપજ્જત્તયાણં જહણેણં
અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં; પજ્જત્તયાણં
જહણેણં અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ બારસ જોયણાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! બેઈદ્રિય જીવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપથી બેઈદ્રિય જીવોની અવગાહના જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો
ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન છે. અપર્યાપ્ત બેઈદ્રિય જીવોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના
અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. પર્યાપ્ત બેઈદ્રિયની જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ઉત્કૃષ્ટ
બાર યોજનની છે. (૧૨ યોજનની અવગાહના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં ઉત્પત્ત થયેલ શંખાદિની અપેક્ષાએ જાણવી.)

૧૧ તેઝિંદિયાણ પુચ્છા ગોયમા ! જહણેણં અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ
તિણિં ગાઉયાઇં; અપજ્જત્તયાણં જહણેણં અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ
વિ અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં; પજ્જત્તયાણં જહણેણં અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં,
ઉક્કોસેણ તિણિં ગાઉયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! તેઈદ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે તેઈદ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના
અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉની છે. અપર્યાપ્ત તેઈદ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના
જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. પર્યાપ્ત તેઈદ્રિયની અવગાહના જધન્ય
અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉની છે. (ત્રણ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અઢીદીપની
બહાર રહેલ 'કુર્ઝશ્રુંગાલી' વગેરે તેઈદ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ જાણવી.)

૧૨ ચતુરિંદિયાણ પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણં અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ
ચત્તારિ ગાઉયાઇં; અપજ્જત્તયાણં જહણેણં ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં;
પજ્જત્તયાણં પુચ્છા, જહણેણં અંગુલસ્સ અસંહેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ ચત્તારિ ગાઉયાઇં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! ચતુરિન્દ્રિય જીવોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્ય—ઔદ્ઘિકરૂપે ચતુરિન્દ્રિય જીવોના શરીરની જધન્ય અવગાહના
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર ગાઉની છે. અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયની
જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય જીવોના શરીરની
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર ગાઉ પ્રમાણ જાણવી (ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અઢીદીપની બહારના ભ્રમર વગેરે
ચતુરિન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ જાણવી.)

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૩ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાઃભાગં, ઉક્કોસેણ જોયણસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સામાન્યરૂપે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

જલયર જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૪ જલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! એવં ચેવ । સમુચ્છિમ-જલયરપંચેન્દ્રિયાણં એવં ચેવ ।

અપજ્જત્તયસમુચ્છિમજલયરપંચેન્દ્રિયાણં પુચ્છા, જહણેણ અંગુલસ્સ અસં-ખેજ્જાઃભાગં, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાઃભાગં ।

પજ્જત્તયસમુચ્છિમજલયરપંચેન્દ્રિયાણં પુચ્છા, જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાઃ- ભાગં, ઉક્કોસેણ જોયણસહસ્સં ।

ગબ્ભવકકંતિયજલયરપંચેન્દ્રિયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસં- ખેજ્જાઃભાગં, ઉક્કોસેણ જોયણસહસ્સં ।

અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાઃભાગં ઉક્કોસેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાઃભાગં ।

પજ્જત્તયાણં પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાઃભાગં ઉક્કોસણ જોયણસહસ્સં ।

ભાવાર્થ :- (૧) પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જધન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૨) પ્રશ્ન— સંમૂચ્છિમ જલયર પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— સંમૂચ્છિમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા

ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— અપર્યાપ્ત સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— પર્યાપ્ત સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના, જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના છે.

(૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી ?

ઉત્તર— પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પ્રથમ સામાન્યથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના બતાવી, તત્પશ્ચાત્ જલયર તિર્યચોની અવગાહના બતાવી છે. તેમાં સાત—સાત અવગાહના સ્થાનો પ્રશ્ન અને ઉત્તર શૈલીથી દર્શાવ્યા છે. તે સાત અવગાહના સ્થાનમાં (૧) સામાન્ય જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૨) સામાન્યરૂપે સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૩) અપર્યાપ્ત સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૪) પર્યાપ્ત સંમૂચ્યિતમ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૫) સામાન્યરૂપે ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૬) અપર્યાપ્ત ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, (૭) પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલયર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય. આ સાતે પ્રશ્નોત્તર સૂત્રપાઠથી જ સ્પષ્ટ છે. જલયરની ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની અવગાહના સ્વર્યાંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યની અપેક્ષાએ જાણવી.

સ્થલયર જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૫ ચડપ્પયથલયરાણ પુછ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં,

ઉક્કોસેણ છ ગાઉયાં ।

સમુચ્છિમચતુપ્પયથલયરાણ પુછ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ ગાઉયપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયસમુચ્છિમચતુપ્પયથલયરાણ પુછ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ।

પજ્જત્તયસમુચ્છિમચતુપ્પયથલયરાણ પુછ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ ગાઉયપુહુત્તં ।

ગબ્ભવકકંતિય ચતુપ્પયથલયરપંચેદિયાણ પુછ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ છ ગાઉયાં ।

અપજ્જત્તયગબ્ભવકકંતિયચતુપ્પયથલયરપંચેદિયાણ પુછ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ।

પજ્જત્તયાણ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ છ ગાઉયાં ।

ભાવાર્થ :-(૧) પ્રશ્ન— ચતુષ્પદ સ્થલચરતિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— સામાન્યરૂપથી ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉતૃકૃષ્ટ છ ગાઉની છે.

(૨) પ્રશ્ન— સંમૂચ્છીભ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— સંમૂચ્છીભ ચતુષ્પદ સ્થલચરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉતૃકૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છીભ ચતુષ્પદ સ્થલચરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છીભ ચતુષ્પદ સ્થલચરની અવગાહના જધન્ય અને ઉતૃકૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સંમૂચ્છીભ ચતુષ્પદ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની અવગાહના જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉતૃકૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉતૃકૃષ્ટ છ ગાઉની અવગાહના છે.

(૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉની અવગાહના છે.

વિવેચન :-

અહીં ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સાત અવગાહના સ્થાનો દ્વારા જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બતાવી છે. છ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના, દેવકુરુ વગેરે ભોગત્ભૂમિના ગર્ભજ હાથીઓની અપેક્ષાએ સમજવી.

ગાડ્ય પુહુત્ત :— જીવોની સ્થિતિ, અવગાહના વગેરે અનેક સ્થાનોએ 'પુહુત્ત' શબ્દનો પ્રયોગ આગમોમાં જોવા મળે છે. 'પુહુત્ત' ની સંસ્કૃત છાયા 'પृથુત્વ' છે. તેનો અર્થ 'અનેક' થાય છે.

'પુહુત્ત' શબ્દનો પ્રયોગ આગમોમાં કવચિત્ જોવા મળે છે. તેની સંસ્કૃત છાયા પૃથક્તવ છે. તેનો અર્થ અલગ અલગ અથવા વિભાગ થાય છે. તેનો પ્રયોગ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨૮ માં છે. પ્રાસંગિક શબ્દ પુહુત્ત છે. બંને શબ્દોમાં કંઈક સમાનતાના કારણે વિપિપ્રમાદથી પુહુતાની જગ્યાએ પુહતા શબ્દ થઈ જાય છે અને તેની સંસ્કૃત છાયા પણ પૃથક્તવ કરવામાં આવે છે. તે સંશોધનીય છે.

ટીકાઓમાં અને અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષમાં પણ 'પુહુત્ત' શબ્દનો અર્થ 'અનેક' કર્યો છે. "પુહુત્ત પૃથક્તવ-પૃથક્ શબ્દ બહુવાચી"-જીવાભિગમ ટીકા. પુહુત્ત સદ્ગ્રા બહુવાચી-ચૂઝી.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર, જીવાભિગમ, ભગવતી સૂત્ર વગેરેમાં પુહુત્ત શબ્દથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨... સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતનું પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

આગમના આ પુહુત્ત શબ્દ અને તેના પર્યાવરાચી શબ્દરૂપે વપરાતા 'પ્રત્યેક' શબ્દનો અર્થ પરંપરામાં 'બે થી નવ' કરવામાં આવે છે પરંતુ કોઈ સ્થાને પુહુત્ત નો અર્થ બે થી નવ સંગત થાય છે અને કોઈ સ્થાને તે અર્થ સંગત થતો નથી. તેથી આ પુહુત્ત શબ્દનો 'અનેક કે ઘણા' તેવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

ઉરપરિસર્પ જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૬ ઉરપરિસપ્પથલયરપંચિદિયાણ પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ ઉક્કોસેણ જોયણસહસ્સ અનુભૂતિની અવગાહના !

સમુચ્છિમ ઉરપરિસપ્પ થલયરપંચિદિયાણ પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ ઉક્કોસેણ જોયણપુહુત્ત !

અપજ્જત્તયાળં જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જિભાગં ।

પજ્જત્તયાળં જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ જોયણપુહુત્તં।

ગબ્ભવક્કંતિય ઉરપરિસપ્પથલયર પંચેદિયાળં જહણેણં અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જિ ભાગં ઉક્કોસેણ જોયણસહસ્સં;

અપજ્જત્તયાળં જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ અંગુલસ્સ
અસંખેજ્જિભાગં ।

પજ્જત્તયાળં જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણ જોયણસહસ્સં।

ભાવાર્થ :- (૧) પ્રશ્ન— ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

(૨) પ્રશ્ન— સંમૂચ્યેંદ્રિય ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ અનેક યોજનની છે.

(૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સંમૂચ્યેંદ્રિય ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સંમૂચ્યેંદ્રિય ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક યોજનછે.

(૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઓની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજનની.

(૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉરપરિસપ્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની છે.

વિવેચન :-

આ સાત પ્રશ્નોત્તર દ્વારા ઉજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના શરીરની અવગાહના બતાવી છે. તેમાં ગર્ભજ ઉજપરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ હજાર ઘોજનની અવગાહના અઢીદીપની બહારના સર્પોની અપેક્ષાએ જાણવી.

ભુજપરિસર્પ જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૭ ભુયપરિસપ્પથલયરાણ પુચ્છા, ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ ઉક્કોસેણ ગાડયપુહુત્તં ।

સમુચ્છિમ ભુયપરિસપ્પથલયરાણ જાવ ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયસમુચ્છિમ ભુયપરિસપ્પથલયરાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ ।

પજ્જત્તયાણ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ, ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં ।

ગબ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પથલયરાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ ગાડયપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયાણ જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ ।

પજ્જત્તયાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ ગાડયપુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :-(૧) પ્રશ્ન— ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

(૨) પ્રશ્ન— સમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ અનેક (૨ થી ૮) ધનુષ્ણની અવગાહના છે.

(૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે?

ઉત્તર— જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

(૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ્ણની છે.

(૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

- (૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જાણવી.

- (૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ અનેક ગાઉની છે.

ખેચર જીવોના શરીરની અવગાહના :-

૧૮ ખહયરપંચેંદ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં ।

સમુચ્છિમખહયરાણ જહા ભુયપરિસપ્પસમુચ્છમાણ તિસુ વિ ગમેસુ
તહા ભાળિયવ્વં ।

ગબ્ભવકકંતિયાણ જાવ ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં ।

અપજ્જત્તયાણ જહણેણ વિ, ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઝભાગં ।

પજ્જત્તયાણ જાવ ઉક્કોસેણ ધણુપુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- (૧) પ્રશ્ન— ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

- (૨) પ્રશ્ન— સંમૂચ્છિમ ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

- (૩) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

- (૪) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત સંમૂચ્છિમ ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

- (૫) પ્રશ્ન— ગર્ભજ ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

- (૬) પ્રશ્ન— અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

(૭) પ્રશ્ન— પર્યાપ્ત ગર્ભજ ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક ધનુષ છે.

૧૯ એથ સંગહણીગાહાઓ ભવંતિ । તં જહા-

જોયણસહસ્સ ગાઉયપુહુત્ત તત્તો ય જોયણપુહુત્તં ।
દોણહં તુ ધણુપુહુત્તં સમ્મુચ્છમે હોઇ ઉચ્ચત્તં ॥૧૦૧॥

જોયણસહસ્સ છગગાઉયાં તત્તો ય જોયણસહસ્સં ।
ગાઉયપુહુત્ત ભુયગે પક્ખીસુ ભવે ધણુપુહુત્તં ॥૧૦૨॥

ભાવાર્થ :- આ સંગ્રહણી બે ગાથામાં સંમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બતાવી છે. તેમાં સંમૂચ્છિમ જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થલચરની અનેક ગાઉ, ઉરપરિસર્પ સ્થલચરની અનેક યોજન, ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની અને ખેચરની અનેક ધનુષની અવગાહના છે.

ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોમાં જલચરની હજાર યોજન, ચતુષ્પદ સ્થલચરની છ ગાઉ, ઉરપરિસર્પની હજાર યોજન, ભુજપરિસર્પની અનેક ગાઉ, પક્ષીઓ(ખેચર)ની અનેક ધનુષ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે.

પાંચે પ્રકારના તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના સંમૂચ્છિમ અને ગર્ભજના અપર્યાપ્તાની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. પર્યાપ્તાની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ નીચે પ્રમાણે છે.

તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહના

	સંમૂચ્છિમ	ગર્ભજ
જલચર	૧૦૦૦ યોજન	૧૦૦૦ યોજન
સ્થલચર	અનેક ગાઉ	૪ ગાઉ
ઉરપરિસર્પ	અનેક યોજન	હજાર યોજન
ભુજપરિસર્પ	અનેક ધનુષ	અનેક ગાઉ
ખેચર	અનેક ધનુષ	અનેક ધનુષ

મનુષ્યની અવગાહના :-

૨૦ મણુસ્સાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! જહણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ તિણિણ ગાડુયાઇં ।

સંમુચ્છમમણુસ્સાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં

ગબ્બવકકંતિયમણુસ્સાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ તિણિણ ગાડુયાઇં । અપજ્જતગ ગબ્બવકકંતિયમણુસ્સાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ।

પજ્જતગ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ તિણિણ ગાડુયાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! મનુષ્યના શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉં છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની ઉત્કૃષ્ટ ઉ ગાઉંની છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભવ્યુત્કાન્ત મનુષ્યની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર—જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ઉ ગાઉંની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા મનુષ્યના શરીરની અવગાહનાનું—ઊંચાઈનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. મનુષ્યોમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્તા જ છે તેઓ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા જ નથી. તેથી સંમૂચ્છિમ મનુષ્યમાં પર્યાપ્ત—અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદ થતા નથી. તેથી પાંચ

અવગાહના સ્થાનથી મનુષ્યની અવગાહનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેનો ચાર્ટ આ પ્રમાણે છે.

મનુષ્ય શરીરની અવગાહના

ક્રમ	નામ	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	૩ ગાઉ
૨.	સંમૂ. મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	અંગુલના અસ. ભાગ
૩.	ગર્ભજ મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	૩ ગાઉ
૪.	અપર્યા.ગર્ભજ મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	અંગુલના અસ. ભાગ
૫.	પર્યા.ગર્ભજ મનુષ્ય	અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની	૩ ગાઉ

વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષ દેવના શરીરની અવગાહના : -

૨૧ વાણમંતરાણં ભવધારણિજ્જા ઉત્તરવેદવિદ્યા ય જહા અસુરકુમારાણં તહા ભાણિયવ્બં । જહા વાણમંતરાણં તહા જોઇસિયાણં ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્ષિક શરીરની અવગાહના અસુરકુમારની જેમ જાણવી અર્થાત્ ભવધારણીયની જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથની છે. ઉત્તર વૈક્ષિકની જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ લાખ યોજનની છે.

જ્યોતિષ દેવોની અવગાહના વાણવ્યંતર પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ ભવધારણીયની જધન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ હાથની છે. ઉત્તર વૈક્ષિકની જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ લાખ યોજનની છે.

વૈમાનિક દેવોની અવગાહના :-

૨૨ સોહમ્મયદેવાણં ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા- ભવધારણિજ્જા ય ઉત્તરવેદવિદ્યા ય । તત્થ ણં જા સા ભવધારણિજ્જા સા જહણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં ઉક્કોસેણં સત્ત રયણીઓ ।

તત્થ ણં જા સા ઉત્તરવેદવિદ્યા સા જહણેણં અંગુલસ્સ સંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણં જોયણસયસહસ્સં । જહા સોહમ્મે તહા ઈસાણે કષ્પે વિ ભાણિયવ્બં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના બે પ્રકારે છે. (૧) ભવધારણીય (૨) ઉત્તર વૈક્રિય. તેમાં ભવધારણીય શરીરની અવગાહના જીવન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની છે. ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જીવન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે. ઈશાન કલ્પના દેવોની અવગાહના સૌધર્મકલ્પના દેવોની અવગાહના જેટલી જ કહેવી.

૨૩ જહા સોહમ્મયદેવાણ પુછ્છા તહા સેસકપ્પાણ દેવાણ ભવધારણિજ્જા ઉત્તરવેઉદ્વિદ્યા પુછ્છા ભાળિયબ્વા જાવ અચ્ચુયકપ્પો ણવરં સણંકુમારે ભવધારણિજ્જા ઉક્કોસેણ છ રયણીઓ । એવં માહિંદે વિ ।

બંભલોગ-લંતાએસુ ઉક્કોસેણ પંચ રયણીઓ । મહાસુક્ક-સહસ્રારેસુ ઉક્કોસેણ ચત્તારિ રયણીઓ । આણય-પાણય-આરણ-અચ્ચુએસુ ચત્તસુ વિ ભવધારણિજ્જા ઉક્કોસેણ તિણિણ રયણીઓ ।

ભાવાર્થ :- સૌધર્મ કલ્પના દેવોની શરીર અવગાહના વિષયક પ્રશ્નોની જેમ ઈશાનને છોડી અચ્યુતકલ્પ સુધીના શેષ કલ્પવાસી દેવોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના વિષયક પ્રશ્ન અને ઉત્તર જાણવા. વિશેષતા આ પ્રમાણે છે—

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ફ હાથની છે.

બ્રહ્મલોક અને લાંતક કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાંચ હાથની છે.

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ચાર હાથ છે.

આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત આ ચારે ય કલ્પમાં ભવધારણીય શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ હાથની છે.

૨૪ ગેવેજ્જયદેવાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! ગેવેજ્જયદેવાણ એગે ભવધારણિજ્જાએ સરીરએ, સે જહણ્ણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં, ઉક્કોસેણ દો રયણીઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ગેવેયક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ગેવેયક દેવોને એક માત્ર ભવધારણીય શરીર જ હોય છે. તેની જીવન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બે હાથની છે.

૨૫ અણુત્તરોવવાઇયદેવાણ ભંતે ! કેમહાલિયા સરીરોગાહણ પણત્તા ?

ગોયમા ! અણુત્તરોવવાઇયદેવાણ એગે ભવધારણિજ્જએ સરીરએ, સે જહણેં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગ, ઉકકોસેણ એકકા રયણી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનુત્તરોપપતિક દેવોની અવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોને એક ભવધારણીય શરીર જ હોય છે. તેની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક હાથની છે.

વિવેચન :-

દેવોના ચાર પ્રકાર—નિકાય છે. ભવનપતિ, વાણિયંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક. તેમાંથી પ્રથમ ત્રણ નિકાયમાં ઈન્ડ્ર, સામાનિક વગેરે ભેદ છે. ઈન્ડ્રાદિ ભેદ જ્યાં હોય તે કલ્પોપપત્ર કહેવાય છે. પ્રથમ ત્રણ નિકાયના દેવ અવશ્ય કલ્પોપપત્ર હોવા છતાં 'કલ્પ' શાબ્દ પ્રયોગ વૈમાનિક દેવો માટે રૂઢ થયો છે. સૌધર્મથી લઈ અચ્યુત સુધીના ૧૨ દેવલોકમાં ઈન્ડ્રાદિ ભેદ હોવાથી તે કલ્પોપપત્ર કહેવાય છે. જ્યારે ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર—વિમાનવાસી દેવોમાં ઈન્ડ્રાદિ ભેદ નથી. ત્યાંના બધા જ દેવો અહમેન્દ્ર છે. તેથી તે કલ્પાતીત કહેવાય છે.

વૈમાનિક દેવોમાં સૌધર્મથી અચ્યુત સુધી ભવધારણીય શરીરની જધન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જુદી જુદી છે. તે સૂત્રથી સ્પષ્ટ છે. બાર દેવલોક સુધીના દેવો ઉત્તર વૈક્રિય શરીર બનાવે છે. તેઓના ઉત્તરવૈક્રિય શરીરની અવગાહના જધન્ય અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજનની છે. ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો ઉત્તર વૈક્રિય શરીર બનાવતા નથી માટે તેઓની માત્ર ભવધારણીય અવગાહના જ દર્શાવી છે. ચારે નિકાયના દેવો લઘ્યથી પર્યાપ્તા જ હોય છે અર્થાત્ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતમુહૂર્તમાં પર્યાપ્તા થઈ જ જાય છે, માટે તેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા એવા ભેદ કરી અવગાહના બતાવી નથી. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને બાર દેવલોકના દેવો ઉત્તર વૈક્રિય કરે ત્યારે તેની અવગાહના જધન્ય અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ યોજન છે. ગ્રૈવેયક—અનુત્તર વિમાનવાસીદેવ ઉત્તર વૈક્રિય કરતાં નથી. દેવોની ભવધારણીય શરીરની અવગાહના ચાર્ટમાં બતાવી છે.

ચાર પ્રકારના દેવોની શરીરાવગાહના

ક્રમ	દેવનામ	ભવધારણીય શરીર	
		જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	ભવનપતિ	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ

૨.	વાણિવંતર	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ
૩.	જ્યોતિષ્ક	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ
૪.	સૌધર્મ. ઈશાન	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ
૫.	સનતકુમાર માહેન્દ્ર	અંગુલનો અસં. ભાગ	૬ હાથ
૬.	બ્રહ્મલોક—લાતંક	અંગુલનો અસં. ભાગ	૫ હાથ
૭.	મહાશુક સહસ્રાર	અંગુલનો અસં. ભાગ	૪ હાથ
૮.	આનત—પ્રાણાત	અંગુલનો અસં. ભાગ	૩ હાથ
૯.	આરણ—અચ્યુત	અંગુલનો અસં. ભાગ	૩ હાથ
૧૦.	ગ્રૈવેયક	અંગુલનો અસં. ભાગ	૨ હાથ
૧૧.	અનુતરવાસી	અંગુલનો અસં. ભાગ	૧ હાથ

ચારે ગતિના જીવોની શરીર અવગાહના ઉત્સેધાંગુલથી માપવામાં આવે છે.

ઉત્સેધાંગુલના ભેદ અને અલ્પ ભિન્નત્વ :—

૨૬ સે સમાસઓ તિવિહે પણણતે, તં જહા- સૂર્ઝઅંગુલે પયરંગુલે ઘણંગુલે । અંગુલાયતા એગપદેસિયા સેઢી સૂર્ઝઅંગુલે, સૂર્ઝ સૂર્ઝએ ગુણિયા પયરંગુલે, પયરં સૂર્ઝએ ગુણિયં ધણંગુલે ।

એસિ ણં સૂર્ચિઅંગુલ-પયરંગુલ-ઘણંગુલાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા બહુએ વા તુલ્લે વા વિસેસાહિએ વા ?

સવત્થોવે સૂર્ઝઅંગુલે, પયરંગુલે અસંખેજ્જગુણે, ધણંગુલે અસંખેજ્જગુણે । સે તં ઉસ્સેહંગુલે ।

ભાવાર્થ :— તે ઉત્સેધાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારના પ્રરૂપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સૂર્યઅંગુલ, (૨) પ્રતરંગુલ (૩) ઘનાંગુલ. એક અંગુલ લાંબી એક-એક આકાશપ્રદેશની શ્રેણિને સૂર્યઅંગુલ કહે છે, સૂર્યઅંગુલને સૂર્યઅંગુલથી ગુણતાં પ્રતરંગુલ નિષ્પત્ત થાય છે અને પ્રતરંગુલને સૂર્યઅંગુલ દ્વારા ગુણતાં ઘનાંગુલ નિષ્પત્ત થાય છે.

પ્રશ્ન— સૂર્યઅંગુલ, પ્રતરંગુલ અને ઘનાંગુલમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— સર્વથી થોડા સૂર્યઅંગુલ છે. તેથી પ્રતરંગુલ અસંખ્યાતગુણા છે અને તેથી ઘનાંગુલ

અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે ઉત્સેધાંગુલની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

માનવીની અંગુલની પહોળાઈના માપને એક અંગુલ(માપ) કહે છે. જે સમયે જે મનુષ્ય હોય તેના અંગુલ જેટલા ક્ષેત્રને આત્માંગુલ કહે છે. આ સૂત્રમાં ઉત્સેધાંગુલનો પ્રસંગ છે તેથી અહીં (આઠ જવના મધ્યભાગ પ્રમાણ) ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ એક પ્રદેશી લાંબી શ્રેણી સૂચ્યગુલમાં ગ્રહણ થાય છે. પ્રતરાંગુલમાં લંબાઈ અને પહોળાઈ ગ્રહણ થાય છે અને ઘનાંગુલમાં લંબાઈ, પહોળાઈ તથા જાડાઈ ત્રણોનું ગ્રહણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૧ સંપૂર્ણ ॥

ભાવીસમું પ્રકરણ

પ્રમાણાંગુલ

પ્રમાણાંગુલનું નિઝપણ :-

૧ સે કિં તં પમાણંગુલે ?

પમાણંગુલે એગમેગસ્સ ણ રણણો ચાઉરંતચક્કવટ્ટિસ્સ અદૃ સોવળણે કાગળિરયણે છત્તલે દુવાલસંસિએ અદૃકળણે અહિગરળિસંઠાણસંઠિએ પણતે, તસ્સ ણ એગમેગા કોડી ઉસ્સેહંગુલવિક્ખંભા, તં સમણસ્સ ભગવાઓ મહાવીરસ્સ અદ્ધંગુલાં, તં સહસ્સાગુણ પમાણંગુલાં ભવઙ્સિ ।

શાબ્દાર્થ :- ચાઉરંતચક્કવટ્ટિસ્સ = ચાઉરન્ન ચક્કવર્તી - પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ દિશામાં લવણસમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરમાં હિમવંત પર્વત સુધીની ભૂમિને અર્થાત્ છ ખંડ યુક્ત સંપૂર્ણ ભરત ક્ષેત્રને પોતાને આધીન બનાવે છે, ચારે દિશાના અંત સુધીના ક્ષેત્ર પર એક છત્રી રાજ્ય કરે તે ચાઉરન્ન ચક્કવર્તી કહેવાય છે, અદૃસોવળણે = અષ્ટ સુવર્ણપ્રમાણ, કાગળિરયણે = કાકિણી રત્નની, છ તલે = છ તલવાળા, દુવાલસંસિએ = બાર કોટિઓ, અદૃકળણે = આઠ કર્ણિકાઓથી યુક્ત, અહિગરળિસંઠાણસંઠિએ = અધિકરણિ સંસ્થાન વાળા - સોનીની એરણ જેવા આકારવાળા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - પ્રમાણાંગુલનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર - ક્ષેત્રની ચારે દિશાના અંતભાગ પર્વત અર્થાત્ સંપૂર્ણ છ ખંડ પર શાસન કરનાર પ્રત્યેક ચક્કવર્તી રાજીના અષ્ટ સુવર્ણ પ્રમાણ, છ તલવાળું, બાર કોટિ અને આઠ કર્ણિકાઓ (ખૂણા)થી યુક્ત સોનીની એરણના સંસ્થાન - આકારવાળું અર્થાત્ સમચોરસ સંસ્થાનયુક્ત, કાકિણી રત્નની પ્રત્યેક કોટિ (બાજુઓ) ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ વિષ્કંભ - પહોળાઈયુક્ત હોય છે. તે કાકિણી રત્નની એક કોટિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના અર્ધાંગુલ પ્રમાણ છે. તે અર્ધાંગુલથી અર્થાત્ ઉત્સેધાંગુલથી હજારગણું એક પ્રમાણાંગુલ હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રમાણાંગુલ :- પરમ પ્રકર્ષરૂપ પરિમાણને પ્રાપ્ત - સૌથી મોટા અંગુલને પ્રમાણાંગુલ કહેવામાં આવે છે. ઉત્સેધાંગુલ કરતાં પ્રમાણાંગુલ હજારગણો મોટો છે. વિવિધ વિષયની જાણકારી મળે તે હેતુથી સૂત્રકારે

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ લંબાઈ-પહોળાઈ અને જડાઈ ધરાવતા કાકિણી રત્નનું વર્ણન કર્યું છે. કાકિણીરત્ન સમધનચોરસ રૂપ હોય છે. તેની બાર કોટિ(બાજુઓ) એક-એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ હોય છે. તે કાકિણી રત્નની કોટિ કરતાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીનો આત્માંગુલ બમણો હોય છે. તેથી બે ઉત્સેધાંગુલ બરાબર ભગવાન મહાવીરનો એક આત્માંગુલ થાય અથવા એક ઉત્સેધાંગુલ બરાબર મહાવીર સ્વામીનો અર્ધ અંગુલ થાય છે તેમજ હજાર ઉત્સેધાંગુલ = એક પ્રમાણાંગુલ થાય છે. તેથી ઉત્સેધાંગુલના માપથી થતાં હજાર યોજન બરાબર પ્રમાણાંગુલનો એક યોજન થાય છે.

૫૦૦ ધનુષ્ણની ઊંચાઈ-અવગાહનાવાળા ઋષભદેવ ભગવાન, ભરત ચક્રવર્તી આદિના અંગુલને પ્રમાણાંગુલ કહે છે.

પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પણ માપ :-

૨ એણ અંગુલપ્પમાણેણ છ અંગુલાં પાદો, દો પાયા-દુવાલસ અંગુલાં વિહત્થી, દો વિહત્થીઓ રયણી, દો રયણીઓ કુચ્છી, દો કુચ્છીઓ ધણૂ, દો ધણુસહસ્સાં ગાઉયં, ચત્તારિ ગાઉયાં જોયણં ।

ભાવાર્થ :- – આ પ્રમાણાંગુલથી છ અંગુલનો એક પાદ, બે પાદ અથવા બાર અંગુલની એક વિતસ્તિ–વેંત, બે વેંતનો એક હાથ(રત્ન), બે રત્નની એક કુક્ષિ અને બે કુક્ષિનો એક ધનુષ્ણ, બે હજાર ધનુષ્ણનો એક ગાઉ અને ચાર ગાઉનો એક યોજન થાય છે.

પ્રમાણાંગુલનું પ્રયોજન :-

૩ એણ પમાણાંગુલેણ કિ પાઓયણ ?

એણ પમાણાંગુલેણ પુઢવીણ કંડાણ પાયાલાણ ભવણાણ ભવણપત્થડાણ ણિરયાણ ણિરયાવલિયાણ ણિરયપત્થડાણ કપ્પાણ વિમાણાણ વિમાણવલિયાણ વિમાણપત્થડાણ ટંકાણ કૂડાણ સેલાણ સિહરીણ પબ્ભારાણ વિજયાણ વક્ખારાણ વાસાણ વાસહરાણ વાસહરપવ્યાણ વેલાણ વેઝયાણ દારાણ તોરણાણ દીવાણ સમુદ્ધાણ આયામ-વિક્રંભ-ઉચ્ચતોવ્વેહ- પરિક્રખેવામવિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – આ પ્રમાણાંગુલનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર – આ પ્રમાણાંગુલથી રત્નપ્રભા વગેરે પુથ્વીઓ, રત્નકંડ વગેરે કંડો, પાતાળકળશો, ભવનો, ભવન પ્રસ્તટો, નરકાવાસો, નરકપંક્તિઓ, નરક પ્રસ્તટો, કલ્પો, વિમાનો, વિમાન પંક્તિઓ, વિમાન પ્રસ્તટો, ટંકો, કૂટો, પર્વતો, શિખરવાળા પર્વતો, પ્રાગભારો-નમેલા પર્વતો, વિજયો, વક્ષારો(વક્ષસ્કાર પર્વતો) ક્ષેત્રો, વર્ષધર પર્વતો, સમુદ્રવેલાઓ, દ્વારો, તોરણો, દીપો તથા સમુદ્રોની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ, ઊંડાઈ તથા પરિધિનું માપ કરવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

લોકમાં ત્રણ પ્રકારના રૂપી પદાર્થ જોવા મળે છે. (૧) મનુષ્યકૃત, (૨) કર્મજન્ય-ઉપાધિજન્ય (૩) શાશ્વતા. તેમાં જે મનુષ્યકૃત પદાર્થો છે, તેનું માપ આત્માંગુલથી કરવામાં આવે છે. ઉપાધિ એટલે કર્મ. કર્મદ્વારા શરીર વગેરે પ્રાપ્ત થાય માટે શરીર ઉપાધિજન્ય કહેવાય છે. તેનું માપ ઉત્સેધાંગુલથી કરવામાં આવે છે અને નરકભૂમિ વગેરે જે શાશ્વતા પદાર્થો છે તેનું માપ પ્રમાણાંગુલથી માપવામાં આવે છે. સૂત્રમાં શાશ્વતા પદાર્થોના ઘણા નામ આવ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે સદા શાશ્વત રહેનાર પર્વત, ભવન, વિમાન, નરકાવાસ, પાતાળકળશ, દીપ, સમુદ્ર, ક્ષેત્ર, વિજય, શાશ્વત નદીઓ, દ્રષ્ટ, તીર્થ આદિનું માપ આ પ્રમાણાંગુલથી થાય છે. જેમકે પ્રમાણાંગુલથી જંબૂદ્ધીપ એક લાખ યોજન છે તો ઉત્સેધાંગુલથી $100 \times$ લાખ યોજન હોય છે. વૈતાઢ્ય પર્વત પ્રમાણાંગુલથી ૫૦ યોજન પહોળો છે તો ઉત્સેધાંગુલથી $50 \times 1000 = 50000$ યોજન પહોળો છે. વર્તમાનના માપની અપેક્ષાએ પ્રમાણાંગુલના એક યોજનમાં તેર, ચૌદ હજાર કિલોમીટર થાય છે.

પબ્ભારાણ :- જે પર્વત, પર્વતમાંથી નીકળતો હોય, જેની મૂળમાં ઊંચાઈ વધુ હોય અને કિનારા પર ઊંચાઈ ઓછી હોય એવા આકારવાળા પર્વતોને પ્રાગ્ભાર પર્વત કહે છે, તે પર્વત કંઈક નમેલા હોય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વિજયોની વર્ણયેના પર્વતો પ્રાગ્ભાર પર્વતો છે.

ટંકાણ :- પર્વતનો એક દિશાનો વિભાગ. પર્વતના મૂળ વિભાગથી કંઈક છૂટો થયેલો ભાગ.

વક્ખારાણ :- ક્ષેત્રોની સીમા કે ક્ષેત્રનું વિભાજન કરનાર મહાવિદેહ ક્ષેત્રના પર્વતોને વક્ષસ્કાર પર્વત કહે છે. તે બે પ્રકારે છે— (૧) ગંજદંતાકાર વક્ષસ્કાર (૨) પ્રાગ્ભાર વક્ષસ્કાર. ગંજદંતાકાર વક્ષસ્કાર દેવકુને ઉત્તરકુની સીમા કરનાર ચાર પર્વતો છે અને પ્રાગ્ભાર વક્ષસ્કાર મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વિજયોની સીમા કરનાર સોળ પર્વતો છે.

પ્રમાણાંગુલના ભેદ :-

૪ સે સમાસઓ તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સેઢીઅંગુલે પયરંગુલે ઘણંગુલે ।

અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડાકોડીઓ સેઢી, સેઢી સેઢીએ ગુણિયા પયરં, પયરં સેઢીએ ગુણિતં લોગો, સંખેજ્જએણ લોગો ગુણિતો સંખેજ્જા લોગા, અસંખેજ્જએણ લોગો ગુણીઓ અસંખેજ્જા લોગા ।

ભાવાર્થ :- તે પ્રમાણાંગુલના સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) શ્રેષ્ઠાંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ (૩) ઘનાંગુલ.

પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પત્ત અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોની એક શ્રેષ્ઠી થાય છે. શ્રેષ્ઠીને શ્રેષ્ઠીથી ગુણવાથી પ્રતર થાય છે અને પ્રતરને શ્રેષ્ઠી સાથે ગુણવાથી એક લોક થાય છે. લોકને સંખ્યાત રાશિથી ગુણવામાં આવે તો સંખ્યાત લોક થાય છે અને અસંખ્યાત રાશિથી ગુણવામાં આવે તો અસંખ્યાત લોક થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પ્રમાણાંગુલના ત્રણ પ્રકાર— શ્રેષ્ઠાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ત્રણે પ્રકારના પ્રમાણાંગુલનું સ્વરૂપ ઉત્સધાંગુલની જેવું જ સમજવું અર્થાત્ એક પ્રદેશી પહોળી, પ્રમાણાંગુલ પ્રમાણ લાંબી શ્રેષ્ઠી, પ્રમાણાંગુલનો શ્રેષ્ઠાંગુલ કહેવાય છે. પ્રમાણાંગુલ શ્રેષ્ઠીને શ્રેષ્ઠી સાથે ગુણવાથી પ્રમાણાંગુલનો—પ્રતરાંગુલ થાય છે અને પ્રતરને શ્રેષ્ઠી સાથે ગુણવાથી પ્રમાણાંગુલનો ઘનાંગુલ થાય છે.

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ઘનીકૃત લોકના આધારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠી, પ્રતર અને ઘનનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે પ્રમાણાંગુલનું વર્ણન કરતાં સૂત્રકારે ઘનીકૃત લોકનું વર્ણન શા માટે કર્યું હશે ? તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રમાણાંગુલથી શાશ્વત વસ્તુઓ માપવામાં આવે છે અને શાશ્વત એવા લોકના આધારે જ શ્રેષ્ઠી, પ્રતર વગેરેનું પ્રમાણ નિશ્ચિત થાય છે. તેથી પ્રમાણાંગુલના પ્રસંગે ઘનીકૃત લોક વગેરેનું વર્ણન યથોચિત જ છે.

આગમોમાં જ્યાં—જ્યાં ઉત્સધાંગુલ, આત્માંગુલ એવા વિશેષણ વિના (ઉત્સધાંગુલની શ્રેષ્ઠી તેવા વિશેષણ વિના) શ્રેષ્ઠી, પ્રતર વગેરે પ્રયોગ થાય ત્યારે ઘનીકૃત લોકની શ્રેષ્ઠી, પ્રતર ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

શ્રેષ્ઠી આદિનું સ્વરૂપ :-

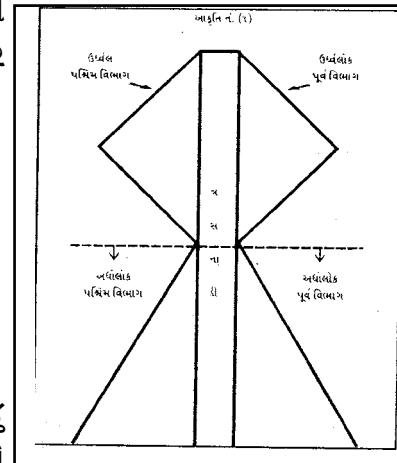
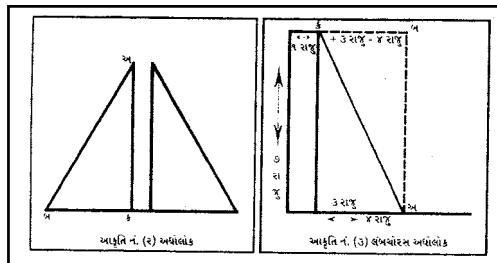
- (૧) શ્રેષ્ઠી :— એક પ્રદેશ પહોળી, ઘનીકૃત લોકના સાત રાજુ પ્રમાણ લાંબી અર્થાત્ અસંખ્ય કોડાકોડી યોજન લાંબી આકાશ પ્રદેશોની પંક્તિને શ્રેષ્ઠી કહે છે તે શ્રેષ્ઠી જ રાજુ લાંબી હોય છે.
- (૨) પ્રતર :— ઘનીકૃત લોકની શ્રેષ્ઠી સાથે શ્રેષ્ઠીને ગુણવાથી પ્રતર બને છે. અર્થાત્ પ્રતરની લંબાઈ—પહોળ એઈ સાત—સાત રાજુની હોય છે. આ પ્રતર $7 \times 7 = 49$ રાજુ પ્રમાણ હોય છે.
- (૩) ઘન :— ઘનીકૃત લોકના પ્રતર સાથે શ્રેષ્ઠીને ગુણવાથી ઘન બને છે. તે જ ઘનીકૃત લોક કહેવાય છે. $49 \times 7 = 343$ રાજુ પ્રમાણ ઘન છે. ઘનીકૃત લોક 343 રાજુ પ્રમાણ છે.
- (૪) સંખ્યાત લોક :— તે ઘનીકૃત લોક સાથે સંખ્યાતને ગુણવામાં આવે તો તે સંખ્યાત લોક કહેવાય.
- (૫) અસંખ્યાત લોક :— તે ઘનીકૃત લોક સાથે અસંખ્યાતને ગુણવામાં આવે તો તે અસંખ્યાત લોક કહેવાય છે.

વાસ્તવમાં લોક સમુચ્ચતુરસ નથી. નીચે સાતમી નરકના અંતે જ રાજુ પહોળો, મધ્યમાં તિરણા લોક પાસે એક રાજુ, પુનઃ પાંચમા દેવલોક પાસે પાંચ રાજુ અને ઉપર લોકાંતે એક રાજુ પહોળો છે. ૧૪ રાજુ લાંબો છે. તેનો આકાર બે પગ પહોળા રાખી, કમ્મર ઊપર બે હાથ રાખી ફૂદરડી ફરતા પુરુષની આકૃતિ જેવો છે પણ તેને કલ્પના દ્વારા સમુચ્ચતુરસ ઘનાકાર બનાવી તેની શ્રેષ્ઠી, પ્રતર અને ઘન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

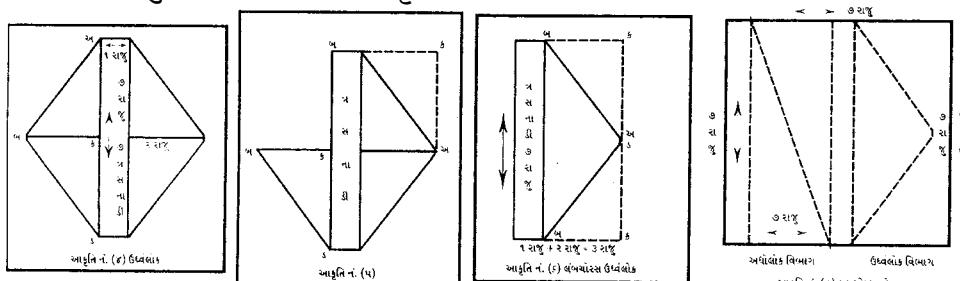
સમચોરસ ઘનીકૃત લોક બનાવવાની રીત :- ઘનીકૃત લોક સમચોરસ બનાવવા માટે લોકની મધ્યમાં જે ૧૪ રાજુ લાંબી અને એક રાજુ પહોળી ત્રસનાડી છે, તેમાંથી જ રાજુ પ્રમાણ લાંબા અધોલોકમાં તે ત્રસનાડી અને તેના પૂર્વ વિભાગને આકૃતિ નં.૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે યથાસ્થાને રાખવા અને આકૃતિ ૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ વિભાગના અ બ ક ત્રિકોણને ત્યાંથી ઉપાડી આકૃતિ નં.૩ માં બતાવ્યા પ્રમાણે અ બ ક ત્રિકોણને ઉલટાવી પૂર્વ વિભાગમાં મૂકવો.

આમ કરવાથી આકૃતિ ઉપરાંત રાજુ લાંબો અને રાજુ પહોળો લંબચોરસ આકારે અધોલોક તૈયાર થયો.

હવે ઉર્ધ્વલોકમાં ત્રસનાડી અને તેના પૂર્વ વિભાગને યથાસ્થાને રાખી, પશ્ચિમ વિભાગના ત્રિકોણ ભાગના બે ત્રિકોણ કરવા. આકૃતિ ચારમાં બતાવ્યા પ્રમાણો 'અ બ ક' અને 'બ ક ડ' દ્વારા સૂચિત બે ત્રિકોણ થશે. હવે પશ્ચિમ વિભાગના 'અ બ ક' ત્રિકોણને ઉપાડી-ઉલટાવી પૂર્વ વિભાગમાં આકૃતિ પાંચમાં બતાવ્યા પ્રમાણો મૂકવા અને ત્યાર પછી આકૃતિ ચારમાં બતાવેલ બીજા ત્રિકોણને 'બ ક ડ' નામના બીજા ત્રિકોણને 'બ ક ડ' શ્રી મ વિભાગમાંથી ઉપાડી ઉલટાવી પૂર્વ વિભાગમાં આકૃતિ ડ માં બતાવ્યા પ્રમાણો મૂકવાથી રાજુ લાંબો અને રાજુ પહોળો આકૃતિ નં. ૫ માં બતાવ્યા પ્રમાણો લંબચોરસ ઉર્ધ્વલોક બનશે.

હવે અધોલોકના રાજુ લાંબા અને રાજુ પહોળા લંબચોરસ પાસે ઉર્ધ્વલોકના રાજુ લાંબા રાજુ પહોળા લંબચોરસને મૂકવાથી આકૃતિ નં. ૭ માં બતાવ્યા પ્રમાણો રાજુ લાંબો, રાજુ પહોળો અને રાજુ જાડો સમચોરસ ઘનીકૃત લોક તૈયાર થશે.

આ લંબાઈ-પહોળાઈ અને જાડાઈને પરસ્પર ગુણવાથી $7 \times 7 \times 7$ રાજુ = ઉત્તુર રાજુ લોકનું ઘનફળ થશે. આ ઘનલોકને કલ્પિત ઘનીકૃત લોક કહેવાય છે અને તેના જ પ્રતર અને શ્રોણીની કલ્પના કરવામાં આવી છે. ઘનીકૃત લોકની જાડાઈ રાજુની છે, તેના અસંખ્ય પ્રતર થાય છે અને એક-એક પ્રતર સાત રાજુ લાંબા અને પહોળા હોય છે. એક-એક પ્રતરમાં શ્રોણીઓ અસંખ્ય હોય છે અને તેના પ્રદેશ પણ અસંખ્ય હોય છે. પ્રસ્તુત આ સૂત્રમાં સાત રાજુ લાંબી શ્રોણીને પ્રમાણાંગુલથી અસંખ્ય કોડાકોડી થોળન પ્રમાણ કહી છે.

ઉત્સેધાંગુલથી કે આત્માંગુલથી આ શાશ્વત પદાર્થોનું માપ થતું નથી.

પ્રમાણાંગુલનું અલ્ય બહુત્વ :-

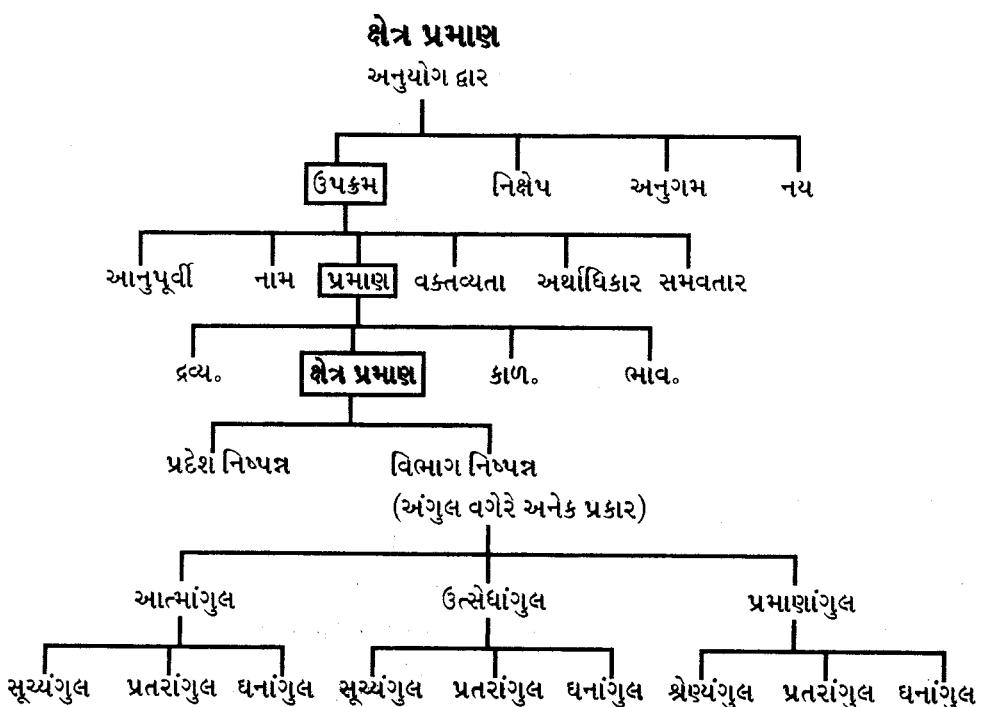
૫ એસિ ણ સેઢીઅંગુલ-પયરંગુલ-ઘણાંગુલાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પે વા બહુએ વા તુલ્લે વા વિસેસાહિએ વા ?

સવ્વત્થોવે સેઢીઅંગુલ, પયરંગુલ અસંખેજ્જગુણે, ઘણાંગુલ અસંખેજ્જગુણે । સે તં પમાણાંગુલે । સે તં વિભાગણિપ્ફળણે । સે તં ખેત્તપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ શ્રેષ્ઠાંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલમાં કોણ કોનાથી અલ્ય, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—સર્વથી થોડા શ્રેષ્ઠી અંગુલ છે. તેથી પ્રતરાંગુલ અસંખ્યાતગુણા અને તેથી ઘનાંગુલ અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે પ્રમાણાંગુલનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. તેમજ વિભાગ નિષ્પત્ર ક્ષેત્ર પ્રમાણની અને ક્ષેત્ર પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૨ સંપૂર્ણ ॥

ત્રેવીસમું પ્રકરણ

કાલપ્રમાણ - પલ્યોપમ સાગરોપમ

કાલ પ્રમાણના બે ભેદ :-

૧ સે કિં તં કાલપ્રમાણ ? કાલપ્રમાણ દુવિહે પણતે, તં જહા-પએસણિપ્ફળણે ય વિભાગણિપ્ફળણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કાળપ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પ્રદેશ નિષ્પત્ર અને (૨) વિભાગ નિષ્પત્ર.

૨ સે કિં તં પએસણિપ્ફળણે ?

પએસણિપ્ફળણે- એગસમયદ્વિર્ઝે દુસમયદ્વિર્ઝે તિસમયદ્વિર્ઝે જાવ દસસમયદ્વિર્ઝે સંખેજ્જસમયદ્વિર્ઝે અસંખેજ્જસમયદ્વિર્ઝે । સે તં પએસણિપ્ફળણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રદેશનિષ્પત્ર કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- એક સમયની સ્થિતિવાળા, બે સમયની સ્થિતિવાળા, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાથી લઈ દસ સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત-અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા(પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ) પ્રદેશ નિષ્પત્ર કાળપ્રમાણ છે. આ રીતે પ્રદેશ અર્થાત્ કાળના નિર્વિભાગ અંશથી નિષ્પત્ર કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

૩ સે કિં તં વિભાગણિપ્ફળણે ? વિભાગણિપ્ફળણે-

સમયાડવલિય-મુહૂર્તા, દિવસ-અહોરત્ત-પક્ખ માસા ય ।

સંવચ્છર-જુગ-પલિયા, સાગર-ઓસપ્પણી-પરિઅદ્વા ॥૧૦૩॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિભાગ નિષ્પત્ર કાળપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- (૧) સમય, (૨) આવલિકા, (૩) મુહૂર્ત, (૪) દિવસ, (૫) અહોરાત્ર, (૬) પક્ખ, (૭)

માસ, (૮) સંવત્સર, (૯) યુગ, (૧૦) પલ્યોપમ, (૧૧) સાગરોપમ, (૧૨) અવસર્પિણી—ઉત્સર્પિણી (૧૩) પુદ્ગલ પરાર્વતનરૂપ કાલને વિભાગનિષ્પત્ત કાલપ્રમાણ કહે છે.

વિવેચન :-

કાળના નિર્વિભાગ અંશ (સમય)ને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આ નિર્વિભાગ અંશો—પ્રદેશોથી નિષ્પત્ત કાળ પ્રદેશનિષ્પત્ત કાળપ્રમાણ કહેવાય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ અથવા સ્કંધ એક કાળપ્રદેશથી અને બે સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ કે સ્કંધ બે કાળ પ્રદેશથી નિષ્પત્ત થાય છે, તે જ રીતે જેટલા સમયની સ્થિતિ હોય તે પરમાણુ કે સ્કંધ તેટલા કાળપ્રદેશથી નિષ્પત્ત થાય છે અર્થાત્ પરમાણુ કે સ્કંધની સ્થિતિ—નિષ્પત્તિ કાળ દ્રવ્યની સહાયથી થાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યની સ્થિતિ વધુમાં વધુ અસંખ્યાત—કાળની જ હોય છે. તેથી પ્રદેશ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણમાં અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

સમય, આવલિકા વગેરે કાળ વિભાગાત્મક છે, તેથી તે વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણ કહેવાય છે. વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણનું પ્રથમ એકમ સમય છે.

સમયની સૂક્ષ્મતા :-

૪ સે કિં તં સમએ ?

સમયસ્સ ણં પરૂવણં કરિસ્સામિ— સે જહાણામએ તુણાગદારએ સિયા તરુણે બલવં જુગવં જુવાણે અપ્પાતંકે થિરગ્ગહત્થે દઢપાળિપાયપાસપિદુંતરોરૂપરિણએ તલ જમલજુયલપરિઘ ણિભબાહૂ ચમ્મેટુગ— દુહણ— મુદ્દિયસમાહયણચિયગતકાયે, લંઘણ—પવણ—જઇણવાયામસમત્થે ઉરસ્સબલસમણાગએ છેએ દક્ખે પયટુ કુસલે મેહાવી ણિઉણ ણિઉણસિપ્પોવગએ એગં મહિં પડસાડિયં વા પદૃસાડિયં વા ગહાય સયરાહં હત્થેમેત્તં ઓસારેજ્જા ।

તત્થ ચોયએ પણવયં એવં વયાસી— જેણ કાલેણ તેણ તુણાગદારએણ તીસે પડસાડિયાએ વા પદૃસાડિયાએ વા સયરાહં હત્થેમેત્તે ઓસારિએ સે સમએ ભવઙ્સ ? ણો ઇણટુ સમટુ । કમ્હા ?

જમ્હા સંખેજ્જાણં તંતૂણં સમુદ્યસમિસમાગમેણ પડસાડિયા ણિફ્કજ્જિ, ઉવરિલ્લમ્મિ તંતુમ્મિ અચ્છિણ્ણે હેટ્ટિલ્લે તંતૂ ણ છિજ્જિ, અણણમ્મિ કાલે ઉવરિલ્લે તંતૂ છિજ્જિ, અણણમ્મિ કાલે હેટ્ટિલ્લે તંતૂ છિજ્જિ, તમ્હા સે સમએ ણ ભવઙ્સ । એવં વયંતં પણવગં ચોયએ એવં વયાસી—જેણ કાલેણ તેણ

તુણાગદારએણ તીસે પડસાડિયાએ વા પદ્મસાડિયાએ વા ઉવરિલ્લે તંતૂ છિણ્ણે સે સમએ ? ણ ભવઇ । કમ્હા ?

જમ્હા સંખેજ્જાણં પમ્હાણં સમુદ્યસમિસમાગમેણં એતે તંતૂ ણિપ્ફજ્જઇ, ઉવરિલ્લે પમ્હમિમ અચ્છિણ્ણે હેટ્ટિલ્લે પમ્હે ણ છિજ્જઇ, અણણમિમ કાલે ઉવરિલ્લે પમ્હે છિજ્જઇ અણણમિમ કાલે હેટ્ટિલ્લે પમ્હે છિજ્જઇ, તમ્હા સે સમએ ણ ભવઇ ।

એવં વયંતં પણવગં ચોયએ એવં વયાસી- જેણં કાલેણં તેણં તુણાગદારએણ તસ્સ તંતુસ્સ ઉવરિલ્લે પમ્હે છિણ્ણે સે સમએ ? ણ ભવઇ । કમ્હા ?

જમ્હા અણંતાણં સંઘાયાણં સમુદ્યસમિસમાગમેણં એગે પમ્હે ણિપ્ફજ્જઇ, ઉવરિલ્લે સંઘાએ અવિસંઘાઇએ હેટ્ટિલ્લે સંઘાએ ણ વિસંઘાડિજ્જઇ, અણણમિમ કાલે ઉવરિલ્લે સંઘાએ વિસંઘાઇજ્જઇ અણણમિમ કાલે હેટ્ટિલ્લે સંઘાએ વિસંઘાઇજ્જઇ, તમ્હા સે સમએ ણ ભવઇ । એતો વિ ણં સુહુમતરાએ સમએ પણણતે સમણાઉસો !

શાલ્દાર્થ :-સે જહાણામએ = જેમકે કોઈ, તુણાગ દારએ = દરજુનો પુત્ર, જુગવં = યુગવાન અર્થાત્ ત્રીજા, ચોથા આરાનો જન્મેલ, થિરગગહત્થે = સ્થિર હાથવાળો-કાપડ ફાડવામાં સ્થિર હાથવાળો, પાસ = પાર્શ્વભાગ, પિટુંતર = પૃષ્ઠાન્ત, પાંસણી અને, તુદુ = જાંધ, પરિણએ = પરિણિત હોય-દઢ તથા વિશાળ રૂપે પરિણિત હોય, તલ = તાલવૃક્ષના, જમલ = ધમલ-સમશ્રેષ્ણીમાં રહેલ, જુયલ = યુગલ- બે વૃક્ષ, પરિઘ = દરવાજાની અર્ગલા, ણિભ = જેવા, બાહૂ = ભુજ, ચમ્મેદૃગ = ચર્મેષ્ટક, પ્રહરણ વિશેષ, દુહણ = દુધણ-મુદ્દગર, મુઢ્ય = મુષ્ટિક-મુષ્ટિ, સમાહય = વ્યાયામ અભ્યાસથી, ણિચિય = દઢ, ગત્ત = ગાત્ર-અવયવ-અંગ, કાયે = શરીર,[વ્યાયામ સમયે ચર્મેષ્ટક, મુદ્દગર, મુષ્ટિકા-મુષ્ટિબંધ ફેરવવાથી જેના શરીર અવયવો દઢ થઈ ગયા હોય], લંઘણ = કૂદવું, પવણ = પ્લવન-તરવું, જઇણ = દોડવું, વાયામ = વ્યાયામથી, સમત્થે = સામર્થ્ય સંપત્તિ હોય, ઉરસ્સ = ઔરસ-સ્વાભાવિક, બલ = બળ, સમણાગએ = સંપત્તિ, છેએ = છેક, કાર્ય સિદ્ધિની યુક્તિને જાણનાર, કાપડ ફાડવાની યુક્તિને જાણનાર હોય, દક્ખે = દક્ષ, પયદ્દે = પ્રવીણ, સયરાહં = શીધતાથી, હત્થમેત્તે = હત્થ પ્રમાણ, ઓસારેજ્જા = ફાડી નાંખે, તત્થ = આ વિષયમાં, ચોયએ = શિષ્ય, પણવયં = ગુરુને, એવં વયાસી = આ પ્રમાણે પૂછે, તીસે પડસાડિયાએ = તે સુતરાઉ સાડી કે, પદ્મસાડિયાએ = રેશમી સાડીને, સંખેજ્જાણં = સંખ્યાત, પમ્હાણં = પક્ષમ-રેશાઓથી, અણંતાણં = અનંત, સંઘાયાણં = સંઘાતથી, રેશાઓના સૂક્ષ્મ-બારીક રેશાઓથી, અવિસંઘાઇએ = પૃથક્ થાય નહીં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમય કોને કહેવાય ? સમયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર- કોઈ એક તરુણ, બળવાન, ત્રીજા-ચોથા આરામાં જન્મેલ, નીરોગી, સ્થિર હસ્તાગ્રવાન,

સુદ્ધા-વિશાળ હાથ, પગ, પીઠ-પાંસળી અને જંઘાવાળા, દીર્ઘતા, સરલતા અને પીનત્વની દાઢિથી સમાન-સમત્રોણીમાં સ્થિત તાલવૃક્ષ યુગલ અથવા કપાટ અર્ગલા તુલ્ય બે ભુજાના ધારક, ચર્મેષ્ટક, મુદ્ગર, મુષ્ટિકા, મુષ્ટિ બંધ વગેરેના વ્યાયામના અભ્યાસથી દઢ શરીરાવયવવાળા, સહજ બળ સંપત્તિ, કૂદવું, તરવું, દોડવું વગેરે કિયાથી સામર્થ્ય-શક્તિવાન, કાર્ય સિદ્ધિના ઉપાયને જાણાર, દક્ષ, પ્રવીણ, ફુશળ, મેઘાવી, નિપુણ, સિવણાકળામાં નિપુણ એવો દરજાનો પુત્ર સુતરાઉ કે રેશમી સાડીને અતિશીઘ્રતાથી એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાંખે છે. આ સંબંધમાં શિષ્ય ગુરુને પુછે કે—

પ્રશ્ન— તે દરજ પુત્ર જેટલા સમયમાં શીઘ્રતાથી સુતરાઉ કે રેશમી સાડીને ફાડે છે તેને શું 'સમય' કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ તે સમયનું માપ નથી.

પ્રશ્ન— શા માટે ?

ઉત્તર— કારણ કે સંખ્યાત તંતુઓના સમુદ્ઘાયના સમ્યક્ સંયોગથી સુતરાઉ સાડી કે રેશમી સાડી નિષ્પત્ત થાય છે. ઉપરનો તંતુ છેદાય નહીં ત્યાં સુધી નીચેનો તંતુ છેદાતો નથી. ઉપરનો તંતુ છેદાવાનો અને નીચેનો તંતુ છેદાવાનો સમય બિસ્ત છે, માટે શાટિકા છેદન કાળને 'સમય' કહી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! દરજપુત્ર સુતરાઉ કે રેશમી સાડીના ઉપરના તંતુને જેટલા કાળમાં છેદે તે કાળ 'સમય' કહેવાય ?

ઉત્તર— ના, તેને પણ સમય ન કહેવાય.

પ્રશ્ન— તેનું કારણ શું છે ?

ઉત્તર— સંખ્યાત પક્ષમો—રેશાઓ લેગા મળે, ત્યારે તંતુ નિષ્પત્ત થાય છે. ઉપરનો રેશો જ્યાં સુધી છેદાય નહીં ત્યાં સુધી નીચેનો રેશો છેદી શકાતો નથી. ઉપરના અને નીચેના રેશાનો છેદન કાળ બિસ્ત છે. માટે તંતુના છેદનકાળને સમય કહી ન શકાય.

પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! તો શું તંતુના ઉપરવર્તી રેશાનો જેટલો છેદનકાળ છે, તેને સમય કહી શકાય?

ઉત્તર— ના, તે અર્થ સમર્થ નથી. ઉપરવર્તી રેશાના છેદનકાળને પણ સમય કહી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન— તેનું કારણ શું છે ?

ઉત્તર— અનંત સંઘાતો(અતિ બારીક રેશાઓ)ના સંયોગથી એક પક્ષમ—એક રેશો નિષ્પત્ત થાય છે. ઉપરવર્તી સંઘાત પૃથક્ ન થાય ત્યાં સુધી નીચેનો સંઘાત પૃથક્ ન થાય. ઉપરવર્તી સંઘાતનો પૃથક્ થવાનો અને નિઝાવતી સંઘાતનો પૃથક્ થવાનો કાળ બિસ્ત છે, માટે ઉપરવર્તી રેશાના છેદનકાળને સમય કહી શકાય નહીં. સમય તેનાથી સૂક્ષ્મતર છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે સમયના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા દરજી પુત્રનું દષ્ટાંત આપીને બતાવ્યું છે કે યુવાન, શક્તિશાળી કોઈ દરજી પુત્ર એક જ ઝાટકે કાપડના તાકાને ફાડે તેટલા કાળને 'સમય' કહી ન શકાય, તે તાકાના પ્રત્યેક તંતુના છેદન કાળને પણ સમય કહી ન શકાય, તે તંતુઓના પ્રત્યેક રેશાના છેદન કાળને પણ સમય ન કહી શકાય. તે પ્રત્યેક કિયામાં અસંખ્યાત સમય લાગે છે.

કાળ દ્રવ્યનો નિર્વિભાગ અંશ સમય છે. મિનિટ કલાક-દિવસ વગેરેને વ્યવહારથી કાળ કહેવામાં આવે છે પણ નેશ્વરીક રીતે તો જેના નિમિતે સર્વ દ્રવ્યોનું પરિણામન થાય છે, તે કાળના નિર્વિભાગ અંશને જ કાળ કહેવામાં આવે છે અને તે કાળ સમય રૂપ છે. જધન્યગતિથી કોઈ પરમાણુ પોતાને સ્પર્શી રહેલા અન્ય પરમાણુ સુધી જવામાં જેટલો કાળ પસાર કરે તેને સમય કહેવામાં આવે છે અથવા એક આકાશ પ્રદેશ પર રહેલો પરમાણુ તેની નિકટના જ બીજા આકાશ પ્રદેશ પર ગતિ કરે તેમાં જેટલો કાલ વ્યતીત થાય તેને સમય કહે છે અથવા જધન્ય વેગથી ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જતા પરમાણુ એક બીજાને જેટલો સમય સ્પર્શી તેને સમય કહેવામાં આવે છે. આંખના પલકારામાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ જાય તેટલો સૂક્ષ્મ આ સમય છે. સમયનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી સૂત્રકાર સમયોના સમૂહથી ઉત્પત્ત થતાં વિભાગનિષ્પત્ત કાળદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

શીર્ષ પ્રહેલિકા પર્યત : વિભાગ નિષ્પણ કાળ :-

૫ અસંખેજ્જાણં સમયાણં સમુદ્યસમિઇસમાગમેણં સા એણ આવલિયાતિ પવુચ્ચઇ।
સંખેજ્જાઓ આવલિયાઓ ઊસાસો । સંખેજ્જાઓ આવલિયાઓણીસાસો ।

હદૃસ્સ અણવગલ્લસ્સ, ણિરુવકિદૃસ્સ જંતુણો ।
એણ ઊસાસ-ણીસાસે એસ, પાણ ત્તિ વુચ્ચઇ ॥૧૦૪॥

સત્ત પાણૂળિ સે થોવે, સત્ત થોવાળિ સે લવે ।
લવાણં સત્તહત્તરિએ, એસ મુહુત્તે વિયાહિએ ॥૧૦૫॥

તિણિ સહસ્સા સત્ત ય સયાળિ, તેહત્તરિં ચ ઉસ્સાસા ।
એસ મુહુત્તો ભણિઓ, સવ્વેહિં અણંતણાણીહિં ॥૧૦૬॥

એણ મુહુત્તપમાળેણ તીસં મુહુત્તા અહોરતો, પણરસ અહોરત્તા પક્ખો, દો પક્ખા માસો, દો માસા ઉઠ, તિણિ ઉઠ અયણ, દો અયણાં સંવચ્છરે, પંચસંવચ્છરિએ જુગે, વીસં જુગાં વાસસયં, દસ વાસસયાં વાસસહસ્સં, સયં વાસસહસ્સાણ વાસસયસહસ્સં, ચઉરાસીઈ વાસસયસહસ્સાં સે એણ પુષ્ટંગે,

ચડરાસીઇં પુબ્વંગ- સયસહસ્સાઇં સે એગે પુબ્વે, ચડરાસીઇં પુબ્વસયસહસ્સાઇં સે એગે તુડિયંગે, ચડરાસીઇં તુડિયંગસયસહસ્સાઇં સે એગે તુડિએ, ચડરાસીઇં તુડિયસયસહસ્સાઇં સે એગે અડડંગે, ચડરાસીઇં અડડંગસયસહસ્સાઇં સે એગે અડડે, ચડરાસીઇં અડડસયસહસ્સાઇં સે એગે અવવંગે, ચડરાસીઇં અવવંગસયસહસ્સાઇં સે એગે અવવે, ચડરાસીઇં અવવસય- સહસ્સાઇં સે એગે હૂહુયંગે, ચડરાસીઇં હૂહુયંગસયસહસ્સાઇં સે એગે હૂહે, એવં ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે, પઠમંગે પઠમે, ણલિણંગે ણલિણે, અત્થણિડરંગે અત્થણિડરે, અડયંગે અડએ, ણડયંગે ણડએ, પઠયંગે પઠએ, ચૂલિયંગે ચૂલિયા, ચડરાસીઇં ચૂલિયાસયસહસ્સાઇં સે એગે સીસપહેલિયંગે, ચડરાસીઇં સીસપહેલિયંગસયસહસ્સાઇં સા એગા સીસ-પહેલિયા ।

એતાવ તાવ ગળિએ, એયાવએ ચેવ ગળિયસ્સ વિસએ, એતો પરં ઓવમિએ ।

શાન્દાર્થ:-હટુસ્સ = હષ્ટ-પુષ્ટ, અવણગલ્લસ્સ = અનવગ્લાન-વૃદ્ધાવસ્થા અપ્રાપ્ત, ણિરુવકિટુસ્સ = નિરુપક્લિષ્ટ, ભૂતકાલિક, વર્તમાન કાલિક વ્યાધિથી રહિત, આરોગ્યવાન જંતુણો = મનુષ્યના, તિણિસહસ્સા = ત્રણ હજાર, સત્ત સયાળિ = સાતસો, તેહતરિં = તોંતેર, એતાવ તાવ ગળિયા = આટલી જ ગણના છે, એયાવએ ચેવ = અહીં સુધી જ (શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી), ગળિયસ્સ વિસએ = ગણિતનો વિષય છે, એતો પરં = તેનાથી આગળ, તે પઢી, ઓવમિએ = ઉપમાકાળ જાણવો.

ભાવાર્થ :-

અસંખ્યાત સમય = ૧ આવલિકા

૨ પક્ષ = ૧ માસ

સંખ્યાત આવલિકા = ૧ ઉચ્છવાસ

૨ માસ = ૧ ઋતુ

સંખ્યાત આવલિકા = ૧ નિઃશાસ

૩ ઋતુ = ૧ અયન

એક ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ = ૧ પ્રાણ

૨ અયન = ૧ સવંત્સર(વર્ષ)

(વૃદ્ધાવસ્થા-વ્યાધિ રહિત હષ્ટ-પુષ્ટ મનુષ્યના

૫ સવંત્સર = ૧ યુગ

એક ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસને પ્રાણ કહે છે.)

૨૦ યુગ = ૧૦૦ વર્ષ

૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક

૧૦ સો વર્ષ = ૧૦૦૦ વર્ષ

૭ સ્તોક = ૧ લવ

૧૦૦ હજાર વર્ષ = ૧ લાખ વર્ષ

૭૭ લવ = ૧ મુહૂર્ત અથવા

૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાંગ

(૩૭૭૩ શાસોશ્વાસ = ૧ મુહૂર્ત)

૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૧ પૂર્વ

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર

૮૪ લાખ પૂર્વ = ૧ તુટિતાંગ

૧૫ અહોરાત્ર = ૧ પક્ષ

૮૪ લાખ તુટિતાંગ = ૧ તુટિત

૮૪ લાખ તુટિત = ૧ અડાંગ

૮૪ લાખ અડાંગ = ૧ અડડ

૮૪ લાખ અડડ = ૧ અવવાંગ

૮૪ લાખ અવવાંગ = ૧ અવવ

૮૪ લાખ અવવ = ૧ હુહુકાંગ

૮૪ લાખ હુહુકાંગ = ૧ હુહુક

૮૪ લાખ હુહુક = ઉત્પલાંગ.

આ રીતે ૮૪ લાખથી ગુણતાં ત્યાર પછીની રાશિ કમશા: પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો કમ આ પ્રમાણે છે— ઉત્પલ, પદાંગ, પદ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા.

શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી જ ગણના છે, ગણિતનો વિષય પણ ત્યાં સુધી જ છે, ત્યાર પછી ઉપમા— કાળનો વિષય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ગણનાકાળનું વર્ણન છે. ગણનાકાળમાં સમય પછીનું પ્રથમ એકમ આવલિકા છે અને અંતિમ એકમ શીર્ષ પ્રહેલિકા છે. અમુક ગણનીય નિશ્ચિત સંખ્યાથી આવલિકાનો નિશ્ચય શક્ય નથી. તેથી જ સૂત્રમાં અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા કહી છે. ઉચ્છવાસથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના માપ નિશ્ચિત સંખ્યાથી બતાવ્યા છે. ગ્રંથાંતરોમાં કાલગણનાના આ એકમો અને કમમાં તફાવત જોવા મળે છે. શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી જ ગણના કાળ છે. ત્યાર પછી ઉપમાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે.

ઓપમિક કાલપ્રમાણ :-

૬ સે કિં તં ઓવમિએ ? ઓવમિએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- પલિઓવમે ય સાગરોવમે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઓપમિક કાળ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઓપમિક કાલ પ્રમાણ બે પ્રકારનો છે, તે આ પ્રમાણે છે— પલ્યોપમ અને સાગરોપમ

વિવેચન :-

પલ્ય એટલે ખાડો—ધાન્ય ભરવાના પલ્ય. ખાડાની ઉપમાથી જે કાળમાનનો નિશ્ચય કરાય તે પલ્યોપમ અને સાગરની ઉપમાથી જે કાળમાન જાણી શકાય તે સાગરોપમ કહેવાય છે.

પલ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૭ સે કિં તં પલિઓવમે ? પલિઓવમે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- ઊદ્ધારપલિઓવમે

ય અદ્ધારપલિઓવમે ય ખેત્તપલિઓવમે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પદ્ધ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પદ્ધ્યોપમના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમ, (૨) અદ્ધાર પદ્ધ્યોપમ (૩) ક્ષેત્ર પદ્ધ્યોપમ.

ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૮ સે કિં તં ઉદ્ધારપલિઓવમે ? ઉદ્ધારપલિઓવમે દુવિહે પણત્તે, તં જહા- સુહુમે ય વાવહારિએ ય । તત્થં ણં જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમ (૨) વાવહારિક ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમ. તેમાં જે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્ધ્યોપમ છે તે સ્થાપનીય છે અર્થાત् તેની વ્યાખ્યા પછી કરવામાં આવશે.

૯ તત્થં ણં જે સે વાવહારિએ સે જહાણામણ પલ્લે સિયા- જોયણં આયામ-વિકખંભેણં, જોયણં ઉઙ્ગું ઉચ્ચત્તેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિકખેવેણં ।

સે ણં એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ઉક્કોસેણ સત્તરત્તપરૂઢાણં સમ્મટે સણિણચિત્તે ભરિએ વાલગગકોડીણં । તે ણં વાલગગા ણો અગગી ડહેજ્જા, ણો વાઊ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસિજ્જા ણો પૂદૃત્તાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । તઓ ણં સમણ સમણ એગમેગં વાલગગં અવહાય જાવઇએણં કાલેણં સે પલ્લે ખીણે ણીરએ ણિલ્લેવે ણિદ્રિએ ભવઙ્ગ, સે તં વાવહારિએ ઉદ્ધારપલિઓવમે ।

એસિં પલ્લાણં, કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુળિયા ।

તં વાવહારિયસ્સ ઉદ્ધારસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૦૭॥

શાસ્ત્રાર્થ :- એગાહિયા = (મુંડન કરાવ્યા પછી) એક દિવસ, બેહિય = બે દિવસ, તેહિય = ત્રણ દિવસના, જાવ = યાવત્, ત્યાંથી લઈ, ઉક્કોસેણ = ઉત્કૃષ્ટ, સત્તરત્ત પરૂઢાણં = સાત રાત્રિના વધેલા (વાળ), સમ્મટે = સંસ્પૃષ્ટ સંપૂર્ણ ભરે, સણિણચિત્તે = દાંસીદાંસીને, અવહાય = બહાર કાઢ વામાં આવે અને, જાવઇએણં કાલેણં = જેટલા કાળમાં, સે પલ્લે = તે પદ્ધ્ય-ખાડો, ખીણે = ક્ષીણા, ણીરએ = નીરજ, ણિલ્લેવે = નિર્લોપ, ણિદ્રિતે = ખાલી થઈ જાય.

ભાવાર્થ :- ઉત્સેધાંગુલથી એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણગુણી પરિવિવાળો કોઈ ખાડો હોય તેને માથાનું મુંડન કરાવ્યા પછીના એક-બે-ત્રણ અને વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રથી એવો ઠાંસીઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અજિની તેને બાળી ન શકે, વાયુ તેને ઊડાડી ન શકે, તે કોહવાય નહીં, વિધવંસ પામે નહીં, સડીને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય નહીં, તેવા તે ખાડામાંથી સમયે-સમયે એક-એક વાલાગ્રને કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્ય ક્ષીણ, નીરજ, નિર્બેપ ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહે છે.

આવા દસ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

૧૦ એએહિં વાવહારિયઉદ્ધારપલિઓવમ સાગરોવમેહિં કિં પયોયણં ?

એએહિં વાવહારિયઉદ્ધારપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં ણતિથ કિંચિ પઅોયણં, કેવલ પણ્ણવણ પણ્ણવિજ્જઝાં | સે તં વાવહારિએ ઉદ્ધારપલિઓવમે |

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર— તેનાથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. માત્ર પ્રરૂપણ માટે જ છે. આ વ્યવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમનું સ્વરૂપ વર્ણિત છે. સૂત્રમાં માત્ર પલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ ઉત્સેધાંગુલથી નિષ્પત્ત એક યોજન પ્રમાણ લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંડાઈ ધરાવતો પલ્ય—ખાડો અહીં અભિપ્રેત છે. એક યોજન લાંબો પહોળો, ઊંડો અને કાંઈક અધિક ત્રણ યોજનની પરિવિ યુક્ત તે પલ્યને વાળથી ભરવામાં આવે. તે વાળ મુંડન કરાવ્યા પછીના એક-બે-ત્રણ વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા હોવા જોઈએ. સાત દિવસથી વધુ દિવસના વાળ અપેક્ષાએ સ્થૂલ અને મોટા હોય તેથી તે અહીં ગ્રાહ્ય નથી. તે પલ્ય વાલાગ્રથી ભીયોભીય અને પરિપૂર્ણ, ઠાંસીને એવો ભરવામાં આવે કે અજિની તેને બાળી ન શકે કે પવન તેને ઊડાડી ન શકે. દ્રવ્યલોક પ્રકાશ ગ્રંથમાં કહું છે કે તે વાલાગ્ર એટલા સઘન હોય કે ચક્કવર્તીની સેના ઉપરથી પસાર થઈ જાય તો પણ તે અંશમાત્ર દિબાય નહીં. સમયે-સમયે તેમાંથી એક-એક વાલાગ્ર બહાર કાઢતા જેટલા સમયમાં તે સંપૂર્ણતયા ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. તેવા દશ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે.

ગ્રંથાંતરોમાં ક્યાંક ટેવકુરુ—ઉત્તરકુરુના મનુષ્યોના ઉ દિવસના ઉગેલા વાળ કહ્યા છે, તો ક્યાંક સાત દિવસના જન્મેલા ઘેટાના વાળ ગ્રહણ કર્યા છે, તો ક્યાંક તે વાળના આઠ-આઠ ટુકડા કરી, પલ્ય ભરવાની

વાત જણાવી છે. આમ વિભિન્ન ગ્રંથોમાં વાલાગ્ર વિષયક પૃથક–પૃથક નિર્દેશ છે પણ તેમાં મૌલિક અંતર નથી.

કોઈપણ વસ્તુનું કાળમાન વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કે વ્યાવહારિક સાગરોપમથી શાત થતું નથી. તેથી તેને માત્ર પ્રરૂપણ કરવા યોગ્ય કહેલ છે. સાક્ષાત્ પ્રયોજન ભલે ન હોય તોપણ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારાદ્યિ પલ્યોપમને સમજવામાં આ વ્યાવહારિક પલ્યોપમની પ્રરૂપણ ઉપયોગી થાય છે.

સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ :-

૧૧ સે કિં તં સુહુમે ઉદ્ઘારપલિઓવમે ?

સુહુમે ઉદ્ઘારપલિઓવમે સે જહાણામએ પલ્લે સિયા- જોયણ આયામ- વિક્રખંભેણ, જોયણ ઉદ્ભૂત ઉચ્ચેતેણ, તં તિગુણ સવિસેસં પરિક્રખેવેણ । સે ણ પલ્લે એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ઉક્કોસેણ સત્તરત્તપરૂઢાણ સમ્મટુ સણ્ણચિએ ભરિએ વાલગગકોડીણ । તત્થ ણ એગમેગે વાલગગે અસંખેજ્જાઇ ખંડાઇ કજ્જાઇ । તે ણ વાલગગા દિદ્ધિઓગાહણાઓ અસંખેજ્જાઇભાગમેત્તા સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ સરીરો- ગાહણાઓ અસંખેજ્જગુણા । તે ણ વાલગગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાઊ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધસેજ્જા, ણો પૂઝત્તાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । તઓ ણ સમએ સમએ એગમેગં વાલગગં અવહાય જાવિએણ કાલેણ સે પલ્લે ખીણે ણીરિએ ણિલ્લેવે ણિદ્ધિએ ભવિષ, સે તં સુહુમે ઉદ્ઘારપલિઓવમે ।

એતેસિં પલ્લાણ, કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં સુહુમસ્સ ઉદ્ઘારસાગરોવમસ્સ ઉ, એગસ્સ ભવે પરિમાણ ॥૧૦૮॥

શાસ્ત્રાર્થ :- દિદ્ધી ઓગાહણાઓ = આંખથી જોવા યોગ્ય પદાર્થ કરતાં, અસંખેજ્જાઇભાગમેત્તા = અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય અને, સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ = સૂક્ષ્મ પનક જીવ (સેવાણ અનંતકાયિક)ની.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ ઉદ્ઘાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધાન્યના પલ્ય(પાલી) સમાન કોઈ એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઉડો અને કાંઈક અધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળો પલ્ય-ખાડો હોય, તે પલ્યને એક-બે-ત્રણ વગેરે વધુમાં વધુ સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રના (કલ્પનાથી) અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ટુકડા કરવામાં આવે. વાલાગ્રના ટુકડા, આંખનો વિષય બનતાં પદાર્થ કરતાં અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ પનક જીવોના શરીરની અવગાહના કરતાં અસંખ્યાતશુણા અધિક હોય છે. તે વાળ ખંડોને એવા ઠાંસીઠાસીને ભરવામાં આવે કે અજિ-વાયુ વગેરે શસ્ત્ર તેને બાળી કે ઉડાડી ન શકે, સમયે-સમયે એક-એક વાલાગ્ર ખંડોને

બહાર કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્ય વાલાચ શુન્ય થાય, એકદમ ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનો એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

૧૨ એહિં સુહુમેહિં ઉદ્ધારપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં કિં પઓયણં ? એહિં સુહુમેહિં ઉદ્ધારપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં દીવ-સમુદ્ધાણ ઉદ્ધારે ઘેપ્પિં !

ભાવાર્થ :-—પ્રશ્ન— સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર— સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી દીપ-સમુદ્રોનું માપ કરાય છે.

૧૩ કેવિયા ણં ભંતે ! દીવ-સમુદ્ધા ઉદ્ધારેણ પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જાવિયા ણં અઙ્ગાઇજજાણં ઉદ્ધારસાગરોવમાણં ઉદ્ધારસમયા એ વિયા ણં દીવ-સમુદ્ધા ઉદ્ધારેણ પણ્ણત્તા । સે તં સુહુમે ઉદ્ધારપલિઓવમે । સે તં ઉદ્ધાર- પલિઓવમે ।

ભાવાર્થ :-— પ્રશ્ન— ભગવન્ ! ઉદ્ધારની અપેક્ષાએ(ગણતરીની અપેક્ષાએ) કેટલા દીપસમુદ્રો પ્રરૂપ્યા છે ?

ઉત્તર— ગૌતમ ! અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના જેટલા ઉદ્ધાર સમયો છે, તેટલા દીપ સમુદ્રો કહ્યા છે. આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું અને ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્રો દ્વારા સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ—સાગરોપમનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ જેવું જ તેનું સ્વરૂપ છે. માત્ર વ્યાવહારિક પલ્યોપમનું પ્રમાણ નિર્દેશ કરવામાં એકથી સાત દિવસના વાલાચને પલ્યમાં ભરવાનું કથન છે. જ્યારે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં તે જ વાલાચના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડ કરી ભરવાનું વિધાન છે. વાલાચના આ જે ખંડ કરવામાં આવે તે નિર્મળ-વિશુદ્ધ નેત્રવાળા છઘસ્થ પુરુષને દાસ્તિગોચર થતાં સૂક્ષ્મ પુરુષ દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા હોય છે અને સૂક્ષ્મ પનકના જીવના શરીરથી અસંખ્યાત ગુણા મોટા હોય છે. બાદર પૃથિવીકાયિક-પર્યાપ્તશરીરતુલ્યાનીતિ વૃદ્ધવાદઃ । પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકના એક જીવના શરીર જેવડા આ ખંડ હોય છે. — અનુયોગદ્વાર ટીકા પત્ર—૧૮૨. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં વાલાચ સંખ્યાત હોવાથી તે સંખ્યાત પરિમિત છે. સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં વાલાચ અસંખ્યાત ખંડ રૂપ છે. તેને પ્રતિસમયે એક—એક ખંડ કાઢતા અસંખ્યાત સમય અને સંખ્યાત વર્ષ કોટિ પરિમાણ કાળ વ્યતીત થાય છે.

અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ અર્થાત્ પચ્ચીસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમના સમય પ્રમાણા

દીપ—સમુદ્રો મધ્યલોકમાં છે.

અદ્વા પલ્યોપમ—સાગરોપમ :-

૧૪ સે કિં તં અદ્વાપલિઓવમે ? અદ્વાપલિઓવમે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા—
સુહુમે ય વાવહારિએ ય । તત્થ ણ જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અદ્વા પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અદ્વાપલ્યોપમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમ (૨) વ્યવહારિક અદ્વાપલ્યોપમ.

તેમાં જે સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ છે તે સ્થાપ્ય છે અર્થાત્ તેનું કથન પહેલાં ન કરતાં વ્યવહારિક અદ્વા પલ્યોપમનું વર્ણન પહેલાં કરે છે.

૧૫ તત્થ ણ જે સે વાવહારિએ સે જહાણામએ પલ્લે સિયા જોયણ વિક્ખંભેણ, જોયણ ઉદ્ધું ઉચ્ચત્તેણ, તં તિગુણ સવિસેસં પરિક્ખેવેણ, સે ણ પલ્લે એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ભરિએ વાલગગકોડીણ । તે ણ વાલગગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાઊ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસેજ્જા, ણો પૂઝ્તાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । તઓ ણ વાસસએ વાસસએ ગાએ એગમેગ વાલગગ અવહાય જાવઇએણ કાલેણ સે પલ્લે ખીણ જીરએ ણિલ્લેવે ણિટ્ટિએ ભવઙ્ગ, સે તં વાવહારિએ અદ્વાપલિઓવમે ।

એસિં પલ્લાણ, કોડાકોડી હવિજ્જ દસગુણિયા ।
તં વાવહારિયસ્સ અદ્વાસાગરોવમસ્સ એગસ્સ ભવે પરિમાણ ॥૧૦૯॥

ભાવાર્થ :- તેમાં વ્યવહારિક અદ્વા પલ્યોપમ આ પ્રમાણે થાય છે, જેમકે કોઈ ઉત્સેધાંગુલથી એક યોજન લાંબા, એક યોજન પહોળા અને એક યોજન ઊંડા અને સાધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળા પલ્યને એક—બે—ત્રણ વગેરે સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાલાગ્રથી ઠાંસીઠાંસીને ભરે કે જેને અગ્નિ બાળી ન શકે, પવન તે વાલાગ્રને ઊડાઠી ન શકે, તે કોહેવાય નહીં, તેનો વિધ્વંસ થાય નહીં અને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પત્ત થાય નહીં. સો—સો વર્ષે તે પલ્યમાંથી એક—એક વાલાગ્ર કાઢતા કાઢતા, જેટલા સમયમાં તે પલ્ય વાલાગ્રોથી રહિત, નીરજ, નિર્બેપ સાવ ખાલી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યવહારિક અદ્વા પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે. દસ કોડાકોડી વ્યવહારિક અદ્વા પલ્યોપમનો એક વ્યવહારિક અદ્વા સાગરોપમ થાય છે.

૧૬ એએહિં વાવહારિએહિં અદ્વાપલિઓવમ—સાગરોવમેહિં કિં પઓયણં ?

એએહિં જાવ ણત્થ કિંચિપ્પાઓયણ, કેવલં તુ પણ્ણવણા પણ્ણવિજ્જઝ । સે તં

વાવહારિક અદ્ધાપલિઓવમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર— વ્યાવહારિક પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તે માત્ર પ્રરૂપણ માટે જ છે. આ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલિઓવમનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ ત્રણ સૂત્ર દ્વારા અદ્ધા પલ્યોપમના ભેદ અને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

ઉદ્ધાર પલ્યોપમ જેવું જ અદ્ધાપલ્યોપમનું વર્ણન જાણતું. ઉત્સેધાંગુલના માપ અનુસાર એક યોજન લાંબા, પહોળા અને ઊડા પલ્યમાં એકથી સાત દિવસના ઊગેલા વાળને ઠસોઠસ ભરી, દર સો વર્ષે એક વાલાગ્ર કાઢતા સંપૂર્ણ પણો તે પલ્ય ખાતી થઈ જાય તેટલા કાળને વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં પ્રત્યેક સમયે એક-એક વાલાગ્ર કાઢવામાં આવે છે. જ્યારે વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમમાં દર સો વર્ષે એક-એક વાલાગ્રને કાઢવામાં આવે છે. વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ અનેક અસંખ્યાત કોટિવર્ષ પ્રમાણ જાણવો. દસ કોડાકોડી પલ્યોપમ બરાબર એક વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે. આ વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ કે સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેનાથી કોઈ વસ્તુનું માપ થતું નથી પરંતુ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમના જ્ઞાનમાં સહાયક બને છે માટે તેની પ્રરૂપણ કરી છે.

૧૭ સે કિં તં સુહુમે અદ્ધાપલિઓવમે ?

સુહુમે અદ્ધાપલિઓવમે સે જહાણામએ પલ્લે સિયા-જોયણં આયામ-વિકખંભેણં, જોયણં ઉઙ્ઠું ઉચ્ચતેણં, તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્ખેવેણં; સે ણં પલ્લે-એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ભરિએ વાલગ્ગકોડીણં । તત્થં ણં એગમેગે વાલગ્ગે અસંખેજ્જાઇં ખંડાઇં કજ્જાઇ । તે ણં વાલગ્ગા દિટ્ટીઓગાહણાઓ અસંખેજ્જગુણા । તે ણં વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાऊ હરેજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધંસેજ્જા, ણો પૂઝ્તાએ હવ્વમા- ગચ્છેજ્જા । તતો ણં વાસસએ વાસસએ ગએ એગમેગં વાલગ્ગં અવહાય જાવઇએણં કાલેણં સે પલ્લે ખીણે ણીરએ ણિલ્લેવે ણિટ્ટિએ ભવિષ, સે તં સુહુમે અદ્ધાપલિ- ઓવમે ।

એએસિં પલ્લાણં કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં સુહુમસ્સ અદ્ધાસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૧૦॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—તે સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે, જેમકે કોઈ ઉત્સેધાંગુલ અનુસાર એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો, એક યોજન ઊડો અને સાધિક ત્રણ યોજનની પરિધિવાળા પલ્યને એકથી સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગથી ભરે. તે વાલાગ્રના અસંખ્યાત—અસંખ્યાત ખંડ કરવામાં આવે. તે પ્રત્યેક ખંડ વિશુદ્ધ આંખવાળ ના ચક્ષુના વિષયભૂત પદાર્થ કરતાં અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અને સૂક્ષ્મ પનકના શરીરાવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે.[બાદર પૃથ્વીકાયિક એક જીવની અવગાહના જેવડા હોય છે.] સો—સો વર્ષે એક—એક વાલાગ્ર ખંડોને બહાર કાઢતા જેટલા સમયમાં તે પલ્ય વાલાગ્ર ખંડોથી વિહીન, નીરજ, નિર્દેશ અને સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે. દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ બરાબર એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ છે.

૧૮ એએહિં સુહુમેહિં અદ્ધાપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં કિં પયોયણં ?

એટેહિં સુહુમેહિં અદ્ધાપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં ણેરઝ્ય-તિરિક્ખ જોળિય-મણૂસ-દેવાણ આઉયાઇં મવિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર— સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના આયુષ્યની સ્થિતિ માપવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમમાં વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ પ્રમાણે જ પલ્યનું માપ વગેરે જાણવા. અહીં પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત—અસંખ્યાત ખંડ(ટુકડા)કરી પલ્યમાં ભરવા અને સો—સો વર્ષે એક—એક વાલાગ્ર ખંડ બહાર કાઢતાં તે પલ્ય સંપૂર્ણપણે જેટલા કાળમાં ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે. આવા દસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ બરાબર એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અસંખ્યાત કોટિ વરસ પ્રમાણ જાણવો. આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સાગરોપમ દ્વારા ચારે ગતિના જીવોના આયુષ્યનું માપ થાય છે. કર્માની સ્થિતિનું માપ પણ સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમથી માપવામાં આવે છે.

॥ પ્રકરણ-૨૩ સંપૂર્ણ ॥

ચોવીસમું પ્રકરણ

સૂક્ષ્મ અદ્ઘાપલ્યોપમમાં ચારગતિની સ્થિતિ

નારકીઓની સ્થિતિ :-

૧ ણેરઇયાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં ઠિઝ પણણતા ? ગોયમા ! જહણેણ દસવાસસહસ્સાઇં ઉક્કોસેણ તેતીસં સાગરોવમાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નારકીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીની જધન્ય ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ—ઉત સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

૨ રયણપ્પભાપુઢવિણેરઇયાણ ભંતે ! કેવિયં કાલં ઠિઝ પણણતા ? ગોયમા ! જહણેણ દસવાસસહસ્સાઇં ઉક્કોસેણ એકકં સાગરોવમં,

અપજ્જતગરયણપ્પભાપુઢવિણેરઇયાણ ભંતે ! કેવિયંકાલં ઠિઝ પણણતા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહૂર્ત ઉક્કોસેણ અંતોમુહૂર્ત, પજ્જતગ જાવ જહણેણ દસવાસસહસ્સાઇં અંતોમુહૂર્તૂણાઇં, ઉક્કોસેણ સાગરોવમં અંતોમુહૂર્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા નરકના નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા નરકના અપર્યાપ્ત નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્તની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન એક સાગરોપમની છે.

૩ સંક્રાંતિપ્પભાપુઢવિણેરઇયાણ ભંતે ! કેવિયંકાલં ઠિઝ પણણતા ? ગોયમા !

જહણેણ સાગરોવમં ઉક્કોસેણ તિણિ સાગરોવમાઇં ।

એવં સેસપુઢવીસુ વિ પુચ્છા ભાણિયવ્વા- વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરઝ્યાણં જહણેણ તિણિ સાગરોવમાઇં, ઉક્કોસેણ સત્ત સાગરોવમાઇં ।

પંકપ્પભાપુઢવિણેરઝ્યાણં જહણેણ સત્ત સાગરોવમાઇં, ઉક્કોસેણ દસ સાગરોવમાઇં ।

ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરઝ્યાણં જહણેણ દસ સાગરોવમાઇં, ઉક્કોસેણ સત્તરસ સાગરોવમાઇં ।

તમાપુઢવિણેરઝ્યાણં જહણેણ સત્તરસ સાગરોવમાઇં, ઉક્કોસેણ બાવીસં સાગરોવમાઇં ।

તમતમાપુઢવિણેરઝ્યાણં જહણેણ બાવીસં સાગરોવમાઇં, ઉક્કોસેણ તેતીસં સાગરોવમાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા નરકના નારકીની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! શર્કરાપ્રભાની જધન્ય ૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

શર્કરાપ્રભાની જેમ વાલુકાપ્રભા વગેરે શેષ નરકના નારકીઓની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્ન પૂછવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

શર્કરાપ્રભાની જધન્ય ૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

વાલુકાપ્રભાના નારકીની જધન્ય ઉ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

પંકપ્રભાના નારકીની જધન્ય ૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

ધૂમપ્રભા નરકના નારકોની જધન્ય ૧૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

તમપ્રભા નરકના નારકીની જધન્ય ૧૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

તમસ્તમપ્રભા નરકના નારકીની જધન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉત્ત સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

(રત્નપ્રભાની જેમ પ્રત્યેક નરકમાં અપર્યાપ્તાની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. પર્યાપ્તાની સ્થિતિ સૂત્રમાં આપી છે. તેમાં અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સ્થિતિ સૂત્રમાં એવં શબ્દ દ્વારા કહી છે.)

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાતે નારકીની સ્થિતિનું કથન છે. સ્થિતિ શબ્દ આયુષ્યનો સૂચક છે. નારકાદિ ભવોમાં

જીવને નિયત કાલ પર્યાત રોકી રાખે તે કાલને આયુષ્ય અથવા સ્થિતિ કહે છે. તેની ગણના સૂક્ષમ અદ્વાપલ્યોપમ અથવા સાગરોપમથી થાય છે. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોમાં તે કર્મના અવસ્થાન – સત્તારૂપ સ્થિતિ અને ભૂજ્યમાન સ્થિતિ, એમ બે પ્રકારે સ્થિતિનું વર્ણન જોવા મળે છે. જેમકે જ્ઞાનાવરણીયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. ૩૦૦૦ વર્ષ તેનો અભાદ્ય કાળ કહેવાય છે. આ ૩૦૦૦ વરસ સુધી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ઉદ્યમાં આવતું નથી સત્તારૂપે રહે છે. ૩૦૦૦ વરસન્યૂન ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ તેની ભૂજ્યમાન સ્થિતિ છે. જ્યારે નરકાદિ આયુસ્થિતિમાં માત્ર ભૂજ્યમાન સ્થિતિ ગ્રહણ કરાય છે. આયુકર્મની સ્થિતિમાં તેનો અભાદ્ય કાળ સમાવિષ્ટ નથી. બોગભૂમિના મનુષ્યો અને તિર્યંચો, દેવ તથા નારકી પોતાના આયુષ્યના ઇ માસ બાકી હોય ત્યારે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે અને કર્મભૂમિના મનુષ્ય–તિર્યંચો પ્રાયઃ પોતાના આયુષ્યના ત્રિભાગે પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. તે ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી આ નૂતન બંધાયેલા આયુષ્યનો ઉદ્ય થતો નથી પણ તે સમય અનિશ્ચિત હોવાથી આયુકર્મની સ્થિતિમાં તેની ગણના કરી નથી. આયુકર્મની સ્થિતિમાં માત્ર ભૂજ્યમાન સ્થિતિ જ ગ્રહણ કરાય છે.

આ સૂત્રમાં પ્રથમ નરક રત્નપ્રભાની સમુચ્ચય સ્થિતિ અને અપર્યાપ્ત–પર્યાપ્તાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. બીજી નરકથી સાતમી નરકની સમુચ્ચય સ્થિતિ સૂત્રમાં બતાવી છે. બીજી નરક શર્કરાપ્રભાના કથન પછી "એવં સેસ પુઢ્કીસુ..." સૂત્ર છે. તેમ છતાં દેહલી દિપક ન્યાયે તે પૂર્વ સૂત્ર અને પશ્ચાત સૂત્ર બંનેને લાગુ પડે છે. શર્કરાપ્રભા અને વાલુકા વગેરે શેષ સર્વની અપર્યાપ્તા–પર્યાપ્તા સ્થિતિના પ્રશ્નો કરવા તેવો તેનો સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ આ જ પાઠ છે. પાઠના સંક્ષિપ્તિકરણ અર્થે પાઠની આવી પદ્ધતિ આગમ ગ્રંથોમાં સર્વત્ર જોવા મળે છે.

અસુરકુમાર વગેરે દેવોમાં પણ સમુચ્ચય સ્થિતિ જ દર્શાવી છે. નારકીની જેમ જ ત્યાં પણ અપર્યાપ્તા–પર્યાપ્તા સ્થિતિ સમજવી.

અપર્યાપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ સર્વત્ર અંતર્મુહૂર્તની જાણવી. દેવ અને નારકીમાં કોઈ જીવ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ન હોવાથી અપર્યાપ્ત અવસ્થા કહેવાય છે. પ્રત્યેક જીવોની સમુચ્ચય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાની અંત:મુહૂર્તની સ્થિતિ ન્યૂન કરતાં પર્યાપ્તાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નારકીઓની આયુસ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જગ્ઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ
૧.	રત્નપ્રભા	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧ સાગરોપમ
૨.	શર્કરાપ્રભા	૧ સાગરોપમ	૩ સાગરોપમ
૩.	વાલુકાપ્રભા	૩ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ

૪.	પંકપ્રભા	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૫.	ધૂમપ્રભા	૧૦ સાગરોપમ	૧૭ સાગરોપમ
૬.	તમપ્રભા	૧૭ સાગરોપમ	૨૨ સાગરોપમ
૭.	તમસ્તમપ્રભા	૨૨ સાગરોપમ	૩૩ સાગરોપમ.

ભવનપતિ દેવોની આચુસ્થિતિ :-

૪ અસુરકુમારાણ ભંતે ! દેવાણ કેવિયંકાલં ઠિઝ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! જહણેણ દસવાસસહસ્રાઇં, ઉક્કોસેણ સાઝેરેં સાગરોવમં ।

અસુરકુમાર દેવીણ ભંતે ! કેવિયંકાલં ઠિઝ પણ્ણતા ?

ગોયમા ! જહણેણ દસવાસસહસ્રાઇં, ઉક્કોસેણ અદ્વારાંચમાઇં પલિઓવમાઇં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભગવન્ ! અસુરકુમારદેવની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— ગૌતમ ! જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉતૃષ્ટ સાધિક એક સાગરોપમ.

પ્રશ્ન— અસુરકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉતૃષ્ટ સાડાચાર પલ્યોપમની.

૫ ણાગકુમારાણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ દેસૂણાઇં દોળિણ પલિઓવમાઇં ।

ણાગકુમાર દેવીણ પુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ દેસૂણં પલિઓવમં ।

એવં જહા ણાગકુમારાણ દેવાણ દેવીણ ય તહા જાવ થળિયકુમારાણ દેવાણ દેવીણ ય ભાળિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિની પૃચ્છા કરવી યાવત્તુ ઉતૃષ્ટ દેશોન બે પલ્યોપમની છે.

નાગકુમાર દેવીઓની સ્થિતિની પૃચ્છા કરવી યાવત્તુ ઉતૃષ્ટ દેશોન એક પલ્યોપમની. સુવર્ણકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવ—દેવીઓની સ્થિતિ નાગકુમાર દેવ દેવીઓ પ્રમાણે જાણવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં અસુરકુમાર આદિ દસ ભવનપતિ દેવોની સ્થિતિ દર્શાવેલ છે. જેમાં અસુરકુમારની સ્થિતિ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે. નાગકુમાર આદિ દેવોની સ્થિતિ જધન્ય દસ હજાર વર્ષની અને ઉતૃષ્ટ

દેશોન બે પદ્ધ્યોપમની છે. તેની દેવીઓની સ્થિતિ જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ દેશોન એક પદ્ધ્યોપમની છે. નાગકુમારથી સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ એકસરખી હોય છે.

પાંચસ્થાવરોની સ્થિતિ :-

૬ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયંકાલં ઠિઈ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ બાવીસં વાસસહસ્સાઇં ।

સુહુમપુઢવિકાઇયાણ ઓહિયાણ અપજ્જત્યાણ પજ્જત્યાણ ય તિણ્હ વિ પુચ્છા । ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરપુઢવિકાઇયાણ પુચ્છા । ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ બાવીસં વાસસહસ્સાઇં ।

અપજ્જત્યબાદરપુઢવિકાઇયાણ પુચ્છા । ગોયમા ! જહણેણ વિ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્યબાદર પુઢવિકાઇયાણ પુચ્છા । ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ બાવીસં વાસસહસ્સાઇં અંતોમુહુત્યૂણાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન- સૂક્ષમપૃથ્વીકાયિક તથા અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત સૂક્ષમ પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ત્રણોની જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે.

પ્રશ્ન- બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨,૦૦૦ વર્ષની છે.

પ્રશ્ન- અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

પ્રશ્ન- પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૨૨૦૦૦ વર્ષની જાણવી.

૭ એવં સેસકાઇયાણં પિ પુચ્છાવયણં ભાણિયવ્વં જાવ આડકાઇયાણં જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ સત્તવાસસહસ્સાંઃ ।

સુહુમઆડકાઇયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણં તિણ્હ વિ જહણેણં વિ અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરઆડકાઇયાણં જહા ઓહિયાણં । અપજ્જત્તયબાદરઆડકાઇયાણં જાવ જહણેણં વિ ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયબાદરઆડકાઇયાણં જાવ ઉકકોસેણ સત્તવાસસહસ્સાંઃ અંતોમુહુત્તૂણાંઃ ।

ભાવાર્થ :- અપકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક સુધીના સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્ન પૃથ્વીકાયિકની જેમ પૂછવા. તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

અપકાયિકોની ઔદ્ઘિક-સામાન્ય સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭,૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ અપકાયિકોની તથા અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત અપકાયિકોની સ્થિતિ જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત છે.

બાદર અપકાયિકોની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્ત બાદર અપકાયિકોની સ્થિતિ જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

પર્યાપ્ત બાદર અપકાયિકોની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૭,૦૦૦ વર્ષની છે.

૮ તેઝકાઇયાણં જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ તિણિણ રાઝિદ્દિયાંઃ ।

સુહુમતેઝકાઇયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણ ય તિણ્હ વિ જહણેણં ઉકકોસેણ ય અંતોમુહુત્તં ।

બાદરતેઝકાઇયાણં જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ તિણિણ રાઝિદ્દિયાંઃ । અપજ્જત્તયબાયરતેઝકાઇયાણં જહણેણં ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્તયબાયર-તેઝકાઇયાણં જહણેણં અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ તિણિણ રાઝિદ્દિયાંઃ અંતોમુહુત્તૂણાંઃ ।

ભાવાર્થ :- તેજસ્કાયિકોની ઔદ્ઘિક સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

ઔદ્ઘિક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકો તથા તેના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

બાદર તેજસ્કાયિકોની ઔદ્ઘિક સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિકોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.

પર્યાપ્તક તેજસ્કાયિકોની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

૯ વાઉકાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ તિણિ વાસસહસ્સાઇં ।

સુહુમવાઉકાઇયાણ ઓહિયાણ, અપજ્જત્યાણ, પજ્જત્યાણ ય તિણિ વિ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરવાઉકાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ તિણિ વાસસહસ્સાઇં । અપજ્જત્યબાદરવાઉકાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં । પજ્જત્યબાદરવાઉકાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ તિણિ વાસ-સહસ્સાઇં અંતોમુહુત્યૂણાઇં ।

ભાવાર્થ :- વાયુકાયિકોની ઔદ્ઘિક સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોની ઔદ્ઘિક, અપર્યાપ્તક તથા પર્યાપ્તાની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

બાદર વાયુકાયિકોની ઔદ્ઘિક સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.

પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોની જધન્ય અંતમુહૂર્તની, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૩૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે.

૧૦ વણસ્પસ્કાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ દસવાસસહસ્સાઇં ।

સુહુમાણ ઓહિયાણ, અપજ્જત્યાણ, પજ્જત્યાણ ય તિણિ વિ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

બાદરવણસ્પસ્કાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ દસ વાસસહસ્સાઇં, અપજ્જત્યાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્યબાદરવણસ્પસ્કાઇયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ દસવાસ-સહસ્સાઇં અંતોમુહુત્યૂણાઇં ।

ભાવાર્થ :- વનસપતિકાયિકોની ઔદ્ઘિક સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ-૧૦૦૦૦ વર્ષની છે.

સૂક્ષ્મ વનસપતિકાયિકોની ઔદ્ઘિક, અપર્યાપ્ત તથા પર્યાપ્તની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.

બાદર વનસપતિકાયની ઔદ્ઘિક જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦૦ વર્ષની છે.

અપર્યાપ્તાબાદર વનસપતિકાયની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.

પર્યાપ્તાબાદર વનસપતિકાયની જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૧૦,૦૦૦ વર્ષની છે.

વિવેચન

આ સૂત્રોમાં પાંચ સ્થાવરોની સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. પાંચે સ્થાવરમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બંનેના પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા, તેમ પ્રત્યેકના ચાર-ચાર ભેદ થાય છે.

સૂત્રના ક્રમમાં સહુ પ્રથમ ઔદ્ઘિક સ્થિતિ ત્યાર પછી સૂક્ષ્મની ઔદ્ઘિક, પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ અને ત્યાર પછી બાદરની ઔદ્ઘિક, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ વિષયક પ્રશ્નો છે. આ રીતે પ્રત્યેકમાં સાત સાત પ્રશ્નોત્તર છે.

તેમાં સૂક્ષ્મઔદ્ઘિક, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્તા અને બાદર અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે અને બાદર પર્યાપ્તાની સ્થિતિ, સમુચ્ચય સ્થિતિથી અંતમુહૂર્ત ન્યૂન હોય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ

નામ	જધન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ
પૃથ્વીકાયિક	અંતમુહૂર્ત	૨૨૦૦૦ વર્ષ
અપકાય	અંતમુહૂર્ત	૭૦૦૦ વર્ષ
તેજસ્કાય	અંતમુહૂર્ત	ત્રણ અહોરાત્રિ
વાયુકાય	અંતમુહૂર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ
વનસપતિકાય	અંતમુહૂર્ત	૧૦,૦૦૦ વર્ષ.

અહોરાત્રિ એટલે રાત્રિદિવસ, ત્રણ અહોરાત્રિ એટલે ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસ.

વિકલેન્ડ્રિય સ્થિતિ :-

૧૧ બેઝિદ્યાળં પુછ્છા ! જહણેણ અંતોમુહૂર્તં ઉક્કોસેણ બારસ સંવચ્છરણિ । અપજ્જત્યાણં

ય જહણેણ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં । પજ્જત્તયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ બારસ સંવચ્છરાળિ અંતોમુહત્તૂણાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— બેઈંડ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— બેઈંડ્રિય જીવોની ઔદ્ઘિક સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ વર્ષ છે. અપર્યાપ્તક બેઈંડ્રિય જીવોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત છે. પર્યાપ્તક બેઈંડ્રિય જીવોની જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તન્યૂન ૧૨ વર્ષની સ્થિતિ છે.

૧૨ એવં તેઈંડિયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ એગૂણપણાસં રાઝંદિયાઇં । અપજ્જત્તયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં । પજ્જત્તયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ એગૂણપણાસં રાઝંદિયાઇં અંતોમુહત્તૂણાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— તેઈંડિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— તેઈંડિય જીવોની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૮ અહોરાત્રિની છે. અપર્યાપ્ત તેઈંડિય જીવોની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તક તેઈંડિય જીવોની જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૪૮ અહોરાત્રિની સ્થિતિ છે.

૧૩ એવં ચડરિંદિયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ છમ્માસા । અપજ્જત્તયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં । પજ્જત્તયાણ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ છમ્માસા અંતોમુહત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ચતુરિન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— ચતુરિન્દ્રિયોની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાની છે. અપર્યાપ્તક ચતુરિન્દ્રિયની જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે. પર્યાપ્તા ચતુરેન્દ્રિયની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન છ મહિનાની છે.

વિવેચન :-

બેઈંડ્રિય, તેઈંડ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને વિગલેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. તેઓમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એવી બે અવસ્થા છે. અપર્યાપ્તામાં જધન્ય—ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્તાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તાવસ્થાનું અંતમુહૂર્ત બાદ કરવામાં આવે છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
૧.	બેઈંડ્રિય	અંતમુહૂર્ત	૧૨ વર્ષ
૨.	તેઈંડ્રિય	અંતમુહૂર્ત	૪૮ અહોરાત્રિ
૩.	થતુરેન્દ્રિય	અંતમુહૂર્ત	૭ મહિના

તિર્યં પંચેન્દ્રિયોની સ્થિતિ :-

૧૪ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ પુચ્છા જાવ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ તિળણ પલિઓવમાંઃ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— તિર્યં પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— સમુચ્ચય તિર્યં પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્ધ્યોપમની છે.

૧૫ જલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ પુચ્છા જાવ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પુબ્વકોડી ।

એવં સમુચ્છમજલયર પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પુબ્વકોડી ।

અપજ્જતસમુચ્છમજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જતયસમુચ્છમજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પુબ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ગબ્ભવકંતિયજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કો -સેણ પુબ્વકોડી ।

અપજ્જતયગબ્ભવકંતિયજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહણેણ અંતો- મુહુત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જતયગબ્ભવકંતિયજલયરપંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જહણેણ

અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્યાનિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— (૧) જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોડ વર્ષની સ્થિતિ છે.

(૨) સંમૂચ્યે જલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્યાનિકની સ્થિતિ જઘન્ય—અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોડ વર્ષની છે.

(૩) સંમૂચ્યે જલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્યાનિક અપર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્ત છે.

(૪) સંમૂચ્યે જલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્યાનિક પર્યાપ્તકની સ્થિતિ જઘન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

(૫) ગર્ભજ જલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્યાનિક જઘન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

(૬) ગર્ભજ જલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્યાનિક અપર્યાપ્તકની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

(૭) ગર્ભજ જલચર પર્યાપ્તક જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કોડ પૂર્વ વર્ષની છે.

૧૬ ચઢપ્પયથલયરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ ભંતે ! કેવિયકાલં ઠિઝ પણન્તા?

ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ તિળણ પલિઓવમાં ।

સમુચ્છમચડપ્પયથલયરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ પુછ્છા ઉકકોસેણ ચઢરાસીઇવાસસહસ્સાં ।

અપજ્જતયસમુચ્છમચડપ્પયથલયરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જાવ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉકકોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જતયસમુચ્છમચડપ્પયથલયરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જાવ ઉકકોસેણ ચઢરાસીઇવાસસહસ્સાં અંતોમુહુત્તૂણાં ।

ગબ્ધવક્ષકંતિયચડપ્પયથલચરપંચેદ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ જાવ ઉકકોસેણ તિળણ પલિઓવમાં ।

अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पयथलचरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं जाव
उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं ।

पज्जत्तयगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं
जाव उक्कोसेणं तिण्ण पलिओवमाइं अंतोमुहुतूणाइं ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! ચતુષપદ સ્થલચર પંચેદ્રિય તિર્યચ્ય યોનિકની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિ છે.

(૨) સંમૂચ્યિતમ ચતુષપદ સ્થલચરની જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૮૪૦૦૦ વર્ષની છે.

(૩) સંમૂચ્યિતમ ચતુષપદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક અપર્યાપ્તાની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે.

(૪) સંમૂચ્યિતમ ચતુષપદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક પર્યાપ્તાની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૮૪૦૦૦ વર્ષની છે.

(૫) ગર્ભજ ચતુષપદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક સ્થલચરની જધન્ય અંતમુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિ છે.

(૬) ગર્ભજ ચતુષપદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક સ્થલચર અપર્યાપ્તાની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે.

(૭) ગર્ભજ ચતુષપદ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક સ્થલચર પર્યાપ્તાની જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પદ્યોપમની સ્થિતિ છે.

૧૭ ઉરપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવલયકાલં ઠિઈ
પણણતા ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી ।

એવં સમુચ્છિમ ઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ તેવણ્ણ વાસસહસ્રાઇં ।

અપજ્જત્તયસમુચ્છમઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયસમુચ્છમઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ તેવણ્ણ વાસસહસ્રાઇં
અંતોમુહુતૂણાઇં ।

ગબ્ભવક્કંતિયઉરપરિસપ્પથલયર જાવ ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી ।

અપજ્જત્તયગબ્ભવક્કંતિયઉરપરિસપ્પ જાવ જહણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ

અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગબ્ધવક્કંતિયઉરપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી અંતો-
મુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! ઉરપરિસર્પ સ્થલયર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ?

- ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની સ્થિતિ છે.
- (૨) સંમૂચ્યિતમ ઉરપરિસર્પ સ્થલયરની જધન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૫૩૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ છે.
- (૩) સંમૂચ્યિતમ ઉરપરિસર્પ અપર્યાપ્તાની જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.
- (૪) સંમૂચ્યિતમ ઉરપરિસર્પ સ્થલયર પર્યાપ્તાની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૫૩૦૦૦ વર્ષની છે.
- (૫) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પની જધન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.
- (૬) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલયરની અપર્યાપ્તાની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.
- (૭) ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થલયરની પર્યાપ્તાની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વની સ્થિતિ છે.

૧૮ ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ પુછ્છા જાવ જહણેણ અંતોમુહુત્તં ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી ।

સમુચ્છિમભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ બાયાલીસં વાસસહસ્સાઇં ।

અપજ્જત્તયસમુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ જાવ જહણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયસમુચ્છિમભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ બાયાલીસં વાસસહસ્સાઇં અંતોમુહુત્તૂણાઇં ।

ગબ્ધવક્કંતિયભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી ।

અપજ્જત્તયગબ્ધવક્કંતિયભુયપરિસપ્પ જાવ જહણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

પજ્જત્તયગબ્ધવક્કંતિયભુયપરિસપ્પ જાવ ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી અંતો-
મુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની સ્થિતિ કેટલી છે ?

- ઉત્તર— (૧) જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની છે.
- (૨) સંમૂચ્યેભ ભુજપરિસર્પની જધન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૪૨૦૦૦ વર્ષની છે.
- (૩) સંમૂચ્યેભ ભુજપરિસર્પના અપર્યાપ્તાની જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની સ્થિતિ છે.
- (૪) સંમૂચ્યેભ ભુજપરિસર્પના પર્યાપ્તાની જધન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૪૨૦૦૦ વર્ષની છે.
- (૫) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની છે.
- (૬) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના અપર્યાપ્તાની જધન્ય—ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.
- (૭) ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના પર્યાપ્તાની જધન્ય અંતમુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૯ ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણ પુચ્છા જાવ જહણેણ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ।

સમુચ્છિમખહયરપુચ્છા જાવ ઉક્કોસેણ બાવત્તરિં વાસસહસ્સાંઃ ।

અપજ્જતયસમુચ્છિમખહયર જાવ જહણેણ વિ અંતોમુહૃત્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં ।

પજ્જતગસમુચ્છિમખહયર જાવ ઉક્કોસેણ બાવત્તરિં વાસસહસ્સાંઃ અંતોમુહૃત્તૂણાંઃ ।

ગબ્ધવક્કંતિયખહયર જાવ ઉક્કોસેણ પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ।

અપજ્જતયગબ્ધવક્કંતિયખહયર જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહૃત્તં ।

પજ્જતયગબ્ધવક્કંતિયખહયર જાવ ઉક્કોસેણ પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં અંતોમુહૃત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ખેચરતિર્યચ પંચેદિય છુવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

- ઉત્તર— (૧) જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.
- (૨) સંમૂચ્યેભ ખેચરની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૭૨૦૦૦ વર્ષની છે.
- (૩) સંમૂચ્યેભ ખેચરના અપર્યાપ્તાની જધન્ય—ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે.

- (૪) સંમૂચ્છીમ ખેચરની પર્યાપ્તાની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ૭૨૦૦૦વર્ષની છે.
- (૫) ગર્ભજ ખેચરની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ છે.
- (૬) ગર્ભજ ખેચરની અપર્યાપ્તાની જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની સ્થિતિ છે.
- (૭) ગર્ભજ ખેચરની પર્યાપ્તાની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

૨૦ એતેસિં સંગહણિગાહાઓ ભવંતિ । તં જહા-

સમુચ્છીમ પુષ્પકોડી, ચઉરાસીઝિં ભવે સહસ્સાઝિં ।
તેવણા બાયાલા, બાવત્તરિમેવ પક્ખીણિં ॥૧૧૧॥

ગબ્ભમ્મિ પુષ્પકોડી, તિળિણ ય પલિઓવમાઝિં પરમાડ ।
ઉર-ભુયગ પુષ્પકોડી, પલિઉવમાસંખભાગો ય ॥૧૧૨॥

શાલાર્થ :- તેવણા = ત્રેપન, બાયાલા = બેતાલીસ, બાવત્તરિ = બોતેર, સહસ્સાઝિં = હજાર.

ગબ્ભમ્મિ = ગર્ભજની, પરમાડ = પરમ આયુ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, ઉર = ઉરપરિસર્પ, ભુયગ = ભુજપરિસર્પની, પલિઉવમાસંખભાગો = પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ.

ભાવાર્થ :- પૂર્વોક્ત તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ વિષયક વર્ણન સંગ્રહણી ગાથામાં આ પ્રમાણે છે—

સંમૂચ્છીમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં અનુકમથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૧) જલચરની કોડપૂર્વ વર્ષ, (૨) સ્થલચર ચતુર્ષષ્ઠની ૮૪૦૦૦ વર્ષ, (૩) ઉરપરિસર્પ સ્થલચર ૫૩૦૦૦ વર્ષ, (૪) ભુજપરિસર્પ સ્થલચરની ૪૨૦૦૦ વર્ષ, (૫) ખેચરની ૭૨૦૦૦ વર્ષની જાણવી.

ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયમાં અનુકમથી (૧) જલચરની કોડપૂર્વ વર્ષ, (૨) સ્થલચરની ત્રણ પલ્યોપમની, (૩) ઉરપરિસર્પની કોડ પૂર્વ વર્ષની (૪) ભુજપરિસર્પની કોડપૂર્વ વર્ષની, (૫) ખેચરની પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કહી છે. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, ચતુર્ષષ્ઠ સ્થલચર, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ અને ખેચર આ પાંચ ભેદ છે. તે પ્રત્યેકના પુનઃ સંમૂચ્છીમ અને

ગર્ભજ એવા બે ભેદ થાય અને તેના પુનઃ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા આ રીતે ભેદ થાય છે. સૂત્રકારે જલચર આદિ પ્રત્યેક ભેદમાં સાત પ્રશ્ન પૂછી સ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, જે સૂત્રપાઠથી સ્પષ્ટ છે.

ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ પલ્યોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભોગભૂમિના તિર્યચની અપેક્ષાએ સમજવી. કોડપૂર્વની સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી સંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય અને તેથી વધુ સ્થિતિ હોય તો તે અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય છે. ભોગભૂમિમાં અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે, સ્થિતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભોગભૂમિમાં ગર્ભજ સ્થલચર ચતુષ્પદ અને ખેચર બે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોજ હોય છે. સંમૂચ્યેભ-ગર્ભજ સર્વના અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ જધન્ય ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત જ છે અને પર્યાપ્તામાં પણ જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	સંમૂચ્યેભ	ગર્ભજ
૧.	જળચર	કોડપૂર્વ વર્ષ	કોડપૂર્વ વર્ષ
૨.	ચતુષ્પદ સ્થલચર	૮૪૦૦૦ વર્ષ	૩ પલ્યોપમ
૩.	ઉરપરિસર્પ સ્થલચર	૫૩૦૦૦ વર્ષ	કોડ પૂર્વ
૪.	ભુજ પરિસર્પ સ્થલચર	૪૨૦૦૦ વર્ષ	કોડ પૂર્વ
૫.	ખેચર	૭૨૦૦૦ વર્ષ	પલ્યોપમનો અ.સં. ભાગ.

મનુષ્યોની આયુસ્થિતિ :-

૨૧ મણુસ્સાણ ભંતે ! કેવિકાલં ઠિર્ડ પ૦ ? ગોયમા ! જહણેણ અંતોમુહુર્તં ઉક્કોસેણ તિર્ણિણ પલિઓવમાઇં ।

સમુચ્છિમમણુસ્સાણ જાવ જહણેણ અંતોમુહુર્તં ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુર્તં ।

ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણ જાવ જહણેણ અંતોમુહુર્તં ઉક્કોસેણ તિર્ણિણ પલિઓવમાઇં । અપજ્જત્તયગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણ જાવ ઉક્કોસેણ વિ અંતો- મુહુર્તં । પજ્જત્તયગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણ જાવ ઉક્કોસેણ તિર્ણિણ પલિઓવમાઇં અંતોમુહુર્તૂણાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની આયુસ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

સંમૂચીંમ મનુષ્યની જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્તની છે.

ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ જધન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે. અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે. પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યની સ્થિતિ વર્ણવી છે. મનુષ્યગતિમાં માતા-પિતાના શુક-શોષિતના મિશ્રણથી જે જીવો ઉત્પત્ત થાય તે ગર્ભજ મનુષ્ય કહેવાય છે અને ગર્ભજ મનુષ્યના (મળ, મૂત્ર) લોહી, પરુ વગેરે ૧૪ પ્રકારના અશુયિના સ્થાનમાં પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરી જે જીવ ઉત્પત્ત થઈ જાય તે સંમૂચીંમ મનુષ્ય કહેવાય છે. સંમૂચીંમ મનુષ્યો પર્યાપ્તા થતાં નથી. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. તેની જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત છે. ગર્ભજ મનુષ્યના અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ પણ જધન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્તની છે. ગર્ભજ મનુષ્યના પર્યાપ્તાની જધન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની છે, તે દેવકુરુ ઉત્તરકુરુ ભોગભૂમિની અપેક્ષાએ સમજવી તથા ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં કાળપરિવર્તન થાય છે. તેમાં સુષ્પમા-સુષ્પમા નામના પ્રથમ આરાની અપેક્ષાએ સમજવી.

મનુષ્યની સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જધન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧.	અપર્યા. સંમૂચીંમ મનુષ્ય	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત
૨.	અપર્યા. ગર્ભજ મનુષ્ય	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્ત
૩.	પર્યા. ગર્ભજ મનુષ્ય	અંતમુહૂર્ત	અંતમુહૂર્તન્યૂન ઉ પલ્યોપમ

વ્યંતર દેવોની સ્થિતિ :-

૨૨ વાણમંતરાણ ભંતે ! દેવાણ કેવિયકાલં ઠિર્ડ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ દસવાસસહસ્રાં ઉકકોસેણ પલિઓવમં ।

વાણમંતરીણ ભંતે ! દેવીણ કેવિયકાલં ઠિર્ડ પણન્તા ? ગોયમા ! જહણેણ દસવાસસહસ્રાં ઉકકોસેણ અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! વાણવ્યંતરદેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧ પલ્યોપમની છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન ! વાણિયંતર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જધન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપદ્ધોપમની છે.

જ્યોતિષ દેવોની સ્થિતિ :-

૨૩ જોઇસિયાણ ભંતે ! દેવાણ પુછ્છા જાવ જહણેણ અદૃભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણ પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમબ્ધહિયં ।

જોઇસીણ ભંતે ! દેવીણ જાવ જહણેણ અદૃભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણ અદ્ધપલિઓવમં પણાસાએ વાસસહસ્સેહિં અબ્ધહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! જ્યોતિષ દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? યાવત્ જધન્ય પદ્ધોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પદ્ધોપમની સ્થિતિ છે.

પ્રશ્ન— જ્યોતિષ દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ? યાવત્ જધન્ય પદ્ધોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પદ્ધોપમની સ્થિતિ છે.

૨૪ ચંદવિમાણાણ ભંતે ! દેવાણ જાવ જહણેણ ચડભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણ પલિઓવમં વાસસયસહસ્સહિયં ।

ચંદવિમાણાણ ભંતે ! દેવીણ જાવ જહણેણ ચડભાગપલિઓવમ ઉક્કોસેણ અદ્ધપલિઓવમં પણાસાએ વાસસહસ્સેહિં અબ્ધહિયં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! ચંદવિમાનવાસીદેવોની યાવત્ જધન્ય સ્થિતિ પદ્ધોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ લાખ વર્ષ અધિક એક પદ્ધોપમની છે.

ભંતે ! ચંદવિમાનવાસી દેવીઓની યાવત્ સ્થિતિ જધન્ય પદ્ધોપમનો ચોથો ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધપદ્ધોપમની છે.

૨૫ સૂરવિમાણાણ ભંતે ! દેવાણ જાવ જહણેણ ચડભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણ પલિઓવમં વાસસહસ્સાહિયં ।

સૂરવિમાણાણ ભંતે ! દેવીણ જાવ જહણેણ ચડભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણ અદ્ધપલિઓવમં પંચહિંવાસસએહિં અહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભંતે ! સૂર્યવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય પદ્ધોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૦૦ વર્ષ અધિક એક પદ્ધોપમની સ્થિતિ છે.

ઉત્તર— ભંતે ! સૂર્યવિમાનની દેવીઓની યાવત્ સ્થિતિ જધન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમની છે.

૨૬ ગહવિમાણાણં ! દેવાણં જાવ જહણેણં ચડભાગપલિઓવમં ઉકકોસેણં પલિઓવમં । ગહવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણેણં ચડભાગપલિઓવમં ઉકકોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- ગ્રહવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્યોપમની છે. ગ્રહવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ જધન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્યોપમની છે.

૨૭ ણકુખતવિમાણાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણેણં ચડભાગપલિઓવમં ઉકકોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ણકુખતવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણેણં ચડભાગપલિઓવમં ઉકકોસેણં સાતિરેગં ચડભાગપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! નક્ષત્ર વિમાનના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય પલ્યોપમનો ચોથોભાગ ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ પલ્યોપમની છે.

ભંતે ! નક્ષત્ર વિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ જધન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

૨૮ તારાવિમાણાણં ભંતે ! દેવાણં જાવ જહણેણં અદૃભાગપલિઓવમં ઉકકોસેણં ચડભાગપલિઓવમં ।

તારાવિમાણાણં ભંતે ! દેવીણં જાવ જહણેણં અદૃભાગપલિઓવમં ઉકકોસેણં સાતિરેગં અદૃભાગપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! તારાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય પલ્યોપમનો આઠમા ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

ભંતે ! તારા વિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય પલ્યોપમના આઠમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના આઠમા ભાગની સાધિક છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્થિતિ વર્ણવામાં આવી છે. જે સ્થિતિ સૂત્રપાઠી જ સ્પષ્ટ છે. જ્યોતિષ્ક

દેવોના પાંચ ભેદ છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ નક્ષત્ર અને તારા. તેઓના વિમાનાવાસ મધ્યલોકમાં છે. સમપૃથીથી ૭૮૦ યોજનથી શરૂ કરી ૮૦૦ યોજન સુધી અર્થાત् ૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષ્ક દેવો રહેલા છે. મનુષ્યલોક-અઢીદ્વીપમાં આ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષ્ક દેવો મેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેના કારણે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં દિવસ-રાત થાય છે. અઢીદ્વીપની બહાર જ્યોતિષ્ક મંડળ સ્થિર છે. તેથી ત્યાં રાત-દિવસનું પરિવર્તન નથી.

અન્યો પ્રતોમાં સમુચ્ચયય જ્યોતિષી દેવની અને તારા વિમાનવાસી દેવની જધન્ય સ્થિતિસાધિક પલ્યોપમના આઠમા ભાગની કહી છે, પરંતુ પ્રક્ષાપના સૂત્રના ચોથા પદમાં પલ્યોપમના આઠમા ભાગની છે. માટે પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તે જ પાઠ સ્વીકારેલ છે થોકડાઓમાં પણ તેમ જ પ્રચલિત છે. માટે અનુયોગદાર સૂત્રમાં આ સાધિકનો પાઠ અશુદ્ધ પ્રતીત થાય છે.

વૈમાનિક બાર દેવલોકના દેવોની સ્થિતિ :-

૨૯ વેમાણિયાણ ભંતે ! દેવાણ જાવ જહણ્ણેણ પલિઓવમં ઉકકોસેણ તેત્તીસં સાગરોવમાઇં ।

વેમાણીણ ભંતે ! દેવીણ જાવ જહણ્ણેણ પલિઓવમં ઉકકોસેણ પણપણણં પલિઓવમાઇં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ઉત્ત સાગરોપમની છે.

૩૦ સોહમ્મે ણ ભંતે ! કષ્પે દેવાણ જાવ જહણ્ણેણ પલિઓવમં ઉકકોસેણ દોણણ સાગરોવમાઇં ।

સોહમ્મે ણ ભંતે ! કષ્પે પરિગાહિયાણ દેવીણ જાવ જહણ્ણેણ પલિઓવમં ઉકકોસેણ સત્ત પલિઓવમાઇં ।

સોહમ્મે ણ ભંતે ! કષ્પે અપરિગાહિયાણ દેવીણ જાવ જહણ્ણેણ પલિઓવમં ઉકકોસેણ પણાસં પલિઓવમાઇં ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! સૌધર્મકલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમની છે.

ભંતે ! સૌધર્મકલ્પની પરિગૃહિતાદેવીઓની સ્થિતિ યાવત્ જધન્ય એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ

સાત પલ્યોપમની છે.

ભંતે ! સૌધર્મ કલ્પની અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવતું જધન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦ પલ્યોપમની છે.

૩૧ ઈસાણે ણં ભંતે ! કષ્પે દેવાણં જાવ જહણેણં સાઇરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાઇરેગાં દો સાગરોવમાંઁ ।

ઈસાણે ણં ભંતે ! કષ્પે પરિગગહિયાણં દેવીણં જાવ જહણેણં સાઇરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં ણવ પલિઓવમાંઁ ।

ઈસાણે ણં ભંતે ! કષ્પે અપરિગગહિયાણં દેવીણં જાવ જહણેણં સાઇરેગં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાંઁ ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! ઈશાન કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવતું જધન્ય સાતિરેક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાતિરેક બે સાગરોપમ.

ભંતે ! ઈશાન કલ્પની પરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવતું જધન્ય સાધિક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પલ્યોપમની છે.

હે ભગવન્ ! ઈશાન કલ્પની અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ યાવતું જધન્ય સાધિક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૫ પલ્યોપમની છે.

૩૨ સણંકુમારે ણં ભંતે ! કષ્પે દેવાણં જાવ જહણેણં દો સાગરોવમાંઁ ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાંઁ ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવતું જધન્ય બે સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમની છે.

૩૩ માહિંદે ણં ભંતે ! કષ્પે દેવાણં જાવ જહણેણં સાઇરેગાં દો સાગરોવમાંઁ, ઉક્કોસેણં સાઇરેગાં સત્ત સાગરોવમાંઁ ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ યાવતું જધન્ય સાધિક બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ઉ સાગરોપમ.

૩૪ બંભલોએ ણં ભંતે ! કષ્પે દેવાણં જાવ જહણેણં સત્ત સાગરોવમાંઁ ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાંઁ ।

ભાવાર્થ :- ભંતે ! બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોની યાવત્ જધન્ય સ્થિતિ ૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ દસ સાગરોપમ છે.

૩૫ લંતએ કષ્પે જાવ જહણેણ દસ સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ ચોદ્દસ સાગરોવમાં। મહાસુકકે જાવ જહણેણ ચોદ્દસ સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ સત્તરસ સાગરોવમાં। સહસ્સારે જાવ જહણેણ સત્તરસ સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ અદ્વારસ સાગરોવમાં। આણએ જાવ જહણેણ અદ્વારસ સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ એ ક્લૂણવીસં સાગરો- વમાં। પાણએ જાવ જહણેણ એગૂણવીસં સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ વીસં સાગરો- વમાં। આરણે જાવ જહણેણ વીસં સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ એક્કવીસં સાગરો- વમાં। અચ્ચુએ જાવ જહણેણ એક્કવીસં સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ બાવીસં સાગરોવમાં।

ભાવાર્થ :- લંતક કલ્પના દેવોની જધન્ય સ્થિતિ ૧૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ સાગરોપમનીછે.

મહાશુક કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય ૧૪ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭ સાગરોપમની છે.

સહસ્રાર કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય ૧૭ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ સાગરોપમની છે.

આણત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય ૧૮ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૯ સાગરોપમની છે.

પ્રાણત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય ૧૯ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ સાગરોપમની છે.

આરણ કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય ૨૦ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૧ સાગરોપમની છે.

અચ્યુત કલ્પના દેવોની સ્થિતિ જધન્ય ૨૧ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૨ સાગરોપમની છે.

ગૈવેયક દેવોની સ્થિતિ :-

૩૬ હેદ્દિમહેદ્દિમગેવેજ્જવિમાણેસુ જાવ જહણેણ બાવીસં સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ તેવીસં સાગરોવમાં।

હેદ્દિમમજ્જિમગેવેજ્જવિમાણેસુ જાવ જહણેણ તેવીસં સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ ચઉવીસં સાગરોવમાં।

હેદ્દિમઠવરિમગેવેજ્જ જાવ જહણેણ ચઉવીસં સાગરોવમાં ઉક્કોસેણ પણવીસં સાગરોવમાં।

મજિઝમ હેટ્ટિમગેવેજ્જ જહણેણ પણવીસં સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ છ્બ્બીસં સાગરોવમાઇં ।

મજિઝમમજિઝમગેવેજ્જ જાવ જહણેણ છ્બ્બીસં સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ સત્તાવીસં સાગરોવમાઇં ।

મજિઝમઉવરિમગેવેજ્જ જાવ જહણેણ સત્તાવીસં સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ અદ્ભુતીસં સાગરોવમાઇં ।

ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જ જાવ જહણેણ અદ્ભુતીસં સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ એકકૂણતીસં સાગરોવમાઇં ।

ઉવરિમમજિઝમગેવેજ્જ જાવ જહણેણ એકકૂણતીસં સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ તીસં સાગરોવમાઇં ।

ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જ જાવ જહણેણ તીસં સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ એકકતીસં સાગરોવમાઇં ।

ભાવાર્થ :- અધસ્તન અધસ્તન ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૭ સાગરોપમની છે.

અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૩ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ સાગરોપમની છે.

અધસ્તન ઉપરિમ ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૪ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૫ સાગરોપમની છે.

મધ્યમ અધસ્તન ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ ૨૫ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૬ સાગરોપમની છે.

મધ્યમ મધ્યમગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૬ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૭ સાગરોપમની છે.

મધ્યમ ઉપરિમ ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૭ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૨૮ સાગરોપમની છે.

ઉપરિમ અધસ્તન ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૮ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૨૯ સાગરોપમની છે.

ઉપરિમ મધ્યમ ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૨૯ સાગરોપમની, ઉત્કૃષ્ટ ૩૦ સાગરોપમની છે.

ઉપરિમ ઉપરિમ ગ્રૈવેયકની સ્થિતિ જધન્ય ૩૦ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ સાગરોપમની છે.

અનુતર વિમાનવાસી દેવોની સ્થિતિ :-

૩૭ વિજય-વેજયંત-જયંત-અપરાજિતવિમાણેસુ જાવ જહણેણ એકકતીસં

સાગરોવમાઇં ઉક્કોસેણ તેતીસં સાગરોવમાઇં ।

સવ્વદૃસિદ્ધે ણ ભંતે ! મહાવિમાણે દેવાણં જાવ અજહણ્ણમણુક્કોસં તેતીસં સાગરોવમાઇં । સે તં સુહુમે અદ્ધાપલિઓવમે । સે તં અદ્ધાપલિઓવમે ।

ભાવાર્થ :- વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત વિમાનના દેવોની સ્થિતિ જગન્ય ઉઠ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉત સાગરોપમની છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની છે ?

ઉત્તર— સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનના દેવોની સ્થિતિ અજગન્ય—અનુત્કૃષ્ટ ઉત સાગરોપમની છે.

આ રીતે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે, તેમજ અદ્ધાપલ્યોપમની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સૌધર્મ દેવલોકથી અચ્યુત પર્યતના ૧૨ દેવલોકને કલ્પોપપત્ર કહેવાય છે. તેમાં ઈન્દ્ર(રાજા સમાન), સામાનિક દેવો, સૈનિક દેવો તેવા ભેદ છે. ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત છે. ત્યાં ઈન્દ્ર સામાનિક આદિ ભેદ નથી તે સર્વ દેવો અહમેન્દ્ર છે અર્થાત् સ્વયં રાજા જેવા છે. ત્યાં શાસક શાસ્તાના ભેદ નથી માટે તે કલ્પાતીત કહેવાય છે.

પ્રથમ બે દેવલોક સુધી દેવીઓ છે. તેમાં દેવોની ગ્રહણ કરેલી દેવીઓ પરિગૃહીતા કહેવાય છે અને કોઈ એક દેવની ગ્રહણ કરેલ ન હોય તેવી દેવીઓ અપરિગૃહીતા કહેવાય છે. ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકમાં દેવીઓ નથી. માટે બે દેવલોક સુધી જ દેવીઓની સ્થિતિ વર્ણવી છે. અહીં સૂત્રમાં સૂત્રકારે પાંચ અનુત્તર વિમાનના નામ બતાવ્યા છે પણ ગ્રૈવેયકના નામ બતાવ્યા નથી. તે નામ આ પ્રમાણે છે— અધસ્તનત્રિકના ભક્ત, સુભક્ત, સુજીત, મધ્યમત્રિકના સૌમનસ્ય, પ્રિયર્થન, સુદર્શન અને ઉપરિમત્રિકના અમોહ, સુમતિ, યશોધર. આ નવનામ ગ્રૈવેયકના છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં સર્વ જીવો એકાવતારી—એક ભવ મનુષ્યનો કરી મોક્ષ જનારા હોય છે, તેથી તેને મહાવિમાન કહું છે. સર્વાર્થસિદ્ધ સિવાયના અન્ય સર્વ દેવલોકોમાં જગન્ય ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે. જગન્ય—ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેની સ્થિતિ મધ્યમ કહેવાય છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના સર્વ દેવોની એક સરખી ઉત સાગરોપમની જ સ્થિતિ હોય છે. તે સૂચવવા જ ત્યાં 'અજગન્ય—અનુત્કૃષ્ટ' પદ આપ્યું છે. બધા જ દેવોની અપર્યાપ્ત અવસ્થાની સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ છે અને પર્યાપ્તાવસ્થાની સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત ન્યૂન જે દેવલોકની જેટલી સ્થિતિ કહી છે, તેટલી જાણવી. અહીં પર્યાપ્તા—અપર્યાપ્તાનો ભેદ કર્યો ન હોવાથી સામાન્ય રૂપે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવી છે. તેથી અંતમુહૂર્ત ન્યૂન કહું નથી. આ આયુ— સ્થિતિમાં પલ્યોપમ—સાગરોપમની જે સ્થિતિઓ છે તે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ રૂપ જાણવી.

આ રીતે સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમના વર્ણનમાં અહીં ચારગતિના જીવોની સ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન

કરવામાં આવ્યું છે.

ચારે નિકાયના દેવોની સ્થિતિ

ક્રમ	નામ	જગન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
ભવનપતિ			
૧.	અસુરકુમાર	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાધિક એક સાગરોપમ
૨.	અસુરકુમારદેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાડાચાર પલ્યોપમ.
૩.	નવનિકાયના દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દેશોન બે પલ્યોપમ
૪.	નવનિકાય દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દેશોન એક પલ્યોપમ
વાણવ્યંતર દેવો			
૧.	વ્યંતર દેવો	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	એક પલ્યોપમ
૨.	વ્યંતર દેવીઓ	" અર્ધ પલ્યોપમ	
જ્યોતિષ્ક દેવો			
૧.	જ્યોતિષ્ક દેવો ઔદ્ઘિક	પલ્યોપમ નો આઠમો ભાગ	એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમ
૨.	જ્યોતિષ્ક દેવીઓ ઔદ્ઘિક	પલ્યનો આઠમો ભાગ	૫૦૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યો.
૩.	ચંદ્રદેવ	પલ્યોપમનો ચોથોભાગ	૧લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ.
૪.	ચંદ્રની દેવીઓ	પલ્યનો ચોથોભાગ	૫૦૦૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમ
૫.	સૂર્યદેવ	પલ્યનો ચોથોભાગ	હજાર વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ
૬.	સૂર્યદેવી	પલ્યનો ચોથોભાગ	૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યો.
૭.	ગ્રહદેવો	પલ્યનો ચોથોભાગ	૧ પલ્યોપમ

૮.	ગ્રહદેવીઓ	પલ્યનો ચોથોભાગ	અર્ધ પલ્યોપમ
૯.	નક્ષત્રદેવ	પલ્યનો ચોથોભાગ	અર્ધ પલ્યોપમ
૧૦.	નક્ષત્રદેવી	પલ્યનો ચોથોભાગ	સાધિક પલ્યનો ચોથો ભાગ
૧૧.	તારા દેવ	પલ્યનો આઠમો ભાગ	પલ્યનો ચોથો ભાગ
૧૨.	તારાદેવી	પલ્યનો આઠમોભાગ	સાધિક પલ્યનો આઠમો ભાગ
વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ			
૧.	સૌધર્મકલ્પ દેવ	૧ પલ્યોપમર સાગરોપમ	
૧.	સૌધર્મકલ્પ પરિગૃહીતા દેવી	૧ પલ્યોપમ૭ પલ્યોપમ	
૧.	સૌધર્મકલ્પ અપરિગૃહીતાદેવી	૧ પલ્યોપમ૫૦ પલ્યોપમ	
૨.	ઈશાનકલ્પના દેવ	સાધિક પલ્યોપમ	સાધિક ૨ સાગરોપમ
૨.	ઈશાનકલ્પની પરિગૃહીતા દેવી	સાધિક પલ્યોપમ	૮ પલ્યોપમ
૨.	ઈશાનની અપરિગૃહીતાદેવી	સાધિક પલ્યોપમ	૫૫ પલ્યોપમ
૩.	સનત્કુમાર કલ્પના દેવો	૨ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
૪.	માહેન્રકલ્પના દેવો	સાધિક ૨ સાગરોપમ	સાધિક ૭ સાગરોપમ
૫.	બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવો	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૬.	લાંતક કલ્પના દેવો	૧૦ "	૧૪ "
૭.	મહાશુક કલ્પના દેવો	૧૪ "	૧૭ "
૮.	સહસ્રાર કલ્પના દેવો	૧૭ "	૧૮ "
૯.	આનત કલ્પના દેવો	૧૮ "	૧૯ "
૧૦.	પ્રાણત કલ્પના દેવો	૧૯ "	૨૦ "
૧૧.	આરણ કલ્પના દેવો	૨૦ "	૨૧ "
૧૨.	અચ્યુત કલ્પના દેવો	૨૧ "	૨૨ "

૧૩.	પ્રથમ ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૨ "	૨૩ "
૧૪.	બીજુ ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૩ "	૨૪ "
૧૫.	ત્રીજુ ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૪ "	૨૫ "
૧૬.	ચોથી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૫ "	૨૬ "
૧૭.	પાંચમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૬ "	૨૭ "
૧૮.	છદ્દી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૭ "	૨૮ "
૧૯.	સાતમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૮ "	૨૯ "
૨૦.	આઠમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૨૯ "	૩૦ "
૨૧.	નવમી ગ્રૈવેયકના દેવો	૩૦ "	૩૧ "
૨૨.	ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો	૩૧ "	૩૩ "
૨૬.	સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો	અજઘન્ય અનુતૃપ્તિ	તૃતી સાગરોપમની સ્થિતિ.

॥ પ્રકરણ-૨૪ સંપૂર્ણ ॥

પચ્ચીસમું પક્કરણ

કાલપ્રમાણમાં ક્ષેત્રપલ્યોપમ

ક્ષેત્ર પલ્યોપમ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ખેત્તપલિઓવમે ? ખેત્તપલિઓવમે દુવિહે પળ્ણતે, તં જહા-
સુહુમે ય વાવહારિએ ય । તત્થ ણ જે સે સુહુમે સે ઠપ્પે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર પલ્યોપમના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે – ૧. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ ૨. વ્યાવહારિક
ક્ષેત્રપલ્યોપમ. તેમાં જે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ છે, તે સ્થાપનીય છે. તેનું વર્ણન પછી કરશે.

૨ તત્થ ણ જે સે વાવહારિએ, સે જહાનામણ પલ્લે સિયા જોયણ આયામ-
વિકન્ખંભેણ, જોયણ ઉછું ઉચ્ચવત્તેણ, તં તિગુણ સવિસેસં પરિકન્ખેવેણ; સે ણ
પલ્લે એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ભરિએ વાલગગકોડીણ । તે ણ વાલગગા
ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાઓ હરેજ્જા, જાવ ણો પૂછ્છાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા ।
જે ણ તસ્સ પલ્લાસ્સ આગાસપએસા તેહિં વાલગગેહિં અપ્ફુણા તતો ણ સમએ
સમએ ગએ એગમેં આગાસપએસં અવહાય જાવઝણં કાલેણ સે પલ્લે ખીણે
જાવ ણિદ્ધિએ ભવઝ । સે તં વાવહારિએ ખેત્તપલિઓવમે ।

એસિં પલ્લાણ કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।

તં વાવહારિયસ્સ ખેત્તસાગરોવમસ્સ એગસ્સ ભવે પરિમાણ ॥૧૧૩॥

ભાવાર્થ :- ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી એક યોજન લાંબો, પહોળો, ઊડો અને કાંઈક અધિક ત્રણગુણી
પરિધિવાળા એક પલ્યને(કૂવાને) બે, ત્રણ દિવસથી સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાલાગ્ર કોટિઓથી
ઢાંસીઠાંસીને એવી રીતે ભરવામાં આવે કે અજિન તે વાલાગ્રને બાળી ન શકે, પવન તેને ઉડાડી ન શકે, તેમાં
કોહવાટ થઈ ન શકે, તે સડી ન શકે અને તેમાં દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. ત્યાર પછી તે પલ્યમાંથી સમયે—
સમયે વાલાગ્રોથી રૂપશર્ણાયેલા આકાશપ્રદેશોમાંથી એક—એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢતાં—કાઢતાં, જેટલા
સમયમાં તે પલ્ય ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે.

તે વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમને દસ કોડાકોડીથી ગુણતાં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ બને છે અર્થાત્ દસ કોડાકોડી વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ બરાબર એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને અદ્ધાપલ્યોપમની જેમ જ અહીં ઉત્સેધાંગુલના માપથી એક યોજન પ્રમાણ લાંબા પહોળા, ઊડા પલ્યને તે જ રીતે વાલાગ્રથી ભરવો. વાલાગ્રને બહાર કાઢવામાં તે બંને પલ્યમાં સમયની મુખ્યતા હતી જ્યારે અહીં ક્ષેત્રની મુખ્યતા છે. તે વાલાગ્રોએ જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શયા છે, તે આકાશપ્રદેશમાંથી સમયે—સમયે એક—એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢતાં સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશ બહાર નીકળી જાય, ત્યારે એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ થાય છે. એક—એક વાલાગ્ર પોતાની છએ દિશામાં અસંખ્યાત—અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશને સ્પર્શને રહે છે. આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાલ વ્યતીત થાય છે.

૩ એહિં વાવહારિએહિં ખેત્તપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં કિં પયોયણ ? એએ હિં ણત્થિ કિંચિપ્પાઓયણ, કેવલં તુ પણવણ પણવિજ્જઇ । સે તં વાવહારિએ ખેત્તપલિ- ઓવમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ? તેનું કથન શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર— આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ—સાગરોપમથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેની માત્ર પ્રરૂપણ કરાય છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ સમજવામાં તે સહાયક બને છે માટે તેની પ્રરૂપણ સૂત્રકારે કરી છે. આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમ-સાગરોપમ :-

૪ સે કિં તં સુહુમે ખેત્તપલિઓવમે ?

સુહુમે ખેત્તપલિઓવમે સે જહાણામએ પલ્લે સિયા જોયણ આયામ-વિક્રખંભેણ, જોયણ ઉઙું ડચ્વત્તેણ, તં તિગુણ સાવિસેસં પરિક્રેવેણ; સે ણં પલ્લે એગાહિય-બેહિય-તેહિય જાવ ઉક્કોસેણ સત્તરત્ત-પરૂઢાણ સમ્મદૃ સણિણચિત્તે ભરિએ વાલગ્ગ-કોડીણ । તત્થ ણં એગમેગે વાલગ્ગ અસંખેજ્જાઇં ખંડાઇં કજ્જઇ, તે ણં વાલગ્ગ દિટ્ટીઓગાહણાઓ અસંખેજ્જઇભાગમેત્તા સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ સરીરોગાહણાઓ

અસંખેજ્જગુણા । તે ણ વાલગ્ગા ણો અગ્ગી ડહેજ્જા, ણો વાડ હેરજ્જા, ણો કુચ્છેજ્જા, ણો પલિવિદ્ધસેજ્જા, ણો પૂઝત્તાએ હવ્વમાગચ્છેજ્જા । જે ણ તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપદેસા તેહિં વાલગ્ગેહિં અણ્ણુણા વા અણ્ણુણા વા તઓ ણ સમએ સમએ ગતે એગમેગં આગાસપદેસં અવહાય જાવિએણ કાલેણ સે પલ્લે ખીણે ણીરએ ણિલ્લેવે ણિદ્ધિએ ભવિઃ । સે તં સુહુમે ખેત્તપલિઓવમે ।

શાદીાર્થ :- અણ્ણુણા = સ્પર્શાયેલા, અણ્ણુણા = નહીં સ્પર્શાયેલા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જેમ કે કોઈ એક યોજન લાંબા, પહોળા, ઊંડા અને સાધિક ત્રણગુણી પરિધિવાળા પલ્યને એક, બે, ત્રણ યાવત્ત સાત દિવસના ઉગેલા વાલાગ્રોના પ્રત્યેકના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ટુકડા કરી ભરવામાં આવે. તે વાળના પ્રત્યેક ટુકડા, દસ્તિના વિષયભૂત પદાર્થની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ભાગપ્રમાણ નાના અને સૂક્ષ્મ પનક જીવોની શરીરાવગાહના કરતાં અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. તે વાલાગ્ ખંડો પલ્યમાં એવા ઠાંસીને ભરવામાં આવે કે અજીન તેને બાળી ન શકે, વાયુ તેને ઊડાડી ન શકે, ન તો તે સડી શકે, ન પાણીથી ભીજાય કે ન કોહવાય શકે, ન તેમાં દુર્ગધ ઉત્પન્ન થઈ શકે. તે વાલાગ્ ખંડોએ પલ્યમાં રહેલા જે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શા હોય અને જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શા ન હોય અર્થાત્ પલ્યગત સર્વ આકાશપ્રદેશમાંથી પ્રતિસમય એક-એક આકાશપ્રદેશને બહાર કાઢવામાં આવે અને જેટલા સમયમાં તે પલ્ય કીણ, નિર્બંપ, નીરજ અને વિશુદ્ધ થઈ જાય, સર્વ આકાશપ્રદેશ નીકળી જાય, તેટલા કાળને સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે.

૫ તત્થ ણ ચોયએ પણવગં એવં વયાસી- અતિથ ણ તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપએ સા જે ણ તેહિં વાલગ્ગેહિં અણ્ણુણા ? હત્થા અતિથ । જહા કો દિદુંતો ?

સે જહાણામએ કોઢુએ સિયા કોહંડાણ ભરિએ, તત્થ ણ માઉલુંગા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ બિલ્લા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ આમલયા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ બયરા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ ચણગા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ મુગગા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ સરિસવા પકિખત્તા તે વિ માયા, તત્થ ણ ગંગાવાલુયા પકિખત્તા સા વિ માયા, એવામેવ એણ દિદુંતેણ અતિથ ણ તસ્સ પલ્લસ્સ આગાસપએસા જે ણ તેહિં વાલગ્ગેહિં અણ્ણુણા ।

એસિં પલ્લાણં, કોડાકોડી હવેજ્જ દસગુણિયા ।
તં સુહુમસ્સ ખેત્તસાગરોવમસ્સ, એગસ્સ ભવે પરિમાણં ॥૧૧૪॥

ભાવાર્થ :- સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમના વિષયમાં ગુરુશ્રીએ પ્રરૂપણ કરી, ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું.

પ્રશ્ન— શું વાલાગ્રથી ભરેલા તે પલ્યમાં કોઈ એવા આકાશપ્રદેશ પણ હોઈ શકે કે જે તે વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ હોય ?

ઉત્તર— હા, તે પલ્યમાં વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ પણ હોય છે.

પ્રશ્ન— આ વિષયમાં કોઈ દસ્તાંત છે ?

ઉત્તર—હા, જેમ કોઈ કોઈમાં (૧) કોળાને ભરવામાં આવ્યા હોય અને (૨) તેમાં બિજોરા નાંખવામાં આવે તો તે તેમાં સમાઈ જાય છે, (૩) તેમાં બીલા નાંખવામાં આવે તો સમાઈ જાય છે, (૪) તેમાં આમળા નાંખવામાં આવે તો તે પણ સમાઈ જાય છે, (૫) તેમાં કુમશઃ બોર, (૬) ચણા, (૭) મગ, (૮) સરસવ, (૯) ગંગાની રેતી નાંખવામાં આવે તો તે સમાઈ જાય છે. આ જ રીતે આ દસ્તાંતથી તે પલ્યમાં પણ વાલાગ્રથી અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ હોય છે.

આ સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમને દસ કોડાકોડીથી ગુણતા એક સૂક્ષ્મક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ વર્ણિત કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં સમયે—સમયે વાલાગ્રથી સ્પર્શાયેલા આકાશપ્રદેશ કાઢવાનું વિધાન છે અને તેમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ સમાપ્ત થઈ જાય અર્થાત્ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાલ પ્રમાણ છે. સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં તે પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત—અસંખ્યાત ખંડ કરી પલ્યમાં ભરવામાં આવે છે અને પલ્યમાં રહેલ વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ—અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશને બહાર કાઢવામાં આવે છે માટે વ્યાવહારિક પલ્યોપમ કરતાં આ સૂક્ષ્મ પલ્યોપમ અસંખ્યાત ગણો મોટો છે.

શંકા :- સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમની કાળગણનામાં જો પલ્યમાં રહેલા વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ સર્વ આકાશ પ્રદેશ ગ્રહણ થાય છે, તો વાલાગ્રને પલ્યમાં ભરવાનું કથન શા માટે ?

સમાધાન :- 'દસ્તિવાદ' અંગમાં કેટલાક દ્રવ્યોની ગણના આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમના સ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશથી કરાય છે, કેટલાક દ્રવ્યોની ગણના અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશથી કરાય છે માટે વાલાગ્રથી પલ્ય ભરવાની વાત પણ સપ્રયોજન છે.

શંકા :- વાલાગ્રથી ઠાંસીઠાંસીને ભરવામાં આવેલા પલ્યમાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશ કેમ સંભવે ? તેમાં ખાલી જગ્યા તો હોતી નથી ?

સમાધાન :- કોઈ કોઈમાં કોળા ભર્યા હોય અને તેમાં બિજોરા નાંખવામાં આવે તો સમાય જાય છે કારણ

કે તેમાં ઘણા આકાશપ્રદેશ કોળાથી અસ્પૃષ્ટ હોય છે. તેમાં આંબળા બોર, ચણા, મગ અને સરસવ નાંખતા અને અંતે ગંગાની રેતી નાંખતા તે પણ સમાય જાય છે કારણ કે તેમાં આકાશપ્રદેશ અણસ્પર્શાયેલા હોય છે, તે અન્ય પદાર્થને જગ્યા આપી દે છે. આ દાખાંતથી સૂત્રકારનો આશય સ્પષ્ટ થાય છે કે વાલાઓ પણ સ્થૂલ છે એટલે તે પદ્યમાં ભરવા છતાં તેની વચ્ચે સૂક્ષ્મ અંતરાલ રહે છે અને તે અંતરાલના આકાશપ્રદેશ અસ્પૃષ્ટ કહેવાય છે.

જેમ દિવાલ ઠોસ લાગે, છતાં તેમાં અસ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશ હોય છે અને તેથી જ તેમાં ખીલી પ્રવેશો છે. પ્રદેશોની સધનતાના કારણે પોલાણ જગ્ણાતું નથી પણ પોલાણ હોય જ છે. તેમ પદ્યમાં ઠાંસીને વાલાઓ ભરવા છતાં તેમાં અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ સ્પર્શાયા વિનાના રહી જાય છે. માટે જ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પદ્યોપમને સમજાવવા સ્પૃષ્ટ અસ્પૃષ્ટ બંને પ્રકારના આકાશપ્રદેશને અપહૃત કરવાનું સૂત્રકારે કર્યું છે.

૬ એહિં સુહુમેહિં ખેત્તપલિઓવમ-સાગરોવમેહિં કિં પાઓયણં ?

એહિં સુહુમેહિં પલિઓવમ-સાગરોવમેહિં દિદ્ગ્નિવાએ દવ્વાં મવિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પદ્યોપમ—સાગરોપમનું શું પ્રયોજન છે ?

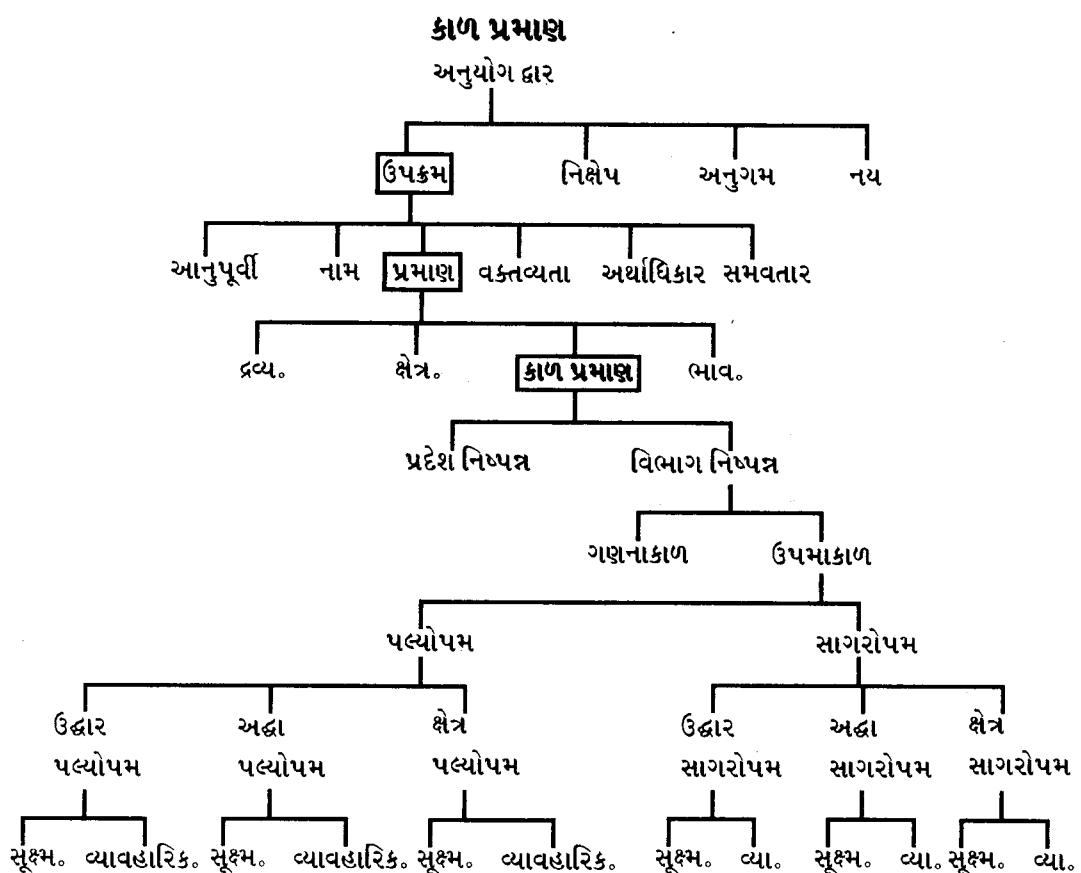
ઉત્તર— આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પદ્યોપમ—સાગરોપમ દ્વારા દાસ્તિવાદમાં કથિત દવ્વોનું માન કરવામાં આવે છે.

૭ પ્રકારના પદ્યોપમ

ક્રમ	નામ	પદ્યનું માપ	પદ્યમાં ભરાતા વાલાઓનું સ્વરૂપ	પદ્યમાંથીવાલાગ બહારકાઢવાનો સમય	પદ્ય ખાલી થવામાંવ્યતીત થતો સમય	પ્રયોજન
૧.	વ્યાવહારિક ઉદ્વાર પદ્યોપમ	ઉત્સેધાંગુલથી ૧ યોજન લાંબો ૧ યોજન પહોળો ૧ યોજન ઊડો	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા વાળ.	સમયે-સમયે એક વાલાઓ કાઢવો	સંખ્યાત સમય પરિમિતકાળ	સૂક્ષ્મ પદ્યોપમને સમજાવવા પ્રરૂપણ કરી છે.
૨.	સૂક્ષ્મ ઉદ્વાર પદ્યોપમ.	"	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા પ્રત્યેક વાલાઓના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ટુકડા	"	સંખ્યાત વર્ષ કોટિ પરિમિત કાળ	દીપ-સમુત્તેનું માન કરાય છે. પરચીશ કોડકોડ સમય જેટલા દીપ સમુદ્ર છે.
૩.	વ્યાવહારિક	"	૧ થી ૭ દિવસના	સો-સો વર્ષે	અનેક સંખ્યાત	સૂક્ષ્મપદ્યોપમને

	અદ્વા પલ્યોપમ		ઉગેલા વાળ.	એક વાલાગ્ર કાઠવો	કોટિ પરિમિત કાળ	સમજાવવા પ્રરૂપણા કરી છે.
૪.	સૂક્ષ્મ અદ્વા પલ્યોપમ	"	૧ થી ૭ દિવસના પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડ	સો—સો વર્ષે એક વાલાગ્રખંડ કાઠવો	અસંખ્યાત વર્ષ કોટિ પરિમિત	નરકાદિ ચારે ગતિના જીવોની આયુષ્યસ્થિતિનું માપ કરાય છે.
૫.	વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ	"	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા વાલાગ્ર	સમય—સમયે વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ એક—એક આકાશપ્રદેશને કાઠવો	અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી અવસર્પણી પરિમિતકાળ	સૂક્ષ્મ પલ્યોપમ સમજાવવા પ્રરૂપણા કરી છે.
૬.	સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ	" "	૧ થી ૭ દિવસના ઉગેલા પ્રત્યેક વાલાગ્રના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડ કાઠવો	સમય—સમયે વાલાગ્રથી સ્પૃષ્ટ અસ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશમાંથી એક— એક પ્રદેશને અવસર્પણી પરિમિત કાળ	વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી	દસ્તિવાદઅંગમાં વર્ણિત દ્રવ્યોનું માન કરાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૫ સંપૂર્ણ ॥

છવીસમું પકરણ

ક્ષેત્ર પત્યોપમભાં દ્રવ્ય - ભજ મુક્તશરીર

દ્રવ્ય નિરૂપણ :-

૧ કઇવિહા ણં ભંતે ! દવ્વા પણણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા દવ્વા પણણત્તા, તં જહા- જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- અજીવ અને અજીવ દ્રવ્ય.

અજીવ દ્રવ્ય નિરૂપણ :-

૨ અજીવદવ્વા ણં ભંતે ! કઇવિહા પણણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણણત્તા, તં જહા અરૂવિઅજીવદવ્વા ય રૂવિઅજીવદવ્વા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અજીવ દ્રવ્યના પ્રકાર કેટલા છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અજીવ દ્રવ્યના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય અને રૂપી અજીવ દ્રવ્ય.

૩ અરૂવિઅજીવદવ્વા ણં ભંતે ! કઇવિહા પણણત્તા ?

ગોયમા ! દસવિહા પણણત્તા, તં જહા ધ્રુમતિથકાએ, ધ્રુમતિથકાયસ્સ દેસા, ધ્રુમતિથકાયસ્સ પએસા; અધ્રુમતિથકાએ, અધ્રુમતિથકાયસ્સ દેસા, અધ્રુમતિથકાયસ્સ પએસા; આગાસતિથકાએ, આગાસતિથકાયસ્સ દેસા, આગાસતિથકાયસ્સ પએસા; અદ્વાસમએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! અરૂપી અજીવ દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અરૂપી અજીવદ્રવ્યના દસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ધર્માસ્તિકાય,

(૨) ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૩) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાય, (૫) અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૬) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૭) આકાશાસ્તિકાય, (૮) આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૯) આકાશાસ્તિકાયનોપ્રદેશ (૧૦) અદ્વાસમય.

૪ રૂવિઅજીવદવ્વા ણ ભંતે ! કઇવિહા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! ચતુર્ભુજા પણ્ણતા, તં જહા ખંધા, ખંધદેસા, ખંધપ્પદેસા, પરમાણુપોગગલા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! રૂપી અજીવ દ્રવ્યના ચાર પ્રકાર છે, જેમકે (૧) સ્કન્ધ, (૨) સ્કન્ધ દેશ, (૩) સ્કન્ધ પ્રદેશ, (૪) પરમાણુ પુદ્ગલ.

૫ તે ણ ભંતે ! કિં સંખેજ્જા અસંખેજ્જા અણંતા ? ગોયમા ! નો સંખેજ્જા, ણો અસંખેજ્જા, અણંતા । સે કેણદ્રેણ ભંતે ! એવં કુચ્ચાઝ- તે ણ ણો સંખેજ્જા, ણો અસંખેજ્જા અણંતા ?

ગોયમા ! અણંતા પરમાણુપોગગલા અણંતા દુપણસિયા ખંધા જાવ અણંતા અણંત પણસિયા ખંધા, સે એણ અદ્રેણ ગોયમા ! એવં કુચ્ચાઝ- તે ણ ણો સંખેજ્જા, ણો અસંખેજ્જા, અણંતા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ભગવન્ ! આ સ્કન્ધ વગેરે રૂપી અજીવ દ્રવ્ય શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે સ્કન્ધ વગેરે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે સ્કન્ધ વગેરે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, અનંત છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ અનંત છે, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત છે, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત છે. તે કારણથી જ હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે કે સ્કન્ધ વગેરે દ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

વિવેચન :-

વિશ્વમાં મુખ્ય બે જ દ્રવ્ય છે. (૧) જીવ દ્રવ્ય (૨) અજીવ દ્રવ્ય. જીવ દ્રવ્ય ચેતન અને શાન સ્વરૂપ છે. જ્યારે અજીવ દ્રવ્ય અચેતન અને જડ સ્વરૂપ છે. આ બંને દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય અને ગ્રોવ્ય સ્વભાવ યુક્ત છે. અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થવા છતાં મૂળગુણ-ધર્મથી ક્યારે ય ચ્યુત થતાં નથી. જીવ દ્રવ્ય ચેતન સ્વભાવ છોડીને ક્યારે ય અચેતનરૂપે પરિવર્તન પામતું નથી અને અજીવ દ્રવ્ય સહકારી અનેક કારણો

મળવા છતાં પણ જડત્વનો ત્યાગ કરતું નથી, તેથી તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

આ બેમાંથી અલ્યવકતવ્ય હોવાથી પ્રથમ અજીવદ્રવ્યનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. અજીવ દ્રવ્યના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્વાસમય. અહીં સૂત્રકારે અરૂપી અજીવ અને રૂપી અજીવ એવા બે ભેદ કર્યા છે. આ પાંચ અજીવ દ્રવ્યમાંથી પુદ્ગલાસ્તિકાય એક રૂપી છે અને શેષ ચાર અરૂપી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ યુક્ત હોય તે રૂપી કહેવાય છે અને તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ન હોય તે અરૂપી કહેવાય છે.

સૂત્રકારે અરૂપી અજીવના ૧૦ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય દેશ અને ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ. તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયના ત્રણ અને આકાશાસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ અને કાળ એમ ૧૦ ભેદ કર્યા છે. જો કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય એક અખંડ દ્રવ્ય રૂપ જ છે પરંતુ નયવિવક્ષાથી તેના ત્રણ—ત્રણ ભેદ કર્યા છે. સામાન્યને સ્વીકારનાર સંગ્રહનયના મતે ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્ય છે. આખાલોક વ્યાપી ધર્માસ્તિકાયમાં ધર્માસ્તિકાયત્વ—સામાન્ય સમાન રૂપે વ્યાપીને રહેલ છે, તેથી ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્યરૂપ છે. વસ્તુમાં રહેલ વિશેષ અંશને સ્વીકારનાર વ્યવહારનય ધર્માસ્તિકાયના દેશને સ્વીકારે છે. જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક થવું તે ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે, લક્ષણ છે. પ્રાય: જીવ અને પુદ્ગલ લોકના દેશભાગમાં ગતિ કરે છે. તેથી ધર્માસ્તિકાયનો દેશ જ જીવ—પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક બને છે. માટે ધર્માસ્તિકાયનો દેશ અલગ દ્રવ્ય કહેવાય. તેનો અલગ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. દ્રવ્યના બુદ્ધિકલ્પિત વિભાગને દેશ કહેવામાં આવે છે. વર્તમાનવર્તી અને સ્વકીય અવસ્થાને સ્વીકારનાર ઋજુસૂત્ર નય ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશને સ્વીકારે છે. તેના મતે ધર્માસ્તિકાયના એક—એક પ્રદેશ સ્વસામર્થ્યથી જીવ—પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્ત બને છે માટે તે સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાયના નિર્વિભાગ અંશ, કેવળીના જ્ઞાનમાં પણ જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તેવા અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આમ સંગ્રહનય, વ્યવહારનય અને ઋજુસૂત્ર નય, આ ત્રણ નયના મંતવ્યથી ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ થાય છે. તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ ત્રણ—ત્રણ ભેદ જાણવા. અદ્વાસમય કાળદ્રવ્યને એક જ માનેલ છે. નિશ્ચયનયના મતે ભૂતકાળ વ્યતીત થઈ ગયો છે, ભવિષ્યકાળ અનુત્પત્ત છે, માટે તે દ્રવ્ય નથી. તેમાં દેશ—પ્રદેશ રૂપ વિશેષ નથી. વર્તમાન કાલીન એક સમય જ પરમાર્થી દ્રવ્યરૂપ છે, માટે તે એક જ છે. આમ અરૂપી અજીવના દશ ભેદ છે.

રૂપી અજીવના ચાર ભેદ કહ્યા છે. પરમાણુના સમુદ્દરને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. બે પરમાણુ મળ વાથી બનતા દ્વયશુક્થી લઈ, અનંત પરમાણુ ભેગા મળવાથી બનતા અનંતાણુક પર્યતના અનંત સ્કંધો છે. સ્કંધનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ દેશ કહેવાય છે અને સ્કંધનો નિર્વિભાગ અંશ, જેના કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પણ વિભાગ ન થઈ શકે, તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે અને તે પ્રદેશ—નિર્વિભાગ અંશ સ્કંધથી જુદો થઈ જાય ત્યારે પરમાણુ કહેવાય છે. આ રીતે સર્વ મળી અજીવના કુલ—૧૪ ભેદ છે.

જીવદ્રવ્ય નિરૂપણ :-

૬ જીવદ્રવ્ય ણ ભંતે ! કિં સંખેજ્જા અસંખેજ્જા અણંતા ? ગોયમા ! ણો

સંહેજ્જા, ણો અસંહેજ્જા, અણંતા ।

સે કેણટેણ ભંતે ! એવં વુચ્ચિ જીવદવ્વા ણ ણો સંહેજ્જા ણો અસંહેજ્જા અણંતા ?

ગોયમા ! અસંહેજ્જા ણેરિયા, અસંહેજ્જા અસુરકુમારા જાવ અસંહેજ્જા થળિયકુમારા, અસંહેજ્જા પુઢવીકાઇયા જાવ અસંહેજ્જા વાઉકાઇયા, અણંતા વણસ્સિકાઇયા, અસંહેજ્જા બેઝિંદિયા જાવ અસંહેજ્જા ચર્ચિંદિયા, અસંહેજ્જા પંચેંદિયતિરિક્ખજોળિયા અસંહેજ્જા મણુસા, અસંહેજ્જા વાળમંતરા, અસંહેજ્જા જોઇસિયા, અસંહેજ્જા વેમાળિયા, અણંતા સિદ્ધા, સે એણ અટ્ટેણ ગોયમા ! એવં વુચ્ચિ જીવદવ્વા ણ ણો સંહેજ્જા, ણો અસંહેજ્જા, અણંતા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! શું જીવદવ્વ્ય સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જીવદવ્વ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન ! તેનું શું કારણ છે કે જીવ દવ્વ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! નારકી અસંખ્યાત છે, અસુરકુમાર વગેરે સ્તનિતકુમાર સુધીના ભવનપતિ દેવો અસંખ્યાત છે. પૃથ્વીકાયથી લઈ વાયુકાય પર્યતના ચારે સ્થાવર જીવો અસંખ્યાત છે, વનસ્પતિકાય જીવ અનંત છે, બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અસંખ્યાત છે, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યાત છે, મનુષ્યો અસંખ્યાત છે, વાણિયંતર, જ્યોતિષ્ક દેવો તથા વેમાનિક દેવો અસંખ્યાત—અસંખ્યાત છે, સિદ્ધ અનંત છે. આ કારણથી હે ગૌતમ ! એમ કહેવાય છે કે જીવ સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્ર દ્વારા જીવની અનંતતાનું વર્ણન કર્યું છે. જીવ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. જીવ બે પ્રકારના છે, સંસારી અને સિદ્ધ. સંસારી જીવમાં પણ ત્રસ અને સ્થાવર એવા બે ભેદ છે.

ત્રસ :- ત્રસનામ કર્મના ઉદ્યથી જે જીવ પોતાના સુખ-દુઃખાદ્ધિના કારણે ગમનાગમન કરી શકે તે ત્રસ. તેમાં બેઈદ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

સ્થાવર :- સ્થાવર નામકર્મના ઉદ્યે જે જીવ પોતાના સુખ દુઃખાદ્ધિના કારણે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ગમન કરી શકતા નથી, તે સ્થાવર કહેવાય છે. તેમાં એક ઈંડ્રિયવાળા પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિ, વાયુ અને વનસ્પતિ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. સ્થાવર જીવોમાં વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત છે. શેષ અસંખ્યાત છે.

સિદ્ધ :- સિદ્ધ જીવો પણ અનંત છે. તેથી જીવો અનંત છે, તેમ કહેવામાં આવે છે. સંસારી સર્વ જીવો

શરીરધારી જ હોય છે. શરીરથી જ તે જીવોનો પરિચય અને સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શરીરનું વર્ણન કરે છે.

શરીર નિર્ણય :-

૭ કહી એં ભંતે ! સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! પંચ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા-
ઓરાલિએ, વેઉક્વિએ, આહારએ, તેયએ, કમ્મએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર—હે ગોતમ ! શરીરના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદારિક શરીર, (૨) વૈક્રિય શરીર, (૩) આહારક શરીર, (૪) તૈજસ શરીર, (૫) કાર્મણ શરીર.

વિવેચન :-

જીર્યતે શીર્યતે ઇતિ શરીરઃ । જે જીર્ણ-શીર્ણ થાય તે શરીર. જન્મથી મૃત્યુ પર્યત નિરંતર જર્જરિત થાય, શીર્ણ થાય તે શરીર કહેવાય છે. તે શરીર પાંચ પ્રકારના છે.

(૧) ઔદારિક શરીર :- ઔદારિક શબ્દ=ઉદાર શબ્દથી બન્યો છે. તે ઉદાર શબ્દના ત્રણ અર્થ છે— (૧) ઉદાર=પ્રધાન, (૨) ઉદાર=વિશાળ, વિસ્તૃત, (૩) ઉદાર=માંસ, મજા, હાડકા વગેરે.

(૧) જે શરીર પ્રધાન હોય તે ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. તીર્થકરો, ગાણધરોને આ શરીર હોય છે તથા ઔદારિક શરીર દ્વારા જ જીવ મુક્તિગમનમાં સહાયક એવી સંયમ સાધના કરી શકે છે, માટે અન્ય શરીરોમાં તે પ્રધાન છે (૨) ઔદારિક શરીરની અવગાહના અન્ય શરીર કરતાં વધુ મોટી હોય છે ઔદારિકની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન છે. વૈક્રિય શરીરની અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્ણની છે, જોકે ઉત્તર વૈક્રિયની લાખ યોજનની અવગાહના છે પણ તે અલ્પકાળ માટે જ હોય છે, ભવપર્યત નથી તેથી તેની ગણના ન કરતાં ઔદારિક શરીર જ અન્યશરીરોમાં વધુ વિશાળ હોવાથી તેને ઉદાર-ઔદારિક શરીર કહેવામાં આવે છે. (૩) માંસ, હાડકા, સ્નાયુ વગેરેથી ભદ્ર શરીર ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. પાંચ શરીરમાંથી એક માત્ર ઔદારિક શરીર જ માંસ, મજા, લોહી વગેરે સપ્ત ધાતુનું હોય છે. અન્ય શરીરમાં સપ્તધાતુઓ હોતી નથી. આ શરીરના સ્વામી મનુષ્ય અને તિર્યંચો છે.

(૨) વૈક્રિય શરીર :- વિવિધ, વિશિષ્ટ કિયાઓ જે શરીર દ્વારા થઈ શકે, નાના—મોટા, દશ્ય—અદશ્ય આદિ અનેક રૂપો જે શરીર દ્વારા થઈ શકે તે વૈક્રિય કહેવાય છે. વિશિષ્ટ લભ્યના પ્રયોગથી જે શરીર વૈક્રિય પુરુષાલ દ્વારા બનાવવામાં આવે તે લભ્ય પ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. દેવ—નારકીને જે વૈક્રિય શરીર ભવના નિભિતથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર કહેવાય છે. લભ્યપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચને હોય છે. ભવપ્રત્યયિક વૈક્રિય શરીર દેવ અને નારકીને હોય છે.

(૩) આહારક શરીર :— ચૌદ પૂર્વધર મુનિ વિશિષ્ટ પ્રયોજન માટે પોતાના યોગબળથી જે શરીરનું નિર્માણ કરે છે, તે આહારક શરીર કહેવાય છે. આહારક લભ્ય પ્રાપ્ત મુનિને સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક શંકાઓ થાય, તે સમયે પોતાના ક્ષેત્રમાં કેવળજ્ઞાની ભગવંત ન હોય, અન્યક્ષેત્રમાં તીર્થકર ભગવાન વિદ્યમાન હોય અને ઔદારિક શરીરથી પહોંચી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે મુનિ જે શરીર દ્વારા તીર્થકર ભગવાન પાસે જઈ સમાધાન મેળવે છે, તે શરીર આહારક શરીર કહેવાય છે. આ શરીરનું નિર્માણ પ્રમત સંયત, છંદ્ર ગુણસ્થાનવર્તી મુનિ કરે છે.

(૪) તૈજસ શરીર :— સ્થૂલ શરીરની દીપ્તિ અને પ્રભાનું જે કારણ છે તે તૈજસ શરીર છે. તે સૂક્ષ્મ શરીર છે. આ તૈજસ શરીર તેજોમય હોવાથી ભક્ષણ કરતા ભોજનને પચાવે છે. તેજના વિકારરૂપ હોવાથી તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. તે બે પ્રકારનું છે— (૧) અનિઃસરણાત્મક—આ તૈજસ શરીર ભોગવેલ અન્ન—પાણીને પચાવનાનું બની સ્થૂલ શરીરની અંદર રહે છે અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીરમાં તેજ, પ્રભા, કાંતિનું નિભિત બને છે. (૨) નિઃસરણાત્મક—તેમાં જે શુભ છે તે સુભિક્ષ, શાંતિ વગેરેનું કારણ બને છે અને અશુભ છે તે અશાંતિ વગેરેમાં કારણ બને છે. આ શરીર લભ્ય પ્રત્યાધિક છે. નિઃસરણાત્મક તૈજસશરીર તેજોલભ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે અને અનિઃસરણાત્મક તૈજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે.

(૫) કાર્મણ્ય શરીર :— આઠ પ્રકારના કર્મ સમુદ્દરથી જે નિષ્પત્ર થાય છે તથા ઔદારિક વગેરે શરીરનું જે કારણ છે તે કાર્મણ્ય શરીર કહેવાય છે. આ શરીર પણ સર્વ સંસારી જીવને હોય છે.

આ પાંચે શરીરોમાં ઔદારિક શરીર સ્વલ્પ પુદ્ગલોનું બને છે અને તે સૌથી વધુ સ્થૂલ છે. અર્થાતું તેમાં પોલાણ ભાગ વધુ છે. કુમથી ત્યાર પછીના શરીર વધુને વધુ પુદ્ગલના હોય અને તેનું પરિણામન સૂક્ષ્મ—સૂક્ષ્મતર હોય છે. તે આ આંખથી દાઢિગોચર થતા નથી. પરમાવધિજ્ઞાની કે કેવળજ્ઞાની જ તેને જોઈ શકે છે.

ચોવીસ દંડકવર્તી જીવોના શરીરનું નિરૂપણ :-

૮ ણેરઝયાણ ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- વેઉચ્ચિએ, તેયએ, કમ્મએ !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નારકીઓને કેટલા શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! નારકીઓને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ્ય.

૯ અસુરકુમારાણ ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- વેઉચ્ચિએ તેયએ કમ્મએ !

એવં તિણિણ તિણિણ એતે ચેવ સરીરા જાવ થળિયકુમારાણં ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમારને કેટલા શરીર હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ, (૩) કાર્મણ. તેમજ સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોને આ જ ત્રણ ત્રણ શરીર હોય છે.

૧૦ પુઢવીકાઇયાણં ભંતે ! કઇ સરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તઓ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ તેયએ કમ્મએ ।

એવં આડ-તેડ-વણસ્પકાઇયાણ વિ એતે ચેવ તિણિણ સરીરા ભાળિયવ્વા ।

વાઉકાઇયાણં જાવ ચત્તારિ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ, વેડવ્વિએ, તેયએ, કમ્મએ ।

બેઝ્દિય તેઝ્દિય ચડરિંદિયાણં જહા પુઢવીકાઇયાણં ।

પંચેદિયતિરિક્ખજોળિયાણં જહા વાઉકાઇયાણં ।

મણૂસાણં જાવ પંચ સરીરા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઓરાલિએ વેડવ્વિએ આહારએ તેયએ કમ્મએ ।

વાણમંતરાણં જોઇસિયાણં વેમાળિયાણં જહા ણેરઝયાણં, વેડવ્વિય-તેયગ-કમ્મગા તિણિણ તિણિણ સરીરા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પૃથ્વીકાયિક જીવોને કેટલા શરીર કહ્યા છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેને ત્રણ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે — ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ.

પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ જ પાણી, અંનિ અને વનસ્પતિના જીવોને ત્રણ-ત્રણ શરીર હોય છે.

વાયુકાયિક જીવને ચાર શરીર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે — (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) તૈજસ (૪) કાર્મણ.

પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિક જીવોને ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ. આ ત્રણ શરીર હોય છે.

વાયુકાયની જેમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ્યોનિક જીવોને ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ, આ ચાર શરીર હોય છે.

મનુષ્યોને પાંચ શરીર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ.

નારકીની જેમ વાળવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોને વૈક્રિય, તેજસ અને કાર્મણા, આ ગ્રણ—ત્રણ શરીર હોય છે.

વિવેચન :-

પાંચ શરીરમાંથી તેજસ અને કાર્મણા આ બે શરીર તો સર્વ સંસારી જીવોને હોય જ. મનુષ્ય અને તિર્યંચોને ભવસ્વભાવથી ઔદારિક શરીર અને દેવ—નારકીને ભવસ્વભાવથી વૈક્રિય શરીર હોય છે. આહારક શરીર વિશેષ—લાભ્ય—શક્તિધારી મનુષ્યોને જ હોય છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં વૈક્રિય શરીર લાભ્યજન્ય હોય છે. કેટલાક બાદર વાયુકાયને વૈક્રિય શરીર હોય છે તેથી તેમાં ચાર શરીર કહ્યા છે.

ઔદારિક શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૧ કેવઝ્યા ણ ભંતે ! ઓરાલિયસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપિણી ઓસપિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જા લોગા । તત્થ ણ જે સે મુક્કેલ્લયા તે ણ અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપિણી ઓસપિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, દવ્વાઓ અભવસિદ્ધિએહિં અણંતગુણા, સિદ્ધાણ અણંતભાગો ।

શાલાર્થ :- કેવઝ્યા = કેટલા, બદ્ધેલ્લયા = બદ્ધ—પૃથ્યા સમયે જીવ સાથે સંબદ્ધ શરીર, જીવ સાથે બંધાયેલા શરીર મુક્કેલ્લયા = મુક્ત. પૃથ્યા સમયે તે શરીર જીવે મૂકી દીધુ હોય અર્થાત् પૂર્વભવમાં જે શરીર છોડી દીધા છે તે, તત્થ ણ = તેમાં જે, અવહીરંતિ = અપહત ખાલી થાય છે, અભવસિદ્ધિએહિં = અભવસિદ્ધિક—અભવ્ય જીવો કરતાં, અણંતભાગો = અનંતભાગ ન્યૂન છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઔદારિક શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! ઔદારિક શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધેલક—બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુકેલક—મુક્ત ઔદારિક શરીર. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સપિણી—અવસપિણીથી અપહત થાય એટલા છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. જે મુક્ત ઔદારિક શરીર છે તે અનંત છે. કાળથી અનંત ઉત્સપિણી—અવસપિણીથી અપહત થાય એટલા છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ—લોકપ્રદેશ તુલ્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યા અભવ્ય જીવોથી અનંત ગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને મુક્ત ઔદારિક શરીરની સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવ્યું છે

અર્થાતું વર્તમાન ઔદ્ઘરિક શરીર અને ભૂતકાલિક મુક્ત શરીર સંખ્યાની વિચારણા છે. જે શરીર જીવે ધારણ કર્યું હોય તે બદ્ધેલક કહેવાય છે. તે ભવસ્થિતિ પ્રમાણે બદ્ધેલક રૂપે રહે છે. જીવ તે શરીરને છોડીએ ત્યારે તે મુક્કેલગ કહેવાય છે. અસંખ્યાત કાળ સુધી તે પુદ્ગલ તે શરીર રૂપે (અનંત ખંડ થઈને) રહે છે અર્થાતું મુક્કેલગ શરીરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે. તેટલા કાલ સુધી તે મુક્ત પુદ્ગલ બીજા કોઈ પ્રયોગ પરિણાત કે વિસસાપરિણાત થયા વિના અને કોઈ શરીરના બદ્ધેલક થયા વિના રહી શકે છે. તે પુદ્ગલો દ્રવ્ય નિકોપથી ઔદ્ઘરિક શરીર કહેવાય છે. તેને અહીં મુક્કેલગ ઔદ્ઘરિક શરીર કહ્યા છે.

ઔદ્ઘરિક શરીર પરિમાણ :— આ બદ્ધેલગ ઔદ્ઘરિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર અનંત છે. અસંખ્યાત અને અનંતની આ રાશિને સૂત્રકારે કાલથી, ક્ષેત્રથી અને દ્રવ્યથી સમજાવી છે.

કાલથી બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર પરિમાણ :— બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા જાણવા. અર્થાતું પ્રત્યેક સમયે એક-એક બદ્ધેલક શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય ત્યારે જ બધા બદ્ધેલગું ઔદ્ઘરિક શરીર દૂર થાય. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર છે.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર પરિમાણ :— ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે. અર્થાતું એક-એક ઔદ્ઘરિક શરીરને લોકમાં રહેલ એક-એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થાપિત કરવામાં આવે તો આખા લોકના સર્વ આકાશપ્રદેશ તો બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અને આ લોક જેવડા બીજા અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ પણ બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીરથી વ્યાપ્ત થઈ જાય. અર્થાતું અસંખ્યાત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે, તેટલા બદ્ધેલક ઔદ્ઘરિક શરીર છે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વનસ્પતિમાં અનંત જીવ છે, તો તેના બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર અસંખ્યાત કેમ કહ્યા છે. તેનું સમાધાન એ છે કે વનસ્પતિમાં નિગોદમાં (સાધારણ વનસ્પતિ) એક-એક શરીરમાં અનંત-અનંત જીવો રહે છે. તેઓને જુદા જુદા ઔદ્ઘરિક શરીર હોતા નથી માટે જીવો અનંત છે પણ તેના ઔદ્ઘરિક શરીર અસંખ્યાતા જ છે.

મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર પરિમાણ :— મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર અનંત છે. જીવે ઔદ્ઘરિક શરીર ધારણ કર્યા પછી છોડી દીધું હોય અને પછી તે એક ઔદ્ઘરિક શરીરના (અનંત સ્કંધ રૂપે પરિણાત પુદ્ગલો) ઔદ્ઘરિકપણાનો ત્યાગ ન કરે, ત્યાં સુધી ઔદ્ઘરિક શરીરના મુક્કેલગ કહેવાય છે.

કાળથી મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર પરિમાણ :— કાળની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા જાણવા. પ્રત્યેક સમયે એક એક મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પસાર થઈ જાય.

ક્ષેત્રથી મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર પરિમાણ :— ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે ઔદ્ઘરિક મુક્ત શરીર અનંત લોક

પ્રમાણ છે. એક લોકના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ છે. તેવા અનંત લોકના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ મુક્કેલગ ઔદારિક શરીર જાણવા.

દ્રવ્યથી મુક્ત ઔદારિક શરીર પરિમાણ :—દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિક શરીર અભવ્યજીવો કરતાં અનંતગુણ અધિક હોય છે અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્ય છે તો પછી મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત કેમ કહેવાય ? સમાધાન એ છે કે મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત સ્કંધોમાં વિભાજિત થઈ જાય છે. તે સ્કંધો ઔદારિકપણાનો ત્યાગ કરે નહીં, બીજા પરિણામે પરિણત થાય નહીં ત્યાં સુધી તે વિભાજિત થયેલા અનંતસ્કંધો ઔદારિક શરીરના મુક્કેલગ કહેવાય છે. આ કારણો એક એક ઔદારિક શરીરના અનંત મુક્કેલગ છે. તે જ રીતે વૈકિય આહારક શરીરના મુક્કેલગ પણ અનંત છે.

વૈકિય શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૨ કેવઙ્યા ણ ભંતે ! વેદવ્યસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસં ખે જ્જા, અસં ખે જ્જાહિં ઉસ્સપ્યણીઓસપ્યણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસં ખે જ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસં ખે જ્જાઝાગો । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણ અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્યણી-ઓસપ્યણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, સેસં જહા ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા એતે વિ ભાણિયવ્વા ।

શાન્દાર્થ :—સેઢીઓ = આકાશની એક પ્રદેશી શ્રેણીઓ, પત્તરસ્સ અસં ખે જ્જાઝાગો = ધનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, સેસં જહા = શેષ સર્વ કથન જેમ, ઓરાલિયસ્સ મુક્કેલ્લયા = ઔદારિકના મુક્કેલગ, તહા = તેમ, એતે = આ વૈકિયના મુક્ત શરીરનું પણ, ભાણિયવ્વા = કથન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! વૈકિય શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! વૈકિય શરીરના બે પ્રકાર છે. (૧) બદ્ધેલક બદ્ધ (૨) મુક્કેલગ—મુક્ત. બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી દ્વારા અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી તે અસંખ્યાત શ્રેણીપ્રમાણ છે અને તે શ્રેણીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે. કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી દ્વારા અપહત થાય છે. શેષ કથન ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું.

વિવેચન :-

દેવો અને નારકીને ભવ પર્યત વૈકિય શરીર બદ્ધ રહે છે. મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં વૈકિયલબ્ધિધારી

મનુષ્ય કે તિર્યં જેટલો સમય વૈકિય શરીર બનાવે તેટલો સમય બદ્ધ હોય છે અને તે શરીર ધૂટી જાય પછી તે મુક્ત વૈકિય શરીર કહેવાય છે.

વૈકિય શરીર પરિમાણ :– બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે.

કાળથી બદ્ધ વૈકિય શરીર :– કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. સમયે સમયે એક બદ્ધ વૈકિય શરીરને દૂર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી વ્યતીત થઈ જાય.

ક્ષેત્રથી બદ્ધ વૈકિય શરીર :– ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીપ્રમાણ બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. તે શ્રેષ્ઠીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. તેનો અર્થ એ થયો કે ઘનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલી શ્રેષ્ઠીઓ હોય અને તે શ્રેષ્ઠીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર જાણવા.

મુક્ત વૈકિય શરીર પરિમાણ :– મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે. ઔદ્દારિક મુક્ત શરીરની જેમ જ અહીં કાળ અપેક્ષાએ અનંત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ, ક્ષેત્રથી અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ, અને દ્રવ્યથી અભય જીવથી અનંતગુણ અધિક અને સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત વૈકિય શરીર જાણવા.

આહારક શરીર સંખ્યા પરિમાણ :–

૧૩ કેવિયા ણ ભંતે ! આહારગસરીરા પણ્ણતા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ સિય અતિથ સિય ણત્થિ, જઇ અતિથ જહણણેણ એગો વા દો વા તિણિ વા, ઉક્કોસેણ સહસ્સપુહુત્તં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓરાલિયસરીરસ્સ મુક્કેલ્લયા તહા ભાણિયવ્વા ।

શાંદાર્થ :– સિય અતિથ = કદાચિત્ત હોય, સિય ણત્થિ = કદાચિત્ત ન હોય, જઇ = જો (જ્યારે), અતિથ = હોય, સહસ્સપુહુત્તં = અનેક હજાર હોય છે, સહસ્ર પૃથકૃત્વ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – હે ભગવન् ! આહારક શરીર કેટલા કહ્યા છે ?

ઉત્તર – હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના છે – બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જગ્યા એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર [બે થી નવ હજાર] હોય.

મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. તે ઔદ્દારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

લખિધારી, ચૌદ પૂર્વી સાધુને જ આહારક શરીર હોય છે અને તે પણ જ્યારે બનાવે ત્યારે જ હોય છે. તેની સમય મર્યાદા પણ અલ્પ છે અને સંખ્યા પણ નિયત છે. આહારક શરીરનો વિરહ જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસનો છે અર્થાત્ ક્યારેક છમાસ પર્યાત આહારક શરીર હોતું નથી.

બદ્ધ આહારક શરીરનું પરિમાણ :— જ્યારે હોય ત્યારે જધન્ય એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર હોય છે. અર્થાત્ બે હજાર થી નવ હજાર સુધીની કોઈપણ સંખ્યામાં હોય.

મુક્ત આહારક શરીરનું પરિમાણ :— અનંત હોય છે. તેનું પરિમાણ અનંત સંખ્યાની અપેક્ષા ઔદારિક શરીરની સમાન હોય છે. અનંતના અનંત ભેદ છે. વાસ્તવમાં મુક્ત ઔદારિકથી અનંતમા ભાગ જેટલા મુક્ત આહારક હોય છે.

તૈજસ શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૪ કેવિયા ણ ભંતે ! તેયગસરીરા પણણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પણીઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, દવ્વાઓ સિદ્ધેહિં અણંતગુણા સવ્વજીવાણ અણંત- ભાગુણા । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણ અણંતા, અણંતાહિં ઉસ્સપ્પણીઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અણંતા લોગા, દવ્વાઓ સવ્વજીવેહિં અણંતગુણા જીવ- વગ્ગસ્સ અણંતભાગો ।

શાન્દાર્થ :—અણંતભાગુણા = અનંતમા ભાગે ન્યૂન છે, સવ્વેજીવેહિં = સર્વ જીવની સંખ્યા કરતાં, અણંત ગુણા = અનંતગુણ અધિક, જીવવગ્ગસ્સ = જીવ વર્ગનો, સર્વ જીવોની સંખ્યાનો વર્ગ કરતાં જે સંખ્યા આવે તેથી, અણંતભાગો = અનંતમો ભાગ જાણવો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તૈજસ શરીર કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- તૈજસ શરીર બે પ્રકારના છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. તે કાળની અપેક્ષાએ અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે, દ્રવ્યથી સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વ જીવોથી અનંતમાભાગે ન્યૂન છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે. દ્રવ્યથી સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક અને જીવવર્ગના અનંતમા ભાગે છે.

વિવેચન :-

બદ્ધ તૈજસ શરીર પરિમાણ :— બદ્ધ તૈજસ શરીર અનંત છે. સર્વ સંસારી જીવને તૈજસ શરીર સ્વતંત્ર—પોતપોતાનું હોય છે. સાધારણ શરીરી નિગોડિયા જીવને ભલે ઔદારિક શરીર સાધારણ હોય [અનંતજીવોનું એક હોય] પરંતુ તૈજસ—કાર્મણ શરીર તેઓને પૃથક—પૃથક હોય છે. તેથી જેટલા સંસારી જીવ છે, તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીર જાણવા. તેની સંખ્યા બતાવતા સૂત્રકાર કહે છે. (૧) કાળથી તે અનંત ઉત્સર્પણી અને અવસર્પણીના જેટલા સમય તેટલા છે. (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોકપ્રમાણ છે અર્થાતું અનંતલોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીર છે. (૩) દ્રવ્યથી સિદ્ધજીવો કરતાં અનંતગુણ અધિક અને સર્વજીવો કરતાં અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

તૈજસ શરીર સર્વ સંસારી જીવને અવશ્ય હોય છે. સંસારી જીવ સિદ્ધો કરતાં અનંત ગુણ અધિક છે. તેથી બદ્ધ શરીર પણ સિદ્ધ કરતાં અનંત ગુણ અધિક થાય, સર્વ જીવ રાશિમાંથી સિદ્ધજીવોને તૈજસ કાર્મણ શરીર ન હોય, સિદ્ધો સર્વ જીવ રાશિથી અનંતમા ભાગ જેટલા ન્યૂન છે. તેથી તે ઓછા કરતાં તૈજસ શરીર સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે. આ રીતે બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનંત ગુણ અધિક અથવા સર્વ જીવરાશિના અનંતમા ભાગે ન્યૂન હોય છે.

મુક્ત તૈજસ શરીર પરિમાણ :— મુક્ત તૈજસ શરીર પણ અનંત છે. (૧) કાળની અપેક્ષાએ તે અનંત ઉત્સર્પણી—અવસર્પણીના સમય પ્રમાણ છે, (૨) ક્ષેત્રથી અનંત લોક પ્રમાણ છે અર્થાતું અનંત લોકના જેટલા આકાશપ્રદેશ તેટલા મુક્ત તૈજસ શરીર છે. (૩) દ્રવ્યથી મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વ જીવોથી અનંતગુણ અધિક છે. તેમજ સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાતું સર્વ જીવ સંખ્યાને તે જ સંખ્યાથી ગુણા કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેના અનંતમા ભાગ જેટલા તૈજસના મુક્ત શરીર છે.

પ્રત્યેક જીવે ભૂતકાળમાં અનંત—અનંત તૈજસ શરીરોને છોડ્યા છે. જીવ તે શરીરને છોડી દે પછી અસંખ્યાતકાળ સુધી તૈજસ પુરુગલ રૂપે તે મુક્ત તૈજસ શરીર રહી શકે છે. પ્રત્યેક જીવના મુક્ત તૈજસ શરીર અનંત હોવાથી તેની સંખ્યા સમસ્ત જીવોથી અનંતગુણી વધુ થાય છે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જીવોની વર્ગ સંખ્યાના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

કોઈપણ રાશિને તે જ રાશિથી ગુણવામાં આવે તે વર્ગ કહેવાય છે. જેમ કે $4 \times 4 = 16$. આ ૧૬ સંખ્યા ચારનો વર્ગ કહેવાય. જીવરાશિને જીવરાશિથી ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે જીવવર્ગ કહેવાય. સર્વ જીવરાશિને આપણે $10,000$ કલ્પીએ અને અનંતની જગ્યાએ 100 કલ્પીએ. મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વજીવથી અનંતગુણ અધિક છે. સર્વ જીવ એટલે $100,000$ અને અનંત એટલે 100 ને ગુણતા $100,000 \times 100 = 10,000,000$ (૧૦ લાખ) થાય છે. અન્ય રીતે જોઈએ તો સર્વ જીવરાશિના વર્ગના અનંતમા ભાગે છે. સર્વ જીવરાશિનો વર્ગ એટલે $10,000 \times 10,000 = 100,000,000$ (૧૦ કરોડ) જીવવર્ગ થાય અને તેનો અનંતમો ભાગ એટલે 100 મો ભાગ અર્થાતું $10 \text{ કરોડ} \div 100 = 10 \text{ લાખ}$. 10 લાખ તે $10 \text{ કરોડનો } 100 \text{ મો ભાગ}$ થાય. આમ સર્વ જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મુક્ત તૈજસ શરીર

જાણવા.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મુક્તત તૈજસ શરીર સર્વજીવથી અનંતગણા અધિક છે અથવા જીવવર્ગના અનંતમાં ભાગે છે. આ બંને કથનનું તાત્પર્ય એક જ છે, કથનમાં ભિન્નતા છે અર્થમાં નહીં. અસત્કલ્પના દ્વારા સર્વ જીવાદિની સંખ્યા કલ્પી કરવામાં આવેલ ઉપરોક્ત ગણિતમાં બંને રીતે હિસાબ કરતાં ૧૦ લાખનો જ ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે.

કાર્મણ શરીર સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૫ કેવઝિયા ણ ભંતે ! કમ્મયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।
જહા તેયગસરીરા તહા કમ્મગસરીરા વિ ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! કાર્મણ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! કાર્મણ શરીરના બે પ્રકાર છે. બદ્ધ અને મુક્ત. જેમ તૈજસ શરીરની વક્તવ્યતા પૂર્વે કહી છે તે જ રીતે કાર્મણ શરીર માટે કહેવું.

વિવેચન :-

તૈજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ :- આ બંને શરીર જીવ સાથે અનાદિકાલથી છે. જીવ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે આ બે શરીરને છોડે છે, તો પ્રશ્ન થાય છે કે સિદ્ધ થયા પહેલાં જીવને તૈજસ કાર્મણ શરીરના મુક્કેલગ કેમ હોય ? સમાધાન એ છે કે શરીરધારી જીવને તે ઔદારિક તૈજસ કાર્મણ આદિ શરીરના પુદ્ગલ સમયે—સમયે ક્ષીણ થતા રહે છે. તેમાં ચય અને ઉપચય થતા રહે છે. તેથી તે શરીરના જીર્ણ—શીર્ણ અને ત્યક્ત પુદ્ગલ લોકમાં રહે છે. માટે દરેક જીવને તૈજસ કાર્મણના મુક્કેલગ અનંત કહ્યા છે. આ અપેક્ષાએ જ આહારક શરીરના મુક્કેલગ પણ અનંત થાય છે.

કાર્મણ શરીર સર્વ સંસારી જીવને હોય છે માટે તેની સંખ્યા અનંત છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની સંખ્યા અને સ્વામી સમાન છે. આ બંને શરીર સાથે જ રહે છે. તેથી બંનેની સંખ્યા પરિમાણ સમાન છે. તેથી સૂત્રકારે કાર્મણ શરીરમાં તૈજસ શરીરની જેમ સંખ્યા પ્રમાણ જાણી લેવાનું કથન કર્યું છે. હવે પછી શાસ્ત્રકાર નારકી આદિ દંડકમાં બદ્ધ મુક્ત શરીરનું પ્રરૂપણ કરે છે—

નારકોમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ :-

૧૬ ણેરઝિયાણ ભંતે ! કેવઝિયા ઓરાલિયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।

તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ ણતિથ । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! નૈરયિક જીવને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, એ આ પ્રમાણે છે—બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર નારકીઓને હોતા નથી અને મુક્ત ઔદારિક શરીરનું કથન ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું અર્થાત્ નારકીઓના મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

૧૭ ણેરઝ્યાણ ભંતે ! કેવઝ્યા વેઠાચ્ચિયસરીર પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણીઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જાભાગો । તાસિ ણ સેઢીણ વિકખંભસૂર્ઝ અંગુલપઢમવગગમૂલં બિતિયવગગમૂલપદૃપ્પણં, અહવા ણ અંગુલબિતિયવગગમૂલ ઘણપમાણમેત્તાઓ સેઢીઓ । તત્થ ણ જે તે મુક્કેલ્લયા તે ણ જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીર તહા ભાણિયવ્વા ।

શાન્દાર્થ :-તાસિ ણ સેઢીણ = તે શ્રેષ્ઠીઓની, વિકખંભસૂર્ઝ = વિષ્કંભ સૂચિ, પહોળાઈ, અંગુલપઢ મવગગમૂલં = અંગુલપ્રમાણઆકાશ પ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને, બિતિયવગગમૂલ = બીજા વર્ગમૂળથી પદૃપ્પણ = (ગુણિત કરતાં), જે રાશિ નિષ્પત્ત થાય તે પ્રમાણ, અંગુલબિતિયવગગમૂલ = અંગુલ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશના બીજા વર્ગમૂળના, ઘણપમાણં = ઘન પ્રમાણ, ત્રણ વાર ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણ, એત્તાઓ સેઢીઓ = આ શ્રેષ્ઠીઓ (જેટલી હોય છે).

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! નારકીઓને વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! નારકીઓને વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના છે— (૧) બદ્ધ (૨) મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. (૧) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળના, સમય પ્રમાણ, (૨) ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ છે. તે શ્રેષ્ઠીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્કંભસૂચિ—પહોળાઈ અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળથી ગુણિત કરતાં જે રાશિ નિષ્પત્ત થાય તેટલા પ્રદેશની પહોળી હોય છે અથવા અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ જાણવી અર્થાત્ અંગુલના બીજા વર્ગ મૂલ પ્રમાણ આકાશપ્રદેશોને ત્રણ વાર ગુણવાથી જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેષ્ઠીઓ અને તે શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ તુલ્ય નારકીના વૈક્રિયશરીરના બદ્ધેલક જાણવા. મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા છે.

૧૮ ણેરઝ્યાણ ભંતે ! કેવઝ્યા આહારગસરીર પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં ણત્થિ । તત્થ ણં જે તે મુક્કેલ્લયા તે જહા ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એતેહિં ચેવ વેડવ્યિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! નારકીઓને કેટલા આહારક શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આહારક શરીર બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત. નારકીઓને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીરનું કથન ઔદ્ઘિક મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવું.

નારકીના વૈકિય શરીરના વિષયમાં કહું તે ૪ પ્રમાણે તૈજસ-કાર્મણ શરીર માટે જાણવું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં નારકીઓના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીરનું પરિમાણ બતાવ્યું છે.

નારકીના ઔદારિક શરીર :- નારકીઓ વૈકિય શરીરધારી છે, તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ નારકીઓને ઔદારિક શરીર હોય છે. નારકીઓ પૂર્વભવમાં મનુષ્ય કે તિર્યંચ પર્યાયમાં હોય ત્યારે તેમને ઔદારિક શરીર હોય છે. તે ઔદારિક શરીરને છોડીને નારક પર્યાયમાં આવે છે, તેથી નારકીઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે. તે અનંતનું કથન સામાન્ય જીવના મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણ હોય છે.

નારકીના વૈકિયશરીર :- નારકીઓને ભવસ્થ શરીર વૈકિય છે. જેટલા નારકી તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય. નારકીઓ અસંખ્યાત છે અને પ્રત્યેકને પોતાનું વૈકિય શરીર હોવાથી બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત હોય છે. આ અસંખ્યાતનું પરિમાણ કાળ અને ક્ષેત્રથી દર્શાવ્યું છે.

કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈકિય શરીર છે.

ક્ષેત્રથી ધનીકૃત લોકની અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ નારકીના બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીનું માપ બતાવવા સૂત્રકાર કહે છે કે 'પયરસ્સ અસંખેજ્જભાગો' ધનીકૃત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જેટલી શ્રેષ્ઠી હોય તેટલી, શ્રેષ્ઠીમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ છે તેટલા નારકીઓના બદ્ધ વૈકિય શરીરો છે. તે શ્રેષ્ઠીઓના સમૂહને વિષ્ણું સૂચી કહે છે.

વિષ્ણુંસૂચી :- વિષ્ણું = પહોળાઈ, સૂચી = શ્રેષ્ઠી. વિષ્ણુંસ સૂચી = શ્રેષ્ઠીઓની પહોળાઈ. ધનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી પહોળી અને સાત રાજુ લાંબી શ્રેષ્ઠી હોય છે. એવી અનેક કે અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તેની જે પહોળાઈ હોય તે વિષ્ણુંસૂચી કહેવાય. જેમકે કલ્પનાથી કોઈ દંડકના

જીવોની ગણતરી માટે પચાસ શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવી હોય તો તે સાત રાજુ લાંબી શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભ સૂચી પચાસ પ્રદેશી કહેવાય અને અસંખ્ય શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવી હોય તો તેની વિષ્ણુભસૂચી અસંખ્યપ્રદેશી કહેવાય.

નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર માટે વિષ્ણુભસૂચીનું પ્રમાણ :— નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ બતાવવા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં શ્રેષ્ઠી હોય તેટલી શ્રેષ્ઠીમાં રહેલ આકાશ પ્રદેશ ગ્રહણ કર્યા છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તો અસંખ્યાત યોજન કોટિ પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ સમાવિષ્ટ થઈ શકે અને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ પણ થઈ શકે, તો કેટલી આકાશશ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરવી ? તેના માટે શાસ્ત્રકારે તેની વિષ્ણુભસૂચી બતાવી છે. આ વિષ્ણુભસૂચીના પ્રમાણના આધારે જ અસંખ્યાત શરીરમાંથી કોનો અસંખ્યાત નાનો છે અને કોનો અસંખ્યાત મોટો છે તે નિશ્ચિત થાય છે. ૨૪ દંડકના બદ્ધેલક શરીરનું પરિમાણ, આ વિષ્ણુભસૂચીના આધારે જાણી શકાય છે.

તેનો આશાય એ છે કે અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશ રાશિ છે, તેમાં અસંખ્યાત વર્ગમૂળ છે. તેમાં પ્રથમ વર્ગમૂળને દ્વિતીય વર્ગમૂળથી ગુણતા જે રાશિ આવે તેટલી શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરવી, તેટલા પ્રમાણવાળી વિષ્ણુભસૂચી અહીં ગ્રહણ કરવાની છે. આ સંખ્યા પરિમાણને સમજવા અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક અંગુલ ક્ષેત્રમાં અસત્કલ્પનાથી 2×2 શ્રેષ્ઠીઓ છે, તેમ માની લઈ એ તો 2×2 પ્રથમ વર્ગમૂળ 1×1 થાય ($1\times 1 = 1$) તેનું બીજું વર્ગમૂળ ૪ થાય ($4\times 4 = 16$) અને ત્રીજુ વર્ગમૂળ ૨ થાય ($2\times 2 = 4$). પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ સાથે દ્વિતીય વર્ગમૂળ ૪ ને ગુણતા $16\times 4 = 64$ થાય. ૬૪ રાશિ જેટલી શ્રેષ્ઠીની વિષ્ણુભસૂચી ગ્રહણ કરવાની છે.

બીજી રીતે શ્રેષ્ઠીનું પ્રમાણ બતાવતા સૂત્રકારે કહું છે કે અંગુલના બીજા વર્ગમૂળના ઘનપ્રમાણ શ્રેષ્ઠીઓ ગ્રહણ કરવી અર્થાત् અંગુલમાત્ર ક્ષેત્રમાં જેટલા પ્રદેશ છે, તેના બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરી તેટલા પ્રમાણવાળી શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરવી. જે રાશિનો વર્ગ હોય તેને તે જ રાશિથી ફરી ગુણતા ઘન થાય છે. અસત્કલ્પનાથે અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક અંગુલ ક્ષેત્રમાં 2×2 શ્રેષ્ઠી કલ્પી છે. તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ અને બીજુ વર્ગમૂળ—૪ છે. આ બીજા વર્ગમૂળ—૪નો ઘન કરતાં $4\times 4\times 4 = 64$ અથવા બીજુ વર્ગમૂળ—૪ છે તેનો વર્ગ ૧૬ ને તે જ રાશિ એટલે ૪ થી ગુણતા— $16\times 4 = 64$ થાય. ૬૪ શ્રેષ્ઠી પ્રમાણ વિષ્ણુભસૂચી થાય છે. ૬૪ શ્રેષ્ઠી તો કલ્પનાથી છે સિદ્ધાંત દર્શિએ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીની વિષ્ણુભસૂચી છે. તે શ્રેષ્ઠીની જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા નારકીના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે.

નારકીને મુક્ત વૈક્રિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

નારકીને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ—કાર્મણ શરીર, બદ્ધ—મુક્ત વૈક્રિય શરીરની સમાન છે કારણ કે આ બંને શરીર બધા જ નારકીઓને હોય છે. વૈક્રિય શરીર પણ બધા નારકીને છે, તેથી તેની સમાન તૈજસ—કાર્મણ શરીરનું વક્તવ્ય જાણવું.

ભવનપતિદેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

**૧૯ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા !
જહા ણેરિયાણં ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમારોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ?

ઉત્તર— અસુરકુમારો માટે નારકીની જેમ ઔદારિક શરીરનું કથન કરવું અર્થાત્ બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે, તે નારકી પ્રમાણે છે.

૨૦ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવિયા વેડવ્યિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પિણી ઓસપ્પિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખેજ્જિભાગો, તાસિ ણં સેઢીણં વિકખંભસ્રૂઈ અંગુલપદમવગ્ગમૂલસ્સ અસંખેજ્જિભાગો । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમારોને કેટલા વૈક્રિય શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસુરકુમારના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, જેમકે બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય છે, તે અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીથી અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓ જેટલા છે અને તે શ્રેષ્ઠીઓ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભસૂચી અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે.

**૨૧ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવિયા આહારગસરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા !
દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । જહા એએસિં ચેવ
ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એએસિં ચેવ
વેડવ્યિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।**

જહા અસુરકુમારાણં તહા જાવ થળિયકુમારાણં તાવ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! અસુરકુમારોને કેટલા આહારક શરીર છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે, બદ્ધ અને મુક્ત. તે બંને અસુરકુમારના

ઔદારિક શરીરની જેમ કહેવા.

અસુરકુમારોના વૈકિય શરીરની જેમ તેઓના તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સંબંધી બદ્ધ-મુક્ત શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી.

નાગકુમારથી લઈ સ્તનિતકુમાર સુધીના સર્વ ભવનવાસી દેવોના પાંચ શરીર સંબંધી કથન અસુરકુમારની જેમ જ જાણવું.

વિવેચન :-

નારકીની જેમ અસુરકુમારાદિ દસે પ્રકારના ભવનપતિ દેવો ભવસ્થ વૈકિયશરીરવાળા છે. તેથી તેમને બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતું નથી. પૂર્વભવોમાં ઔદારિક શરીર છોડીને આવ્યા હોવાથી તેઓને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત હોય છે.

ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. પ્રત્યેક ભવનપતિ દેવને એક-એક વૈકિય શરીર છે માટે જેટલી ભવનપતિ દેવોની સંખ્યા તેટલી બદ્ધ વૈકિય શરીરની સંખ્યા છે. તે અસંખ્યાત બદ્ધ વૈકિય શરીરનું પરિમાણ— કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. આ શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભંબ— સૂર્યી પણ અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ લેવાની છે. આ વિષ્ણુભસૂર્યી નારકોની વિષ્ણુભસૂર્યીની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણવાળી છે. નારકીમાં અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ૨૫૮ શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરી તેના પ્રથમ વર્ગમૂળથી બીજા વર્ગમૂળને ગુણી ૧૪ શ્રેષ્ઠી ગ્રહણ કરી હતી. અહીં અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ૨૫૮ શ્રેષ્ઠીમાંથી પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ ના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ગ્રહણ કરવાની છે. અસુરકુમાર નારકોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. પ્રજાપના સૂત્રમાં કહું છે કે રત્નપ્રભા પ્રથમ નરકના નારકીની અપેક્ષાએ સમસ્ત ભવનવાસી દેવ અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. તેથી સમસ્ત નારકોની અપેક્ષાએ તો અસુરકુમાર અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, તે સ્પષ્ટ છે.

ભવનપતિ દેવોના મુક્ત વૈકિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે. ભવનપતિ દેવોને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. ભવનપતિ દેવને વૈકિયશરીરની જેમ તૈજસ—કાર્મણ શરીર અવશ્ય હોય છે માટે વૈકિય શરીરની જેમ બદ્ધ તૈજસ—કાર્મણ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત અનંત છે.

પૃથ્વી-પાણી અભિનમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૨ પુઢવિકાઇયાણ ભંતે ! કેવઇયા ઓરાલિયસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।
એવં જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

પુઢવિકાઇયાણં ભંતે ! કેવિયા વેઉચ્ચિયસરીરા પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં ણત્થિ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

આહારગસરીરા વિ એવં ચેવ ભાણિયવ્વા । તેયગ-કમ્મગસરીરાણં જહા એસિં ચેવ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

જહા પુઢવિકાઇયાણં એવં આડકાઇયાણં તેડકાઇયાણ ય સવ્વસરીરા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને કેટલા ઔદારિક શરીર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેઓને ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે, બદ્ધ અને મુક્ત. આ બંને પ્રકારના શરીરોની સંખ્યા સામાન્ય બદ્ધ અને મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિકોને વૈક્રિય શરીર કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બદ્ધ અને મુક્ત. આ બે પ્રકારના શરીરમાંથી તેને બદ્ધ વૈક્રિય શરીર નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આહારક શરીરની વક્તવ્યતા પણ તે રીતે (વૈક્રિયની જેમ) જાણવી જોઈએ. બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીરની પ્રરૂપણ તેના બદ્ધ-મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

જે રીતે પૃથ્વીકાયિકોમાં પાંચ શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ બતાવ્યું, તે પ્રમાણે અપકાય અને તેઉકાયમાં પાંચે શરીરનું સંખ્યા પરિમાણ જાણવું.

વિવેચન :-

પૃથ્વી-પાણી અને અજિન ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીરધારી છે. તેમના બદ્ધ ઔદારિક શરીર સામાન્ય બદ્ધ ઔદારિકની જેમ અસંખ્યાત છે અને મુક્ત ઔદારિક શરીર-સામાન્ય મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત છે.

આ ત્રણે સ્થાવરકાયને બદ્ધ વૈક્રિય અને બદ્ધ આહારક શરીર ભવ-સ્વભાવથી હોતા નથી. પૂર્વભાવોની અપેક્ષાએ મુક્ત વૈક્રિયશરીર મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે અને પૂર્વના મનુષ્ય ભવની અપેક્ષાએ મુક્ત આહારક શરીર પણ અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર, સામાન્ય ઔદારિકવત્ત જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ તૈજસ કાર્મણ શરીર અસંખ્યાત છે અને મુક્ત તૈજસ કાર્મણ શરીર

અનંત છે. પૃથ્વી-પાણી અજિન આ ત્રણો પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા ઔદ્ઘરિક શરીર હોય તેટલા જ તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય. તેથી બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીરમાં ઔદ્ઘરિક શરીરનો જ અતિદેશ કરેલ છે.

૨૩ વાઉકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહા પુઢવિકાઇયાણ ઓરાલિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

વાઉકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા વેડવિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય ।
તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, સમએ-સમએ અવહીરમાણા પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જિભાગમેતેણ કાલેણ અવહીરંતિ । ણો ચેવ ણ અવહિયા સિયા । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયમુક્કેલ્લયા । આહારયસરીરા જહા પુઢવિકાઇયાણ વેડવિયસરીરા તહા ભાળિયવ્વા ।

તેયગ-કમ્મયસરીરા જહા પુઢવિકાઇયાણ તહા ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! વાયુકાયિકોને કેટલા ઔદ્ઘરિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- પૃથ્વીકાયિકોના ઔદ્ઘરિક શરીરની જેમ બદ્ધ ઔદ્ઘરિક શરીર અસંખ્યાત અને મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર અનંત હોય છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન् ! વાયુકાયિકોને કેટલા વૈક્રિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! વાયુકાયિકોને વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. જો સમયે-સમયે એક-એક શરીરનું અપહરણ કરવામાં આવે તો (ક્ષેત્ર) પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સંપૂર્ણ રીતે અપહરણ કરી શકાય. પરંતુ તેવો અપહાર કર્યારે ય કર્યો નથી. મુક્ત વૈક્રિય શરીર સામાન્ય મુક્ત ઔદ્ઘરિક શરીર પ્રમાણે જાણવા. બદ્ધ આહારક શરીર તેને હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણની વક્તવ્યતા પૃથ્વીકાયિકના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ પ્રમાણે જાણવી.

વિવેચન :-

વાયુકાયિક જીવોના ઔદ્ઘરિક, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીર તો પૃથ્વીકાયિકની જેમ જ સમજવા તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી. માત્ર વૈક્રિય શરીરમાં વિશેષતા છે. વાયુકાયમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ બતાવતા કહ્યું છે કે સમયે-સમયે તેમના એક-એક વૈક્રિય શરીરને બહાર કાઢવામાં આવે તો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તે કાઢી શકાય. આ પ્રરૂપણ કેવળ સમજાવવા

માટે છે. આ રીતે વાયુકાયના વૈકિય શરીરનું અપહરણ કોઈ વ્યક્તિએ કયારે ય કર્યું નથી.

અહીં મૂલ પાઠમાં સામાન્ય રીતે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અપહરણ થાય તેટલા વાયુકાયના બદ્ધ વૈકિય શરીર છે, તે પ્રકારનું કથન છે, પરંતુ વ્યાખ્યા અનુસાર ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા વાયુકાયના બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય છે. સૂત્રના સામાન્ય અર્થ અનુસાર અદ્ધા પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય પ્રમાણ વાયુકાયના વૈકિય બદ્ધ શરીર હોય છે.

વાયુકાયિક જીવોની સંખ્યા તો અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. ઇતાં તેઓના બદ્ધ વૈકિય અલ્પ છે તેનું કારણ એ છે કે વાયુકાયિકના ચાર પ્રકાર (૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા, (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા, (૩) બાદર અપર્યાપ્તા, (૪) બાદર પર્યાપ્તા. તે ચારમાંથી પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયને વૈકિયલબ્ધિ હોય છે. પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાં પણ ત્રસ નાડીમાં રહેલા જીવોના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જીવોને જ વૈકિય લબ્ધિ હોય છે. વૈકિય લબ્ધિવાળા બાદર વાયુકાયિકોના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તી જીવો જ વૈકિય શરીર બનાવે તેથી તેનું પ્રમાણ અલ્પ છે.

વનસ્પતિકાયમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૪ વણસ્પસ્સિકાઇયાણ ઓરાલિય-વેડવ્યિ-આહારગસરીરા જહા પુઢ વિકાઇયા તહા ભાણિયવ્વા ।

વણસ્પસ્સિકાઇયાણ ભંતે ! કેવિયા તેયગ-કમ્મગસરીરા પણણત્તા ?

ગોયમા ! જહા ઓહિયા તેયગ-કમ્મગસરીરા તહા વણસ્પસ્સિકાઇયાણ વિ તેયગ, કમ્મગસરીરા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- - વનસ્પતિકાયિક જીવોના ઔદ્ઘારિક, વૈકિય અને આહારક શરીર પૃથ્વીકાયિકોના ઔદ્ઘારિક શરીરની જેમ જાણવા જોઈએ.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવોને તૈજસ-કાર્મણ શરીર કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઔદ્ઘિક તૈજસ-કાર્મણ શરીરનું જેટલું પ્રમાણ કહ્યું છે, તેટલા વનસ્પતિકાયિકોના તૈજસ-કાર્મણ શરીર જાણવા.

વિવેચન :-

વનસ્પતિના બદ્ધ ઔદ્ઘારિક શરીર અસંખ્યાત છે. વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે પણ અનંત અનંત જીવ વચ્ચે ઔદ્ઘારિક શરીર એક એક હોવાથી ઔદ્ઘારિક શરીર અસંખ્યાત જ છે. બદ્ધ વૈકિય કે આહારક શરીર નથી. મુક્ત ઔદ્ઘારિક, વૈકિય, આહારક શરીર અનંત છે.

વનસ્પતિમાં બદ્ધ તૈજસ—કાર્મણ શરીર અનંત છે. જેટલા વનસ્પતિકાયિક જીવો તેટલા જ બદ્ધ તૈજસ—કાર્મણ શરીર છે. અનંત—અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક હોવા છતાં સર્વ જીવોના તૈજસ—કાર્મણ શરીર સ્વતંત્ર છે. તેથી વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે તેટલા જ અનંત બદ્ધ તૈજસ—કાર્મણ શરીર છે. મુક્ત તૈજસ—કાર્મણ શરીર પણ અનંત છે. તે ઔદિક વર્ણન અનુસાર સમજવા. અર્થાત્ સર્વ જીવોથી અનંતગુણા છે અને સર્વ જીવોના વર્ગથી અનંતમા ભાગે છે.

વિગલેન્ડ્રિય જીવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૫ બેઝંડિયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીર પણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણી ઓસપ્પણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ પયરસ્સ અસંખેજ્જાઇભાગો, તાસિ ણ સેઢીણ વિકખંભસૂર્ઈ અસંખેજ્જાઓ જોયણકોડાકોડીઓ, અસંખેજ્જાઇ સેઢી વગ્ગ- મૂલાઇં; બેઝંડિયાણ ઓરાલિયસરીરહિં બદ્ધેલ્લએહિં પયર અવહીરઇ અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપ્પણી-ઓસપ્પણીહિં કાલાઓ, ખેત્તાઓ અંગુલપયરસ્સ આવલિયાએ ય અસંખેજ્જાઇભાગપડિભાગેણ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયસરીર તહા ભાળિયવ્વા ।

વેઠવ્યિય-આહારા સરીર ણ બદ્ધેલ્લયા નતિથ, મુક્કેલ્લયા જહા ઓરાલિય સરીર ઓહિયા તહા ભાળિયવ્વા ।

તેયાં-કમ્મગસરીર જહા એણસિં ચેવ ઓરાલિયસરીર તહા ભાળિયવ્વા ।

જહા બેઝંડિયાણ તહા તેઝંડિયાણ ચતરિંદિયાણ વિ ભાળિયવ્વં ।

શાસ્ત્રાર્થ:-—અસંખેજ્જાઓ જોયણ કોડાકોડીઓ = અસંખ્યાત યોજન કોટાકોટિ પ્રમાણ, અસંખેજ્જાઇ સેઢીવગ્ગમૂલાઇં = (તે વિષકંભ સૂર્યી) એક શ્રેણી પ્રદેશોના અસંખ્ય વર્ગમૂળના યોગ પ્રમાણો, પયર = પ્રતરનું અવહીરઇ = અપહરણ કરાય તો, ખેત્તાઓ = ક્ષેત્રથી, અંગુલપયરસ્સ = અંગુલ માત્ર પ્રતરના અને, આવલિયાએ = આવલિકાના, અસંખેજ્જાઇ = અસંખ્યાતમા, ભાગપડિભાગેણ = ભાગરૂપ પ્રતિભાગથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! બેઈદ્રિય જીવોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! બેઈદ્રિયોને ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણો છે— બદ્ધ અને મુક્ત. બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી—અવસર્પણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણીના પ્રદેશ પ્રમાણ.

છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિજ્ઞંભસૂચી અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ છે. તે વિજ્ઞંભસૂચી એક શ્રેષ્ઠીપ્રદેશના અસંખ્યાત વર્ગમૂળના યોગ પ્રમાણે છે. બેઈદ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર દ્વારા પ્રતર અપહત કરાય તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળમાં અપહત થાય છે. કાળ—ક્ષેત્રથી અંગુલ માત્ર પ્રતર અને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગરૂપ પ્રતિભાગથી સંપૂર્ણ પ્રતર અપહત થાય તેટલા બેઈદ્રિયના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. મુક્ત ઔદારિક શરીર ઔદ્ઘિક મુક્ત ઔદારિક શરીર જેટલા હોય છે.

બેઈદ્રિયોને બદ્ધ વૈકિય અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી, મુક્ત વૈકિય, આહારક શરીર, મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે. બદ્ધ અને મુક્ત તેજસ—કાર્મણા શરીર બેઈદ્રિયના બદ્ધ—મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે છે.

બેઈદ્રિયના બદ્ધ અને મુક્ત પાંચે શરીર પ્રમાણે તેઈદ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના વિષયમાં કહેવું.

વિવેચન :-

બેઈદ્રિય જીવો પ્રત્યેક શરીરી છે, તેથી જેટલા બેઈદ્રિય જીવો છે તેટલા તેના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા. બેઈદ્રિય જીવો અસંખ્યાત છે તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. કાળથી પરિમાણ—કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના જેટલા સમય છે તેટલા છે. ક્ષેત્રથી પરિમાણ—ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનની વિજ્ઞંભસૂચી પ્રમાણ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર બેઈદ્રિય જીવોમાં હોય છે.

શ્રેષ્ઠીની વિજ્ઞંભસૂચીનું માપ :- ઘનીકૃત લોકની એક પ્રદેશી એક શ્રેષ્ઠીના જેટલા આકાશપ્રદેશ છે તેના વર્ગમૂલનું વર્ગમૂલ કાઢતાં અસંખ્ય વર્ગમૂલ પ્રાપ્ત થાય તે બધાનો સરવાળો કરતાં જે રાશિ થાય તેટલી શ્રેષ્ઠીઓ સમજવી. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિજ્ઞંભ સૂચી અસંખ્ય કોટાકોડી યોજન પ્રમાણ થઈ જાય છે. અસંખ્ય વર્ગમૂલને સમજવા માટે એકપ્રદેશી આકાશશ્રેષ્ઠીમાં રહેલ સમસ્ત પ્રદેશ અસંખ્યાત હોય છે, તેને અસત્કલ્પનાથી રૂપરૂપ છે તેમ સમજ લઈએ અર્થાત્ રૂપરૂપ અસંખ્યાતની બોધક સંખ્યા છે. આ સંખ્યાનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫, બીજું વર્ગમૂળ—૧૬, ત્રીજું વર્ગમૂળ—૪ અને ચોથું વર્ગમૂળ ૨ છે. કલિપત આ વર્ગમૂળ અસંખ્યાત વર્ગમૂળ રૂપ છે. આ વર્ગમૂળોનો સરવાળો કરવાથી $25+16+4+2 = 278$ થાય છે. આ ૨૭૮ પ્રદેશવાળી તે વિજ્ઞંભસૂચી જાણવી.

બેઈદ્રિય જીવોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરની અસંખ્યાત સંખ્યાનું પરિમાણ સૂત્રકાર બીજી રીતે અર્થાતું અપહાર વિધિથી બતાવે છે—

પયરં અવહીરઙ્ :— પ્રતર અપહાર. અસત્કલ્પનાથી પ્રતરના આકાશપ્રદેશોનો અપહાર કરવામાં આવે, તે આકાશ પ્રદેશોને બહાર કાઢવામાં આવે, તે "પ્રતર અપહાર" કહેવાય છે.

કાળક્ષેત્રથી પ્રતર અપહાર વિધિ :— પ્રતરના આકાશ પ્રદેશ ઉપર બેઈન્દ્રિય જીવોને સ્થાપિત કરી તેનો અપહાર કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી વ્યતીત થાય. કેટલા ક્ષેત્ર પર બેઈદ્રિયને

સ્થાપવા અને કેટલા સમયે તે બેઈન્ડ્રિય જીવનો અપહાર કરવો તે સૂચવવા સૂત્રકારે અંગુલપયરસ્સ આવલિયાએ ય અસંખેજ્જિભાગપડિભાગેણ કહું છે. તે આ પ્રમાણે છે.

અંગુલપયરસ્સ : - એક પ્રતર સાત રાજુ લાંબો અને સાત રાજુ પહોળો હોય છે. તે પ્રતરના અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અંગુલ પ્રતર કહે છે. તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ અહીં વિવિષ્ટ છે. તે પ્રતરનો પ્રતિભાગ કહેવાય છે. પ્રતિભાગ એટલે પ્રતરનો ખંડ કે વિભાગ. તાત્પર્ય એ છે કે અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ ઉપર કમથી એક એક બેઈન્ડ્રિય જીવને સ્થાપવા અથવા અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અવગાહના વાળા બેઈન્ડ્રિય જીવને પ્રતર ઉપર સ્થાપવા.

આવલિયાએ ય : આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા સમયે તે પ્રતર પર સ્થાપિત બેઈન્ડ્રિય જીવનો અપહાર કરવો. આ રીતે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતરને ખાલી થતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થાય છે. પ્રતર પર સ્થાપિત અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અવગાહનાવાળા બેઈન્ડ્રિય જીવને, આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર બેઈન્ડ્રિયોથી ખાલી થઈ જાય, એક પણ બેઈન્ડ્રિય જીવ શેષ ન રહે, તેટલા બેઈન્ડ્રિયોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે.

આ રીતે બેઈન્ડ્રિય જીવોના બદ્ધેલક ઔદારિક શરીર (૧) કાલથી અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય પ્રમાણ છે— (૨) ક્ષેત્રથી— ઘનીકૃત લોકની અસંખ્ય કોડાકોડ યોજન પ્રમાણ વિષ્ણુંભ સૂચીવાળી શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે. (૩) દ્રવ્યથી— અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પ્રતર ક્ષેત્રમાં આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે એક—એક બેઈન્ડ્રિયને સ્થાપિત કરતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલી સંખ્યા બેઈન્ડ્રિય જીવોની અને તેના ઔદારિક બદ્ધેલકની છે.

તિર્યં પંચેન્દ્રિયોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૬ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ વિ ઓરાલિયસરીરા એવં ચેવ ભાળિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- - તિર્યં પંચેન્દ્રિય જીવોના ઔદારિક શરીરની સર્વ વક્તવ્યતા બેઈન્ડ્રિય જીવોના ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવી.

૨૭ પંચેન્દ્રિયતિરિક્ખજોળિયાણ ભંતે ! કેવિયા વેડવ્યિયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપિણી-ઓસપિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જિભાગો તાસિ ણ સેઢીણ વિકખંભસૂર્ઝ અંગુલપઢમવગમૂલસ્સ અસંખેજ્જિભાગો । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા । આહારયસરીરા જહા બેંદિયાણ । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા ઓરાલિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! પંચોદ્રિય તિર્યંચ્યોનિક જીવોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયોમાં વૈકિય શરીર બે પ્રકારના હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે— બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. તે અસંખ્યાતનું પરિમાણ, કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્વિષી—અવસર્વિષીકાળના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધવૈકિય શરીર તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયોના છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેષ્ઠોની વિષ્ફંભ સૂચીના આકાશપ્રદેશ તુલ્ય છે. તે વિષ્ફંભ સૂચી અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂલના અસંખ્યાતમા ભાગ તુલ્ય જાણવી. મુક્ત વૈકિય શરીરો સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે અનંત જાણવા. આહારક શરીરનું વકતવ્ય બેઈદ્રિય પ્રમાણે જાણવું અર્થાત् તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયોને બદ્ધ આહારક શરીર હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. બદ્ધ—મુક્ત તૈજસ—કાર્મણ શરીર તેના જ બદ્ધ—મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયના પાંચે શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગનું વર્ણન છે. તેમાં તેના ઔદારિક શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ બેઈન્ડ્રિયની સમાન કહ્યા છે. લોકમાં બેઈન્ડ્રિય જીવ પંચોન્દ્રિયથી વિશેષાધિક છે માટે પંચોન્દ્રિયના બદ્ધેલક શરીર બેઈન્ડ્રિયથી કંઈક ન્યૂન સમજવા. પંચોન્દ્રિયના આહારક, તૈજસ, કાર્મણ શરીરના બદ્ધેલક મુક્કેલગ સૂત્રથી જ સ્પષ્ટ છે અર્થાત् તે પણ બેઈન્ડ્રિયની સમાન છે. તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયમાં વૈકિય શરીર હોય છે. બેઈન્ડ્રિયમાં તે હોતું નથી. તે બદ્ધ વૈકિય શરીરના પરિમાણનું સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે. તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયના વૈકિયશરીર પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગની અસંખ્ય શ્રેષ્ઠોની પ્રદેશ તુલ્ય છે. તે શ્રેષ્ઠોની વિષ્ફંભ સૂચીને સમજાવવા માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અંગુલ પ્રમાણ શ્રેષ્ઠીના આકાશપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવી. અસત્કલ્પનાથી સૂચી અંગુલના અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશને રૂપરૂપ માની લઈએ, તો તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ રૂપ થાય. પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાત્ કલ્પિત રૂપરૂપના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ તિર્યંચ પંચોન્દ્રિયના બદ્ધ વૈકિયશરીર છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ બદ્ધ વૈકિયશરીર અસત્કલ્પનાના એક અંક જેટલા પણ નથી.

મનુષ્યોમાં શરીર પરિમાણ :-

૨૮ મણૂસાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણન્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણન્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ સિય સંખેજ્જા સિય અસંખેજ્જા । જહણણપદે સંખેજ્જા, સંખેજ્જાઓ કોડીઓ, એગુણતીસં ઠાણાં, તિજમલપયસ્સ ઉવરિં ચતુજમલપયસ્સ હેઢ્ટા, અહવ ણ છ્ટૂ વગ્ગો પંચમવગપડુપ્પણો, અહવ ણ છ્ણણઊઝ્છેયણગદાઇરાસી ।

ઉકકોસપદે અસંહેજ્જા, અસંહેજ્જાહિં ઉસ્સપ્ચણી-ઓસપ્ચણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તઓ ઉકકોસપએ રૂવપકિખતોહિં મળૂસેહિં સેઢી અવહીરંતિ, અસંહેજ્જાહિં ઉસ્સપ્ચણી- ઓસપ્ચણીહિં કાલઓ, ખેત્તઓ અંગુલપઢમવગગમૂલં તતિયવગગમૂલ- પડુપ્પણં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

શાલાર્થ :—મળૂસાણ = મનુષ્યોના, સિય સંહેજ્જા = કદાચિત્ સંભ્યાત હોય, સિય અસંહેજ્જા = કદાચિત્ અસંભ્યાત હોય છે, જહણણપદે = જધન્ય પદે, સંહેજ્જા = સંભ્યાત હોય છે, સંહેજ્જાઓ કોડીઓ = સંભ્યાત કોટાકોટિ હોય છે અર્થાત્, એગુણતીસં ઠાણાઇ = ઓગણતીસ સ્થાન અંક પ્રમાણ હોય, (તે ઓગણતીસ આંક) તિજમલપયસ્સ ડવરિં = ત્રણ યમલપદની ઉપર અને, ચડજમલપયસ્સ હેઢા = ચાર યમલ પદની નીચે હોય છે, અહવ = અથવા, છદ્દો વગગો = છઠાવર્ગ પ્રમાણ, પંચમવગગ પડુપ્પણે = પાંચમાં વર્ગથી ગુણિત, છણણડિ = છન્નવાર, છેયણગદાઇરાસી = છેદનકદાયી રાશિ, છેદ કરનાર રાશિ પ્રમાણ હોય છે, ઉકકોસ પદે = ઉત્કૃષ્ટ પદે, ખેત્તાઓ = ક્ષેત્રથી, રૂવ પકિખતોહિં = રૂપ એટલે એક(શરીર), પ્રક્ષિપ્ત-નભઃ શ્રેષ્ઠી પર બદ્ધ ઔદારિક શરીર સ્થાપિત કરેલા, મળૂસેહિં = મનુષ્યો, સેઢી = શ્રેષ્ઠીથી, અવહીરંતિ = અપહરણ કરતા, અંગુલપઢમવગગમૂલં = અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલ પ્રદેશ રાશિના પ્રથમ વર્ગમૂલને, તફયવગગમૂલ પડુપ્પણ = ત્રીજા વર્ગમૂલથી ગુણિત કરતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! મનુષ્યોને કેટલા ઔદારિક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! મનુષ્યોમાં ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણો છે – બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ સંભ્યાત હોય, કદાચિત્ અસંભ્યાત હોય. જધન્ય પદે સંભ્યાત હોય છે તે સંભ્યાત કોડાકોડી અર્થાત્ ૨૮ આંક પ્રમાણ હોય છે. તે ૨૮ આંક ત્રણ યમલથી વધુ અને ૪ યમલથી ઓછા પ્રમાણમાં છે અથવા પંચમવર્ગથી ગુણિત છઢા વર્ગપ્રમાણ હોય છે. અથવા ૮૬ છેદનક રાશિ જેટલા હોય છે.

મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ પદે અસંભ્યાત છે. કાલથી અસંભ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીકાલથી તેનો અપહાર થાય. ક્ષેત્રથી એક મનુષ્ય અધિક હોય તો શ્રેષ્ઠીનો અપહાર થાય. શ્રેષ્ઠીનો અપહાર કાલ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ રીતે સમજવો. કાલથી અસંભ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીથી તેનો અપહાર થાય છે. ક્ષેત્રથી અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂલને તૃતીય વર્ગમૂલથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા ક્ષેત્રમાં એક એક મનુષ્યને રાખે તો એક શ્રેષ્ઠી પૂરિત થાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા બાકી રહે તેટલા ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્ય જાણવા અથવા તેટલા પ્રદેશોથી એક એક મનુષ્યનો અપહાર થાય તો શ્રેષ્ઠી પ્રદેશોમાં એક મનુષ્યના પ્રદેશ બાકી રહે ત્યારે મનુષ્યોનો અપહાર પૂર્ણ થઈ જાય. મુક્ત ઔદારિક શરીર મુક્ત ઔધિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ જાણવા.

૨૯ મળૂસાણ ભંતે ! કેવિયા વેદબ્લિયસરીરા પણત્તા ।

ગોયમા ! દુવિહા પણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં

જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ સંખેજ્જા, સમએ સમએ અવહીરમાણા સંખેજ્જેણ કાલેણ અવહીરંતિ, ણો ચેવ ણ અવહિયા સિયા । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને બે પ્રકારના વૈકિય શરીર કહ્યા છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં જે બદ્ધ વૈકિય શરીર છે તે સંખ્યાત છે. સમયે—સમયે અપહત કરતાં, સંખ્યાતકાળમાં અપહત થાય છે પણ તેમ કોઈ અપહત કરતું નથી. મુક્ત વૈકિય શરીર, મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

૩૦ મણૂસાણ ભંતે ! કેવઇયા આહારયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ સિય અતિથ સિય ણતિથ જાઝ અતિથ જહણણેણ એકકો વા દો વા તિણિ વા ઉક્કોસેણ સહસ્સપુહુત્તં । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

તેયગ-કમ્મસરીરા જહા એણસિં ચેવ ઓહિયા ઓરાલિયા તહા ભાણિયવા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને કેટલા આહારક શરીર હોય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! મનુષ્યોને આહારક શરીર બે પ્રકારના હોય છે. બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ ક્યારેક હોય ક્યારેક ન હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જધન્ય એક—બે—ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (બે હજાર થી નવ હજાર) હોય છે. મુક્ત આહારક શરીર મુક્ત ઔદારિકની જેમ અનંત હોય છે.

મનુષ્યના બદ્ધ—મુક્ત તૈજસ, કાર્મણ શરીર, મનુષ્યોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીર પ્રમાણે જાણવા.

વિવેચન :-

મનુષ્યને ભવ સ્વભાવથી ઔદારિક શરીર હોય. મનુષ્યના બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ત સંખ્યાત હોય, કદાચિત્ત અસંખ્યાત હોય. મનુષ્ય બે પ્રકારના હોય. (૧) ગર્ભજ મનુષ્ય (૨) સંમૂચ્યિત્મ મનુષ્ય. સંમૂચ્યિત્મ મનુષ્યનો ઉત્પત્તિ વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્તનો હોય છે. જ્યારે વિરહકાળ હોય ત્યારે એક પણ સંમૂચ્યિત્મ મનુષ્ય ન હોય. તે સમયે એકલા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય ત્યારે તે સંખ્યાત હોય છે. તેથી બદ્ધ ઔદારિક શરીર કદાચિત્ત સંખ્યાત હોય તેમ કહું છે અને સંમૂચ્યિત્મ મનુષ્યનો વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યના ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે. સંમૂચ્યિત્મ મનુષ્યો એક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. ગર્ભજ અને સંમૂચ્યિત્મ બંને મનુષ્યો મળીને અસંખ્યાત હોય માટે બંનેના મળીને બદ્ધ ઔદારિક શરીર પણ અસંખ્યાત હોય છે. ગર્ભજ મનુષ્ય સંખ્યાત છે. તેનું સંખ્યાત કોટાકોટિનું પરિમાણ શાસ્ત્રકારે જુદી—જુદી અનેક રીતે બતાવ્યું છે. જેમકે —

(૧) ગર્ભજ મનુષ્યો જધન્યપદે સંખ્યાત કોટાકોટિ પ્રમાણ છે. આ સંખ્યાત કોટાકોટિ ૨૮ અંક પ્રમાણ છે

અર્થાત્ ગર્ભજ મનુષ્યો રણ અંક પ્રમાણ હોય છે. તે અંક સ્થાપના આ પ્રમાણો છે. ૭૮૨૨૮૧૫૨, ૫૧૪૨૮૪
તુ઱, ૭૫૮૭૫૪૪૭૮, ૫૦૩૭૬. આ રણ અંક ત્રણ યમલપદથી વધુ અને ૪ યમલ પદની અંદર છે.
શાસ્ત્રીય પરિભાષા અનુસાર આઈ-આઈ પદોને એક યમલ કહેવામાં આવે છે. આઈનો ઝૂમખો યમલ
કહેવાય છે. તુ યમલ એટલે તુ $\times$ ૮ = ૨૪ અંક થાય. ગર્ભજ મનુષ્યો રણ અંક પ્રમાણ હોવાથી તુ યમલ-૨૪
કરતાં પાંચ અંક વધુ થાય, માટે ત્રણયમલથી વધુ અને ચોથાયમલમાં તુ અંક ઓછા રહે તેથી ૪ યમલની
અંદર કહ્યા છે.

(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાત કોટાકોટિ (૨૮ અંક) પ્રમાણ છે. તે બીજી રીતે સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે. પંચમ વર્ગથી છઠા વર્ગને ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે રાશિપ્રમાણ ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા છે.

કોઈપણ અંક રાશિને તે જ અંકરાશિથી ગુણવામાં આવે તેનું ગુણનફળ વર્ગ કહેવાય છે. વર્ગનો પ્રારંભ બે સંખ્યાથી થાય છે, એકને એકથી ગુણતા ગુણનફળ એક જ આવે તેમાં સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી એકની વર્ગરૂપે ગણના થતી નથી. વર્ગની શરૂઆત બેથી થાય છે $2 \times 2 = 4$, ચાર પ્રથમ વર્ગ છે. $4 \times 4 = 16$ સોણ તે બીજો વર્ગ, $16 \times 16 = 256$ તે ત્રીજો વર્ગ છે. તે જ રીતે $256 \times 256 = 65536$ તે ચોથો વર્ગ છે. તેમજ $65536 \times 65536 = 4294967296$. ૪ અરબ, ૨૮ કરોડ, ૪૮ લાખ, ૬૭ હજાર ૨૮૬ તે પાંચમો વર્ગ છે અને આ અંકરાશિને પરસ્પર ગુણતા ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૮૫૧૬૧ રાશિ થાય તે છઠો વર્ગ છે. આ છષ્ટાવર્ગને પાંચમાં વર્ગથી ગુણિત કરતાં ૭૮૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૭૫૮૩૫ ૪૩૮૫૦૩૭૬ આ રદ અંક પ્રમાણ રાશિ નિષ્પત્ત થાય છે. જધન્ય પદે ગર્ભજ મનુષ્યો આ રદ અંક પ્રમાણ જાણવા. તે રદ આંકને કથન કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે.

सात कोटाकोटि-कोटाकोटि, ८२ लाख कोटाकोटि कोटि, २८ हजार कोटाकोटि कोटि, १०० कोटाकोटि कोटी, ६२ कोटाकोटि कोटि, ५१ लाख कोटाकोटि, ४२ हजार कोटाकोटि, ६०० कोटाकोटि, ४७ कोटाकोटि, ३७ लाख कोटि, ५८ हजार कोटि, ३०० कोटि, ५४ कोटि, ७८ लाख, ५० हजार उत्तर.

(૩) મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર જધન્યપદે ૮૬ છેદનકદારીરાશિ તુલ્ય હોય છે. અંક રાશિના અર્ધભાગ કરવામાં આવે તે છેદનક કહેવાય છે. એકવાર અર્ધભાગ થાય તો એક છેદનક કહેવાય. બે વાર અર્ધભાગ કરી એક પર્યંત પહોંચાય તો તેના બે છેદનક કહેવાય અને ત્રણ અર્ધભાગ થાય તો તેના તૃ છેદનક કહેવાય. જેમ કે પ્રથમ વર્ગ ૪ છે. તેના બે છેદનક થશે. પહેલો અર્ધભાગ—૨ થશે અને તે બે નો પાછો અર્ધભાગ કરતાં એક થશે. માટે ૪ અંકના બે છેદનક કહેવાય. બીજો વર્ગ ૧૬ છે તો તેના ૪ છેદનક થાય. પ્રથમ છેદનક ૮, બીજો છેદનક—૪, ત્રીજો છેદનક—૨ અને ચોથો છેદનક એક થશે. તૃતીય વર્ગ ૨૫૮ના આઠ છેદનક છે. ચોથા વર્ગના ૧૬, પંચમવર્ગના ઉર અને છાઠા વર્ગના ૮૪ છેદનક છે. પાંચમાં છાઠા વર્ગના છેદનકને જોડવાથી ૮૬ છેદનક થશે. આ ૮૬ છેદનક કરનારી રાશિ છે અથવા એક અંકને સ્થાપિત કરી ઉત્તરોત્તર ૮૬ વાર બમણા—બમણા(બલા—બલા) કરતાં જે રાશિ આવે તે ૮૬ છેદનક રાશિ કહેવાય છે. ૮૬ વાર છેદ આપી શકાય તેવી રાશિ ૨૮ અંક પ્રમાણ છે અને તેટલા ગાર્ભજ મનુષ્ય હોય છે. તેટલા જ જધન્યપદે બદ્ધ ઔદારિક શરીર જ્ઞાનવા.

ઉત્કૃષ્ટ પદે મનુષ્યો અને મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત છે. સંમૂચીંમ મનુષ્યો અસંખ્યાત છે. સંમૂચીંમ મનુષ્યોનો જ્યારે વિરહકાળ ન હોય ત્યારે મનુષ્યો અસંખ્યાત હોય છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોય છે. તેથી અસંખ્યાતનું પરિમાણ સૂત્રકારે કાળ અને ક્ષેત્રથી બતાવ્યું છે. કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણીના જેટલા સમય તેટલા બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંગુલપ્રદેશના પ્રથમ વર્ગમૂલને તૃતીય વર્ગમૂલથી ગુણન કરતાં ઉપલબ્ધ રાશિના આકાશપ્રદેશ પર એક એક મનુષ્યને સ્થાપિત કરતાં એક—શ્રેષ્ઠી ભરાય અને એક મનુષ્યની જગ્યા રહે. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ અસંખ્ય મનુષ્ય એક શ્રેષ્ઠીના પ્રદેશોથી પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા છે. તે ઉત્કૃષ્ટ પદે બદ્ધ ઔદારિક શરીર જાણવા.

મનુષ્યોને બદ્ધવૈકિય શરીર સંખ્યાત છે. વૈકિયલબ્ધ ગર્ભજ મનુષ્યોને જ હોય છે અને તેમાં પણ બધા મનુષ્યોને નથી હોતી, કેટલાકને જ હોય તેથી સંખ્યાત કહ્યા છે. મુક્ત વૈકિય શરીર અનંત છે.

મનુષ્યોમાં બદ્ધ આહારક શરીર ક્યારેક હોય ક્યારેક ન પણ હોય. જ્યારે હોય ત્યારે જઘન્ય એક—બે—ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (૨ થી ૮ હજાર) સંભવે છે. મુક્ત આહારક—શરીર અનંત છે. બદ્ધ તૈજસ—કાર્મણા શરીર ઔદારિકની જેમ બધાને જ હોય છે. અર્થાત્ બદ્ધ અસંખ્યાત અને મુક્ત, તૈજસ—કાર્મણા અનંત છે.

મનુષ્યોમાં પાંચે શરીરના બદ્ધ—મુક્ત શરીરનું સંખ્યાપરિમાણ બતાવ્યું, તે અનેક જીવની અપેક્ષાએ તથા કાળની ભિન્નતાની અપેક્ષાએ છે. કોઈ એક મનુષ્યને એક સાથે પાંચે શરીર સંભવતા નથી. એક જીવને એક સમયે વધુમાં વધુ ચાર શરીર હોય છે. વૈકિય અને આહારક બંને લબ્ધિઓ એક સાથે એક મનુષ્યને સંભવે છે પરંતુ બંને લબ્ધિનો પ્રયોગ એક સાથે થતો નથી. તેથી લબ્ધિજન્ય આ બંને શરીર એક સાથે સંભવિત નથી.

આહારક શરીરની સંખ્યામાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા છે અને વૈકિય શરીરની સંખ્યામાં જઘન્ય એક, બે, ત્રણ કહ્યા નથી. તેનું કારણ એ છે કે આહારક શરીરી મનુષ્ય ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન હોય પરંતુ વૈકિય શરીરધારી મનુષ્ય સદા સંખ્યાતા હોય જ. આ સૂત્રથી અને પ્રજાપના, ભગવતી સૂત્રથી પણ સિદ્ધ છે કે મનુષ્યમાં વૈકિયશરીરી શાશ્વતા હોય છે, તેનો વિરહ થતો નથી. કારણ કે યકૃવર્તી વાસુદેવ બલદેવ વગેરે સમૃદ્ધ સંપત્તિ મનુષ્યોમાં કોઈ ને કોઈ વૈકિય લબ્ધિનો પ્રયોગ કરતા જ રહે છે. મનુષ્યમાં વૈકિય યોગ અને વૈકિય મિશ્રયોગ બંને શાશ્વત કહ્યા છે.

વાણમંત્રં દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૧ વાણમંત્રાણં ઓરાલિયસરીરા જહા ણેરઙ્યાણં ।

વાણમંત્રાણં ભંતે ! કેવઙ્યા વેઉવ્બ્રિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્તેલ્લયા ય ।

તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણ અસંહેજ્જા, અસંહેજ્જાહિં ઉસ્સપ્ચિણી ઓસપ્ચિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંહેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંહેજ્જિભાગો, તાસિ ણ સેઢીણ વિકર્ખંભસૂર્ઝ(... સંહેજ્જજોયણસયવગપલિભાગો પયરસ્સ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

શાદીાર્થ :- સંહેજ્જજોયણ સયવગ = સંખ્યાત સેંકડો યોજનના વર્ગુપ, પલિભાગો પયરસ્સ= પ્રતરના પ્રત્યેક ભાગ, પ્રતિભાગ—અંશ રૂપ છે.

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવોના ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ નરકના ઔદારિક શરીર જેમ જ જાણવું અર્થાત્ વાણવ્યંતર દેવોને બદ્ધ—ઔદારિક શરીર ન હોય અને મુક્ત ઔદારિક શરીર અનંત છે.

પ્રશ્ન— વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા વૈકિય શરીર હોય ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈકિય શરીર છે — બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી—અવસર્પણી કાલમાં અપહત થાય છે. ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી જેટલા છે. તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભસૂચી તિર્યંચ પંચેંદ્રિયથી અસંખ્યાતમા ભાગ હીન જાણવી. પ્રતરના સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ પ્રમાણ ક્ષેત્રથી એક એક—વ્યંતરનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા વ્યંતર છે. મુક્ત વૈકિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

૩૨ આહારગસરીરા દુવિહા વિ જહા અસુરકુમારાણ ।

વાણમંતરાણં ભંતે ! કેવઙ્યા તેયગ-કમ્મગસરીરા પણણત્તા ? ગોયમા ! જહા એસિં ચેવ વેડાચ્ચિયસરીરા તહા તેયગ-કમ્મગસરીરા વિ ભાળિયબ્વા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતરોના બંને પ્રકારના આહારક શરીરનું પરિમાણ અસુરકુમાર દેવોના આહારક શરીરની જેમ જાણવું.

પ્રશ્ન— વાણવ્યંતર દેવોને કેટલા તેજસ—કાર્મણ શરીર હોય છે ?

ઉત્તર— તેઓના વૈકિય શરીર પ્રમાણે જ તેઓના તેજસ—કાર્મણ શરીર જાણવા.

વિવેચન :-

વાણવ્યંતર દેવો વૈકિય શરીરધારી છે. તેથી તેઓને બદ્ધ ઔદારિક શરીર નથી. મુક્ત ઔદારિક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે. વૈકિય શરીર અસંખ્યાત છે. વાણવ્યંતરના બદ્ધ વૈકિય શરીરનું પરિમાણ ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણી પ્રમાણ બતાવ્યું છે.

તે અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીની વિજ્ઞભસૂચીનું માપ પ્રસિદ્ધ હોવાથી સૂત્રકારે સૂત્રમાં બતાવ્યું નથી. ટીકાકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આય્યું છે કે વ્યંતરો નિર્યચ પંચેન્દ્રિય કરતાં અસંખ્યાત ગુણ હીન છે માટે તેઓની વિજ્ઞભસૂચી નિર્યચ પંચેન્દ્રિયની વિજ્ઞભસૂચી કરતાં અસંખ્યાત ભાગ હીન જાણવાની. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આ પ્રસિદ્ધ પાઠને સૂચવવા સૂત્રપાઠમાં આ (...) અધ્યાહાર ચિહ્ન મૂક્યું છે. દ્રવ્યથી વ્યંતર જીવોના પરિમાણમાં પણ સૂત્રકારે "સંખેજ્જ જોયણસય વગગપલિભાગો પયરસ્સ" કહ્યું છે. તેને સ્પષ્ટ કરતાં ટીકાકારે કહ્યું છે કે સંખ્યાત સો યોજન વર્ગ જેટલા પ્રતરના પ્રતિભાગ—ખંડ ઉપર વ્યંતરને સ્થાપતાં સંપૂર્ણ પ્રતર ભરાઈ જાય તેટલા વ્યંતરના બદ્ધ વૈકિય શરીર છે. વ્યંતરોમાં બદ્ધ આહારક શરીર નથી.

જ્યોતિષ્ક દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૩ જોઇસિયાણ ભંતે ! કેવઝ્યા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહા ણેરઝ્યાણ તહા ભાણિયવ્વા !

જોઇસિયાણ ભંતે ! કેવઝ્યા વેદવ્યિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા ! તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય | તત્થ ણ જે તે બદ્ધેલ્લયા જાવ તાસિ ણ સેઢીણ વિક્ખંભસૂર્ઝ(...) બેછપ્પણંગુલસયવગગ-પલિભાગો પયરસ્સ | મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયઓરાલિયા |

આહારયસરીરા જહા ણેરઝ્યાણ તહા ભાણિયવ્વા ! તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એસિ ચેવ વેદવ્યિયા તહા ભાણિયવ્વા !

શાન્દાર્થ :-તાસિ ણ સેઢીણ = તે શ્રેષ્ઠીઓની,(પ્રતર અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે), વિક્ખંભસૂર્ઝ = વિજ્ઞભસૂચી, બેછપ્પણંગુલસયવગગપલિભાગો = પ્રતરના અંશ રૂપ ૨૫૬ પ્રતરાંગુલના વર્ગપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં, (જ્યોતિષીને સ્થાપિત કરવા.)

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— ગૌતમ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીરો નારકોના ઔદારિક શરીર સમાન છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જ્યોતિષ્ક દેવોના વૈકિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! તેઓને બે પ્રકારના વૈકિયશરીર છે — બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈકિયશરીર યાવત્ત તેઓની વિજ્ઞભસૂચી સુધી વર્ણન વ્યંતરની જેમ કહેવું. પ્રતરના પૂરણ અપહારમાં બસો છાપન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રમાં એક એક જ્યોતિષીને રાખે તો પ્રતર પૂરિત થાય તેટલા જ્યોતિષી છે અથવા બસો છાપન અંગુલ વર્ગ ક્ષેત્રથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો આખો પ્રતર ખાલી થઈ જાય તેટલા જ્યોતિષી છે. તેના મુક્ત વૈકિયશરીર ઔદિક મુક્ત ઔદારિક પ્રમાણે જાણવા.

જ્યોતિષ્ક દેવોના આહારક શરીર નારકોના આહારક શરીર પ્રમાણે જાણવા અર્થાત્ બદ્ધ આહારક શરીર નથી અને મુક્ત આહારક શરીર અનંત છે. જ્યોતિષ્ક દેવોના બદ્ધ-મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ શરીર તેઓના બદ્ધ-મુક્ત વૈક્રિય શરીર જેટલા છે.

વિવેચન :-

જ્યોતિષ્ક દેવોને બદ્ધ ઔદારિક અને બદ્ધ આહારક શરીર નથી. બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. કાલની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના સમય પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રતરના અસંખ્યતમા ભાગની અસંખ્યાત શ્રેણીઓના પ્રદેશ તુલ્ય છે. વ્યંતર દેવોની જેમ જ્યોતિષ્ક દેવોમાં પણ સૂત્રકારે વિષ્ણું ભસ્યું માપ અધ્યાહાર રાખ્યું છે. ટીકાકારે તેની સ્પષ્ટતા કરી છે કે વ્યંતરો કરતાં જ્યોતિષીઓ સંખ્યાતગુણ અધિક છે માટે તેઓની વિષ્ણું સૂચી સંખ્યાતગુણ અધિક જાણવી. પાઠના આ અધ્યાહારને સૂચ્યવવા મૂળપાઠમાં (...) આ નિશાન પ્રસ્તુત સૂત્રમાં મૂક્યું છે. અહીં જ્યોતિષીની અસંખ્ય સંખ્યાનું પરિમાણ બતાવતા શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે ૨૫૮ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડ પર એક એક જ્યોતિષ્કના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરને સ્થાપે તો સંપૂર્ણ પ્રતર વૈક્રિય શરીરથી ભરાઈ જાય અથવા તે સ્થાપિત શરીરોને બહાર કાઢવામાં આવે તો ૨૫૮ અંગુલ વર્ગ પ્રમાણ પ્રતરખંડથી એક એક જ્યોતિષીનો અપહાર થાય તો જ્યોતિષીના સર્વ બદ્ધ વૈક્રિય શરીર નીકળી જાય ત્યારે એક પ્રતર ખાલી થાય.

વૈમાનિક દેવોમાં શરીર પરિમાણ :-

૩૪ વેમાણિયાણ ભંતે ! કેવિયા ઓરાલિયસરીરા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહા ણેરઝયાણ તહા ભાણિયવ્વા ।

વેમાણિયાણ ભંતે ! કેવિયા વેડવ્બિયસરીરા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- બદ્ધેલ્લયા ય મુક્કેલ્લયા ય । તત્થ ણં જે તે બદ્ધેલ્લયા તે ણં અસંખેજ્જા, અસંખેજ્જાહિં ઉસ્સપિણી ઓસપિણીહિં અવહીરંતિ કાલઓ, ખેત્તાઓ અસંખેજ્જાઓ સેઢીઓ, પયરસ્સ અસંખેજ્જિભાગો, તાસિ ણં સેઢીણં વિક્ખંભસૂર્ઝ અંગુલબિઝ્યવગગમૂલં તઝ્યવગગમૂલપદુપ્ણણં, અહવ ણં અંગુલતઝ્યવગગમૂલઘણપ્પમાણમેત્તાઓ સેઢીઓ । મુક્કેલ્લયા જહા ઓહિયા ઓરાલિયા ।

આહારયસરીરા જહા ણેરઝયાણં । તેયગ-કમ્મગસરીરા જહા એએસિં ચેવ વેડવ્બિયસરીરા તહા ભાણિયવ્વા ।

સે તં સુહુમે ખેત્તપલિઓવમે । સે તં ખેત્તપલિઓવમે । સે તં પલિઓવમે ।

સે તં વિભાગળિપ્ફળ્ણે । સે તં કાલપ્પમાણે ।

શાન્દાર્થ :—અંગુલબિઝ્ય વગ્ગમૂલં = અંગુલના બીજા વર્ગમૂળ, તઝ્યવગ્ગમૂલં = તૃતીય વર્ગમૂળ થી ગુણિત, અંગુલતઝ્યમૂલં = અંગુલના તૃતીય વર્ગમૂળના, ઘણપ્પમાણમેત્તાઓ = ઘન પ્રમાણ આ, સેઢીઓ = શ્રેષ્ઠીઓ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—હે ભગવન् ! વૈમાનિક દેવોના ઔદારિક શરીર કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! નારકીના ઔદારિક શરીરની જેમ વૈમાનિક દેવના ઔદારિક શરીરની વક્તવ્યતા જાણવી.

પ્રશ્ન—ભગવન् ! વૈમાનિક દેવોના વૈક્રિય શરીર કેટલા છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવના વૈક્રિય શરીર બે પ્રકારે છે—બદ્ધ અને મુક્ત. તેમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત છે, કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળમાં અપહત થાય છે.

ક્ષેત્રથી પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓ જેટલા છે. તે શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભસૂચી અંગુલપ્રદેશના બીજા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ અથવા ત્રીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ પ્રમાણ છે. મુક્ત વૈક્રિય શરીર ઔદિક ઔદારિક શરીર પ્રમાણ છે.

વૈમાનિક દેવોના બદ્ધ મુક્ત આહારક શરીર, નારકીના બદ્ધ—મુક્ત આહારક શરીર જેટલા છે.

બદ્ધ મુક્ત તેજસ, કાર્માણ શરીર તેઓના બદ્ધ—મુક્ત વૈક્રિય શરીરાનુસાર છે.

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પદ્યોપમ, ક્ષેત્ર પદ્યોપમ અને પદ્યોપમનું વર્ણન સમાપ્ત થયું, તેમજ વિભાગ નિષ્પત્ત કાળ પ્રમાણ અને કાળ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

નારકીની જેમ વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બદ્ધ આહારક શરીર હોતા નથી અને મુક્ત ઔદારિક અને આહારક શરીર પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત છે.

વૈમાનિક દેવોમાં બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અસંખ્યાત છે. સમયે—સમયે એક—એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું અપહરણ કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી વ્યતીત થઈ જાય. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતનું પ્રમાણ બતાવતા કહ્યું છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના જેટલા પ્રદેશ તેટલા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર વૈમાનિક દેવોના છે. તે વાતને સ્પષ્ટ કરતા જાણાયું છે કે આ શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભસૂચીનું પ્રમાણ અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળથી ગુણિત દ્વિતીય વર્ગમૂળ પ્રમાણ છે અથવા અંગુલ પ્રદેશના તૃતીય વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યાનુસાર શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્ણુભસૂચી હોય છે.

અસતકલ્પનાથી અંગુલના (અસંખ્યાતમા ભાગમાં) ૨૫૮ પ્રદેશ છે તેમ માનવું, તેનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬, બીજું વર્ગમૂળ ૪ અને તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ થાય. આ બીજાવર્ગમૂળને ગ્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતા $4 \times 2 = 8$ થાય આ આઠને આપણે અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્કંભ સૂચી માની લેવાની. આ વિષ્કંભસૂચી રૂપ અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓના જેટલા આકાશ પ્રદેશ છે તેટલા બદ્ધ વૈકિય શરીર હોય છે. અથવા અંગુલનું પ્રમાણ ૨૫૮ છે. તેનું તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ છે તેનો ઘન કરતા $2 \times 2 \times 2 = 8$ થાય. તે આઠ એટલે અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠીઓની વિષ્કંભસૂચી જાણવી. આ બંસે પ્રકારના કથનમાં કોઈ અર્થ ભેદ નથી. વૈમાનિક દેવોમાં જેટલા દેવ તેટલાં જ બદ્ધ વૈકિય તૈજસ-કાર્મણ શરીર હોય છે. તેથી તૈજસ-કાર્મણના કથન પ્રસંગે વૈકિય શરીરની જેમ તૈજસ-કાર્મણ હોય તેમ સૂત્રકારે કહું છે. અંતમાં 'સે તં' ૫૮ દ્વારા સૂત્ર કથિત ઉપવિષય— અને વિષયની સમાપ્તિ સૂચવી છે કે આ રીતે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ, પલ્યોપમ, વિભાગ નિષ્પત્ર કાળ પ્રમાણ અને કાળ પ્રમાણનું વક્તન્ય પૂર્ણ થાય છે.

બદ્ધલક-મુક્તેલગ શરીર

બદ્ધ ઔદારિક (ઔવિક)	બદ્ધ વૈકિય	બદ્ધ આહારક	બદ્ધ તૈજસ-કાર્મણ
અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અસંખ્યાત લોકના આકાશપ્રદેશ જેટલા	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેષ્ઠી જેટલા	ક્યારેય હોય ક્યારેય ન હોય. હોય ત્યારે જધન્ય-એક, બે, ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ-અનેક હજાર	અનંત કાળથી : અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અનંતલોકના આકાશ પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : સિદ્ધજીવોથી અનંતગુણ અને સર્વજીવોથી અનંતમા ભાગ ન્યૂન
મુક્ત ઔદારિક	મુક્ત વૈકિય	મુક્ત આહારક	મુક્ત તૈજસ-કાર્મણ
અનંત કાળથી : અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અનંત લોકના આકાશપ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ અને સિદ્ધ જીવોના અનંતમા ભાગ જેટલા	અનંત મુક્ત ઔદારિકવત્ત	અનંત મુક્ત ઔદારિકવત્ત	અનંત કાળથી : અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અનંત લોકના આકાશ પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : અભવ્ય જીવોથી અનંતગુણ અને સિદ્ધ જીવોના અનંતમા ભાગ જેટલા

પાંચ સ્થાવરના બદ્ધેલક—મુક્કેલગા શરીર

દંડક	ઔદારિક		વૈકિય		આહારક		તેજસ—કાર્મણા	
	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
પૃથ્વી પાણી અજિન	અસંખ્યાત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત
વાયુ	અસંખ્યાત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત
વનસ્પતિ	અસંખ્યાત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક તેજસ— કાર્મણવત્ત	અનંત ઔદિક તેજસ— કાર્મણવત્ત

વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધેલક—મુક્કેલગા શરીર

ઔદારિક		વૈકિય		આહારક		તેજસ—કાર્મણા	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી— અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : એક શ્રેણીના સર્વ વર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેણીઓના પ્રદેશ જેટલા દ્રવ્યથી : અંગુલ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પર સ્વાપિત બેઈદ્રિયાને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગે અપહાર કરતા સંપૂર્ણ પ્રતર ખાલી થઈ જાય અર્થાત્ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા ખંડ કરતાં પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા.	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત પોતાના બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત

તિર્યં પંચેન્દ્રિયના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ શરીર

ઔદારિક		વૈકિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી અવસર્પણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : કાંઈક ન્યૂન બેઠિન્ડ્રિયની સમાન જાગવા	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પણી અવસર્પણીના પ્રદેશ જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલ- પ્રમાણ ક્ષેત્ર પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેણી —ઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત પોતાના બદ્ધ ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત

વિકલેન્દ્રિયના બદ્ધેલક-મુક્કેલગ શરીર

ઔદારિક		વૈકિય		આહારક		તેજસ-કાર્મણ	
બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત
સંખ્યાત/અસંખ્યાત જઘન્યપદે—સંખ્યાત રદ્દ આંક પ્રમાણ, ઉત્કૃષ્ટપદે—અસંખ્યાત કાળથી : સંખ્યાત ઉત્સર્પણી અવસર્પણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : એક શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સ્થિત આકાશપ્રદેશ તુલ્ય દ્રવ્યથી : અંગુલપ્રમાણ શ્રેણીમાં સ્થિત આકાશ પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ગુણતાં જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તેટલા પ્રદેશ પર એક એક મનુષ્યને	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	સંખ્યાત દ્રવ્યથી—હજારો લાખો એક એક મુર્ખૂતમાં એક એક મનુષ્યને અપકાર કરે તો અનેક વર્ષોમાં અપહાર થાય તેટલા	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	હોય— ન હોય જઘન્ય ૧,૨,૩ ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર (બે હજારથી વધુ	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત પોતાના ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદિક ઔદારિક વત્ત

સ્થાપિત કરતાં સાત રાજુ પ્રમાણ
એક શ્રેષ્ઠી ભરાય જાય અને એક
મનુષ્યની જગ્યા ખાલી રહે તેટલા
પ્રમાણના ઉત્કૃષ્ટપદે અસંખ્ય
મનુષ્ય હોય.

નારકી-દેવના બદ્ધેલક-મુક્કેગલ શરીર

દંડક	ઓદારિક		વૈક્ષિક શરીર		આહારક		તૈજસ-કાર્મણ		
	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	બદ્ધ	મુક્ત	
નારકી	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી ના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળ સાથે ગણતા અથવા બીજા વર્ગમૂળનો ઘન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ તુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસં. પોતાના બુદ્ધ વૈક્ષિક વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત
ભવન પતિદેવ	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોના પ્રથમ વર્ગમૂળના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ વિઝંભસૂચી તુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠીઓના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્ષિક વત્ત	
વાણ— વ્યતરં દેવ	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી— અવસર્પિણીના સમય જેટલા શ્રેયથી : એક શ્રેષ્ઠીના સર્વવર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેષ્ઠી—	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્ષિક વત્ત	

			ઓની વિષ્ણુભસૂધિથી અસંખ્યાત ગુણહીન, પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠોના પ્રદેશ જેટલા અર્થાત્ તિર્યચ પંચન્દ્રિયથી અસંખ્યાતમા ભાગ પ્ર માણ અથવા સંખ્યાત યોજન શતવર્ગ પ્રમાણ ખંડ કરતાં એક પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા.					
જ્યો- તિથી દેવ	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી— અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : એક શ્રેષ્ઠીના સર્વવર્ગમૂળરૂપ, અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ શ્રેષ્ઠોની વિષ્ણુભસૂધીથી (અર્થાત્ વ્યંતરથી) સંખ્યાતગુણ અધિક, પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠોના પ્રદેશ જેટલા અથવા ૨૫૮ અંગુલ વર્ગ જેવડા ખંડ કરતાં એક પ્રતરના જેટલા ખંડ થાય તેટલા	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસં. પોતાના બદ્ધ વૈક્રિય વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદા- રિક વત્ત
વૈમા- નિક દેવ	નથી	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અસંખ્યાત કાળથી : અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી— અવસર્પિણીના સમય જેટલા ક્ષેત્રથી : અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર પ્રદેશના બીજા વર્ગમૂળને બીજા વર્ગમૂળથી ગુણતા અથવા વર્ગમૂળનો ધન કરતા પ્રાપ્ત સંશોદુલ્ય તથા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી શ્રેષ્ઠોના પ્રદેશ જેટલા	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત		અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	અનંત ઔદ્ઘિક ઔદારિક વત્ત	

॥ પ્રકરણ-૨૬ સંપૂર્ણ ॥

સત્યાવીસમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણ - પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ

ભાવ પ્રમાણ નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ભાવપ્રમાણે ?

ભાવપ્રમાણે તિવિહે પણણતે, તં જહા- ગુણપ્રમાણે ણયપ્રમાણે સંખપ્રમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે- (૧) ગુણ પ્રમાણ (૨) નય પ્રમાણ (૩) સંખ્યા પ્રમાણ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ભાવ પ્રમાણનું સ્વરૂપ તથા ભેદોનું કથન કર્યું છે. 'ભવન્ ભાવः' આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર 'હોવા પણું' તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ એટલે સચેતન-અચેતન વસ્તુના પરિણામ. સચેતનના પરિણામ જ્ઞાનાદિરૂપ છે અને અચેતન વસ્તુના પરિણામ વણાદિરૂપ છે. વિદ્યમાન પદાર્થોના વણાદિ અને જ્ઞાનાદિ પરિણામોને ભાવ કહેવામાં આવે છે અને આ વણાદિ પરિણામોનો બોધ જેના દ્વારા થાય તે ભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. આ ભાવ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) ગુણ પ્રમાણ (૨) નય પ્રમાણ (૩) સંખ્યા પ્રમાણ.

(૧) ગુણપ્રમાણ :- ગુણથી દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થાય છે અથવા ગુણો દ્વારા ગુણોનું ગુણરૂપ જ્ઞાન થાય છે. તેથી ગુણપ્રમાણ કહેવાય છે.

(૨) નયપ્રમાણ :- અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક ધર્મને પ્રધાન કરી વસ્તુને જાણવી તે નય પ્રમાણ છે.

(૩) સંખ્યાપ્રમાણ :- સંખ્યા એટલે ગણના કરવી, ગણનાનું જ્ઞાન જેના દ્વારા થાય તે સંખ્યા પ્રમાણ છે.

ગુણ પ્રમાણ :-

૨ સે કિં તં ગુણપ્રમાણે ? ગુણપ્રમાણે દુવિહે પણણતે, તં જહા- જીવગુણપ્રમાણે

ય અજીવગુણપ્રમાણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગુણ પ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) જીવ ગુણ પ્રમાણ (૨) અજીવ ગુણ પ્રમાણ. અલ્પ વક્તવ્ય હોવાથી પહેલા અજીવ ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન કરે છે.

અજીવ ગુણ પ્રમાણ :-

૩ સે કિં તં અજીવગુણપ્રમાણે ?

અજીવગુણપ્રમાણે પંચવિહે પણતે, તં જહા- વળણગુણપ્રમાણે ગંધગુણપ્રમાણે રસગુણપ્રમાણે ફાસગુણપ્રમાણે સંઠાણગુણપ્રમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અજીવગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અજીવગુણ પ્રમાણના પાંચ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) વર્ણગુણ પ્રમાણ, (૨) ગંધગુણ પ્રમાણ, (૩) રસગુણ પ્રમાણ, (૪) સ્પર્શગુણ પ્રમાણ, (૫) સંસ્થાનગુણ પ્રમાણ.

૪ સે કિં તં વળણગુણપ્રમાણે ?

વળણગુણપ્રમાણે પંચવિહે પણતે, તં જહા- કાલવળણગુણપ્રમાણે જાવ સુક્રિકલ્લવળણગુણપ્રમાણે । સે તં વળણગુણપ્રમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— વર્ણગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વર્ણગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— કૃષ્ણવર્ણગુણ પ્રમાણ યાવત્ શુક્લવર્ણ પ્રમાણ. આ વર્ણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

૫ સે કિં તં ગંધગુણપ્રમાણે ?

ગંધગુણપ્રમાણે દુવિહે પણતે, તં જહા- સુરભિગંધગુણપ્રમાણે દુરભિગંધગુ- ણપ્રમાણે ય । સે તં ગંધગુણપ્રમાણે ।

ભાવાર્થ :- ગંધગુણ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ પ્રમાણ. આ ગંધપ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

૬ સે કિં તં રસગુણપ્રમાણે ?

રસગુણપ્રમાણે પંચવિહે પણતે, તં જહા- તિત્તરસગુણપ્રમાણે જાવ મહુરરસગુણપ્રમાણે । સે તં રસગુણપ્રમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— રસગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— રસગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— તીખોરસ યાવત્ મધુરરસ. આ રસ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

૭ સે કિં તં ફાસગુણપ્પમાણે ?

ફાસગુણપ્પમાણે અદૃવિહે પણન્તે, તં જહા- કક્ખડફાસગુણપ્પમાણે જાવ લુક્ખફાસગુણપ્પમાણે । સે તં ફાસગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્પર્શગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સ્પર્શ ગુણપ્રમાણના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— કર્કશ સ્પર્શ યાવત્ રૂક્ષ સ્પર્શ. આ સ્પર્શગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

૮ સે કિં તં સંઠાણગુણપ્પમાણે ?

સંઠાણગુણપ્પમાણે પંચવિહે પણન્તે, તં જહા- પરિમંડલસંઠાણગુણપ્પમાણે જાવ આયયસંઠાણગુણપ્પમાણે । સે તં સંઠાણગુણપ્પમાણે । સે તં અજીવગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— પરિમંડલ સંસ્થાન યાવત્ આયત સંસ્થાન. આ સંસ્થાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે. આ અજીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે અજીવ ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભાવ—ક્રિયા, કરણ અને કર્મ, આ ત્રણ સાધનોમાં થાય છે. ભાવ સાધન વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ગુણોને જાણવારૂપ પ્રમિતિ, જાણવા રૂપ ક્રિયા પ્રમાણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ગુણ સ્વયં પ્રમાણભૂત નથી પરંતુ જાણવા રૂપ ક્રિયા ગુણોમાં થાય છે. તે બંનેમાં અભેદોપચારથી ગુણોને પ્રમાણ માનેલ છે.

કરણ સાધન વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ગુણો દ્વારા દ્રવ્ય જણાય છે માટે ગુણ પ્રમાણભૂત છે.

કર્મ સાધન વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ગુણ ગુણરૂપે જણાય છે માટે ગુણ પ્રમાણ છે.

આ સૂત્રોમાં અજીવ ગુણ પ્રમાણનું જે વર્ણન છે, તે મૂર્ત પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ પ્રમાણનું વર્ણન છે. ધર્માસ્તકાય વગેરે અજીવ દ્રવ્યના ગુણ અમૂર્ત છે, તે દાસ્તિગોચર થતાં નથી, તેથી ઉદાહરણ રૂપે પુદ્ગલના

ગુણો ગ્રહણ કર્યા છે. જે દ્રવ્યમાં વર્ણાદિ હોય, તેમાં આકાર પણ હોય જ. વર્ણા અને આકારથી વસ્તુ દર્શય બને છે માટે સંસ્થાન–આકારને પણ ગુણ પ્રમાણરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે. અહીં આકાર પાંચ બતાવ્યા છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં દીર્ઘ, છુસ્વ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુર્ભુજ, પ્રથુલ–વિસ્તીર્ણ અને પરિમંડલ સંસ્થાન સાત કહ્યા છે. તેમાં તાત્ત્વિક તફાવત નથી. આ પાંચમાં દીર્ઘ અને છુસ્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જીવ ગુણ પ્રમાણ :-

૧ સે કિં તં જીવગુણપ્પમાણે ?

જીવગુણપ્પમાણે તિવિહે પણન્તે, તં જહા- ણાણગુણપ્પમાણે દંસણગુણપ્પમાણે ચરિત્તગુણપ્પમાણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– જીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– જીવ ગુણ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— શાનગુણ પ્રમાણ, દર્શનગુણ પ્રમાણ અને ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ.

૨૦ સે કિં તં ણાણગુણપ્પમાણે ?

ણાણગુણપ્પમાણે ચર્ચિવિહે પણન્તે, તં જહા- પચ્ચકખે, અણુમાણે, ઓવમ્મે, આગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– શાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– શાનગુણ પ્રમાણના ચાર ભેદ છે તે આ પ્રમાણો છે – (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન (૪) આગમ.

૨૧ સે કિં તં પચ્ચકખે ?

પચ્ચકખે દુવિહે પણન્તે, તં જહા- ઇંદિયપચ્ચકખે ય ણોઇંદિયપચ્ચકખે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— ઈંડ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈંડ્રિય પ્રત્યક્ષ.

૨૨ સે કિં તં ઇંદિયપચ્ચકખે ?

ઇંદિયપચ્ચકખે પંચવિહે પણન્તે, તં જહા- સોઇંદિયપચ્ચકખે, ચક્કખુરિંદિય– પચ્ચકખે, ઘાણિંદિયપચ્ચકખે, જિંભદિયપચ્ચકખે,

ફાસિંદિયપચ્ચકખે । સે તં ઇંદિયપચ્ચકખે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૩) ગ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૪) જ્હ્લ્લેવેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

૧૩ સે કિં તં ણોઇંદિયપચ્ચકખે ?

ણોઇંદિયપચ્ચકખે તિવિહે પણણતે, તં જહા- ઓહિણાણપચ્ચકખે મણપજ્જવ- ણાણપચ્ચકખે કેવલણાણપચ્ચકખે । સે તં ણોઇંદિયપચ્ચકખે । સે તં પચ્ચકખે ।

ભાવાર્થ :- નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૩) કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ. આ રીતે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગુણ પ્રમાણના ભેદ પ્રભેદનું કથન છે.

પ્રત્યક્ષ :- પ્રતિ અને અક્ષ આ બે શબ્દથી પ્રત્યક્ષ શબ્દ બન્યો છે. અક્ષ એટલે આત્મા. જીવ-આત્મા પોતાના જ્ઞાન ગુણથી સમસ્ત પદાર્થોને વ્યાપ્ત કરે છે અર્થાત् જ્ઞાણે છે. જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ આત્માથી ઉત્પત્ત થાય, જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય વગેરે કોઈ માધ્યમની અપેક્ષા ન હોય તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયાદિ માધ્યમની આવશ્યકતા નથી. ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના જ આ ત્રણે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે. વ્યવહારાપેક્ષયા ઈંડ્રિયોના માધ્યમથી થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ભેદ :- વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેને લક્ષ્યમાં રાખી સૂત્રકારે પ્રત્યક્ષના બે ભેદ કહ્યા છે. ઈંડ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈંડ્રિય પ્રત્યક્ષ.

ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ :- ઈન્દ્રિય દ્વારા થતાં જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહે છે. ઈન્દ્રિયો પૌરુષાલિક હોવાથી તેના માધ્યમથી થતાં જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેવાય, પરંતુ લોકવ્યવહારમાં ઈન્દ્રિયજ્ઞન્ય જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. યથા— "મેં મારી આંખથી પ્રત્યક્ષ જોયું છે, મેં કાનથી પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યું છે." આ પ્રકારના લોકવ્યવહારને લક્ષ્યમાં રાખીને પરોક્ષજ્ઞાન હોવા છતાં તેને સાંચ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ કહે છે. ઈંડ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રમાણના પાંચ ભેદ કહ્યા છે. પાંચ ઈંડ્રિયથી આ જ્ઞાન થાય છે માટે તેના શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ગ્રાણ, જ્હ્લ્લા અને સ્પર્શના આ પાંચ ઈંડ્રિય દ્વારા થતા જ્ઞાનને શ્રોતેન્દ્રિયાદિ જ્ઞાન પ્રમાણ રૂપ કહ્યા છે. અહીં પશ્ચાનુપૂર્વીથી

પાંચે ઈંદ્રિયનો ઉલ્કેખ કર્યો છે. ક્ષયોપશમ અને પુષ્યની પ્રકર્ષતાથી પાંચેઈંદ્રિય પ્રાપ્ત થાય છે. તે ક્ષયોપશમ અને પુષ્ય હીન હોય તો કમશા: ચતુરિન્દ્રિય, તેઈંદ્રિયપણું આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષયોપશમ-પુષ્યની પ્રકર્ષતાને પ્રધાન કરી પશ્ચાનુપૂર્વીથી, ઈંદ્રિય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના પાંચ બેદ સૂત્રકારે દર્શાવ્યા છે.

નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ :— અહીં 'નો' શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે. જે જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિય સહાયક નથી, જે જ્ઞાન આત્માધીન છે, તે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. અવધિ આદિ ત્રણે જ્ઞાનમાં ઈંદ્રિયોનો અંશમાત્ર પણ વ્યાપાર હોતો નથી. આ ત્રણે જ્ઞાન આત્માધીન છે, માટે તેને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહે છે. નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે.

અનુમાન પ્રમાણ :-

૧૪ સે કિં તં અણુમાણે ? અણુમાણે તિવિહે પળણતો, તં જંહા- પુષ્વવં, સેસવં, દિટુસાહમ્મવં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પૂર્વવત્ત, શેષવત્ત અને દષ્ટસાધમ્યવત્ત.

વિવેચન :-

અનુમાન :- અનુમાન શબ્દમાં અનુ અને માન આ બે અંશ છે. અનુ ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ છે પશ્ચાત્-પાછણ. માનનો અર્થ છે જ્ઞાન. સાધનના(કોઈપણ વસ્તુના) દર્શન કે ગ્રહણ અને સંબંધના સ્મરણ પછી જે જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહેવાય છે. સાધનથી સાધ્યનું જે જ્ઞાન થાય તે અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. સાધ્ય સાથે અવિનાભાવ સંબંધ રાખનાર હેતુને સાધન કહેવામાં આવે છે. દા.ત. ધૂમાડો હોય ત્યાં અજિ હોય જ. અવિનાભાવ સંબંધ એટલો' આના વિના આ ન જ હોય—અજિ વિના ધૂમાડો ન જ હોય, વાદળ વિના વરસાદ ન જ હોય તો અજિ અને ધૂમાડા વર્ણે, વરસાદ અને વાદળ વર્ણે અવિનાભાવ સંબંધ કહેવાય. અજિ પ્રત્યક્ષ દેખાતી ન હોય પણ ધૂમાડો જોઈને અજિ અને ધૂમાડાના અવિનાભાવ સંબંધનું સ્મરણ થતાં ધૂમાડાથી અજિનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન કહેવાય. અહીં અજિ સાધ્ય છે. ધૂમાડો સાધન છે. સાધન પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેના આધારે પરોક્ષ રહેલા સાધ્યરૂપ અજિનું જે જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

૧૫ સે કિં તં પુષ્વવં ? પુષ્વવં -

માયા પુત્તં જહા ણદું, જુવાણં પુણરાગયં ।
કાઈ પચ્ચભિજાણેજ્જા, પુષ્વલિંગોણ કેણઙ્ગ ॥૧૧૫॥

તં જહા- ખણ વા વળેણ વા મસેણ વા લંછણેણ વા તિલણ વા । સે

તં પુષ્વતં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ણદું = ખોવાઈ ગયેલ, જુવાણ = યુવાન થઈને, પુણરાગતં = પાછા આવેલા, કાઈ = (કવચિત) કાંઈક અંશે, પચ્ચભિજાળેજ્જા = જાણી લે કે, પુષ્વર્લિંગેણ = પૂર્વલિંગથી, કેણઙ્ગ = કોઈ, ખએણ = ક્ષત, કાંઈ વાગવાથી પડેલ ધા નું નિશાન, ધા, વળેણ = વ્રણ-કૂતરું વગેરે કરડવાથી થયેલ નિશાન, લંછણેણ = લાંછન-શરીર પરના ચિહ્ન, તિલએણ = તલ દ્વારા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વવત્ત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પૂર્વ જોયેલ લક્ષણના આધારે પદાર્થ-વસ્તુનો નિશ્ચય કરાય, તેનું જ્ઞાન થાય તેને પૂર્વવત્ત અનુમાન કહે છે. જેમ કે બાલ્યકાળમાં ખોવાઈ ગયેલ અથવા પરદેશ ગયેલ, યુવાન બની પાછા આવતા પુત્રને જોઈને માતા પૂર્વનિશ્ચિત કોઈ ચિહ્નથી ઓળખી લે કે 'આ મારો પુત્ર છે.' શરીર પર શસ્ત્રાદિ વાગવાથી પડેલા ધા, વ્રણ-પ્રાણીઓના કરડવાથી થયેલા ધા, લાખુ વગેરે લાંછન અથવા ડામ વગેરેના ચિહ્ન, મસા-તલ વગેરે દ્વારા અનુમાન કરવામાં આવે તે પૂર્વવત્ત અનુમાન કહેવાય છે.

વિવેચન :-

પૂર્વજ્ઞાત કોઈ લિંગ કે ચિહ્ન દ્વારા પૂર્વ પરિચિત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તો તે પૂર્વવત્ત અનુમાન કહેવાય છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે થશે.

આ મારો પુત્ર છે કારણ કે તેના શરીર પર અમુક ચિહ્ન છે અથવા ક્ષતાદિ વિશિષ્ટ લિંગવાળો છે. બાળપણથી જે પુત્ર માતાથી વિખૂટો પડી ગયો હોય, તેવા પુત્રને વરસો પછી જૂએ, માતા તેના યુવાન શરીરને જોતાં ઓળખી ન શકે પરંતુ પૂર્વ પુત્રના શરીર પર વિશિષ્ટ ચિહ્ન પોતે જોયેલ છે, તેનું સ્મરણ થતાં, તે ચિહ્ન પ્રત્યક્ષ થતાં, આ મારો પુત્ર છે તેવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ જાય છે. તે પૂર્વવત્ત અનુમાન કહેવાય છે.

શેષવત અનુમાન પ્રરૂપણ :-

૧૬ સે કિં તં સેસવં ? સેસવં પંચવિહં પણત્તં, તં જહા- કજ્જેણ, કારણેણ, ગુણેણ, અવયવેણ, આસએણ ।

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન- શેષવત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શેષવત અનુમાનના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કાર્યથી, (૨) કારણથી, (૩) ગુણથી, (૪) અવયવથી, (૫) આશ્રયથી.

૧૭ સે કિં તં કજ્જેણ ?

કજ્જેણ- સંખં સદેણ ભેરિં તાલિએણ, વસભં ઢંકિએણ, મોરં કેકાઇએણ, હયં હેસિએણ, ગયં ગુલગુલાઇએણ, રહં ઘણઘણાઇએણ । સે તં કજ્જેણ ।

શાદીથ્ય :-કજ્જેણ = કાર્યથી, સદેણ = શબ્દ, શંખના શબ્દથી, સંખં = શંખનું, તાલિએણ = તાલ-ધ્વનિથી, ભેરિં = ભેરીનું, ઢંકએણ = ભાંભરવાના અવાજથી, વસભં = બળનું, કેકાઇએણ = કેકારવથી, મોરં = મોરનું, હેસિએણ = હણહણાટથી, હયં = અશ્ચનું, ગુલગુલાઇએણ = ચિંઘાડથી, ગયં = હાથીનું, ઘણઘણાઇએણ = ઘનઘનાટથી, રણજણાટથી, રહં = રથનું જ્ઞાન થાય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– કાર્યલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર – કાર્ય જોઈ કારણનું જ્ઞાન થાય તેને કાર્યલિંગજન્ય શેષવત અનુમાન કહે છે. દા. ત. શંખનો ધ્વનિ સાંભળી શંખનું જ્ઞાન, ભેરીનો શબ્દ સાંભળી ભેરીનું જ્ઞાન, ભાંભરવાના અવાજ પરથી બળનું, કેકારવ સાંભળી મધુરનું, હણહણાટ સાંભળી હોડાનું, ચિંઘાડવાનો અવાજ સાંભળી હાથીનું, રણજણાટ સાંભળી રથનું જ્ઞાન થાય તે શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. અહીં શંખ–બળદ વગેરે પ્રત્યક્ષ નથી, તેમાંથી જે જે અવાજ ઉત્પત્ત થાય તે પ્રત્યક્ષ છે. શંખ વગેરે કારણ છે અને તેના શબ્દ વગેરે કાર્ય છે. કાર્ય પ્રત્યક્ષ છે તેના ઉપરથી કારણનું અનુમાન કરવું, જેમકે આ પર્વતમાં 'કેકારવ' સંભળાય છે માટે ત્યાં મોરનો વાસ છે. આ પર્વતમાં મોરના વાસનું જ્ઞાન થયું તે કાર્યલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે.

૧૮ સે કિં તં કારણેણ ?

કારણેણ- તંત્વો પડસ્સ કારણ ણ પડો તંતુકારણ, વીરણ કડસ્સ કારણ ણો કડો વીરણકારણ, મિંપિંડો ઘડસ્સ કારણ ણ ઘડો મિંપિંડકારણ । સે તં કારણેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– કારણ લિંગ જન્ય શેષવત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– કારણના પ્રત્યક્ષથી કાર્યનું જ્ઞાન થવું તે કારણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે તંતુઓ પટનું કારણ છે પણ પટ તંતુનું કારણ નથી, તૃણ ચટાઈનું કારણ છે કારણ કે વિશિષ્ટ પ્રકારના તૃણમાંથી જ ચટાઈ બનાવવામાં આવે છે પણ ચટાઈ તૃણનું કારણ નથી. માટીનો પિંડ ઘડાનું કારણ છે પણ ઘડો માટીનું કારણ નથી. રેશમી તંતુઓના સમૂહ સાથે કાર્ય કરતાં વણકરને જોઈ રેશમી વસ્ત્રનું જ્ઞાન થાય તેને કારણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે.

૧૯ સે કિં તં ગુણેણ ?

ગુણેણ- સુવળણ ણિકસેણ, પુષ્ફ ગંધેણ, લવળ રસેણ, મદિર આસાયિએણ, વત્થ ફાસેણ । સે તં ગુણેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગુણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન નું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર— ગુણના પ્રત્યક્ષથી, પરોક્ષ એવા ગુણીનું જ્ઞાન થાય તે ગુણલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે નિક્ષે-કસોટીથી સુવર્ણનું, ગંધથી પુષ્પનું, રસથી મીઠાનું, આસ્વાદ-ચાખવાથી મદિરાનું અને સ્પર્શથી વસ્ત્રનું અનુમાન થાય તે ગુણ નિષ્પત્ત શેષવત અનુમાન છે.

૨૦ સે કિં તં અવયવેણ ?

અવયવેણ— મહિસં સિંગેણ, કુકુડં સિહાએ, હત્થિં વિસાળેણ, વરાહં દાઢાએ, મોરં પિચ્છેણ, આસં ખુરેણ, વગ્ધં ણહેણ, ચમરં વાલગંડેણ, દુપયં મણૂસમાઇ, ચડપયં ગવમાદિ, બહુપયં ગોમ્હિયાદિ, સીહં કેસરેણ, વસહં કકુહેણ, મહિલં વલયબાહાએ ।

પરિયરબંધેણ ભડં, જાણિજ્જા મહિલિયં ણિવસણેણ ।

સિત્થેણ દોણપાગં, કર્વિં ચ એકકાએ ગાહાએ ॥૧૧૬॥

સે તં અવયવેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અવયવરૂપ લિંગ નિષ્પત્ત શેષવત અનુમાન શું છે ?

ઉત્તર— અવયવી પ્રત્યક્ષ ન હોય પરંતુ અવયવના પ્રત્યક્ષથી, અવયવ— અવયવીના સંબંધનું સ્મરણ કરી, અવયવના આધારે અવયવીનું જ્ઞાન થાય તે અવયવ નિષ્પત્ત શેષવત અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ કે— શીંગડાથી ભેંસનું, શિખા—કલગીથી કુકડાનું, દાંતથી હાથીનું, દાઢાથી વરાહનું, પિંછાથી મોરનું, ખરીથી ઘોડાનું, નહોરથી વાધનું, વાળના ગુચ્છાથી ચમરી ગાયનું, દ્વિપદથી મનુષ્યનું, ચતુર્ષદથી ગાયનું, બહુપદથી ગોમિકાદિનું, કેસરાલથી સિંહનું, કકુદ—ખૂંધથી બળનું, ચૂડીવાળા હાથથી મહિલાનું.

શસ્ત્ર સજ્જ પોશાકથી યોદ્ધાનું, પહેરવેશથી સ્ત્રીનું, એક દાણાના ચડી જવાથી દ્રોષપાકનું અને એક ગાથાથી કવિનું જ્ઞાન થાય તે અવયવલિંગ જન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. [આ ગાથા પૂર્વે નામ પ્રકરણમાં અવયવ નિષ્પત્તનામાં આવી ગયેલ છે.]

૨૧ સે કિં તં આસએણ ? આસએણ— અર્દ્દધ ધૂમેણ, સલિલં બલગાહિં, કુદું અબ્ધબિકારેણ, કુલપુત્તં સીલસમાયારેણ ।

ઇઙ્ગ્રિતાકારિતૈર્જ્ઞૈઃ, ક્રિયાભિર્ભાવિતેન ચ ।

નેત્ર-વક્ત્રવિકારેશચ, ગૃહ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥૧૧૭॥

સે તં આસએણ । સે તં સ્નેહવં ।

શાંદાર્થ :-આશ્રય નિષ્પત્ત શેષવત્ત અનુમાન, વલગાહિં = બગલાઓની પંક્તિથી, સલિલં = પાણીનું, કુંડ = વૃષ્ટિનું, સીલસમાયારેણ = શીલ સદાચારથી, કુલપત્ત = કુલ પુત્રનું, ઇજ્ઞિતાકારિતૈઃ = ઈજિતકાર–શારીરિક ચેષ્ટાઓથી, ગૃહ્યતે = ગ્રહણ થાય છે, અંતર્ગતં મનઃ = અન્તર્ગત મન, આંતરિક મનોભાવનું (જ્ઞાન થાય છે).

ભાવાર્થ :-પ્રશ્ન– આશ્રયલિંગ જન્ય શેષવત્ત અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– આશ્રયી પરોક્ષ હોય પણ તેના આશ્રયે જે વસ્તુ હોય તે પ્રત્યક્ષ થવાથી આશ્રયીનું જ્ઞાન થાય, તે આશ્રય નિષ્પત્ત શેષવત્ત અનુમાન કહેવાય છે. જેમ કે અજિના આશ્રયે ધૂમાડો હોય છે. ધૂમાડાથી અજિનનું જ્ઞાન થાય. પર્વત પર ધૂમાડો જોઈ અપ્રત્યક્ષ એવા અજિનનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રય લિંગ જન્ય શેષવત્ત અનુમાન કહેવાય. તે જ રીતે બગલાની પંક્તિથી પાણીનું, મેઘવિકારથી વરસાદનું, શીલસદા–ચારથી કુળપુત્રનું, શરીર ચેષ્ટાઓ, ભાષણ, નેત્ર–મુખ વિકારથી આંતરિક મનોભાવનું જ્ઞાન થવું. આવું આશ્રયજન્ય શેષવત્ત અનુમાનનું સ્વરૂપ જપણવું.

વિવેચન :-

કાર્યથી કારણનું, કારણથી કાર્યનું, ગુણથી ગુણીનું, અવયવથી અવયવીનું અને આશ્રયથી આશ્રયવાનનું અનુમાન કરાય તે શેષવત્ત અનુમાન કહેવાય છે. સૂત્રકારે ઉદાહરણ દ્વારા આ વાતને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

કાર્યાનુમાનમાં કાર્ય ઉપરથી તેના કારણનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે કેકારાવ રૂપ કાર્યથી તેના કારણભૂત મોરનું જ્ઞાન થાય. મોર પ્રત્યક્ષ નથી પણ તેનો અવાજ સંભળાતા અહીં મોર છે, તેવું જે જ્ઞાન થાય તે કાર્ય જન્ય શેષવત્ત અનુમાન છે.

કારણાનુમાનમાં કારણ પ્રત્યક્ષ હોય છે અને કાર્યનું અનુમાન કરાય છે. આકાશમાં કાળા–ઘટાટોપ વાદળને જોઈ તેના કાર્યરૂપ વરસાદનું અનુમાન કરવું તે કારણ જન્ય શેષવત્ત અનુમાન છે. સૂત્રકારે તંતુ અને પટનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તંતુ પટનું કારણ છે પણ પટ તંતુનું કારણ નથી. વિશિષ્ટરૂપે તાણાવાળા રૂપે ગોઠવાયેલા તંતુથી જ પટની ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પહેલા નહીં. પટથી કદાચ કોઈ તંતુને છૂટા કરે તો પટ તેનું કારણ નથી કારણ કે પટ વિના–પટ બન્યા પહેલા પણ તેની ઉપલબ્ધ હોય છે. જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણત થાય તેવા કારણથી જ કાર્યનું અનુમાન થઈ શકે.

ગુણાનુમાનમાં ગુણ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે આધારે ગુણીનું જ્ઞાન થાય છે. જેમ કે સુગંધ પ્રત્યક્ષ થતાં– 'અહીં ગુલાબ હશે' તેવું ગુલાબનું જ્ઞાન ગુણજન્ય શેષવત અનુમાન કહેવાય છે. તે જ રીતે કસોટી પર સુવર્ણને ઘસવાથી જે રેખા થાય છે તેના ઉપરથી સુવર્ણના ટચનું જ્ઞાન થાય છે. તે ગુણજન્ય શેષવત અનુમાન છે.

ન દેખાતા અવયવીનું જ્ઞાન તેના અવયવના પ્રત્યક્ષથી થાય, તો તે અવયવ જન્ય શેષવત અનુમાન

કહેવાય છે. જેમ કે કોઈ દિવાલ પાછળ બેંસાદિ હોય પરંતુ તે દેખાતી ન હોય પણ તેના શીંગડા દેખાતા હોય તો શીંગડારૂપ અવયવથી અવયવી બેંસનું જ્ઞાન થાય તે અવયવજ્ઞ શેષવત અનુમાન છે.

ધૂમાડો અભિના આશ્રયે રહે છે. ધૂમને જોઈ આશ્રય સ્થાનરૂપ અભિનનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં ધૂમ પ્રત્યક્ષ છે, અભિન પ્રત્યક્ષ નથી. તેનું જ્ઞાન થાય અથવા બગલા પાણીના આશ્રયે રહે છે. તે બગલાને જોઈ પાણીનું જ્ઞાન થાય તે આશ્રયજ્ઞ શેષવત અનુમાન છે. જો કે અભિન અને ધૂમમાં કાર્ય-કારણ ભાવ છે પણ લોકમાં ધૂમાડો અભિના આશ્રયે રહે છે, તેવું પ્રસિદ્ધ હોવાથી આશ્રયાનુમાનમાં સૂત્રકારે તેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

૬૪ સાધર્મ્યવત् અનુમાન પ્રફણ :-

૨૨ સે કિં તં દિદૃસાહમ્મવં ? દિદૃસાહમ્મવં દુવિહં પણ્ણતં, તં જહા-સામણદિદૃં ચ વિસેસદિદૃં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દષ્ટ સાધર્મ્યવત् અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દષ્ટ સાધર્મ્યવત् અનુમાનના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે – સામાન્યદષ્ટ અને વિશેષદષ્ટ.

૨૩ સે કિં તં સામણદિદૃં ?

સામણદિદૃં જહા એગો પુરિસો તહા બહવે પુરિસા, જહા બહવે પુરિસા તહા એગો પુરિસો, જહા એગો કરિસાવણો તહા બહવે કરિસાવણા, જહા બહવે કરિસાવણા તહા એગો કરિસાવણો । સે તં સામણદિદૃં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સામાન્ય દષ્ટ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાન્ય ધર્મના આધારે એકને જોઈ તત્સંદશ અનેકનું અને અનેકને જોઈ એકનું સામાન્ય ધર્મથી જ્ઞાન થાય તેને સામાન્ય દષ્ટ અનુમાન કહે છે. જેવો એક પુરુષ હોય છે તેવા અનેક પુરુષ હોય છે. જેવા અનેક પુરુષ હોય છે તેવો એક પુરુષ હોય છે, જેવો એક કાર્યાપણ (સિક્કો) તેવા અનેક કાર્યાપણ અને જેવા અનેક કાર્યાપણ તેવો એક કાર્યાપણ હોય છે.

૨૪ સે કિં તં વિસેસદિદૃં ?

વિસેસદિદૃં- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે કંચિ પુરિસં બહૂણ પુરિસાણ મજ્જો પુષ્વદિદૃં પચ્ચભિજાણેજ્જા- અયં સે પુરિસે, બહૂણ વા કરિસાવણાણ મજ્જો પુષ્વદિદૃં કરિસાવણ પચ્ચભિજાણિજ્જા અયં સે કરિસાવણે । તસ્સ સમાસઓ તિવિહં ગહણ ભવઇ, તં જહા- તીતકાલગહણ પઢુપ્પણકાલગહણ અણાગયકાલગહણ ।

શાંદાર્થ :- કંચિ પુરિસં = કોઈ પુરુષને, બહુણ પુરિસાણ મજૂરે = ધણા પુરુષોની વચ્ચે (બેઠેલા), પુષ્પદિંદું = પૂર્વદષ્ટ-પૂર્વ જોયેલા, પચ્ચભિજાળેજજા = ઓળખી લે કે, અયં સે પુરિસે = આ તે પુરુષ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિશેષદષ્ટ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેમ કોઈ (યથાનામ) પુરુષ ધણા પુરુષોની વચ્ચે રહેલા પૂર્વદષ્ટ પુરુષને ઓળખી લે કે આ તે જ પુરુષ છે અથવા અનેક કાર્યાપણ વચ્ચે રહેલા પૂર્વદષ્ટ કાર્યાપણને ઓળખી લે કે આ તે જ કાર્યાપણ છે. તેને વિશેષદષ્ટ સાધર્યવત્ત અનુમાન છે.

તેનો વિષય સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. (૧) અતીતકાળ-ભૂતકાળ ગ્રહણ, (૨) વર્તમાન કાળ ગ્રહણ (૩) અનાગત-ભવિષ્યકાળ ગ્રહણ અર્થાતું વિશેષદષ્ટ સાધર્યવત્ત અનુમાન દ્વારા ત્રણ કાળના પદાર્થનું અનુમાન કરાય છે.

વિવેચન :-

દષ્ટ સાધર્યવત્ત અનુમાન :- પૂર્વમાં દષ્ટ-જોયેલ અનુભવેલ ઉપલબ્ધ પદાર્થની સમાનતાના આધારે જે અનુમાન કરાય તે દષ્ટસાધર્યવત્ત અનુમાન કહેવાય છે. વસ્તુમાં સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારના ગુણધર્મ રહેલ છે. કોઈ એક વસ્તુને જોઈ તત્સંદશ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય અથવા ધડી વસ્તુ જોઈ તત્સંદશ એકનું જ્ઞાન થાય તે સામાન્ય દષ્ટ સાધર્યવત્ત કહેવાય છે. આમાં સામાન્યના આધારે સંદશતાનો બોધ થાય છે. જેમ કે મનુષ્યત્વ, કર્મભૂમિત્વ, ભરતક્ષેત્રત્વ, આ મનુષ્યમાં રહેલ સામાન્ય ધર્મ છે. જેવો એક મનુષ્ય તેવા અનેક મનુષ્ય તેવો એક મનુષ્ય આવું જ્ઞાન સામાન્ય ધર્મના આધારે થાય છે.

વિશેષ દષ્ટ અનુમાન :- વિશેષ ધર્મ વસ્તુને અન્યથી પૃથ્ફું કરે છે. અનેક વસ્તુઓમાંથી એક ને અલગ કરી વિશેષતાનું જ્ઞાન વિશેષ ધર્મના આધારે થાય છે. વિશેષ દષ્ટ સાધર્યવત્ત અનુમાનમાં જો કે સામાન્ય અંશ તો અનુસ્યૂત રહે જ છે. વિશેષતા એ છે કે પૂર્વ દર્શન સમયે જે વિશેષતા તેમાં જોઈ છે તેના આધારે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ તે પદાર્થને જોઈ, આ તે જ વસ્તુ છે જે મેં પહેલા જોઈ હતી, તેવું અનુમાન કરાય છે.

વિશેષ દષ્ટ અનુમાન - ત્રણો કાલ :-

૨૫ સે કિં તં તીતકાલગહણં ?

તીતકાલગહણં- ઉત્તિણાળિ વણાળિ ણિપ્પણણસસ્સં વા મેદિણિ પુણાળિ ય કુંડ-સર-ણ્ણી-દીહિયા-તલાગાઇં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઙ જહા- સુવુદ્ધી આસી । સે તં તીતકાલગહણં ।

શાંદાર્થ :- ઉત્તિણાળિ વણાળિ = ઉગેલા ધાસવાળા વનો, ણિપ્પણણ = નિષ્પત્ર, ઉગેલા, સસ્સં = ધાન્યાદિ યુક્ત, મેદિણિ = પૃથ્વીને, પુણાળિ = જળથી પરિપૂર્ણ, તેણં = તેથી, સાહિજ્જઙ = (સાધ્યને)

અનુમાન કરે કે, સુવુદ્ધી = સુવૃષ્ટિ, આસી = થઈ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અતીતકાળગ્રહણ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વનમાં ઊગેલા ધાસ, ઊગેલા ધાન્યવાળી પૃથ્વી તથા કુંડ, સરોવર, નદી, તળાવ વગેરેને પાણીથી ભરેલા જોઈ અનુમાન કરવું કે અહીં સારી વૃષ્ટિ થઈ હશે. તે અતીતકાળ ગ્રહણ વિશેષદંધ સાધર્મ્યવત્ત અનુમાન છે.

૨૬ સે કિં તં પદુપ્પણકાલગહણ ?

પદુપ્પણકાલગહણ- સાહું ગોયરગગગયં વિચ્છદ્ધિયપતરભત્તપાણં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઝ જહા- સુભિક્ખે વદ્વાં । સે તં પદુપ્પણકાલગહણ ।

શાલ્દાર્થ :- સાહું = સાધુને, ગોયરગગગયં = ગોચરીએ ગયેલા, વિચ્છદ્ધિય = ગૃહસ્થ દ્વારા અપાતા, પતર = પ્રચુર, તેણ = તેથી, સાહિજ્જઝ = અનુમાન કરે કે, સુભિક્ખે = (અહીં) સુભિક્ષ, વદ્વાં = વર્તો છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રત્યુપત્ર—વર્તમાન કાળગ્રહણ અનુમાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ગોચરી ગયેલા સાધુને, ગૃહસ્થ દ્વારા પ્રચુર માત્રામાં આહાર—પાણી આપતા જોઈને કોઈ અનુમાન કરે કે આ દેશમાં સુભિક્ષ છે. તેને વર્તમાનકાળ ગ્રહણ વિશેષદંધ સાધર્મ્યવત્ત અનુમાન કહે છે.

૨૭ સે કિં તં અણાગયકાલગહણ ? અણાગયકાલગહણ-

અબ્ભસ્સ ણિમ્મલત્તં કસિણા ય ગિરી સવિજ્જ્યા મેહા ।

થણિયં વાડબ્ભમો સંજ્ઞા રત્તા ય ણિદ્વા ય ॥૧૧૮॥

વારુણં વા માહિંદં વા અણણયરં વા પસત્થં ઉપ્પાયં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઝ જહા- સુવુદ્ધી ભવિસ્સાં । સે તં અણાગયકાલગહણ ।

શાલ્દાર્થ :- અણાગયકાલગહણ = અનાગતકાળગ્રહણ, અબ્ભસ્સ = આકાશની, ણિમ્મલત્તં = નિર્મણતા, કસિણા = કૃષ્ણ, ગિરી = પર્વત, સવિજ્જ્યા = વિદ્યુત યુક્ત, મેહા = મેઘની, થણિયં = ગર્જના, વાડબ્ભમો = અનુકૂળ પવન, સંજ્ઞા = સંધ્યાની, રત્તા = રક્ત, ણિદ્વા = સ્નિગ્ધ, વારુણં = આર્દ્રા, મહિંદં = માહેન્દ્ર, રોહિણી વગેરેમાં થનાર અથવા, અણણયરં = અન્ય કોઈ, પસત્થં = પ્રશસ્ત, ઉપ્પાયં = ઉત્પાત, ઉલ્કાપાત વગેરેને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનાગતકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આકાશની નિર્મણતા, કાળા દેખાતા પર્વતો, વિજ્ઞાની સહિત મેઘની ગર્જના, અનુકૂળ પવન, સ્નિગ્ધ અને રક્તવર્ણી સંધ્યા, આર્દ્રા—રોહિણી વગેરે નક્ષત્રમાં થનાર અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના

પ્રશસ્ત ઉલ્કાપાત વગેરે જોઈને અનુમાન કરવું કે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થશે. તે અનાગતકાળગ્રહણ વિશેષદષ્ટ સાધર્યવત્ત અનુમાન છે.

વિવેચન :-

વિશેષદષ્ટ અનુમાનમાં વિશેષતાના આધારે અનુમાન કરાય છે. વિશેષતાનો વિચાર કોઈક નિમિત્તથી કરાય છે. અહીં કાળના નિમિત્તથી વિશેષદષ્ટ અનુમાનના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. (૧) અતીતકાલગ્રહણ (૨) વર્તમાનકાલગ્રહણ (૩) અનાગતકાલગ્રહણ.

૧. અતીતકાળ સંબંધી ગ્રાહ્ય વસ્તુનું જેના દ્વારા જ્ઞાન થાય તે અતીતકાળગ્રહણ અનુમાન કરેવાય છે. જેમકે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થઈ હતી કારણ કે ઊર્જેલા ઘાસ, ઘાન્યથી પૂર્ણ પૃથ્વી, પાણીથી ભરપૂર સરોવર, નદી વગેરે છે. અહીં અતીતકાલીન સુવૃષ્ટિ સાધ્ય છે. (ગ્રાહ્ય છે.) તૃણ-ઘાન્યાદિ વગેરે સાધન છે. અન્ય દેશની જેમ તે દાખાંત છે.

૨. વર્તમાનકાલીન સાધયને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન વર્તમાનકાળ ગ્રહણ અનુમાન કરેવાય છે. જેમ કે આ પ્રદેશમાં સુભિક્ષ છે. કારણ કે સાધુને ગોચરીમાં પ્રચુર ભોજન-પાણી પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. ભવિષ્યકાલીન સાધયને સિદ્ધ કરે તે અનુમાન અનાગતકાળ ગ્રહણ અનુમાન કરેવાય છે. જેમ કે આ દેશમાં સુવૃષ્ટિ થશે કારણકે આકાશની નિર્મળતા વગેરે લક્ષણો દેખાય છે. સુવૃષ્ટિના અનુમાનક નક્ષત્ર આ પ્રમાણે છે—

વરુણનક્ષત્ર— પૂર્વાખાડા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આશ્લેષા, આર્ડા, મૂળ, રેવતી અને શતભિષા.

માહેન્દ્ર નક્ષત્ર— અનુરાધા, અભિજિત, જ્યેષ્ઠા, ઉત્તરાખાડા, ધનિષ્ઠા, રોહિણી, શ્રવણ, આ નક્ષત્રોમાં ઉલ્કાપાત વગેરે જોઈ વૃષ્ટિ થશે તેવું અનુમાન કરી શકાય.

પ્રતિકૂળ વિશેષદષ્ટ સાધર્યવત અનુમાન :-

૨૮ એસિં ચેવ વિવચ્ચાસે તિવિહં ગહણ ભવઙ, તં જહા- તીતકાલગહણં પહુંણણકાલગહણં અણાગયકાલગહણં ।

શબ્દાર્થ :- એસિં ચેવ = તેના ૪, વિવચ્ચાસે = વિપરીત રૂપે.

ભાવાર્થ :- તેની વિપરીતતામાં પણ ત્રણ પ્રકાર ગ્રહણ થાય છે. અતીતકાળગ્રહણ, પ્રત્યુપત્રકાળ ગ્રહણ અને અનાગતકાળગ્રહણ.

૨૯ સે કિં તં તીતકાલગહણં ?

તીતકાલગહણં— ણિત્તણાં વણાં અણિપ્પણણસસ્સં ચ મેઝણિ,

સુકકાળિ ય કુંડ-સર-ણદિ દહ-તલાગાઇં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઇ જહા- કુવુદ્ધી આસી । સે તં તીતકાલગહણં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ણિત્તણાઇં વણાઇં = નિતૃષા-તૃષારહિત વનને, અણિપ્પણણસસ્તસં = અનિપ્પત્ત ધાન્ય-વાળી, મેઝિં = ભૂમિ, સુકકાળિ = શુષ્ઠ, પાણી રહિત, તેણં સાહિજ્જઇ = અનુમાન કરાય છે, કુવુદ્ધી આસી = કુવૃષ્ટિ થઈ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અતીતકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- તૃષારહિત વન, અનિપ્પત્ત ધાન્યવાળી ભૂમિ અને સૂકા-પાણી વિનાના કુંડ, સરોવર, નદી, દ્રહ, તળાવો જોઈ અનુમાન કરાય છે કે આ પ્રદેશમાં વૃષ્ટિ થઈ નથી. તે અતીતકાલગ્રહણ છે.

૩૦ સે કિં તં પદુપ્પણકાલગહણં ?

પદુપ્પણકાલગહણં- સાહુ ગોયરગગગયં ભિક્ખં અલભમાણં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઇ જહા દુભિક્ખં વદ્વિં । સે તં પદુપ્પણકાલગહણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રત્યુત્પત્ત-વર્તમાનકાળ ગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગોચરી ગયેલા સાધુને ભિક્ષા મળતી નથી, તેવું જોઈને અનુમાન કરે કે આ પ્રદેશમાં દુર્ભિક્ષ છે. આ વર્તમાનકાળગ્રહણ અનુમાન છે.

૩૧ સે કિં તં અણાગયકાલગહણં ?

અણાગયકાલગહણં અગ્રેયં વા વાયવ્બં વા અણ્ણયરં વા અપ્પસત્થં ઉપ્પાયં પાસિત્તા તેણં સાહિજ્જઇ જહા- કુવુદ્ધી ભવિસ્સહ । સે તં અણાગયકાલગહણં । સે તં વિસેસદિદ્વં । સે તં દિદ્વસાહમ્મવં । સે તં અણુમાણે ।

શાસ્ત્રાર્થ :- અગ્રેયં = આગેય મંડળના નક્ષત્ર, વાયવ્બં = વાયવ્ય મંડળના નક્ષત્ર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનાગતકાળગ્રહણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આગેય અને વાયવ્ય નક્ષત્ર અથવા અન્ય કોઈ અપ્રશસ્ત ઉલ્કાપાત વગેરે ઉત્પાત જોઈ અનુમાન કરવામાં આવે કે કુવૃષ્ટિ થશે. વરસાદ થશે નહીં, તેને અનાગતકાળ ગ્રહણ કહે છે. આ રીતે વિશેષદાષ્ટ, દાષ્ટ સાધર્મ્યવત્ત અને અનુમાન પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

વિશેષદાષ્ટ સાધર્મ્યવત્ત અનુમાનમાં વિશેષનું ગ્રહણ કોઈને કોઈ નિમિત્તથી થાય છે. કાળના નિમિત્તથી

વિશેષદસ્તના ત્રણ પ્રકાર પૂર્વે બતાવ્યા છે. તે ત્રણોકાળ સંબંધી આ ગ્રહણ-અનુકૂળ પણ સંભવે અને પ્રતિકૂળ પણ સંભવે છે. પૂર્વના સૂત્રોમાં ત્રણો કાળ સંબંધિત અનુકૂળ સુત્રિકા-સુવૃષ્ટિ સંબંધી કથન હતું અને આ સૂત્રોમાં દુર્ભિક્ષા, કુવૃષ્ટિ સંબંધિત ત્રણો કાળ વિષયક દસ્તાંત આપ્યા છે.

સૂત્રમાં આજનેય અને વાયવ્ય મંડળના નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ છે. તે આ પ્રમાણો- વિશાખા, ભરણી, પુષ્ય, પૂર્વા ફાળ્ગુની, પૂર્વાભાદ્રપદ, મધ્ય અને કૃતિકા, આ સાત નક્ષત્ર આજને મંડળના છે. જ્યારે ચિત્રા, હસ્ત, આશ્વિની, સ્વાતિ, માર્ગશીર્ધ, પુનર્વસુ અને ઉત્તર ફાળ્ગુની, આ સાત નક્ષત્ર વાયવ્ય મંડળના છે.

અનુમાન પ્રયોગના અવયવ :— અનુમાન પ્રયોગના અવયવના વિષયમાં આગમોમાં કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ પ્રાચીન વાદશાસ્ત્રને જોતાં પ્રતીત થાય છે કે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે વિશેષતયા દસ્તાંતનો પ્રયોગ થયો છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના અનુમાન પ્રયોગમાં પ્રયુક્ત દસ્તાંતથી તે જોઈ શકાય છે. પરંતુ જ્યારે હેતુનું સ્વરૂપ વ્યાપ્તિના કારણે નિશ્ચિત થયું અને હેતુથી જ સાધ્યની સિદ્ધિને સ્વીકારી ત્યારે અનુમાનના ત્રણ અંગ પ્રતિક્ષા, હેતુ અને દસ્તાંત પ્રચલિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી દર્શનશાસ્ત્રોમાં અન્ય અન્ય અવયવોનો સમાવેશ થવાથી દસ અંગ થઈ ગયા. આચાર્ય ભદ્ર બાહુસ્વામીએ દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિમાં અનુમાન પ્રયોગના અવયવોની ચર્ચા કરી છે. તેમાં તેમણે પાંચ અથવા દસ અવયવનું કથન કર્યું છે. અન્યત્ર કથન કર્યું છે કે જેટલા અવયવોથી જિજાસુઓને તદ્વિષયક જ્ઞાન થઈ જાય તેટલા અવયવોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

આ રીતે ભાવપ્રમાણના બીજા ભેદ 'અનુમાનપ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

ઉપમાન પ્રમાણ પ્રશ્ના :-

૩૨ સે કિં તં ઓવમ્મે ? ઓવમ્મે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સાહમ્મોવળીએ ય વેહમ્મોવળીએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપમા દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તેને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. તેના બે ભેદ છે. સાધમ્યોપનીત અને વૈધમ્યોપનીત.

૩૩ સે કિં તં સાહમ્મોવળીએ ? સાહમ્મોવળીએ તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- કિંચિસાહમ્મે પાયસાહમ્મે સવ્વસાહમ્મે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સાધમ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સમાનધર્મોના આધારે જે ઉપમા આપવામાં આવે છે તે સાધમ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧)કિંચિત્સાધમ્યોપનીત, (૨) પ્રાય:સાધમ્યોપનીત (૩)

સર્વસાધભૂયોપનીત.

૩૪ સે કિં તં કિંચિસાહમ્મે ?

કિંચિસાહમ્મે- જहા મંદરો તહા સરિસવો, જહા સરિસવો તહા મંદરો, જહા સમુદ્રો તહા ગોપ્યં, જહા ગોપ્યં તહા સમુદ્રો, જહા આઇચ્ચો તહા ખજ્જોતો, જહા ખજ્જોતો તહા આઇચ્ચો, જહા ચંદો તહા કુંદો, જહા કુંદો તહા ચંદો । સે તં કિંચિસાહમ્મે ।

શાલ્લાર્થ :-તહા ગોપ્યં = ગોપદ-પાણીથી ભરેલું, ગાયની ખરીનું નિશાન, જહા આઇચ્ચો = જેવો આદિત્ય-સૂર્ય, તહા ખજ્જોતો = તેવો ખદ્યોત(આગિયો), કુંદો = પુષ્પ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કિંચિત્સાધભૂયોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આંશિક સમાનતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તેને કિંચિત્સાધભૂયોપમાન કહે છે. જેમકે- જેવો મેરુ પર્વત તેવો સરસવ અને જેવો સરસવ તેવો મેરુ પર્વત. જેવો સમુદ્ર તેવો ગોષ્ઠદ, જેવો ગોષ્ઠદ તેવો સમુદ્ર. જેવો સૂર્ય તેવો આગિયો, જેવો આગિયો તેવો સૂર્ય. જેવો ચંદ્ર તેવું કુંદ-પુષ્પ અને જેવું કુંદ-પુષ્પ તેવો ચંદ્ર. આવું કિંચિત્સાધભૂયોપનીતનું સ્વરૂપ જાણવું.

૩૫ સે કિં તં પાયસાહમ્મે ? પાયસાહમ્મે- જહા ગો તહા ગવયો, જહા ગવયો તહા ગો । સે તં પાયસાહમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રાય: સાધભૂયોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ધણા અંશવાળી સમાનતાના આધારે જે ઉપમા આપવામાં આવે તે પ્રાય: સાધભૂયોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. જેવી ગાય તેવો ગવય, જેવો ગવય(રોજ) તેવી ગાય. તે પ્રાય: સાધભૂયોપનીત ઉપમાન છે.

૩૬ સે કિં તં સવ્વસાહમ્મે ?

સવ્વસાહમ્મે ઓવમ્મં ણતિથ, તહા વિ તેણેવ તસ્સ ઓવમ્મં કીરઙ, જહા-અરહંતેહિં અરહંતસરિસં કયં, એવં ચક્કવટ્ટિણા ચક્કવટ્ટિસરિસં કયં, બલદેવેણ બલદેવસરિસં કયં, વાસુદેવેણ વાસુદેવસરિસં કયં, સાહુણા સાહુસરિસં કયં । સે તં સવ્વસાહમ્મે । સે તં સાહ્મોવણીએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સર્વ સાધભૂયોપનીતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સર્વસાધર્મ્યમાં ઉપમા હોતી નથી. તેમ છતાં તેને તેની જ ઉપમાથી ઉપમિત કરાય છે. જેમકે અરિહંતે અરિહંત સદશ, ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીસદશ, બળદેવ બળદેવ સદશ, વાસુદેવ વાસુદેવ સદશ, સાધુએ સાધુ સદશ કાર્ય કર્યું. આ સર્વ સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

એક વસ્તુને બીજી વસ્તુ સાથે સરખાવવામાં આવે તેને ઉપમા કહે છે અને તે ઉપમા દ્વારા વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

ઉપમા બે પ્રકારની આપી શકાય છે. સમાન—સદશ ગુણધર્મવાળા તુલ્યપદાર્થની અથવા વિસદશ ધર્મવાળા પદાર્થની. તેથી ઉપમાન પ્રમાણના બે ભેદ થાય છે. ૧. સાધર્મ્યોપનીત અને ૨. વૈધર્મ્યોપનીત. આ સૂત્રમાં સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

સાધર્મ્યોપનીત :- સમાનતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તો તે સાધર્મ્યોપનીત કહેવાય છે અને બે કે તેથી વધુ પદોર્થોમાં વિલક્ષણતા બતાવવામાં આવે તો તે વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાન કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના ઉપમાન પ્રમાણના પુનઃ ત્રણ—ત્રણ ભેદ છે. કિચિત્ત, પ્રાય: અને સર્વત:

૧. કિચિત્તસાધર્મ્યોપનીત- બે ભિન્ન—ભિન્ન પદાર્થો વચ્ચે આંશિક ગુણધર્મોની સમાનતા જોઈ એકને બીજાની ઉપમા આપવામાં આવે તો કિચિત્તસાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ કે મેરુ અને સરસવ વચ્ચે મૂર્તિમાન— પૌદગલિત્વ ગુણધર્મની સમાનતા સ્વીકારી ઉપમા આપી છે. સૂર્ય—આગીયામાં પ્રકાશકત્વ, સમુક્ર—ગોષ્પદમાં જલત્વ, ચંદ્ર—પુષ્પમાં શ્વેતતા, આ ધર્મની સમાનતાના કારણે ઉપમા આપવામાં આવી છે. પ્રકાશકત્વાદિ એક—એક ધર્મ—અંશમાં સમાનતા છે. શેષ સર્વ રીતે ભેદ છે તે વાત સ્પષ્ટ જ છે.

૨. પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીત :- બે ભિન્ન વસ્તુના ઘણા ઘર્મો સમાન હોય અને ઉપમા આપવામાં આવે, ઉપમાન અને ઉપમેય પદાર્થમાં સમાનતા વધુ હોય અસમાનતા અલ્પ—નગણ્ય હોય તો તેને પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. કિચિત્તસાધર્મ્યોપનીત કરતાં પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીતનું ક્ષેત્ર વ્યાપક છે. કિચિત્તસાધર્મ્યોપનીતમાં શ્રોતાને વસ્તુનું જ્ઞાન તત્કાળ નથી થતું, વસ્તુને સમજવા સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યારે પ્રાય: સાધર્મ્યોપનીતમાં સમાનતા વધુ હોવાથી શ્રોતા ઉપમેય વસ્તુને તત્કાળ જાણી લે છે. જેમ કે ગાય અને ગવય(નીલગાય કે રોગ) ખૂર, ખૂંધ, શિંગડા વગેરેમાં સમાનતા છે. ગાયને ગોદી હોય છે અને ગવય વર્તુળાકાર કંઠવાળા હોય છે.

૩. સર્વ સાધર્મ્યોપનીત :- બે ભિન્ન પદાર્થમાં સર્વાંશે સમાનતા હોય જ નહીં. તેથી તે વસ્તુને તે વસ્તુથી જ ઉપમિત કરવામાં આવે છે. સર્વપ્રકારે સમાનતા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેના જેવું કાર્ય અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી. લોક વ્યવહારમાં પણ કોઈ અદ્ભુત કાર્ય કરે તો કહેવામાં આવે છે. તમે જ આ કાર્ય કરી શકો, અન્ય કોઈ ન કરી શકે. અરિહંત જ અરિહંત જેવું, ચક્રવર્તી જ ચક્રવર્તી જેવું કાર્ય કરે છે. તેમાં અરિહંતને જ

અરિહંતની ઉપમા આપી છે. ઉપમાન-ઉપમેયમાં એકરૂપતા હોવા છતાં તત્સંદશ કાર્ય અન્ય કોઈ કરી શકતા નથી, તે બતાવવાનો સર્વ સાધભ્રોપનીતનો હેતુ હોવાથી તેને ઉપમાન પ્રમાણનો જ એક ભેટ કહ્યો છે.

વૈધભ્રોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ :-

૩૭ સે કિં તં વેહમ્મોવળીએ ? વેહમ્મોવળીએ તિવિહે પણતે, તં જહા-
કિંચિવેહમ્મે પાયવેહમ્મે સવ્વવેહમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વૈધભ્રોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- બે પદાર્થગત વિસંદશતાના આધારે ઉપમા આપવામાં આવે તો તેને વૈધભ્રોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ૧. કિંચિત્વૈધભ્રોપનીત ૨. પ્રાય: વૈધભ્રોપનીત ૩. સર્વસાધભ્રોપનીત.

૩૮ સે કિં તં કિંચિવેહમ્મે ?

કિંચિવેહમ્મે- જહા સામલેરો ણ તહા બાહુલેરો, જહા બાહુલેરો ણ તહા સામલેરો । સે તં કિંચિવેહમ્મે ।

શાદીાર્થ :- જહા સામલેરો ન તહા બાહુલેરો = જેવો શબ્દા અનેક રંગી ગાયનો વાછરડો હોય તેવો બહુલ(એક રંગવાળી) ગાયનો વાછરડો ન હોય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કિંચિત્વૈધભ્રોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કોઈક ધર્મવિશેષની વિલક્ષણતા પ્રગટ કરે તેને કિંચિત્ વૈધભ્રોપનીત કહે છે. જેમકે જેવો શબ્દા-અનેકરંગી ગાયનો વાછરડો હોય તેવો બહુલા-એક રંગવાળી ગાયનો વાછરડો ન હોય, જેવો બહુલા ગાયનો વાછરડો હોય તેવો શબ્દા ગાયનો ન હોય. આ કિંચિત વૈધભ્રોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે.

૩૯ સે કિં તં પાયવેહમ્મે ?

પાયવેહમ્મે- જહા વાયસો ણ તહા પાયસો, જહા પાયસો ણ તહા વાયસો ।
સે તં પાયવેહમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રાય: વૈધભ્રોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અધિકાંશ રૂપમાં અનેક અવયવગત વિસંદશતા પ્રગટ કરવી તે પ્રાય: વૈધભ્રોપનીત કહેવાય છે. ઉદાહરણ- જેવો વાયસ(કાગડો) છે તેવી પાયસ(ખીર) નથી. જેવી ખીર છે તેવો કાગડો નથી. આ પ્રાય: વૈધભ્રોપનીત છે.

૪૦ સે કિં તં સંવ્વેહમ્મે ?

સંવ્વેહમ્મે ણાણિ, તહા વિ તેણેવ તસ્સ ઓવમ્મં કીરઙ્ગ, જહા- ણીએણં ણીયસરિસં કયં, દાસેણ દાસસરિસં કયં, કાકેણ કાકસરિસં કયં, સાણેણ સાણસરિસં કયં, પાણેણ પાણસરિસં કયં । સે તં સંવ્વેહમ્મે । સે તં વેહમ્મોવળીએ । સે તં ઓવમ્મે ।

શાલ્દાર્થ :–ણીએણં = નીચ પુરુષે, ણીયસરિસં કયં = નીચ સંદશ(જેવું)કર્યું, પાણેણ પાણસરિસં = ચાંડાલે ચાંડાલ જેવું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન– સર્વવૈધભર્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર– જેમાં કોઈપણ પ્રકારની સમાનતા ન હોય તેવી વિસંદશતા કોઈ પણ બે પદાર્થમાં હોતી નથી. તેથી સર્વવૈધભર્ય ઉપમા નથી. તો પણ તે પદાર્થને તે પદાર્થની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે. નીચે નીચના જેવું, દાસે દાસ જેવું, કાગડાએ કાગડા જેવું, શ્વાને શ્વાન જેવું, ચાંડાળે ચાંડાળ જેવું કાર્ય કર્યું. આ સર્વવૈધભર્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ છે. આ રીતે વૈધભર્યોપનીત ઉપમાન પ્રમાણ તેમજ ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ વર્ણન પુરું થયું.

વિવેચન :-

વૈધભર્યોપનીત વિલક્ષણતાનો બોધ કરાવે છે, તેના ત્રણ ભેદ છે–

(૧) કિચિત્વૈધભર્યોપનીત– આ ઉપમા પ્રમાણમાં સામાન્ય ધર્મની અપેક્ષાએ ભેદ નથી. ગોગત ધર્મો શબ્દથી અને બહુલા બંને ગાયના વાણીનામાં સમાન છે પરંતુ તેમાં વર્ણભેદ અવશ્ય છે. આ રીતે આંશિક વિલક્ષણતા પ્રગટ કરી છે.

(૨) પ્રાયઃ વૈધભર્યોપનીત– તેમાં અનેક અવયવગત વિસંદશતા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. વાયસ અને પાયસ આ બે નામમાં બે અક્ષરોની સમાનતા છે. વાયસ ચેતન છે અને પાયસ જડ પદાર્થ છે. તેથી બંનેમાં પ્રાયઃ સામ્ય નથી.

(૩) સર્વવૈધભર્યોપનીત– તેમાં સર્વસાધભર્યોપનીતની જેમ તે વસ્તુને તે વસ્તુની જ ઉપમા આપવામાં આવે છે. જેમ કે નીચ પુરુષે નીચ જેવું કાર્ય કર્યું. નીચ જેવું કાર્ય અનીચ–ઉચ્ચ વ્યક્તિ કરી જ ન શકે. તે કાર્ય નીચ જ કરે તે બતાવવા તેને અલગ પ્રકાર બતાવ્યો છે.

આગમ પ્રમાણ :-

૪૧ સે કિં તં આગમે ? આગમે દુવિહે પણ્ણતો, તં જહા- લોઇએ ય

લોગુત્તરિએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આગમ પ્રમાણના બે પ્રકાર છે, તે અ પ્રમાણે છે— ૧. લૌકિક આગમ ૨. લોકોત્તર આગમ.

૪૨ સે કિં તં લોઇએ ?

લોઇએ- જણણી ઇમં અણણાણિએહિં મિચ્છાદિટુંનીએહિં સચ્છંદમઝ(બુદ્ધિ)-વિગણ્યિં । તં જહા- ભારહં રામાયણં જાવ ચત્તારિ ય વેદા સંગોવંગા । સે તં લોઇએ આગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— લૌકિક આગમ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— અજ્ઞાની, મિથ્યાદાસ્થિ લોકો દ્વારા સ્વચ્છંદ મતિથી(બુદ્ધિથી) નિર્ભિત જે ગ્રંથો લોકમાં પ્રચલિત હોય, તે લૌકિક આગમ કહેવાય છે. આ લૌકિક આગમનું વર્ણન છે.

૪૩ સે કિં તં લોગુત્તરિએ ?

લોગુત્તરિએ- જં ઇમં અરહંતેહિં ભગવંતેહિં ઉપ્પણણાણદંસણધરેહિં તીય-પચ્ચુપ્પણ મણાગયજાણએહિં તેલોક્કવહિય-મહિય-પૂઇએહિં સવ્વપ્પણૂહિં સવ્વદરિસીહિં પણીયં દુવાલસંગં ગળિપિડગં, તં જહા- આયારો જાવ દિટુવાઓ । સે તં લોગુત્તરિએ આગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— લોકોત્તર આગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉત્પત્ત જ્ઞાનદર્શન ધારક, ભૂતકાળ-વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળના જ્ઞાતા, ત્રિલોકવતી જ્ઞાનો દ્વારા વંદિત, પૂજિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી એવા અરિહંત ભગવાન દ્વારા પ્રણીત આચારાંગથી દાસ્થિવાદ પર્યતના દ્વારાંગરૂપ ગણિપિટક લોકોત્તર આગમ કહેવાય છે.

૪૪ અહવા આગમે તિવિહે પણત્તે, તં જહા- સુત્તાગમે ય અત્થાગમે ય તદુભ્યાગમે ય । અહવા આગમે તિવિહે પણત્તે, તં જહા- અત્તાગમે અણંતરાગમે પરંપરાગમે ય ।

તિત્થગરાણ અત્થસ્સ અત્તાગમે, ગણહરાણ સુત્તસ્સ અત્તાગમે અત્થસ્સ અણંતરાગમે, ગણહરસીસાણ સુત્તસ્સ અણંતરાગમે અત્થસ્સ પરંપરાગમે, તેણ પર સુત્તસ્સ વિ અત્થસ્સ વિ ણો અત્તાગમે ણો અણંતરાગમે પરંપરાગમે । સે તં લોગુ- ત્તરિએ । સે તં આગમે । સે તં ણાણગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- અથવા લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ પ્રકાર છે— ૧. સૂત્રાગમ ૨. અર્થાગમ ૩. તદુભયાગમ.

અથવા લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ પ્રકાર છે— ૧. આત્માગમ ૨. અનંતરાગમ અને ૩. પરંપરાગમ. તીર્થકરો માટે અર્થજ્ઞાન આત્માગમ છે. ગણધરો માટે સૂત્રજ્ઞાન આત્માગમ છે અને અર્થજ્ઞાન અનંતરાગમ છે. ગણધરોના શિષ્યો માટે સૂત્રજ્ઞાન અનંતરાગમ છે અને અર્થજ્ઞાન પરંપરાગમ છે. તત્પત્રાત્મની શિષ્ય પરંપરા માટે સૂત્રજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાન બંને આત્માગમ નથી, અનંતરાગમ નથી પરંતુ પરંપરાગમ છે. આવું લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ જ્ઞાણવું. આ રીતે આગમ પ્રમાણ અને જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આચાર્યોએ આગમની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરી છે.

(૧) નિરુક્તિમૂલક વ્યાખ્યા— ગુરુપારમ્પર્યેણ આગચ્છતીત્યાગમઃ । જે જ્ઞાન ગુરુ પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે તે આગમ. આ નિરુક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગમ શબ્દ કંઠોપકંઠ શુદ્ધપરંપરાનો વાચક છે. અહીં શુત અને આગમ શબ્દ એકાર્થક બની જાય છે.

(૨) વિષય પરક આગમની વ્યાખ્યા— આ સમન્તાદ् ગમ્યન્તે-જ્ઞાયન્તે જીવાદયઃ પદાર્થાને અનેનેતિ આગમઃ । જેના દ્વારા અનંત ગુણ-ધર્મ યુક્ત જીવ-અજીવ વગેરે પદાર્થ જ્ઞાણી શકાય તેને આગમ કહેછે.

(૩) વીતરાગ સર્વજ્ઞ કથિત છદ્રવ્ય, નવ તત્ત્વની સમ્યક્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને પ્રતાદિ અનુષ્ઠાન રૂપ ચારિત્ર, આ રત્નત્રયનું સ્વરૂપ જેમાં પ્રતિપાદિત છે તે આગમ. આ આગમ જ શાસ્ત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે.

(૪) સર્વ દોષ પ્રક્ષીણ થઈ ગયા છે તેવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાની દ્વારા પ્રણીત શાસ્ત્ર આગમ કહેવાય છે.

(૫) આપ્તના વચન તે આગમ છે. આપ્તના વચનથી જે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે તે જ્ઞાન જ આગમ છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપયાર કરી આપ્તવચનને આગમ કહેવામાં આવે છે.

મિથ્યાદસ્તિ—અજ્ઞાની દ્વારા રચિત ગ્રંથો લૌકિક આગમ કહેવાય છે. જ્યારે તીર્થકર પ્રણીત દ્વાદશાંગી લોકોત્તરિક આગમ કહેવાય છે.

લોકોત્તરિક આગમના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. (૧) સૂત્રરૂપ આગમ (૨) અર્થરૂપ આગમ અને (૩) સૂત્ર—અર્થ ઉભયરૂપ આગમ. તીર્થકરો અર્થરૂપે ઉપદેશ આપે છે. ગણધરો તે ઉપદેશને સૂત્ર રૂપે ગૂંઘે છે. બંનેનો મેળ એટલે ઉભયરૂપ આગમ.

બીજી રીતે લોકોત્તરિક આગમના (૧) આત્માગમ, (૨) અનંતરાગમ (૩) પરંપરાગમ. એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. તીર્થકરો અર્થ ઉપદેશ આપે છે. ગણધરો તેને સૂત્ર રૂપે ગૂંઘે છે, સૂત્રબદ્ધ કરે છે. તેથી તીર્થકરો માટે અર્થરૂપ આગમ અને ગણધરો માટે સૂત્રરૂપ આગમ આત્માગમ છે. તીર્થકરો ગણધરોને અનુલક્ષીને

ઉપદેશ આપે છે અથવા ગણધરો સાક્ષાત् તીર્થકર પાસેથી અર્થરૂપ આગમ પ્રાપ્ત કરે છે માટે અર્થાગમ ગણધરો માટે અનંતરાગમ છે અને તેમના શિષ્યો તીર્થકરના અર્થરૂપ ઉપદેશને ગણધરો દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે માટે અર્થાગમ તેઓ માટે પરંપરાગમ છે. ગણધરના શિષ્યો સૂત્રરૂપ જ્ઞાન સાક્ષાત् ગણધરો પાસેથી મેળવે છે માટે સૂત્રાગમ તેઓ માટે અનંતરાગમ છે. ગણધરોના શિષ્ય પછીની પરંપરા માટે સૂત્રાગમ અને અર્થાગમ બંને પરંપરાગમ રૂપ જ છે, આત્માગમ કે અનંતરાગમ નથી. સંક્ષેપમાં વિચારીએ તો સ્વયં પોતાની રચના આત્માગમ, સાક્ષાત् જે મેળવે તેને માટે અનંતરાગમ અને પરંપરાએ મેળવે તે પરંપરાગમ કહેવાય છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ ચાર લેણ સહિત જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

દર્શનગુણ પ્રમાણ :-

૪૫ સે કિં તં દંસણગુણપ્રમાણે ? દંસણગુણપ્રમાણે ચતુર્ભ્રિહે પણણતે, તં જહા - ચક્કખુદંસણગુણપ્રમાણે, અચક્કખુદંસણ ગુણપ્રમાણે, ઓહિદંસણગુણપ્રમાણે, કેવલ - દંસણગુણપ્રમાણે ય ।

ચક્કખુદંસણ ચક્કખુદંસણિસ્સ ઘડ-પડ-કડ-રથાદિએસુ દવ્વેસુ, અચક્કખુદંસણ અચક્કખુદંસણિસ્સ આયભાવે, ઓહિદંસણ ઓહિદંસણિસ્સ સવ્વરૂપિદવ્વેહિં ણ પુણ સવ્વપજ્જવેહિં । કેવલદંસણ કેવલદંસણિસ્સ સવ્વદવ્વેહિં સવ્વપજ્જવેહિ ય । સે તં દંસણગુણપ્રમાણે ।

શાલ્દાર્થ :-આયભાવે = આત્મભાવમાં હોય છે, સવ્વરૂપિદવ્વેહિં = સર્વરૂપી દ્રવ્યોમાં હોય છે, ણ પુણ સવ્વપજ્જવેહિં = પણ સર્વ પર્યાયમાં નહીં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - દર્શનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર - દર્શનગુણ પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણો છે - (૧) ચક્કદર્શન ગુણ પ્રમાણ, (૨) અચક્કદર્શન ગુણપ્રમાણ, (૩) અવધિદર્શન ગુણ પ્રમાણ, (૪) કેવળદર્શન ગુણપ્રમાણ.

(૧) ચક્કદર્શનીનું ચક્કદર્શન ઘટ, પટ, કટ, રથ વગેરે પદાર્થમાં હોય છે. (૨) અચક્કદર્શનીનું અચક્કદર્શન આત્મભાવમાં હોય છે અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સાથે સંશ્લેષ થવા પર થાય છે. (૩) અવધિ - દર્શનીનું અવધિદર્શન સર્વ રૂપી દ્રવ્યોમાં હોય છે પણ તેની સર્વ પર્યાયમાં નથી. (૪) કેવળદર્શનીનું કેવળ - દર્શન સર્વ દ્રવ્ય અને તેની સર્વ પર્યાયમાં હોય છે. આ દર્શન ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રાચીક દ્રવ્ય સામાન્ય વિશેખાત્મક હોય છે. સર્વ દ્રવ્યમાં સમાન રૂપે જે ગુણ રહે તે સામાન્ય કહેવાય છે અને અસાધારણ ગુણને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યગત સામાન્યનો બોધ દર્શન ગુણ દ્વારા થાય છે

અને દ્રવ્યગત વિશેષનો બોધ જ્ઞાનગુણ દ્વારા થાય છે. જીવના જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પદાર્થનું વિશેષરૂપે નામ, સંજ્ઞાદિ વિકલ્પપૂર્વક ગ્રહણ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પદાર્થનું નામ, સંજ્ઞાદિ વિકલ્પ વિના, સત્તામાત્રનું ગ્રહણ થાય તે દર્શન કહેવાય છે. આંખથી પદાર્થને જોઈ, આ કાંઈક છે, તેવો બોધ તે દર્શન છે અને આ શુક્લ છે, આ કૃષ્ણ છે, તેવો બોધ થાય તેને જ્ઞાન કહે છે. દર્શનના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ચક્ષુદર્શન :— આંખ દ્વારા પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તે ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. ભાવચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ અને ચક્ષુરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપધાતથી (કોઈપણ પ્રકારનો ઉપધાત થયો ન હોય તો) ચક્ષુદર્શન લખ્યિ (આંખથી જોઈ શકાય તેવી શક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા ચક્ષુદર્શન લખ્યિ સંપત્ત જીવોને ચક્ષુના આલંબનથી મૂર્ત દ્રવ્યોનો વિકલ્પ વિના એકદેશથી સામાન્ય બોધ થાય છે, તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે. ચક્ષુદર્શનના વિષયને બતાવતા સૂત્રકારે ઉદાહરણ રૂપે ઘટ-પટ વગેરે વિશેષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે સામાન્ય અને વિશેષ આ બંને ધર્મ એક જ દ્રવ્યના ગુણ છે. તેથી બંનેમાં કથંચિત્ અભેદ હોય છે. વિશેષ રહિત સામાન્ય ખરવિધાણ—ગદેડાના શીંગડાની જેમ અસત્ત છે. તેથી વિશેષમાં રહેલ સામાન્યને જ ચક્ષુદર્શન ગ્રહણ કરે છે તે સૂચવવા ઘટ-પટ-કટ વગેરેના ઉદાહરણ આપ્યા છે.

૨. અચક્ષુદર્શન :— આંખ સિવાયની શેષ ચાર ઈન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. અચક્ષુદર્શન થવા માટે ભાવ અચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ અને દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપધાતથી પ્રાપ્ત અચક્ષુદર્શન લખ્યની આવશ્યકતા રહે છે. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્યકારી છે. પદાર્થનો સ્પર્શ પાખ્યા વિના, દૂરથી જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે પરંતુ શેષ ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે. પદાર્થનો સ્પર્શ કે ગાઢ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે. આ વાતનો સંકેત કરવા જ સૂત્રકારે 'આયભાવે' આત્મભાવ પદ આપ્યું છે. ચક્ષુ સિવાયની શેષ શ્રોત્ર, ગ્રાણ, રસના, ત્વચા, પદાર્થ સાથે આત્મભાવને પામે, સંશ્લેષણ પણાને પામી એકરૂપ બને ત્યારે સામાન્યનો બોધ થાય છે.

બીજી રીતે સમજાએ તો અચક્ષુદર્શનમાં પદાર્થની પરોક્ષતા મુખ્ય છે માટે તે પદાર્થોમાં અચક્ષુદર્શનીનું અચક્ષુદર્શન ન કહેતાં, તે પરોક્ષ પદાર્થોથી થતાં આત્મભાવમાં અચક્ષુદર્શનીનું અચક્ષુદર્શન કહું છે. ભવાંતરમાં જતાં ઓદારિક આદિ શરીર રહિત જીવને અચક્ષુદર્શન હોય છે. તે પણ આત્મભાવમાં જ હોય છે. ત્યાં તો સ્થૂલ ઈન્દ્રિયો પણ હોતી નથી.

ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન બંને પદાર્થને વિકલ્પરૂપે—આશિકરૂપે ગ્રહણ કરે છે.

૩. અવધિદર્શન :— અવધિદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોનો સામાન્ય બોધ થાય તેને અવધિદર્શન કહે છે. અવધિદર્શન લખ્યવાળો જીવ પરમાણુથી લઈ અચિત મહાસકન્ધ પર્યતના સર્વ રૂપી દ્રવ્યને સામાન્ય રૂપે જોઈ શકે છે. તેનો વિષય સર્વ રૂપી દ્રવ્ય હોવા છતાં તે પ્રત્યેક પદાર્થની સર્વપર્યાયને ગ્રહણ કરી શકતો નથી. અવધિદર્શન જગ્ઘન્ય વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ ચાર પર્યાય અને ઉત્કૃષ્ટ એક પદાર્થની સંખ્યાત પર્યાયને વિષય કરી શકે છે.

૪. કેવળદર્શન :— સમસ્ત રૂપી—અરૂપી પદાર્�ને સામાન્ય રૂપે જીણનાર પરિપૂર્ણ દર્શનને કેવળદર્શન કહે છે. કેવળદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત કેવળદર્શન લભ્ય દ્વારા જીવ રૂપી—અરૂપી સમસ્ત દ્રવ્યને તેની સર્વ પર્યાય સાથે સામાન્ય રૂપે ગ્રહણ કરે છે.

મનઃપર્યવ જ્ઞાન વિશેષને જ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તેનું દર્શન બતાવ્યું નથી. આ રીતે દર્શનગુણ પ્રમાણનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

ચારિત્રગુણ પ્રમાણ :-

૪૬ સે કિં તં ચરિત્તગુણપ્પમાણે ?

ચરિત્તગુણપ્પમાણે પંચવિહે પણતે, તં જહા- સામાઇયચરિત્તગુણપ્પમાણે છેદોવટ્ટાવળિયચરિત્તગુણપ્પમાણે પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તગુણપ્પમાણે સુહુમસંપરાયચરિત્ત ગુણપ્પમાણે અહક્ખાયચરિત્તગુણપ્પમાણે ।

સામાઇયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણતે, તં જહા- ઇત્તરિએ ય આવકહિએ ય ।

છેદોવટ્ટાવળિયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણતે, તં જહા- સાઇયારે ય ણિરઝયારે ય ।

પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણતે, તં જહા- ણિવ્વિસમાણએ ય ણિવ્વિદ્ધકાયિએ ય ।

સુહુમસંપરાયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણતે, તં જહા- સંકિલિસ્સમાણયં ચ વિસુજ્જમાણયં ચ ।

અહક્ખાયચરિત્તગુણપ્પમાણે દુવિહે પણતે, તં જહા- પડિવાઈ ય અપડિવાઈ ય, છતમત્થે ય કેવલિએ ય । સે તં ચરિત્તગુણપ્પમાણે । સે તં જીવગુણપ્પમાણે । સે તં ગુણપ્પમાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ચારિત્રગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જીવના ચારિત્રગુણના જ્ઞાનને ચારિત્રગુણ પ્રમાણ કહે છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) સામાયિક ચારિત્ર (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર (૫) યથાભ્યાત ચારિત્ર.

(૧) સામાયિક ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— ઈત્વરિક અને યાવત્કથિત.(૨)

છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— સાતિચાર અને નિરતિચાર. (૩) પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— નિર્વિશ્યમાનક અને નિર્વિશ્યકાયિક. (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— સંક્લિશ્યમાન અને વિશુદ્ધયમાન. (૫) યથાખ્યાત ચારિત્રના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણો છે— પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી અથવા છાદ્યસ્થિક અને કેવલિક. ચારિત્રગુણ પ્રમાણનું આવું સ્વરૂપ છે. ચારિત્રગુણ પ્રમાણ અને જીવગુણપ્રમાણ તેમજ ગુણપ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

ચારિત્ર :— ચારિત્ર એ જીવનો સ્વભાવ, ધર્મ, ગુણ છે. સ્વરૂપમાં રમણ કરવું, સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચારિત્ર કહેવાય છે. તે સર્વસાવધવિરતિ રૂપ છે. સંસારના કારણભૂત બાબ્દ અને આંતરિક ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થવારૂપ ચારિત્ર એક જ છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમથી પ્રાપ્ત વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ પણ ચારિત્ર એક જ છે પરંતુ વિભિન્ન દાસ્તિકોણથી ચારિત્રના ભેદ કરવામાં આવે છે.

ચારિત્રના ભેદ :— સ્વરૂપ રમણતારૂપ ચારિત્ર, નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર એક પ્રકારે છે.

બાહ્યનિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર અને આભ્યંતર નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્ર અથવા વ્યવહાર ચારિત્ર અને નિશ્ચય ચારિત્ર અથવા પ્રાણીસંયમ અને ઈન્દ્રિય સંયમની અપેક્ષાએ ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે.

ઔપશામિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક ચારિત્ર અને ક્ષાયોપશામિક ચારિત્રના ભેદથી ચારિત્રના ત્રણ પ્રકાર છે. સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર, દેશ ચારિત્ર, સકલ ચારિત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદથી ચારિત્રના ચાર પ્રકાર છે. સામાયિક ચારિત્ર, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર, પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર, સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદથી ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર છે. નિવૃત્તિરૂપ વિવિધ પરિણામોની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતભેદ પણ થઈ શકે છે. અહીં પાંચ પ્રકારે ચારિત્રનું સ્વરૂપ સૂત્રકારે બતાવ્યું છે.

૧. સામાયિક ચારિત્ર :— (૧) સમ + આય + ઈક = સામાયિક. સમ્ભૂત ઉપસર્ગપૂર્વક અયુ ધાતુ અને ઈકુ પ્રત્યયથી સામાયિક શાબ્દ બને છે. સમ્ભૂત એટલે એકત્વપણાથી, એકમેક થઈને, આય એટલે આગમન, અર્થાત્ પરદ્રવ્યોથી નિવૃત્ત થઈ આત્મામાં જ ઉપયોગ એકરસ બની જાય, તેનું નામ સામાયિક.

(૨) સમ્ભૂત એટલે રાગદ્રોષ રહિત મધ્યસ્થ આત્મા, આય એટલે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થવી. આત્મામાં જ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય તે સમાય. તે જ જેનું પ્રયોજન છે તે સામાયિક.

(૩) સમ્ભૂત એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ષ્યાન, સમ્યકુ ચારિત્ર. તેની આય એટલે પ્રાપ્તિ તે સમાય. સમ્ભૂત એટલે સાધુની સમસ્ત ક્રિયાઓ, સાધુની સમસ્ત ક્રિયાઓ રાગદ્રોષ રહિત હોય છે તેથી તેને સમ કહે છે. આ ક્રિયાઓની પ્રાપ્તિ તે સમાય. સમાયથી નિષ્પત્ત, સંપત્ત હોય તે સામાયિક અથવા સમાય જ સામાયિક છે.

(૪) સર્વ સાવધ કાર્યાથી, સર્વ પાપકારી કાર્યથી નિવૃત્ત થવા રૂપ મહાત્મારી સાધ્વીઓનું ચારિત્ર

તે સામાયિક ચારિત્ર.

સામાયિક ચારિત્રના ભેદ :— સામાયિક ચારિત્રના ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક એવા બે ભેદ છે. (૧) ઈત્વરિક એટલે અલ્પકાલિક. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં કોઈ વ્યક્તિ દીક્ષિત થાય ત્યારે પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર આપવામાં આવે અને પણી મહાત્રત આરોપણ કરવામાં આવે, જે વડીદીક્ષાના નામે પ્રસિદ્ધ છે. મહાત્રતમાં સ્થાપિત ન કર્યા હોય તેવા નવદીક્ષિત—શૈક્ષણિક સાધુનું સામાયિક ચારિત્ર ઈત્વરિક સામાયિક છે અથવા બે ઘડીની કે ચાર ઘડીની શ્રાવકની નિયતકાલની સામાયિક ઈત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

(૨) **યાવત્કથિક :—** યાવત્કથિત સામાયિક એટલે જીવનભર, યાવત્જીવનનું ગ્રહણ કરાતું ચારિત્ર. ભરત—ઐરવત ક્ષેત્રોમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થકરના શાસનમાં તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રના તીર્થકરોના સાધુઓને મહાત્રત આરોપણાની બીજી વાર દીક્ષા અપાતી નથી. તેઓને યાવત્જીવનનું સામાયિક ચારિત્ર જ હોય છે. તે યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે.

૨. છેદોપસ્થાનીય ચારિત્ર :— જે ચારિત્રમાં પૂર્વ પર્યાયનો છેદ કરી પુનઃ મહાત્રતોની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવે તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે— સાતિચાર અને નિરતિચાર. સાતિચાર— મહાત્રતાદિમાં દોષ લાગ્યા હોય ત્યારે દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરી પુનઃ મહાત્રતનું આરોપણ કરવામાં આવે તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપન કહેવાય છે. નિરતિચાર— ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં જ્યારે મહાત્રતનું આરોપણ કરાય છે ત્યારે, વડીદીક્ષાના સમયે પૂર્વચારિત્રનો છેદ કરી મહાત્રતોમાં ઉપસ્થાપિત કરાય અથવા સાધુ એક તીર્થમાંથી બીજા તીર્થમાં સમ્મિલિત થાય ત્યારે પુનઃ દીક્ષા આપવામાં આવે તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. જેમકે પાર્શ્વ પરંપરાના કેશી સ્વામી મહાવીર સ્વામીના તીર્થમાં આવ્યા ત્યારે તેઓને મહાત્રતારોપણ કરવામાં આવ્યું તેને પણ નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે.

૩. પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર :— પરિહાર એટલે તપ વિશેષ. વિશેષ પ્રકારના તપથી જે ચારિત્રમાં વિશુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તેને પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર કહે છે. આ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રના બે ભેદ છે. ૧. નિર્વિશ્યમાનક અને ૨. નિર્વિષ્ટકાયિક.

નિર્વિશ્યમાનક :— આ ચારિત્રમાં પ્રવેશી તપોવિધિ પ્રમાણો જે તપ કરે છે તે નિર્વિશ્યમાનક કહેવાય છે.

નિર્વિષ્ટકાયિક :— તપોવિધિ અનુસાર તપ આરાધના જેણે કરી લીધી છે તે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. નિર્વિશ્યમાનક તપ આરાધના કરે છે અને નિર્વિષ્ટકાયિક તપ આરાધકોની સેવા કરે છે. પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની વિધિ આ પ્રમાણો છે.

નવ સાધુ સાથે મળી, ગચ્છથી અલગ રહી પરિહારતપની આરાધના કરે છે. તેમાંથી ચાર સાધક નિર્વિશ્યમાનક બની તપનું આચરણ કરે છે અને શેષ પાંચમાંથી ચાર અનુપારિહારિક હોય છે તે વૈયાવચ્ચ કરે છે. એક સાધુ વાચનાર્ય બને છે.

નિર્વિશ્યમાન સાધક ગ્રીઝકાળમાં જગ્ઘન્ય એક ઉપવાસ, મધ્યમ બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ઉપવાસનું તપ કરે છે, શીતકાળમાં જગ્ઘન્ય બે ઉપવાસ, મધ્યમ ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ઉપવાસ કરે છે; વર્ષાકાળમાં જગ્ઘન્ય ત્રણ, મધ્યમ ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ઉપવાસ કરે છે; પારણાના દિવસે આયંબિલ તપ કરે છે. કલ્પસ્થિત અન્ય પાંચ સાધુ નિત્ય આયંબિલ કરે છે. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી તપ કરે છે.

પણીના છ મહિના જે નિર્વિશ્યમાનક હોય તે અનુપારિહારિક–વૈયાવચ્ચ કરનાર બને છે. તેઓ નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે. જે વૈયાવચ્ચ કરનાર હોય તે તપ કરનાર નિર્વિશ્યમાનક બને છે. પૂર્વ પ્રમાણે છ મહિના તપ કરે છે.

ત્રીજા છ મહિના દરમ્યાન વાચનાચાર્ય તપસ્વી, નિર્વિશ્યમાનક બને છે. શેષ આઠ સાધુમાંથી એક વાચનાચાર્ય બને અને શેષ સાત નિર્વિષ્ટકાયિક–વૈયાવચ્ચ કરે છે. આ રીતે અઢાર મહિને આ તપ આરાધના પૂર્ણ થાય છે. અઢાર મહિનાનો કલ્પ પૂર્ણ થતાં તેઓ જિનકલ્પ અંગીકાર કરે અથવા ગરછમાં પાછા આવે અથવા પુનઃ પરિહાર તપનો પ્રારંભ કરે. તીર્થકર ભગવાનના સાનિધ્યમાં અથવા જેઓએ આ કલ્પ તીર્થકર પાસેથી અંગીકાર કર્યો હોય તેઓ પાસેથી જ આ કલ્પનો સ્વીકાર કરાય છે, અન્ય પાસે નહીં. જેઓએ છેદોપસ્થાપના ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું હોય તે જ આ ચારિત્રને સ્વીકારી શકે છે, અન્ય નહીં. તેથી ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનકાલમાં જ આ ચારિત્ર હોય છે. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં કે મધ્યના બાવીસ તીર્થકરોના શાસનકાલમાં છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર હોતું નથી તેથી આ ચારિત્ર પણ હોતું નથી.

આ ચારિત્રના અધિકારી બનવા માટે ઊંમર ઓછામાં ઓછી ર૭ વરસની તથા દીક્ષા પર્યાય ઓછામાં ઓછી ર૦ વરસની જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ પર્યાય તો કાંઈક ન્યૂન કોટિ પૂર્વ વર્ષની જાણવી. આ સંયમના અધિકારી મુનિ સાડા નવ પૂર્વના જ્ઞાતા હોય છે. તેઓ દિવસના ત્રીજા પ્રહરમાં બિક્ષા અને વિહાર કરી શકે છે. અન્ય સમયમાં ધ્યાન–કાયોત્સર્ગ કરે છે.

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર :— જીવ જેના કારણે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે તેને સંપરાય કહેવામાં આવે છે. કષાયના કારણે જીવ ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. માટે કોધ–માન–માયા–લોભરૂપ કષાયને સંપરાય કહેવાય છે. જે ચારિત્રમાં સૂક્ષ્મ સંજીવલન લોભનો ઉદ્ય હોય, અન્ય કોધાદિ કષાય ન હોય તેવા દસમા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિઓના ચારિત્રને સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહે છે. આ ચારિત્રના સંકિલણમાનક અને વિશુદ્ધયમાનક એવા બે લેણ છે.

વિશુદ્ધયમાનક :— ક્ષપક શ્રેષ્ઠી કે ઉપશમ શ્રેષ્ઠી પર ચઢતા જીવ દસમે ગુણસ્થાનકે આવે અને આ ચારિત્ર પામે ત્યારે તે વિશુદ્ધયમાનક કહેવાય છે. શ્રેષ્ઠી આરોહણ કરતાં હોવાથી તેના પરિણામ વિશુદ્ધ હોય અને વર્ધમાન હોય છે.

સંકિલણમાનક :— ઉપશમશ્રેષ્ઠિવાળા જે જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડે અને દસમે ગુણસ્થાનકે આવી આ ચારિત્ર પામે ત્યારે તે સંકિલણમાનક સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. પતનોન્મુખી દશામાં

સંકલેશની અવિકતા હોય છે. પતનનું કારણ જ સંકલેશ છે.

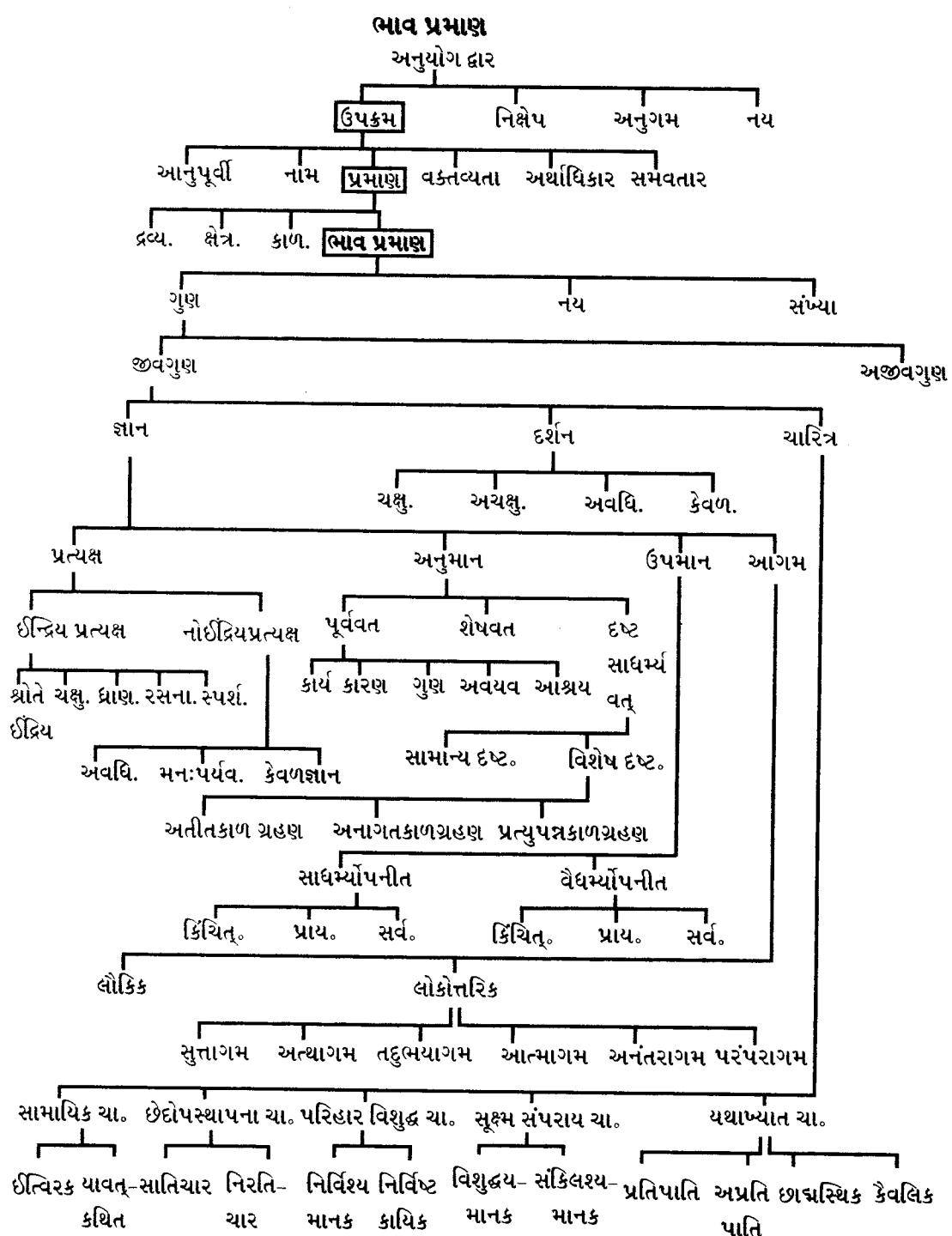
૫. યથાખ્યાત ચારિત્ર :— યથાર્થ રૂપે સર્વાત્મના જે ચારિત્ર કષાય રહિત હોય તે યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે અથવા આત્માનું જેવું કષાય રહિત સ્વરૂપ છે, તે રૂપે જ ચારિત્ર ખ્યાત એટલે પ્રસિદ્ધિને પામે છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર.

યથાખ્યાત ચારિત્રના ભેદ :— આ ચારિત્રના બે ભેદ છે. પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી. **પ્રતિપાતી**— જે જીવોના કષાય ઉપશાંત થયા છે, તેવા અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું આ ચારિત્ર પ્રતિપાતી યથાખ્યાત ચારિત્ર કહેવાય છે. તેઓનું આ ચારિત્ર અંતમૃહૂત પર્યત જ રહે છે. **અપ્રતિપાતી**— જેઓએ કષાયનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે, તેવા બારમા—તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું આ ચારિત્ર અપ્રતિપાતી હોય છે.

આશ્રયભેદથી આ ચારિત્રના છાદસ્થિક અને કેવલિક એવા બે ભેદ થાય છે. અગિયારમા, બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવનું ચારિત્ર છાદસ્થિક કહેવાય છે. અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને મોહનીય કર્મનો ઉદ્ય ન હોવાથી વીતરાગ છે પરંતુ શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મ હોય છે. તેથી તેઓ છાદસ્થ જ કહેવાય છે. તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી કેવળજ્ઞાની જીવોનું આ ચારિત્ર કેવલિક કહેવાય છે.

આ રીતે ચારિત્રગુણ પ્રમાણ, જીવ ગુણ પ્રમાણ અને ભાવપ્રમાણના પ્રથમ ભેદરૂપ ગુણ પ્રમાણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૭ સંપૂર્ણ ॥

અઠચાવીસમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણ - નયના દષ્ટાંત

નય પ્રમાણનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં ણયપ્પમાણે ?

ણયપ્પમાણે તિવિહે પણણતે, તં જહા- પત્થયદિદૃંતેણ વસહિદિદૃંતેણ પએસદિદૃંતેણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નયપ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે. [ત્રણ દષ્ટાંતથી તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે] (૧) પ્રસ્થકના દષ્ટાંત દ્વારા (૨) વસતિના દષ્ટાંત દ્વારા (૩) પ્રદેશના દષ્ટાંત દ્વારા.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક પદાર્થ અનંત ધર્માત્મક છે. વસ્તુના અનંત ધર્મમાંથી અન્ય ધર્મને ગૌણ કરી, એક ધર્મને પ્રધાન કરી, ગ્રહણ કરે તે નય કહેવાય છે. નય દ્વારા એક ધર્મને મુખ્ય કરી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વક્તાનો જે અભિપ્રાય તે નયપ્રમાણ કહેવાય છે. અનંત ધર્માત્મક વસ્તુના એક-એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર એક-એક નય છે. આ રીતે નય અનંત છે પરંતુ તેને સંક્ષિપ્ત કરી સાતમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવે છે. તે સાત નયના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧. નૈગમનય, ૨. સંગ્રહનય, ૩. વ્યવહારનય, ૪. ઋજુસૂત્ર નય, ૫. શબ્દનય, ૬. સમભિરૂઢ નય ૭. એવંભૂત નય.

(૧) નૈગમનય :- જેને જ્ઞાણવાની અનેક રીત છે તે નૈગમ. નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ બંનેને ગ્રહણ કરે છે. લોકરૂઢિઓ, લોક વ્યવહારને સ્વીકારે છે અને તે સંકલપગ્રાહી છે. જે વસ્તુ સંકલપમાં કે વિચારમાં છે, તે વસ્તુરૂપે હજુ અસ્તિત્વમાં ન હોવા છતાં તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો તે નૈગમનય.

(૨) સંગ્રહનય :- સંગ્રહનય માત્ર સામાન્યને જ સ્વીકારે છે. જીવ, અજીવ દરેકમાં સત્ત-હોવાપણું છે. તે સત્ત મહાસામાન્ય અને જીવત્વ, સંસારીત્વ, સિદ્ધત્વ, સ્થાવરત્વ વગેરે અપર સામાન્યનો સ્વીકાર સંગ્રહ નય કરે છે. જેમકે પ્રત્યેક જીવમાં જીવત્વ છે. કોઈ તેમાં વિશેષતા બતાવે કે જીવના બે ભેદ છે સિદ્ધ અને સંસારી, તો સંગ્રહનય કહેશે સિદ્ધના બધા જીવ સમાન છે, તેમાં સિદ્ધત્વ સમાન રૂપે છે. તે જ રીતે સર્વ

સંસારી જીવમાં સંસારીત્વ સમાન છે. તેમાં કોઈ(વ્યવહારનય) વિશેષતા બતાવે કે સંસારી જીવમાં કેટલાક ત્રસ છે, કેટલાક સ્થાવર છે. પુનઃ સંગ્રહનય તેમાં સામાન્યને જ ગ્રહણ કરશે કે ત્રસ્ત્વની અપેક્ષાએ બધા ત્રસજીવ સમાન છે અને સ્થાવરત્વની અપેક્ષાએ સ્થાવર જીવ સમાન છે. આ રીતે સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે.

(૩) વ્યવહારનય :— સંગ્રહનય જ્યાં જ્યાં સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય કુમથી વિશેષ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. સંગ્રહનયે ગ્રહણ કરેલા વિષયમાં વિધિ પૂર્વક ભેદ કરે તેને વ્યવહારનય કહે છે. સંગ્રહનય કહેશે મનુષ્યત્વની અપેક્ષાએ સર્વ મનુષ્ય એક છે. વ્યવહારનય તેમાં વિશેષતા બતાવશે કે બધા મનુષ્ય સમાન નથી. કેટલાક ભારતીય છે, કેટલાક અમેરીકન, યુરોપીયન છે. સંગ્રહનય કહેશે બધા ભારતીય મનુષ્ય એક છે કારણ કે ભારતીયપણું સમાન છે. વ્યવહાર નય કહેશે બધા ભારતીય મનુષ્ય એક નથી, કારણ કે કેટલાક ગુજરાતના છે, કેટલાક પંજાબના છે અને કેટલાક મહારાષ્ટ્રના છે. સંગ્રહનય ગુજરાતના સર્વ મનુષ્યોમાં ગુજરાતીત્વ સમાન છે, માટે એક છે તેમ કહેશે, તો વ્યવહારનય ભિત્તા કરશે કે બધા ગુજરાતી સમાન નથી કેટલાક કાઠીયાવાડના છે, કેટલાક સોરઠના છે..આ રીતે સંગ્રહનય જે કુમથી એકતા કરે છે તે જ કુમથી વ્યવહારનય તેમાં ભિત્તા કરે છે તે અંતિમ વિશેષપર્યત ભેદ કરે છે. આ રીતે વ્યવહાર નય વિશેષગ્રાહી છે.

(૪) ઋજુસૂત્રનય :— ઋજુસૂત્રનય ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન વિશેષને ગ્રહણ નથી કરતું, વર્તમાન અને તેમાંથી સ્વકીય હોય તેને જ ગ્રહણ કરે છે. ભૂતકાળ નાણ થઈ ગયો છે, ભવિષ્ય હજુ ઉત્પત્ત નથી. તેથી કાર્યકારી નથી. વર્તમાનમાં પણ સ્વકીય જ કાર્યકારી છે. પરકીય—પરનું હોય તે કાર્યકારી નથી માટે ઋજુસૂત્રનય તેનો સ્વીકાર કરતું નથી.

(૫) શબ્દનય :— વર્તમાનકાલીન અને સ્વકીયમાં પણ લિંગ, કારક, વિભક્તિના ભેદથી શબ્દનય ભેદ માને છે. જેમકે દારા અને કલત્ર બંને શબ્દ સ્ત્રીવાચક છે પરંતુ દારા શબ્દ સ્ત્રીલિંગવાચી છે, 'કલત્ર' શબ્દ નપુંસકલિંગવાચી છે. શબ્દનય તે બંને શબ્દના લિંગ ભિત્ત હોવાથી ભિત્ત માનશે. ગુલાબ અને ગુલાબો અહીં વચ્ચનાં ભેદ છે. એકવચન—બહુવચન છે માટે બંનેને ભિત્ત માને છે.

(૬) સમભિરૂઢ નય :— લિંગ, કારક, વચ્ચન, એક હોવા છતાં વ્યુત્પત્તિના ભેદથી ભેદ કરે છે. જેમ કે ઈન્દ્ર, પુરન્દર, શક, એક લિંગવાચી છે પણ ત્રણોની વ્યુત્પત્તિ ભિત્ત છે. ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તે ઈન્દ્ર, શત્રુના નગરનો નાશ કરે તે પુરન્દર. આ રીતે વ્યુત્પત્તિ ભિત્ત હોવાથી તેને ભિત્ત માને છે.

(૭) એવંભૂતનય :— વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે શબ્દ કિયા યુક્ત હોય ત્યારે જ એવંભૂતનય તે વસ્તુ માટે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો સ્વીકારે છે. જેમ કે ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય, રાજસિંહાસને બિરાજમાન હોય ત્યારે જ ઈન્દ્ર કહેવાય. ભિક્ષા કરતા હોય ત્યારે જ ભિક્ષુ કહેવાય, અન્ય સમયે નહીં. મૌન રાખે ત્યારે જ મુનિ કહેવાય, બોલતા હોય ત્યારે નહીં.

આ સાતે નયનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. સૂતકારે ત્રણ દષ્ટાંત્રી સાત નયના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

પ્રસ્થકના દષ્ટાંત દ્વારા નયનિરૂપણ :-

૨ સે કિં તં પત્થગદિદૃંતેણ ?

પત્થગદિદૃંતેણ સે જહાણામએ કેઇ પુરિસે પરસું ગહાય અડવિહૃતે ગચ્છેજ્જા, તં ચ કેઇ પાસિત્તા વએજ્જા- કત્થ ભવં ગચ્છસિ ? અવિસુદ્ધો ણેગમો ભણિ- પત્થગસ્સ ગચ્છામિ । તં ચ કેઇ છિંદમાણં પાસિત્તા વિઝ્જા- કિં ભવં છિંદસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણિ- પત્થયં છિંદામિ । તં ચ કેઇ તચ્છેમાણં પાસિત્તા વએજ્જા- કિં ભવં તચ્છેસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણિ- પત્થયં તચ્છેમિ । તં ચ કેઇ ઉકિકરમાણં પાસિત્તા વએજ્જા- કિં ભવં ઉકિકરસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણિ- પત્થયં ઉકિકરામિ । તં ચ કેઇ લિહમાણં પાસેત્તા વએજ્જા- કિં ભવં લિહસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણિ- પત્થયં લિહામિ । એવં વિસુદ્ધતરાગસ્સ ણેગમસ્સ ણામાઉડિતાઓ પત્થાઓ ।

એવમેવ વવહારસ્સ વિ । સંગહસ્સ ચિતો મિઓ મિજ્જસમારૂઢો પત્થાઓ । ઉજ્જુસુયસ્સ પત્થયો વિ પત્થાઓ મિજ્જં પિ સે પત્થાઓ ।

તિણં સદ્ગયાણં પત્થયાહિગારજાણાઓ પત્થાઓ, જસ્સ વા વસેણ પત્થાઓ ણિપ્પજ્જઇ । સે તં પત્થયદિદૃંતેણ ।

શાલ્દાર્થ :- પત્થગદિદૃંતેણ = પ્રસ્થકના (ધાન્ય માપવાનું પાલી જેવું પાત્ર વિશેષ) દષ્ટાંતથી, પરસું = કુહાડી, અડવિહૃતે = અટવી-વનતરફ, તચ્છેમાણં = લાકડાને છોલતા, ઉકિકરમાણં = ઉત્કીર્ણ, કોતરતા, લિહમાણં = લખતા, અંકિત કરતા, ણામાઉડિતાઓ = સંકલ્પિત નામ, પ્રાપ્ત, પત્થાઓ = પ્રસ્થક તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી, ચિતોમિઓ = ઉર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થક, મિજ્જ સમારૂઢો = ધાન્ય પ્રસ્થકમાં પૂરિત હોય, મિજ્જં પિ = મેય વસ્તુ પણ, તિણં સદ્ગયાણં = ત્રણ શબ્દનયના ભતે, પત્થયાહિગારજાણાઓ = પ્રસ્થકના અર્થાદિકારના શાતા અને તેમાં ઉપયોગવાન, જસ્સ = જેનાથી, જે લાકડાથી, ણિપ્પજ્જઇ = નિષ્પત્ત થયો, તૈયાર થયો.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રસ્થકનું દષ્ટાંત શું છે ?

ઉત્તર- કોઈ પુરુષ કુહાડી લઈ વન તરફ જતો હોય, તેને વનમાં જતાં જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું તમે ક્યાં જાઓ છો ? ત્યારે તે પુરુષે અવિશુદ્ધ નેગમનયના ભતાનુસાર કહ્યું-પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું. તે પુરુષને વૃક્ષ છેદતા જોઈને પુનઃ કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું- તમે શું કાપો છો ? ત્યારે વિશુદ્ધતર નેગમનયાનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો- પ્રસ્થક કાપું છું. તદન્તર લાકડાને છોલતો જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું- તમે શું છોલો

છો ? ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયની અપેક્ષાએ તેણો જવાબ આયો— પ્રસ્થક છોલું છું. ત્યાર પછી કાઢના મધ્યભાગને કોતરતો જોઈ પૂછ્યું તમે શું કોતરો છો ? ત્યારે તેણો કહું પ્રસ્થક કોતરું છું. તે ઉત્કીર્ણ કાઢ ઉપર પ્રસ્થકનો આકાર અંકિત કરતા જોઈને કોઈ મનુષ્યે પૂછ્યું— શું અંકિત કરો છો ? ત્યારે તેણો જવાબ આયો કે પ્રસ્થક અંકિત કરું છું. આ રીતે જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસ્થક તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી વિશુદ્ધતર નૈગમનય સર્વ અવસ્થાને સંકલ્પિત પ્રસ્થક રૂપે સ્વીકારે છે.

નૈગમની જેમ વ્યવહારનું વક્તવ્ય પણ જાણવું.

સંગ્રહનય ધાન્યપરિપૂરિત ઊર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થકને જ પ્રસ્થક કહે છે અથવા ધાન્ય આપવા માટે ઊર્ધ્વમુખી સ્થિત પ્રસ્થકને પ્રસ્થક કહે છે.

જીજુસૂત્ર નયાનુસાર પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને તેથી માપેલ ધાન્યાદિ પદાર્થ પણ પ્રસ્થક છે.

તેણો શબ્દ નયો (શબ્દનય, સમબિદ્રુદ્ધ નય અને એવંભૂતનય) ના મતાનુસાર પ્રસ્થકના અર્થાધિકારના જ્ઞાતાનો તે પ્રસ્થક સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોય, તે ઉપયુક્ત (ઉપયોગવાન) જીવ કે જેનાથી પ્રસ્થક નિષ્પત્ત થાય તે પ્રસ્થક છે. આ રીતે પ્રસ્થકના દષ્ટાંત્રી નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્થક એ મગધદેશ પ્રસિદ્ધ ધાન્ય માપવાના એક પાત્રનું નામ છે. કોઈ માણસ લાકડાનો પ્રસ્થક બનાવવાના સંકલ્પથી લાકડું લેવા કુહાડી લઈ વન તરફ જતો હોય અને તેને પૂછવા પર તે ઉત્તર આપે કે પ્રસ્થક લેવા જાઉં છું. તે જવાબ અવિશુદ્ધ નૈગમ નયને માન્ય છે. નૈગમનય સંકલ્પિત વિષયમાં તે પર્યાયોનો આરોપ કરી તે પર્યાય રૂપે તેને સ્વીકારે છે. લાકડું કાપતા સમયે ઉત્તર આયો તે પહેલા કરતાં વિશુદ્ધ છે. કારણ કે વનમાં પ્રયાણ સમયે માત્ર સંકલ્પ હતો. લાકડું છોલતા, ઉત્કીર્ણાદિ પ્રત્યેક કિયાના સમયે પ્રસ્થક બનાવવાના પ્રયત્ન શરૂ થઈ ગયા છે. કારણની નિકટતા વૃદ્ધિ પામેલી હોવાથી વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. નૈગમનય સંકલ્પ માત્રગ્રાહી હોવાથી સત્ય છે. સંકલ્પના અનેકરૂપ છે, તેથી નૈગમનય અનેક પ્રકારે વસ્તુને માને છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપયાર કરી પ્રત્યેક ઉત્તરો આપવામાં આવે છે.

નૈગમનયમાં લોકવ્યવહારની પ્રધાનતા હોય છે. તે લોકવ્યવહારને પ્રધાન બનાવી પ્રવૃત્ત થાય છે. નૈગમનયોક્ત અવસ્થાઓ (જવા, છેદવા, છોલવાદિરૂપ અવસ્થાઓ)માં પ્રસ્થક રૂપ વ્યવહાર લોકમાં થાય છે. વ્યવહારનય નય પણ વ્યવહારને પ્રધાન બનાવે છે, માટે નૈગમનયની જેમ વ્યવહાર નય પણ છેદવાદિ કિયાઓમાં 'પ્રસ્થક' રૂપ વ્યવહારનો સ્વીકાર કરે છે.

સંગ્રહનય સામાન્યરૂપે સમસ્ત વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. ધાન્યથી પૂરિત પ્રસ્થકને તે પ્રસ્થકરૂપે સ્વીકારે છે. આ નય સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ પ્રસ્થકોનો એકરૂપે સંગ્રહ કરે છે. કોઈ વિવક્ષિત પ્રસ્થકને જ જો પ્રસ્થક રૂપ માનવામાં આવે તો તે પ્રસ્થકથી ભિન્ન પ્રસ્થકોમાં પ્રસ્થકત્વ સામાન્યનો વ્યપદેશ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે સામાન્યથી ભિન્ન વિશેષનું અસ્તિત્વ સંભવિત નથી. દરેક પ્રસ્થકમાં પ્રસ્થકત્વ સામાન્ય

હોય છે માટે બધા પ્રસ્થકો આ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છે.

ऋજુસૂત્ર નયના મતે પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને મેય—ધાન્યાદિક પણ પ્રસ્થક છે. ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાનકાલીન માન અને મેયને જ માને છે. નષ્ટ અને અનુત્પત્ત ભૂત—ભવિષ્યને ઋજુસૂત્ર નય સ્વીકારતો નથી. વર્તમાનમાં જે સમયે પ્રસ્થક હોય ત્યારે જ તે પ્રસ્થક કહેવાય છે.

શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે શબ્દ નય છે. તેમાં શબ્દ પ્રધાન છે. તે શબ્દાનુસાર અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ ત્રણે નયના મતે પ્રસ્થકના સ્વરૂપના શાનમાં ઉપયોગવાળો જીવ જ પ્રસ્થક છે. આ ત્રણે નય ભાવપ્રધાન છે. તેઓ ભાવપ્રસ્થક—પ્રસ્થકના ઉપયોગને જ પ્રસ્થક કહે છે. જીવનો ઉપયોગ જ્યારે પ્રસ્થકને વિષય કરે છે ત્યારે તે રૂપે પરિણત થાય છે. માટે પ્રસ્થકના ઉપયોગને પ્રસ્થક કહેવામાં આવે છે. અથવા પ્રસ્થક બનાવનાર વ્યક્તિત્વના જે ઉપયોગ દ્વારા પ્રસ્થક નિષ્પત્ત થાય છે, તે ઉપયોગમાં વર્તતા, તે ઉપયોગવાન પ્રસ્થક કર્તાને પ્રસ્થક કહેવામાં આવે છે. કર્તા પ્રસ્થક બનાવે છે ત્યારે ઉપયોગથી તેની સાથે એકાકાર બની જાય છે માટે શબ્દાદિ ત્રણે નય તે કર્તાને જ પ્રસ્થક કહે છે.

વસતિના દ્ધ્યાંત દ્વારા નય નિરૂપણ :-

૩ સે કિં તં વસહિદિદૃંતેણ ?

વસહિદિદૃંતેણ- સે જહાણામણ કેઇ પુરિસે કંચિ પુરિસં વએજ્જા, કહિં ભવં વસસિ ? તત્થ અવિસુદ્ધો ણેગમો ભણઙ્ગ લોગે વસામિ ।

લોગે તિવિહે પણણત્તે, તં જહા- ઉઢૂલોએ અધોલોએ તિરિયલોએ, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઙ્ગ- તિરિયલોએ વસામિ ।

તિરિયલોએ જંબુદ્ધીવાઇયા સયંભુરમણપજ્જવસાણા અસંખેજ્જાદીવસમુદ્ધા પણણત્તા, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઙ્ગ જંબુદ્ધીવે વસામિ ।

જંબુદ્ધીવે દસ ખેત્તા પણણત્તા, તં જહા- ભરહે એવએ હેમવએ હેરણણવએ હરિવસ્સે રમ્મગવસ્સે, દેવકુરા ઉત્તરકુરા પુવ્વવિદેહે અવરવિદેહે, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઙ્ગ ભરહે વસામિ ।

ભરહે વાસે દુવિહે પણણત્તે, તં જહા દાહિણઙ્ગુભરહે ય ઉત્તરઙ્ગુભરહે ય, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઙ્ગ દાહિણઙ્ગુભરહે વસામિ ।

દાહિણઙ્ગુભરહે અણેગાં ગામ-ણગર-ખેડ-કબ્બડ-મડંબ-દોણમુહ- પદૃણા-ડાગર-સંવાહ- સણણવેસાં, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઙ્ગ પાડલિપુત્તે વસામિ ।

પાડલિપુતે અણેગાઇં ગિહાઇં, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસસિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઇ દેવદત્તસ્સ ઘરે વસામિ ।

દેવદત્તસ્સ ઘરે અણેગા કોઢુગા, તેસુ સવ્વેસુ ભવં વસામિ ? વિસુદ્ધતરાઓ ણેગમો ભણઇ ગબ્ભઘરે વસામિ । એવં વિસુદ્ધસ્સ ણેગમસ્સ વસમાણો વસઇ ।

એવમેવ વવહારસ્સ વિ । સંગહસ્સ સંથારસમારૂઢો વસઇ । ઉજ્જુસુયસ્સ જેસુ આગાસપએસેસુ ઓગાઢો તેસુ વસઇ । તિણં સદ્ગણયાણં આયભાવે વસઇ । સે તં વસહિદિદુંતેણ ।

શાલાર્થ :- વસહિદિદુંતેણ = વસતિના દષ્ટાંતથી, કોઢુગા = કોઠા—ઓરડા છે, ગબ્ભઘરે = ગર્ભગૃહ—મુખ્ય ઓરડો, ભૌયરું, સંથાર સમારૂઢો = પથારીમાં આરૂઢ, જેસુ = જે, આગાસપએસેસુ = આકાશ પ્રદેશો પર, ઓગાઢો = અવગાઢ હોય, આયભાવે = આત્મ ભાવમાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— વસતિના દષ્ટાંત દ્વારા નયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કોઈ પુરુષે અન્ય પુરુષને પૂછ્યું— તમે ક્યાં રહો છો ? તેણે અવિશુદ્ધ નૈગમ નયથી જવાબ આપ્યો— 'હું લોકમાં રહું છું.'

લોકના ત્રણ ભેદ છે. ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યક્લોક, શું તમે તે સર્વમાં રહો છો ? વિશુદ્ધ નૈગમનય અનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો, 'હું તિર્યક્લોકમાં રહું છું.'

પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે તિર્યક્લોકમાં જંબૂદીપથી સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યત અસંખ્યાત દીપ સમુદ્ર છે, શું તમે તે સર્વમાં રહો છો ? પ્રત્યુત્તરમાં વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે ઉત્તર આપ્યો કે 'હું જંબૂદીપમાં રહું છું.'

જંબૂદીપમાં દસ ક્ષેત્ર છે. (૧) ભરત, (૨) ઐરવત, (૩) હેમવત, (૪) હેરણ્યવત, (૫) હરિવર્ષ, (૬) રમ્યક્રવર્ષ, (૭) દેવકુલ, (૮) ઉત્તરકુલ, (૯) પૂર્વ વિદેહ, (૧૦) અપરવિદેહ. શું તમે તે સર્વ ક્ષેત્રમાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો 'હું ભરત ક્ષેત્રમાં રહું છું'.

ભરતક્ષેત્રના બે વિભાગ છે, દક્ષિણાર્ધ ભરત અને ઉત્તરાર્ધ ભરત. શું તમે આ બંને વિભાગમાં રહો છો ? તેણે વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી જવાબ આપ્યો 'દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં રહું છું.'

દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં અનેક ગામ, નગર, ખેડ, કર્બટ, મર્દબ, દ્રોષમુખ, પડુન, આકર, સંખાહ, સત્ત્રિવેશ છે, શું તમે તે સર્વમાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો— 'પાટલીપુત્ર(નગર)માં રહું છું'.

પાટલીપુત્રમાં અનેક ઘર છે. તે સર્વ ઘરોમાં તમે રહો છો ? ઉત્તરમાં વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે

જવાબ આપ્યો 'દેવદત્તના ધરમાં રહું છું'.

દેવદત્તના ધરમાં અનેક ઓરડાઓ છે. શું તમે તે બધામાં રહો છો ? વિશુદ્ધતર નૈગમનયથી તેણે જવાબ આપ્યો 'ગર્ભગૃહમાં રહું છું.'

વિશુદ્ધતમ નૈગમનયના મતે ગર્ભગૃહમાં વસવાને જ વસવું રૂપે કહી શકાય. વ્યવહારનયનું મંતવ્ય નૈગમનય જેવું જ છે.

સંગ્રહનયના મતે શય્યા પર આરૂઢ હોય ત્યારે જ વસે છે, તેમ કહી શકાય. ઋજુસૂત્રનયના મતે શય્યાના પણ જેટલા આકાશપ્રદેશ પર અવગાઢ હોય, તેમાં વસે છે તેમ કહેવાય. ત્રણે શષ્ઠનયોના મતે આત્મભાવ-સ્વભાવમાં જ નિવાસ હોય છે. આ રીતે 'વસતિ'ના દષ્ટાંત્રી નયોનું સ્વરૂપ જાણાનું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વસતિ-નિવાસના દષ્ટાંત દ્વારા નયોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલ છે. વસતિ એટલે વસવું-રહેવું. નૈગમનયના અનેક ભેદ છે. પ્રથમ ઉત્તર 'લોકમાં રહું છું' તે અશુદ્ધ નૈગમનયના મતાનુસાર અપાયેલ ઉત્તર છે. ત્યાર પછીના ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર અને વિશુદ્ધતમ નૈગમનયની દાખિથી છે. અંતિમ કોટિમાં સ્થિત નૈગમ નયના મતે વસતો હોય તો જ વસે છે તેમ કહેવાય અર્થાત્ શેરી વગેરેમાં ગયો હોય, તો વિવક્ષિત ધરમાં 'તે રહે છે' તેમ કહી ન શકાય. અન્ય ગામમાં તે ચાલ્યો જાય તો, જ્યાં નિવાસ કરશે ત્યાં વસે છે તેમ કહેવાશે.

વ્યવહારનયનું પણ આ પ્રકારનું જ મંતવ્ય છે. જેનું જ્યાં નિવાસસ્થાન હોય તે સ્થાનમાં જ તે વસે છે, તેમ માનવું જોઈએ, તે જ્યાં રહે ત્યાં જ તેનું નિવાસસ્થાન છે. પાટલિપુત્રમાં રહેનાર જો અન્યત્ર જાય તો તે ત્યાંનો કહેવાય છે. પાટલિપુત્ર નિવાસી અમુક વ્યક્તિ અહીં આવેલ છે અને પાટલિપુત્રમાં કહેવાશે કે 'હવે અહીં રહેતો નથી, અન્યત્ર રહે છે'. વિશુદ્ધતર નૈગમનય અને વ્યવહારનય વસતાને જ વસતા માને છે.

સંગ્રહનયના મતે 'વસતિ-વસે છે', શષ્ઠનો પ્રયોગ ગર્ભગૃહ આદિમાં રહેવાના અર્થમાં ન કરી શકાય. વસતિ-વસવાનો અર્થ છે નિવાસ. નિવાસ રૂપ અર્થ સંસ્તારક-પથારીમાં હોય ત્યારે જ ઘટિત થાય છે. સંસ્તારકગત-પથારીમાં શયન કરે ત્યારે જ ચાલવાદિ કિયાથી રહિત હોય છે અને ત્યારે જ વસે છે, તેમ કહી શકાય. સંગ્રહનય સામાન્યવાદી છે તેથી તેના મતે બધી શય્યા એક જ છે, પછી તે શય્યા ગમે તે સ્થાનમાં હોય.

ઋજુસૂત્ર નયના મતે સંસ્તારક-શય્યા પર આરૂઢ થઈ જવાથી 'વસતિ' શષ્ઠનો અર્થ ઘટિત ન થાય, આખી પથારીમાં નિવાસ કરી ન શકાય. માટે સંસ્તારકના જેટલા આકાશપ્રદેશ વર્તમાનમાં અવગાહા હોય, વર્તમાનમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર સ્થિત હોય તેટલા પર જ 'વસે છે' તેમ કહેવાય. ઋજુસૂત્ર વર્તમાનગ્રાહી છે માટે વર્તમાનમાં પથારીના જેટલા ભાગ ઉપર તે વ્યક્તિ હોય તેટલામાં જ વસે છે તેમ

કહેવું જોઈએ.

૩૭૮, સમભિરૂઢ અને એવભૂતના મતે આકાશદ્રવ્ય પર દ્રવ્ય છે. તેમાં રહેવું તે 'વસતિ' શબ્દનો અર્થ નથી. કોઈપણ દ્રવ્ય પર દ્રવ્યમાં રહી ન શકે. પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં વસે છે. માટે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના આત્માભાવમાં જ નિવાસ કરે છે. આ રીતે 'વસતિ'-નિવાસના દષ્ટાંતે સાત નયોનું સ્વરૂપ જાણવું

પ્રેશના દષ્ટાંત દ્વારા નયનિરૂપણ :-

૪ સે કિં તં પએસદિદૃંતેણ ?

પએસદિદૃંતેણ – ણેગમો ભણિ છણહં પએસો, તં જહા ધમ્મપએસો અધમ્મપએસો આગાસપએસો જીવપએસો ખંધપએસો દેસપએસો ।

એવં વયંતં ણેગમં સંગહો ભણિ જં ભણસિ-છણહં પએસો તણણ ભવિઃ, કમ્હા ? જમ્હા જો સો દેસપએસો સો તસ્સેવ દવ્વસ્સ, જહા કો દિદૃંતો ? દાસેણ મે ખરો કીઓ દાસો વિ મે ખરો વિ મે, તં મા ભણાહિ- છણહં પએસો, ભણાહિ પંચણહં પએસો, તં જહા-ધમ્મપએસો અધમ્મપએસો આગાસપએસો જીવપએસો ખંધપએસો ।

એવં વયંતં સંગહં વવહારો ભણિ-જં ભણસિ- પંચણહં પએસો તં ણ ભવિઃ, કમ્હા ? જઇ પંચણહં ગોદ્વિયાળં કેઇ દવ્વજાએ સામણે, તં જહા- હિરણ્ણ વા સુવણ્ણ વા ધણે વા ધણણે વા, તો જુત્તં વત્તું જહા પંચણહં પએસો ? તં મા ભણાહિ-પંચણહં પએસો, ભણાહિ-પંચવિહો પએસો, તં જહા-ધમ્મપએસો અહમ્મપએસો આગાસપએસો જીવપએસો ખંધપએસો ।

એવં વદંતં વવહારં ઉજ્જુસુઓ ભણિ જં ભણસિ પંચવિહો પએસો તં ણ ભવિઃ, કમ્હા ? જઇ તે પંચવિહો પએસો એવં તે એકકેક્નો પએસો પંચવિહો એવં તે પણુવીસિદ્વિહો પએસો ભવિઃ, તં મા ભણાહિ- પંચવિહો પએસો, ભણાહિ-ભદ્યવ્વો પએસો- સિય ધમ્મપએસો સિય અધમ્મપએસો સિય આગાસપએસો સિય જીવપએસો સિય ખંધપએસો ।

એવં વયંતં ઉજ્જુસુયં સંપદસદ્ધણાઓ ભણિ જં ભણસિ ભદ્યવ્વો પએસો તં ણ ભવિઃ, કમ્હા ? જઇ તે ભદ્યવ્વો પએસો એવં તે ધમ્મપએસો વિ સિય અધમ્મપએસો સિય આગાસપએસો સિય જીવપએસો સિય ખંધપએસો ૧, અધમ્મપએસો વિ સિય ધમ્મપએસો સિય આગાસપએસો સિય જીવપએસો સિય

खंधपएसो २, आगासपएसो वि सिय धम्मपएसो सिय अहम्मपएसो सिय जीवपएसो सिय खंधपएसो ३, जीवपएसो वि सिय धम्मपएसो सिय अहम्मपएसो सिय आगासपएसो सिय खंधपएसो ४, खंधपएसो वि सिय धम्मपएसो सिय अहम्मपएसो सिय आगासपएसो सिय जीवपएसो ५, एवं ते अणवत्था भविस्सइ, तं मा भणाहि- भइयव्वो पएसो, भणाहि- धम्मे पएसे से पएसे धम्मे, अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे से पएसे आगासे, जीव पएसे से पएसे णोजीवे, खंधे पएसे से पएसे णोखंधे ।

एवं वयंतं सद्दणयं समभिरूढो भणइ- जं भणसि- धम्मे पएसे से पएसे धम्मे जाव खंधे पएसे से पएसे णोखंधे तं ण भवइ, कम्हा ? एत्थ दो समासा भवंति, तं जहा-तप्पुरिसे य कम्मधारए य, तं ण णज्जइ कयरेणं समासेणं भणसि-किं तप्पुरिसेणं किं कम्मधारएणं ? जइ तत्पुरिसेणं भणसि तो मा ए वं भणाहि, अह कम्मधारएणं भणसि तो विसेसओ भणाहि- धम्मे य से, पए से य से, से पएसे धम्मे, अहम्मे य से, पएसे य से, से पएसे अहम्मे, आगासे य से, पएसे य से, से पएसे आगासे; जीवे य से, पएसे य से, से पएसे णोजीवे; खंधे य से, पएसे य से, से पएसे णोखंधे ।

एवं वयंतं संपयं समभिरूढं एवंभूओ भणइ- जं जं भणसि तं तं सव्वं कसिणं पडिपुणं णिरवसेसं एगगहणगहितं देसे वि मे अवत्थू पएसे वि मे अवत्थू । से तं पएसदिङ्गंतेण । से तं णयप्पमाणे ।

शब्दार्थ :- पएसदिङ्गंतेण = प्रदेशना दृष्टांतथी, तण्ण भवइ = ते उचित नथी, तेम न कहो, जो सो = जे ते, देसपएसो = देशनो प्रदेश छे, जहा को दिङ्गंतो = तेने माटे क्युं दृष्टांत छे ? दासेण मे = मारा दासे(नोकरे), खरो = गधेडो, कीओ = खरीद्यो, जइ = जे माटे, पंचणहं = पांच, गोट्ठियाणं = गोठिया भित्रोनुं, केइ दव्वजाए = क्रोई द्रव्य (भागीदारीनुं होय), सामण्णे = सामान्य होय, तो जुत्तं = तो युक्त कहेवात, वत्तुं = तमारुं कहेवुं, जहा पचणहं पएसा = पांच प्रदेश छे ते (पांचे द्रव्यना प्रदेश जो सामान्य होत तो पांच प्रदेश कहेवुं युक्ति संगत कहेवात पछा तेम नथी माटे) ते = माटे, मा भणाहि = कहो नहीं, पंचणहं पएसो = पांच प्रदेश छे, पंचविहो पएसो = पांच प्रकारना प्रदेश छे, भइयव्वा पएसो = प्रदेश भजनीय छे, सिय धम्मपदेसो = स्यात्-कदाचित् धर्मास्तिकायनो प्रदेश, सिय अधम्मपदेसो = स्यात् अधर्मास्ति कायनो प्रदेश, एवं वयंतं उज्जुसुयं = आम कहेतां ऋजुसूत्रने, संपत्ति = संप्रति (सभीप) सद्दणओ = शब्दनय, भणइ = आ प्रभाषे कहे छे, जं भणसि भइयव्वो पदेसो तं ण भवइ = प्रदेश भजनीय छे तेम कहो छे, तेम न कहो, ते भइयव्वो पएसो = ते प्रदेश भजनीय कहेशो तो, धम्मे पएसे = धर्मरूप जे प्रदेश छे, से पएसे धम्मे = ते जे प्रदेश धर्म छे (धर्मात्मक

છે.) અહમ્મે પએસે = અધર્મરૂપ જે પ્રદેશ, સે પએસે અહમ્મે = તે પ્રદેશ અધર્માત્મક છે, ધમ્મે પએસે સે પએસે ધમ્મે = ધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ તે પ્રદેશ ધર્માત્મક છે, અધર્મે પએસે = અધર્મરૂપ જે, સે પએસે અધર્મે = તે પ્રદેશ અધર્માત્મક છે, તો વિસેસાઓ ભણાહિ = વિશેષતા સહિત કહો, ધમ્મે ય સે પએસે = ધર્મ અને તેના જે પ્રદેશ, સે સે પએસે ધમ્મે = તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાય છે, તંત્ત સવ્વં = તે સર્વ, કસિણ = કૃત્સન-દેશ-પ્રદેશની કલ્પનાથી રહિત, પડિપુણં = પ્રતિપૂર્ણ, ણિરવસેસં = અવયવરહિત, નિરવશેષ, એગગહણગહિતં = એક નામ ગ્રહણથી ગૃહિત, મે = મારી દાખિએ, અવત્થૂ = અવસ્તુ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રદેશના દષ્ટાંત દ્વારા નયોનું સ્વરૂપ કેવું દર્શાવ્યું છે ?

ઉત્તર- નૈગમનયના મતે છ દ્રવ્યોને પ્રદેશ હોય છે. જેમ કે (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કન્ધનો પ્રદેશ અને (૬) દેશનો પ્રદેશ.

આ પ્રમાણે કથન કરતાં નૈગમનયને સંગ્રહનય કહે કે— તમે જે આ 'છ દ્રવ્યના પ્રદેશ છે' તેમ કહું તે ઉચિત નથી. શા માટે ? કારણ કે છઠો ભેદ જે દેશનો પ્રદેશ કહ્યો, તે દ્રવ્યનો જ પ્રદેશ કહેવાય માટે પાંચ પ્રદેશ છે, તેમ કહેવું જોઈએ. તેના માટે કોઈ દષ્ટાંત છે. હા. જેમ કે મારા દાસે ગવેડો ખરીદ્યો. દાસ મારો છે તેથી તે ગવેડો પણ મારો છે. દેશ દ્રવ્યનો છે માટે દેશનો પ્રદેશ પણ દ્રવ્યનો જ કહેવાય, માટે છ પ્રદેશ છે, તેમ ન કહો પણ પાંચ પ્રદેશ છે તેમ કહેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે— (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કન્ધનો પ્રદેશ.

આ રીતે પાંચ પ્રદેશનું કથન કરતાં સંગ્રહનયને વ્યવહારનય કહે કે— તમે જે કહો છો પાંચ પ્રદેશ છે તે સિદ્ધ નથી. શા માટે ? વ્યવહારનયવાદી કહે કે — જેમ પાંચ ગોઠીયા મિત્રો વર્યે (ભાગીદારોમાં) ચાંદી, સોનુ, ધન, ધાન્ય જેવી કોઈ વસ્તુ સહિયારી હોય છે, તેમ પાંચે દ્રવ્યોના પ્રદેશ સામાન્ય હોત તો તમારું કથન યુક્તિ સંગત કહેવાત કે પાંચેના પ્રદેશ છે. પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી નથી. તેથી 'પાંચના પ્રદેશ છે' તેમ ન કહો પણ એમ કહેવું જોઈએ કે પ્રદેશ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૫) સ્કન્ધનો પ્રદેશ.

વ્યવહારનયના આ કથન સામે ઋજુસૂત્ર નય કહે કે તમે જે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહો છો, તે પણ ઉચિત નથી. જો પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેશો તો, એક એક દ્રવ્યના પાંચ-પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેવાશો અને તેથી પાંચ દ્રવ્યના પરચીશ પ્રકારના પ્રદેશ થશો, માટે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે, તેમ નહીં પરંતુ પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ કહેવું જોઈએ. (૧) સ્યાત્ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૨) સ્યાત્ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૩) સ્યાત્ આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, (૪) સ્યાત્ જીવનો પ્રદેશ, (૫) સ્યાત્ સ્કન્ધનો પ્રદેશ.

આ પ્રમાણે કહેતાં ઋજુસૂત્રનયને શબ્દનયે કહે કે 'પ્રદેશ ભજનીય છે' તેમ કહેવું પોગ્ય નથી. પ્રદેશને ભજનીય માનવાથી ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાયનો, આકાશાસ્તિકાયનો, જીવાસ્તિકાયનો

અને સ્કન્ધનો પણ પ્રદેશ કહેવાશે.

તે જ રીતે અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને સ્કન્ધનો પણ પ્રદેશ કહેવાશે.

આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને સ્કન્ધનો પ્રદેશ કહેવાશે.

જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને સ્કન્ધનો પ્રદેશ કહેવાશે.

સ્કન્ધનો પ્રદેશ પણ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ કહેવાશે.

આ રીતે તમારા મતથી પ્રદેશના સ્વીકારમાં અનવસ્થા થશે માટે પ્રદેશ ભજનીય છે તેમ નહીં, પણ એમ કહેવું જોઈએ કે ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ છે, તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. અધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે અધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. આકાશાસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાયાત્મક છે. એક જીવનો જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ નોજીવ છે, તે જ રીતે સ્કન્ધનો જે પ્રદેશ છે, તે જ પ્રદેશ નોસ્કન્ધાત્મક છે.

આ પ્રમાણે કહેતા શબ્દનયને સમભિરૂઢનય કહે કે તમે જે કહો છો કે ધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે તે ધર્માસ્તિકાયાત્મક(ધર્માસ્તિકાય રૂપ છે) યાવત્તુ સ્કન્ધનો પ્રદેશ નોસ્કન્ધાત્મક છે, તમારું આ કથન યુક્તિ સંગત નથી. 'ધર્મે પએસે' = ધર્મપ્રદેશમાં તત્પુરુષ અને કર્મધારય આ બે સમાસ થાય છે. અહીં સંટેહ થાય છે કે આ બે સમાસમાંથી તમે કયા સમાસથી 'ધર્મપ્રદેશ' કહો છો ? જો તત્પુરુષ સમાસથી કહેતા હો તો તેમ ન કહો અને જો કર્મધારય સમાસની અપેક્ષાએ કથન કરવું હોય તો વિશેષતા સાથે કથન કરવું જોઈએ. ધર્મ અને તેનો જે પ્રદેશ તે ધર્મપ્રદેશ (પ્રદેશનું સમસ્ત ધર્માસ્તિકાય સાથે સમાનાધિકરણ થઈ જવાથી) તે જ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયરૂપ છે. અધર્માસ્તિકાય અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાય રૂપ છે. આકાશ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાય રૂપ છે, એક જીવ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ પ્રદેશ નોજીવાસ્તિકાયાત્મક છે તથા સ્કન્ધ અને તેનો જે પ્રદેશ, તે જ નોસ્કન્ધાત્મક છે.

આ પ્રમાણે કથન કરતાં સમભિરૂઢ નયને તુરંત જ એવંભૂત નય કહે છે કે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ વિષયમાં તમે જે કહો છો તે સમીચીન નથી. મારા મતે તો દ્રવ્ય, સર્વ કૃત્સન-દેશ-પ્રદેશની કલ્પના રહિત, પ્રતિપૂર્ણ અને નિરવશેષ-અવયવ રહિત છે. એક ગ્રહણ ગૃહીત છે અર્થાત્ એક નામથી ગ્રહણ થાય છે. દેશપણ અવસ્તુ છે અને પ્રદેશ પણ અવસ્તુ છે. આ રીતે પ્રદેશના દષ્ટાંત્રી નયનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

જેના વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સ્કન્ધના નિર્વિભાગ અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. પુરુગલાસ્તિ-

કાયનો સમગ્રપિંડ અર્થાતું કે પુદ્ગલ દ્વય માટે અહીં સ્કન્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. સ્કન્ધનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ અર્થાતું બે—ચાર—દસ વગેરે પ્રદેશોના સમુદ્ધાયને દેશ કહેવામાં આવે છે.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ આ બંનેને ગૌણ અને મુખ્યરૂપે વિષય કરે છે. નૈગમનય 'જ પ્રદેશને સ્વીકારે છે. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, આકાશસ્તિકાયનો પ્રદેશ, જીવાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, સ્કન્ધનો પ્રદેશ અને દેશનો પ્રદેશ. આમ ઇના જ પ્રદેશ સ્વીકારે છે. ધર્માસ્તિકાય દ્વયોમાં સામાન્યની વિવક્ષાથી પ્રદેશોનું કથન કરે ત્યારે 'ષણાં પ્રદેશઃ ષટ્પ્રદેશઃ' ઇના પ્રદેશ—જીપ્રદેશ તેમ એક વચન શબ્દપ્રયોગ કરે અને પ્રદેશ વિશેષની વિવક્ષાથી કથન કરે ત્યારે 'ષણાં પ્રદેશઃ ષટ્પ્રદેશઃ' ઇના પ્રદેશો—જીપ્રદેશો' આમ બહુવચનાન્ત શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ રીતે નૈગમનયના મતે 'જ પ્રદેશ' છે.

સંગ્રહનયનું કહેવું છે કે નૈગમનય 'જ પ્રદેશ' કહે છે તે ઉચિત નથી. નૈગમનયે દેશનો પ્રદેશ કહ્યો છે, તે યોગ્ય નથી. દેશનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. તે દ્વયનો બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગ છે. બે—ત્રણાદિ પ્રદેશથી જ નિષ્પત્ત થાય છે માટે વસ્તુતઃ તે ધર્માસ્તિકાયાદિ રૂપ જ છે. દ્વયથી અભિજ્ઞ દેશનો પ્રદેશ દ્વયનો જ પ્રદેશ કહેવાય. મારો દાસ જો ગંધેડો ખરીદે તો દાસ મારો હોવાથી તેનો તે ગંધેડો મારો જ કહેવાય. તે જ રીતે દેશનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેનો પ્રદેશ કહી ન શકાય. ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્વયના પ્રદેશ જ સ્વીકારી શકાય, દેશને નહીં. માટે 'જ પ્રદેશ' છે, તેમ ન કહેતાં 'પાંચ પ્રદેશ' છે તેમ કહેવું જોઈએ. સંગ્રહનયનું આ કથન અપર સામાન્યની અપેક્ષાએ સમજવું જોઈએ. મહાસામાન્ય વિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે. તે બેદરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર ન કરતાં પ્રત્યેક પદાર્થને સત્ત રૂપે જ જુએ છે. મહા સંગ્રહનય નામનો સંગ્રહનય અનેક દ્વય કે અનેક પ્રદેશોને સ્વીકાર કરે નહીં. સંગ્રહનયના બે ભેદ છે. (૧) વિશુદ્ધ સંગ્રહનય કે મહાસંગ્રહનય, (૨) અશુદ્ધ સંગ્રહનય અથવા અપર સામાન્યગ્રાહી અપર સંગ્રહનય. તે અવાન્તર બેદોમાં રહેલ સામાન્યને સ્વીકારે છે. તેની અપેક્ષાએ પાંચ દ્વયના 'પાંચ પ્રદેશ' કહેવા સંગત છે.

વિશેષવાદી વ્યવહારનયની દસ્તિએ સામાન્ય અવસ્તુ છે તેથી સંગ્રહનયના મંતવ્યનું નિરાકરણ કરતાં તે કહે છે કે 'પંચાનાં પ્રદેશઃ પંચ પ્રદેશ' પાંચના (પાંચ દ્વયના) પ્રદેશ પાંચ પ્રદેશ તેમ સંગ્રહનયનું કહેવું ઉચિત નથી. પાંચ ગોઠીયા—ભાગીદારો હોય તો સોનું, ચાંદી, ધન, ધાન્ય વગેરે ભાગીદારીની વસ્તુ તેઓ વચ્ચે સામાન્ય કહેવાય, આ પાંચનું સુવર્ણ છે, તેમ ભાગીદારી હોય તો કહી શકાય. તેમ જો ધર્માસ્તિકાય વગેરેના પ્રદેશ સામાન્ય હોય તો 'પાંચના પ્રદેશ—પાંચ પ્રદેશ' કહી શકાય પરંતુ પ્રદેશ પ્રત્યેક દ્વયના પૃથક—પૃથક છે. સામાન્ય પ્રદેશ જેવું છે જ નહીં ત્યારે પંચાનાં પ્રદેશઃ પાંચના પ્રદેશ તેમ કહેવું અયોગ્ય છે. દ્વય પાંચ પ્રકારના છે અને પ્રદેશ તેના આશ્રયભૂત છે માટે પ્રદેશ પણ પાંચ પ્રકારના છે, તેમ કહી શકાય. 'પંચવિધઃ પ્રદેશઃ'

જીજુસૂત્રનય તો વ્યવહારનય કરતાં પણ વધુ વિશેષવાદી છે. તે વ્યવહારનયની દસ્તિને અયોગ્ય માને છે. તેનું મંતવ્ય છે કે જો પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ, પંચવિધઃ પ્રદેશઃ આ પ્રમાણે કહેશો તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પ્રત્યેક દ્વયના પાંચ—પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ કહેવાશે અને તો $5 \times 5 = 25$, તો પ્રદેશ પચ્ચીસ

પ્રકારના થઈ જશે અને તે વાત સિદ્ધાંતથી બાધિત છે. માટે ભજનાથી કથન કરવું કે સ્યાત્ કદાચિત્ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશની પાંચ પ્રકારતા નિવારવા સ્યાત્ શબ્દ જોડી કથન કરવું કે સ્યાત્ ધર્મપ્રદેશ, સ્યાત્ અધર્મ પ્રદેશ, સ્યાત્ આકાશપ્રદેશ, સ્યાત્ જીવ પ્રદેશ અને સ્યાત્ સ્કંધ પ્રદેશ. આ પ્રમાણે ભજનાથી કહેવાથી પોત-પોતાના પ્રદેશનું જ ગ્રહણ થશે, પરપ્રદેશનું ગ્રહણ નહીં થાય. સ્યાત્ એટલે અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાયની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ છે, તેમ અર્થ થવાથી પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશ પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે તેવો અર્થ નહીં થાય.

શબ્દનયની દસ્તિમાં ઋજુસૂત્રનયની આ ધારણા ભાન્ત છે. શબ્દનયનું કહેવું છે કે 'પ્રદેશ ભજનીય છે' સ્યાત્ પ્રદેશ કહેશો તો કદાચિત્ 'ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ' તેમ વાક્ય બને અને તો તે પ્રદેશ કદાચ ધર્માસ્તિકાયનો, કદાચ અધર્માસ્તિકાયનો અને કદાચ આકાશનો પણ થઈ શકે. અપેક્ષા શબ્દ ગ્રહણ કરો તો પણ અપેક્ષાએ તે પ્રદેશ ધર્મનો પણ કહેવાય અને અપેક્ષાએ અધર્મનો, અપેક્ષાએ આકાશનો પણ કહેવાય. આ રીતે અનવસ્થા થશે. ભજનામાં અનિયતતા હોવાથી પ્રદેશ પોત-પોતાના અસ્તિકાયનો જ નહીં રહે પણ બીજાનો પણ થઈ જશે અને તેથી અનવસ્થા થશે. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયનો જ રહે, બીજા દ્રવ્યનો ન થઈ જાય તે માટે આ પ્રમાણે કહેવું ઉચિત છે કે જે પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયનો છે તે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન છે તેથી ધર્માત્મક છે. અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અધર્માસ્તિકાયાત્મક છે. ધર્માસ્તિકાયાત્મક, ધર્માસ્તિકાયરૂપ પ્રદેશ 'ધર્મ પ્રદેશ' આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. અધર્માસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ અધર્મ પ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ-આકાશપ્રદેશ કહેવાય છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય એક-એક દ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ-ધર્માસ્તિકાયના એક દેશ રૂપ છે. તે દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાથી એક પ્રદેશમાં પણ ધર્માસ્તિકાયત્વ સમાયેલ છે.

જીવાસ્તિકાયમાં એક જીવ સકલ જીવાસ્તિકાય-અનંત જીવના એકદેશ રૂપ છે અને એક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ જીવદ્રવ્યાત્મક છે પરંતુ તે સમસ્ત જીવમાં રહેતા નથી. અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય અનંત છે અને પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. સર્વ જીવના મળી (અનંત જીવોના મળીને) અનંત પ્રદેશ છે. જીવનો એક પ્રદેશ જીવ ન કહેવાય કારણ કે અસંખ્યાત પ્રદેશના સમુદ્દરયને જ જીવ કહી શકાય. તેમ તેને અજીવ પણ ન કહેવાય કારણ કે તે જીવ દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે. આ કારણથી જીવના એકપ્રદેશને 'નોજીવ' એવી સંશો આપવામાં આવી છે. 'નો' શબ્દ અહીં દેશવાયક છે. સમસ્ત જીવના એક દેશભૂત એક જીવના પ્રદેશની સમસ્ત જીવમાં વૃત્તિ નથી તેથી એક જીવાત્મક પ્રદેશને નોજીવ કહ્યો છે. એક જીવાત્મક પ્રદેશ 'નોજીવ પ્રદેશ' કહેવાય છે.

આ જ પ્રમાણે નોસ્કન્ધ માટે પણ સમજવું. પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અનેક દ્રવ્યરૂપ છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં અનંત સ્કન્ધો છે. એક સ્કન્ધના પ્રદેશની વૃત્તિ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં હોતી નથી. તેથી તેને નોસ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે. સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશ-નો સ્કન્ધપ્રદેશ કહેવાશે. ધર્માસ્તિકાયરૂપ પ્રદેશ-ધર્મપ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાયરૂપ પ્રદેશ-અધર્મપ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાયાત્મક આકાશરૂપ પ્રદેશ-આકાશપ્રદેશ, જીવાત્મક-જીવરૂપ પ્રદેશ નોજીવપ્રદેશ અને સ્કન્ધાત્મક સ્કન્ધરૂપ પ્રદેશ નોસ્કન્ધપ્રદેશ તેમ કહેવું જોઈએ.

શબ્દનયની આ દસ્તિને પરિમાર્જિત કરતાં સમભિરૂઢ કહે છે કે તમારું કથન પણ યુક્તિયુક્ત નથી. ધર્મપ્રદેશઃ આ સમાસ પદ છે. તેનો વિગ્રહ બે રીતે થઈ શકે—બે સમાસ તેમાં સંબંધ છે. તત્પુરુષ સમાસ અને કર્મધારય સમાસ. ધર્મપ્રદેશઃ માં તત્પુરુષ સમાસ છે તેમ માનવામાં આવે તો ત્યાં સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. જેમ 'વને હસ્તીતિ વનહસ્તી'—વનમાં હસ્તિ—વનહસ્તિ કહેવાય છે. અહીં સપ્તમીમાં આધાર—આધીય ભિન્ન હોય છે. 'ધર્માસ્તિકાયેસુ પ્રદેશઃ ધર્મપ્રદેશ' ધર્માસ્તિકાયમાં પ્રદેશ તે ધર્મપ્રદેશ. આ સપ્તમી તત્પુરુષમાં ધર્માસ્તિકાય આધાર છે અને પ્રદેશ આધીય છે. કુંડે બદરાળિ = કુંડામાં બોર—તેમાં કુંડું આધાર છે બોર આધીય છે. તે આધાર—આધીય ભિન્ન હોય છે. ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશમાં સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ કરતાં ધર્માસ્તિકાય અને તેના પ્રદેશ સર્વથા ભિન્ન થશે. આધાર—આધીય ભિન્ન હોય છે. પ્રદેશ અને દ્રવ્યમાં ભિન્નતાની આપત્તિ ન આવે માટે તત્પુરુષ સમાસ માનવો ઉચિત નથી.

કર્મધારય સમાસ છે તેમ કહેશો તો 'ધર્મઃ પ્રદેશઃ ધર્મપ્રદેશઃ' અહીં સમાનાધિકરણ થઈ જાય છે. થોડી વિશેષતા સાથે કર્મધારય સમાસ કરવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણે 'ધર્મશ્વ પ્રદેશશ્વ સ પ્રદેશઃ ધર્મઃ' ધર્માત્મક પ્રદેશ સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન થઈને ધર્માત્મક કહેવાય છે. ધર્માસ્તિકાયના એક દેશથી અભિન્ન થઈને નહીં. તે જ રીતે અધર્માત્મક પ્રદેશ સમસ્ત અધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન હોવાથી અધર્માત્મક કહેવાય છે. જીવાસ્તિકાયમાં પૃથ્ફક—પૃથ્ફક અનંત જીવ છે. જીવપ્રદેશ સકલ જીવાસ્તિકાયનો એકદેશ નથી પણ જીવાસ્તિકાયના એકદેશરૂપ એક જીવનો દેશ છે. આ રીતે સમસ્ત દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાથી પ્રદેશ તે તે દ્રવ્યાત્મક છે. તેવી વિશેષતા સાથે કહેવું જોઈએ.

એવંભૂતનય સમભિરૂઢ નયને કહે છે તમારી આ વાત માનવી ઉચિત નથી. સર્વ દ્રવ્ય, પ્રદેશની કલ્પનાથી રહિત, પરિપૂર્ણ, નિરવશોષ, નિરવયવ તથા એક દ્રવ્ય છે. એવંભૂત નયની દસ્તિએ દેશ—પ્રદેશ અવસ્તુ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુરુષ અને પ્રત્યેક જીવ દેશ—પ્રદેશ રહિત અખંડ દ્રવ્ય છે.

સાતે નયના પ્રદેશ વિષયક મતો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે— (૧) નૈગમનય— ષણાં પ્રદેશઃ ષટ્ પ્રદેશઃ । (૨) સંગ્રહનય— પંચાનાં પ્રદેશઃ પંચ પ્રદેશઃ । (૩) વ્યવહારનય— પંચવિધપ્રદેશઃ । (૪) ઋજુસૂત્રનય— ભક્તવ્ય પ્રદેશઃ । (૫) શબ્દનય— ધર્મપ્રદેશઃ સ ધર્મપ્રદેશઃ । (૬) સમભિરૂઢ નય— ધર્મશ્વ પ્રદેશશ્વ સ પ્રદેશઃ ધર્મઃ । (૭) એવંભૂતનય— દેશ પ્રદેશને અવસ્તુ માને છે, ધર્માદિ દ્રવ્ય અખંડ છે.

આ પ્રમાણે આ સાતે નય પોત—પોતાના મતની સત્યતા સિદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થાય અને દુરાગ્રહી બને તો તે દુર્નય કહેવાય. સાતે નય પોતાના નયની સ્થાપના સાથે અન્ય નયની ઉપેક્ષા કરે, તેને ગૌણ બનાવે તો સાપેક્ષ સ્થિતિમાં તે સુનય કહેવાય છે.

ઉદ્ધાવિય સર્વસિન્ધવઃ સમુદીર્ણસ્ત્વયિ નાથ વૃષ્ટયઃ ।
ન ચ તાસુ ભવાન् પ્રદૃશ્યતે, પ્રવિભક્તાસુ સરિત્સ્વવોદધિઃ ॥

હે નાથ ! બધી નદીઓ સમુદ્રમાં એકત્રિત થાય છે, સમાય જાય છે તેમ આપના મતમાં બધા નય આવીને સમાય જાય છે. સમુદ્ર કોઈ ઓક નદીમાં સમાય ન શકે, તેમ આપનો મત કોઈ એક નયમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકતો નથી. બધા વાદીઓ, બધા નય એક—એક દસ્તિકોણ ધરાવે છે. તે બધા ભેગા થાય, બધી દસ્તિઓ ભેગી થાય તે ૪ જૈનમત છે. જૈનમત કોઈ એક વાદીનો મત નથી.

આ ત્રણે દષ્ટાંતરી સ્પષ્ટ થાય છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ, આ સર્વે નય પ્રમાણનો વિષય છે. પ્રસ્થકના દષ્ટાંતમાં કાળની મુખ્યતા છે, વસતિના દષ્ટાંતમાં ક્ષેત્રની અને પ્રદેશના દષ્ટાંતમાં દ્રવ્ય અને ભાવની મુખ્યતા છે. આ ત્રણ દષ્ટાંત તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે. નયો દ્વારા જીવાદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ વર્ણન પણ કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ-૨૮ સંપૂર્ણ ॥

અ૱ગણતીસમું પ્રકરણ

ભાવપ્રમાણમાં - સંખ્યા શંખપ્રમાણ

સંખ્યા પ્રમાણનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં સંખ્યપ્રમાણે ?

સંખ્યપ્રમાણે અદૃવિહે પણતે, તં જહા- ણામસંખા ઠવણસંખા દવ્વસંખા ઓવમ્મસંખા પરિમાણ સંખા જાણણાસંખા ગણણાસંખા ભાવસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સંખ્યા પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સંખ્યા પ્રમાણના આઠ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે – (૧) નામ સંખ્યા, (૨) સ્થાપના સંખ્યા, (૩) દ્રવ્ય સંખ્યા, (૪) ઔપમ્ય સંખ્યા, (૫) પરિમાણ સંખ્યા, (૬) જ્ઞાન સંખ્યા, (૭) ગણના સંખ્યા, (૮) ભાવ સંખ્યા.

વિવેચન :-

ગણનાને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે અથવા જેના દ્વારા ગણના કરાય તેને સંખ્યા કહેવામાં આવે છે. સંખ્યા રૂપ પ્રમાણ સંખ્યા પ્રમાણ છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણના 'શષોસः' આ સૂત્ર દ્વારા શ ના સ્થાને 'સ' આદેશ થાય છે, શંખ શબ્દમાં શ નો સ થવાથી સંખા શબ્દ બને છે. આ સંખા શબ્દ શંખ અને સંખ્યા બનેનો વાચક છે. 'સંખ' શબ્દથી સંખ્યા અને શંખ આ બંને અર્થ ગ્રહણ થાય છે. નામ—સ્થાપના વગેરેમાં સંખ્યા અને શંખમાંથી જે શબ્દ ઘટિત થતો હોય ત્યાં તે શબ્દ સૂત્રકારે યોજેલ છે.

નામ—સ્થાપના સંખ્યા :-

૨ સે કિં તં ણામસંખા ?

ણામસંખા— જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણ વા અજીવાણ વા તદુભયસ્સ વા તદુભયાણ વા સંખા તિ ણામં કજ્જઝ । સે તં ણામસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નામ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે જીવ, અજીવ, જીવો કે અજીવો અથવા જીવાજીવ, જીવાજીવોનું 'સંખ્યા', એવું નામ રાખવામાં આવે તો તે નામસંખ્યા કહેવાય છે.

૩ સે કિં તં ઠવણાસંખા ?

ઠવણાસંખા- જાણણં કદ્ગુકમ્મે વા પોત્થકમ્મે વા ચિત્તકમ્મે વા લેપ્પકમ્મે વા ગંથિમકમ્મે વા વેઢિમે વા પૂરિમે વા સંધાઇમે વા અકંખે વા વરાડાએ વા એકકો વા અણેગા વા સબ્બાવરઠવણાએ વા અસબ્બાવ ઠવણાએ વા સંખા તિ ઠવણા ઠવેજ્જિઝ । સે તં ઠવણાસંખા ।

ણામ-ઠવણાણં કો પઇવિસેસો ? ણામં આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્થાપના સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે કાષ કર્મ, પુસ્તક કર્મ, ચિત્રકર્મ, લેપ્પકર્મ, ગુંથણકર્મ, વેઢિમ, પૂરિમ, સંધાતિમ, અક્ષ, વરાટકમાં, એક કે અનેકની સદ્ભૂત અથવા અસદ્ભૂત રૂપે 'આ સંખ્યા છે' તેવી સ્થાપના કરવામાં આવે તો, તે સ્થાપના સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— નામ અને સ્થાપનામાં શું તફાવત છે ?

ઉત્તર— નામ યાવત્કથિત હોય અર્થાત્ વસ્તુ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. સ્થાપના ઈત્વરિક-સ્વરૂપકાળિક પણ હોય અને યાવત્કથિત પણ હોય.

દ્રવ્ય સંખ્યા :-

૪ સે કિં તં દવ્વસંખા ? દવ્વસંખા દુવિહા પણણતા, તં-જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યસંખ્યાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા અને નોઆગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા.

૫ સે કિં તં આગમઓ દવ્વસંખા ?

આગમઓ દવ્વસંખા- જસ્સ ણં સંખા તિ પયં સિકિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ કંઠોટુ વિષ્પમુક્કં ગુરુવાયણોવગયં, સે ણં તત્થ વાયણાએ પુછ્છણાએ

પરિયતુણાએ ધ્રમકહાએ, ણો અણુપ્પેહાએ, કમ્હા ? અણુવઓગો દવ્વમિતિ કટ્ટુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—જેણે 'સંખ્યા' આ પદને શીખી લીધું છે, તે જ્ઞાનને હૃદયમાં સ્થિર કર્યું છે, જિત કર્યું છે—તત્કાલ સ્મરણમાં આવી શકે તેવું યાદ કર્યું છે, મિત—મનન કર્યું છે, અધિકૃત કર્યું છે અથવા આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી પૂર્વક વારંવાર રટી લીધું છે યાવત् નિર્દોષ સ્પષ્ટ સ્વરથી જેનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે, ગુરુ પાસેથી વાચના પ્રાપ્ત છે, આ રીતે તે વાચના, પૃથ્બીના, પરાવર્તના તેમજ ધર્મકથાથી યુક્ત હોવાથી આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. જ્ઞાન છે માટે આગમથી અને ઉપયોગ નથી માટે દ્રવ્ય કહ્યું છે 'અનુપયોગો દ્રવ્યમ' ઉપયોગ શૂન્ય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દ્રવ્ય સંખ્યાના પ્રથમ ભેદ આગમથી દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. કોઈ મનુષ્ય સંખ્યા પદનો સર્વપ્રકારે જ્ઞાતા હોય પરંતુ તેમાં ઉપયોગ ન હોય અર્થાત્ તેના ચિંતન, મનન, ધ્યાન, વિચારમાં સ્થિત ન હોય ત્યારે તે આગમ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા વિષયક નયાદિષ્ટિઓ :-

૬ ણેગમસ્સ એકકો અણુવઉત્તો આગમઓ એકા દવ્વસંખા, દો અણુવઉત્તા આગમઓ દો દવ્વસંખાઓ, તિણિણ અણુવઉત્તા આગમઓ તિણિણ દવ્વસંખાઓ, એવં જાવઇયા અણુવઉત્તા તાવઇયાઓ [ણેગમસ્સ આગમઓ] દવ્વસંખાઓ । એવામેવ વવહારસ્સ વિ ।

સંગહસ્સ એકો વા અણેગા વા અણુવઉત્તો વા અણુવઉત્તા વા આગમઓ દવ્વસંખા વા દવ્વસંખાઓ વા સા એગા દવ્વસંખા । ઉજ્જુસુયસ્સ [એગો અણુવઉત્તો] આગમઓ એકા દવ્વસંખા, પુહત્તં ણેચ્છિડ ।

તિણં સદ્ગણયાણં જાણએ અણુવઉત્તે અવત્થૂ, કમ્હા ? જઇ જાણએ, અણુવઉત્તે ણ ભવિ । સે તં આગમઓ દવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- નૈગમ નયની અપેક્ષાએ એક અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો એક આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા, બે અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો બે આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા અને ત્રણ અનુપયુક્ત આત્મા હોય તો ત્રણ આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે. નૈગમનયની દાષ્ટિએ જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલી આગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

વ્યવહારનય પણ નૈગમનયની જેમ જ જેટલા અનુપયુક્ત આત્મા હોય, તેટલી આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યાને સ્વીકારે છે.

સંગ્રહનય એક અનુપયુક્ત આત્માને એક દ્રવ્ય સંખ્યા અને અનેક અનુપયુક્ત આત્માઓને અનેક આગમદ્રવ્ય સંખ્યા રૂપે ન સ્વીકારતા, સર્વને એક જ આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યારૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ વર્તમાન કાલીન એક અનુપયુક્ત આત્મા, એક આગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યા જ છે. તે ભેદનો સ્વીકાર કરતો નથી.

ત્રણે શબ્દનય અનુપયુક્ત શાયકને અવસ્તુ—અસત્ત માને છે. જે શાયક છે, તે અનુપયુક્ત—ઉપયોગ રહિત ન હોય અને જે અનુપયુક્ત છે, તે શાયક હોઈ શકેનહીં. તેથી આગમદ્રવ્ય સંખ્યાનો સંભવ જ નથી. પૂર્વે આવશ્યકના પ્રકરણમાં નયદાચિએ વિચારણા કરી છે, તેમ જ અહીં સમજવું. અહીં આવશ્યકને બદલે સંખ્યા શબ્દથી વિચારવું.

નોઆગમતઃ દ્રવ્ય સંખ્યા :-

૭ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વસંખા ?

ણોઆગમઓ દવ્વસંખા તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા જાણયસરીરદવ્વસંખા, ભવિયસરીરદવ્વસંખા, જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિતા દવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમતઃદ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમ દ્રવ્યસંખ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે— (૧) શાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા (૩) શાયક શરીર—ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સંખ્યા.

શાયક શરીર દ્રવ્યસંખ્યા :-

૮ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વસંખા ?

જાણગસરીરદવ્વસંખા— સંખા તિ પયત્થાહિકાર જાણગસ્સ જં સરીરયં વવગય— ચુય—ચહ્ય—ચત્તદેહં જીવવિપ્પજઢં જાવ અહો ! ણં ઇમેણ્ સરીરસમુસ્સએ ણં સંખા તિ પયં આઘવિયં જાવ ઉવદંસિયં, જહા કો દિદુંતો ? અયં ઘયકુંભે આસી । સે તં જાણગસરીરદવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— 'સંખ્યા' પદના જ્ઞાતાનું શરીર કે જે વ્યપગત—ચૈતન્ય રહિત થઈ ગયું છે. ચ્યુત, ચ્યાવિત

ત્યક્તદેહ યાવત્ જીવરહિત શરીર. જોઈને કોઈ કહે કે અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સમુદ્ધાયે 'સંખ્યાપદ' ગુરુ પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હતું, વાચ્યું હતું યાવત્ ઉપદર્શિત કર્યું હતું, સમજાવ્યું હતું. સંખ્યાપદના જ્ઞાતાનું આ નિર્જીવ શરીર જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—તેનું કોઈ દાખાંત છે ?

ઉત્તર— હા, ઘડામાં ધી ભરતા હોય તે ઘડામાંથી ધી કાઢી લીધા પણી પણ (ભૂતકાળની અપેક્ષાએ) 'આ ધીનો ઘડો છે' તેમ કહેવાય છે. તે જ રીતે સંખ્યાપદને જ્ઞાનાર વ્યક્તિનું મૃતક શરીર હોય તે જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવાય છે.

વિવેચન :-

જ્ઞાયક શરીર નોઆગમ દ્રવ્ય સંખ્યામાં આત્માનો શરીરમાં આરોપ કરી જીવના ત્યક્ત શરીરને નોઆગમ દ્રવ્ય કહેલ છે. મૃતક શરીરમાં જ્ઞાન નથી. માટે નોઆગમતઃ કહેલ છે અને ભૂત પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કહેલ છે.

આયુષ્ય કર્મ ભોગવાય જવાથી સહજ રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જીવરહિત જે શરીર હોય તે ચ્યુત કહેવાય છે. વિષ વગેરે પ્રયોગથી આયુષ્ય તૂટાં જે નિર્જીવ શરીર હોય તે ચ્યાવિત શરીર કહેવાય છે અને સંલેખના—સંથારાપૂર્વક સ્વેચ્છાથી ત્યાગવામાં આવતું શરીર ચંતાદેહ, ત્યક્ત શરીર કહેવાય છે. આ ત્રણ વિશેષણ કહેવાનો આશય એ છે કે આમાંથી કોઈપણ પ્રકારે મરણ પામેલા વ્યક્તિનું શરીર હોય. તેને નોઆગમતઃ જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહે છે.

ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા :-

૯ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વસંખા ?

ભવિયસરીરદવ્વસંખા- જે જીવે જોણીજમ્મણણિક્ખંતે ઇમેણ ચેવ આદત્તએ ણ સરીરસમુસ્સએણ જિણદિટ્ટેણ ભાવેણ સંખા તિ પય સેકાલે સિવિન્ખસ્સસ્ફ, જહા કો દિદ્દુંતો ? અય ઘયકુંભે ભવિસ્સસ્ફ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જન્મ સમયે જે જીવ યોનિમાંથી બહાર આવ્યો છે અર્થાત્ જે બાળકનો જન્મ થયો છે, તે ભવિષ્યમાં આ શરીરપિંડ દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર સંખ્યા પદને ભણશે, વર્તમાનમાં ભણતો નથી. ભવિષ્યમાં ભણનાર તેવા બાળકના આ શરીરને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સંખ્યા કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—તેનું કોઈ દાખાંત છે ?

ઉત્તર— હા, ધી ભરવા માટે ઘડો લાવવામાં આવ્યો હોય, હજુ તેમાં ધી ભર્યું ન હોય છતાં પણ તે ઘડો માટે 'ધીનો ઘડો' તેવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે. તેમ આ બાળકે હજુ સંખ્યાપદનું જ્ઞાન મેળવ્યું નથી પણ આ શરીર દ્વારા ભવિષ્યમાં સંખ્યા પદને જાણશે, માટે બાળકના આ શરીરને ભવ્ય શરીર દ્વય સંખ્યા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

અહીં શાયકશરીરમાં ભૂતકાલના કારણો નોઆગમતઃ દ્વય સંખ્યા અને ભવ્ય શરીરમાં ભવિષ્યકાલના કારણો નો આગમતઃ દ્વય સંખ્યા કહેલ છે. શાયક શરીરમાં મૃત શરીરનું કથનઅને ભવ્ય શરીરમાં નવજીત બાળકનું કથન છે.

શાયક શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્વય શંખ :-

૧૦ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વસંખા ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વસંખા તિવિહા પણણતા, તં જહા-
એગભવિએ, બદ્ધાઉએ, અભિમુહણામગોતે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્વયશંખનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— શાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્વયશંખ ત્રણ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) એકભવિક, (૨) બદ્ધાયુષ્ક (૩) અભિમુખ નામ ગોત્ર.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં 'શંખ' શબ્દથી બેઈંડ્રિય જીવવાળા શંખને ગ્રહણ કર્યો છે. 'શંખ' શબ્દની સંસ્કૃત ધ્યાન સંખ્યા અને શંખ બંને થાય છે. તદ્વયતિરિક્ત નોઆગમતઃ દ્વય સંખ્યામાં ત્રણ પ્રકારના શંખનું ગ્રહણ કર્યું છે— (૧) એકભવિક, (૨) બદ્ધાયુષ્ક, (૩) અભિમુખ નામગોત્ર.

(૧) એકભવિક— જે જીવ વર્તમાનભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી શંખ રૂપે ઉત્પત્ત થવાના જ છે, તે એક ભવિક કહેવાય છે, (૨) બદ્ધાયુષ્ક— જે જીવ વર્તમાન ભવ પદ્ધી 'શંખ' રૂપે ઉત્પત્ત થવાના છે અને શંખ પર્યાય યોગ્ય આયુષ્યનો બંધ કરી લીધો છે, તે બદ્ધાયુષ્ક કહેવાય છે, (૩) અભિમુખ નામગોત્ર— જે જીવ નિકટના ભવિષ્યમાં શંખરૂપે ઉત્પત્ત થવાના છે. વર્તમાન ભવના આયુષ્યનો જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતમુહૂર્ત જેટલો સમય જ બાકી છે. એક સમય કે અંતમુહૂર્ત પદ્ધી તે જીવને શંખાયુષ્ય, બેઈંડ્રિય જાતિ વગેરે પ્રકૃતિઓ ઉદ્યાભિમુખ થશે, તેવા જીવને અભિમુખ નામગોત્ર શંખ કહેવામાં આવે છે.

તદ્વયતિરિક્તના ત્રણ ભેદોમાં શંખનું જ્ઞાન ભૂતકાળમાં હોય તેનું અથવા ભવિષ્યમાં મેળવનારનું

કથન નથી પરંતુ શંખભવ પ્રાપ્ત કરનારના પૂર્વભવનું કથન છે. માટે આ ત્રણો બેદ ભૂત અને ભવિષ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શંખ કહેવાય છે. દ્રવ્યશંખ રૂપે એકભવિક જ ગ્રહણ કરી શકાય. ભાવશંખનું અવ્યવહિત કારણ પૂર્વનો એક ભવ જ છે. દ્વિભવિક, ત્રિભવિક વગેરે ભાવશંખના અવ્યવહિત કારણ નથી. માટે તેનું દ્રવ્ય શંખ રૂપે ગ્રહણ થઈ શકે નહીં. એકભવિક જીવ વર્તમાન ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અવશ્ય શંખરૂપે ઉત્પત્ત થવાનો છે, તેથી તેને દ્રવ્યશંખ કહ્યો છે.

૧૧ એગ ભવિએ ણ ભંતે ! એગભવિએ ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન ! એક ભવિક શંખ 'એક ભવિક' રૂપે કેટલો સમય રહે છે ?

ઉત્તર— એક ભવિક જીવ એક ભવિક રૂપે જગન્ય અંતમુહૃત્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ પર્યત રહે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક ભવિક દ્રવ્યશંખની સ્થિતિ જગન્ય અંતમુહૃત્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની કહી છે. પૃથ્વી આદિ ભવમાં અંતમુહૃત્ત રહી, મૃત્યુ પામી શંખરૂપે ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તે જીવ અંતમુહૃત્ત સુધી એકભવિક દ્રવ્યશંખ કહેવાય છે. કોઈપણ ગતિમાં જીવનું ઓછામાં ઓછુ અંતમુહૃત્તનું આયુષ્ય હોય જ માટે એકભવિકની જગન્ય સ્થિતિ અંતમુહૃત્ત કહી છે. કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા મત્સ્યાદિ મરીને શંખપણો ઉત્પત્ત થવાના હોય, તે અપેક્ષાએ એક ભવિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વ કહી છે. કોડપૂર્વથી વધુ આયુષ્ય હોય તો તે અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય કહેવાય અને તેવા જીવ નિશ્ચયથી દેવરૂપે ઉત્પત્ત થાય. કોડપૂર્વથી વધુ આયુષ્યવાળા શંખાદિ રૂપે ઉત્પત્ત થતા નથી. તેથી એકભવિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વની છે.

૧૨ બદ્ધાતે ણ ભંતે ! બદ્ધાતે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? જહણેણ અંતોમુહૃત્તં, ઉક્કોસેણ પુષ્વકોડીતિભાગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— બદ્ધાયુષ્ય જીવ બદ્ધાયુષ્યરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ?

ઉત્તર— જગન્ય અંતમુહૃત્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના ત્રીજો ભાગ સુધી બદ્ધાયુષ્ય રૂપે રહે છે.

વિવેચન :-

કોઈ જીવ વર્તમાન આયુષ્ય ભોગવતાં ભોગવતાં પરભવનું આયુષ્ય બાંધી લે ત્યારથી તે બદ્ધાયુષ્ય કહેવાય છે. બદ્ધાયુષ્ય દ્રવ્યશંખના વિચારમાં (૧) કોઈ જીવ વર્તમાન ભવનું અંતમુહૃત્ત પ્રમાણ આયુષ્ય બાકી હોય અને શંખાયુષ્યનો બંધ કરે તો તે અપેક્ષાએ બદ્ધાયુષ્ય દ્રવ્યશંખની જગન્ય સ્થિતિ અંતમુહૃત્ત જાણવી. (૨) કોઈ જીવનું વર્તમાન આયુષ્ય પૂર્વકોડનું હોય અને તેનો ત્રીજો ભાગ શેષ હોય ત્યારે શંખાયુષ્યનો બંધ કરે તો તે અપેક્ષાએ બદ્ધાયુષ્ય દ્રવ્યશંખની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોડના ત્રીજાભાગ જેટલી જાણવી.

૧૩ અભિમુહણામગોત્તે ણં ભંતે ! અભિમુહણામગોત્તે ત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોઇ ? જહણણેણ એકકં સમયં, ઉકકોસેણ અંતોમુહૃત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભંતે ! અભિમુખ નામગોત્ર દ્રવ્યશંખ, અભિમુખ નામગોત્ર દ્રવ્યશંખરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ?

ઉત્તર— તે જગ્ઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી અભિમુખનામ ગોત્રરૂપે રહે છે.

વિવેચન :-

જે જીવ જગ્ઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત પછી બેઈન્દ્રિય શંખનો ભવ પ્રાપ્ત કરવાના હોય તે જીવ અભિમુખ કહેવાય છે. અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય પછી જે જીવ બેઈન્દ્રિય શંખ થવાનો હોય તો તે અભિમુખ ન કહેવાય. તે જીવ બદ્ધાયુષ્ક અથવા એક ભવિક કહેવાય છે. (૧) આ વર્તમાન ભવ પછી જે શંખ થવાનો છે તે એક ભવિક (૨) જે જીવ શંખનું આયુષ્ય બાંધી લીધું છે તે બદ્ધાયુષ્ક (૩) જેણે બેઈન્દ્રિય શંખનો ભવ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત બાકી છે તે 'અભિમુખ' કહેવાય છે.

દ્રવ્ય શંખ વિષયક નયદાસ્તિ :-

૧૪ ઇયાર્ણિ કો ણાઓ કં સંખં ઇચ્છાઇ ?

તત્થ ણેગમ-સંગહ-વવહારા તિવિહં સંખં ઇચ્છાઇ, તં જહા- એકકભવિયં બદ્ધાડયં અભિમુહણામગોત્તં ચ । ઉજ્જુસુઓ દુવિહં સંખં ઇચ્છાઇ, તં જહા- બદ્ધાડયં ચ અભિમુહણામગોત્તં ચ । તિણિ સદ્ધણયા અભિમુહણામગોત્તં સંખં ઇચ્છાંતિ । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વસંખા । સે તં ણોઆગમાઓ દવ્વસંખા । સે તં દવ્વસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કયો નય કયા શંખને માન્ય કરે છે ?

ઉત્તર— નેગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનય એક ભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર આ ત્રણે પ્રકારના દ્રવ્યશંખને શંખરૂપે સ્વીકારે છે. ઋજુસૂત્રનય બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર આ બે પ્રકારના શંખનો સ્વીકાર કરે છે, ત્રણે શષ્ઠનય માત્ર અભિમુખનામગોત્ર શંખને જ શંખરૂપે માને છે. આ શાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નો આગમતઃ દ્રવ્યશંખ અને દ્રવ્ય શંખની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

સાત નયમાંથી સ્થૂલ દાસ્તિવાળા પ્રથમના ત્રણ નય એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર, આ ત્રણે પ્રકારના શંખને શંખરૂપે માન્ય કરે છે. ભવિષ્યમાં થનાર કાર્યનો કારણમાં ઉપયાર કરી વર્તમાનમાં

તેને કાર્યરૂપ સ્વીકારે છે. જેમ ભવિષ્યમાં રાજા બનનાર રાજકુમારને રાજા કહેવામાં આવે છે તેમ એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક, અભિમુખનામગોત્ર, આ ત્રણે પ્રકારના દ્રવ્યશંખ વર્તમાને ભાવશંખ નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં ભાવશંખ બનવાના છે. તેથી આ ત્રણે નથો તેને શંખરૂપે સ્વીકારે છે.

ऋજુસૂત્ર નય પૂર્વનયની અપેક્ષાએ વિશેષ શુદ્ધ છે. તે બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખ નામગોત્ર શંખને શંખરૂપે સ્વીકારે છે. એકભવિકનું ભાવ શંખથી ધારું અંતર છે માટે તેને શંખરૂપે માન્ય નથી કરતો.

શંખનય, સમભિરૂઢ નય અને એવંભૂત નય ઋજુસૂત્ર નય કરતા પણ શુદ્ધ છે. તે ભાવશંખની અતિ સમીપ એવા અભિમુખનામગોત્ર શંખને માન્ય કરે છે. તે એકભવિક અને બદ્ધાયુષ્કને ભાવશંખથી અતિ વ્યવહિત હોવાથી, અમાન્ય કરે છે.

ઓપ્રમ્ય સંખ્યા નિરૂપણ :-

૧૫ સે કિં તં ઓવમ્મસંખા ?

ઓવમ્મસંખા ચડબ્બિહા પણત્તા, તં જહા- અતિથ સંતયં સંતએણં ઉવમિજ્જઝા। અતિથ સંતયં અસંતએણં ઉવમિજ્જઝા। અતિથ અસંતયં સંતએણં ઉવમિજ્જઝા। અતિથ અસંતયં અસંતએણં ઉવમિજ્જઝા।

શાદ્યાર્થ :- અતિથ સંતયં = જે સત્ત છે (તેને), સંતએણં = સત્ત વસ્તુની, ઉવમિજ્જઝા = ઉપમા આપવી, અસંતએણં = અસત્ત વસ્તુની, અતિથ અસંતયં = જે અસત્ત છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઓપ્રમ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપમા આપી કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો તેને ઓપ્રમ્ય સંખ્યા કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સત્ત વસ્તુને સત્ત વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૨) સત્ત વસ્તુને અસત્ત વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૩) અસત્ત વસ્તુને સત્ત વસ્તુની ઉપમા આપવી. (૪) અસત્ત વસ્તુને અસત્ત વસ્તુની ઉપમા આપવી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં 'સંખ' પ્રમાણના આઠ ભેદમાંથી ચોથા ભેદ 'ઉપમાસંખ્યા'નું વર્ણન છે. અહીં ઉપમાના સત્ત અસત્તની ચોભંગી દ્વારા ચાર પ્રકાર ભતાવ્યા છે. ચાર ભંગ મૂલપાઠ અને ભાવાર્થ થી જ સ્પષ્ટ છે. તેનું ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટીકરણ સૂત્રકાર સ્વયં કરશે.

સદ વસ્તુને સદરૂપ ઉપમા :-

૧૬ તત્થ સંતયં સંતએણં ઉવમિજ્જઝા, જહા- સંતા અરહંતા સંતએહિં પુરવરેહિં

સંતએહિं કવાડએહિં સંતએહિં વચ્છએહિં ઉવમિજ્જંતિ, તં જહા-

પુરવરકવાડવચ્છા ફલિહભુયા દુંદુભિત્થણિયઘોસા ।
સિરિવચ્છંકિયવચ્છા સવ્વે વિ જિણા ચતુબ્વીસં ॥૧૧૯॥

શાસ્ત્રાર્થ :—સંતા અરહંતા = સદ્ગુપ અરિહંતને, સંતએહિં = સત્ગુપ, પુરવરેહિં = શ્રેષ્ઠ નગર,
કવાડએહિં = કપાટ-દરવાજા, વચ્છએહિં = વક્ષઃસ્થલથી.

પુરવરકવાડવચ્છા = (અરિહંત ભગવાનનું) વક્ષઃસ્થલ શ્રેષ્ઠ નગરના દરવાજા જેવું છે,
ફલિહભુયા = અર્ગલા જેવી ભુજા, દુંદુભિ = દેવ દુંદુભિ, ત્થણિય = મેઘ ગર્જના જેવો, ઘોસા = સ્વર,
અવાજ, સિરિવચ્છંકિય = શ્રીવત્સથી આંકિત, વચ્છા = વક્ષસ્થલવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ :— સદ્ વસ્તુને સદ્ વસ્તુથી ઉપમિત કરાય છે તે આ પ્રમાણે— સદ્ગુપ અરિહંત ભગવાનના
પ્રશસ્ત વક્ષઃસ્થલને સદ્ગુપ શ્રેષ્ઠ નગરના સત્ત કપાટ(દરવાજા)ની ઉપમા આપવી.

સર્વ ચોવીસ તીર્થકરો ઉત્તમ નગરના દરવાજા સમાન વક્ષઃસ્થલવાળા, અર્ગલા સમાન ભુજા—વાળ
ા, દેવદુંદુભિ તથા મેઘના અવાજ જેવા સ્વરવાળા અને શ્રીવત્સથી આંકિત વક્ષઃસ્થલવાળા હોય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સદ્ગુપ વસ્તુને સદ્ગુપ પદાર્થથી ઉપમિત કરેલ છે. ચોવીસ તીર્થકરો સદ્ગુપ (અસ્તિત્વાનું) અને
અને નગરના દરવાજાનું પણ અસ્તિત્વ છે. સદ્ગુપ દરવાજાથી અરિહંત ભગવાનના વક્ષઃસ્થલને ઉપમિત
કર્યું છે. અહીં દરવાજા ઉપમાન છે અને વક્ષઃસ્થલ ઉપમેય છે. નગરના દરવાજા વગેરે ઉપમાનથી ઉપમેય
ભૂત તીર્થકરોનું વક્ષઃસ્થલ આદિ જાણી શકાય છે. વક્ષઃસ્થલ તીર્થકરથી અવિનાભાવી હોવાથી તીર્થકર
પણ ઉપમિત થઈ જાય છે.

સદ્ પદાર્થને અસદ્ ઉપમા :-

૧૭ સંતયં અસંતએણ ઉવમિજ્જઇ, જહા સંતાઇં ણેરિયતિરિક્ખજોળિય
મણૂસદેવાણ આઉયાઇં અસંતએહિં પલિઓવમ-સાગરોવમેહિં ઉવમિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :— વિદ્યમાન પદાર્થને અવિદ્યમાન પદાર્થથી ઉપમિત કરવું. જેમકે નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને
દેવના વિદ્યમાન આયુષ્યના પ્રમાણને, અવિદ્યમાન પલ્યોપમ અને સાગરોપમ દ્વારા ઉપમિત કરવું.

વિવેચન :-

અહીં નારક, તિર્યંચાદિના આયુષ્ય સદ્ગુપ છે. જ્યારે પલ્યોપમ, સાગરોપમ અસત્કલ્પનાથી

કલ્પિત હોવાથી અસદ્ગુપ છે. તેના દ્વારા નરકાદિનું આયુષ્ય પ્રમાણ બતાવાય છે. અહીં ઉપમેય સદ્ગુપ છે અને ઉપમાન અસદ્ગુપ છે. નારકાદિ આયુ ઉપમેય છે, પદ્ધ્યોપમ—સાગરોપમ ઉપમાન છે.

અસત् પદાર્થને સત् ઉપમા :-

૧૮ અસંતયં સંતએણ ઉવમિજ્જઇ, જહા-

પરિજૂરિયપેરંતં, ચલંતબેંટં પડંત ણિચ્છીરં ।
પત્તં વસણપ્પત્તં, કાલપ્પત્તં ભણઇ ગાહં ॥૧૨૦॥

જહ તુબ્ધે તહ અમ્હે, તુમ્હે વિ ય હોહિહા જહા અમ્હે ।
અપ્પાહેઇ પડંતં, પંદુયપત્તં કિસલયાણં ॥૧૨૧॥

ણવિ અતિથ ણવિ ય હોહી, ઉલ્લાવો કિસલ—પંદુપત્તાણં ।
ઉવમા ખલુ એસ કયા, ભવિયજણ વિબોહણદ્વાએ ॥૧૨૨॥

શાસ્ત્રાર્થ :- પરિજૂરિય પેરંતં = પર્યત ભાગ સુધી જીર્ણ અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે પરિજીર્ણ, ચલંતબેંટં = ડીંટીયાથી તૂટેલ—ચલિત થયેલ, પડંત = નીચે પડેલા, ણિચ્છીરં = નિસ્સાર, વસણપ્પત્તં = દુઃખને પ્રાપ્ત વૃક્ષના વિયોગથી દુઃખી, પત્તં = પાંદડાએ, કાલપ્પત્તં = વસંતકાળ ઉત્પત્તિ નવા પત્રને, ભણઇ = કહું, ગાહં = ગાથા, ઉપદેશ.

જહ તુબ્ધે = તમે જેવા છો, તહ = તેવા, અમ્હે = અમે હતા, તુમ્હે વિ = તમે પણ, હોહિહા = થશો, જહા = જેવા, અમ્હે = અમે છીએ, અપ્પાહેઇ = કહે છે, પડંતં = પડતાં—ખરતાં, પંદુયપત્તં = પીળા જીર્ણ પાંદડા, કિસલયાણં = કિસલય, નવા ઊગેલા પાંદડાને.

ણવિ અતિથ = થતો નથી, ણવિ હોહી = થશો પણ નહીં, ઉલ્લાવો = આલાપ—વાતચીત, કિસલ = નવા પાંદડા અને, પંદુપત્તાણં = જીર્ણ પાંદડા(વચ્ચે), ઉવમા = ઉપમા, એસ કયા = આ કરવામાં આવી છે, ઉપમા આપવામાં આવી છે તે, ભવિયજણ = ભવ્ય જીવોના, વિબોહણ = વિબોધ, અદ્વાએ = અર્થે.

ભાવાર્થ :- અવિદ્યમાન—અસત્ વસ્તુને વિદ્યમાન—સદ્ વસ્તુથી ઉપમિત કરવામાં આવે તો તે અસત્—સત્ ઉપમા કહેવાય છે.

સર્વપ્રકારે જીર્ણ, ડીંટીયાથી તૂટીને(મૂળ ભાગ પાસેથી છૂટા પડીને) નીચે પડી ગયેલા, નિસ્સાર—સાર ભાગ જેનો સુકાય ગયો છે, તેવા અને વૃક્ષવિયોગથી દુઃખી એવા જીર્ણ પાંદડાઓએ વસંતમાં નિષ્પત્ત નવી કૂંપળોને કહું.

અત્યારે તમે છો તેવા અમે ભૂતકાળમાં હતા અને અત્યારે અમે જેવા છીએ તેવા તમે ભવિષ્યમાં

થશો.

અહીં જે જીર્ણ પાંડા અને કૂપળો વર્ચ્યેના વાર્તાલાપનો ઉલ્લેખ છે, તેવો વાર્તાલાપ થયો નથી અને થશે પણ નહીં. ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધવા આ ઉપમા આપવામાં આવી છે.

વિવેચન :-

આ દષ્ટાંતમાં 'જાડ તુબ્બે તહ અમ્હે = જેવા તમે, તેવા અમે હતા', અને 'તુમ્હે વિ ય હોહિહા જહા અમ્હે = તમે થશો, જેવા અમે છીએ ! આ બે ઉપમા આપવામાં આવી છે. પ્રથમમાં જહ તુબ્બે = જેવા તમે તે ઉપમાન છે અને તહ અમ્હે = તેવા અમે, તે ઉપમેય છે. કૂપળ વિદ્યમાન છે તેથી ઉપમાન સત્તુ છે અને ઉપમેય જે જીર્ણ પત્ર અવસ્થા કૂપળમાં તે અવસ્થા અત્યારે વિદ્યમાન નથી માટે અસત્તુ ઉપમેયને સત્તુ ઉપમા આપવામાં આવી છે. તે જ રીતે બીજુ ઉપમાં જહા અમ્હે = જીર્ણ પત્ર અવસ્થા વિદ્યમાન છે. તે ઉપમા છે અને તુમ્હે - હોહિહા = તમે થશો. કૂપળોની તથાવિધ અવસ્થા ભવિષ્યમાં થશે અત્યારે વિદ્યમાન નથી. તે ઉપમેય છે. અસત્તુ ઉપમેયને સત્તની ઉપમા આપવામાં આવી છે માટે તે અસત્તુ - સત્તુ ઉપમા સંખ્યા કહેવાય છે.

અપ્પાહેઇ :- અહીં સમ્પૂર્વક દિશા ધાતુનો અપ્પાહેઇ આદેશ થયેલ છે માટે અપ્પાહેઇ નો અર્થ છે, સંદિશતિ = કહે છે.

અસદ્ પદાર્થને અસદૃપ ઉપમા :-

૧૯ અસંતયં અસંતએણ ઉવમિજ્જતિ, જહા ખરવિસાણં તહા સસવિસાણં ।
સે તં ઓવમ્મસંખા ।

ભાવાર્થ :- અવિદ્યમાન પદાર્થને અવિદ્યમાન પદાર્થથી ઉપમિત કરવામાં આવે તે અસદ્ - અસદૃપ ઉપમા કહેવાય છે. જેમ કે ગંધેડાના વિધાણ - શીંગડા, તેવા સસલાના શીંગડા. આ પ્રમાણે ઔપમ્ય સંખ્યાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

અહીં ઉપમાન ખરવિધાણ છે. તે અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી, અસદૂપ છે. ઉપમેય સસલાના શીંગડા છે. તે પણ અસદૂપ - અસત્તુ છે. અહીં અસત્તી અસત્તની ઉપમા છે. આ રીતે ઔપમ્ય સંખ્યાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

પરિમાણ સંખ્યા નિરૂપણ :-

૨૦ સે કિં તં પરિમાણસંખા ?

પરિમાણસંખા દુવિહા પણત્તા, તં જહા- કાલિયસુયપરિમાણસંખા દિટ્ટિવાયસુય પરિમાણસંખા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પરિમાણ સંખ્યાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા (૨) દાખિલાદ શ્રુતપરિમાણ સંખ્યા.

વિવેચન :-

જેની ગણના કરવામાં આવે તે સંખ્યા અને જે સંખ્યામાં પર્યવ—પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે તેને પરિમાણ સંખ્યા કહે છે.

કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા :-

૨૧ સે કિં તં કાલિયસુયપરિમાણસંખા ?

કાલિયસુયપરિમાણસંખા અણેગવિહા પણત્તા, તં જહા- પજ્જવસંખા અક્ખરસંખા સંઘાયસંખા પદસંખા પાદસંખા ગાહાસંખા સિલોગસંખા વેઢ સંખા ણિજ્જુત્તિસંખા અણુઓગદારસંખા ઉદ્દેસગસંખા અજ્જયણસંખા સુયખંધસંખા અંગ- સંખા । સે તં **કાલિયસુયપરિમાણસંખા** ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા અનેક પ્રકારની છે તે આ પ્રમાણે. (૧) પર્યવ સંખ્યા, (૨) અક્ષર સંખ્યા, (૩) સંઘાત સંખ્યા, (૪) પદ સંખ્યા, (૫) પાદ સંખ્યા, (૬) ગાથા સંખ્યા, (૭) શ્લોક સંખ્યા, (૮) વેષ્ટક સંખ્યા, (૯) નિર્યુક્તિ સંખ્યા, (૧૦) અનુયોગદાર સંખ્યા, (૧૧) ઉદ્દેશક સંખ્યા, (૧૨) અધ્યયન સંખ્યા, (૧૩) શ્રુતસ્કન્ધ સંખ્યા, (૧૪) અંગ સંખ્યા. આ કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા છે.

વિવેચન :-

દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં જે શ્રુતની સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તેને કાલિક શ્રુત કહેવામાં આવે છે. અગિયાર અંગ, અંગ પ્રવિષ્ટ કાલિક શ્રુત કહેવાય છે. નંદીસૂત્ર અનુસાર ઉત્તરાધ્યયન, દશાશ્રુતસ્કન્ધ, વ્યવહારસૂત્ર, નિશીથસૂત્ર વગેરે અંગ બાબ્દે કાલિક શ્રુત છે. તે કાલિક શ્રુતના અક્ષર, પદ, ગાથા, અધ્યયન વગેરેની સંખ્યાના પરિમાણનો વિચાર કરવામાં આવે તે કાલિક શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે. સૂત્રમાં ચૌદ સંખ્યા પરિમાણ કહ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) પર્યવ સંખ્યા :- પર્યાય અથવા ધર્મ, તેની સંખ્યાને પર્યવ સંખ્યા કહે છે.

- (૨) અક્ષર સંખ્યા :— 'અકાર' વગેરે અક્ષરોની સંખ્યા—ગણનાને અક્ષર સંખ્યા કહે છે. અક્ષર સંખ્યાત છે, અનંત નહીં. તેથી અક્ષર સંખ્યા સંખ્યાત જ છે.
- (૩) સંઘાત સંખ્યા :— બે અક્ષરના સંયોગને સંઘાત કહે છે. તેની ગણના સંઘાત સંખ્યા કહેવાય છે. સંઘાત સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે.
- (૪) પદ સંખ્યા :— કિયાપદ અંતે હોય તેવા શબ્દસમૂહને પદ કહેવામાં આવે છે. આવા પદોની સંખ્યાને પદ સંખ્યા કહે છે અથવા શબ્દને પણ પદ કહેવાય છે. આવા શબ્દોની સંખ્યાને પદસંખ્યા કહે છે. તે પદ પણ સંખ્યાત છે.
- (૫) પાદ સંખ્યા :— શ્લોકના દરેક ચરણને, ચતુર્થાંશ ભાગને પાદ કહેવામાં આવે છે. તેની ગણના તે પાદ સંખ્યા.
- (૬) ગાથા સંખ્યા :— પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ છંદ વિશેષ ગાથા કહેવાય છે. આ ગાથાની ગણના તે ગાથા સંખ્યા.
- (૭) શ્લોક સંખ્યા :— સંસ્કૃતાદિ ભાષામાં લખાયેલ પદ્યાત્મક છંદ વિશેષને શ્લોક કહેવામાં આવે છે. આ શ્લોકની ગણના તે શ્લોક સંખ્યા.
- (૮) વેષ્ટક સંખ્યા :— છંદ વિશેષ વેષ્ટક કહેવાય છે, વેષ્ટકોની ગણના તે વેષ્ટક સંખ્યા કહેવાય છે.
- (૯) નિર્યુક્તિ સંખ્યા :— શબ્દોની વ્યુતપત્તિ પરક વ્યાખ્યા નિર્યુક્તિ કહેવાય છે. તેની ગણના તે નિર્યુક્તિ સંખ્યા.
- (૧૦) અનુયોગદાર સંખ્યા :— ઉપક્રમ વગેરે અનુયોગ દ્વાર છે. તેની ગણના તે અનુયોગદાર સંખ્યા.
- (૧૧) ઉદેશક સંખ્યા :— અધ્યયન અંતર્ગત વિષય પ્રરૂપક વિભાગ ઉદેશક કહેવાય છે. તે ઉદેશકોની ગણના કરવી તે ઉદેશક સંખ્યા કહેવાય છે.
- (૧૨) અધ્યયન સંખ્યા :— શાસ્ત્રના વિભાગ વિશેષને અધ્યયન કહેવાય છે. તેની સંખ્યા તે અધ્યયન સંખ્યા.
- (૧૩) શુતસ્કન્દ સંખ્યા :— અધ્યયનના સમૂહ રૂપ શાસ્ત્રવિભાગ શુતસ્કન્દ કહેવાય છે. તેની સંખ્યા તે શુતસ્કન્દ સંખ્યા.
- (૧૪) અંગ સંખ્યા :— આચારાંગ વગેરે તીર્થકર કથિત, ગણધર ગ્રથિત આગમો અંગ કહેવાય છે. આગમોની સંખ્યા તે અંગ સંખ્યા કહેવાય છે.
- આ પ્રમાણે કાલિકશુતમાં રહેલ અક્ષરો, પદો, શ્લોક, અધ્યયન વગેરેની ગણતરી કરવી તે કાલિકશુત

પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે.

દાખિલાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા :-

૨૨ સે કિં તં દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખા ?

દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખા અણેગવિહા પણણતા, તં જહા- પજ્જવસંખા જાવ અણુઓગદારસંખા પાહુડસંખા પાહુડિયાસંખા પાહુડપાહુડિયાસંખા વત્થુસંખા પુબ્વ સંખા । સે તં દિટ્ટિવાયસુયપરિમાણસંખા । સે તં પરિમાણસંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દાખિલાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દાખિલાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યાના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણો છે- પર્યવ સંખ્યાથી અનુયોગ દ્વાર સંખ્યા પર્યતના ૧૦ પ્રકાર તથા (૧૧) પ્રાભૃત સંખ્યા, (૧૨) પ્રાભૃતિકા સંખ્યા, (૧૩) પ્રાભૃત પ્રાભૃતિકા સંખ્યા, (૧૪) વસ્તુ સંખ્યા, (૧૫) પૂર્વ સંખ્યા. આ રીતે દાખિલાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા અને પરિમાણ સંખ્યાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

'દાખિલાદ' તે તીર્થકર કથિત બારમું અંગસૂત્ર છે. તેના શબ્દ, પદ, પાદ વગેરેની ગણના તે દાખિલાદ શ્રુત પરિમાણ સંખ્યા કહેવાય છે. પર્યવથી અનુયોગદ્વાર સુધીના દશ નામ કાલિકશ્રુત પરિમાણ સંખ્યા પ્રમાણો જાણવા.

પૂર્વસંખ્યા :- દાખિલાદ અંગસૂત્રના અંતર્ગત વિષય તે પૂર્વ કહેવાય છે. દાખિલાદમાં ચૌદ્ધપૂર્વ છે.

વસ્તુસંખ્યા :- પૂર્વની અંતર્ગતના વિષયને વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુની ગણના તે વસ્તુ સંખ્યા કહેવાય છે.

પ્રાભૃત પ્રાભૃતિકા :- વસ્તુની અંતર્ગત વિષય પ્રાભૃત પ્રાભૃતિકા કહેવાય છે.

પ્રાભૃતિકા :- પ્રાભૃત પ્રાભૃતિકાની અંદરના વિષયને પ્રાભૃતિકા કહે છે.

પ્રાભૃત :- પ્રાભૃતિકાની અંતર્ગત વિષયને પ્રાભૃત કહે છે. તેની ગણના તે તત્તત સંખ્યા કહેવાય છે. આ પ્રમાણો પરિમાણ સંખ્યાનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

જ્ઞાન સંખ્યા નિરૂપણ :-

૨૩ સે કિં તં જાણણાસંખા ?

જાણણાસંખા- જો જં જાણઇ સો તં જાણઇ, તં જહા સદ્બં સદ્વિઓ, ગણિયં ગણિઓ, ણિમિત્તં ણેમિત્તિઓ, કાલં કાલણાણી, વેજ્જો વેજ્જિયં । સે તં જાણણાસંખા ।

શબ્દાર્થ :-જાણણાસંખા = જ્ઞાન સંખ્યા, સદ્બં સદ્વિઓ = શબ્દને જ્ઞાનનાર શાબ્દિક, ગણિયં ગણિઓ = ગણિતને જ્ઞાનનાર ગણિતશ, ણિમિત્તં ણેમિત્તિઓ = નિમિત્તને જ્ઞાનનાર નૈમિત્તિક, કાલં કાલણાણી = કાળને જ્ઞાનનાર કાલશ, વેજ્જો વેજ્જિયં = વૈદ્યકને જ્ઞાનનાર વૈદ્ય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- જેના દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણી શકાય, નિશ્ચય કરી શકાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનરૂપ સંખ્યાને જ્ઞાન સંખ્યા કહે છે. જે જેને જાણો તે રૂપે તે હોય છે. દેવદત્ત શબ્દને જાણો છે તો તે શાબ્દિક –શબ્દ જ્ઞાનવાળો કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન અને જ્ઞાની આ બંનેમાં અભેદ ઉપચાર કરવાથી દેવદત્ત જ્ઞાનસંખ્યા રૂપ કહેવાય છે. જેમ શબ્દને જ્ઞાનનાર શાબ્દિક તેમ ગણિતને જ્ઞાનનાર ગણિતશ, નિમિત્તને જ્ઞાનનાર નૈમિત્તિક, કાળને જ્ઞાનનાર કાલશ, વૈદ્યક જ્ઞાનનાર વૈદ્ય કહેવાય છે.

॥ પ્રકરણ-૨૮ સંપૂર્ણ ॥

ત્રીસમું પ્રકરણ

સંખ્યાપ્રમાણમાં અનંત સુધીની ગણના

ગણના સંખ્યા નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ગણણસંખા ?

ગણણસંખા- એકકો ગણણં ણ ઉવેઝ, દુષ્પભિસંખા, તં જહા- સંખેજ્જએ અસંખેજ્જએ, અણંતએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગણના સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પદાર્થની જે ગણતરી તે ગણના સંખ્યા કહેવાય છે. એકની ગણના સંખ્યામાં ગણતરી થતી નથી. બે થી ગણનાનો પ્રારંભ થાય છે. સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત, તેમ ગણના સંખ્યાના ત્રણ પ્રકાર છે.

સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંતનું સ્વરૂપ :-

૨ સે કિં તં સંખેજ્જએ ?

સંખેજ્જએ તિવિહે પણતે, તં જહા- જહણણ ઉક્કોસએ અજહણમળુક્કો- સએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જધન્ય, (૨) મધ્યમ (૩) ઉત્કૃષ્ટ

૩ સે કિં તં અસંખેજ્જએ ?

અસંખેજ્જએ તિવિહે પણતે, તં જહા- પરિત્તાસંખેજ્જએ જુત્તાસંખેજ્જએ અસંખેજ્જાસંખેજ્જએ ।

સે કિં તં પરિત્તાસંખેજ્જએ ? પરિત્તાસંખેજ્જએ તિવિહે પણતે, તં જહા-

જહણએ ઉકકોસએ અજહણમણુકકોસએ ।

સે કિં તં જુત્તાસંખેજ્જએ ? જુત્તાસંખેજ્જએ તિવિહે પણતે, તં જહા-
જહણએ, ઉકકોસએ, અજહણમણુકકોસએ ।

સે કિં તં અસંખેજ્જાસંખેજ્જએ ? અસંખેજ્જાસંખેજ્જએ તિવિહે પણતે,
તં જહા- જહણએ ઉકકોસએ અજહણમણુકકોસએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અસંખ્યાતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પરિત્ત અસંખ્યાત, (૨) યુક્તા સંખ્યાત,
(૩) અસંખ્યાતાસંખ્યાત.

પ્રશ્ન— પરિત્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પરિત્તાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન— યુક્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— યુક્તાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન— અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અસંખ્યાતાસંખ્યાતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

૪ સે કિં તં અણંતએ ? અણંતએ તિવિહે પણતે, તં જહા- પરિત્તાણંતએ
જુત્તાણંતએ અણંતાણંતએ ।

સે કિં તં પરિત્તાણંતએ ? પરિત્તાણંતએ તિવિહે પણતે, તં જહા- જહણએ
ઉકકોસએ અજહણમણુકકોસએ ।

સે કિં તં જુત્તાણંતએ ? જુત્તાણંતએ તિવિહે પણતે, તં જહા- જહણએ
ઉકકોસએ અજહણમણુકકોસએ ।

સે કિં તં અણંતાણંતએ ? અણંતાણંતએ દુવિહે પણતે, તં જહા- જહણએ
ય અજહણમણુકકોસએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પરિત્તાનંત (૨) યુક્તાનંત (૩) અનંતાનંત

પ્રશ્ન— પરિતાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— પરિતાનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ.

પ્રશ્ન— યુક્તાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— યુક્તાનંતના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ.

પ્રશ્ન— અનંતાનંતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અનંતાનંતના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— જધન્ય, મધ્યમ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતના ભેદ-પ્રભેદનો નામોલ્લેખ છે. સંખ્યાતના જધન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ભેદ છે. અસંખ્યાતના પરિત, યુક્ત અને અસંખ્યાત તેવા ત્રણ ભેદ છે. તે ત્રણોના પુનઃ જધન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ—ત્રણ ભેદ, એમ કુલ નવ ભેદ છે. અનંતના પણ પરિત, યુક્ત, અનંત આ રીતે ત્રણ ભેદ છે. તેના પુનઃ જધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. તેથી કુલ નવ ભેદ છે. તેમાં અંતિમ નવમો ભેદ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત શૂન્ય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતમાં જગતની કોઈપણ વસ્તુ નથી માટે આઠ ભેદ જ કહી શકાય.

અસંખ્યાત, અનંતના ભેદોનું વર્ણન કરવા માટે પ્રથમ સંખ્યાતની પ્રક્રિયા કરે છે.

સંખ્યાત :-

૫ જહણયં સંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ? દોરૂવાઇં, તેણ પરં અજહણમળુક્કોસયાઇં ઠાણાઇં જાવ ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં ણ પાવઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જધન્ય સંખ્યાત કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે ? અર્થાત્ કઈ સંખ્યાને જધન્ય સંખ્યાત કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર— 'બે' સંખ્યા જધન્ય સંખ્યાત કહેવાય છે. ત્યાર પછીના ત્રણ, ચાર વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત પર્યત મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય છે.

૬ ઉક્કોસયં સંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ?

ઉક્કોસયસ્સ સંખેજ્જયસ્સ પરૂવણં કરિસ્સામિ- સે જહાણામણે પલ્લે સિયા, એગં જોયણસયસહસ્રસં આયામવિકખંભેણં, તિણિં જોયણસયસહસ્રસાઇં સોલસ ય સહસ્રસાઇં દોણિં ય સત્તાવીસે જોયણસએ તિણિં ય કોસે અદ્વાવીસં

च धणुसयं तेरस य अंगुलाइं अद्धंगुलयं च किंचिविसेसाहियं परिक्खेवेणं पण्णते । से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए । ततो णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीव समुद्दाणं उद्धारे घेप्पइ, एगे दीवे एगे समुद्दे, एग्गेद्दीवे एगे समुद्दे एवं पक्खिप्पमाणेहिं पक्खिप्पमाणेहिं जावइया णं दीव-समुद्दा तेहिं सिद्धत्थएहिं अप्फुण्णा एस णं एवइए खेते पल्ले आइट्टे । से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए । तओ णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीव समुद्दाणं उद्धारे घेप्पइ एगे दीवे एगे समुद्दे, एगे दीवे एगे समुद्दे, एवं पक्खिप्पमाणेहिं एवं पक्खिप्पमाणेहिं जावइया णं दीव-समुद्दा तेहिं सिद्धत्थएहिं अप्फुण्णा एस णं एवइए खेते पल्ले पढमा सलागा, एवइयाणं सलागाणं असंलप्पा, लोगा भरिया तहा वि उक्कोसयं संखेज्जयं ण पावइ ।

जहा को दिटुंतो ?

से जहाणामए मंचे सिया आमलगाणं भरिए, तत्थ णं एगे आमलए पक्खिते से माए, अण्णे वि पक्खिते से वि माए, अण्णे वि पक्खिते से वि माए, एवं पक्खिप्पमाणे पक्खिप्पमाणे होही से आमलए जम्मि पक्खिते से मंचए भरिज्जहिइ, होही से आमलए जे तत्थ ण माहिइ ।

शब्दार्थ :- सिद्धत्थयाणं = सरसवथी, उद्धार = काढीने, धेप्पइ = नांभवामां आवे, अप्फुण्णा = स्पर्शाय छे, एवइए = तेटला क्षेत्रने, पल्ले आइट्टे = पत्थ कल्पवो, नवा पत्थना कल्पना करवी, एवइयाणं सलागाणं = आ प्रकारना शलाका रुप पत्थमां भरेल सरसवोथी, असंलप्पा = अकथनीय, लोगा भरिया = लोक (द्वीपसमुद्र) भरवामां आवे.

भावार्थ :- प्रश्न— उत्कृष्ट संध्यानुं प्रभाष केटलुं छे ?

उत्तर— उत्कृष्ट संध्यातनी प्रश्नपछा आ प्रभाषो करीश. असत् कल्पनाथी एक लाख योजन लांबो-पहोणो अने त्रष्ण लाख, सोण हजार, बसो सत्यावीस योजन, त्रष्णकोश, एक्सो अठ्यावीस धनुष्य अने साविक साडातेर अंगुलनी परिविवाणो, कोई एक अनवस्थित नामनो पत्थ होय, आ पत्थने सरसवना दाणाथी भरवामां आवे. आ सरसवोथी द्वीप अने समुद्रोनुं उद्धार प्रभाष काढवामां आवे, अर्थात् ते सरसवोने एक जंभूद्वीपमां, एक लवण समुद्रमां, फरी एक द्वीपमां, एक समुद्रमां; आम कमथी द्वीपमां, समुद्रमां, अम एक-एक सरसव नांभतां नांभतां ते पत्थ खाली थई जाय अने सरसवना दाणाथी जेटला द्वीप समुद्र स्पृष्ट थाय (ते अंतिम द्वीप के समुद्र पर्यंतना) तेटला विस्तृत क्षेत्रनो अनवस्थित पत्थ कल्पी ते पत्थने सरसवना दाणाथी भरवामां आवे, अनुकमथी एक द्वीपमां, एक समुद्रमां एक एक सरसवना दाणानो प्रक्षेप करतां-करतां ते अनवस्थित पत्थ ज्यारे खाली थाय त्यारे एक दाणो

શલાકા પલ્યમાં નાંખવામાં આવે. આ રીતે શલાકારૂપ પલ્યમાં ભરેલ સરસવોના દાણાથી અસંલઘય-અકથનીય પૂર્વે જે દ્વીપ સમુદ્રમાં સરસવ નાંખ્યા છે તેનાથી આગળના દ્વીપસમુદ્ર ભરવામાં આવે, તો પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રશ્ન— તે માટે કોઈ દાંત છે ? હા, જેમ કોઈ એક મંચ હોય અને તે આંબળાથી ભરવામાં આવે તેમાં એક આંબળું નાંખવામાં આવે તો તે તેમાં સમાય જશે, બીજું નાંખ્યું તો તે પણ સમાય જશે, ત્રીજું પણ સમાઈ ગયું, આ રીતે નાંખતા—નાંખતા અંતે એક આંબળું એવું હશે કે જે નાંખવાથી તે મંચ પરિપૂર્ણ ભરાય જશે. ત્યાર પછી આંબળું નાંખવામાં આવે તો તે સમાશે નહીં. આ રીતે પલ્યને સરસવોથી આમૂલશિખ ભરવા અને દ્વીપ સમુદ્રોમાં પ્રક્ષેપ કરવા.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રમાં સંખ્યાતના જધન્ય-મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આ ત્રણે ભેદોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

જધન્ય સંખ્યાત :- બે નો આંક, બે સંખ્યા જધન્ય સંખ્યાત છે. જેમાં ભેદની, પૃથક્ક્રતાની પ્રતીતિ થાય તે સંખ્યા કહેવાય. પૃથક્ક્રતાની પ્રતીતિ બે હોય ત્યાં જ થાય છે, એક માં નહીં, તેથી જધન્ય સંખ્યાત બે છે.

મધ્યમ સંખ્યાત :- જધન્ય સંખ્યાત બે થી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પૂર્વ સુધી-અંતરાલવર્તી બધી સંખ્યા મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય છે. માની લઈએ કે ૧૦૦ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત છે, તો બે થી સોની વચ્ચે એટલે કે ત્રણ થી નવાણું સુધીની બધી સંખ્યા મધ્યમ સંખ્યાત કહેવાય.

ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત :- બે થી દસ, સો, હજાર, લાખ, કરોડ, શીર્ષપ્રહેલિકા વગેરે જે સંખ્યાતની રાશિઓ કથનીય છે—શબ્દથી કહી શકાય છે, ત્યાં સુધીપણ સંખ્યાતનો અંત આવતો નથી. તેનાથી આગળની સંખ્યા ઉપમા દ્વારા જ સમજી શકાય છે. તેથી આ સૂત્રમાં ઉપમા—કલ્પનાનો આધાર લઈ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. કલ્પના સત્ત અને અસત્ત બંને પ્રકારની હોય છે. જે કલ્પના કાર્યમાં પરિણાત થઈ શકે તે સત્તકલ્પના કહેવાય છે. જે કલ્પના વસ્તુ સ્વરૂપને સમજાવવામાં ઉપયોગી હોય પરંતુ કાર્યમાં પરિણાત કરી ન શકાય, તેવી કલ્પનાને અસત્ત કલ્પના કહેવામાં આવે છે. સૂત્રોક્ત પત્યવિચાર અસત્કલ્પના છે. ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતને સમજાવવું, તે તેનું પ્રયોજન છે.

સૂત્રમાં એક લાખ યોજન લાંબો પહોળો, ત, ૧૬, ૨૨૭ યોજન ત કોશ, ૧૨૮ ધનુષ્ય, સાધિક ૧૩ ૧/૨ અંગુલની પરિધિવાળો એક પત્ય કહ્યો છે. તે જંબૂદ્વીપ બરાબર છે. તે હજાર યોજન ઊંડો અને તેની ઊંચાઈ ૮ ૧/૨ યોજન પ્રમાણ છે. તે પત્ય તળીયાથી લઈ શિખા પર્યત ૧૦૦૮ ૧/૨ યોજનનો થશે. આ સૂત્રમાં ઊંડાઈ અને ઊંચાઈનું સ્પષ્ટીકરણ નથી છતાં તે સૂત્ર તાત્પર્યથી અને પરંપરાથી સમજાય છે.

આટલી લંબાઈ—પહોળાઈ, ઊંડાઈ અને પરિધિવાળા ચાર પત્ય કલ્પવા. તેના નામ કમશા: (૧) અનવસ્થિત, (૨) શલાકા, (૩) પ્રતિશલાકા (૪) મહાશલાકા છે.

(૧) અનવસ્થિત પત્ય :- તે ઉપરોક્ત જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ માપવાળો હોય છે પરંતુ તે સરસવથી ખાલી

થઈ જાય ત્યારે તે મોટો મોટો કલિપત થતો જાય છે. તે પરિવર્તિત પરિમાણવાળો હોવાથી અનવસ્થિત કહેવાય છે. આ પલ્યની ઊંચાઈ ૧૦૦૮ ૧/૨ યોજન નિયત રહે છે પરંતુ મૂળ અનવસ્થિત સિવાયના અન્ય પરિવર્તિત-અનવસ્થિત પલ્યોની લંબાઈ-પહોળાઈ એક સરખી નથી. તે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. જેમ કે—

મૂળ અનવસ્થિત પલ્યને સરસવોના દાણાથી આમૂલ શિખ ભરી તેમાંથી એક એક સરસવ જંબૂદ્વીપથી શરૂ કરી એક એક દીપ સમુક્રમાં નાંખતાં તે મૂળ અનવસ્થિત પલ્ય ખાલી થાય ત્યારે જંબૂદ્વીપથી લઈ અંતિમ સરસવનો દાણો જે દીપ કે સમુક્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં સુધીનો અર્થાત્ તેટલો લાંબો પહોળો પ્રથમ ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્ય કલ્પી, તેને સરસવોથી ભરી, આગળના દીપ સમુક્રમાં એક એક દાણો નાંખતાં નાંખતાં અંતિમ દાણો જે દીપ સમુક્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં સુધી અર્થાત્ તેટલા લાંબા પહોળા બીજા ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્યનું નિર્માણ કરવું. આ રીતે આ પલ્ય વારંવાર પરિવર્તિત થાય છે અને વિસ્તૃત થાય છે. પ્રારંભમાં તે જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ હોય છે, પછી વધતાં વધતાં આગળના દીપ, સમુક્રપર્યત વિસ્તૃત થતો જાય છે.

(૨) શલાકા પલ્ય :— એક-એક સાક્ષીભૂત સરસવોના દાણાથી તેને ભરવાનો હોવાથી તેને શલાકા (સાક્ષી)પલ્ય કહેવામાં આવે છે. અનવસ્થિત ખાલી થાય ત્યારે તેની સાક્ષીરૂપે એક સરસવ શલાકામાં નાંખવામાં આવે છે. આ રીતે શલાકા પલ્યમાં નાંખવામાં આવેલ સરસવોથી જાડી શકાય છે કે 'ઉત્તર અનવસ્થિત' પલ્ય કેટલીવાર ખાલી થયો છે અથવા કેટલા નવા અનવસ્થિત પલ્ય બનાવવામાં આવ્યા છે.

(૩) પ્રતિશલાકા પલ્ય :— પ્રતિસાક્ષીભૂત સરસવોથી તે ભરાય છે માટે તેને પ્રતિશલાકા કહે છે. જેટલી વાર શલાકા પલ્ય ભરાઈ જાય અને તેને ખાલી કરવામાં આવે તેટલીવાર તેની સાક્ષીરૂપ એક-એક સરસવ પ્રતિશલાકા પલ્યમાં નાંખવામાં આવે છે. પ્રતિશલાકા પલ્યમાં નાંખવામાં આવેલ સરસવોથી જાડી શકાય છે કે 'શલાકા પલ્ય કેટલીવાર ખાલી થયો. આ પલ્ય સ્થિર માપવાળો જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ રહે છે.

(૪) મહાશલાકા :— મહાસાક્ષીભૂત સરસવો દ્વારા ભરાવાના કારણે તેને મહાશલાકા પલ્ય કહે છે. પ્રતિશલાકા જેટલીવાર ભરીને ખાલી કરવામાં આવે તે પ્રત્યેકવાર એક-એક સરસવ મહાશલાકા પલ્યમાં નાંખવામાં આવે છે. પરિપૂર્ણ ભરેલ મહાશલાકામાં જેટલા સરસવ હોય તેટલીવાર પ્રતિશલાકા પલ્ય ખાલી થયો છે તેમ જાડી શકાય છે.

મૂળઅનવસ્થિતપલ્ય, શલાકાપલ્ય, પ્રતિશલાકાપલ્ય અને મહાશલાકા પલ્ય, એ ચારે ય એક લાખ યોજન લાંબા—પહોળા અને ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે અને તેની ઊંચાઈ ૮ ૧/૨ યોજનની છે. ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્યો અનિયત માપવાળા છે. તે બધા ઉત્તરોત્તર મોટા થતાં જાય છે.

પલ્ય ઉપયોગ વિધિ :— સૌ પ્રથમ મૂળ અનવસ્થિત પલ્યને આમૂલશિખ સરસવોથી ભરી, તેમાંથી સરસવ લઈ જંબૂદ્વીપથી શરૂ કરી પ્રત્યેક દીપ સમુક્રમાં એક એક સરસવ નાંખતાં નાંખતાં તે અનવસ્થિત

પલ્ય ખાલી થઈ જાય ત્યારે મૂળસ્થાનથી અંતિમ સરસવ જે દીપ કે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય તે દીપ કે સમુદ્ર સુધીનો લાંબો પહોળો ઉત્તર પલ્ય બનાવવો. તેની ઊંચાઈ મૂળ અનવસ્થિત જેટલી જ રાખવી તે અનવસ્થિતને સરસવોથી આમૂલશિખા ભરી પુનઃ જે દીપ કે સમુદ્રમાં પ્રથમ અનવસ્થિતના સરસવ સમાપ્ત થયા હતાં ત્યાંથી આગળના દીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખતાં નાંખતાં તે પ્રથમ ઉત્તર અવસ્થિત ખાલી થાય ત્યારે તેની સૂર્યના રૂપે એક સરસવ શલાકા પલ્યમાં નાંખવો. મૂળસ્થાનથી લઈ પ્રથમ ઉત્તર અવસ્થિત પલ્યનો છેલ્લો સરસવ જે દીપ કે સમુદ્રમાં પડ્યો હોય તે ક્ષેત્ર જેટલો લાંબો—પહોળો બીજો ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્ય બનાવવો. તેને સરસવોથી ભરી, આગળના દીપ—સમુદ્રમાં એક—એક સરસવ નાંખતાં તે ખાલી થાય તેના સાક્ષીરૂપે પુનઃ એક સરસવ શલાકામાં નાંખવો. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર નવા નવા ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્ય બનાવવા, સરસવોથી ભરવા અને આગળના દીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખી, ખાલી કરવા. પ્રત્યેક ઉત્તર અનવસ્થિત ખાલી થાય ત્યારે એક એક સરસવ સાક્ષીરૂપે શલાકામાં નાંખવો. આ પ્રમાણે કરતાં જ્યારે શલાકા પલ્ય આમૂલશિખ ભરાય જાય ત્યારે ઉત્તર અનવસ્થિત પલ્ય બનાવી, તેને સરસવોથી ભરવો. આ સમયે ઉત્તર અનવસ્થિત સરસવથી પૂર્ણ છે. શલાકા પલ્ય પણ ભરાયેલ છે. પ્રતિશલાકા ખાલી છે.

હવે શલાકા પલ્યમાંથી એક એક સરસવ લઈ આગળના (ઉત્તર અનવસ્થિતનો છેલ્લો સરસવ જે દીપસમુદ્રમાં પડ્યો છે, ત્યાંથી આગળના) દીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખી, શલાકા પલ્યને ખાલી કરવો અને તે ખાલી થાય તેના સાક્ષીરૂપે એક સરસવ પ્રતિશલાકામાં નાંખવો. આ સમયે ઉત્તર અનવસ્થિત ભરેલ છે. શલાકા ખાલી છે. પ્રતિશલાકામાં એક સરસવ છે.

હવે અનવસ્થિત પલ્યમાંથી સરસવ લઈ તેને દીપસમુદ્રોમાં એક સરસવ નાંખતાં ખાલી કરી એક સરસવ શલાકામાં નાંખવો. પુનઃ નવો ઉત્તર અનવસ્થિત બનાવી સરસવથી ભરી ખાલી કરી, એક સરસવ શલાકામાં નાંખવો. આમ અનવસ્થિત ખાલી કરતાં સાક્ષીરૂપ સરસવથી શલાકા ભરવો. શલાકાને ખાલી કરતાં કરતાં સાક્ષીભૂત એક એક સરસવ નાંખતાં પ્રતિશલાકાને ભરવો. જ્યારે તે ભરાય જાય ત્યારે તેને આગળના દીપ સમુદ્રમાં એક એક સરસવ નાંખી ખાલી કરવો અને તે ખાલી થાય ત્યારે એક સરસવ મહાશલાકામાં નાંખવો.

આ પ્રમાણે ઉત્તર અનવસ્થિત બનાવી તે ખાલી થાય ત્યારે એક એક સરસવ શલાકામાં નાંખી તે ભરવો, તેને ખાલી કરી પ્રતિસાક્ષી રૂપ એક એક સરસવથી પ્રતિશલાકા ભરવો અને તેને ખાલી કરતાં કરતાં સાક્ષીરૂપ એક એક સરસવથી મહાશલાકા ભરવો. મહાશલાકા આમૂલશિખ ભરાય જાય ત્યારે તેને તેમજ રહેવા દઈ, પ્રતિશલાકા ભરવો. તે ભરાય જાય ત્યારે તેને તેમજ રહેવા દઈ, શલાકા ભરી લેવો એ પૂર્ણ ભરાઈ જાય પછી અંતિમ ઉત્તર અનવસ્થિતને આમૂલશિખ ભરી રાખી લેવો. આ સમયે ચારે પલ્ય ભરાયેલા છે.

આ ચારે પલ્યના સરસવોનો અને જેટલા દીપ સમુદ્રોમાં સરસવના દાઢા પડ્યા છે તે સર્વનો સરવાળો કરતાં જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય, તેમાં એક સરસવ અધિક કરતાં જે સંખ્યા આવે તે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત

છે. [કર્મગ્રંથ અનુસાર એક ઓછો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા થાય છે.] ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની સંખ્યામાંથી એક ઓછો કરતાં ઉચ્ચતમ મધ્યમ સંખ્યાત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરિત અસંખ્યાત નિરૂપણ :-

૭ એવામેવ ઉક્કોસએ સંહેજ્જએ રૂવં પવિખતં જહણયં પરિતાસંહેજ્જયં ભવઙ્સ, તેણ પરં અજહણમણુક્કોસયાઇં ઠાણાઇં જાવ ઉક્કોસયં પરિતાસંહેજ્જયં ણ પાવઙ્સ ।

શાલાર્થ :- એવામેવ = આ પ્રમાણે, ઉક્કોસએ સંહેજ્જએ = ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતમાં, રૂવં = એક, પવિખતં = પ્રક્ષેપ કરવાથી, ઉમેરવાથી, તેણ પરં = તેનાથી પર, ત્યાર પછી, અજહણમણુક્કોસયાઇં = મધ્યમ, ઠાણાઇં = સ્થાન, જાવ = જ્યાં સુધી.

ભાવાર્થ :- આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યામાં એક ઉમેરવામાં આવે અને જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તે જધન્ય પરિત અસંખ્યાત કહેવાય છે. ત્યાં પછી ઉત્કૃષ્ટ પરિતઅસંખ્યાત સ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મધ્યમ પરિત અસંખ્યાતના સ્થાન છે.

૮ ઉક્કોસયં પરિતાસંહેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ?

ઉક્કોસયં પરિતાસંહેજ્જયં - જહણયં પરિતાસંહેજ્જયં જહણયપરિતા-સંહેજ્જયમેતાણ રાસીણ અણણમળણબભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં પરિતાસંહેજ્જયં હોઇ, અહવા જહણયં જુત્તાસંહેજ્જયં રૂવૂણ ઉક્કોસયં પરિતાસંહેજ્જયં હોઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - ઉત્કૃષ્ટ પરિતઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર - જધન્ય પરિતઅસંખ્યાત રાશિને જધન્ય પરિતઅસંખ્યાત રાશિથી પરસ્પર અભ્યાસ કરી (પરસ્પર શુણાકાર કરી) જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એક ન્યૂન જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાત જ ઉત્કૃષ્ટ પરિતઅસંખ્યાત છે.

વિવેચન : -

આ બે સૂત્રમાં અસંખ્યાતના પ્રથમ બેદ પરિતઅસંખ્યાતના જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણો પ્રકારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જધન્ય પરિતઅસંખ્યાત રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે. માની લઈએ કે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ૧૦૦ છે, તો ૧૦૧ જધન્ય પરિતઅસંખ્યાત કહેવાય. જધન્ય પરિતઅસંખ્યાતનો અભ્યાસ કરવાથી જે રાશિ આવે, તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં જે રાશિ નિષ્પત્ત થાય તે ઉત્કૃષ્ટ પરિતઅસંખ્યાત

કહેવાશે.

અભ્યાસ કરવાની રીત :- જે સંખ્યાનો અભ્યાસ કરવો હોય તે સંખ્યાને(આંકને) તેટલી વાર સ્થાપિત કરી પરસ્પર ગુણા કરવાથી જે રાશિ આવે તે તે સંખ્યાનો અભ્યાસ કહેવાય. દા.ત. પાંચનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તો ૫ ને પાંચ વાર સ્થાપિત કરી, પહેલા, બીજા આંકને ગુણવાથી જે ગુણન ફલ આવે તેને ત્રીજા અંક સાથે ગુણાકાર કરી તેના ગુણનફલને ચોથા અંક સાથે ગુણી, તે ગુણનફળને પાંચમા અંક સાથે ગુણવાથી જે ગુણનફલ આવે તે અભ્યાસ રાશિ કહેવાય છે. $5 \times 5 \times 5 \times 5 \times 5 = 25 \times 5 = 125 \times 5 = 625 \times 5 = 3125$. આ ઉઠી પાંચ સંખ્યાની અભ્યાસ રાશિ છે.

જધન્ય પરિતાસંખ્યાતની અભ્યાસ રાશિ આવે તે જધન્ય યુક્તાસંખ્યાત છે અને તેમાંથી એક ન્યૂન રાશિ ઉત્કૃષ્ટ પરિતાસંખ્યાત રાશિ કહેવાય છે. જધન્ય પરિતાસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ પરિતાસંખ્યાત વચ્ચેની સર્વરાશિ મધ્યમ પરિતાસંખ્યાત કહેવાય છે.

યુક્ત અસંખ્યાત નિયમણ :-

૧ જહણયં જુત્તાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણયં જુત્તાસંખેજ્જયં- જહણયં પરિત્તાસંખેજ્જયં જહણયપરિત્તા-સંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણં અણણમણનભાસો પડિપુણ્ણો જહણયં જુત્તાસંખેજ્જયં હવિઃ, અહવા ઉક્કોસાએ પરિત્તાસંખેજ્જએ રૂવં પક્ખિતં જહણયં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઇ, આવલિયા વિ તત્તિયા ચેવ, તેણં પરં અજહણમણુક્કોસયાઇં ઠાણાઇં જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં ણ પાવિઃ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જધન્ય યુક્ત અસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જધન્ય પરિતાસંખ્યાત રાશિનો જધન્ય પરિતાસંખ્યાત રાશિનો પરસ્પર અભ્યાસ કરવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે પરિપૂર્ણ રાશિ જધન્ય યુક્તાસંખ્યાત કહેવાય છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિતાસંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી પ્રાપ્ત રાશિ જધન્ય યુક્તાસંખ્યાત કહેવાય છે. જધન્ય યુક્તાસંખ્યાત તુલ્ય પ્રમાણ- વાળી એક આવલિકા હોય છે. જધન્ય યુક્તાસંખ્યાતથી આગળ ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત પર્યતની રાશિઓ મધ્યમ યુક્તાસંખ્યાત કહેવાય છે.

૧૦ ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ?

ઉક્કોસેણ જુત્તાસંખેજ્જયં- જહણએણ જુત્તાસંખેજ્જએણ આવલિયા ગુણિયા અણણમણનભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં જુત્તાસંખેજ્જયં હોઇ, અહવા જહણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં રૂવૂણું ઉક્કોસેણ જુત્તાસંખેજ્જયં હોઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિને આવલિકાથી અર્થાત્ જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરતાં જે રાશિ નિષ્પત્ત થાય તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત કહેવાય અથવા જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત થાય છે.

વિવેચના :-

જધન્ય પરિતઅસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસ રાશિ તુલ્ય જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાત છે. તેમાંથી એક ઓછું કરતાં ઉત્કૃષ્ટ પરિતઅસંખ્યાત થાય. જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાતની રાશિના અભ્યાસ રાશિતુલ્ય જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય. તેમાંથી એક ઓછું કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાત થાય છે. જધન્ય યુક્ત અસંખ્યાતની રાશિતુલ્ય એક આવલિકાના સમય છે. તેથી જ સૂત્રકારે જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાતથી આવલિકાને ગુણવાનું કથન કર્યું છે. આશય એ છે કે જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાતને જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાતથી અભ્યાસ રૂપ ગુણતા જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય છે.

અસંખ્યાતઅસંખ્યાત નિરૂપણ :-

૧૧ જહણણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણણએણ જુત્તાસંખેજ્જએણ આવલિયા ગુળિયા અણણમણણબભાસો પડિપુણો જહણણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઇ, અહવા ઉક્કોસે જુત્તાસંખેજ્જએ રૂવં પવિખત્તં જહણણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઇ, તેણ પરં અજહણણમણુક્કોસયાં ઠાણાં જાવ ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં ણ પાવિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિને આવલિકાના સમયોથી અભ્યાસ રૂપે પરસ્પરગુણાકાર કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ રાશિ તે જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્તઅસંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય છે. જધન્યથી આગળ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ન આવે ત્યાં સુધીના મધ્યમ સ્થાન જાણવા.

૧૨ ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં જહણણયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયમેત્તાણં રાસીણ અણણમણણબભાસો રૂવુણો ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઇ, અહવા જહણણયં પરિત્તાણંતયં રૂવુણં ઉક્કોસયં અસંખેજ્જાસંખેજ્જયં હોઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાતની રાશિને તે જ જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર અન્યોન્ય અભ્યાસ(ગુણકાર) રૂપે ગુણા કરતાં પ્રાપ્ત સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત બને છે અથવા એક ન્યૂન જધન્ય પરિતાનંત રાશિ જ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત પ્રમાણ છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રોમાં જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાતનું સ્વરૂપ વર્ણન છે. જધન્ય યુક્તઅસંખ્યાત રાશિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત રાશિ જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત કહેવાય છે અને જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિને અભ્યાસ રૂપે ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય તે જધન્ય પરીતાનંત છે. તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં પ્રાપ્ત રાશિ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે.

અસંખ્યાતાસંખ્યાતની બીજે રીતે પ્રરૂપણ :- જધન્ય અસંખ્યાતઅસંખ્યાત રાશિનો ત્રણવાર વર્ગ કરી, તેમાં ૧૦ અસંખ્યાત રાશિને ઉમેરવી જોઈએ. તે દસ અસંખ્યાત રાશિ સૂચક ગાથા આ પ્રમાણે છે.

લોગાગાસપએસા, ધમ્માધમ્મેગાજીવદેસા વ ।
દવ્વઠિઆ ણિગોઆ, પત્તેયા ચેવ બોદ્ધવ્વા ॥૧॥

ઠિઝબંધજ્ઞવસાણા અણુભાગા જોગચ્છેઅપલિભાગા ।
દોણ્હ ય સમાણ સમયા અસંખ્પક્ખેવયા દસડ ॥૨॥

(૧) લોકાકાશના પ્રદેશ, (૨) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ, (૩) અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ, (૪) એક જીવના પ્રદેશ, (૫) દ્રવ્યાર્થિક નિગોદ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ—બાદર અનંતકાયિક વનસ્પતિ(નિગોદ જીવોના શરીર) (૬) પ્રત્યેક કાયિક(પૃથ્વી, પાણી, અજિન, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ) જીવો, (૭) જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્માના સ્થિતિબંધના અસંખ્યાત અધ્યવસાય સ્થાન, (૮) અનુભાગ સ્થાન, કર્માની ફળપ્રદાન શક્તિની તરતમતા કે અનુભાવ વિશેષ, તેને અનુભાગ સ્થાન કહે છે, (૯) યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ—મન—વચન—કાયા સંબંધી જે વીર્ય છે તે યોગ, કહેવાય છે. કેવળીના કેવળજ્ઞાનથી તેનો છેદ (વિભાગ) કરતાં કરતાં જે નિર્વિભાગ અંશ, કેવળીના જ્ઞાન દ્વારા પણ જેનો હવે વિભાગ ન થઈ શકે તેવા યોગના નિર્વિભાગ અંશને યોગપ્રતિભાગ કહે છે, (૧૦) ઉત્સર્પણી અવસર્પણી બંને કાળના સમયો.

આ અસંખ્યાત રાશિને તેમાં ઉમેરી પુનઃ તેનો ત્રણ વાર વર્ગ કરવાથી જે સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી એક ન્યૂન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત થાય છે. ત્રણવાર વર્ગ કરવાની વિધિ—જો પાંચનો ત્રણ વાર વર્ગ કરવો હોય તો $5 \times 5 = 25$, આ પહેલો વર્ગ કહેવાય, $25 \times 25 = 625$ તે બીજો વર્ગ કહેવાય અને $625 \times 625 = 390625$ ને ત્રીજો વર્ગ કહેવાય.

આ રીતે જધન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ત્રણવાર વર્ગ + ૧૦ અસંખ્યાત = જે રાશિ આવે તેનો પુનઃ

ત્રણ વાર વર્ગ કરવાથી જધન્ય પરીતાનંત થાય. તેમાંથી એક બાદ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતની રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રેરપણા ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આગમમાં તેનો સંકેત નથી.

પરિતાનંત નિરૂપણ :-

૧૩ જહણયં પરિતાણંતયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણયં પરિતાણંતયં જહણયં અસં ખે જ્જાસં ખે જ્જયં જહણયઅસં ખે જ્જા- સંખેજયમેત્તાણ રાસીણ અણણમણણભાસો પડિપુણ્ણો જહણયં પરિતાણંતયં હોઇ, અહવા ઉક્કોસાએ અસં ખે જ્જાસં ખે જ્જય રૂવં પક્ખિખત્ત જહણયં પરિતાણંતયં હોઇ । તેણ પરં અજહણમણુક્કોસયાં ઠાણાં જાવ ઉક્કોસયં પરિતાણંતયં ણ પાવઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જધન્ય પરીતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જધન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિને તે જ જધન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત રાશિ સાથે તેટલી જ વાર પરસ્પર અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ સંખ્યા જધન્ય પરીતાનંત કહેવાય છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાતમાં એક પ્રક્ષેપ કરવાથી પ્રાપ્ત રાશિ જધન્ય પરીતાનંત કહેવાય છે. જધન્ય પરિતાનંત પછી ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ન આવે ત્યાં સુધી મધ્યમ પરિતાનંતના સ્થાન છે.

૧૪ ઉક્કોસયં પરિતાણંતયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણયં પરિતાણંતયં જહણયપરિતાણંતયમેત્તાણ રાસીણ અણણમણણભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં પરિતાણંતયં હોઇ, અહવા જહણયં જુત્તાણંતયં રૂવૂણ ઉક્કોસયં પરિતાણંતયં હોઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જધન્ય પરિતાનંતની રાશિને તે જ જધન્ય પરિતાનંત રાશિ સાથે (પરસ્પર અભ્યાસરૂપે) ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત રાશિમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતનું પ્રમાણ થાય છે અથવા જધન્ય યુક્તાનંતની સંખ્યામાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંતની સંખ્યા બને છે.

વિવેચન :-

આ બે સૂત્રોમાં અનંત સંખ્યાના પ્રથમ ભેદ પરિતાનંતના જધન્ય, મધ્યમ ઉત્કૃષ્ટ આ ત્રણ ભેદનું વર્ણન કર્યું છે. જધન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાતને અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં જધન્ય પરિતાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અને જધન્ય પરિતાનંતને અભ્યાસરૂપે ગુણિત કરતાં જધન્ય યુક્તાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તે જધન્ય યુક્તાનંત રાશિમાંથી એક બાદ કરતાં નિષ્પત્ત રાશિ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ પરિતાનંત સંખ્યા જાણવી.

યુક્તાનંત નિરૂપણ :-

૧૫ જહણયં જુત્તાણંતયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણયં પરિત્તાણંતયં જહણપરિત્તાણંતયમેત્તાણં રાસીણં અણણમણણબ્ભાસો પડિપુણ્ણો જહણયં જુત્તાણંતયં હોઇ, અહવા ઉક્કોસએ પરિત્તાણંતએ રૂવં પક્કિખત્તં જહણયં જુત્તાણંતયં હોઇ, અભવસિદ્ધિયા વિ તેત્તિયા ચેવ, તેણ પરં અજહણ મણુક્કોસયાઇં ઠાણાઇં જાવ ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં ણ પાવઇ તિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જધન્ય યુક્તાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જધન્ય પરિત્તાનંત રાશિને તે જ જધન્ય પરિત્તાનંતરાશિ સાથે તેટલી જ વાર (પરસ્પર અભ્યાસરૂપે) ગુણિત કરતાં પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ રાશિ જધન્ય યુક્તાનંત છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરિત્તાનંતમાં એક ઉમેરવાથી જધન્ય યુક્તાનંત બને છે. અભવસિદ્ધિક જીવો જધન્યયુક્તાનંત રાશિ તુલ્ય હોય છે. જધન્ય યુક્તાનંત અને ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતની વચ્ચે સર્વ સંખ્યા મધ્યમ યુક્તાનંત છે.

૧૬ ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણએણ જુત્તાણંતએણ અભવસિદ્ધિયા ગુણિતા અણણમણણબ્ભાસો રૂવૂણો ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં હોઇ, અહવા જહણયં અણંતાણંતયં રૂવૂણં ઉક્કોસયં જુત્તાણંતયં હોઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર- જધન્ય યુક્તાનંત રાશિ સાથે અભવ્ય જીવોની રાશિને (જધન્ય યુક્તાનંત રાશિને) પરસ્પર અભ્યાસરૂપે (તેટલી જ વાર) ગુણવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક ન્યૂન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે અથવા જધન્ય અનંતાનંતમાંથી એક બાદ કરતાં જે સંખ્યા આવે તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત કહેવાય છે.

વિવેચન : -

આ બે સૂત્રમાં યુક્તાનંતના જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, આ ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. સૂત્ર-ભાવ સુગમ છે. આગમમાં અભવ્ય જીવોને અનંત કહ્યા છે. તે અભવ્યોનું નિશ્ચિત પ્રમાણ જધન્ય યુક્તાનંત રાશિ જેટલું છે.

અનંતાનંત નિરૂપણ :-

૧૭ જહણયં અણંતાણંતયં કેત્તિયં હોઇ ?

જહણણેણ જુત્તાણંતએણ અભવસિદ્ધિયા ગુળિયા અણણમણણભાસો
પઢિપુણો જહણણય અણંતાણંતયં હોઇ, અહવા ઉકકોસએ જુત્તાણંતએ રૂવં
પકિખત્ત જહણણય અણંતાણંતયં હોઇ, તેણ પરં અજહણમણુક્કોસયાં ઠાણાં ।
સે તં ગણણ સંખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જધન્ય અનંતાનંતનું પ્રમાણ કેટલું છે ?

ઉત્તર— જધન્ય યુક્તાનંત સાથે અભવ્ય જીવોની રાશિને (જધન્ય યુક્તાનંત રાશિને) પરસ્પર અભ્યાસ રૂપે ગુણિત કરતા પ્રાપ્ત પરિપૂર્ણ સંખ્યા જ જધન્ય અનંતાનંતનું પ્રમાણ છે. અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતમાં એક ઉમેરવાથી જધન્ય અનંતાનંત થાય છે. જધન્ય અનંતાનંત પદ્ધી મધ્યમ અનંતાનંતના સ્થાન છે. તત્પશ્ચાત્ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત રાશિ નથી. આ રીતે ગણણા સંખ્યાનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અનંતાનંતના જધન્ય અને મધ્યમ, આ બે ભેદનું વર્ણન છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત સંખ્યા ઉપયોગમાં ન હોવાથી સૂત્રકારે તેનું નિરૂપણ કર્યું નથી. કર્મગ્રંથ વગેરેમાં આચાર્યાએ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત સંખ્યાનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે કર્યું છે.

જધન્ય અનંતાનંતનો ત્રણવાર વર્ગ કરી તેમાં નિભ્નોકત છ અનંત ઉમેરવા, તે 'છ અનંત' ગાથા દ્વારા બતાવે છે.

સિદ્ધા ણિગોયજીવા, વણસ્સઈ કાલ પુગલા ચેવ ।
સવ્વમલોગાગાસં, છપ્પેતેઽણંતપક્ખેવા ॥

(૧) સિદ્ધજીવ, (૨) નિગોદના જીવ, (૩) વનસ્પતિકાયિક, (૪) ભૂતકાળ, વર્તમાન, ભવિષ્ય ત્રણો
કાળના સમયો, (૫) સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય, (૬) લોકાકાશ અને અલોકાકાશના પ્રદેશો, આ છ અનંત રાશિ
તેમાં ઉમેરી પુનઃ તે રાશિનો ત્રણ વાર વર્ગ કરવો અને તેમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શન, આ કેવળ દ્વિકના
અનંત પર્યાયો ઉમેરવાથી (જોય પદાર્થ અનંત હોવાથી કેવળદ્વિકના પર્યાય અનંત છે.) ઉત્કૃષ્ટ
અનંતાઅનંતની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતનું પરિમાણ બોધ માટે છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત
પ્રમાણ કોઈપણ વસ્તુ આ લોકમાં નથી. તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી આગમકારોએ તેને ગ્રાહ્ય માનેલ નથી.

આ રીતે ગણણા સંખ્યામાં ઉપમા સંખ્યાના ૨૦ ભેદ થાય છે. જેમાં સંખ્યાતના ત્રણ, અસંખ્યાતના
૮, અને અનંતના ૮ ભેદોની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

ભાવસંખ્યા નિરૂપણ :-

૧૮ સે કિં તં ભાવસંખા ? ભાવસંખા જે ઇમે જીવા સંખગઙ્ગણામ-ગોત્તાં

કમ્માઇ વેર્દેતિ । સે તં ભાવસંખા । સે તં સંખપ્પમાણે । સે તં ભાવપ્પમાણે । સે તં પમાણે ।

॥ પમાણે તિ પયં સમ્મત્તં ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવશંખનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આ લોકમાં જે જીવ શંખગતિનામ—ગોત્ર કર્મને ભોગવી રહ્યા છે અર્થાત્ બેઈન્દ્રિય શંખજીવો શંખરૂપે આયુષ્ય ભોગવી રહ્યા હોય તે ભાવશંખ કહેવાય છે. આ ભાવશંખનું વર્ણન છે. આ પ્રકારે શંખ, સંખ્યા પ્રમાણ તેમજ ભાવ પ્રમાણની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે. તેની સાથે સંપૂર્ણ પ્રમાણદ્વારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

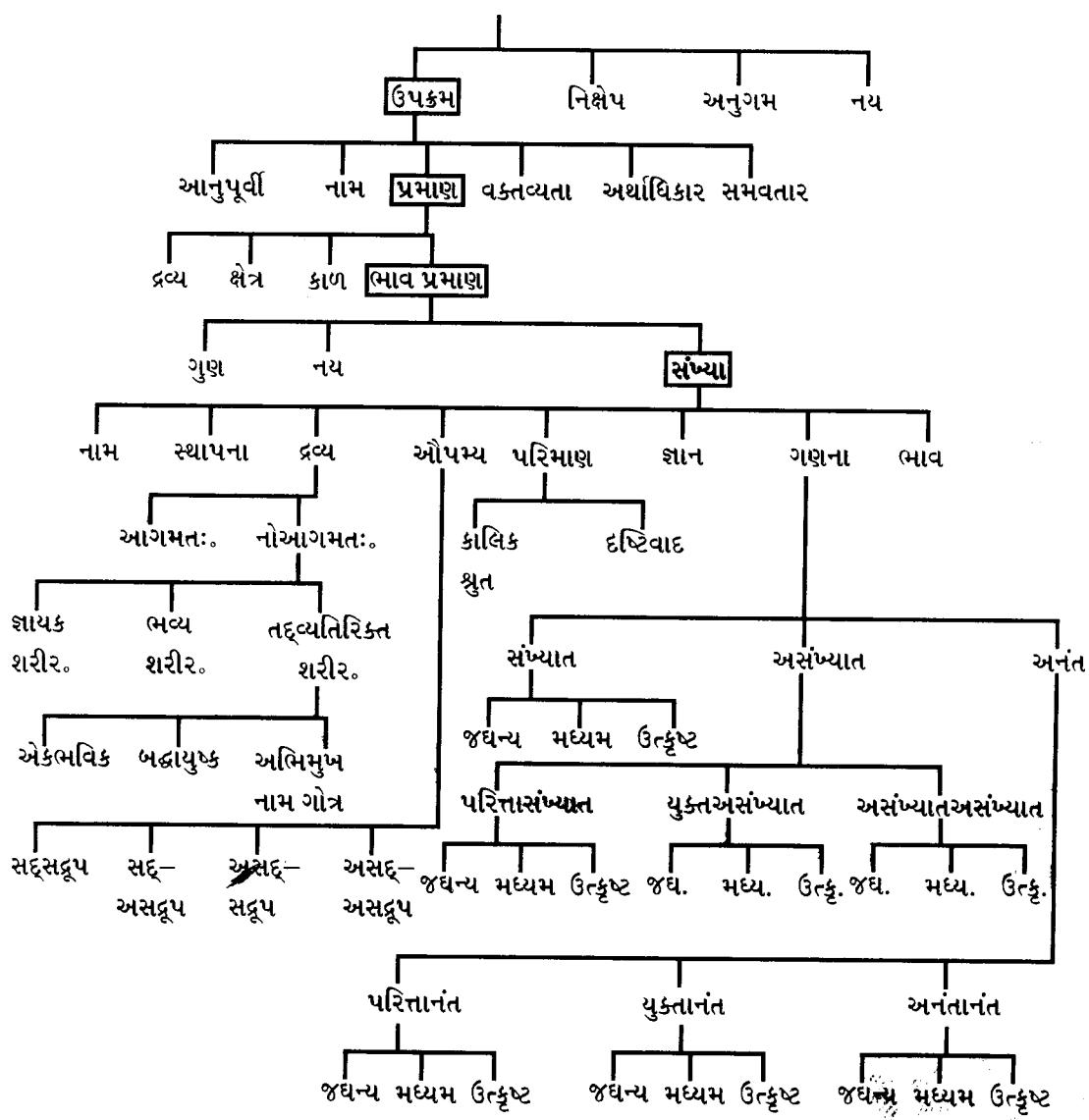
વિવેચન :-

અર્ધમાગચિ 'સંખ' શબ્દની સંસ્કૃત ધાર્યા શંખ અને સંખ્યા બંને થાય છે. 'સંખાપ્રમાણ' માં ક્યાંક સંખ્યા અને ક્યાંક શંખ શબ્દાર્થ ગ્રહણ કરેલ છે. આ 'ભાવસંખ'માં શંખ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે. જે જીવ શંખ પ્રાયોગ્ય તિર્યંગતિ, બેઈન્દ્રિય જીતિ, ઔદ્ઘારિક શરીર વગેરે નામ કર્મ, નીચગોત્ર વગેરે કર્મપ્રકૃતિઓનું વિપાક વેદન કરતા હોય તે જીવ ભાવશંખ કહેવાય છે. આ રીતે શંખ પ્રમાણનું વર્ણન પૂર્ણ થતાં અનુયોગના પ્રથમ ઉપકમ દ્વારના ત્રીજા ભેદ પ્રમાણદ્વારની સંપૂર્ણ વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

॥ પ્રકરણ-૩૦ સંપૂર્ણ ॥

ભાવ પ્રમાણમાં સંખ્યા

અનુયોગ દ્વાર

એકત્રીસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમનો ચોથો ભેદ - વક્તવ્યતા

વક્તવ્યતાના ભેદ :-

૧ સે કિં તં વત્તવ્યયા ? વત્તવ્યયા તિવિહા પણણતા, તં જહા-સસમયવત્તવ્યયા પરસમયવત્તવ્યયા સસમયપરસમયવત્તવ્યયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- વક્તવ્યતાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સ્વસમયવક્તવ્યતા, (૨) પરસમયવક્તવ્યતા (૩) સ્વસમય-પર સમય વક્તવ્યતા.

વિવેચન :-

અધ્યયનાદિષુ પ્રત્યવયવં યથાસંભવં પ્રતિનિયતાર્થકથનં વક્તવ્યતા = અધ્યયનાદિ પ્રત્યેક અવયવના અર્થનું યથાસંભવ પ્રતિનિયત વિવેચન કરવું તે વક્તવ્યતા કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં પ્રયુક્ત સમય શાબ્દનો પ્રાસંગિક અર્થ સિદ્ધાન્ત કે મત થાય છે. સ્વ-પોતાના સિદ્ધાન્તનું પ્રસ્તુતીકરણ અર્થાત્ સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન તે સ્વસમયવક્તવ્યતા છે, પર-અન્યના સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ તે પર સમય વક્તવ્યતા અને પોતાના અને અન્યના-બંનેના સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કરવું, તે સ્વ-પર સમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

સ્વસમય વક્તવ્યતા :-

૨ સે કિં તં સસમયવત્તવ્યયા ? સસમયવત્તવ્યયા - જત્થ ણં સસમએ આઘવિજ્જઇ પણવિજ્જઇ પરૂવિજ્જઇ દંસિજ્જઇ ણિદંસિજ્જઇ ઉવદંસિજ્જઇ । સે તં સસમય- વત્તવ્યયા ।

શાલ્દાર્થ :- જત્થ = જેમાં-જીયાં, સસમએ = સ્વસમયનું, આઘવિજ્જઇ = કથન, પણવિજ્જઇ = પ્રશ્નાપન, પરૂવિજ્જઇ = પ્રરૂપણ, દંસિજ્જઇ = દર્શન, ણિદંસિજ્જઇ = નિદર્શન, ઉવદંસિજ્જઇ = ઉપદર્શન કરવામાં આવે છે તે, સસમયવત્તવ્યયા = સ્વ સમય વક્તવ્યતા છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્વસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિદર્શન, ઉપદર્શન કરવામાં આવે, તેને સ્વસમયવક્તવ્યતા કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન :-

પૂર્વપર—પહેલાના અને પછીના કથનમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે, પોતાના સિદ્ધાન્ત—માન્યતાથી અવિરોધી એવી કુમબદ્વ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે સ્વસમય વક્તવ્યતા છે. આઘવિજ્જઝ થી ઉવદંસિજ્જઝ સુધીના શબ્દો સમાનાર્થક લાગે છે પરંતુ શબ્દભેદથી અર્થભેદ (વિશેષઅર્થ) થઈ જાય. તેથી તે સર્વનું બિના—બિના કથન કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે—

આઘવિજ્જઝ :- સામાન્ય રૂપથી કથન કરવું કે વ્યાખ્યા કરવી. જેમ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાય દ્વય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ, આ બહુપ્રદેશી પાંચે દ્વય ત્રિકાલ અવસ્થાથી છે.

પણવિજ્જઝ :- અધિકૃત વિષયની પૃથક—પૃથક લાક્ષણિક વ્યાખ્યા કરવી. જેમ કે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક બને તે ધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે, વગેરે.

પરૂવિજ્જઝ = અધિકૃત વિષયની વિસ્તૃત પ્રરૂપણ કરવી. જેમ ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. તે લોક વ્યાપી એક દ્વય છે, વગેરે.

દંસિજ્જઝ :- દષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવો. જેમ કે ધર્માસ્તિકાયનો ચલન સહાયગુણ છે, પાણીમાં માછલીનું દષ્ટાંત.

ણિદંસિજ્જઝ :- દષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધ સિદ્ધાંતને દોહરાવવો તે ઉપનય અને તેના દ્વારા અધિકૃત વિષયનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવું. જેમ માછલીના તરવામાં પાણી સહાયક છે તેમ ધર્મદ્વય પણ જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક થાય છે.

ઉવદંસિજ્જઝ :- સમસ્ત કથનનો ઉપસંહાર કરી, પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરવું. જેમ કે આ પ્રકારના સ્વરૂપવાળા દ્વયને ધર્માસ્તિકાય કહે છે.

પરસમય વક્તવ્યતા :-

૩ સે કિં તં પરસમયવત્તવ્યા ? પરસમયવત્તવ્યા- જત્થ ણ પરસમએ આઘવિજ્જઝ જાવ ઉવદંસિજ્જઝ । સે તં પરસમયવત્તવ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પરસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે વક્તવ્યતામાં પરસમય—અન્યમતના સિદ્ધાન્તનું કથન કરવામાં આવે. યાવતું ઉપદર્શન કરવામાં આવે, તે પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

વિવેચન :-

જેમાં સ્વમત નહીં પરંતુ પરમત—પર સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે પરસમયવક્તવ્યતા છે. જેમ કે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં લોકાયતિકોનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે.

સંતિ પञ્ચમહબ્ભૂયા, ઇહમેગેસિં આહિયા ।
પુઢવી આડ તેડ ય, વાડ આગાસ પંચમા ॥

એ પંચમહબ્ભૂયા, તેબ્ધો એગોચ્ચ આહિયા ।
અહ તેસિં વિણાસેણ, વિણાસો હોઇ દેહિણો ॥

નાસ્તિકોના મતે સર્વલોક વ્યાપી પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, તે પાંચ મહાભૂત કહેવાય છે. આ પાંચ મહાભૂતોથી જીવ અભિન છે. જીવારે આ પાંચ મહાભૂત શરીરાકાર પરિણત થાય ત્યારે જીવનામક પદાર્થ ઉત્પત્ત થાય છે. તે પાંચ મહાભૂત ધૂટા પડી જાય ત્યારે જીવનો નાશ થાય છે.

આ મત જૈન દર્શનનો નથી તે લોકાયતિકનો મત હોવાથી પરસિદ્ધાન્ત છે. આ રીતે જે વક્તવ્યતામાં પરસિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણ કરવામાં આવે તે પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.

સ્વસમય—પરસમય વક્તવ્યતા :-

૪ સે કિં તં સસમયપરસમયવત્તવ્યા ?

સસમયપરસમયવત્તવ્યા જત્થ ણ સસમએ પરસમએ આઘવિજ્જઇ જાવ
ઉવદંસિજ્જઇ । સે તં સસમયપરસમયવત્તવ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સ્વસમય—પરસમય વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે વક્તવ્યતામાં સ્વસમય—પરસમય બંનેનું કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન ઉપદર્શન કરવામાં આવે તેને સ્વસમય—પરસમય વક્તવ્યતા કહે છે.

વિવેચન :-

જે કથન સ્વસમય અને પરસમય ઉભયરૂપે હોય તે સ્વસમય—પરસમય વક્તવ્યતા કહેવાય છે.
જેમ કે—

આગારમાવસંતા વા, આરણા વાવિ પવ્યા ।
ઇમં દરિસણમાવણા, સંવદુકખા વિમુચ્ચિ ॥

જે વ્યક્તિ આગાર—ધરમાં રહેનાર ગૃહસ્થ હોય, અરણ્યવાસી હોય કે પ્રવ્રણિત(શાક્યાદિ હોય),

આ દર્શન—સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે, ધારણા, ગ્રહણ કરે તો સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ કથનમાં ઉભયમુખી વૃત્તિ હોવાથી જૈન, બૌધ્ધ, સાંખ્ય કોઈપણ દર્શનવાળા માટે તે અર્થ પોતાના મતાનુરૂપ થાય છે. તેથી પોતા માટે સ્વસમય વક્તવ્યતારૂપ અને અન્ય માટે પરસમયવક્તવ્યતા રૂપ થાય, માટે તેને સ્વસમય—પરસમયવક્તવ્યતા રૂપ સમજવું.

વક્તવ્યતા વિષયક નિયાંદ્રિયો :-

૫ ઇયાર્ણિ કો ણાઓ કં વત્તવ્યમિચ્છિઇ ?

તત્થ ણેગમ—સંગહ—વવહારા તિવિહં વત્તવ્યયં ઇચ્છાંતિ, તં જહા— સસમયવ—
ત્તવ્યયં પરસમયવત્તવ્યયં સસમયપરસમયવત્તવ્યયં ।

શાલ્દાર્થ :-ઇયાર્ણિ = આ ત્રણ વક્તવ્યતામાંથી, કો ણાઓ = કૃયો નય, કં વત્તવ્યમ् = કર્દી
વક્તવ્યતાને, ઇચ્છાંતિ = ઈચ્છે છે—માન્ય કરે છે ?

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આ ત્રણ પ્રકારની વક્તવ્યતાઓમાંથી કૃયો નય કર્દી વક્તવ્યતાને સ્વીકારે છે ?

ઉત્તર— નૈગમનય, સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નય, ત્રણો પ્રકારની વક્તવ્યતાને સ્વીકારે
છે. યથા— (૧) સ્વસમય વક્તવ્યતા (૨) પરસમય વક્તવ્યતા (૩) ઉભય વક્તવ્યતા.

૬ ઉજ્જુસુઓ દુવિહં વત્તવ્યયં ઇચ્છિઇ, તં જહા— સસમયવત્તવ્યયં પરસમયવત્તવ્યયં તત્થ ણં જા સા સસમયવત્તવ્યયા સા સસમયં પવિદ્વા, જા સા પરસમયવત્તવ્યયા સા પરસમયં પવિદ્વા, તમ્હા દુવિહા વત્તવ્યયા, ણતિથ તિવિહા વત્તવ્યયા ।

શાલ્દાર્થ :-સસમય = સ્વસમયમાં, પવિદ્વા = સમાવિષ્ટ થશે, અંતર્ભૂત થશે, પરસમય = પવિદ્વા =
પરસમયમાં અંતર્ભૂત થશે.

ભાવાર્થ :- ઋજુસૂત્રનય સ્વસમયવક્તવ્યતા અને પરસમય વક્તવ્યતા, આ બે વક્તવ્યતાને સ્વીકારે
છે. તેઓના મતે 'સ્વસમય—પરસમય ઉભયરૂપ આ ત્રીજી વક્તવ્યતા સ્વીકારણીય નથી. આ ત્રીજી
વક્તવ્યતામાં જે સ્વસમયરૂપ અંશ છે, તે પ્રથમ ભેદ સ્વસમયમાં સમાવિષ્ટ થઈ જશે અને ત્રીજી
વક્તવ્યતાનો 'પરસમય' રૂપ અંશ બીજા ભેદ 'પરસમય વક્તવ્યતા'માં સમાવિષ્ટ થઈ જશે, માટે
વક્તવ્યતાના બે જ પ્રકાર સ્વીકારવા જોઈએ. ત્રિવિધ વક્તવ્યતા નથી.

૭ તિણિ સદ્ગણયા [એગં] સસમયવત્તવ્યયં ઇચ્છાંતિ, ણતિથ પરસમયવત્તવ્યયં। કમ્હા ? જમ્હા પરસમએ અણટુ અહેઊ અસબ્ધાવે અકિરિયા ઉમ્મગગે અણુવાએ સે મિચ્છાદંસણમિતિ કટ્ટુ, તમ્હા સવ્વા સસમયવત્તવ્યયા, ણતિથ

પરસમયવત્તવ્યા ણત્થિ સસમયપરસમયવત્તવ્યા । સે તં વત્તવ્યા ।

શબ્દાર્થ :- જમ્હા = કારણ કે, પરસમએ = પરસમય, અણદ્વે = અનર્થ, અહેઊ = અહેતુ, અસબ્ધાવે = અસદ્ભાવ, અકિરિયા = અક્ષિય, ઉમ્મગગે = ઉન્માર્ગ, અણુવએસે = અનુપદેશ અને, મિચ્છાદસણમિતિ કદ્દુ = મિથ્યા દર્શન રૂપ છે, તે કારણે.

ભાવાર્થ :- શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય, આ ત્રણે નય એક—સ્વસમય વક્તવ્યતાને જ માન્ય કરે છે. તેઓના મતે પરસમય વક્તવ્યતા નથી, કારણકે પરસમય વક્તવ્યતા અનર્થ, અહેતુ, અસદ્ભાવ, અક્ષિય, ઉન્માર્ગ, અનુપદેશ અને મિથ્યાદર્શનરૂપ છે, તેથી પરસમયવક્તવ્યતા તેઓને માન્ય નથી. તે જ રીતે સ્વસમય—પરસમય ઉભયરૂપ વક્તવ્યતા પણ સ્વીકારણીય નથી. આ રીતે વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

નયદાસ્તિઓ લોકવ્યવહારથી લઈ વસ્તુના પોતાના સ્વરૂપ સુધીનો વિચાર કરે છે. પૂર્વના નયો સ્થૂલ દાસ્તિથી વિચાર કરે છે. ઉત્તરોત્તર પદ્ધીના નયો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરે છે.

સાત નયમાંથી અનેક પ્રકારે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નેગમનય, સર્વ અર્થનો સંગ્રહક સંગ્રહનય, લોકવ્યવહાર પ્રમાણે વ્યવહાર કરવામાં તત્પર વ્યવહારનય, આ ત્રણે નયની માન્યતા છે કે લોકમાં એવી પરંપરા, રૂઢી છે તેથી સ્વ, પર, ઉભય સમયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ઋજુસૂત્ર નય પૂર્વનય કરતાં વિશુદ્ધ છે. તેના મતે ઉભયરૂપ વક્તવ્યતાનો સ્વસમય, પરસમય, આ બે વક્તવ્યતામાં સમાવેશ થઈ જાય છે માટે બે જ વક્તવ્યતા છે. ઉભયરૂપ વક્તવ્યતા તે ઋજુસૂત્રનયને માન્ય નથી.

શબ્દાદિ ત્રણે નય એકમાત્ર સ્વસમયવક્તાવ્યતાનો સ્વીકાર કરે છે. તેઓના મતે પરસમય—વક્તવ્યતા અનર્થ, અહેતુ વગેરે મિથ્યાદર્શનરૂપ છે માટે અસ્વીકારણીય છે. સ્વમત જ હિતકારી, કલ્યાણકારી, આદરણીય છે, માટે તે એક જ સ્વીકારણીય છે.

(૧) અનર્થકારી :- પરસમય અનર્થરૂપ છે. જેમ કે પરસમય 'નાસ્ત્યેવાત્મા' 'આત્મા નથી' વગેરે અનર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે અનર્થરૂપ છે. જો આત્માનો જ અભાવ છે તો તેનો પ્રતિષેધ કોણ કરે? જે આ વિચાર કરે છે કે 'હું નથી' તે જ જીવ—આત્મા છે. જીવ સિવાયના અન્ય જડ પદાર્થમાં સંશય પણ નથી. આ રીતે અનર્થતા—વિસંગતિઓ, વિસંવાદિતાઓ પરસમયમાં છે માટે તે અનર્થરૂપ છે.

(૨) અહેતુ :- પરસમય અહેતુરૂપ પણ છે. 'નાસ્ત્યેવાત્મા અત્યન્તાનુપલબ્ધે:' આત્મા નથી કારણ કે તેની અત્યન્ત અનુપલબ્ધ છે. આ અનુમાન પ્રયોગમાં આત્મા નથી, તે વાત સિદ્ધ કરવા જે અનુપલબ્ધ કારણ—હેતુ આખ્યો છે, તે હેતુ હેત્વાભાસ છે. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોની ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ ઘડાના રૂપ—વર્ણ વગેરે ગુણો ઉપલબ્ધ હોવાથી, ઘટની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે છે; તેમ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉપલબ્ધ છે માટે તેની સત્તા પણ સ્વીકારવી જોઈએ. અહીં આત્માના ગુણો ઉપલબ્ધ છે

માટે અનુપલબ્ધિ રૂપ જે હેતુ આપ્યો તે અસિદ્ધ છે. આ રીતે પરસમય અહેતુરૂપ છે.

(૩) અસદ્ધાર્થ :— પરસમય અસત્ત છે. તેઓ અસદ્ધભૂત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. પરસમય આત્માને ક્ષણભૂંગર માને છે. તે અસદ્ધૂપ છે. આત્માક્ષિક જ છે, નાશના જ સ્વભાવવાળો છે, તો ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, સત્કાર્યો કરવા વગેરે લોકવ્યવહાર શા માટે? જો આત્મા ક્ષણભાંગર જ હોય તો પરલોકમાં કોણ જાય? માટે આત્માને ક્ષણિક કહેવો તે અસત્ત માન્યતા છે. અસત્તરૂપ છે. આ રીતે પર સમય અસદ્ધભૂતને સ્વીકારે છે.

(૪) અદ્ધિય :— પરસમયવાળા એકાન્તે શૂન્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તેમના મતમાં કોઈપણ પ્રકારની કિયા સંભવિત નથી, કર્તા પણ નથી. કર્તા—કિયા બધું જ શૂન્ય માનવું પડશે. જો એમ ન માને તો સર્વ શૂન્યતાનો સિદ્ધાંત રહેશે નહીં. આ શૂન્યવાદી પરસમય નિષ્ઠિય છે.

(૫) ઉન્માર્ગ :— પરસમય ઉન્માર્ગામી છે અર્થાત્ તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચ્ચનવાળા માર્ગ ચાલનાર છે. પરસમય ક્યારેક એમ કહે કે કોઈ પણ પ્રાણીઓની હિંસા કરવી ન જોઈએ. બધા જ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા માનવા જોઈએ. આવા કથન સાથે તેઓ એમ પણ કહે છે કે અશ્વમેઘ વગેરે યજ્ઞમાં પશુઓનો બલિ આપવો જોઈએ. આ રીતે હિંસા વગેરેનું પ્રતિપાદન હોવાથી અને પૂર્વાપરના કથનમાં વિરોધ હોવાથી તે ઉન્માર્ગ લઈ જાય છે.

(૬) અનુપદેશ :— પરસમય અનુપદેશ—કુન્સિત ઉપદેશરૂપ છે. ઉપદેશ તો વ્યક્તિને હિતરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જોડે અને અહિતરૂપ પ્રવૃત્તિથી છોડાવે છે. જ્યારે આ પરસમયવાદીઓના ક્ષણિકવાદરૂપ સિદ્ધાંત અહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. બધું ક્ષણિક છે. આત્મા પણ ક્ષણિક છે. તો જે પાપકર્મ કર્યું છે, તેવો આત્મા ક્ષણમાં નાશ પામી જવાના કારણો નરક વગેરે ગતિમાં જઈ પાપકર્મનું ફળ—દુઃખ વગેરે ભોગવી શકશે નહીં. નરકગતિમાં જાય તેટલો સમય તે આત્મા ટકશે નહીં. તો પછી આ કરવું, આ ન કરવું એવું શા માટે રાખવું? ફળનો ડર ન રહેવાથી જીવ અહિતમાં પણ પ્રવૃત્ત થશે, માટે પરસમયનો ઉપદેશ હિતકારી નથી.

આ રીતે પરસમય અનર્થ, અહેતુ વગેરે રૂપ હોવાથી મિથ્યાદર્શન રૂપ છે. તેથી જ શબ્દાદિ ત્રણો નથી પરસમયવક્તવ્યતાને સ્વીકારતા નથી. આ રીતે 'વક્તવ્યતા' નામક ચોથા ઉપકમદ્વારનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૩૧ સંપૂર્ણ ॥

બત્રીસમું પ્રકરણ

ઉપક્રમનો પાંચમો ભેદ અર્થાધિકાર

આવશ્યકના છ અદ્યયનના અર્થ :-

૧ સે કિં તં અત્થાહિગારે ? અત્થાહિગારે જો જસ્સ અજ્ઞયણસ્સ અત્થાહિ-
ગારો । તં જહા-

સાવજ્જજોગવિરઙ, ઉકિકત્તણ, ગુણવાં ય પડિવતી ।
ખલિયસ્સ નિંદણા, વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૧૨૩॥

સે તં અત્થાહિગારે ।

શાલીદાર્થ :- અત્થાહિગારે = અર્થાધિકાર, જો = જે, જસ્સ = જેનો, અજ્ઞયણસ્સ = અદ્યયનનો,
અત્થાહિગારો = (અર્થ વાર્ષય વિષયક તે તેનો) અર્થાધિકાર કહેવાય છે, સાવજ્જજોગવિરતિ = સાવધયોગ
વિરતિ, ઉકિકત્તણ = ઉત્કીર્તન, ગુણવાં પડિવતી = ગુણવાનની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ આદર સામાન,
ખલિયસ્સ = સ્ખલનાઓની, નિંદણા = નિંદા, વણતિગિચ્છ = પ્રણયિકિત્સા, ગુણધારણા = ગુણધારણ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અર્થાધિકારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- આવશ્યક સૂત્રના જે અદ્યયનનો જે વાર્ષય વિષય-અર્થ વિષય હોય, તેનું કથન કરવું તે
અર્થાધિકાર કહેવાય છે. જેમ કે-(૧) સાવધ યોગ વિરતિ (૨) ઉત્કીર્તન (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપત્તિ
(૪) સ્ખલનાઓની નિંદા (૫) પ્રણ યિકિત્સા (૬) ગુણધારણા. આ સામાયિક આદિ છ અદ્યયનનોનો
અર્થાધિકાર છે.

વિવેચન :-

જે અદ્યયનનો જે અર્થ હોય તે તેનો અર્થાધિકાર કહેવાય. આવશ્યક સૂત્રના છ અદ્યયનના ગાથામાં
કહેલ છ વાર્ષય વિષય છે. તે તેનો અર્થાધિકાર કહેવાય છે.

(૧) સામાયિક અદ્યયનનો વાર્ષય વિષય-તેનો અર્થ સાવધયોગ વિરતિ એટલે સાવધ વ્યાપારનો ત્યાગ
છે.

- (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તતવ અધ્યયનનો અર્થ ઉત્કીર્તન—સ્તુતિ કરવી તે છે.
- (૩) વંદના અધ્યયનનો અર્થ ગુણવાન પુરુષને સન્માન આપવું, વંદના કરવી તે છે.
- (૪) પ્રતિક્રમણ અધ્યયનનો અર્થ આચારમાં થયેલ સ્ખલનાઓની—અતિચારોની નિંદા કરવી તે છે. તેથી તેનો અર્થાધિકાર 'સ્ખલના નિંદા' કહેવાય.
- (૫) કાર્યોત્સર્ગ અધ્યયનનો અર્થ વ્રણ ચિકિત્સા છે .
- (૬) પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયનનો અર્થ ગુણધારણા છે. આ રીતે અધ્યયનના અર્થ, વાર્ષિક વિષય જ અર્થાધિકાર કહેવાય છે.

આ રીતે ઉપક્રમ દ્વારના પાંચમા ભેટ અર્થાધિકારનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૩૨ સંપૂર્ણ ॥

તોશીસમું પ્રકાર

ઉપકુમનો છઠો ભેદ-સમવતાર

સમવતારના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે છવિહે પણણતે, તં જહા- ણામસમોયારે ઠવણાસમોયારે દવ્વસમોયારે ખેત્તસમોયારે કાલસમોયારે ભાવસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમવતારના છ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે – (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ અને (૬) ભાવ.

વિવેચના :-

સમવતાર એટલે સમાવું-સમાવિષ્ટ થવું. વસ્તુ પોતાનામાં, પરમાં, ઉભયમાં ક્યાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? ક્યાં અંતર્ભૂત થાય છે, તેનો વિચાર કરવો તે સમવતાર કહેવાય છે. તેના સૂત્ર કથિત નામ આદિ છ ભેદ છે.

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય સમવાતર :-

૨ સે કિં તં ણામસમોયારે ? ણામ-ઠવણાઓ પુષ્વવળિણયાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામ સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નામ સમવતાર અને સ્થાપના સમવતારનું સ્વરૂપ વર્ણન પૂર્વવત્ત અર્થાત્ આવશ્યકના વર્ણન પ્રમાણે જાણવું.

૩ સે કિં તં દવ્વસમોયારે ? દવ્વસમોયારે દુવિહે પણણતે, તં જહા- આગમાઓ ય । ણોઆગમાઓ ય જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યસમવતારના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે— આગમતઃદ્રવ્યસમવતાર અને નોઆગમતઃ દ્રવ્યસમવતાર થાવત્તુ ભવ્યશરીર નોઆગમતઃ દ્રવ્યસમવતાર સુધીનું વર્ણન આવશ્યકની સમાન જાણવું.

૪ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વસમોયારે ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વસમોયારે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા-આયસમોયારે, પરસમોયારે, તદુભયસમોયારે । સંવદંવા વિ ય ણં આયસમોયારેણં આયભાવે સમોયરંતિ, પરસમોયારેણં જહા કુંડે બદરાળિ, તદુભયસમોયારેણં જહા ઘરે થંભો આયભાવે ય, જહા ઘડે ગીવા આયભાવે ય ।

શાખાર્થ :—આયભાવે = આત્મભાવ—પોતાના સ્વરૂપમાં જ, સમોયરંતિ = રહે છે, સમાવિષ્ટ થાય છે, પરસમોયારેણં = પર સમવતારની અપેક્ષાએ, જહા = જેમ, કુંડે = કુંડામાં, બદરાળિ = બોર, તદુભયસમોયારેણં = તહુભય સમવતારની અપેક્ષાએ, જહા = જેમ, ઘરે = ઘરમાં, થંભો = થાંભલો, જહા ઘડે ગીવા = જેમ ઘડામાં ગીવા, આયભાવે ય = (તેમ) પરભાવ અને આત્મભાવમાં રહે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયકશરીર—ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— શાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારના ત્રણ ભેદ છે. જેમ કે (૧) આત્મસમવતાર, (૨) પરસમવતાર (૩) ઉભયસમવતાર.

આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ સર્વદ્રવ્ય આત્મભાવ—પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. પરસમવતાર ની અપેક્ષાએ કુંડામાં બોરની જેમ પરભાવમાં રહે છે. તહુભય સમવતારની અપેક્ષાએ ઘરમાં થાંભલો અને ઘટમાં ગીવાની જેમ પરભાવ તથા આત્મભાવ બંનેમાં રહે છે.

વિવેચન :-

સમવતાર એટલે સમાવિષ્ટ થવું, રહેવું. પ્રત્યેક દ્રવ્ય—પદાર્થ ક્યાં રહે છે ? તેનો વિચાર નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયથી કરવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી સર્વ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં—આત્મભાવમાં જ રહે છે. નિજસ્વરૂપથી ભિન્ન તેનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. વ્યવહારનયથી વિચાર કરતાં દ્રવ્ય પરભાવમાં પણ રહે છે. જેમ બોર કુંડામાં રહે છે. દેવદાત ઘરમાં રહે છે. દ્રવ્ય—પદાર્થનો જે આધાર, તેમાં તે રહે છે, તેમ લોકમાં વ્યવહાર થાય છે. ઉભયરૂપતામાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનો યુગપદ્ધ— એક સાથે વિચાર કરવામાં આવે છે. જે ઘરમાં થાંભલો રહે છે તે આત્મભાવમાં પણ રહે છે અને ઘરમાં પણ રહે છે. તેમ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં રહી, અન્ય દ્રવ્યના આધારે પણ રહે છે.

માત્ર પરભાવ સમવતારનું કોઈ દષ્ટાંત નથી. સૂત્રમાં 'કુંડામાં બોર'નું જે દષ્ટાંત આવ્યું છે, તે ઉભયરૂપતાનું જ દષ્ટાંત કહેવાય, કારણ કે બોર સ્વરૂપમાં પણ રહે જ છે. એકલા પરભાવમાં રહેતા કોઈ દ્રવ્ય—પદાર્થ નથી. તેથી પરભાવ સમવતારનું દષ્ટાંત શક્ય નથી. તેથી અહીં આત્મભાવથી અલગ

વિવક્ષા ન કરતાં નામ માત્રથી તેનો પૃથ્બી નિર્દેશ કરેલ છે. વાસ્તવમાં સમવતારના બે પ્રકાર છે— આત્મસમવતાર અને ઉભય સમવતાર. તે વાતને સ્પષ્ટ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે.

૫ અહવા જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વસમોયારે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય ।

ચતુસટ્ટિયા આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ બત્તીસિયાએ સમોયરતિ આયભાવે ય । બત્તીસિયા આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભય-સમોયારેણ સોલસિયાએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય । સોલસિયા આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ અદૃભાઇયાએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય । અદૃભાઇયા આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ ચતુભાઇયાએ સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । ચતુભાઇયા આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ અદ્ધમાણીએ સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । અદ્ધમાણી આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ માણીએ સમોયરઙ્ગ, આયભાવે ય ।

સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વસમોયારે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વસમોયારે । સે તં દવ્વસમોયારે ।

શાદ્યાર્થ :—બત્તીસિયા = દ્વાત્રિંશિકા, સોલસિયાએ = ષોડશિકામાં રહે છે, અદૃભાઇયાએ = અષ્ટ ભાગિકામાં, ચતુભાઇયાએ = ચતુભાગિકામાં, અદ્ધમાણીએ = અર્ધમાનીમાં, માણીએ = માનીમાં(માણીમાં—એક મણમાં) રહે છે.

ભાવાર્થ :— અથવા જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. આત્મ-સમવતાર અને તદુભય સમવતાર. જેમ ચતુષ્પણિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ દ્વાત્રિંશિકામાં પણ રહે છે અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. દ્વાત્રિંશિકા આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ ષોડશિકામાં અને આત્મભાવમાં રહે છે.

ષોડશિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે. તદુભય સમવતારથી અષ્ટભાગિકામાં અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

અષ્ટભાગિકા આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે. તદુભય સમવતારથી ચતુભાગિકામાં અને આત્મભાવમાં સમવતીર્ણ થાય છે.

ચતુભાગિકા આત્મ સમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ

અર્ધમાનીમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. અર્ધમાનિકા આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે. તહુબય સમવતારની અપેક્ષાએ માનિકામાં સમવતરિત થાય છે અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

આ જ્ઞાયકરણીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસમવતારનું વર્ણન છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યસમવતાર અને સમુચ્ચય દ્રવ્ય સમવતારની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વસ્વરૂપની અપેક્ષાએ પોતાના સ્વભાવમાં, આત્મભાવમાં જ રહે છે, પરંતુ વ્યવહારથી મનાય છે કે તે પોતાનાથી વિસ્તૃતમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. વ્યવહારથી જ્યારે પોતાનાથી મોટા— વિસ્તૃતમાં સમાવેશ પામે તે સમયે પણ તે દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે. કોઈ દ્રવ્ય એકલું પરસમવતાર હોય તેવું સંભવિત નથી. પરમાં રહેવા છતાં પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે માટે આત્મભાવ અને ઉભયભાવ સમવતાર ઘટિત થઈ શકે છે, પણ પરસમવતાર ઘટિત થઈ શકતો નથી. તેથી સૂત્રકારે અહીં બે જ પ્રકારના સમવતાર ગ્રહણ કર્યા છે.

માની અર્ધમાની વગેરે મગધદેશના પ્રચલિત માપ છે. તરલ પદાર્થ—પ્રવાહી પદાર્થને માપવા માટે ઉપયોગમાં આવતા આ પાત્રવિશેષ છે.

૪ પલ	=	ચતુર્ષષ્ઠિકા
૮ પલ	=	દ્વાત્રિંશિકા
૧૬ પલ	=	ષોડશિકા
૩૨ પલ	=	અષ્ટભાગિકા
૬૪ પલ	=	ચતુર્ભાગિકા
૧૨૮ પલ	=	અર્ધમાનિકા
૨૫૬ પલ	=	માનિકા. આ પ્રમાણે માપવિશેષના પાત્ર પ્રચલિત હતા.

નિશ્ચયનયથી આ સર્વ પોતાના સ્વરૂપમાં સમવતરિત થાય છે—રહે છે. વ્યવહારથી પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની સાથે પોતાનાથી વિસ્તૃત માપમાં સમાવેશ પામે છે. ચતુર્ષષ્ઠિકા દ્વાત્રિંશિકામાં, દ્વાત્રિંશિકા ષોડશિકામાં, ષોડશિકા અષ્ટભાગિકામાં, અષ્ટભાગિકા ચતુર્ભાગિકામાં, ચતુર્ભાગિકા અર્ધમાનિકામાં અને અર્ધમાનિકા માનિકામાં રહે છે. પોતાના આત્મભાવમાં પણ રહે છે આમ આત્મભાવમાં અને ઉભયભાવમાં સમવતાર પામે છે.

ક્ષેત્રસમવતાર :-

૬ સે કિં તં ખેત્તસમોયારે ? ખેત્તસમોયારે દુવિહે પણ્ણતો, તં જહા- આયસમોયારે

ય તદુભયસમોયારે ય ।

ભરહેવાસે આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ જંબુદ્ધીવે સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । જંબુદ્ધીવે દીવે આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ તિરિયલોએ સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । તિરિયલોએ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ લોએ સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । સે તં ખેત્તસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ક્ષેત્રસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ક્ષેત્ર સમવતારના બે પ્રકાર, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) આત્મસમવતાર (૨) તદુભય સમવતાર. ભરતક્ષેત્ર આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાયછે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષા જંબુદ્ધીપમાં અને આત્મભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

જંબુદ્ધીપ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ તિર્યગ્લોક(મધ્યલોકમાં)અને આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

તિર્યગ્લોક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છે. તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ લોકમાં અને આત્મભાવમાં સ્થિત છે. આ ક્ષેત્રસમવતારનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્ર પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં તો રહે જ છે, સાથે લઘુક્ષેત્ર પોતાનાથી બૃહત્ત્ર ક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ થાય, તેને ક્ષેત્ર સમવતાર કહે છે. ભરત ક્ષેત્ર પોતાના નિજસ્વરૂપમાં સમવતરિત છે અને વ્યવહારથી જંબુદ્ધીપમાં સમવતરિત છે. જંબુદ્ધીપ મધ્યલોકમાં અને મધ્યલોક, લોકમાં સમવતરિત છે. કેટલીક પ્રતોમાં નિભોકત સૂત્રપાઠ જોવા મળે છે. લોએ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ તદુભયસમોયારેણ અલોએ સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । લોક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં સમવતરિત થાય છે અને આત્મભાવમાં પણ સમવતરિત થાય છે. અલોકથી મોટું કોઈ ક્ષેત્ર નથી.

કાળસમવતાર :-

૭ સે કિં તં કાલસમોયારે ? કાલસમોયારે દુવિહે પણણતે, તં જહા-આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય ।

સમએ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ આવલિયાએ

સમોયરઙ્ આયભાવે ય । એવં આવલિયા આણાપાળું થોવે લવે મુહુત્તે અહોરત્તે પક્ખે માસે ઉજ અયણે સંવચ્છરે જુગે વાસસાએ વાસસહસ્રે વાસસયસહસ્રે પુષ્વંગે પુષ્વે તુડિયંગે તુડિએ અડડંગે અડડે અવવંગે અવવે હુહુયંગે હુહુએ ઉપ્પલંગે ઉપ્પલે પઠમંગે પઠમે ણલિણંગે ણલિણે, અત્થણિઉરંગે અત્થણિઉરે અડયંગે અડએ ણડયંગે ણડએ પઠયંગે પઠએ ચૂલિયંગે ચૂલિયા સીસપહેલિયંગે સીસપહેલિયા પલિઓવમે સાગરોવમે આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણ ઓસપ્પણી ઉસ્સપ્પણીસુ સમોયરઙ્ આયભાવે ય, ઓસપ્પણી-ઉસ્સપ્પણીઓ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણ પોગળપરિયદ્વે સમોયરંતિ આયભાવે ય । પોગળપરિયદ્વે આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્, તદુભયસમોયારેણ તીતદ્વાઅણાગય- દ્વાસુ સમોયરઙ્ આયભાવે ય; તીતદ્વાઅણાગયદ્વાઓ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણ સવ્વદ્વાએ સમોયરંતિ આયભાવે ય ।

સે તં કાલસમોયારે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કાલસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-કાલસમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે – (૧) આત્મસમવતાર (૨) તદુભય સમવતાર.

(૧) આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ સમય આત્મભાવમાં રહે છે, તદુભયસમવતારની અપેક્ષાએ સમય આવલિકામાં અને આત્મભાવમાં પણ સમવતરિત થાય છે.

તે જ પ્રમાણે (૨) આવલિકા (૩) આનપ્રાણ, (૪) સ્તોક, (૫) લવ, (૬) મુહૂર્ત, (૭) અહોરાત્ર, (૮) પક્ષ, (૯) માસ, (૧૦) ઋતુ, (૧૧) અયન, (૧૨) સંવત્સર, (૧૩) યુગ, (૧૪) સો વર્ષ, (૧૫) હજાર વર્ષ, (૧૬) લાખ વર્ષ, (૧૭) પૂર્વાંગ, (૧૮) પૂર્વ, (૧૯) ત્રુટિતાંગ, (૨૦) ત્રુટિત, (૨૧) અડડાંગ, (૨૨) અડડ, (૨૩) અવવાંગ, (૨૪) અવવ, (૨૫) હૂહૂકાંગ, (૨૬) હૂહૂક, (૨૭) ઉત્પલાંગ, (૨૮) ઉત્પલ, (૨૯) પદ્માંગ, (૩૦) પદ્મ, (૩૧) નલિનાંગ, (૩૨) નલિન, (૩૩) અર્થનિકુરાંગ, (૩૪) અર્થનિકુર, (૩૫) અયુતાંગ, (૩૬) અયુત, (૩૭) નિયુતાંગ, (૩૮) નિયુત, (૩૯) પ્રયુતાંગ, (૪૦) પ્રયુત, (૪૧) ચૂલિકાંગ, (૪૨) ચૂલિકા, (૪૩) શીર્ષપહેલિકાંગ, (૪૪) શીર્ષ પહેલિકા, (૪૫) પલ્યોપમ, (૪૬) સાગરોપમ. આ સર્વ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીમાં અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

(૪૭) અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી કાળ આત્મ સમવતારથી આત્મભાવમાં રહે છે. તદુભય સમવતારથી પુદ્ગળપરાવર્તન કાળમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૮) પુદ્ગળપરાવર્તનકાળ

આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તહુભય સમવતારથી અતીત—અનાગતકાળમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. (૪૮) અતીતઅનાગતકાળ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તહુભય સમવતારની અપેક્ષાએ સર્વાદ્વાકાળમાં તથા આત્મભાવમાં રહે છે. આ રીતે કાળસમવતારનું સ્વરૂપ જાણવું.

વિવેચન :-

સમયાદિથી જે જણાય તે કાળ છે. કાળનું નાનામાં નાનું એકમ સમય છે. તેનાથી નિષ્પત્ત આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ વગેરે ઉત્તરોત્તર મોટા—મોટા કાળવિભાગ છે. નિશ્ચયનયથી તે સર્વ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. વ્યવહારનયથી નિજસ્વરૂપમાં તો રહે જ છે પણ સાથે પોતાથી મોટા કાળ વિભાગમાં પણ રહે છે, (સમાવિષ્ટ થાય છે.) સમય આવલિકામાં, આવલિકા આનપ્રાણમાં, આનપ્રાણ સ્તોકમાં, સ્તોક લવમાં, લવ મુહૂર્તમાં રહે છે. તેમ પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી પુદ્ગલપરાવર્તનમાં, પુદ્ગલપરાવર્તન અતીત અનાગતમાં, અતીત અનાગતકાળ સર્વ અદ્વાકાળમાં સમવતરિત થાય છે.

પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ અસંખ્યાત અવસર્પિણી—ઉત્સર્પિણી કાળ પ્રમાણ છે. સમય માત્ર પ્રમાણવાળા વર્તમાનકાળમાં તેનો સમાવેશ થઈ ન શકે કારણ કે પુદ્ગલ પરાવર્તન બૃહદ્દ કાળ વિભાગ છે. વર્તમાન કાળ અલ્પ પ્રમાણવાળો કાળવિભાગ છે. નાનો કાળવિભાગ મોટા કાળવિભાગમાં સમવતરિત થાય પણ પોતાનાથી નાના કાળવિભાગમાં સમવતરિત થઈ શકે નહીં. તેથી અનંત સમયવાળા અતીત—અનાગત કાળમાં પુદ્ગલપરાવર્તન સમવતરિત થાય છે. સર્વાદ્વાકાલથી મોટું કોઈ કાલ નથી તેથી તે કોઈમાં સમવતરિત થતો નથી આત્મભાવમાં જ તેનો સમવતાર થાય છે.

ભાવસમવતાર :-

૮ સે કિં તં ભાવસમોયારે ?

ભાવસમોયારે દુવિહે પણણતે, તં જહા— આયસમોયારે ય તદુભયસમોયારે ય । કોહે આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરઙ્ગ, તદુભયસમોયારેણ માણે સમોયરઙ્ગ આયભાવે ય । એવં માણે માયા લોભે રાગે મોહણિજ્જે અદૃકમ્મપગડીઓ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણ છવ્વિહે ભાવે સમોયરંતિ આયભાવે ય । એવં છવ્વિહે ભાવે જીવે જીવત્થિકાએ આયસમોયારેણ આયભાવે સમોયરંતિ, તદુભયસમોયારેણ સવ્વદવ્વેસુ સમોયરંતિ આયભાવે ય । એતથ સંગ્હણી ગાહા-

કોહે માણે માયા લોભે, રાગે ય મોહણિજ્જે ય ।

પગડી ભાવે જીવે જીવત્થિકાય સવ્વદવ્વા ય ॥૧૨૪॥

સે તં ભાવસમોયારે । સે તં સમોયારે । સે તં ઉવક્કમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવસમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભાવસમવતારના બે પ્રકાર કહ્યા છે. જેમ કે આત્મસમવતાર અને તદૃભયસમવતાર. આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ કોથ નિજસ્વરૂપમાં રહે છે. તદૃભયસમવતારની અપેક્ષાએ માનમાં અને નિજસ્વરૂપમાં સમવતીર્ણ છે. તે જ રીતે માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીય, આઠ કર્મપ્રકૃતિઓ આત્મસમવતારથી આત્મભાવમાં અને તદૃભયસમવતારથી છ પ્રકારના ભાવોમાં અને આત્મભાવમાં રહે છે. તે જ રીતે ઔદ્ઘિક વગેરે છ ભાવ જીવમાં, જીવ જીવસ્તિકાયમાં, જીવસ્તિકાય દ્રવ્યમાં અને નિજસ્વરૂપમાં પણ સમવતરિત થાય છે. તેની સંગ્રહણી ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— કોથ, માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીયકર્મ, કર્મપ્રકૃતિ, ભાવ, જીવ, જીવસ્તિકાય અને સર્વદ્રવ્ય, આત્મસમવતારથી પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં અને તદૃભયસમવતારથી પરરૂપ અને સ્વસ્વરૂપમાં પણ રહે છે. આ ભાવ સમવતારનું વર્ણન થયું. આ રીતે ઉપકમના છઢા ભેદ સમવતારની અને અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપકમની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જીવના જ્ઞાનાદિક સ્વાભાવિક ભાવો અને કોથાદિ કષાયો વૈભાવિક ભાવોના સમવતારનો વિચાર કરવો તે ભાવસમવતાર કહેવાય છે. તેના આત્મભાવ સમવતાર અને તદૃભય સમવતાર એવા બે ભેદ છે. કોથ—માન વગેરે ઔદ્ઘિક ભાવ છે. તેથી તેનું ભાવસમવતારમાં ગ્રહણ કર્યું છે. કોથ અહેંકાર વિના ઉત્પત્તન થાય તેથી ઉભયસમવતારની અપેક્ષાએ કોથનો માનમાં સમવતાર કરેલ છે. ક્ષપકશ્રેષ્ટીવાળા જીવ માનના દલિકોને માયામાં પ્રક્ષિપ્ત કરી કષય કરે છે. માયાના દલિકોને લોભમાં પ્રક્ષિપ્ત કરી કષય કરે છે, તેથી માનનો માયામાં અને માયાનો લોભમાં સમવતાર કરેલ છે. લોભ રાગનો જ એક પ્રકાર છે તેથી તેનો રાગમાં અને રાગ એ મોહનીયનો ભેદ છે, તેથી તે મોહનીયકર્મમાં, મોહનીયકર્મ કર્મનો પ્રકાર છે, તેથી તે અષ્ટકર્મ પ્રકૃતિમાં, કર્મપ્રકૃતિઓની ઔદ્ઘિક, ઔપશમિક વગેરે ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ છે, તેથી અષ્ટકર્મ ઉપશમ આદિ ભાવમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. છ ભાવ જીવને આશ્રિત છે, તેથી તેનો જીવમાં સમાવેશ થાય છે. જીવ જીવસ્તિકાયના ભેદરૂપે છે, તેથી જીવ જીવસ્તિકાયમાં અને જીવસ્તિકાય દ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી સમસ્તદ્રવ્યમાં સમવતરિત થાય છે.

સામાયિકનો સમવતાર :- આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનમાંથી પ્રથમ અધ્યયન 'સામાયિક' પર ચાર અનુયોગ દ્વાર છે. તેમાં પ્રથમ ઉપકમ દ્વાર છે. ઉપકમનો પ્રથમ ભેદ છે આનુપૂર્વી, આનુપૂર્વીના દસ્તભેદમાંથી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમાં સામાયિક સમતરિત થાય છે. નામના ઉચ્ચારણને ઉત્કીર્તન કહેવામાં આવે છે. સામાયિક, ચતુર્વિશંતિસત્તવ વગેરે છ આવશ્યકોના નામનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. સામાયિક, ચતુર્વિશંતિસત્તવ વગેરે છ આવશ્યકોના નામનું ઉચ્ચારણ કરવું તે ઉત્કીર્તન કહેવાય છે. સામાયિક ઉત્કીર્તનનો વિષય હોવાથી તેનો ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમાં સમાવેશ થાય છે.

એક—બે—ત્રણ વગેરે ગણવાની પદ્ધતિને ગણનાનુપૂર્વી કહેવામાં આવે છે. સામાયિકાદિ અધ્યયનોની

ગણના કરી શકાય છે માટે તેનો ગણનાપૂર્વીમાં સમવતાર થાય છે. જ્યારે તે છ અધ્યયનોની પૂર્વનુંપૂર્વીમાં ગણના કરવામાં આવે ત્યારે સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ સ્થાન પર, પશ્ચાનુંપૂર્વીથી ગણના કરતાં છઢા સ્થાનને અને અનાનુંપૂર્વીથી ગણના કરતાં બીજા, ત્રીજા વગેરે સ્થાને હોય છે. આ રીતે આનુંપૂર્વીની અપેક્ષાએ તેનું નિયત સ્થાન રહેતું નથી. વાસ્તવમાં તો તેનું પ્રથમ સ્થાન જ છે.

ઉપકમના બીજા ભેદ 'નામ'ના દસ પ્રકારમાંથી છઢા પ્રકાર, ઔદાયિકાદિ છ ભાવમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે. સામાયિક શુતશાનરૂપ હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં સમવતરિત થાય છે.

ઉપકમના ત્રીજા ભેદ પ્રમાણના ચાર પ્રકારમાંથી સામાયિક ભાવપ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. ભાવપ્રમાણના ગુણ, નય અને સંખ્યા આ ત્રણ પ્રકારમાંથી સામાયિક ગુણપ્રમાણમાં અને સંખ્યાપ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. કેટલાક આચાર્ય નય પ્રમાણમાં પણ સામાયિકને સમવતરિત કરે છે.

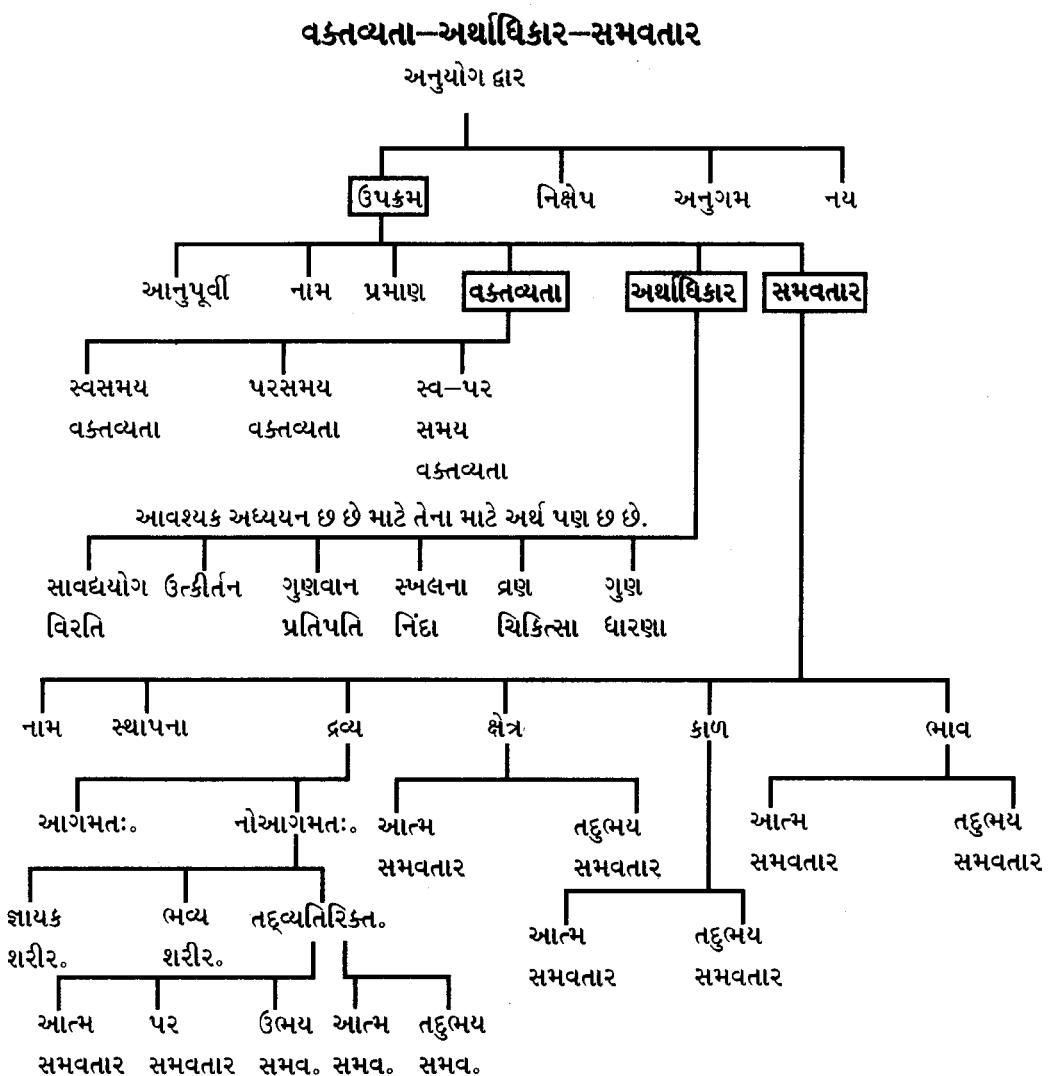
ગુણપ્રમાણમાં જીવગુણ પ્રમાણમાં સામાયિક સમવતરિત થાય છે, અજીવગુણ પ્રમાણમાં નહીં. સામાયિક જીવના ઉપયોગ રૂપ છે, તેથી જીવગુણ પ્રમાણમાં સમાવિષ્ટ છે. જીવગુણ પ્રમાણમાં જ્ઞાન-દર્શન, ચારિત્ર આ ત્રણ ભેદ છે. સામાયિક આ ત્રણોમાં સમવતરિત થાય છે. દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ બંને સામાયિક ચારિત્ર સ્વરૂપ પણ છે તેથી ચારિત્ર પ્રમાણમાં પણ સમવતરિત થાય છે. સમ્યક્ સામાયિક દર્શન પ્રમાણમાં સમવતરિત થાય છે. સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનગુણ પ્રમાણમાં સમવતરિત છે.

જ્ઞાનપ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. સામાયિક આપ્ત ઉપદેશરૂપ છે, તેથી તે આગમ પ્રમાણમાં અંતર્ભાવિત થાય છે. આગમ લૌકિક અને લોકોત્તર બે પ્રકારના છે. તીર્થકર પ્રણીત હોવાથી સામાયિકનો લોકોત્તર આગમમાં સમવતાર થાય છે.

સંખ્યા પ્રમાણના આઠ ભેદમાંથી સામાયિક 'પરિમાણ' નામના પાંચમાં ભેદમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

ઉપકમના ચોથા ભેદરૂપ વક્તવ્યતા બે પ્રકારની છે—સ્વસમય અને તદૃભય વક્તવ્યતા. તે બેમાંથી સામાયિક સ્વસમયવક્તવ્યતામાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ રીતે સામાયિકનો સમવતાર સમજવો. અહીં સમવતાર વર્ણનની પૂર્ણતા સાથે અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર ઉપકમ અધિકારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-33 સંપૂર્ણ ॥

ચોત્રીસમું પ્રકરણ

બીજું અનુયોગદાર - નિક્ષેપ

[અધ્યયન - નિક્ષેપ]

નિક્ષેપના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ણિકખેવે ?

ણિકખેવે તિવિહે પણતો, તં જહા- ઓહળિષ્ફળ્ણે ય ણામળિષ્ફળ્ણે ય સુત્તાલાવગળિષ્ફળ્ણે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નિક્ષેપના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે – (૧) ઓધનિષ્પત્ર નિક્ષેપ, (૨) નામનિષ્પત્ર નિક્ષેપ, (૩) સૂત્તાલાપકનિષ્પત્ર નિક્ષેપ.

વિવેચન :-

ઈછ વસ્તુના નિર્ણય માટે અપ્રકૃત(અપ્રાસંગિક) અર્થનું નિરાકરણ કરી પ્રકૃત(પ્રાસંગિક) અર્થનું વિધાન કરવું તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. પ્રસંગાનુસાર અન્ય અર્થોને દૂર કરી ઉચ્ચિત અર્થને ગ્રહણ કરવો, તેને નિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. નિક્ષેપ એટલે મૂકવું. શબ્દને અનેક અર્થમાંથી ઈચ્છ અર્થમાં મૂકવો તેને નિક્ષેપ કહે છે. જેમ કે 'ઈન્ડ્ર' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિનું નામ ઈન્ડ હોય તો તે ઈન્ડ શબ્દથી ગ્રહણ થાય. ઈન્ડની પ્રતિમા ઈન્ડ કહેવાય, કોઈ વ્યક્તિ ઈન્ડ બનવાની હોય તે ઈન્ડ કહેવાય અને દેવોના અધિપતિ પણ ઈન્ડ કહેવાય છે. "કોઈ કહે ઈન્ડને આ વસ્તુ આપો" ત્યારે દેવોના અધિપતિ ઈન્ડને આપવા ન જવાય. ત્યારે જે વ્યક્તિનું ઈન્ડ નામ હોય તે વ્યક્તિરૂપ અર્થ ગ્રહણ કરી તેને વસ્તુ અપાય. 'રાજકુંવરી ઈન્ડની પૂજા કરશે' તેમ કોઈ કહે ત્યારે વ્યક્તિરૂપ ઈન્ડની વાત નથી પણ પ્રતિમા ઈન્ડની પૂજા, આ અર્થ ગ્રહણ કરાય છે. આ રીતે અપ્રકૃત અર્થને દૂર કરી, પ્રકૃત-ઈછ અર્થના વિધાનને નિક્ષેપ કહે છે.

(૧) ઓધનિષ્પત્ર :- સામાન્યરૂપે અધ્યયન વગેરે શુતનામથી નિષ્પત્ર નિક્ષેપને ઓધનિષ્પત્ર નિક્ષેપ કહે છે.

(૨) નામનિષ્પત્તન :— શુતના જ સામાયિકાદિ વિશેષ નામોથી નિષ્પત્ત નિક્ષેપ, નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૩) સૂત્રાલાપક નિષ્પત્તન :— કરેમિ ભંતે સામાઝયં વગેરે સૂત્રાલાપકથી નિષ્પત્ત નિક્ષેપ સૂત્રાલાપક નિષ્પત્ત નિક્ષેપ કહેવાય છે.

ઓધનિષ્પત્તન નિક્ષેપ :-

૨ સે કિં તં ઓહળિપ્પણે ? ઓહળિપ્પણે ચડવ્બિહે પણતો, તં જહા-
અજ્ઞયણે, અજ્ઞીણે, આએ, ઝવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અધ્યયન, (૨) અક્ષીણ,
(૩) આય, (૪) ક્ષપણા.

વિવેચન :-

સૂત્રમાં ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપનો જે ચાર પ્રકારનો નામોલ્લેખ છે, તે ચારે સામાયિક, ચતુર્વિશતિસ્તવ
વગેરે રૂપ શુત વિશેષના એકાર્થવાચી સામાન્ય નામ છે. જે વાંચવા યોગ્ય હોવાથી અધ્યયન રૂપ છે તેમ
શિષ્યાદિને ભણાવવાથી સૂત્રજ્ઞાન ક્ષીણ થતું નથી માટે અક્ષીણ છે. મુક્તિરૂપ લાભના દાતા હોવાથી તે
'આય' અને કર્મક્ષય કરનાર હોવાથી તે 'ક્ષપણા' છે.

આ રીતે આ અધ્યયન વગેરે શુતના સામાન્ય નામાન્તર હોવાથી 'ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપ છે.'

અદ્યયન નિક્ષેપ :-

૩ સે કિં તં અજ્ઞયણે ? અજ્ઞયણે ચડવ્બિહે પણતો, તં જહા- ણામજ્જયણે
ઠવણાજ્જયણે દવ્વાજ્જયણે ભાવજ્જયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અધ્યયનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામ અધ્યયન, (૨) સ્થાપના
અધ્યયન, (૩) દ્રવ્ય અધ્યયન (૪) ભાવ અધ્યયન.

વિવેચન :-

પ્રરૂપણ માટે ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકારના નિક્ષેપથી વર્ણન કરવું તેવો સિદ્ધાન્ત છે. વધુમાં વધુ

૧૦ પ્રકારે નિક્ષેપ કરાય છે પરંતુ અહીં વસ્તુને ચાર પ્રકારે નિક્ષિપ્ત કરવામાં આવી છે. કમથી તેની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર કરશે.

નામ સ્થાપના અધ્યયન :-

૪ ણામ-દૃવણાઓ પુષ્વવળિણયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના અધ્યયનનું સ્વરૂપ પૂર્વ પ્રકરણમાં વર્ણિત નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય અધ્યયન :-

૫ સે કિં તં દવ્વજ્ઞયણે ? દવ્વજ્ઞયણે દુવિહે પણણતે, તં જહા- આગમાઓ ય ણોઆગમાઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્યઅધ્યયનના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન અને નોઓગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન.

૬ સે કિં તં આગમાઓ દવ્વજ્ઞયણે ?

આગમાઓ દવ્વજ્ઞયણે- જસ્સ ણં અજ્ઞયણે ત્તિ પયં સિકિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ જાવઇયા અણુવત્તા આગમાઓ તાવઇયાં દવ્વજ્ઞયણાં । એવમેવ વવહારસ્સ વિ । સંગહસ્સ ણં એગો વા અણેગો વા તં ચેવ ભાણિયવ્વ જાવ સે તં આગમાઓ દવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણે 'અધ્યયન' આ પદને શીખી લીધું છે, પોતાના હૃદયમાં સ્થિર, જિત, ભિત, પરિજિત, કર્યું છે યાવત્ત જેટલા ઉપયોગથી શૂન્ય છે તેટલા આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન છે, ત્યાં સુધીનો પાઠ અહીં પૂર્વવત્ત જાણવો. વ્યવહારનયનો પણ તે જ મત છે. સંગ્રહનયના મતે એક અથવા અનેક ઉપયોગ શૂન્ય આત્માઓ એક આગમતઃ દ્રવ્ય અધ્યયન રૂપ છે વગેરે સમગ્ર વર્ણન આગમતઃ દ્રવ્યઆવશ્યકના વર્ણન પ્રમાણે જાણવું. આ આગમતઃ દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

૭ સે કિં તં ણોઆગમાઓ દવ્વજ્ઞયણે ?

ણોઆગમાઓ દવ્વજ્ઞયણે તિવિહે પણણતે, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વજ્ઞયણે,

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે, જાણયસરીરભવિયસરીરવિકિરિતે દવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમથી દ્રવ્ય અધ્યયનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) શાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયન, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અધ્યયન (૩) શાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અધ્યયન.

૮ સે કિં તં જાણગસરીરદવ્વજ્ઞયણે ?

જાણગસરીરદવ્વજ્ઞયણે- અજ્ઞયણપયત્થાહિગારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગત- ચુય-ચઙ્ગય-ચત્તદેહં જાવ અહો ! ણ ઇમેણં સરીરસમુસ્સએણં અજ્ઞયણે ત્તિ પયં આઘવિયં જાવ ઉવદંસિયં તિ । જહા કો દિદૃંતો ? અયં ઘયકુંભે આસી, અયં મહુકુંભે આસી । સે તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયકશરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અધ્યયન પદના અર્થાધિકારના શાતા—જાણકારના વ્યપગત ચૈતન્ય, ચ્યુત, ચ્યાવિત કે ત્યક્તદેહને જોઈ યાવત્ અહો ! આ શરીરરૂપ પુદ્ગલ સંઘાતે આ 'અધ્યયન' પદનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું યાવત્ ઉપદર્શિત કર્યું હતું.

આ વિષયમાં કોઈ દાખાંત છે ? હા, ઘડામાંથી ઘી કે મધ કાઢી લીધા પછી પણ આ ઘીનો ઘડો કે આ મધનો ઘડો હતો, તેવો પ્રયોગ થાય છે. આ શાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

૯ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે ?

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે- જે જીવે જોણીજમ્મણણિકખંતે ઇમેણં ચેવ આદત્તએણં સરીરસમુસ્સએણં જિણદિદૃણં ભાવેણં અજ્ઞયણે ત્તિ પયં સેયકાલે સિકિખસ્સઇ ણ તાવ સિકિખઇ । જહા કો દિદૃંતો ? અયં ઘયકુંભે ભવિસ્સઇ, અયં મહુકુંભે ભવિસ્સઇ । સે તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જન્મ સમયે જે જીવે યોનિસ્થાન છોડી દીધું છે અને આ પ્રાપ્ત શરીર સમુદ્દરા જિનોપદિષ્ટ ભાવાનુસાર 'અધ્યયન' આ પદને જે શીખશે પરંતુ વર્તમાનમાં શીખી રહ્યા નથી તેવા બાળકનું આ શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવાય છે.

તે માટે કોઈ દાખાંત છે ? હા, જેમ કોઈ ઘડામાં ઘી કે મધ ભરવાનું હોય તે ઘડાને વર્તમાનમાં ઘી નો

ઘડો કે મધનો ઘડો કહેવો, આવું ભવ્યશરીર દ્વય અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે.

૧૦ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરત્તે દવ્વજ્ઞયણે ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિરત્તે દવ્વજ્ઞયણે પત્તય-પોત્થયલિહિયં । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરત્તે દવ્વજ્ઞયણે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞયણે । સે તં દવ્વજ્ઞયણે ।

શાસ્ત્રાર્થ :- પત્તય = પત્ર, પાના પોત્થયલિહિય = પુસ્તકમાં લખેલ.

ભાવાર્થ :- પત્ર પાના અથવા પુસ્તકમાં લખેલ અધ્યયનને જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્વય અધ્યયન કહે છે. આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્વય અધ્યયનનું વર્ણન છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્વય અધ્યયન તેમજ દ્વય અધ્યયનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં દ્વય અધ્યયનનું વર્ણન સૂત્રકારે કર્યું છે. તેનું વિવેચન દ્વય આવશ્યકની જેમ જ અહીં જાણવું.

ભાવ અદ્યયન :-

૧૧ સે કિં તં ભાવજ્ઞયણે ? ભાવજ્ઞયણે દુવિહે પણત્તે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ અધ્યયનના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આગમત: ભાવ અધ્યયન (૨) નો આગમત: ભાવ અધ્યયન.

૧૨ સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઞયણે ? આગમઓ ભાવજ્ઞયણે જાણએ ઉવત્તે । સે તં આગમઓ ભાવજ્ઞયણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમત: ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે અધ્યયનના અર્થને જાણતા પણ હોય અને તેમાં ઉપયોગયુક્ત પણ હોય તેને આગમત: ભાવ અધ્યયન કહે છે.

૧૩ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞયણે ? ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞયણે-

અજ્જણપ્પસ્સાડણયણં, કમ્માણં અવચાઓ ઉવચિયાણં ।
અણુવચાઓ ય ણવાણં, તમ્હા અજ્જણયણમિચ્છંતિ ॥૧૨૫॥

સે તં ણોઆગમાઓ ભાવજ્જણયણે । સે તં ભાવજ્જણયણે । સે તં અજ્જણયણે ।

શાલાર્થ :- અજ્જણપ્પસ્સાડણયણં = અધ્યાત્માનયન-અધ્યાત્મ એટલે ચિત અને આનયન એટલે લગાડવું. તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક વગેરે અધ્યયનમાં ચિત લગાડવું (તેથી), કમ્માણં = કર્માના, અવચાઓ = અપચય-ક્ષય થવાનું, નિર્જરાનું, ઉવચિયાણં = પૂર્વ બાંધેલા, અણુવચાઓ = બંધ જ ન થવા દેવો, ણવાણં = નવા કર્માનું તમ્હા = તેથી, અજ્જણયણમિચ્છંતિ = અધ્યયનને ઈચ્છે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ ભાવઅધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાયિક આદિ અધ્યયનમાં ચિત લગાડવાથી, પૂર્વ ઉપાર્જિત કર્માનો ક્ષય-નિર્જરા અને નવીન કર્મબંધ અટકે છે. આ રીતે સંવરનું કારણ હોવાથી સાધકો અધ્યયનની અભિલાષા કરે છે. આવું નોઆગમતઃ ભાવઅધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ભાવ અધ્યયન, અધ્યયન ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં આગમતઃ અને નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. તેમાં આગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ આવશ્યકની જેમ જ છે પરંતુ નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનમાં અહીં કંઈક વિશેષતા છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક આદિ અધ્યયનના ભાવોમાં તલ્લીન થઈ અથવા સામાયિકાદિના આચરણમાં તલ્લીન થઈ જીવ પૂર્વ કર્માની નિર્જરા અને આગામી કર્માના આશ્રવનો નિરોધ કરે છે. તે નોઆગમથી ભાવ અધ્યયનરૂપ છે. અહીં નોઆગમતઃના લૌકિક, લોકોતીર વગેરે ભેદ-પ્રભેદ કર્યા નથી. આ રીતે ભેદ વિના જ નોઆગમતઃ ભાવ અધ્યયનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું તેમજ અધ્યયન નિક્ષેપની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

॥ પ્રકરણ-૩૪ સંપૂર્ણ ॥

પાંત્રીસમું પ્રકરણ

અક્ષીણ આય ક્ષપણા નિક્ષેપ

અક્ષીણ ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપ :-

૧ સે કિં તં અજ્ઞીણે ? અજ્ઞીણે ચડવિહે પણતો, તં જહા- ણામજ્ઞીણે ઠવણજ્ઞીણે દવ્વજ્ઞીણે ભાવજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અક્ષીણ ઓધનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અક્ષીણના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય (૪) ભાવ [શિષ્ય પ્રશિષ્યના ક્રમથી ભણવા-ભણવવાની પરંપરા ચાલુ રહેવાથી શુતનો ક્યારે ય ક્ષય થતો નથી, તેથી શુત અક્ષીણ કહેવાય છે.]

નામસ્થાપના અક્ષીણ :-

૨ ણામ-ઠવણાઓ પુન્વવળણયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના અક્ષીણનું સ્વરૂપ નામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય અક્ષીણ :-

૩ સે કિં તં દવ્વજ્ઞીણે ? દવ્વજ્ઞીણે દુવિહે પણતો, તં જહા- આગમાઓ ય ણોઆગમાઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય અક્ષીણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- આગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણ અને નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણ.

૪ સે કિં તં આગમાઓ દવ્વજ્ઞીણે ?

આગમાઓ દવ્વજ્ઞીણે જસ્સ ણં અજ્ઞીણે ત્તિ પયં સિવિન્હયં ઠિયં જિયં

મિયં પરિજિયં તં ચેવ જહા દવ્વજ્જયણે તહા ભાળિયવ્બં, જાવ સે તં આગમઓ દવ્વજ્જીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અક્ષીણપદ જેણે શીખી લીધું છે, સ્થિર, જિત, મિત, પરિજિત કર્યું છે વગેરે જેમ દ્રવ્ય અધ્યયનના પ્રસંગે કહું છે, તેમ અહીં પણ સમજવું યાવત્તુ તે આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણ છે.

૫ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્જીણે ?

ણોઆગમઓ દવ્વજ્જીણે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વજ્જીણે ભવિયસરીરદવ્વજ્જીણે જાણયસરીરભવિયસરીરવિનિત્તે દવ્વજ્જીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે – (૧) શાયકશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, (૩) શાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ.

૬ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વજ્જીણે ?

જાણયસરીરદવ્વજ્જીણે— અજ્જીણપયત્થાહિકારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય- ચુય-ચિય-ચત્તદેહં જહા દવ્વજ્જયણે તહા ભાળિયવ્બં, જાવ સે તં જાણયસરીર- દવ્વજ્જીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયકશરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અક્ષીણપદના અર્થને જાણનાર-શાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત દેહ વગેરે દ્રવ્ય અધ્યયનમાં વર્ણન કર્યું છે, તેવું અહીં પણ જાણવું યાવત્તુ આવું શાયકશરીર નોઆગમતઃ દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ છે.

૭ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વજ્જીણે ?

ભવિયસરીરદવ્વજ્જીણે— જે જીવે જોણીજમ્મણણિક્ખંતે જહા દવ્વજ્જયણે, જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વજ્જીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે યોનિસ્થાનને છોડી જન્મને પ્રાપ્ત કર્યો છે વગેરે વર્ણન દ્રવ્ય અધ્યયનની જેમ જાણવું યાવત્તુ આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય અક્ષીણની વક્તવ્યતા છે.

૮ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરત્તે દવ્વજ્ઞીણે ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિરત્તે દવ્વજ્ઞીણે સવ્વાગાસસેઢી । સે તં જાણયસરીર ભવિયસરીર વિરત્તે દવ્વજ્ઞીણે । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞીણે । સે તં દવ્વજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાયકશરીર ભવયશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સર્વાકાશશ્રેષ્ઠી, શાયકશરીર—ભવયશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ રૂપ છે. આ નોઆગમતઃ દ્રવ્ય અક્ષીણનું વર્ણન છે. આ રીતે દ્રવ્ય અક્ષીણનું કથન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય અક્ષીણનું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયન અને દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણો જ છે. તેથી સૂત્રકારે પૂર્વોક્ત સૂત્રથી તેનું સ્વરૂપ જાણવા ભલામણ કરી છે.

તદ્વયતિરિક્તમાં સર્વાકાશ શ્રેષ્ઠી દર્શાવી છે. કુમબદ્વ એક—એક પ્રદેશની પંક્તિને શ્રેષ્ઠી કહે છે. લોક—અલોકરૂપ અનંતપ્રદેશી સર્વ આકાશ દ્રવ્યની શ્રેષ્ઠીમાંથી પ્રતિસમયે એક—એક આકાશ પ્રદેશ બહાર કાઢવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી—અવસર્પિણી કાળ વ્યતીત થવા છતાં તે શ્રેષ્ઠી ક્ષીણ થતી નથી. તેથી ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણમાં સર્વાકાશની શ્રેષ્ઠીનું ગ્રહણ કર્યું છે.

ભાવઅક્ષીણ :-

૯ સે કિં તં ભાવજ્ઞીણે ? ભાવજ્ઞીણે દુવિહે પણત્તે, તં જહા- આગમાઓ ય ણોઆગમાઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભાવ અક્ષીણના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

૧૦ સે કિં તં આગમાઓ ભાવજ્ઞીણે ? આગમાઓ ભાવજ્ઞીણે જાણએ ઉવડત્તે । સે તં આગમાઓ ભાવજ્ઞીણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જે શાયક(જાતા) ઉપયોગયુક્ત છે, જે જાણો છે અને ઉપયોગ સહિત છે, તે આગમતઃ ભાવ અક્ષીણ છે.

૧૧ સે કિં તં ણોઆગમાઓ ભાવજ્ઞીણે । ણોઆગમાઓ ભાવજ્ઞીણે-

જહ દીવા દીવસયં પછ્પએ, દિપ્પએ ય સો દીવો ।
દીવસમા આયરિયા, દિપંતિ, પરં ચ દીર્વંતિ ॥૧૨૬॥

સે તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞીણે । સે તં ભાવજ્ઞીણે । સે તં અજ્ઞીણે ।

શાલાર્થ :- જહ = જેમ, દીવા = દીપકથી, દીવસતં = સેંકડો દીપક, પછ્પએ = પ્રજ્વલિત કરાય છે, દિપ્પએ = પ્રજ્વલિત રહે છે, સો દીવો = તે દીપક (અન્યને પ્રજ્વલિત કરનાર), દીવસમા = દીપક સમાન, આયરિયા = આચાર્ય, દિપંતિ = જ્ઞાનથી પ્રકાશિત રહે છે, પરં = અન્યને, દીર્વંતિ = જ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— જેમ એક દીપક સેંકડો દીપકોને પ્રજ્વલિત કરે છે અને પોતે પણ પ્રદીપ રહે છે, તેમ આચાર્ય સ્વયં દીપક સમાન દેદીઘમાન છે અને અન્ય-શિષ્યવર્ગને દેદીઘમાન કરે છે, તે નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણ છે.

આ નોઆગમતઃ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે ભાવ અક્ષીણ અને અક્ષીણની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

આગમતઃ ભાવ અક્ષીણમાં જ્ઞાતાના ઉપયોગને ગ્રહણ કર્યો છે. શુતકેવળીનો શુતઉપયોગ અંતમુહૂર્ત કાલીન હોવા છતાં તેની અનંત પર્યાય છે. તેમાંથી પ્રતિસમયે એક-એક પર્યાયનો અપહાર કરવામાં આવે તો પણ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળમાં તેનો ક્ષય થાય નહીં, તેથી તેને આગમતઃ ભાવ અક્ષીણ કહે છે.

નોઆગમતઃ અક્ષીણમાં નિર્દિષ્ટ આચાર્યના ઉદાહરણનો આશય એ છે કે આચાર્ય દ્વારા શુત પરંપરા નિરંતર રહે છે, શુત પરંપરા કીણ થતી નથી, તે જ ભાવ અક્ષીણતા છે.

આય ઓદ્ઘનિષ્પણ નિક્ષેપ :-

૧૨ સે કિં તં આએ ? આએ ચ઱્ચિહે પણણતે, તં જહા- ણામાએ ઠવણાએ દવ્વાએ ભાવાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આયના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામ આય, (૨) સ્થાપના આય, (૩) દ્રવ્ય આય (૪) ભાવ આય.

વિવેચન :-

અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થાય, લાભ થાય તેને 'આય' કહેવામાં આવે છે. તેના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે.

નામ-સ્થાપના આય

૧૩ નામ-ઠવણાઓ પુષ્ટભણિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ આય અને સ્થાપના આયનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્તનામ-સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય આય :-

૧૪ સે કિં તં દવ્વાએ ? દવ્વાએ દુવિહે પણણતે, તં જહા- આગમાઓ ય ણોઆગમાઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દ્રવ્ય આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

૧૫ સે કિં તં આગમાઓ દવ્વાએ ?

જસ્સ ણં આએ ત્તિ પયં સિક્ખિખયં ઠિયં જાવ અણુવાઓગો દવ્વમિતિ કટૂઠ, જાવ જાવઇયા અણુવાત્તા આગમાઓ તાવઇયા તે દવ્વાયા, જાવ સે તં આગમાઓ દવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમતઃ દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણે 'આય' પદના અર્થને શીખી લીધા છે; સ્થિર, ભિત વગેરે કર્યા છે યાવત્ ઉપયોગ શૂન્ય હોવાથી દ્રવ્યરૂપ છે યાવત્ જેટલા ઉપયોગ રહિત આત્મા તેટલા આગમ દ્રવ્ય આય જાણવા.(આ નૈગમ-વ્યવહારની માન્યતા છે.) યાવત્ આ આગમથી દ્રવ્ય આયનું વર્ણન છે.

૧૬ સે કિં તં ણોઆગમાઓ દવ્વાએ ?

ણોઆગમાઓ દવ્વાએ તિવિહે પણણતે, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વાએ ભવિય- સરીરદવ્વાએ જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) શાયક શરીર દ્રવ્ય

ઉત્તર- નોઆગમતઃ દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) શાયક શરીર દ્રવ્ય

આય, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આય, (૩) શાયક શરીર-ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આય.

૧૭ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વાએ ?

જાણયસરીરદવ્વાએ- આયપયત્થાહિકારજાણગસ્સ જં સરીરગં વવગય-ચુય-ચાવિય-ચત્તદેહં સેસં જહા દવ્વજ્ઞયણે, જાવ સે તં જાણયસરીરદવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શાયકશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- 'આય' પદના અર્થ-અવિકારના જ્ઞાતા, વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત દેહ વગેરે વક્તવ્યતા દ્રવ્ય અધ્યયનની જેવી જ છે. આ શાયકશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ છે.

૧૮ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વાએ ?

ભવિયસરીરદવ્વાએ- જે જીવે જોળીજમ્મણણિકખંતે સેસં જહા દવ્વજ્ઞયણે, જાવ સે તં ભવિયસરીરદવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે જીવ સમય પૂર્ણ થતાં યોનિનો ત્યાગ કરી જન્મને પ્રાપ્ત વગેરે વર્ણન ભવ્યશરીર દ્રવ્યઅધ્યયનના વર્ણનની સમાન જાણવું. આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ છે.

૧૯ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વાએ ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વાએ તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- લોઇએ, કુપ્પાવયણિએ, લોગુત્તરિએ ।

ભાવાર્થ :- શાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવાચનિક (૩) લોકોત્તર.

૨૦ સે કિં તં લોઇએ ? લોઇએ તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે, મીસાએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તદ્વયતિરિક્ત લૌકિક દ્રવ્ય આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- લૌકિક દ્રવ્ય આયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. સચિત, અચિત અને મિશ્ર.

૨૧ સે કિં તં સચિત્તે ?

સચિત્તે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- દુપયાણં ચડપ્પયાણં અપયાણં । દુપયાણં

દાસાણં, દાસીણં; ચડપ્પયાળં આસાણં, હત્થીણં; અપયાળં અંબાણં અંબાડગાળં આએ । સે તં સચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સચિત્ત લૌકિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સચિત્ત લૌકિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે (૧) દ્વિપદ આય, (૨) ચતુર્ષપદ આય, (૩) અપદ આય. દાસ-દાસીઓની પ્રાપ્તિને દ્વિપદ આય, અશ્વ, હાથીની પ્રાપ્તિને ચતુર્ષપદ આય અને આંખા-આંખલીના વૃક્ષ આદિની પ્રાપ્તિને અપદ આય કહે છે. આ રીતે સચિત્ત આયનું સ્વરૂપ જાણવું.

૨૨ સે કિં તં અચિત્તે ?

અચિત્તે- સુવર્ણ-રયય-મળિ-મોત્તિય-સંખ-સિલપ્પવાલ-રત્તરયણાણં [સંત- સાવએજ્જસ્સ] આયે । સે તં અચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અચિત્ત આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સોના, ચાંદી, મણિ-મોતી, શંખ, શિલ, પ્રવાલ, રક્તરત્ન વગેરે સારવાન દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ અચિત્ત આય કહેવાય છે.

૨૩ સે કિં તં મીસએ ?

મીસએ- દાસાણં દાસીણં આસાણં હત્થીણં સમાભરિયાઉજ્જાલંકિયાણં આયે । સે તં મીસએ । સે તં લોઇએ ।

શાલ્દાર્થ :- સમાભરિય = ભૂષિત, અલંકૃત, સજિજીત, આઉજ્જાલંકિયાણ = આયુધ અને આભૂષણોથી, આભૂષણાલંકારથી, વાદ્ય અને અલંકારોથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર (સચિત્ત-અચિત્ત ઉભયરૂપ) આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અલંકાર તથા વાદ્યથી વિભૂષિત દાસ, દાસીઓ, ઘોડા, હાથીઓ વગેરેની પ્રાપ્તિને મિશ્ર આય કહે છે.

૨૪ સે કિં તં કુપ્પાવયળિએ ?

કુપ્પાવયળિએ તિવિહે પળણતે, તં જહા- સચિત્તે, અચિત્તે, મીસએ ય । તિળિણ વિ જહા લોઇએ, જાવ સે તં કુપ્પાવયળિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કુપ્પાવયળિણ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- કુપ્પાવયળિણ આયના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર, આ ત્રણેનું વર્ણન

લૌકિક આયના ત્રણ બેદ પ્રમાણો જ જાણવું. આ કુપ્રાવાચનિક આય છે.

૨૫ સે કિં તં લોગુતરિએ ? લોગુતરિએ તિવિહે પણતે, તં જહા- સચિત્તે અચિત્તે મીસએ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લોકોતારિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- લોકોતારિક આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે – સચિત, અચિત અને મિશ્ર.

૨૬ સે કિં તં સચિત્તે ? સચિત્તે- સીસાણ સિસ્સણિયાણ આયે । સે તં સચિત્તે।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સચિત લોકોતારિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શિષ્ય, શિષ્યાની પ્રાપ્તિ લોકોતારિક આય કહેવાય છે. આ સચિત આયનું સ્વરૂપ છે.

૨૭ સે કિં તં અચિત્તે ? અચિત્તે- પડિગગહાણ વત્થાણ કંબલાણ પાયપુંછણાણ આએ । સે તં અચિત્તે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અચિત લોકોતારિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પાત્ર, વસ્ત્ર, કંખલ, પ્રાદપ્રોચ્છન વગેરેની પ્રાપ્તિ તે અચિત આય છે. આ અચિત આયનું સ્વરૂપ છે.

૨૮ સે કિં તં મીસએ ? મીસએ- સીસાણ સિસ્સણિયાણ સભંડોવકરણાણ આયે । સે તં મીસએ । સે તં લોગુતરિએ । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તે દવ્વાએ । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વાએ । સે તં દવ્વાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મિશ્ર લોકોતારિક આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભંડોપકરણ સહિત શિષ્ય-શિષ્યાઓના લાભને મિશ્ર લોકોતારિક આય કહે છે. આ મિશ્ર આયનું સ્વરૂપ છે, આ રીતે જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત આય, નોઆગમતઃ આય અને દ્રવ્ય આયનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપનો ત્રીજો પ્રકાર આય છે આ સૂત્રોમાં તેનો વિચાર નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યથી કરવામાં આવ્યો છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય આયમાં જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર સુધીનું સ્વરૂપ વર્ણન દ્રવ્ય આવશ્યક પ્રમાણો જ છે. ઉભયવ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્ય આયના લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોતાર

એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. પુનઃ તે ત્રણેયના સચિત, અચિત અને મિશ એવા ત્રણ ભેદ કર્યા છે. જે મૂળ પાઠથી અને ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ભાવ આય :-

૨૯ સે કિં તં ભાવાએ ? ભાવાએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવ આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી (૨) નોઆગમથી.

૩૦ સે કિં તં આગમઓ ભાવાએ ? આગમઓ ભાવાએ જાણએ ઉવડતે । સે તં આગમઓ ભાવાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- 'આય' પદના જ્ઞાતા, તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવ આય કહેવાય છે. આગમથી ભાવ આયનું આ સ્વરૂપ છે.

૩૧ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવાએ ? ણોઆગમઓ ભાવાએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- પસત્થે ય અપ્પસત્થે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી ભાવ આયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત.

૩૨ સે કિં તં પસત્થે ? પસત્થે તિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- ણાણાએ દંસણાએ ચરિત્તાએ । સે તં પસત્થે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવ આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવ આયના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાન આય, (૨) દર્શન આય (૩) ચારિત્ર આય.

૩૩ સે કિં તં અપસત્થે ?

અપસત્થે ચર્ચિવિહે પણ્ણતે, તં જહા- કોહાએ માણાએ માયાએ લોભાએ । સે તં અપસત્થે । સે તં ણોઆગમઓ ભાવાએ । સે તં ભાવાએ । સે તં આયે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવઆયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— અપ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવઆયના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કોધ આય, (૨) માન આય, (૩) માયા આય (૪) લોભ આય. આ અપ્રશસ્તનું ભાવ આય સ્વરૂપ છે. આ રીતે નોઆગમથી આય, ભાવ આય અને આયની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ મોક્ષનું કારણ બને છે, તે આત્મિક ગુણરૂપ હોવાથી પ્રશસ્ત આય કહેવાય છે અને કોધાદિની પ્રાપ્તિ સંસારનું કારણ છે તથા આત્માની વૈભાવિક પરિણાતિ છે માટે તે અપ્રશસ્ત આય કહેવાય છે.

ક્ષપણ અંગનિષ્પત્તિ નિક્ષેપ :-

૩૪ સે કિં તં ઝવણા ? ઝવણા ચર્ચિહા પણત્તા, તં જહા- ણામજ્ઞવણા ઠવણજ્ઞવણા દવ્વાજ્ઞવણા ભાવજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ક્ષપણા ચાર પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નામ ક્ષપણા, (૨) સ્થાપના ક્ષપણા, (૩) દ્રવ્ય ક્ષપણા (૪) ભાવ ક્ષપણા.

નામ સ્થાપના ક્ષપણા :-

૩૫ ણામ-ઠવણાઓ પુષ્વભળિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના ક્ષપણાનું વર્ણન પૂર્વ કથિત, નામ સ્થાપના આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

દ્રવ્ય ક્ષપણા :-

૩૬ સે કિં તં દવ્વાજ્ઞવણા ? દવ્વાજ્ઞવણા દુવિહા પણત્તા, તં જહા- આગમાઓ ય ણોઆગમાઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— દ્રવ્યક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— દ્રવ્યક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા (૨) નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા.

૩૭ સે કિં તં આગમાઓ દવ્વાજ્ઞવણા ?

આગમઓ દવ્વજ્ઞવણા- જસ્સ ણ ઝવણેતિ પયં સિકિખયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં, સેસં જહા દવ્વજ્ઞયણે તહા ભાળિયવ્બં, જાવ સે તં આગમઓ દવ્વજ્ઞ- વણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જેણો 'ક્ષપણા' પદને શીખી લીધું છે, સ્થિર, જિત, મિત અને પરિજિત કર્યું છે વગેરે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયનની સમાન જાણવું. યાવત્ આ આગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા છે.

૩૮ સે કિં તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞવણા ?

ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞવણા તિવિહા પણ્ણતા, તં જહા- જાણયસરીરદવ્વજ્ઞવણા ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞવણા જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી દ્રવ્યક્ષપણાના ત્રણ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) શાયક શરીર દ્રવ્યક્ષપણા, (૨) ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા (૩) શાયક શરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણા.

૩૯ સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞવણા ?

જાણયસરીરદવ્વજ્ઞવણા- ઝવણાપયત્થાહિકાર જાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય-ચુય-ચાવિય-ચત્તદેહં, સેસં જહા દવ્વજ્ઞયણે, જાવ સે તં જાણયસરીરદવ્વજ્ઞ- વણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શાયકશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- શાયકશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું આ સ્વરૂપ છે- 'ક્ષપણા' પદના અર્થને જાણનાર જાતાનું વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત, ત્યક્ત શરીર છે, વગેરે વર્ણન દ્રવ્યઅધ્યયન પ્રમાણે જાણવું. યાવત્ આ શાયક શરીર દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ છે.

૪૦ સે કિં તં ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞવણા ?

ભવિયસરીરદવ્વજ્ઞવણા- જે જીવે જોણિજમણણિકખંતે આયત્તએણ જિણદિટ્ટેણ ભાવેણ જ્ઞવણ ત્તિ પયં સેયકાલે સિકિખસ્સઇ, ણ તાવ સિકિખઇ । કો દિટુંતો? જહા અયં ઘયકુંબે ભવિસ્સઇ, અયં મહુકુંબે ભવિસ્સઇ । સે તં ભવિયસરીર- દવ્વજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભવ્યશરીર દ્રવ્યક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— સમય પૂર્ણ થતાં જે જીવે જન્મધારણ કર્યો છે, તેવો તે જીવ પ્રાપ્ત શરીર દ્વારા જિનોપદિષ્ટ ભાવ અનુસાર ક્ષપણા પદને શીખશે, વર્તમાનમાં શીખતો નથી, તેવું આ શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા કહેવાય છે.

તેના માટે દાખાંત છે ? હા, જે ઘડામાં વર્તમાનમાં ધી કે મધ્ય ભર્યું નથી પણ ભવિષ્યમાં તેમાં ધી કે મધ્ય ભરવાની અપેક્ષાએ અત્યારે તેને ધીનો કે મધ્યનો ઘડો કહેવો. આ ભવ્યશરીર દ્રવ્ય ક્ષપણા છે.

૪૧ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વજ્ઞવણા ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વજ્ઞવણા- જહા જાણયસરીરભવિયસરીર-વિરિત્તે દવ્વાએ તહા ભાણિયવ્વા જાવ સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિરિત્તા દવ્વજ્ઞવણા । સે તં ણોઆગમઓ દવ્વજ્ઞવણા । સે તં દવ્વજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આય જેવું જ સ્વરૂપ ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણાનું જ્ઞાણવું અર્થાતું લૌકિક, કુપ્રાવાચનિક, લોકોત્તરિક આવા ત્રણ ભેદ અને તે પ્રત્યેકના સચિત, અચિત, મિશ્ર તેવા પુનઃ ત્રણ ત્રણ ભેદ જ્ઞાણવા. આ સ્વરૂપે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ક્ષપણા છે. આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્ય ક્ષપણા અને દ્રવ્ય ક્ષપણાનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

ભાવક્ષપણા :-

૪૨ સે કિં તં ભાવજ્ઞવણા ? ભાવજ્ઞવણા દુવિહા પણ્ણતા, તં જહા-આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ભાવક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણો છે— (૧) આગમથી ભાવક્ષપણા, (૨) નોઆગમથી ભાવક્ષપણા.

૪૩ સે કિં તં આગમઓ ભાવજ્ઞવણા ? આગમઓ ભાવજ્ઞવણા- જ્ઞવણા-પયત્થાહિકારજાણએ ઉવડત્તે । સે તં આગમઓ ભાવજ્ઞવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આગમથી ભાવ ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— 'ક્ષપણા' આ પદના અર્થના ઉપયોગવાન જ્ઞાતા આગમથી ભાવક્ષપણા છે. આ આગમથી

ભાવ ક્ષપણાનું સ્વરૂપ છે.

૪૪ સે કિં તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞવણા ? ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞવણા દુવિહા પણત્તા, તં જહા- પસત્થા ય અપ્પસત્થા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમતઃ ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમતઃ ભાવક્ષપણાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પ્રશસ્ત, (૨) અપ્રશસ્ત.

૪૫ સે કિં તં પસત્થા ?

પસત્થા ચતુર્ભિહા પણત્તા, તં જહા- કોહજ્ઞવણા માણજ્ઞવણા માયજ્ઞવણા લોભજ્ઞવણા । સે તં પસત્થા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કોઈક્ષપણા, (૨) માનક્ષપણા, (૩) માયાક્ષપણા, (૪) લોભક્ષપણા.

૪૬ સે કિં તં અપ્પસત્થા ?

અપ્પસત્થા તિવિહા પણત્તા, તં જહા- ણાણજ્ઞવણા દંસણજ્ઞવણા ચરિત્ત-જ્ઞવણા । સે તં અપ્પસત્થા । સે તં ણોઆગમઓ ભાવજ્ઞવણા । સે તં ભાવજ્ઞ- વણા । સે તં જ્ઞવણા । સે તં ઓહળિપ્પણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અપ્રશસ્ત ભાવક્ષપણાના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જ્ઞાનક્ષપણા- જ્ઞાનનોક્ષય, (૨) દર્શનક્ષપણા- દર્શનનો ક્ષય (૩) ચારિત્રક્ષપણા- ચારિત્રનો ક્ષય. આ અપ્રશસ્ત ક્ષપણા છે. આ રીતે નોઆગમથી ભાવક્ષપણા, ભાવક્ષપણા, ક્ષપણા અને ઓધ નિષ્પત્ત નિષેખનું સંપૂર્ણ વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

કર્મ નિર્જરા, ક્ષય અથવા અપચયને ક્ષપણા કહે છે. નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યક્ષપણા નામાદિ 'આય' પ્રમાણે છે. માટે સૂત્રમાં તે જોવાની ભલામણ (અતિદેશ) છે. પરંતુ ઉભયવ્યતિરિક્ત નોઆગમ લૌકિક દ્રવ્ય આયમાં સચિત-હાથી, ઘોડા, દાસ, દાસીની પ્રાપ્તિ કરી છે. તો અહીં તે દાસ, દાસી, હાથી, ઘોડા વગેરેનું દૂર થવું-નષ્ટ થવું, ક્ષય થવો, તેમ અર્થ કરવો. કારણ કે ક્ષપણા, આયથી પ્રતિપક્ષી(વિરોધી) અર્થ ધરાવે છે.

કેટલીક પ્રતોમાં ભાવક્ષપણાના વર્ણનમાં પ્રશસ્ત નોઆગમથી ભાવક્ષપણામાં જ્ઞાનાદિ ત્રણને પ્રશસ્ત અને કોધાદિ ચારને અપ્રશસ્ત બતાવ્યા છે. તે લિપિ દોષ આદિ કારણથી સમજવા.

અહીં કોધાદિ કખાયના ક્ષયને પ્રશસ્ત માનવાનું કારણ એ છે કે કોધાદિ સંસારના કારણ છે. કોધાદિના ક્ષયથી સંસાર પરિભ્રમણ અટકે છે માટે કોધાદિના ક્ષયને પ્રશસ્ત કહ્યો છે. જ્ઞાનાદિ આત્માના ગુણ છે. આ આત્મગુણોની ક્ષીણતા સંસારનું કારણ છે, તેથી જ્ઞાનાદિની ક્ષપણા અપ્રશસ્ત છે. અહીં પ્રશસ્ત—અપ્રશસ્ત વિશેષણ ક્ષપણાના જ છે. આ રીતે ઓઘનિષ્પત્ત નિકેપનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

॥ પ્રકરણ-૩૫ સંપૂર્ણ ॥

છત્રીસમું પ્રકરણ

સામાયિક રૂપ નામ નિષ્પત્તન નિક્ષેપ

નામ નિષ્પત્તન સામાયિકના પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં ણામણિપ્ફળણે ?

ણામણિપ્ફળણે સામાઇએ । સે સમાસઓ ચતુભ્વિહે પણતો, તં જહાણામસામાઇએ ઠવણાસામાઇએ, દવ્વસામાઇએ, ભાવસામાઇએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અહીં નિક્ષેપને પ્રાપ્ત આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયનનું નિષ્પત્ત નામ સામાયિક છે. તે સામાયિક રૂપ નામ નિષ્પત્ત નિક્ષેપના સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નામ સામાયિક, (૨) સ્થાપના સામાયિક, (૩) દ્રવ્ય સામાયિક (૪) ભાવ સામાયિક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નિક્ષેપના બીજા ભેટ 'નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપ'નું વર્ણન છે. નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપ સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકારે 'સામાઇએ' પદ આપ્યું છે.

નામ નિષ્પત્ત નિક્ષેપ શું છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે પ્રસંગ પ્રાપ્ત 'નામ નિષ્પત્ત નિક્ષેપ' અહીં, આવશ્યકનું પ્રથમ અધ્યયન "સામાયિક" છે. નિક્ષેપના પ્રથમ ભેટ ઓધનિષ્પત્ત નિક્ષેપમાં અધ્યયન, અક્ષીણ વગેરે પદો દ્વારા સામાયિકનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં વિશેષ નિર્દેશ પૂર્વક સામાયિકનું નામ નિષ્પત્ત નિક્ષેપ રૂપે કથન કરી તેના ચાર નિક્ષેપ કર્યા છે.

સૂત્રગત સામાયિક પદ ઉપલક્ષણ છે. તેથી સામાયિકની જેમ ચતુર્વિંશતિસત્તવાદિ અધ્યયનોના પણ ચાર-ચાર નિક્ષેપ સમજવા. તે અધ્યયન પણ અહીં પ્રસંગ પ્રાપ્ત અને કમ પ્રાપ્ત છે.

નામ-સ્થાપના સામાયિક :-

૨ ણામ-ઠવણાઓ પુષ્વભળિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- નામ અને સ્થાપના સામાયિકનું સ્વરૂપ પૂર્વકથિત નામ-સ્થાપના આવશ્યક જેવું જાણવું.

વિવેચન :-

કોઈ વસ્તુ કે પ્રવૃત્તિનું નામ 'સામાયિક' રાખવું તે નામ નિક્ષેપ છે. કોઈ પદાર્થ કે આકૃતિ વિશેષને 'આ સામાયિક છે' તેમ સ્થાપિત કરવું, કલ્પિત કરવું તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. સ્થાપના અલ્પકાલની પણ હોય છે અને નામ-જીવનપર્યાત રહે છે. નામ અને સ્થાપના સચિત, અચિત બંને પ્રકારે હોય છે.

દ્રવ્ય સામાયિક :-

૩ દ્રવ્યસામાઇએ વિ તહેવ, જાવ સે તં ભવિયસરીરદ્રવ્યસામાઇએ ।

ભાવાર્થ :- ભવ્યશરીર દ્રવ્ય સામાયિક સુધીનું દ્રવ્યસામાયિકનું વર્ણન દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમ જ જાણવું.

૪ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિનિર્મિતે દ્રવ્યસામાઇએ ?

જાણયસરીરભવિયસરીરવિનિર્મિતે દ્રવ્યસામાઇએ પત્તય-પોત્થયલિહિયં । સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવિનિર્મિતે દ્રવ્યસામાઇએ । સે તં ણોઆગમઓ દ્રવ્યસામાઇએ । સે તં દ્રવ્યસામાઇએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જ્ઞાયક શરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પત્ર કે પુસ્તકમાં લિખિત સામાયિકપદ અથવા અધ્યયન જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિક છે. આ જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત સામાયિકનું સ્વરૂપ છે.

આ રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યસામાયિકની અને સાથે જ દ્રવ્ય સામાયિકની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

ભાવસામાયિક :-

૫ સે કિં તં ભાવસામાઇએ ? ભાવસામાઇએ દુવિહે પણણતે, તં જહા-આગમઓ ય ણોઆગમઓ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ભાવસામાયિકના બે ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આગમથી ભાવસામાયિક, (૨) નોઆગમથી ભાવ સામાયિક.

૬ સે કિં તં આગમઓ ભાવસામાઇએ ?

આગમાઓ ભાવસામાઇએ- ભાવસામાઇય-પયત્થાહિકારજાણએ ઉવડતે ।
સે તં આગમાઓ ભાવસામાઇએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આગમથી ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- સામાયિક પદના અર્થાધિકારમાં ઉપયોગવાન શાયક(જ્ઞાતા) આગમથી ભાવસામાયિક છે. અર્થાત્ સામાયિકના મૂલપાઠના અને તેના અર્થ પરમાર્થ ના જ્ઞાતા તેના શુદ્ધયુક્ત ઉચ્ચારણમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તો તેની આગમથી (જ્ઞાન દાખિથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ) ભાવ સામાયિક છે.

૭ સે કિં તં ણોઆગમાઓ ભાવસામાઇએ ? ણોઆગમાઓ ભાવસામાઇએ-

જસ્સ સામાણિઓ અપ્પા સંજમે ણિયમે તવે ।
તસ્સ સામાઇયં હોઇ, ઇઝ કેવલિભાસિયં ॥૧૨૭॥

જો સમો સવ્વભૂએસુ તસેસુ થાવરેસુ ય ।
તસ્સ સામાઇયં હોઇ, ઇઝ કેવલિભાસિયં ॥૧૨૮॥

શાન્દાર્થ :- જસ્સ = જેનો, સામાણિઓ = સંનિહિત-લીન, અપ્પા = આત્મા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નોઆગમથી ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નોઆગમથી અર્થાત્ આચારની અપેક્ષાએ સામાયિકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- જેનો આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં લીન હોય તેને નોઆગમથી ભાવ સામાયિક છે, તેવું કેવળી ભગવાનનું કથન છે.

જે સર્વભૂતો, ત્રસ-સ્થાવર વગેરે પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ ધારણ કરે છે, તેને નોઆગમથી-આચારથી ભાવ સામાયિક હોય છે, તેવું કેવળી ભગવાનનું વચ્ચે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં ભાવ સામાયિકના બે ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ છે- (૧) આગમથી- સામાયિકના જ્ઞાતા અને તેમાં ઉપયોગવાન હોય અથવા સામાયિકના મૂલપાઠ અને તેના અર્થ પરમાર્થના જ્ઞાતા તેમાં ઉપયોગ યુક્ત હોય તો તે આગમથી (જ્ઞાન અપેક્ષાએ) ભાવ સામાયિક છે. (૨) નોઆગમથી-આચારની દાખિએ જે શુદ્ધ સામાયિક હોય તે નોઆગમથી ભાવ સામાયિક છે. તેનું સ્વરૂપ સૂત્રમાં બે ગાથા દ્વારા બતાવ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે જેનો આત્મા તપ સંયમ અને નિયમોમાં અર્થાત્ સામાયિક ચારિત્રણ સંયમાચારના મૂલ ગુણ અને ઉત્તર ગુણોના આચારણમાં લીન રહે છે અને ત્રસ, સ્થાવર, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, તેની તે નોઆગમતઃ(આચારપેક્ષયા) ભાવ સામાયિક છે. આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં

સપષ્ટતઃ આચારરૂપ સામાયિક ચારિત્રને શાસ્ત્રકારે નોઆગમતઃ ભાવ સામાયિક કહીછે અને ઉપયોગ યુક્ત સામાયિકના જ્ઞાનને આગમતઃ ભાવસામાયિક કહી છે. આચાર્યાએ સામાયિકની લાક્ષણિક બિસ્ત-બિસ્ત અનેક વ્યાખ્યાઓ આપી છે. જેમકે—

- (૧) બાધ્ય પરિણતિઓથી વિરત બની આત્મોન્મુખી બનવું તે સામાયિક કહેવાય છે.
- (૨) સમ્ભૂ અર્થાત્ મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત સાધકની મોકાબિમુખી પ્રવૃત્તિ તે સામાયિક કહેવાય છે.
- (૩) મોક્ષના સાધનભૂત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની સાધના તે સામાયિક કહેવાય છે.
- (૪) સામ-સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવની પ્રાપ્તિ તે સામાયિક છે.
- (૫) સાવદ્ધયોગથી નિવૃત્તિ અને નિરવદ્ધયોગમાં પ્રવૃત્તિ સામાયિક છે.

આ રીતે આ બે ગાથાઓમાં સામાયિક અને સામાયિકવાનના સ્વરૂપનું કથન છે.

શ્રમણ શાંદના પર્યાય અર્થ :-

૮   જહ મમ ણ પિય દુકખં, જાળિય એમેવ સવ્વજીવાણં ।
                 ણ હણઙ ણ હણાવેઝ ય, સમમણતી તેણ સો સમણો ॥૧૨૯॥
                 ણતિથ ય સે કોઇ વેસો, પિઓ વ સવ્વેસુ ચેવ જીવેસુ ।
                 એણ હોઇ સમણો, એસો અણ્ણો વિ પજ્જાઓ ॥૧૩૦॥

શાંદાર્થ :—જાળિય = જાણીને, સમમણતી = સર્વ જીવોને(પોતાની) સમાન માને છે, સે = તેને, કોઇ = કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે, વેસો= દ્રોષ, પિઓ = પ્રિય, રાગ, એસો = આ, અણ્ણો વિ = અન્ય રીતે, પ્રકારાન્તરથી, પજ્જાઓ = પર્યાયવાચી નામ છે.

ભાવાર્થ :- જેમ મને દુઃખ પ્રિય નથી, તેમ કોઈ પણ જીવને દુઃખ પ્રિય ન હોય, તે રીતે સર્વ જીવને પોતાની સમાન જાણી, કોઈ પણ જીવને પોતે હણો કે હણાવે નહીં. આ રીતે સર્વ જીવોને આત્મ સમાન રૂપમાં મનન કરનાર તે 'સમ-મન' = સમણ (શ્રમણ) કહેવાય છે.

જેને કોઈપણ જીવ પ્રત્યે ન રાગ હોય, ન દ્રોષ હોય, આ રીતે રાગ-દ્રોષને શમન કરનાર તે 'શમન' (શ્રમણ) કહેવાય છે. તે પણ શ્રમણનું પર્યાયવાચી નામ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રની બે ગાથાઓમાં સામાયિકવાન શ્રમણના બે પર્યાયવાચી શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ પરક અર્થનું નિરૂપણ છે.

(૧) સમન :- જેમ મને દુઃખ ઈષ્ટ નથી તેમ બધા જીવોને હણાવાદિરૂપ દુઃખ પ્રિય નથી. સર્વ જીવને

આત્મવતુ માને, સ્વ સમાન માને, એવું સમાનતાનું મનન કરનાર તે સમમન—સમન—શ્રમણ છે.

(૨) શ્રમન :— કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે રાગ દ્વેષ અથવા પ્રેમ—વેર ન કરનાર, આ દૂધણોનું શમન કરનાર શમન (શ્રમણ) કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સમન અને શ્રમન પર્યાયવાચી શબ્દોથી, આ ગાથામાં શ્રમણનો વિશેષાર્થ સૂચિત કર્યો છે.

શ્રમણોની ઉપમાઓ :-

૧ ઉરગ ગિરિ જલણ સાગર, ણહતલ તરુગણસમો ય જો હોઇ ।

ભમર મિગ ધરળિ જલરુહ, રવિ પવણસમો ય સો સમણો ॥૧૩૧॥

ભાવાર્થ :- — જે સર્પ, પર્વત, અઞ્જિ, સાગર, આકાશતલ, વૃક્ષસમૂહ, ભમર, મૃગ, પૃથ્વી, કમળ, સૂર્ય અને પવન સમાન હોય, તે શ્રમણ છે.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં શ્રમણોની વિવિધ ઉપમાઓનો ઉલ્લેખ છે. આ સર્વ ઉપમાઓ એક દેશથી સમાનતાવાળી છે. ગાથામાં રહેલા 'સમ' શબ્દ 'ઉરગ' આદિ દરેક શબ્દ સાથે જોડવો જોઈએ. તે ઉપમાઓનો આશાય આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઉરગ(સર્પ)સમ :— સાધુ સર્પની જેમ પરકૃત ગૃહમાં રહે છે, તેથી તે ઉરગસમ છે.

(૨) ગિરિસમ :— પરિષહો અને ઉપસર્ગોને સહન કરવામાં પર્વત સમાન અડોલ અને અવિચલ હોવાથી સાધુ ગિરિસમ છે.

(૩) જીવલન(અઞ્જિ)સમ :— તપના તેજથી દેઢીઘમાન હોવાથી સાધુ અઞ્જિસમ છે અથવા જેમ અઞ્જિ તૃણ, કાશ ઈંધનથી તૃપ્ત થતી નથી, તેમ સાધુ જ્ઞાનાભ્યાસથી તૃપ્ત થતા નથી, તેથી અઞ્જિ સમ છે.

(૪) સાગરસમ :— સમુદ્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તેમ સાધુ આચાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી અને ગુણરૂપી રત્નોની ખાણ જેવા હોવાથી સાધુ સમુદ્રસમ છે.

(૫) નભસમ :— આકાશ આલંબનથી રહિત છે, તેમ સાધુ પણ બીજાના આશ્રય—આલંબન રહિત હોય છે. સાધુ અન્યનો સહારો લેતા ન હોવાથી આકાશસમ છે.

(૬) તરુગણસમ :— વૃક્ષો તેને સિંચનાર પર રાગ અને છેદનાર પર દ્વેષ કરતાં નથી, તેમ સાધુ નિંદા—પ્રશંસા, માન—અપમાનમાં રાગ—દ્વેષ ન કરતા સમવૃત્તિવાળા હોય છે માટે વૃક્ષસમ છે અથવા જેમ વૃક્ષસમૂહમાં ઘણા વૃક્ષ સાથે—પાસે હોવા છતાં પરસ્પર એકભીજાથી નિરપેક્ષ હોય છે, તેમ સાધુગણમાં સાધુઓ પરસ્પર નિરપેક્ષ હોવાથી તરુગણ સમ છે.

- (૭) ભમરસમ :— અનેક પુષ્પોમાંથી થોડો—થોડો રસ લઈ ઉદરપૂર્તિ કરનાર ભમરની જેમ સાધુ પણ અનેક ઘરમાંથી થોડો—થોડો આહાર ગ્રહણ કરી જીવનનિર્વાહ કરે છે, માટે તે ભમરસમ છે.
- (૮) મૃગસમ :— જેમ મૃગ, હિંસક પશુ કે શિકારીઓથી હંમેશાં ભયભીત રહે છે, તેમ સાધુ હંમેશાં સંસાર અને પાપથી ભયભીત રહે છે, માટે મૃગસમ છે.
- (૯) ધરણિસમ :— પૃથ્વી જેમ બધુ સહન કરે છે તેમ સાધુ પણ તિરસ્કાર, ખેદ, કઠોર વચન વગેરે સમભાવથી સહન કરે છે, માટે પૃથ્વીસમ છે.
- (૧૦) જલરૂહસમ :— જેમ કમળ કાદવમાં જન્મે, કાદવમાં વૃદ્ધિ પામે છતાં કાદવથી નિર્લિપ્ત રહે છે, તેમ સાધુ કામભોગમય સંસારમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, માટે કમળસમ છે.
- (૧૧) રવિસમ :— સૂર્ય સર્વ ક્ષેત્રને સમાનરૂપે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સાધુ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ—ઉપદેશ સર્વ લોકોને સમાનરૂપે પ્રદાન કરે છે, માટે રવિસમ છે.
- (૧૨) પવનસમ :— પવન—વાયુ સર્વત્ર અપ્રતિહત ગતિવાળો હોય છે, તેમ સાધુપણ સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય છે, માટે પવનસમ છે.

શ્રમણનો પર્યાય શાસ્ત્ર સુમન :—

૧૦ તો સમણો જાઝ સુમણો, ભાવેણ ય જાઝ ણ હોઝ પાવમણો ।

સયણે ય જણે ય સમો, સમો ય માણાડવમાણેસુ ॥૧૩૨॥

સે તં ણોઆગમઓ ભાવસામાઇએ । સે તં ભાવસામાઇએ । સે તં સામાઇએ ।
સે તં ણામળિપ્ફણ્ણે ।

શાસ્ત્રાર્થ :—તો સમણો = સમણ—શ્રમણ તો જ કહેવાય, જાઝ સુમણો = જો સુમન હોય, સયણે = સ્વજન માતા—પિતા વગેરે તથા, જણે = સામાન્ય જન.

ભાવાર્થ :— પૂર્વોક્ત ઉપમાથી ઉપમિત શ્રમણ તો જ કહેવાય જો તે સુમન હોય, ભાવથી પણ પાપી મનવાળો ન હોય, જે સ્વજન અને પરજનમાં સમભાવી હોય, માન—અપમાનમાં પણ સમ હોય.

આ રીતે નોઆગમ ભાવસામાયિક, ભાવસામાયિક, સામાયિક તથા નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :—

આ ગાથામાં પ્રકારાન્તરથી શ્રમણના લક્ષણો બતાવવાની સાથે તેની યોગ્યતાનું દર્શન કરાવ્યું છે.
પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં શ્રમણ, સમમન = સમન અને શમન આ ત્રણ પર્યાયવાચી શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે.

પ્રસ્તુત ગાથામાં 'સુમન' પર્યાય શબ્દથી શ્રમણનું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે જે માન અપમાનમાં વિષમ ભાવ કરે નહીં, મનને નિષ્પાપ રાખે, પરિણામોને સુંદર-પ્રશાસ્ત રાખે તે 'સુમન' (શ્રમણ) કહેવાય છે.

સામાયિક અને સામાયિકવાનમાં અભેદ ઉપચાર કરી અહીં નોઆગમથી ભાવસામાયિકમાં શ્રમણનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

સૂત્રાલાપક નિષ્પણ નિક્ષેપ :-

૧૧ સે કિં તં સુત્તાલાવગળિપ્ફળ્ણે ?

સુત્તાલાવગળિપ્ફળ્ણે ઇદાંિં સુત્તાલાવગળિપ્ફળ્ણં ણિક્ખેણં ઇચ્છાવેઝ, સે ય પત્તલક્ખણે વિ ણ ણિક્ખિખપ્પઝ, કમ્હા ? લાઘવત્થં । ઇતો અતિથ તફયે અણુ- ઓગદારે અણુગમે ત્તિ, તહિં ણ ણિક્ખિખતે ઇહં ણિક્ખિખતે ભવઝ, ઇહં વા ણિક્ખિખતે તહિં ણિક્ખિખતે ભવઝ, તમ્હા ઇહં ણ ણિક્ખિખપ્પઝ, તહિં ચેવ ણિક્ખિખપિસ્સઝ સે તં ણિક્ખેવે ।

શાન્દાર્થ :-ઇદાંિં = અહીં, ણિક્ખેવણં = પ્રરૂપણાની, ઇચ્છાવેઝ = ઈચ્છા છે, સે ય પત્તલક્ખણે = પ્રાપ્ત-લક્ષણ-અવસર પણ છે, ણ ણિક્ખિખપ્પઝ = નિક્ષેપ કરતા નથી.

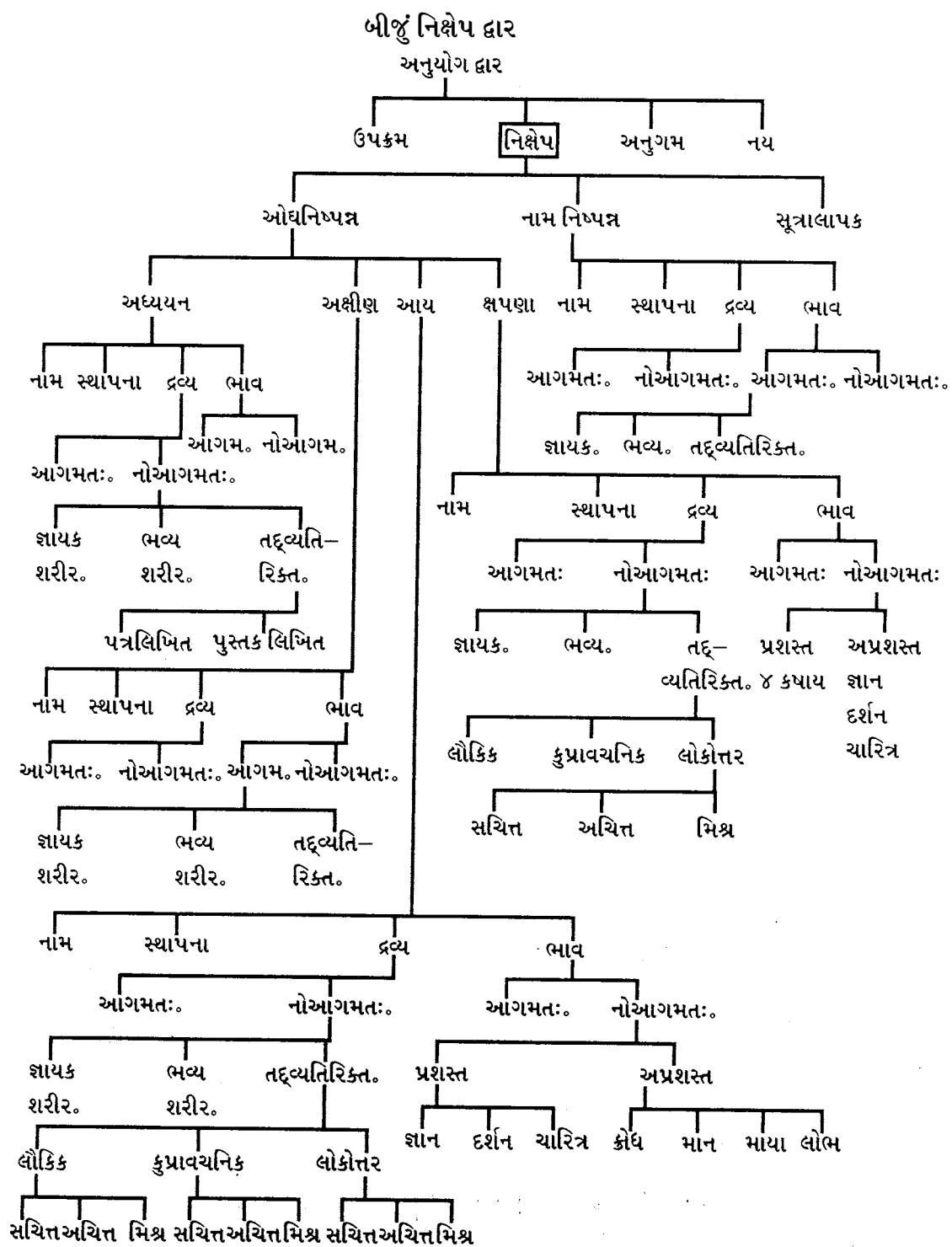
ભાવાર્થ :- અહીં નામનિષ્પત્ત નિક્ષેપના કથન પછી કુમ પ્રાપ્ત સૂત્રાલાપક નિક્ષેપની પ્રરૂપણા કરવાનો અવસર છે, (શિષ્યોની જિજ્ઞાસાથી) કહેવાની ઈચ્છા પણ છે પરંતુ અનુગમના ત્રીજા અનુયોગ દ્વારમાં સૂત્રસ્પર્શી નિક્ષેપનું વર્ણન છે, તેથી લાઘવની દાસ્તિએ અહીં તેનો નિક્ષેપ કર્યો નથી. ત્યાં નિક્ષેપ કરવાથી અહીં અને અહીં નિક્ષેપ કરવાથી ત્યાં નિક્ષેપ થઈ જાય છે, તેમ સમજ લેવું જોઈએ. તેથી અહીં નિક્ષેપ ન કરતાં, ત્યાં સૂત્રનો નિક્ષેપ કર્યો છે.

આ રીતે નિક્ષેપ પ્રરૂપણાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અહીં નિક્ષેપ ન કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. સૂત્રોના ઉચ્ચારણને સૂત્રાલાપક કહે છે. અનુયોગના ત્રીજા દ્વાર અનુગમના ભેદ સૂત્રાનુગમમાં સૂત્રાલાપકનો નિક્ષેપ કરવામાં આવશે. અહીં ઉચ્ચારણ વિના આલાપકોનો નિક્ષેપ થતો નથી. આ કારણથી અહીં સૂત્રાલાપક પર નિક્ષેપ ઉતાર્યો નથી. અહીં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. આ રીતે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપના કથન સાથે અનુયોગના બીજા દ્વાર 'નિક્ષેપ'ની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૩૬ સંપૂર્ણ ॥

સાડત્રીસમું પ્રકરણ

અનુયોગનું શ્રીજીં દ્વાર - અનુગમ

અનુગમનનું સ્વરૂપ :-

૧ સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે દુવિહે પણતે, તં જહા- સુત્તાણુગમે ય ણિજ્જુત્તિઅણુગમે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુગમનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અનુગમના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સૂત્તાણુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ.

વિવેચન :-

અનુગમ એટલે સૂત્તને અનુકૂળ અર્થ કરવો. સૂત્તાણુગમમાં સૂત્તનો પદચ્છેદ કરી તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે અને નિર્યુક્ત્યનુગમમાં નિર્યુક્તિ અર્થાત् સૂત્ત સાથે એકીભાવથી સંબદ્ધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે અને નામ, સ્થાપનાદિ પ્રકારો દ્વારા વિભાગ કરી, વિસ્તારથી સૂત્તની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. પુનરૂક્તિ દોષથી બચવા સૂત્તાણુગમનું વર્ણન સૂત્ત સ્પર્શિક નિર્યુક્તિના પ્રસંગે કરવામાં આવશે.

નિર્યુક્ત્યનુગમ :-

૨ સે કિં તં ણિજ્જુત્તિ અણુગમે ? ણિજ્જુત્તિ અણુગમે તિવિહે પણતે, તં જહા- ણિક્ખેવણિજ્જુત્તિ અણુગમે ઉવઘાતણિજ્જુત્તિ અણુગમે સુત્તપ્રાસિયણિજ્જુત્તિ અણુ- ગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- નિર્યુક્ત્યનુગમના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) નિક્ષેપ નિર્યુક્ત્યનુગમ, (૨) ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ (૩) સૂત્તસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ.

નિક્ષેપ નિર્યુક્ત્યનુગમ :-

૩ સે કિં તં ણિક્ખેવણિજ્જુત્તિઅણુગમે ? ણિક્ખેવણિજ્જુત્તિઅણુગમે અણુગાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપની નિર્યુક્તિનો અનુગમ પૂર્વવત્ત જાણવો.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં નિક્ષેપનિર્યુક્તિ અનુગમનું સ્વરૂપ પૂર્વવત્ત જાણવાનો સંકેત કર્યો છે. તેનો આશય એ છે કે નામ, સ્થાપનાદિ નિક્ષેપ રૂપ નિર્યુક્તિના અનુગમને જ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ કહે છે. પૂર્વે જે આવશ્યક, આનુપૂર્વી, પ્રમાણ અને સામાયિકાદિ પદોની નામ, સ્થાપનાદિ નિક્ષેપો દ્વારા જે અને જેવી વ્યાખ્યા કરી છે, તે વ્યાખ્યા જ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ છે. આ રીતે પૂર્વે નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ વર્ણન થઈ ગયું છે તેથી સૂત્રકારે અહીં અનુગતે— (જ્ઞાત છે—થઈ ગયેલ છે.) શબ્દપ્રયોગ દ્વારા વિષય સમાપન કરેલ છે.

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ :-

૪ સે કિં તં ઉવધાયણિજ્જુત્તિઅણુગમે ? ઉવધાયણિજ્જુત્તિ અણુગમે ઇમાહિં દોહિં ગાહાહિં અણુગંતવ્વે । તં જહા-

ઉદ્દેસે ણિદ્દેસે ય, ણિગમે ખેત્ત કાલ પુરિસે ય ।
કારણ પચ્ચય લક્ખણ, ણયે સમોયારણા ઽણુમએ ॥૧૩૩॥

કિં કઝવિહિં કસ્સ કહિં, કેસુ કહિં કિચ્ચિરં હવઝ કાલં ।
કઝ સંતર મવિરહિતં, ભવાડગરિસ ફાસણ ણિરુત્તી ॥૧૩૪॥
સે તં ઉવધાતણિજ્જુત્તિઅણુગમે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ બે ગાથાઓ દ્વારા આ પ્રમાણે જાણવું, જેમ કે— (૧) ઉદેશ, (૨) નિર્દેશ, (૩) નિર્ગમ, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ, (૬) પુરુષ, (૭) કારણ, (૮) પ્રત્યય, (૯) લક્ષણ, (૧૦) નય, (૧૧) સમવતાર, (૧૨) અનુમત, (૧૩) શું, (૧૪) કેટલા પ્રકાર, (૧૫) કોને, (૧૬) ક્યાં, (૧૭) કોનામાં, (૧૮) કેવી રીતે, (૧૯) કેટલા કાળ સુધી, (૨૦) કેટલી, (૨૧) અંતર, (૨૨) નિરંતરકાળ (૨૩) ભવ, (૨૪) આકર્ષ, (૨૫) સ્પર્શના, (૨૬) નિર્યુક્તિ. આ સર્વ દ્વારોથી ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમને જાણવા સંબંધી ઉદેશ વગેરેની વ્યાખ્યા સામાયિકના માધ્યમથી નિભન્ન

પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

- (૧) ઉદેશ :— સામાન્યરૂપે કથન કરવું તે ઉદેશ કહેવાય છે. જેમ કે— 'અધ્યયન.'
- (૨) નિર્દેશ :— ઉદેશનું વિશેષ નામોલ્લેખપૂર્વક અભિધાન—કથન કરવું તે નિર્દેશ કહેવાય છે. જેમ કે— 'સામાયિક'.
- (૩) નિર્ગમ :— વસ્તુના મૂળભૂત સૌત—ઉદ્ગમ સ્થાનને નિર્ગમ કહે છે. સામાયિકનું ઉદ્ગમ સ્થાન—અર્થ અપેક્ષાએ તીર્થકરો અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણધરો છે.
- (૪) ક્ષેત્ર :— કયા ક્ષેત્રમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ? સામાન્યરૂપે સમયક્ષેત્રમાં—અઢીદીપમાં, વિશેષ રૂપે પાવાપુરીના મહાસેન ઉદ્ઘાનમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ.
- (૫) કાળ :— કયા કાળમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ? વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ વૈશાખ સુદ અગિયારસના દિવસે, દિવસના પ્રથમ પૌરસીકાળમાં સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ.
- (૬) પુરુષ :— કયા પુરુષે સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું? સર્વજ્ઞ પુરુષોએ સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અથવા વ્યવહારનથી ભરતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આ અવસર્પિણીકાળમાં પ્રથમ તીર્થકર ભગવાન ઋષભદેવે અને વર્તમાન જિનશાસનની અપેક્ષાએ ભગવાન મહાવીરે સામાયિકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અથવા અર્થ અપેક્ષાએ સામાયિકનું પ્રતિપાદન ભગવાન મહાવીરે અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગૌતમ વગેરે ગણધરોએ કર્યું છે.
- (૭) કારણ :— કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણધરોએ ભગવાન પાસેથી સામાયિકનું શ્રવણ કર્યું? સંયમ ભાવની સિદ્ધિ માટે.
- (૮) પ્રત્યય :— કયા પ્રત્યય (કયા હેતુથી) ભગવાને સામાયિકનો ઉપદેશ આપ્યો? ગણધરોએ કયા હેતુથી તે ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો? કેવળજ્ઞાનના નિમિત્તથી ઉપસ્થિત પરિષ્ઠદને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સામાયિક ચારિત્રનો ઉપદેશ આપ્યો અને ભગવાન કેવળી છે તે પ્રત્યયથી અથવા આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી ભવ્ય જીવોએ શ્રવણ કર્યો.
- (૯) લક્ષણ :— સામાયિકનું લક્ષણ શું છે? સમ્યક્તવ સામાયિકનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થ શર્દ્દા છે. શ્રુત સામાયિકનું લક્ષણ જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન છે અને ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણ સર્વ સાવધ વિરતિ છે. દેશ ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણ વિરત્યવિરતિ (એક દેશ વિરતિ) છે.
- (૧૦) નય :— સાતે નય કેવી સામાયિકને માન્ય કરે છે? પ્રથમના ચાર નય પાઠરૂપ સામાયિકને અને શબ્દાદિ ત્રણ નય જીવાદિ વસ્તુના જ્ઞાનરૂપ સામાયિકને માન્ય કરે છે.
- (૧૧) સમવતાર :— સામાયિકનો સમવતાર ક્યાં થાય છે? ચારનયોથી સામાયિકનો સમવતાર

આવશ્યકમાં થાય છે. ત્રણનયોથી સંયમરૂપ સામાયિકનો સમવતાર આત્મામાં જ થાય છે.

(૧૨) અનુમત :— કયો નય કઈ સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ રૂપ માને છે ? નૈગમાદિ ત્રણ નય તપ—સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિકને, નિર્ગંથ પ્રવચનરૂપ શુત સામાયિકને અને તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યકૃત્વ સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ માને છે. સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્રના પાલનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ઋજુસૂત્રાદિ ચાર નયો સંયમરૂપ ચારિત્ર સામાયિકને જ મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

(૧૩) તિભુ :— સામાયિક શું છે ? દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે અને પર્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જીવનો સમભાવરૂપ ગુણ સામાયિક છે. દ્રવ્ય અને ગુણ અભિન્ન છે માટે બંનેની સમ્મિલિત અવસ્થા જ સામાયિક છે.

(૧૪) પ્રકાર :— સામાયિકના કેટલા પ્રકાર છે ? સામાયિકના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સમ્યકૃત્વ સામાયિક, (૨) શુતસામાયિક અને (૩) ચારિત્ર સામાયિક.

૧. સમ્યકૃત્વ સામાયિક :— તેના ત્રણ બેદ છે. ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક.

૨. શુત સામાયિક :— તેના બે બેદ છે. સૂત્ર અને અર્થ.

૩. ચારિત્ર સામાયિક :— તેના બે બેદ છે. દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ. અપેક્ષાથી ચાર પ્રકારની સામાયિક પણ કહેવામાં આવે છે. (૧) સમ્યકૃત્વ (૨) શુત (૩) સર્વ વિરતિ સામાયિક (૪) દેશવિરતિ સામાયિક.

(૧૫) કોને :— સામાયિક કોને પ્રાપ્ત થાય છે ? જે આત્મા સંયમ, નિયમ અને તપમાં સત્ત્વિહિત હોય તથા જે જીવ ત્રસ—સ્થાવર સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમતાભાવ રાખે છે તેને સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૬) કયાં :— સામાયિક કયાં હોય છે ?

૧. ક્ષેત્રાપેક્ષાએ :— ઉદ્ધવલોકમાં સમ્યકૃત્વ અને શુત, આ બે સામાયિક હોય છે. અધોલોકમાં સલીલાવતી વિજય આશ્રી ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે. તિર્યાલોકમાં અઢીદ્વીપમાં ચારે પ્રકારની, અઢીદ્વીપની બહાર પણ સર્વવિરતિ સામાયિક વર્જિને ત્રણ પ્રકારની સામાયિક હોય છે. જંઘાચરણ વિદ્યાચરણની અપેક્ષાએ અઢીદ્વીપની બહાર સર્વવિરતિ સામાયિક પણ હોય છે.

૨. દિશાપેક્ષાએ :— પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, આ ચારે દિશામાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે ચારે વિદિશાઓ એક પ્રદેશની શ્રેષ્ઠી રૂપ છે, તેથી ત્યાં કોઈ જીવની અવગાહના થઈ શકતી નથી માટે ત્યાં એક પણ સામાયિક નથી.

૩. કાળ અપેક્ષાએ :— અવસર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં આરામાં અને ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા ઉદ્ધર્બ—અધોદિશા ચતુર્ભ્રદેશિક છે, તેથી ત્યાં પણ જીવોની અવગાહનાનો સંભવ ન હોવાથી ત્યાં એક પણ સામાયિક નથી.

૪. કાળ અપેક્ષાએ :— અવસર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા, પાંચમાં આરામાં અને ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા, ચોથા

આરામાં ચાર પ્રકારની સામાયિક હોય છે. શેષ આરામાં બે-બે સામાયિક હોય છે. નોઉંત્સર્પિણી નોઅવસર્પિણી કાલમાં અર્થાત્ મહાવિટેહ ક્ષેત્રમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અકર્મ ભૂમિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ સર્વત્ર બે સામાયિક લાભે છે.

૪. ગતિ અપેક્ષાએ :- મનુષ્યગતિમાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

તિર્યંગતિમાં ત્રણ પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

દેવ-નરકગતિમાં બે પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

૫. ભવ્ય અપેક્ષાએ :- ભવ્ય જીવોમાં ચારે પ્રકારની સામાયિક હોય છે.

અભવ્ય જીવોમાં સમ્યકૃત્વ સિવાયની ત્રણ સામાયિક હોય છે

અભવ્યો નવપૂર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે અપેક્ષાએ તેઓમાં શુતસામાયિક માનવામાં આવે છે. અને વ્યવહાર નયથી તેઓમાં દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિક માનવામાં આવે છે. નિશ્ચય નયથી તેઓમાં એક પણ સામાયિક નથી.

નોભવ્ય-નોઅભવ્ય (સિદ્ધો)માં એક સમ્યકૃત્વ સામાયિક જ હોય છે.

૬. સંશો અપેક્ષાએ :- સંશો જીવોમાં ચારે સામાયિક હોય છે.

અસંશો જીવોમાં સમ્યકૃત્વ સામાયિક હોય છે.

૭. ઉચ્છ્વાસ અપેક્ષાએ :- ઉચ્છ્વાસક-નિઃશાસક જીવોમાં ચારે સામાયિક હોય છે.

૮. દાઢિ અપેક્ષાએ :- સમ્યગદાઢિમાં ચારે સામાયિક હોય છે. મિથ્યા-મિશ દાઢિમાં એક પણ સામાયિક નથી.

૯. આહારક અપેક્ષાએ :- આહારકમાં ચારે સામાયિક હોય છે. અનાહારકમાં દેશવિરતિ છોડી ત્રણ સામાયિક હોય છે.

(૧૭) શોમાં :- સામાયિક શોમાં હોય છે ?, સમ્યકૃત્વ સામાયિક સર્વદ્રવ્ય-સર્વ પર્યાયોમાં તેના શ્રદ્ધાન રૂપ હોય છે. અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાય પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ હોવાથી તેને સમ્યકૃત્વ રૂપ કહેલ છે. શુત સામાયિક સમસ્ત દ્રવ્યમાં છે પણ સમસ્ત પર્યાયમાં નહીં કારણ કે શુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્ય છે, સર્વ પર્યાય નહીં. ચારિત્ર સામાયિક સર્વ દ્રવ્યમાં છે, સર્વ પર્યાયમાં નહીં. દેશવિરતિ સામાયિક ન સર્વ દ્રવ્યમાં, ન સર્વ પર્યાયમાં હોય.

(૧૮) કેવી રીતે :- સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મનુષ્યત્વ, આર્થક્ષેત્ર, ઉચ્ચય જીતિ, ઉચ્ચય કુળ, રૂપ, આરોગ્ય, બુદ્ધિ, ધર્મશ્રવણ, ધર્માવધારણ, શ્રદ્ધા અને સંયમ. આ બાર સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જીવ

સામાયિકને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૯) કેટલા કાળ સુધી :— સામાયિક કેટલા કાળ સુધી રહી શકે છે ? કાળમાન કેટલું ? સમ્યકૃત્વ અને શુત સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કાંઈક વધુ કર સાગરોપમની છે. ચારિત્ર સામાયિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દેશોન પૂર્વકોટિ વર્ષની છે. દેશવિરતિ અને સર્વ વિરતિ સામાયિકની જધન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષની હોય છે.

(૨૦) કેટલા ? :— વિવક્ષિત સમયમાં (૧) સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાન (સામાયિકને વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરતા જીવ), (૨) પૂર્વપ્રતિપત્ર—પહેલાં જેણે સામાયિક ગ્રહણ કરી લીધી છે, તેવા જીવ (૩) સામાયિકથી પતિત જીવ કેટલા ?

૧. પ્રતિપદ્યમાન— કોઈ એક વિવક્ષિત કાળમાં સમ્યકૃત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવ જધન્ય એક, બે, ત્રણ હોય, ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ પ્રમાણ હોય છે. તેમાં પણ દેશવિરતિ કરતાં સમ્યકૃત્વ સામાયિકને ઘારણા કરનાર અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. એક કાળમાં શુતસામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવ જધન્ય એક—બે અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલા હોય છે. સર્વ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાન જીવ એક કાળમાં, જધન્ય એક—બે અને ઉત્કૃષ્ટ સહસ્રપૃથકૃત્વ(બે થી નવ હજાર) હોય છે.

૨. પૂર્વપ્રતિપત્ર— સમ્યકૃત્વ તથા દેશવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્રક જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત હોય છે. સમ્યક્ક—મિથ્યાના ભેદ રહેત સામાન્યરૂપે શુતસામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્રક ઘનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણીઓના આકાશપ્રદેશ જેટલા હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપત્રક અનેક હજાર કોડ છે. તેમાં જધન્ય બે હજાર કોડ, ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર કોડ છે.

૩. પતિત— ચારિત્ર સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સમ્યકૃત્વ સામાયિકથી પતિત જીવ સમ્યકૃત્વ વગેરે સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાન તથા પૂર્વપ્રતિપત્ર જીવની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે.

(૨૧) અંતર :— સમાયિકનો વિરહકાળ કેટલો છે ? એક જીવ અપેક્ષાએ સમ્યક્ક—મિથ્યા એવા ભેદ વિના સામાન્યથી (શુત સામાયિકનું) જધન્ય—અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અનંતકાળનું અંતર થઈ શકે. એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્ક શુત, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ સામાયિકનું અંતર જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન—કાલનું છે. અનેક જીવની અપેક્ષાએ સામાયિકમાં વિરહ નથી.

(૨૨) નિરંતર :— લગાતાર—અંતર વિના કેટલા કાળ સુધી સામાયિક ગ્રહણ કરનાર થઈ શકે ? સમ્યકૃત્વ અને શુત સામાયિકના પ્રતિપત્રા ગૃહસ્થ નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યત અને ચારિત્ર સામાયિકના પ્રતિપત્રા જીવ નિરંતર આઠ સમય સુધી હોય છે. ચારે સામાયિકને ગ્રહણ કરનાર જીવ જધન્ય બે સમય સુધી નિરંતર હોય શકે.

(૨૩) ભવ :— કેટલા ભવ સુધી સામાયિક રહે ? સમ્યકૃત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિક પલ્યના અસંખ્યાતમા

ભાગ પર્યત, સર્વ વિરતિ સામાયિક આઠ ભવ પર્યત અને શુત સામાયિક અનંત કાળ સુધી હોય છે.

(૨૪) આકર્ષ :- એક ભવમાં કે અનેક ભવમાં સામાયિકના આકર્ષ કેટલા હોય છે ? અર્થાત् એક કે અનેક ભવમાં સામાયિક કેટલી વાર ધારણ કરી શકાય ? ચારે સામાયિકને એક ભવમાં જધન્ય એક આકર્ષ હોય છે. સમ્યકૃત્વ, શુત અને દેશવિરતિના એક ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ અનેક હજાર, આકર્ષ હોય છે અને સર્વવિરતિના અનેક સો આકર્ષ હોય છે. અનેક ભવોની અપેક્ષાએ સમ્યકૃત્વ અને દેશવિરતિ સામાયિકના અસંખ્યાત હજાર આકર્ષ હોય છે. સર્વ વિરતિના અનેક હજાર આકર્ષ હોય છે. સામાન્ય રૂપે શુત સામાયિકના અનેક ભવોમાં ઉત્કૃષ્ટ અનંત આકર્ષ હોય છે.

(૨૫) સ્પર્શ :- સામાયિકવાન જીવ કેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે ? સમ્યકૃત્વ અને સર્વવિરતિ સામાયિક-વાના જીવ જધન્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગનો અને ઉત્કૃષ્ટ સમસ્ત લોકનો સ્પર્શ કરે છે, તે કેવળી સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ શુત અને દેશવિરતિ સામાયિકવાણા જધન્ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગનો ઉત્કૃષ્ટ ૧૪ રાજુ પ્રમાણ લોકના ૭ રાજુ, પાંચ રાજુ, ચાર, ત્રણ, બે રાજુ પ્રમાણ લોકનો સ્પર્શ કરે છે. કોઈ જીવ ઈલિકા ગતિથી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થાય તો ૭ રાજુને, વિરાધિત થાય પણ સમ્યકૃત્વથી પતિત થયા નથી તેવા જીવ જોણે નરકાયુ પૂર્વ બાંધી લીધુ હોય અને ઈલિકા ગતિથી છઢી નરકે ઉત્પત્ત થાય તો પાંચ રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શો છે. કોઈ દેશવિરતિ ધારણ કરનાર અચ્યુત દેવલોકમાં ઈલિકાગતિથી ઉત્પત્ત થાય તો ચાર રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શો છે.

(૨૬) નિરુક્તિ :- સામાયિકની નિરુક્તિ શું છે ? નિશ્ચિત ઉક્તિ-કથનને નિરુક્તિ કહે છે. તેથી સમ્યગદાસ્તિ અમોહ, શોધિ, સદ્ભાવ, દર્શન, બોધિ, અવિપર્યય, સુદાસ્તિ વગેરે સામાયિકના નામ છે. સામાયિકનું પૂર્ણ વર્ણન જ સામાયિકની નિરુક્તિ છે.

આ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તયનુગમની વ્યાખ્યા છે. હવે સૂત્રના પ્રત્યેક અવયવની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવા રૂપ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તયનુગમનું કથન કરે છે.

સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તયનુગમ :-

૫ સે કિં તં સુત્રપ્ફાસિયળિજ્જુત્તિ અણુગમે ?

સુત્રપ્ફાસિયળિજ્જુત્તિઅણુગમે સુત્તં ઉચ્ચારેયવ્યં અક્ખલિયં અમિલિયં અવચ્વામેલિયં પડિપુણં પડિપુણંઘોસં કંઠોદૃવિપ્પમુકં ગુરુવાયણોવગયં । તઓ ણજ્જિહિઇ સસમયપયં વા પરસમયપયં વા બંધપયં વા મોક્ખપયં વા સામાઇયપયં વા ણોસામાઇયપયં વા । તઓ તમ્મિ ઉચ્ચારિતે સમાણે કેસિંચિ ભગવંતાણં કેઇ અત્થાહિગારા અહિગયા ભવંતિ, કેસિંચિ ય કેઇ અણહિગયા ભવંતિ, તઓ તેસિં અણહિગયાણં અત્થાણં અભિગમણત્થાએ પણ્ણં પયં વત્તઇસ્સામિ-

સંહિતા ય પયં ચેવ પદત્થો પયવિગગહો ।
ચાલણા ય પસિદ્ધી ય, છવિહં વિદ્ધિ લક્ખણં ॥૧૩૫॥

સે તં સુત્તપ્ફાસિયળિજ્જુતિ અણુગમે । સે તં ણિજ્જુતિઅણુગમે । સે તં અણુગમે ।

શાદ્યાર્થ :- અક્ષલિત = અસ્ખલિત રૂપે, વચ્ચે વચ્ચે અક્ષર છોડયા વિના ઉચ્ચારણ કરવું, અમિલિયં = અમીલિત, અક્ષર-પદ મેળવ્યા વિના, અવચ્ચામેલિયં = અવ્યત્યામ્રેદિત, સરખા શાસ્ત્રપાઠોને મિશ્રિત કર્યા વિના, પડિપુણં = પ્રતિપૂર્ણ, શાસ્ત્રના શબ્દ અને અર્થનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, પડિપુણંઘોસં = પ્રતિપૂર્ણ ઘોષપુક્ત, યોગ્ય રીતે અવાજપૂર્વક પરાવર્તન કર્યું હોય, કંઠોદૃવિપ્પમુક્કં = કંઠોષ વિપ્રમુક્ત, કંઠ, તાલુ વગેરે યોગ્ય સ્થાનથી ઉચ્ચારણ કરવું, ગુરુવાયણોવગયં = ગુરુ વચ્ચનોથી પ્રાપ્ત, તાં = અસ્ખલિત વગેરે રૂપ ઉચ્ચારણ કરવાથી, ણિજ્જહિતી = શાત થશે, સસમયપયં = આ સ્વસમય પદ છે, કેઝ અત્થાહિગારા = કેટલાક અર્થાધિકાર, અહિગયા ભવંતિ = અધિગત(શાત) થઈ જાય છે, કેસિંચિ = કેટલાક સાધુને, કેઝ = કેટલાક અર્થાધિકાર, અણહિગયા ભવંતિ = અનધિજ્ઞાત-અજ્ઞાત રહે છે, તતો = તેથી, તેસિં = તેઓના, અણહિગયાણં = અનધિજ્ઞાન, અત્થાણં = અર્થનું, અભિગમણત્થાએ = શાન કરવવા માટે, પદેણ પદં = એક-એક પદની, વત્તઇસ્સામિ = વ્યાખ્યા કરીશ.

સંહિતા = સંહિત, પયં = પદચ્છેદ, પદત્થો = પદના અર્થ, પયવિગગહો = પદવિગ્રહ, ચાલણા = ચાલના, પસિદ્ધી = પ્રસિદ્ધિ, છવિહં = છ પ્રકાર, વિદ્ધિ = વ્યાખ્યાવિધિના, લક્ખણં = લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- જે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરાતી હોય તે સૂત્રને સ્પર્શ કરનાર નિર્યુક્તિના અનુગમને સૂત્ર-સ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ કહેવામાં આવે છે. આ અનુગમમાં અસ્ખલિત, અમીલિત, અવ્યત્યામ્રેદિત, પ્રતિપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ, કંઠોષ વિપ્રમુક્ત તથા ગુરુ વાચનોપગત રૂપથી સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. આ રીતે સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જ્ઞાત થાય છે કે આ સ્વસમયપદ છે, આ પરસમયપદ છે, આ બંધ પદ છે, આ મોક્ષપદ છે અથવા આ સામાયિક પદ છે, આ નોસામાયિકપદ છે. સૂત્રનું નિર્દેશ વિધિથી ઉચ્ચારણ કરાય તો કેટલાક સાધુ ભગવંતોને કેટલાક અર્થાધિકાર અધિગત થઈ જાય છે અને કેટલાક સાધુને કેટલાક (અર્થાધિકાર) અનધિગત-અજ્ઞાત રહી જાય છે. તે અજ્ઞાત અર્થાધિકારનું જ્ઞાન કરવવા માટે એક-એક પદની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. તે વ્યાખ્યા કરવાની વિધિ આ પ્રમાણો છે- (૧) સંહિતા, (૨) પદચ્છેદ, (૩) પદોના અર્થ, (૪) પદ વિગ્રહ, (૫) ચાલના, (૬) પ્રસિદ્ધિ. આ વ્યાખ્યા વિધિના છ પ્રકાર છે.

આવું સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ છે. આ રીતે નિર્યુક્ત્યનુગમ અને અનુગમની વક્તવ્યતાનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

સૂત્રાલાપક નિષ્પત્ર નિક્ષેપ સમયે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમનું સ્વરૂપ

અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. સૂત્રના લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

અપ્પગંથમહત્થं, બતીસ દોસવિરહિયં જં ચ ।
લક્ખણજુત્તં સુત્તં અદૃહિ ય ગુણેહિં ઉવવેયં ॥

સૂત્ર અદ્વય અક્ષર અને મહાન અર્થવાળા, બતીસ દોષથી રહિત, આઠ ગુણ સહિત અને લક્ષણયુક્ત હોય છે.

સૂત્રનું પ્રથમ લક્ષણ છે કે તેમાં અક્ષર ઓછા હોય અને તેના અર્થ મહાન હોય. જેમ કે જો એં જાણિ સો સર્વ જાણિ આ સૂત્ર નાનું છે પણ તેનો અર્થ વિશાળ છે.

સૂત્રનું બીજું લક્ષણ છે કે તે બતીસ દોષ રહિત હોય. સૂત્રના ઉર દોષો આ પ્રમાણે છે—

- (૧) અલીક(અનૃત) દોષ :— અવિદ્યમાન પદાર્થનો સદ્ગ્ભાવ બતાવે જેમ કે 'જગત કર્તા ઈશ્વર છે'. અથવા વિદ્યમાન પદાર્થનો અભાવ બતાવવો જેમ કે 'આત્મા નથી.' આ બંને અસત્ય પ્રરૂપક હોવાથી અલીકદોષ કહેવાય છે.
- (૨) ઉપધાતજનક દોષ :— 'વેદ કથિત હિંસા ધર્મરૂપ છે.' આવા જીવોની ધાતના પ્રરૂપક સૂત્ર ઉપધાત જનક દોષ યુક્ત કહેવાય.
- (૩) નિરથક વચન :— જે અક્ષરોનું અનુક્રમે ઉચ્ચારણ તો થાય પરંતુ અર્થ ન નીકળતો હોય. જેમ કે આ, આ, ઈ, ઈ વગેરે અથવા ડિથ, ડવિન્થ. આવા સૂત્રો નિરથક વચન દોષયુક્ત કહેવાય.
- (૪) અપાર્થક દોષ :— અસંબદ્ધ અર્થ વાયક શબ્દો બોલવા. જેમ કે દસ, દાડમ, ઈ અપૂપ, કુંડમાં બકરા.
- (૫) છલ દોષ :— એવા પદનો પ્રયોગ કરવો કે જેથી ઈષ્ટ અર્થનો ઉપધાત થઈ જાય અને અનિષ્ટ અર્થ પ્રગટ કરી શકાય. જેમ 'નવ કમ્બલોડયં દેવદત્ત ઇતિ' આ ટેવદત્ત નવ કંબલવાન છે. અહીં નવ નો અર્થ નૂતન—નવી કંબલ થાય પણ નવ શબ્દ સંખ્યાવાયક પણ બની શકે અને તેથી અનિષ્ટ અર્થ પ્રગટ થાય.
- (૬) દૃષ્ટિલ દોષ :— પાપ વ્યાપાર પોષક.
- (૭) નિસ્સાર વચન દોષ :— યુક્તિ રહિત વચન.
- (૮) અધિક દોષ :— અક્ષર—પદ વધુ હોય, જેમ કે "શબ્દ અનિત્ય છે. કૃતક હોવાથી, પ્રયત્નાનન્તરીય હોવાથી, ઘટ—પટની જેમ. અહીં શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરવા કૃતકત્વ અને પ્રયત્નાનન્તરીયત્વ, આ બે હેતુ અને ઘટ—પટ આ બે દષ્ટાંત આપ્યા છે. સાધ્યની સિદ્ધ માટે એક હેતુ અને એક દષ્ટાંત પર્યાપ્ત છે, તેથી અહીં અધિક દોષ છે.
- (૯) ઉનદોષ :— ન્યૂનવચન દોષ. જેમાં અક્ષર—પદ વગેરે ઓછા હોય અથવા હેતુ કે દષ્ટાંતની ન્યૂનતા

હોય. જેમ કે શબ્દ અનિત્ય છે. ઘટની જેમ અથવા શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી. અહીં હેતુ અથવા દષ્ટાંતરી ન્યૂનતા હોવાથી ઉનદોષ કહેવાય છે.

(૧૦) **પુનરુક્તદોષ** :— એક જ શબ્દનો વારંવાર પ્રયોગ કરવો જેમ કે ઘટો—ઘટ અથવા જેના અર્થ સમાન હોય તેવા શબ્દનો વારંવાર પ્રયોગ કરે, જેમ કે ઘટ, કુટ, કુંભ, ઘડો.

(૧૧) **વ્યાહતદોષ** :— પૂર્વવચનથી ઉત્તરવચનનો વ્યાધાત થાય તેને વ્યાહતદોષ કહેવાય. જેમ કે કર્મ છે. તેનું ફળ પણ છે પરંતુ કર્પનો કર્તા કોઈ નથી. કર્પ હોય તો કર્તા હોય જ. પૂર્વ વચનમાં કર્પ છે તેમ કહે અને પછી કર્તાનો નિરેધ કરે, તો પૂર્વવચનથી ઉત્તર વચન વ્યાધાત પામે છે.

(૧૨) **અયુક્તદોષ** :— જે વચન યુક્તિ, ઉપપત્તિને સહન ન કરી શકે, જેમ કે હાથીઓના ગંડસ્થલથી મદનો એવો પ્રવાહ વહ્નો કે ચતુરંગી સેના તણાઈ ગઈ. આવું સૂત્ર, તર્ક કે યુક્તિને સહન કરી શકતું નથી અર્થાત્ સંગત નથી.

(૧૩) **કમભિન્નદોષ** :— જેમાં કમ ન હોય, ઉલટુ—સુલટુ હોય તો કમભિન્ન દોષ લાગે. જેમ કે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ, એમ કમને તોડી, સ્પર્શ રૂપ, શબ્દ, રસ આ રીતે કમભંગથી બોલવું.

(૧૪) **વચન ભિન્ન દોષ** :— વચનની વિપરીતતા હોય તે. જેમ કે વૃક્ષો ઋતુમાં પુષ્પિત થયું. અહીં વૃક્ષો બહુવચન છે અને કિયાપદ 'થયું' એકવચનમાં તેથી વચનભિન્નદોષ લાગે.

(૧૫) **વિભક્તિ ભિન્ન દોષ** :— વિભક્તિની વિપરીતતા—વયત્ય થવું. 'વૃક્ષં પશ્ય' વૃક્ષને જો, તેના સ્થાને વૃક્ષઃ પશ્ય અહીં વૃક્ષ શબ્દમાં, દ્વિતીયના સ્થાને પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો છે.

(૧૬) **લિંગ ભિન્ન દોષ** :— લિંગની વિપરીતતા હોય તે. અયં સ્ત્રી — આ પ્રયોગમાં અયં શબ્દ પુલિંગ છે અને સ્ત્રી શબ્દ સ્ત્રીલીંગવાથી છે.

(૧૭) **અનભિહત દોષ** :— સ્વસિદ્ધાન્તમાં જે પદાર્થ ગ્રહણ નથી તેનો ઉપદેશ કરવો. સ્વસિદ્ધાન્તમાં જીવ—અજીવ બે રાશિનો સ્વીકાર છે, તેના બદલે જીવ, અજીવ, નોજીવ એમ ત્રણ રાશિનો ઉપદેશ કરવો.

(૧૮) **અપદોષ** :— અન્ય છંદના સ્થાને અન્ય છંદનું ઉચ્ચારણ કરવું. જેમ કે આર્યા પદના સ્થાને વૈતાલીય પદ કહેવું.

(૧૯) **સ્વભાવહીન દોષ** :— જે પદાર્થનો જે સ્વભાવ છે તેનાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરવું. જેમ કે અજિન ઠંડી છે, તેવું કથન સ્વભાવહીન દોષથી દૂષિત કહેવાય.

(૨૦) **વ્યવહિતહીન દોષ** :— જેની વ્યાખ્યા કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો હોય તે છોડી અન્ય વ્યાખ્યા કરવી પછી પ્રથમ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવી તે.

(૨૧) **કાલદોષ** :— ભૂતકાળની ઘટના માટે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કરવો. જેમ 'શ્રી રામે વનમાં પ્રવેશ

કર્યો હતો' તેમ કહેવાના બદલે 'શ્રી રામ વનમાં પ્રવેશ કરે છે' તેમ કહેવું.

(૨૨) યતિદોષ :— અનુચિત સ્થાને વિરામ લેવો—અટકવું અથવા વિરામ લીધા વિના બોલવું.

(૨૩) છવિદોષ :— છવિ એટલે અલંકાર, અલંકાર શૂન્ય કથન.

(૨૪) સમયવિરુદ્ધ દોષ :— સ્વસિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કરવું.

(૨૫) વચન માત્ર દોષ :— નિર્હેતુક વચનનું ઉચ્ચારણ કરવું.

(૨૬) અર્થાપત્તિદોષ :— જે કથનમાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ અર્થ થતો હોય તેવું ઉચ્ચારણ કરવું જેમ કે ઘરનો કૂકડો ન મારવો. આવા પ્રયોગમાં અર્થાપત્તિ અર્થ એવો થાય કે ઘર સિવાયના અન્ય કૂકડ મારવા જોઈએ.

(૨૭) અસમાસ દોષ :— જ્યાં સમાસ થાય તેમ હોય ત્યાં ન કરવો અથવા જે સ્થાને જે સમાસ થતો હોય તે સમાસ ન કરતાં અન્ય સમાસ કરવો.

(૨૮) ઉપમા દોષ :— હીન ઉપમા આપવી. જેમ કે મેરુ સરસવ જેવો છે. અથવા અધિક ઉપમા આપવી જેમ કે સરસવ મેરુ જેવો છે. વિપરીત ઉપમા આપવી જેમ કે મેરુ સમુદ્ર જેવો છે.

(૨૯) રૂપકદોષ :— નિરૂપણીય મૂળવસ્તુને છોડી તેના અવયવોનું નિરૂપણ કરવું. જેમકે પર્વતનું નિરૂપણ છોડી શિખરનું નિરૂપણ કરવું.

(૩૦) નિર્દેશ દોષ :— નિર્દિષ્ટ પદોની એક વક્તવ્યતા ન હોવી.

(૩૧) પદાર્થ દોષ :— વસ્તુના પર્યાયને અલગ પદાર્થ રૂપ માનવા જેમ કે સત્તા વસ્તુની પર્યાય છે. તેને અલગ પદાર્થ કહેવો. (વૈશાખિક તેમ કહે છે)

(૩૨) સંધિ દોષ :— જ્યાં સંધિ થતી હોય ત્યાં ન કરવી અથવા ખોટી સંધિ કરવી.

સૂત્રો આ બત્તીસ દોષથી રહિત હોવા જોઈએ. સૂત્રોનું ત્રીજું લક્ષણ છે. આઠગુણથી યુક્ત હોવા જોઈએ. તે આઠગુણ આ પ્રમાણે છે—

નિદ્રાસં સારવંતં ચ, હેતુજુત્તમલંકિયં ।
ઉવણીય સોવયારં ચ, મિયં મહુરમેવ ચ ॥

(૧) નિર્દોષ—સર્વ દોષથી રહિત. (૨) સારવાન—સારયુક્ત હોવું. (૩) હેતુયુક્ત—અન્વય—વ્યતિરેક હેતુઓથી યુક્ત. (૪) અલંકારયુક્ત—ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારથી વિભૂષિત. (૫) ઉપનયથી યુક્ત અર્થાત્ દાયાન્તિકમાં ઘટિત કરવું. (૬) સોવયાર—સાહિત્યિક ભાષાથી યુક્ત હોય, ગ્રામીણ ભાષાથી રહિત હોય. (૭) મિત—અક્ષરાદિ પ્રમાણથી નિયત હોય. (૮) મધુર—સાંભળવામાં

મનોહર—કર્ષાપ્રિય લાગે તેવા મધુર વર્ણાથી યુક્ત હોય.

સૂત્રનું સમ્યકું ઉચ્ચારણ હોવા છતાં અનવિગત અર્થાવિકારોનું શાન કરાવવાની વિધિ.

- (૧) સંહિતા :— અસ્ખલિતરૂપે પદોનું ઉચ્ચારણ કરવું. જેમ કે 'કરેમિ' ભંતે ! સામાઈયં' વગરે.
- (૨) પદ :— વિભક્તિ પ્રત્યય અને કિયાપદ પ્રત્યય જેના અંતે હોય તેવા શબ્દોને પદ કહે છે. 'કરેમિ' એ કિયાપદ પ્રત્યયવાળું પદ છે, 'ભંતે અને સામાઈયં' એ વિભક્તિ પ્રત્યયવાળા પદ છે, આ પદોનું શાન કરાવવું.
- (૩) પદાર્થ :— પદના અર્થ કરવા તે પદાર્થ કહેવાય જેમ — 'કરેમિ' એટલે કરું છું. આ કિયાપદથી સામાયિક કરવાની ઉદ્ઘમતાનો બોધ થાય છે. 'ભંતે' નો અર્થ છે ભગવાન, આ પદ ગુરુજનોને આમંત્રિત કરવા રૂપ અર્થનું બોધક છે. 'સામાઈયં' શાન—દર્શન—ચારિત્રરૂપ 'સમ'નો આય એટલે લાભ થાય તે સામાયિક. આ સામાયિક પદનો અર્થ છે.
- (૪) પદવિગ્રહ :— સંયુક્ત પદોના પ્રકૃતિ (મૂળ શબ્દ) અને પ્રત્યયાત્મક વિભાગ કરવો. સમાસ દ્વારા અનેક પદોને એક કર્યા હોય તેનો વિગ્રહ કરવો અર્થાત્ છૂટા કરવા. જેમ જિનેજ આ પદનો વિગ્રહ છે, જિનાનામ ઇન્દ્ર (જિનોના ઇન્દ્ર, જિનેજ). ભયાન્તઃ પદનો વિગ્રહ છે— ભયસ્ય અંતો ભયાન્તઃ (ભયનો અંત ભયાન્ત)
- (૫) ચાલના :— પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સૂત્ર અને અર્થની પુષ્ટિ કરવી.
- (૬) પ્રસિદ્ધિ :— અન્ય યુક્તિઓ દ્વારા સૂત્રોક્ત યુક્તિઓને સિદ્ધ કરવી અથવા સૂત્ર અને તેના અર્થને વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા સિદ્ધ કરવાને પ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા કરવાના આ છ લક્ષણોમાંથી સૂત્રોચ્ચારણ (સંહિતા) અને પદચ્છેદ કરવો તે સૂત્રાનુગમનું કાર્ય છે. સૂત્રાનુગમ દ્વારા આ કાર્ય થયા પછી 'સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ' સૂત્રને નામ—સ્થાપના વગેરે નિક્ષેપોમાં વિભક્ત કરે છે. પદવિગ્રહ, ચાલના વગેરે છ લક્ષણોં સૂત્રસ્પર્શક નિરૂક્તિના વિષય છે. અર્થાત્ સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તયનુગમ આ કાર્યો સંપાદિત કરે છે. નૈગમાદિનયો જ્યારે પદાર્થને વિષય કરે છે ત્યારે સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તયનુગમમાં અન્તર્ગત થઈ જાય છે.

- (૧) સૂત્રાનુગમ— પદચ્છેદ વગેરે કરે છે. (૨) સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ— સૂત્રને નામ—સ્થાપનાદિ નિક્ષેપોમાં વિભક્ત કરે છે. (૩) સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તયનુગમ— સૂત્ર ઉચ્ચારણ, સૂત્રની દોષ રહિતતા, સૂત્રના લક્ષણ તથા સૂત્રમાં નયદાસ્તિનું દર્શન કરાવે છે.

આ રીતે સૂત્ર જ્યારે વ્યાખ્યાનો વિષય બને છે ત્યારે સૂત્ર, સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ અને સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તયનુગમ, આ બધા એક સાથે મળી જાય છે.

સૂત્રગત સ્વસમય વગેરે પદોના અર્થ :-

સ્વસમયપદ :— સ્વસિદ્ધાન્ત સંમત જીવાદિપદાર્થના પ્રતિપાદક પદ.

પરસમયપદ :— પરસિદ્ધાન્ત સંમત જીવાદિ પદાર્થના પ્રતિપાદક પદ.

બંધપદ :— પરસિદ્ધાન્તના ભિથ્યાત્વના પ્રતિપાદક પદ. તે પદ કર્મબંધના હેતુ હોવાથી તે બંધ પદ કહેવાય. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશના ભેદથી ચાર પ્રકારના બંધના પ્રતિપાદક પદ બંધપદ કહેવાય.

મોક્ષપદ :— પ્રાણીઓના બોધનું કારણ હોવાથી તથા સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષનું પ્રતિપાદક હોવાથી સ્વસમય મોક્ષપદ કહેવાય છે. કૃત્સનકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષના પ્રતિપાદક પદ મોક્ષપદ કહેવાય છે.

સામાયિકપદ :— સામાયિકનું પ્રતિપાદન કરનાર પદ સામાયિક પદ કહેવાય છે.

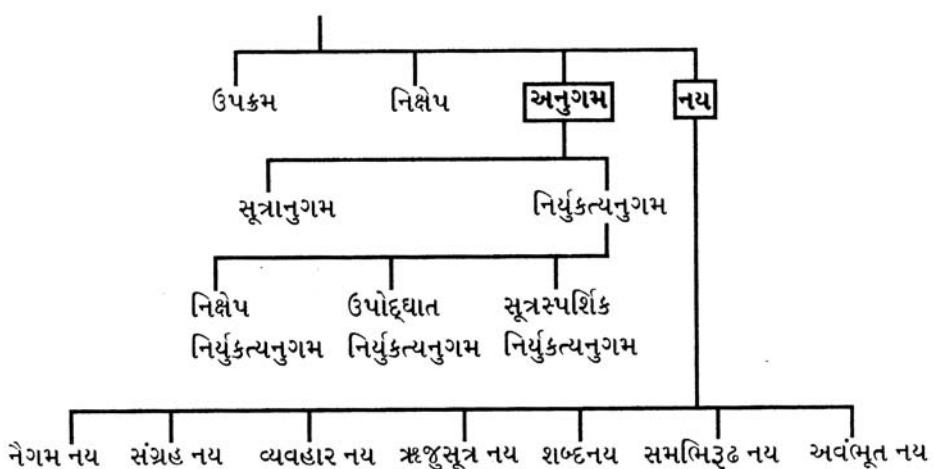
નોસામાયિકપદ :— સામાયિકથી વ્યતિરિક્ત નરક, તિર્યચાદિના પ્રતિપાદકપદ નોસામાયિકપદ કહેવાય છે.

આ રીતે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમના નિરૂપણની સમાપ્તિ સાથે નિર્યુક્ત્યનુગમ તથા અનુગમ અધિકારની સમાપ્તિ થાય છે.

॥ પ્રકરણ-૩૭ સંપૂર્ણ ॥

ત્રીજું અનુગમ — ચોથું નય દ્વાર

અનુયોગ દ્વાર

આડશ્રીસમું પ્રકરણ

અનુયોગનું ચોથું દ્વાર - નય

સાત નય નિરૂપણ :-

૧ સે કિં તં ણએ ? સત્ત મૂલણયા પણ્ણતા, તં જહા- ણેગમે સંગહે વવહારે
ઉજ્જુસુએ સદે સમભિરુઢએવંભૂતે । તત્થ-

ણેગેહિં માણેહિં મિણએ ત્તિ, ણેગમસ્સ ય ણિરુત્તી ।
સેસાણં પિ ણયાણં, લક્ખણમિણમો સુણહ વોચ્છં ॥૧૩૬॥

સંગહિયપિંડિયત્થં, સંગહવયણં સમાસઓ બિંતિ ।
વચ્ચિ વિણિચ્છિયત્થં, વવહારો સવ્વદવ્વેસુ ॥૧૩૭॥

પચ્ચુપ્પણગાહો, ઉજ્જુસુઓ ણયવિહી મુણેયવ્વો ।
ઇચ્છિ વિસેસિયતરં, પચ્ચુપ્પણં ણાઓ સદ્ગો ॥૧૩૮॥

વત્થૂઓ સંકમણં હોઇ અવત્થું ણયે સમભિરુઢે ।
વંજણ-અત્થ-તદુભયં, એવંભૂઓ વિસેસેઇ ॥૧૩૯॥

શાલ્દાર્થ :- ણેગેહિં = અનેક, માણેહિં = માનો-પ્રકારોથી, મિણઇ = વસ્તુ સ્વરૂપને જાણો છે, ત્તિ = તે, ણેગમસ્સ = નૈગમની, ણિરુત્તી = નિર્યુક્તિ છે, સેસાણં ણયાણં = શેષ નયોની પણ, લક્ખણમૂ = લક્ષણ, ઇણમો = અહીં, સુણહ = સાંભળો, વોચ્છં = કહીશ, સંગહિય = સમ્યકુપ્રકારે ગૃહિત, પિંડિયત્થં = પિંડરૂપ અર્થાત્ એક જીતિને પ્રાપ્ત અર્થ જેનો વિષય છે, એવું, સંગહવયણં = સંગ્રહનયનું વચ્ચેન છે, સમાસઓ = સંક્ષેપમાં (તીર્થકરો-ગણધરોએ), બિંતિ = કહેલ છે, વચ્ચિ (વ્રજતિ) = પ્રવર્તિત થવું, વિણિચ્છિયત્થં = વિનિશ્ચય, વિશેષ ભેદરૂપ નિશ્ચય, કરવા માટે, વવહારો = વ્યવહાર, સવ્વદવ્વેસુ = સર્વ દ્રવ્યમાં, પચ્ચુપ્પણગાહી = પ્રત્યુપત્રગ્રાહી-વર્તમાનને ગ્રહણ કરનાર, ઉજ્જુસુઓ = ઝ્રજુસૂત્ર, ણયવિહી = નયવિધિ, મુણેયવ્વો = જાણવી, ઇચ્છિ = ઈચ્છે છે, વિસેસિયતરં = વિશેષતર, પચ્ચુપ્પણં = પ્રત્યુપત્ર, ણાઓ = નય, સદ્ગો = શબ્દ, વત્થૂઓ = વસ્તુનું, સંકમણં = (અન્યત્ર) સંકમણ, હોઇ = હોય છે, અવત્થુ = અવસ્તુ, ણએ = નય, સમભિરુઢે = સમભિરૂઢ, વંજણ

= વંજન-શબ્દ, અત્થ = અર્થ, તદુભયે = તદુભયને, એવંભૂત, વિસેસેઝ = વિશેષજીપે.

ભાવાર્થ :- (૧) જે અનેક માનો-પ્રકારોથી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણે છે, અનેક ભાવોથી વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે, તે નૈગમ નય છે. આ નૈગમનયની નિરુક્તિ-વ્યુત્પત્તિ છે. શેષ નયોના લક્ષણ કહીશ તે તમે સાંભળો.

(૨) સમ્યક્ પ્રકારથી ગૃહીત-એક જાતિને પ્રાપ્ત અર્થ જેનો વિષય છે તે સંગ્રહનયનું વચ્ચે છે. આ રીતે તીર્થકર-ગાણધરોએ સંક્ષેપમાં કહું છે.

(૩) વ્યવહારનય સર્વદવ્યોના વિષયમાં વિનિશ્ચય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.

(૪) ઐજુસૂત્રનય પ્રત્યુપત્રગ્રાહી-વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે.

(૫) શબ્દનય વર્તમાન પદાર્થને વિશેષજીપે સ્વીકારે છે.

(૬) સમભિરૂઢનય વસ્તુના અન્યત્ર સંક્ષેપણાને અવસ્તુ-અવાસ્તવિક માને છે.

(૭) એવંભૂતનય વંજન-શબ્દ, અર્થ અને તદુભયને વિશેષજીપે સ્થાપિત કરે છે.

વિવેચન :-

સૂત્રોક્ત ચાર ગાથામાં નૈગમાદિ સાત નયોના લક્ષણ સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે.

(૧) **નૈગમનય :-** જે સામાન્ય અને વિશેષ બંને પ્રકારે વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તે નૈગમનય. નિગમ એટલે વસતિ. 'લોકમાં રહું છું' વગેરે પૂર્વોક્ત નિગમોથી સંબદ્ધ નય તે નૈગમનય. નિગમ એટલે અર્થનું જ્ઞાન-અનેક પ્રકારે અર્થજ્ઞાનને માન્ય કરે તે નૈગમનય. સંકલ્પ માત્રને ગ્રહણ કરે તે નૈગમનય. પૂર્વોક્ત પ્રસ્થકના દષ્ટાંતર્થી જાણવું.

ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણો કાળ સંબંધી પદાર્થને ગ્રહણ કરે તે નૈગમ. નૈગમનયના મતે ભૂતકાળ વગેરે ત્રણો કાળનું આસ્તિત્વ છે.

(૨) **સંગ્રહનય :-** સામાન્યથી સર્વ પદાર્થનો સંગ્રહ કરનાર નય સંગ્રહનય કહેવાય છે. આ નય સર્વ પદાર્થને સામાન્યધર્માત્મક રૂપે ગ્રહણ કરે છે. વિશેષ સામાન્યથી પૃથ્વી નથી માટે સર્વ વસ્તુ સામાન્ય રૂપે જ છે.

(૩) **વ્યવહારનય :-** લોક વ્યવહારને સ્વીકારે તે વ્યવહારનય. લોકવ્યવહાર વિશેષથી જ ચાલે છે માટે વ્યવહારનય વિશેષને સ્વીકારે છે. સામાન્ય અનુપયોગી હોવાથી તે સામાન્યને સ્વીકારતો નથી.

(૪) **ઐજુસૂત્રનય :-** ઐજુ એટલે સરળ-કુટિલતા રહિત, સૂત્ર એટલે સ્વીકાર કરવો. જે કુટિલતા રહિત, સરળનો સ્વીકાર કરે તે ઐજુસૂત્ર નય.

જે વર્તમાનકાલીન પદાર્થને ગ્રહણ કરે, અતીત, અનાગતકાલીન પદાર્થને ન સ્વીકારે તે ઋજુસૂત્રનય.

આશય એ છે કે અતીતકાળ નષ્ટ અને અનાગતકાળ અનુત્પત્ત છે, તેથી તે બંને અસત્ત છે. અસત્તનો સ્વીકાર કરવો તે કુટિલતા છે. આવી કુટિલતાને ધોડી, સરલ વર્તમાનકાલિક વસ્તુનો સ્વીકાર કરે તે ઋજુસૂત્ર નય છે. વર્તમાન કાલવર્તી પદાર્થ જ અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે. દરેક પદાર્થની કોઈને કોઈ ક્રિયા હોય છે. જેમ કે પાણીને ધારણ કરવું તે ઘટની અર્થ ક્રિયા છે. લેખન કાર્ય કરવું તે પેનની અર્થક્રિયા છે. આ અર્થક્રિયા વર્તમાનકાળમાં જ સંભવે છે માટે ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાનનો જ સ્વીકાર કરે છે.

'ઉજ્જુસુત્રો' શબ્દની સંસ્કૃત છાયા ઋજુશુત્ર પણ થાય છે. જેનું શુત ઋજુ, સરળ, અકુટિલ છે તે ઋજુશુત્ર. શુતજ્ઞાન જ આદાન-પ્રદાન રૂપ પરોપકાર કરે છે માટે આ નય શુતજ્ઞાનને સ્વીકારે છે.

(૫) શબ્દનય :— જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે અર્થ ગૌણ છે તે શબ્દનય. જેના દ્વારા વસ્તુ કહી શકાય, જેનું ઉચ્ચારણ કરી શકાય તે શબ્દ કહેવાય છે. વસ્તુ શબ્દ દ્વારા કહેવાય છે અને બુદ્ધિ તે અર્થને મુખ્યરૂપે સ્વીકારે છે. તેથી શબ્દથી ઉત્પત્ત તે બુદ્ધિ ઉપયારથી શબ્દ કહેવાય છે. ભિન્ન-ભિન્ન લિંગ, વચન, કારક આદિથી યુક્ત શબ્દ દ્વારા કહેવાતી વસ્તુ પણ ભિન્ન-ભિન્ન જ હોય તેમ વિચારી આ નય લિંગ, વચનાદિના ભેદથી અર્થમાં ભેદ માને છે.

તટઃ, તટી, તટમ् આ ત્રણે શબ્દના લિંગ ભિન્ન-ભિન્ન છે. ગુરુ, ગુરુ, શુરવઃ તે એકવચન-દ્વિવચન, બહુવચન, તે ભિન્ન-ભિન્ન વચનવાળા શબ્દ છે. ઋજુસૂત્ર આ સર્વના વાચ્યાર્થને એક માને જ્યારે શબ્દનય લિંગાદિના ભેદથી વાચ્યાર્થને પણ ભિન્ન માને છે.

શબ્દનય નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં નિક્ષેપમાં વસ્તુ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોવાથી, અપ્રમાણ ભૂત માની તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. ભાવથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે માટે ભાવને જ પ્રધાન માને છે.

(૬) સમભિરૂઢનય :— વાચક ભેદથી વાચ્યાર્થને ભિન્ન માને તે સમભિરૂઢ નય અર્થાત્ શબ્દભેદથી અર્થભેદને સ્વીકારે તે સમભિરૂઢ નય. ગાથામાં આ જ વાતને અન્ય રીતે કહી છે. વસ્તુનું અન્યત્ર સંક્રમણ અવસ્તુ કહેવાય છે. જો એક વસ્તુમાં અન્ય શબ્દનો આરોપ કરવામાં આવે તો તે અવસ્તુરૂપ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દનય લિંગ-વચન એક હોય તો એક વાચ્યાર્થને સ્વીકારી લે. જેમ કે ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર એક લિંગ-પુલિંગ છે અને એક વચનવાળા શબ્દ છે. તેથી શબ્દનય તેનો વાચ્યાર્થ એક માને છે. પરંતુ સમભિરૂઢ નયના મતે આ શબ્દોના વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ કે— ઐશ્વર્યવાન હોય તે ઈન્દ્ર.શકીત સંપત્ત હોય તે શક અને શત્રુના નગરનો નાશ કરે તે પુરન્દર. આ રીતે પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન છે માટે તેના વાચ્યાર્થ પણ ભિન્ન છે. ઈન્દ્ર શબ્દથી શક શબ્દ એટલો ભિન્ન છે જેટલો ઘટ અને પટ, હાથી અને ઘોડા.

(૭) એવંભૂતનય :— જે વસ્તુ જે પર્યાપ્ત પ્રાપ્ત થઈ હોય, જે વસ્તુ જ્યારે જે અવસ્થાને પ્રાપ્ત હોય ત્યારે તે નામને સ્વીકારે તે એવંભૂતનય. ગાથામાં આ જ વાત સૂચવી છે કે વ્યંજન એટલે શબ્દ તેના અર્થને

વિશેષરૂપે સ્થાપે તે એવંભૂત. અર્થક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વસ્તુને તે રૂપે એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. જ્યારે આજા અને ઐશ્વર્યવાન હોય ત્યારે જ તે ઈન્ડ્ર છે, અન્ય સમયે નહીં.

સમભિરૂઢ અને એવંભૂત બંને વ્યુત્પત્તિના ભેદથી શબ્દના અર્થમાં ભેદ સ્વીકારે છે. પરંતુ સમભિરૂઢ વ્યુત્પત્તિને સામાન્ય રૂપે સ્વીકારે છે. દરેક અવસ્થામાં તે વાચક શબ્દને સ્વીકારે, એવંભૂત નય તો વ્યુત્પત્તિ રૂપ ક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વાચક બને તેમ માને છે. જ્યારે ઐશ્વર્યવાન હોય ત્યારે જ ઈન્ડ્ર કહેવાય. અન્ય સમયે ઈન્ડ્ર ન કહેવાય.

નય પોતાને ઈષ્ટ ધર્મને મુખ્ય કરી વસ્તુગત અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે છે, તે વસ્તુગત અન્યધર્મોનો ગૌણતાએ સ્વીકારે તો જ તે નય સુનય કહેવાય. પોતાને માન્ય ધર્મને સ્વીકારી, વસ્તુગત અન્ય ધર્મોનો જો નિષેધ કરે તો તે દુર્નય કહેવાય છે. નૈયાયિક-વૈશેષિક નૈગમનયવાદી છે, અદ્વૈતવાદી અને સાંઘ્યદર્શન સંગ્રહનયવાદી છે, ચાર્વાકદર્શન વ્યવહારનયવાદી છે, બૌદ્ધ ઋજુસૂત્ર નયવાદી છે, વૈયાકરણીઓ શબ્દાદિ ત્રણ નયવાદી છે. એકાન્ત પક્ષના આગ્રહી હોવાથી તે તે નયવાદી દુર્નયવાદી બની જાય છે.

સાતનયોનો સંક્ષિપ્ત સાર :-

આ સાત નયમાંથી પ્રથમ ત્રણ નય દ્રવ્યને પ્રધાન કરે છે માટે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. અંતિમના ચાર નય પર્યાયને મુખ્ય કરે છે માટે પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે.

આ સાત નયોમાંથી પ્રથમના ચાર નય અર્થના પ્રતિપાદક હોવાથી અર્થનય કહેવાય છે, અંતિમ ત્રણ નય શબ્દના પ્રતિપાદક હોવાથી શબ્દનય કહેવાય છે.

આ સાત નયોમાં પૂર્વ-પૂર્વના નય વિસ્તૃત વિષયવાળા અને ઉત્તર-ઉત્તર નયો પરિમિત વિષય-વાળા છે.

સંગ્રહનય માત્ર સામાન્યનો સ્વીકાર કરે છે. નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષ બંનેને સ્વીકારે છે માટે સંગ્રહનય કરતા નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે.

વ્યવહારનય સંગ્રહનય દ્વારા ગૃહિત પદાર્થમાંથી વિશેષને જ સ્વીકારે છે જ્યારે સંગ્રહનય સમસ્ત સામાન્ય પદાર્થને સ્વીકારે છે માટે વ્યવહારનય કરતા સંગ્રહનય વધુ વિષયવાન છે.

વ્યવહારનય ત્રણે કાળના પદાર્થને સ્વીકારે છે જ્યારે ઋજુસૂત્ર નય માત્ર વર્તમાનકાલીન પદાર્થ ને જ સ્વીકારે છે માટે ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે.

શબ્દનય વર્તમાન પર્યાયમાં પણ કાલ, દિંગ આદિનો ભેદ કરે છે જ્યારે ઋજુસૂત્રનય કાલાદિનો ભેદ કરતો નથી માટે શબ્દનય કરતાં ઋજુસૂત્ર નય વધુ વિષયવાળો છે.

એવંભૂતનય સમભિરૂઢનયે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં ક્રિયાના ભેદથી ભેદ માને છે. શબ્દની ક્રિયાથી

યુક્ત હોય ત્યારે જ તે પદાર્થ તે શબ્દનો વાચક બને છે તેવી એવંભૂત નયની માન્યતા છે. સમભિરૂઢ નય તે અર્થાંકિયા ન હોય તો પણ વ્યુત્પત્તિ પરક તે શબ્દને સ્વીકારતો હોવાથી એવંભૂત નય કરતા સમભિરૂઢ નય વિસ્તૃત વિષયવાળો છે. [નયના વિશેષ વિવેચન માટે જૂઓ રત્નાકરાવતારિકા]

સામાયિકમાં અનુયોગના ચાર દ્વાર :— સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ ઉપકુમથી ઉપકાંત થાય છે અને નિક્ષેપથી યથાસંભવ નિક્ષિપ્ત થાય છે. તત્પશ્ચાત્ અનુગમથી જાણવા યોગ્ય બને છે અને ત્યાર પછી નયોથી તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

પૂર્વે ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમાં સમસ્ત અધ્યયનના વિષયવાળા નયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે છતાં અનુયોગનું ચોથું દ્વાર નય હોવાથી અહીં તેનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે. આ ચોથું અનુયોગ દ્વાર જ નયવક્તવ્યતાના મૂળસ્થાને છે. અહીં સિદ્ધ થયેલ નયોનો જ ત્યાં ઉપન્યાસ કરેલ છે.

નય વર્ણનના લાભ :-

૨ ણાયમ્મિ ગિણિહ્યવ્બે, અગિણિહ્યવ્બમ્મિ ચેવ અત્થમ્મિ ।

જઇહ્યવ્બમેવ ઇઝ જો, ઉવએસો સો ણાઓ ણામ ॥૧૪૦॥

સવ્બેસિં પિ ણયાણં, બહુવિહવત્તવ્યયં ણિસામેત્તા ।

તં સવ્બણયવિસુદ્ધં જં, ચરણગુણદ્વિઓ સાહૂ ॥૧૪૧॥

સે તં ણએ । અણુઓગ દારા સમત્તા ।

શાસ્ત્રાર્થ :-—ણાયમ્મિ = જીણીને, ગિણિહ્યવ્બે = ગ્રહણ કરવા યોગ્ય—ઉપાદેય, અગિણિહ્યવ્બમ્મિ = અગ્રાહ્ય—હેય, અત્થમ્મિ = અર્થને, જઇહ્યવ્બમેવ = પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, ઇઝ જો = આ પ્રકારનો જે, ઉવએ સો = ઉપદેશ છે, સો = તે, ણાઓ નામ = નય નામ કહેવાય છે.

સવ્બેસિં = સર્વ, ણયાણં = નયોની, બહુવિહ = બહુવિધ, અનેક પ્રકારની (પરસ્પર વિરોધી), વત્તવ્યયં = વક્તવ્યતાને, ણિસામેત્તા = સાંભળીને, તં = તે, સવ્બણયવિસુદ્ધં = સર્વનયથી વિશુદ્ધ, ચરણગુણ = ચારિત્રગુણમાં, દ્વિઓ = સ્થિત, સાહૂ = સાધુ(મોક્ષ સાધક થાય છે.) સે તં ણએ = આવું નયનું સ્વરૂપ જાણવું, અણુઓગદારા = અનુયોગ દ્વાર, સમત્તા = સમાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :-— આ નયો દ્વારા હેય—ઉપાદેય અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રકારનો જે ઉપદેશ છે તે નય કહેવાય છે. ॥૧૪૦॥

આ સર્વ નયોની પરસ્પર વિરોધી વક્તવ્યતા સાંભળી સમસ્ત નયોથી વિશુદ્ધ સમ્યક્ષત્વ, ચારિત્ર અને જ્ઞાન ગુણમાં સ્થિત થનાર સાધુ (મોક્ષ સાધક) છે. ॥૧૪૧॥

આ રીતે નય અધિકારની પ્રરૂપણા છે. અનુયોગ દ્વારનું વર્ણન સમાપ્ત થાય છે.

વિવેચન :-

ઉપર્યુક્ત બે ગાથામાં નયવર્ણનથી થતાં લાભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. 'જેટલા વચન માર્ગ છે તેટલા નય માર્ગ છે' આ સિદ્ધાતાનુસાર નયોના અનેક ભેદ છે. સંકોપમાં નેગમાદિ સાત નય, અર્થનય-શબ્દનયના ભેદથી બે પ્રકારના નય, દ્રવ્યાર્થિકનય-પર્યાયાર્થિક નય, જ્ઞાન-કિયા, નિશ્ચય-વ્યવહાર એવા પણ નયના ભેદો થાય છે. મોક્ષ માર્ગના કારણભૂત જ્ઞાનનય અને કિયાનયની અપેક્ષાએ અહીં-પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનનયનું મંતવ્ય છે કે જ્ઞાન વિના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. જ્ઞાનીપુરુષ જ મોક્ષના ફળને અનુભવે છે. જ્ઞાન વિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નથી. ત્રત તથા સમ્યક્તવાદિની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય છે. હેયઉપાદેયનું જ્ઞાન હોય તો જ ઉપાદેયને ગ્રહણ કરી શકાય, હેયને છોડી શકાય.

કિયા નયનું મંતવ્ય છે કે સિદ્ધિ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ કિયા છે. ત્રણે પ્રકારના અર્થોનું જ્ઞાન મેળવી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કથન દ્વારા જ કિયાની સિદ્ધિ થાય છે. કિયા મુખ્ય છે જ્ઞાન ગૌણ છે. જીવ માત્ર જ્ઞાનથી સુખ પામતા નથી. કિયા-કાર્યથી સુખ મળે છે. જ્ઞાન-કિયા બંનેના એકાન્ત પક્ષમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. જે સાધુ જ્ઞાન અને કિયામાં સ્થિત રહે છે, તે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકાંતે જ્ઞાન કે એકાંતે કિયાથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. કિયા રહિત જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, તો જ્ઞાન રહિત કિયા કાર્યસાધક નથી. અંધ અને પંગુ સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરી શકતા નથી. એક પૈડાવાળું ગાડું સ્થાને પહોંચી શકતું નથી. જ્ઞાન અને કિયા મોક્ષ રથના બે પૈડા છે. જ્ઞાન આંખ છે તો કિયા પગ છે. બંનેના સુમેળથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે માટે જ્ઞાન અને કિયાનો સમન્વય જ મોક્ષનું કારણ છે. નયોનો સમન્વય કરી સાધક હેયને છોડી, ઉપાદેયને ગ્રહણ કરે, તો સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

પૂર્વે ચોથા પ્રકરણમાં આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવા ચાર અનુયોગ દ્વાર કહ્યા છે.- (૧) ઉપક્રમ (૨) નિક્ષેપ (૩) અનુગમ (૪) નય તેનો આધાર લઈ કુમથી ભેદ પ્રભેદોના વર્ણન વિસ્તાર દ્વારા સામાયિકનો અનુયોગ(વ્યાખ્યાન) કર્યો છે. આ ચોથા નયદ્વારથી સાત નયોનું વર્ણન પૂર્ણ થયું છે. આ રીતે ચોથા અનુયોગદ્વારની વક્તવ્યતા પૂર્ણ થઈ છે.

ઉપસંહાર - સૂત્ર પરિમાણ :-

૧

સોલસસયાળિ ચડરુત્તરાળિ, ગાહાણ જાણ સવ્વગં ।
 દુસહસ્સમણુટ્ઠુભછંદ, વિત્તપરિમાણઓ ભણિયં ॥૧૪૨॥
 ણગરમહાદારા ઇવ, ઉવક્કમદ્વારાણુઓગવરદારા ।
 અક્ખર-બિંદૂ-મત્તા લિહિયા દુક્ખક્ખયદ્વાએ ॥૧૪૩॥
 ॥ અણુઓગદાર સુત્તં સમત્તં ॥

શાલ્દાર્થ :- સોલસસયાળિ = સોળસો, ચડરુત્તરાળિ = ચાર ઉત્તર, (વધુ) (૧૬૦૪), ગાહાણ = ગાથા, જાણ = જાણો, સવ્વગં = સમજ, કુલ મળીને, દુસહસ્સમ્ = બે હજાર, અણટ્ઠુભછંદ વિત્ત = અનુષ્ટુપ છંદ, પરિમાણઓ = પરિમાણ, ભણિયં = કહું છે.

ણગર = નગરના, મહાદારા = મહાદાર, ઇવ = જેમ, ઉવક્કમદ્વારા = ઉપક્કમ દ્વાર, અણુઓગવરદારા = અનુયોગના (ચાર) શ્રેષ્ઠ દ્વાર છે, અક્ખર = અક્ષર, બિંદૂ = બિંદુ, મત્તા = માત્રા, લિહિયા = લખી છે, સંપાદિત કરી છે, રચના કરી છે, દુક્ખક્ખયદ્વાએ = દુઃખ ક્ષય માટે છે.

ભાવાર્થ :- અનુયોગ દ્વાર સૂત્રની સર્વ મળી કુલ ૧૬૦૪ ગાથાઓ તથા ૨૦૦૦ અનુષ્ટુપ છંદોનું પરિમાણ કહું છે.

જેમ મહાનગરના મુખ્ય-મુખ્ય ચાર દ્વાર હોય છે તેમ શ્રી અનુયોગ દ્વાર સૂત્રના ઉપક્કમ વગેરે ચાર દ્વાર છે. આ સૂત્રમાં અક્ષર, બિંદુ, માત્રાઓ લખી છે તે સર્વ દુઃખોના ક્ષય માટે છે.

॥ અનુયોગદાર સૂત્ર સમાપ્ત ॥

વિવેચન :-

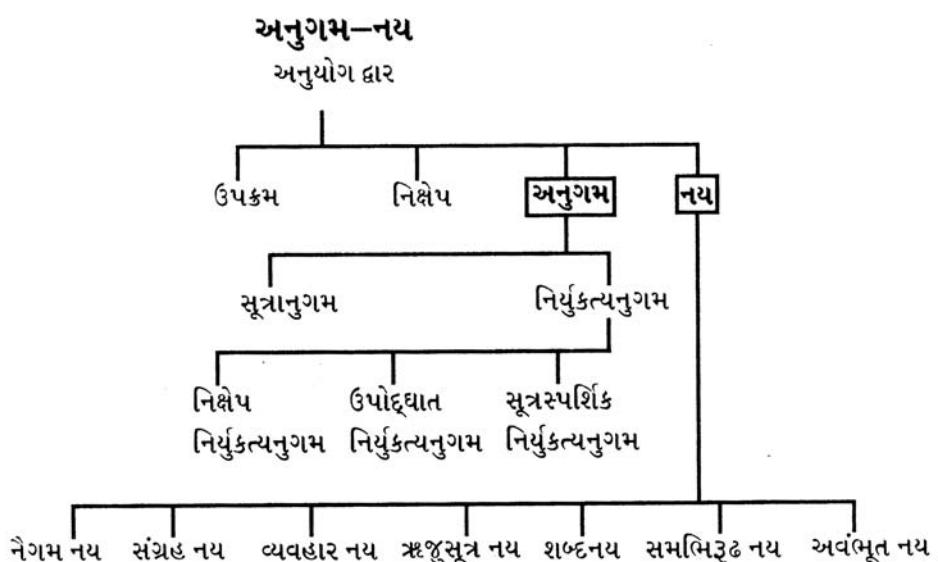
આ ગાથાઓમાં અંતે આવેલ લિહિયા શબ્દને આધારે આ ગાથાઓને લિપિકાર દ્વારા રચિત હોવાની કલ્પના થાય છે. તેના પ્રતિપક્ષમાં ભણિયં શબ્દ પણ ગાથામાં છે. તે પણ વિચારણીય છે. છતાં ગાથા નં: ૧૪૦, ૧૪૧ ની ભાષાશૈલી અને રચના પદ્ધતિ તથા તેની જોડણીની સાથે સરખામણી અને વિચારણા કરતાં જણાય છે કે ગાથાનં- ૧૪૦-૧૪૧-૧૪૨ અને ૧૪૩ એક જ રચનાકારની હોવી જોઈએ.

સ્થવિર રચિત આ સૂત્રની સમાપ્તિમાં આ બંને ગાથાઓ પ્રસંગ સંગત પણ છે. તેથી આ બંને ગાથાઓને પરંપરાનુસાર સૂત્રની અંતર્ગત સ્વીકારેલ છે.

વિશેષ :- આ અનુયોગદારના વિષયોને ભાવાર્થ, વિવેચન દ્વારા બહુ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

વિવેચનની વર્ચ્યે અને પ્રકરણના અંતે વિવિધ ચાર્ટ દ્વારા વિષયોને સુગમ રીતે સમજાવ્યા છે. છતાં અહીં સૂત્રના અંતે પણ સંપૂર્ણ અનુયોગદ્વાર સૂત્રના વિષયના પરિપૂર્ણ ચાર્ટ પણ જિજ્ઞાસુઓની સુવિધા માટે પરિશિષ્ટરૂપે આપ્યા છે.

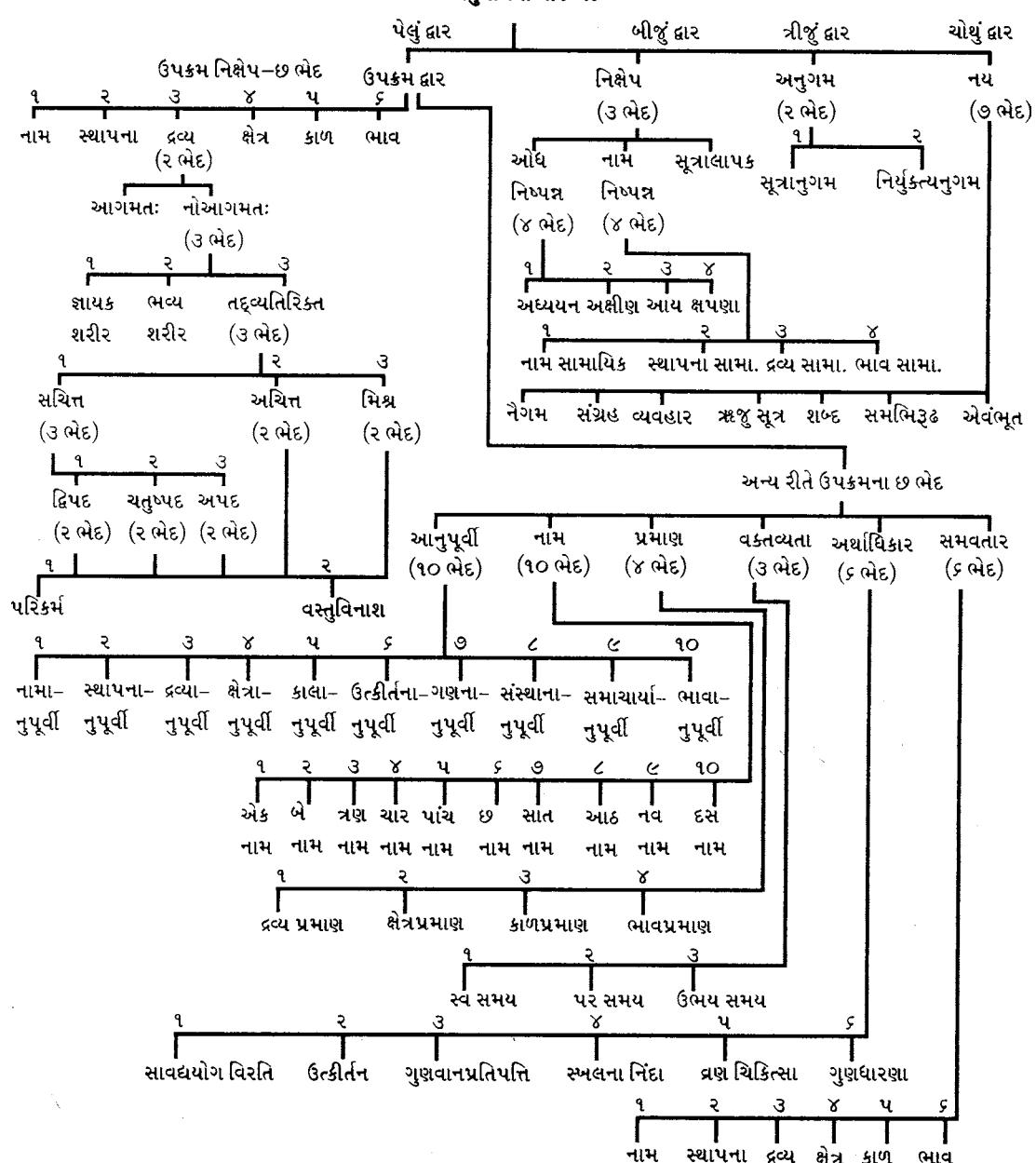
॥ શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

ਪੰਜਾਬ-੧

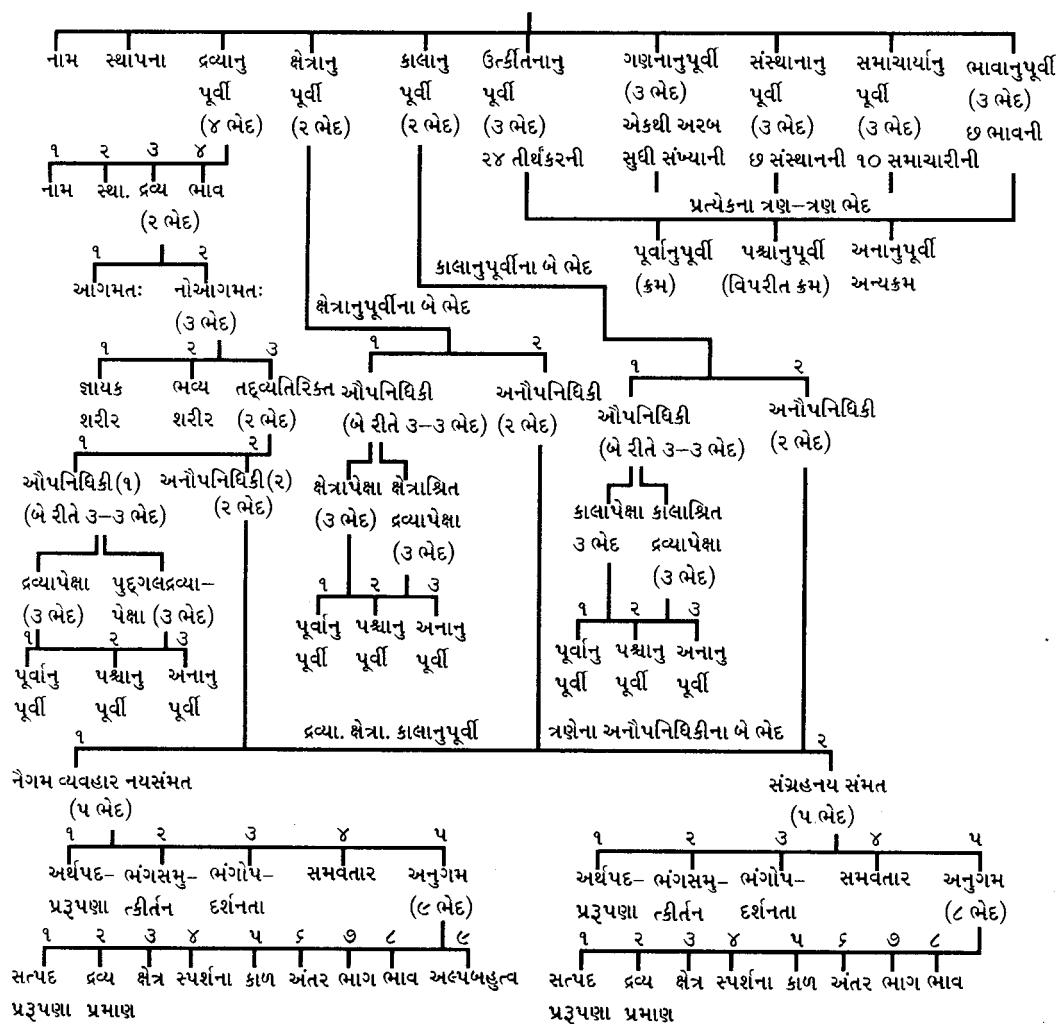
અનુયોગના ચાર દ્વાર અને તેના ભેટ

અનુધોગના આર ભેદ

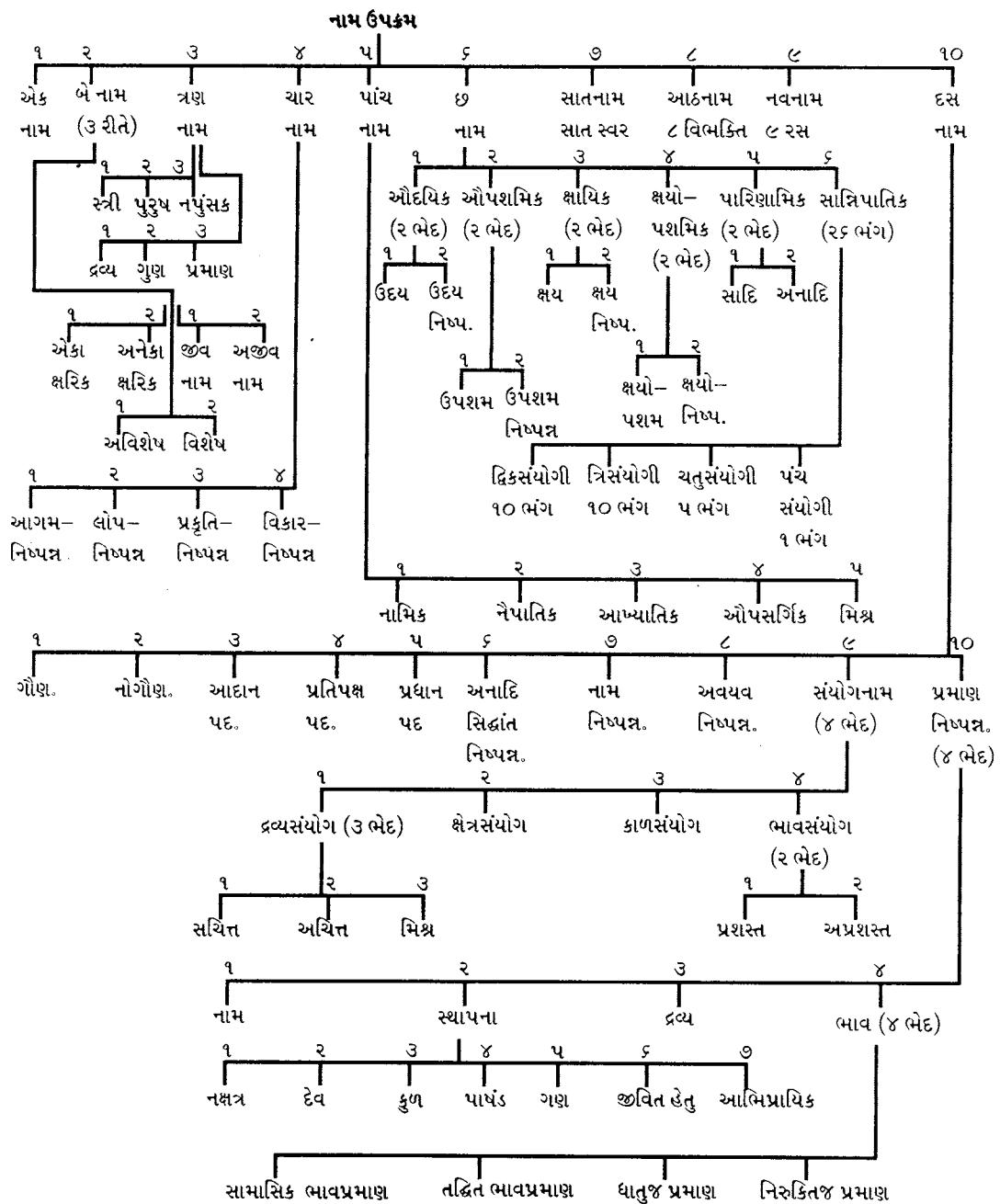

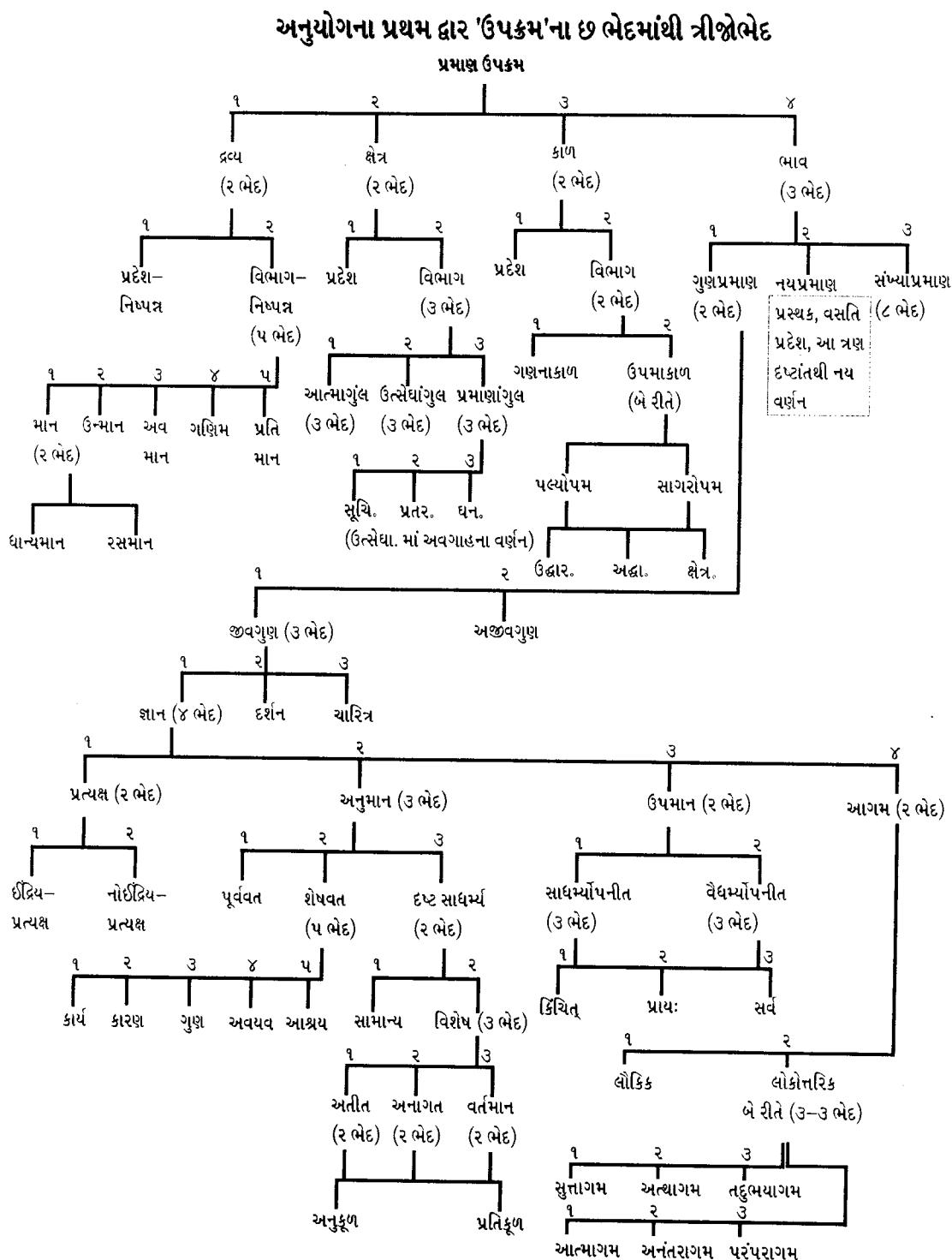
અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર 'ઉપકુમ'ના છ ભેદમાંથી પ્રથમભેદ

(૧) આનુપૂર્વી ઉપકમ

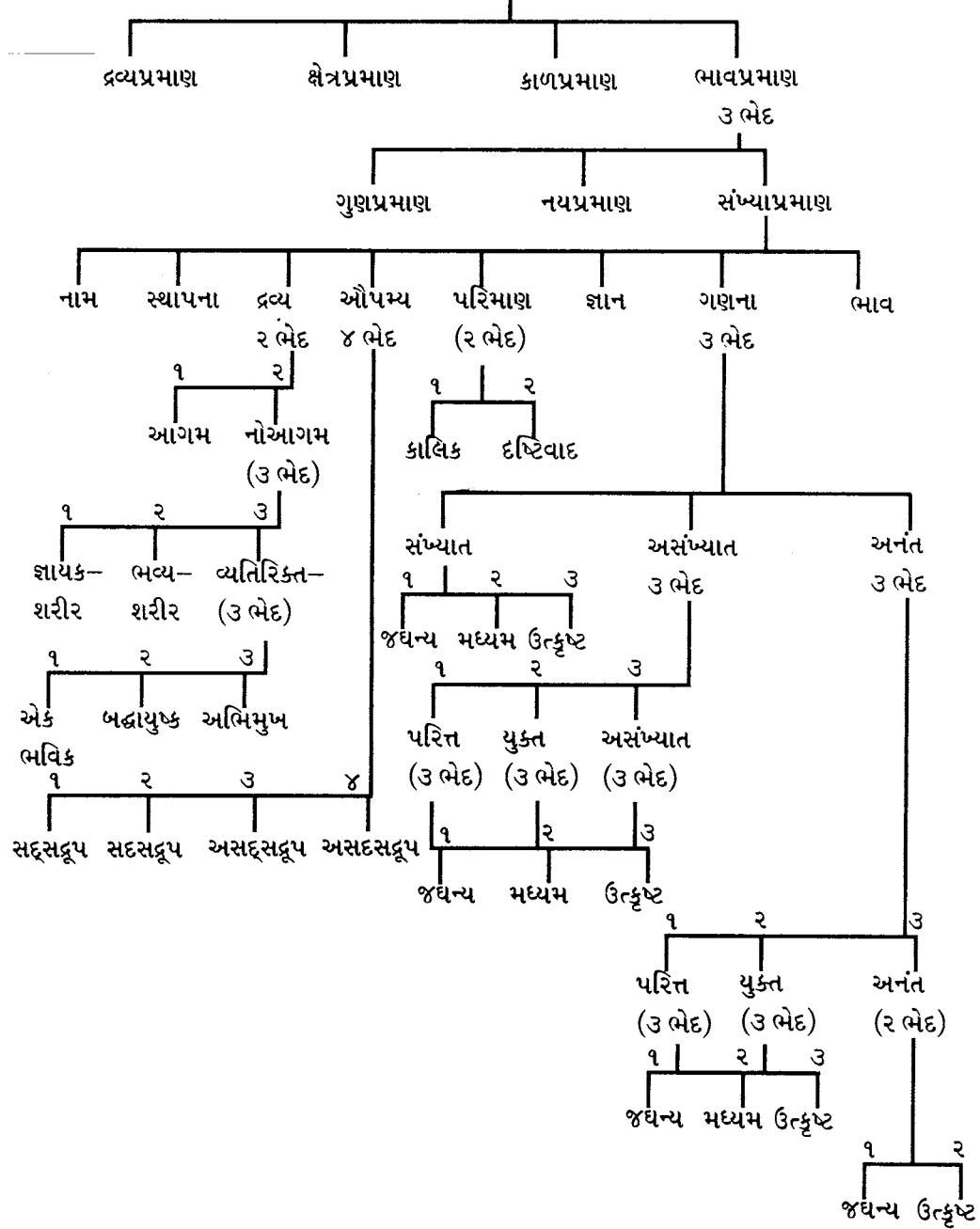
અનુયોગના પ્રથમ દ્વારા ઉપક્રમના છ ભેદમાંથી બીજો ભેદ

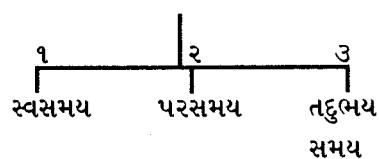
અનુયોગના પ્રથમ ઉપકુમ દ્વારમાં નીજોભેદ પ્રમાણ ઉપકુમના।

ભાવ પ્રમાણમાં સંખ્યાપ્રમાણ

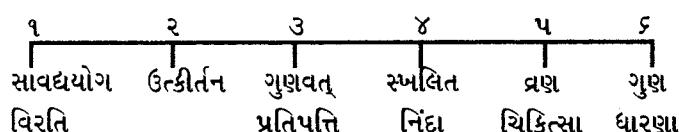

અનુયોગના પ્રથમ દ્વાર 'ઉપકમ'ના છ ભેદમાંથી ચોથો, પાંચમો, છષ્ઠોભેદ

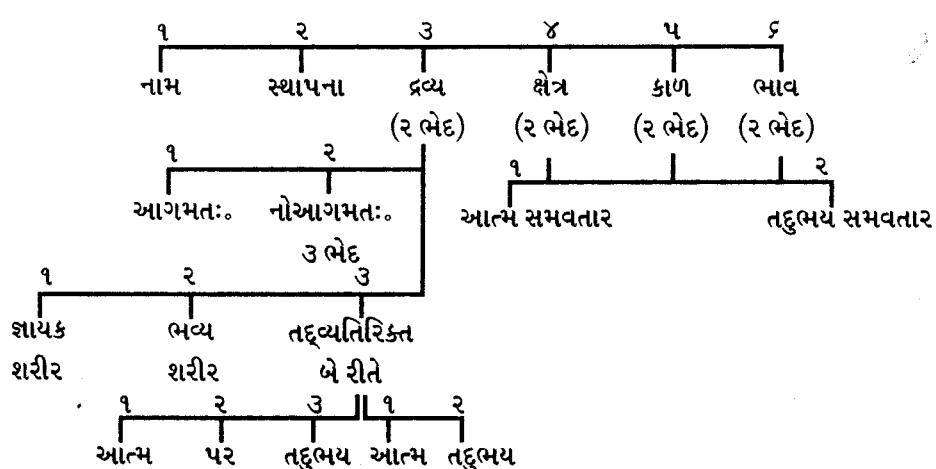
**ઉપકમનો ચોથો ભેદ
વક્તવ્યતા**

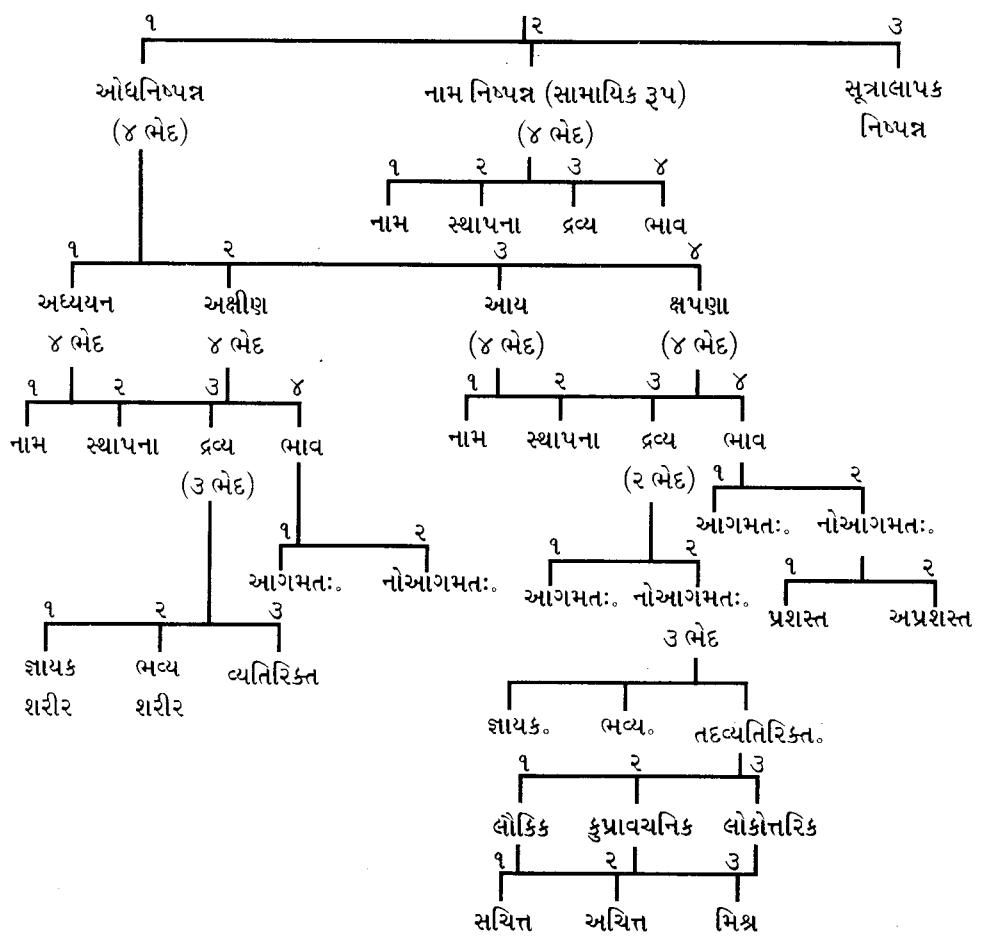
**ઉપકમનો પાંચમો ભેદ
અર્થાદિકાર**

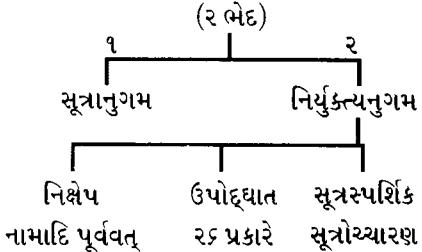
**ઉપકમનો છષ્ઠો ભેદ
સમવતાર**

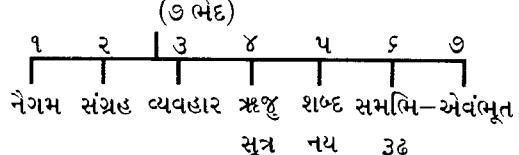
**અનુયોગનું બીજું દ્વાર નિક્ષેપ
નિક્ષેપ**

**અનુયોગનું બીજું દ્વાર
અનુગમ**

**અનુયોગનું ચોથું દ્વાર
નય**

પરિશાષ્ટ-૨

વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૂછાંક		વિષય	પૂછાંક
અ	અચ્યકૃદર્શન	૪૪૭		આહારક શરીર	૩૮૦
	અજીવ ઉદ્યનિષ્પન્ન ઔદ્યિક ભાવ	૨૦૨		આહારક શરીર પરિણામ	૩૮૬
	અણાડએ, ણિરાડએ ખીણાડએ	૨૦૬	૬	ઉત્કીર્તન	૫૮
	અણાવરણે ણિરાવરણે ખીણાવરણે	૨૦૬		ઉદેશ - સમુદેશ	૬
	અધ્યમાસિતકાય	૧૮૫		ઉન્માન	૨૮૭
	અનવસ્થિત પદ્ય	૪૮૮		ઉન્માન પુરુષ	૩૦૦
	અનાનુપૂર્વી	૧૦૮		ઉરપરિસર્પ	૧૭૮
	અનુમાન	૪૨૮	૪૪	અણુસૂત્રનય	૪૫૫
	અનુયોગ નિરુક્તયર્થ	૭		અષ્ટભ સ્વર	૨૨૫
	અનુયોગ કર્તાની યોગ્યતા	૮	૫૬	એકાર્થ	૭
	અનુયોગ શ્રવણના અવિકારી	૮		એકેન્દ્રિય	૧૭૬
	અનોપનિષિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૭૫		એવંભૂતનય	૪૫૫
	અપર્યાપ્તિ - અપર્યાપ્ત	૧૭૭	૫૭	ઔદ્યિક ભાવ	૧૬૮/૧૬૮
	અપાદાનકારક (પંચમી વિભક્તિ)	૨૩૮		ઔદારિક શરીર	૩૮૮
	અમોહે ણિમોહે	૨૦૬		ઔદારિક શરીર પરિમાણ	૩૮૩
	અલ્પબહુત્ત્વ	૮૭		ઔપનિષિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી	૭૫
	અવધિદર્શન	૪૪૭		ઔપશમિક ભાવ	૧૬૮/૧૬૮
	અવધિજ્ઞાન	૩		ઔપસર્જિક નામ	૧૬૬
	અવમાન	૨૮૭	૫	કરણકારક - તૃતીયાવિભક્તિ	૨૩૮
	અવૈયણે ણિવૈયેણે	૨૦૬		કર્તાકારક - પ્રથમાવિભક્તિ	૨૩૮
	અજ્ઞાયક પરિષદ	૮		કર્મકારક - દ્વિતીયાવિભક્તિ	૨૩૮
	અંતર	૮૭		કાર્મણ શરીર	૩૮૦
આ	આકાશાસિતકાય	૧૮૫		કાર્મણ શરીર મુક્કેલગા પરિમાણ	૩૮૮
	આભ્યાસિક નામ	૧૮૬		કાળ	૧૮૫
	આગમ વ્યાખ્યા	૪૪૫		કાલિક શુનું પરિણામ સંખ્યા	૪૮૧
	આગમઓ	૧૭		કુષ્ણ સંસ્થાન	૧૫૫
	આગમ નિષ્પન્ન નામ	૧૮૪		ક્રેવળદર્શન	૪૪૮
	આઘવિજ્જહ આદિ પાંચ	૫૦૨		ક્રેવળજ્ઞાન	૩
	આનુપૂર્વી દ્રવ્ય	૮૦	૫	ખેચર	૧૭૮
	આભિનિબોધિક જ્ઞાન	૨	૬	ગણિત	૨૮૭
	આવશ્યક શબ્દનું નિર્વચન	૧૧	૭	ગર્ભવ્યુત્કાંત - ગર્ભજ	૧૭૮

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
	ગુણ	૧૮૬		નામ—સ્થાપના વચ્ચે સમાનતા—ભિન્નતા	૧૬
	ગુણધારણા	૬૦		નિર્યુક્તિ	૮
	ગુણવત્તુ પ્રતિપત્તિ	૫૮		નિષાદસ્વર	૨૨૬
	ગાંધારસ્વર	૨૨૫		નિક્ષેપ	૭
ઘ	ઘન	૩૩૪		નોઈદ્રિય પ્રત્યક્ષ	૪૨૮
	ઘનાંગુલ	૩૦૩		નેગમન્ય	૪૫૪
	ઘનીકૃત લોક બનાવવાની શીત	૩૩૪	૫	નેપાતિક નામ	૧૯૬
ય	ચતુર્નિન્દ્રિય	૧૭૬		પ્રે	૫૫૮
	ચક્ષુદર્શન	૪૪૭		પદવિગ્રહ	૫૫૮
	ચાલના	૫૫૮		પદાર્થ	૫૫૮
ઇ	છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર	૪૫૦		પઢ્ભારાણ	૩૩૩
જ	જલચર	૧૭૮		પરમાણુ	૧૮૪
	જીવ ઉદ્ય નિષ્પન્ન ઔદ્યિકભાવ	૨૦૧		પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્ર	૪૫૦
ટ	ટંકાણ	૩૩૩		પર્યાપ્તિ – પર્યાપ્ત	૧૭૭
ણ	ણોઆગમઓ	૧૭		પર્યાપ્ત	૧૮૬
ત	તમઃ પ્રભા	૧૩૨		પલ્ય ઉપયોગ વિધિ	૪૫૦
	તમસ્તમા પ્રભા	૧૩૨		પશ્ચાનુપૂર્વી	૧૦૮
	ત્રસ	૩૮૮		પારિણામિક ભાવ	૧૬૮/૧૬૯
	તિર્યચ	૧૭૬		પુદ્ગાલાસ્તિકાય	૧૮૪
	તેઠનિન્દ્રિય	૧૭૬		પુહુણી	૩૨૦
	તૈજસ શરીર	૩૮૦		પૂર્વાનુપૂર્વી	૧૦૮
	તૈજસ શરીર પરિણામ	૩૮૭		પૃથ્વીકાય	૧૭૭
દ	દ્રવ્ય	૧૮૬		પ્રકૃતિ નિષ્પન્નનામ	૧૮૫
	દ્રવ્યનિક્ષેપ	૧૨		પ્રતર	૩૩૪
	દ્રવ્યપ્રમાણ	૮૭		પ્રતરાંગુલ	૩૦૩
	દુર્વિદ્ગંધ પરિષદ	૮		પ્રતિમાન	૨૮૭
	દ્રોષિક પુરુષ	૩૦૦		પ્રતિશલાકા પલ્ય	૪૫૦
ઘ	ધર્માસ્તિકાય	૧૮૫		પ્રત્યક્ષ	૪૨૮
	ધર્માસ્તિકાયાદિ ઇ દ્રવ્યોના ક્રમની સાર્થકતા	૧૧૦		પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ભેદ	૪૨૮
	ધૂવનિગ્રહ	૩૩		પ્રમાણ પુરુષ	૩૦૦
	ધૂમપ્રભા	૧૩૨		પ્રમાણાંગુલ	૩૩૧
	ધૈવતસ્વર	૨૨૬		પ્રસિદ્ધિ	૫૫૮
ન	ન્યાગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન	૧૬૫		પંકપ્રભા	૧૩૨
	નામ નિક્ષેપ	૧૨		પંચમસ્વર	૨૨૫
	નામિક નામ	૧૮૬		પંચેન્દ્રિય	૧૭૭

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
અ	પાંચ જ્ઞાનનો કમ	૩		સમયતુરસ સંસ્થાન	૧૬૫
બે	બે ઈન્ડિય	૧૭૬		સમાચારીના દશ પ્રકાર	૧૬૭
ભ	ભાગદ્વાર	૮૭		સમભિરુદ્ધ નય	૪૫૫
	ભાવદ્વાર	૮૭		સ્ખલિત નિંદા	૫૦
	ભાવનિકેપ	૧૩		સત્પદ પ્રૂપણા	૮૭
	ભૂજપરિસર્પ	૧૭૮		સ્થાવર	૩૮૮
મ	મધ્યમસ્વર	૨૨૫		સન્નિધાનકારક - સપ્તમી વિભક્તિ	૨૩૮
	મન:પર્યવજ્ઞાન	૩		સ્પર્શના	૮૭
	માન	૨૮૭		સમુક્ષોના પાણીનો સ્વાદ	૧૩૪
	મિશ્રનામ	૧૮૬		સમૂચીર્થમ	૧૭૮
ય	યથાભ્યાત ચારિત્ર	૪૫૨		સ્થાપના નિક્ષેપ	૧૨
ર	રત્નપ્રભા	૧૩૨		સાહિ સંસ્થાન	૧૬૫
લ	લોપનિષ્પન્ન નામ	૧૮૫		સાધમ્યોપનીત	૪૪૧
વ	વક્ખારાણ	૩૩૩		સામાયિકનો નિસ્કતાર્થ	૫૨
	વ્યવહારનય	૪૫૫		સામાયિક ચારિત્ર	૪૪૮
	વ્રણચિકિત્સા	૬૦		સાવધયોગ વિરતિ	૫૮
	વામન સંસ્થાન	૧૬૫		સ્વામિત્વકારક પદ્ધી વિભક્તિ	૨૩૮
	વાલુકા પ્રભા	૧૩૨		સિદ્ધ	૩૮૮
	વિકાર નિષ્પન્ન નામ	૧૮૫		સિદ્ધે, બુદ્ધે, મુત્તે	૨૦૬
	વૈક્ષયશરીર	૩૮૮		સુય-સૂતર	૪૦
	વૈક્ષયશરીર પરિમાશ	૩૮૫		સૂર્યાંગુલ	૩૦૨
	વૈધમ્યોપનીત	૪૪૩		સૂત્રના તર દોષ	૫૫૫
શ	શબ્દનય	૪૫૫		સૂક્ષમ	૧૦૦
	શર્કરાપ્રભા	૧૩૨		સૂક્ષમસંપરાય ચારિત્ર	૪૫૧
	શલાકા : પ્રતિશલાકા : મહાશલાકા પદ્ય	૪૬૦		સ્કર્ંધના પર્યાયવાચી નામ	૫૭
	શ્રમણોની વિવિધ ઉપમા	૫૪૩		સંઘ્યાતના ત્રણ પ્રકાર	૪૮૮
	શ્રુતના પર્યાયવાચી નામ	૪૬		સંપ્રદાનકારક-ચૃત્થી વિભક્તિ	૨૩૮
	શ્રુતજ્ઞાન	૨		સંબોધનકારક-અષ્ટમી વિભક્તિ	૨૩૮
	શ્રેષ્ઠી આદિ સ્વરૂપ	૩૩૪		સંહિતા	૫૫૮
ધ	ધર્જ સ્વર	૨૨૫	હ	હંડ સંસ્થાન	૧૬૫
સ	સત્તુપદ પ્રૂપણા	૮૭	ક્ષ	ક્ષેત્ર	૮૭
	સ્થલચર	૧૭૮	શ	જ્ઞાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૧
	સન્નિધાનકારક સપ્તમી વિભાક્તિ	૨૩૮		જ્ઞાયક પરિધદ	૮
	સ્પર્શના	૮૭			
	સાન્નિપાતિક ભાવ	૧૬૮/૧૮૮			

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસીના કૃત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતુશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરયોતમદાસ સંઘવી તથા

માતુશ્રી મૃહુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે

સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી

શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી

શ્રી રજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈવેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

કૃતાધાર

• માતુશ્રી કુસુમબેન શાંતીલાલ શાહ હસ્ત - સુપુત્ર શ્રી ઈષ્પિત - ડૉ. નીતા શાહ, શ્રી ભાવિત - દર્શિતા શાહ	મુંબઈ
• માતુશ્રી સવિતાબેન ડૉ. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી) સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડૉ. ભારતી - ડૉ. રશ્મિકાંત શાહ	U.S.A.
• સાધ્વી સુભોવિકા (ભડ્રા) જેન ટ્રસ્ટ, માતુશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી) બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોટી	આકોલા
• શ્રીમતી દત્તા નિરીશ શાહ (પૂ. સુભોવિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાલી) સુપુત્ર શ્રી મુંજલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા	U.S.A.
• પૂ. આરતીભાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાઠીયા હસ્ત - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ	મુંબઈ
• માતુશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતુશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી	U.S.A.
• ડૉ. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા	રાજકોટ
• માતુશ્રી વિજયાલક્ષ્મીબહેન માણેકયંદ શેઠ સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલડર્સ)	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• માતુશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેધના, કુ. દેશના	રાજકોટ

• मातुश्री काशमीराबेन कांतिभाई शेठ	
हस्ते - श्रीमती हेतल संजय शेठ, कु. उपासना, कु. कौजल	राजकोट
• मातुश्री जशवंतीबेन शांतीलाल तुरभीया, श्रीमती भावना दिलीप तुरभीया	
हस्ते - दिलीप ओस. तुरभीया, सुपुत्र - श्री पारस - रिहिं तुरभीया	मुंबई
• मातुश्री किरणबेन प्रवीषयंद्र दोशी	
हस्ते सुपुत्र श्री नीरव - तेजल दोशी, कु. प्रियांशी, कु. जील	मुंबई
• मातुश्री मंजुलाबेन छिलदास चूडगर	
हस्ते - सुपुत्र श्री केतन - आरती चूडगर, कु. धूवी	मुंबई
• श्री लक्ष्मीचंदभाई जसाणी परिवार	राजकोट
• श्री प्रविशभाई गंभीरदास पारेख	मुंबई
• कु. विवि गिरीश जोशी, कुमार कुथान गिरीश जोशी	
हस्ते - श्रीमती नीलाबेन गिरीशभाई जोशी	मुंबई
• श्री परेशभाई सुमतीभाई शाह	मुंबई
• श्री किशोरभाई शाह	मुंबई
• श्री रमेशभाई गटुलाल कामदार	चेम्बुर
• मातुश्री लीलावतीबेन नीमयंद नथुभाई दोशी, स्व. किशोरकुमार नीमयंद दोशी,	
स्व. महुला कुंदनकुमार महेता. हस्ते - उर्ध्व अने कुमकुम दोशी	कलकत्ता
• मातुश्री ताराबेन मोदी	कलकत्ता
• मातुश्री मधुकांताबेन नंदलाल लीमाणी	
हस्ते - श्री राजेशभाई लीमाणी	कलकत्ता
• मातुश्री कीकीबेन देसाई, हस्ते - श्री शेकेशभाई-मीनाबेन देसाई	मुंबई
• श्री अंजलभाई टांकी	मुंबई
• गुरुभक्त	राजकोट
• श्री हेमेन्द्रभाई पूँजाणी	
• मातुश्री चंपकबेन थाथीकांतभाई महेता, हस्ते - सुपुत्री श्री किरीट-अंडुआ,	
श्री अजय - नीता, श्री कमलेश - दिव्या, सुपुत्री - निरंजन दोशी	मुंबई
• मातुश्री नर्मदाबेन इगनाथ दोशी, हस्ते - श्री कांतीभाई इगनाथ दोशी	कलकत्ता
• श्री हेमलताबेन नटवरलाल माणीयार	वडोदरा
• मातुश्री अमृतबेन भगवान्ज अवलाणी परिवार	
हस्ते - श्री रमाणीकभाई भगवान्ज अवलाणी	कलकत्ता
• श्री केशवज्ञभाई शाह परिवार	कलकत्ता

શ્રુત અનુમોદ

• શ્રીમતી ડૉ. ભારતીબેન - ડૉ. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી વતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી હર્પાણ ભૂપેન્દ્ર મોટી, શ્રીમતી જીમિતા લિરેન મોટી, શ્રીમતી ડૉ. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જ્યંત ઠેગળે	આકોલા
• શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્પાણ મોટી	આકોલા
• માતુશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા	કોલાપુર
• શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ સુતરીયા	મુંબઈ
• માતુશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા	મુંબઈ
• શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ	કલકના

શ્રુત સદસ્ય

• શ્રી પારિતોપ આર. શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ	મુંબઈ
• જૈન જાગૃતિ સેન્ટર	વાણી (મુંબઈ)
• શ્રી મુકુન્દ આર. શેડ	મુંબઈ
• શ્રી કેતનભાઈ શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રકુલ્ચંદ દોમડીયા	મુંબઈ
• શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ	મુંબઈ
• શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા	મુંબઈ
• શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી	કલકના
હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ લિરેન સંઘવી	

બાળ જીવનની પ્રાણી વિધું
જીવનની પ્રાણી વિધું

માત્રાત્મક રૂપી

અભિજ્ઞાન કરું હોય
અભિજ્ઞાન કરું હોય

માત્રાત્મક રૂપી

2022-2023

2022-2023

2022-2023

2022-2023

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdharm.org
www.jainaagam.org